

श्रीगुरुदेव गुरुभक्ति

शुभ्रुत सखिता-

(१) सुप्रस्थान

सुप्रस्थान

श्रीगुरुदेव गुरुभक्ति

सुप्रस्थान

श्रीगुरुदेव गुरुभक्ति

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૯૧૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સુખી સંહિતા - સુખ સ્થાન

વિગય

રવ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.

જન્મ:

વિ. સં. ૧૯૧૯ મામરાર વદ ૮.

મરણ:

વિ. સં. ૧૯૭૬ ના ફાગણ સુદ ૭.

श्रीआयुर्वेद ग्रन्थमालिका

श्रीसुश्रुत संहिता—

(१) सूत्रस्थान

अनुवादकः—

स्व. प्राणुलवन हरिहर शास्त्री

प्रकाशकः—

“गुजराती” प्रिन्टींग प्रेस, मुंबई नं. १.

सं. १९८६

३-०-०

७. स. १९२९

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલિફન્ટન સર્કલ, ટાઉન હોલની સામે,
કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૨૨-૨૩

(સર્વ હક પ્રકાશકોએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુદ્રક અને પ્રકાશક:-

નટવરલાલ હરિહારામ દેશાઈ.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, એલિફન્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ નં. ૧.

શ્રી
પ્રકાશકનું નિવેદન

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો જે આશ્ચર્યજનક વિદ્યા-નિધિ આપણે માટે વારસામાં મૂકી ગયા છે, તેમાં ચાર વેદો મુખ્ય છે. એ ચારે વેદોના ચાર ઉપવેદો છે, તેમાં અથર્વવેદનો ઉપવેદ આયુર્વેદ છે. આપણા દરેક ધર્મ ગ્રંથોના મૂળમાં તેના પ્રણેતા ભગવાન-પરબ્રહ્મ છે, અથવા માયા ઉપહિત ઈશ્વર છે. આ ઈશ્વર, હિરણ્યગર્ભ અથવા બ્રહ્માને નામે પણ ઓળખાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ પ્રણેતા બ્રહ્મા જ ગણાય છે, અને તે ઉપરથી ભરતમુનિએ નાનું નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું છે. કોઈ કોઈ ગ્રંથના પ્રણેતા શ્રીમહાદેવ (પરબ્રહ્મ) અને ઉમા (પ્રકૃતિ) મનાયા છે. આયુર્વેદને માટે એમ કહેવાય છે કે પ્રથમ બ્રહ્માએ આ ગ્રંથ એક લાખ શ્લોક પુરનો રચ્યો હતો. એમ સુશ્રુત અને ચરકના ગ્રંથો જેતાં પણ જણાય છે. દેવલોકના બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર અને ઇન્દ્ર-એ ચારેએ આયુર્વેદનો પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોના હિતને માટે પ્રચાર કર્યો. આ ચાર દેવોએ પરંપરાથી આયુર્વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે પછી ઇન્દ્ર પાસેથી એક બ્રહ્મર્ષિ ભરદ્વાજ અને એક રાજર્ષિ ધન્વન્તરીએ અભ્યાસ કર્યો. ભરદ્વાજે પોતાનું જ્ઞાન ઋષિ મુનિઓને આપ્યું અને તેઓમાં આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ એનો સારોદ્ધાર કર્યો; એટલે કે તેમની પાસેથી શીખીને આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ એક મૂળ સંહિતા રચી હોય એમ જણાય છે. તે ગ્રંથ ઉપર અગ્નિવેશ મુનિએ એક વૃત્તિ રચી અને તે ઉપર

ચરકમુનિએ જે વિસ્તાર કર્યો અને ગ્રંથમાં કોઈ કાઠલાલ કરે નહિ તે માટે પ્રતિસંસ્કાર આપ્યો. તે ગ્રંથ ચરકસંહિતા કહેવાય છે. ધન્વન્તરી પાસેથી જેઓ શીખ્યા તેમાં સુશ્રુત નામના આચાર્યે તે વિદ્યાનો સંગ્રહ કર્યો, અને તે તેના નામે એટલે સુશ્રુત સંહિતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. ચરકાચાર્યે પોતાની સંહિતામાં ઔષધિથી રોગનિવારણ વિશેષ વર્ણવ્યું છે અને સુશ્રુતાચાર્યે પોતાના ગ્રંથમાં ઔષધોપચાર ઉપરાંત શસ્ત્રક્રિયા (વાઢકાપની) વિદ્યા ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને તેનો સર્વોત્તમ વિચાર દર્શાવ્યો છે. આ પ્રમાણે એક આયુર્વેદનો બે મુખ્ય શાખામાં પ્રચાર થયો. તેમાં કાળક્રમે રાજ્યાશ્રય અને રુઝ્યાલયોનો અભાવ થવાથી શસ્ત્રક્રિયાની પ્રગતિ અટકી પડી, એટલે આચાર્યે વિદ્યામાં પછાત પડી ગયા. ધીમે ધીમે હિન્દમાં આર્ય લોકોએ પોતાનો સમય તત્ત્વ-દર્શન, ધર્મશાસ્ત્ર અને ભક્તિથી ભગવદ્ પ્રાપ્તિ, સાયુજ્યાદિ મુક્તિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાથી વૈદક-વિદ્યાનો હ્રાસ થતો ગયો. કાશીરાજ રાજર્ષિ ધન્વન્તરી પાસે શીખેલા સુશ્રુત મુનિએ ધન્વન્તરીની મૂળ સંહિતા ઉપર એક વૃત્તિ રચી, અને તે વૃત્તિ ઉપરથી સિદ્ધ નાગાર્ણ્યને વિસ્તાર કરી પ્રતિસંસ્કાર આપ્યો, એ ગ્રંથ સુશ્રુત સંહિતાને નામે વિખ્યાતિને પામ્યો. આયુર્વેદના આ બે મહાન્ ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે એટલું બધું પરિવર્તન થયું કે આજે જે ગ્રંથો આપણી પાસે હાજર છે તેમાં મૂળ સૂત્ર ભાગ, વૃત્તિનો ભાગ અને પ્રતિ

સંસ્કારનો ભાગ કેટકેટલો છે તે ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. જેવી મહાભારતની દશા થઈ છે, અને તેમાં ત્રણથી ચાર થશે ચઠી ગયા છે, તેમ ચરક અને સુશ્રુતના ગ્રન્થ સંબંધમાં પણ થયું જણાય છે. આવી દશા એકલા વ્યાકરણ શાસ્ત્રની થઈ નથી. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ સંસ્કરણનો કાળ ગુપ્તવંશનો કાળ હતો. કારણ કે સમુદ્રગુપ્ત અને કુમારગુપ્તના સમયમાં ઘણા પ્રાચીન ગ્રન્થો ફરી લખાયા છે. ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં ચાણક્યે અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, રાજનીતિ શાસ્ત્ર વગેરેનો ઉદ્ધાર કર્યો ને પોતાના શબ્દોમાં સૂત્રો રચી તેને-શાસ્ત્રને ખચિત અને મર્યાદિત બનાવ્યું. તેમ ચરકે અને નાગાર્જુને ભારદ્વાજ સંહિતા અને ધન્વંતરી સંહિતાને શ્લોકબદ્ધ બનાવી, તેની અનુક્રમણિકાઓ બાંધી, સંસ્કાર આપી આયુર્વેદના આ ગ્રન્થો નક્કી કર્યાં. એમાં જેવાનું એ છે ભારદ્વાજ સંહિતા (અથવા આત્રેય સંહિતા) તેના છેવટના પ્રતિસંસ્કાર કરનારા ચરકને નામે ઓળખાઈ, ત્યારે ધન્વંતરીની સંહિતા નાગાર્જુનને નામે પ્રસિદ્ધ ન થતાં સુશ્રુતને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પ્રમાણે આયુર્વેદના જૂનામાં જૂના અને પ્રમાણભૂત મનાતા બે ગ્રન્થોનો ટુંકમાં ઈતિહાસ છે.

આ સુશ્રુતાચાર્ય ક્યારે થઈ ગયા તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પણ વાગ્બટ નામના એક સારા વૈદ્ય ઈસવી સનની પહેલાં આશરે બસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે. તેમણે પોતાના ગ્રન્થમાં ચરક અને સુશ્રુત ઉપરથી ઘણા ભાગ લીધા છે, તેથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે સુશ્રુતાચાર્ય તેમની પહેલા થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કાર કર્તા નાગાર્જુન છે. એ હકીકત ટીકાકાર ઉલ્લાનાચાર્યના કહેવાથી જણાય છે. આ નાગાર્જુન પણ ક્યારે થઈ ગયો તે ચોક્કસ જણાયું નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતના નવમા સ્કંધના ૧૭ મા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે, કાશીરાજ ધન્વંતરી એ વૈવસ્વત મનુના દોહિત્ર પુરુરવાથી નવમી પેઢીએ હતા. સુશ્રુત ગ્રન્થમાં જણાવેલું છે કે સુશ્રુત વિશ્વામિત્ર રાજાના પુત્ર હતા, અને આ વિશ્વામિત્ર વાલ્મીકિ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. જે આ

હકીકત ખરી હોય તો સુશ્રુતાચાર્ય ભગવાન રામચંદ્રના સમયમાં થઈ ગયા કહેવાય. પણ આ સર્વ મંતવ્યો સાધાર લાગતાં નથી, તેથી સુશ્રુત ઈસવી સન પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા હતા એમ માનવું વાજબી છે.

આયુર્વેદના બે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આજે વાંચનારની સમક્ષ તેમાંનો એક ગ્રન્થ “સુશ્રુત સંહિતા”ના પ્રથમ સૂત્રસ્થાનનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર ગુજરાતી પ્રબળન આગળ રજુ થાય છે. આ ગ્રન્થનું ભાષાંતર “ગુજરાતી” પ્રેસમાં શાસ્ત્રી તરીકે કામકર્તા અને સ્વ. ઈચ્છારામના એક પરમ મિત્ર અને સહાયક સ્વ. પ્રાણભુવન હરિહર શાસ્ત્રીએ કરેલું છે. મુંબઈની ફોટની દાનવીર શેઠ દેવકરણ નાનજીની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સુશ્રુત અને ચરકનું અધ્યયન કરાવતા હતા. તે વેળાએ તેમણે પોતાને પણ કામ લાગે અને ગ્રન્થનું શિક્ષણ પાકું અપાય તે માટે શિખવતી વેળાએ ગ્રન્થનું ભાષાંતર કરવા માંડેલું અને તે “ગુજરાતી” પ્રેસની પુસ્તકમાળામાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ કરવાનું તે વખતના માલીકોએ પોતાના ખર્ચે સ્વીકારેલું. તે પ્રમાણે આ ગ્રન્થ કટકે કટકે છપાતો ગયો, અને તે કામમાં જાણીતા વૈદ્યરાજ આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી જલદલ ત્રીકમ-જીએ પણ ભાષાંતર જોઈ જવામાં સહાય કરેલી. આ ગ્રન્થનું આખું સૂત્રસ્થાન અને નિદાનસ્થાનનાં છ પાનાં છપાયા પછી પ્રાણભુવન શાસ્ત્રીનો કૈલાસવાસ થયો અને તે પછી ગ્રન્થ અપૂર્ણ રહ્યો. તત્પશ્ચાત્ સ્વ. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈની સ્થાપેલી “ગુજરાતી” પ્રેસની સંસ્થા મુશ્કેલીમાં આવી પડી. તેથી આ ગ્રન્થ પૂર્ણ કરવાને સુયોગ આવ્યો નહિ, પરિણામે આવી અપૂર્ણ દશામાં આવો સારો અને સુંદર સરળ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો ગ્રન્થ અટવાઈ જાય અને નાણાની ભીડને લીધે પૂર્ણ થઈ શકે નહિ, તેવી સ્થિતિ આવી પુગી. તે જોઈને હાલના “ગુજરાતી” પ્રેસના માલીકો અને સંચાલકોએ આખો ગ્રન્થ નહિ તો, જેટલો છે તેટલો પણ સંપૂર્ણ ભાગ ગુજરાતી પ્રબળ આગળ રજુ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેના પરિણામરૂપ આ સૂત્રસ્થાન પ્રસિદ્ધ થાય છે; અને ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ થશે ત્યારે શેષ ભાગ કટકે કટકે છાપીને પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની આશા છે.

આજે ભાષાંતરકાર શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન વિદ્યમાન નથી. તેઓ જાતે નિરભિમાની પુરુષ હતા. તેઓ કોઈ પણ રીતે ગુજરાતી પ્રજામાં ધાંધલ કરીને પ્રકાશમાં આવવાની ઈચ્છા રાખતા નહોતા, પણ પોતામાં જે શક્તિ છે તે લોકોના જોવામાં આવશે તો કહર કરશે એવી માન્યતા રાખતા હતા. આ નિઃસ્વાર્થી પુરુષનું ટુંકું જીવનચરિત્ર અને છાયાચિત્ર આ પ્રચલિત જમાનાને અનુસરી આપ્યું છે તેથી અવિવેક નહિ ગણાશે એવી આશા છે. અને પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી પ્રતિ “ગુજરાતી” પ્રેસના સંચાલકો અને માલીકોની પ્રેમ-પૂર્વક અંગ લિપ્તિ છે એમ વાંચનારાઓ માનશે એવી આશા છે.

આયુર્વેદના આ મહાન્ ગ્રંથમાં તેનાં મુખ્ય આઠ અંગો જેવાં કે, શલ્યતંત્ર, શાલાક્યતંત્ર, કાળ ચિકિત્સા તંત્ર, ભૂતવિદ્યા તંત્ર, કૌમાર ભૃત્ય તંત્ર, અગદતંત્ર, રસાયનતંત્ર, અને વાજકરણતંત્રનો સમાવેશ કરેલો છે, જ્યારે ચરકમાં શલ્યતંત્ર સિવાય શાલાક્યતંત્ર વગેરે સાત તંત્રોનો સંગ્રહ છે. અને

ચરકાચાર્યે જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે વાઢકાપની ક્રિયા તેના જાણકારો પાસે કરાવવી, એટલે કે સુશ્રુતમાં આપેલી શારીર વિદ્યા ચરકથી ચઢિયાતી છે, અને તે તેની પોતાની છે.

સુશ્રુતના પ્રથમ સૂત્રસ્થાનના આ ભાષાંતર ગ્રંથમાં કયા કયા વિષયો ચર્ચ્યા છે, તે જાણવા માટે એ પ્રકારની અનુક્રમણિકાઓ આપી છે, તે ઉપર જો કોઈ સામાન્ય રીતે સહજ નજર નાંખી જશે તો ઘણું જાણવાનું મળશે. એમાં પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં શસ્ત્રક્રિયા કેવી હતી અને હાલની આંગલ શાસ્ત્રક્રિયા કેવી છે, તે જોવાનું સારી રીતે મળી શકે છે. તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે મનુષ્યે પોતાનું આરોગ્ય સાચવવા માટે પણ શા શા ઉપાયો કરવા તેનું પણ દિગ્દર્શન કરાવેલું જણાશે, એટલે તેનું અધ્યયન કરનારા વેદને ઘણું અનુભવજ્ઞાન મળી શકશે. આ ગ્રંથ એકલો ગુજરાતી વૈદ્યરાજોને ઉપ-યોગી થઈ પડશે એટલું નહિ પણ સામાન્ય વાંચ-નારને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

મુંબઈ }
જ્ઞાનપંચમી, ૧૯૮૬ }

નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ

સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહરનો પરિચય

વૈદકશાસ્ત્રના આ એક સર્વોત્તમ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરનાર સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર હતા. તેઓ ગુજરાતના એક પ્રતિષ્ઠિત અને મુંબઇના શાસ્ત્રીમંડળમાંના એક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી શાસ્ત્રી હતા. સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ એવી કંઈ સેવા બજાવી છે, એવો કયો લોક-સંપ્રદાયે પ્રયત્ન કર્યો છે, કે જેને માટે આજે ગુજરાતી પ્રજા આગળ તેમનું જીવનવૃત્તાંત રજૂ કરવામાં આવે, એવો પ્રશ્ન સહજ ઠાકાઈને થાય એ સ્વાભાવિક છે. અત્રે જે જીવનવૃત્તાંત સંક્ષેપમાં આપવામાં આવે છે તેનાથી ઉક્ત પૃચ્છાનું નિરાકરણ થાય છે. કવિ, પંડિત, શાસ્ત્રી, વિદ્યાવાન સત્પુરુષોનો પાર્થિવ દેહ પણ પછી તેમની યશઃકાયા અજર અને અમર રહે છે, એવું જે કહેવાયલું છે તે અથોચ નથી જ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન પંડિત હતા, કાર્યાકાર્યની વ્યવાસ્થિત જાણવા માટે જેની જરૂર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં જણાવેલી છે તે શાસ્ત્રના સારા જ્ઞાતા હતા, સારી વિદ્યા સંપાદન કરેલી પણ તેનું અભિમાન નદિ રાખનારા વિવેકી-વિનયી, અને બ્રાહ્મણોના કર્મોનું યથાપાલન કરનાર પુરુષ હતા, તેમ અનેકના વિદ્યાદાતા ગુરુ હતા. આ સંસારમાં એમનું જીવન લોકોપકારમાં વધારે વ્યતીત થયું હતું. આવા ગુપ્ત રત્ન જેવા વિદ્વાન પુરુષનું શાંતિમય જીવન જાણવાની જરૂર છે.

સદ્ગત શાસ્ત્રીજી, યજુર્વેદી, માધ્યંદિનીશાખાધ્યાયી, સાંખ્યાયનજોત્રી તથા જ્ઞાતિએ પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ આદિ ગુજરાતી ભક્ત કવિવર નરસિંહ મહેતાની ભૂમિ જુનાગઢમાં થયો હતો અને બાળપણ તેમણે ત્યાંજ ગાળ્યું હતું. એમના પૂર્વજો જામ તમાચીના સમયમાં જામનગરની પડોશમાં આવેલા એક ગામમાં રહેતા હતા અને પૌરાણિક વૃત્તિથી જીવન ગાળતા હતા. તેમાંના પંડ્યા શ્રી આણંદજીના પુત્ર પ્રેમજી, નાગર ગૃહસ્થોના આમંત્રણથી પોતાના પુત્ર ભીમજી તથા રાધવજીની સાથે જુનાગઢમાં આવીને વસ્યા હતા. પંડ્યા શ્રી ભીમજીને હરિહર તથા ભોળારામ નામના બે પુત્રો હતા; તેમાં શાસ્ત્રીજીના પિતા શ્રી હરિહર ભીમજી ધર્મનિષ્ઠ, સ્નાનસંધ્યાથીલ, સુશીલ, યદ્વચ્છાલાભસંતુષ્ટ, કુટુંબવત્સલ અને કુલોપાસ્ય શ્રી-હાટકેશ્વરના પરમ ઉપાસક હતા. શાસ્ત્રીજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૬ માં માર્ગશીર્ષ વદિ આઠમને દિવસે થયો

હતો. છેક બાલ્યકાળમાં શાસ્ત્રીજીને મોટા સૈયદ નીકળ્યા હતા અને તેને લીધે મરણુતોલ થઈ ગયા હતા. પણ પ્રેમી પિતાની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીહાટકેશ્વરે તેમને આરોગ્ય કર્યું, અને શાસ્ત્રીજી, શરીર અને મુખ ઉપર થોડાં ચાઠાં પડી જઇને બચી જવા પામ્યા. શ્રીહરિહરે શાસ્ત્રીજીને સાતમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરાવ્યો અને ગુજરાતી ભાષાનો વિદ્યારંભ કરાવ્યો. તેમણે મામડી શાળામાં ગુજરાતી સાત ચોપડીઓનો અભ્યાસ કર્યો અને તે પછી તે વખતના પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી શ્રી કરુણાશંકર, શ્રી હરિદત્ત, તથા પંડિત શ્રી કમલનયનાચાર્યની પાસે ઉત્તરોત્તર સિદ્ધાંતકૌમુદી, પંચકાવ્ય, કુવલયાનંદ, સાહિત્યદર્પણ, કાવ્યપ્રકાશ વગેરે વ્યાકરણ અને સાહિત્યગ્રંથોનો તથા વેદાંતના ગ્રંથોનો તથા ધર્મશાસ્ત્રોનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો અને નિષ્ણાત થયા. તેમણે તે પછી પોતાના જીવનકાળમાં ન્યાયવિષયમાં ટીકાસહિત તર્કસંગ્રહ, વેદાંતમાં ઉપનિષદો, ઇતિહાસોમાં રામાયણ, મહાભારતના થોડાં પર્વો અને સર્ગો, તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવત સંપૂર્ણ, ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, પારાશર સ્મૃતિ વગેરે તથા આયુર્વેદમાં ચરક, સુશ્રુત વગેરે અનેક ગ્રંથોનું તેમજ સાંખ્ય તથા યોગશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું. તેમની કુમારાવસ્થામાં વિદ્યાગ્રહણ શક્તિથી પંડિત કમલનયનાચાર્ય પ્રસન્ન રહેતા હતા. તેમનો અભ્યાસ ચાલતો હતો એટલામાં એમના પૂજ્ય પિતાશ્રી પંડ્યા હરિહરે સંવત ૧૯૪૨ ના વર્ષમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તે સમયે તેમના નાના ભાઈ શિવશંકર વિદ્યાર્થીજીવન ગાળતા હતા, તેથી કુટુંબના ભરણ પોષણને સર્વ બાર તેમના શિરે આવી પડ્યો, અને અધ્યયનવૃત્તિમાં ખલલ પડી. આથી તે સમયે જુનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દ્વિતીયાધ્યાપક તરીકે તેમણે પોતાની નિમણૂક સ્વીકારી. અધ્યાપકવૃત્તિથી તથા અવકાશના સમયમાં પૌરાણિક વૃત્તિથી તેઓ આજીવિકા કરવા લાગ્યા.

આ અરસામાં મુંબઈ નિવાસી પ્રજ્ઞાચક્ષુ પ્રસિદ્ધ પંડિત આશુકવિ શ્રી ગદુલાલજી જુનાગઢ, પધાર્યા હતા. તેઓ શાસ્ત્રીજીની વિદ્વતા જોઈ પ્રસન્ન થયા, અને તેમને કહ્યું કે જે તમે મુંબઈ આવશો તો તમારી ખ્યાતિ સારી થશે, અને હું તમને આશ્રય આપીશ. તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવી શાસ્ત્રીજી સંવત ૧૯૪૫ ના

વર્ષમાં મુંઝવણ આવી (ઇ. સ. ૧૮૮૬) અને તેમની પાસે છ મહિના રહ્યા. આ સમયે ભારતમાર્તણ્ડ પંડિત ગદુલાલજી શ્રીવજીસહસ્રનામ ઉપર ભાષ્ય રચતા હતા; પરંતુ તેઓ પ્રજાચક્ષુ હોવાથી મોઢેથી ખોલી શાસ્ત્રીજી પાસે લખાવતા હતા. એ રીતે એ ભાષ્ય લખાયલું હતું. તે વખતે પાયધાની ઉપર આવેલા જૈન ઉપાશ્રયમાં શાસ્ત્રીજી પ્રાણજીવન સંસ્કૃત ભણાવવા જતા હતા, તેથી જૈન શાસ્ત્રો સંબંધમાં પણ તેઓને થોડી સારી માહિતી મળી. પણ તે દરમ્યાન પંડિતજી ગદુલાલજીને ત્યાં રોજ વિદ્યાનેની મંડળી ભરાતી. તેમાં સદ્ગત અભેદમાર્ગપ્રવાસી મણિલાલ નજીબાઈ તથા ગુજરાતી પત્રના આલંત્રી શ્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામના સમાગમમાં શાસ્ત્રીજી આવ્યા. “ગુજરાતી” પત્ર તે વખતે ઉગતી દશમાં હતું. શ્રી ઇચ્છારામ પ્રબુધ્ધતા હિમાયતિ હતા, તેમ સનાતન ધર્મના હિમાયતિ હતા, તેથી અનેને સારી રાજ મળતી આવી, અને અનેને સુયોગ સદ્ગત વિદ્યાન શાસ્ત્રીજી શામજી વાલજીએ કરી આપ્યો. સ્વર્ગવાસી શ્રી ઇચ્છારામને સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરાવી સંસ્કૃત ભાષાથી અગ્રાત ગુર્જર પ્રબને તેનો લાભ આપવાના હેતુથી તથા ગુજરાતી સાહિત્યના કલેવરની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી ઇતિહાસો, પુરાણો, નીતિગ્રંથો, તથા વેદાંતના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કરાવવાની ઇચ્છા થઈ હતી, તેથી તેમણે શાસ્ત્રીજીને માન-પૂર્વક “ગુજરાતી” પ્રેસના ખાતામાં રાખી લીધા. દેશી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવી એ પણ એક દેશસેવા ગણાય, તેથી ગુજરાતી પત્રના આલંત્રીએ શાસ્ત્રીજીની તે કાર્ય પર યોજના કરી. આ કાર્યને અંગે શાસ્ત્રીજીને ઘણા સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, અંગાળી ભાષાના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો વાંચવાનો અને અધ્યયન કરવાનો અવકાશ મળ્યો. અંગાળી ભાષા તેઓ મુંઝવણ આવી પછી શીખ્યા હતા. આ સર્વનો લાભ તેમણે “ગુજરાતી” પત્ર અને પ્રેસ દ્વારા અને તેનાં પુસ્તકો અને ભેટો દ્વારા ગુજરાતી પ્રબને આપ્યો છે. શાસ્ત્રીજીને આરંભમાં ગુજરાતી ભાષામાં લખાણ કરવાની અને ભાષાંતર કરવાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી હતી, કારણ કે જૂની પૌરાણિક ઢબે તેઓ વ્યાખ્યાન કરી શકતા અને સમજવી શકતા, પણ કદિ લખવાની ટેવ નહિ હોવાથી આરંભમાં અડચણ પડી હતી. પણ તે સર્વ મુશ્કેલીઓ સ્વ. ઇચ્છારામના સહવાસથી ટળી ગઈ હતી અને શાસ્ત્રીજી ગુજરાતી ભાષામાં તેમની ઢબે લખતા શીખી ગયા. તેમનો સ્વાધ્યાય ચાલુ હતો તેવામાં તેઓ સદ્ધર્મપરાયણ અને સનાતન ધર્મ-

ભિમાની સ્વ. શેઠ શ્રી દેવકરજી નાનજી દેશાઈના સંબંધમાં આવ્યા, અને સનાતન ધર્મની ઉન્નતિ થવાની ઇચ્છા રાખનારા શ્રી દેવકરજી શેઠે કાટની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક તરીકે તેમની યોજના કરી, તેથી ત્યાં પણ તેમના આશ્રયથી ધર્મશાસ્ત્રોનો, આયુર્વેદનો અને ગીર્માસાશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય ચાલુ રહ્યો અને તે તેમના મરણ પર્વત ચાલુ જ હતો.

એમનો નાનો ભાઈ સંવત્ ૧૯૪૯ ના વર્ષમાં વિદ્યાર્થિ-સ્થિતિમાં જ સ્વર્ગવાસી થયો હતો. તે પછી સાત વર્ષે તેમનાં પરમ પૂજ્ય માતુશ્રી રાધાબાઈ સ્વર્ગવાસી થયાં તથા એ બહેનો ઉત્તરોત્તર તેમનાં અનુગામી થયાં અને સંવત્ ૧૯૬૧ માં સરસ્વતી નામની એક પુત્રી મૂકીને તેમની સુશીલા પતિપરાયણા ધર્મપત્નીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો. આ રીતે સંબંધી જનોનો સ્વર્ગવાસ થવાથી શાસ્ત્રીજીને વૈરાગ્ય થવા લાગ્યો અને એ ચાર વર્ષ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયમાં જ તેઓ ઐકાંતિક જીવન ગાળવા લાગ્યા. તે સમયે તેમણે મનુસ્મૃતિનું ભાષાંતર પંડિત નથુરામ મહાશંકર સાથે મળીને કર્યું હતું, અને સ્વ. શેઠ શ્રીદેવકરજી નાનજીના અને સ્વ. શેઠ રા. ઇચ્છારામના આશ્રયથી પ્રકટ કર્યું હતું. તે પછી શેઠ શ્રી ઇચ્છારામના અને શેઠ દેવકરજીના આગ્રહથી તેમણે ખીજી વાર લખ કર્યું હતું. આ વિવાહકર્મના કળ તરીકે તેમને ત્રણ પુત્રો પ્રાપ્ત થયા, જેઓ આજે હયાત છે. પણ આશરે ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૦ ના વર્ષમાં તેમનાં ખીજી વારનાં ધર્મપત્ની સ્વર્ગવાસી થયાં. ગૃહલંગ થવાથી તેઓને ધણી નિરાશા લાગી અને ધણી વાર સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવાનો વિચાર કરતા હતા, પણ ત્રણ પુત્રોને ભણાવવા ગણાવવા અને સંસારમાર્ગમાં ઠેકાણે પાડવાની ચિંતાથી તેઓએ એવિચાર માંડી વાળ્યો. તેમના એક આશ્રયદાતા સ્વ. ઇચ્છારામના અવસાનથી તેમને ધણું લાગી આવ્યું હતું, કારણ કે નિલ શાસ્ત્ર અને સાહિત્યની ચર્ચા કરનારા એક તેમના સાથી ગયા. તેમાં ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં ખીજી શેઠ દેવકરજી નાનજીના મરણથી કેમ જાણે તેમનું સર્વસ્વ હરાઈ ગયું ન હોય તેમ તેઓ કાવરાખાવરા થઈ ગયા હતા, જે કે તેમને આજીવિકા ચલાવવાને તથા પુત્રોને ભણાવવાને કશી અડચણ પડે તેવું નહોતું. શેઠ દેવકરજીના અવસાન પછી તેમનું મન સંસાર ઉપરથી એકદમ ઉઠી ગયું, અને તેઓ થોડો સમય દેશમાં જઈ આવવાને માટે જુનાગઢ-વેરાવળ ગયા. ત્યાં તેઓ પોતાના સુપાત્ર જમાઈની સાથે રહ્યા. તેમની પુત્રીએ અને જમાઈએ તેમની ઉત્તરવસ્થામાં સારી સેવા કરી, પણ જમણા હાથમાં

કંઇ રોગ પાકવાથી વાઢકાપ તેમને કરાવવો પડ્યો હતો. અને આખરે તે કષ્ટના પરિણામે તેમણે દેહ છોડ્યો. તેમને ત્રણ નાના પુત્રો અને એક પુત્રી હાલમાં છે.

શાસ્ત્રીજીની સાહિત્યસેવા—શાસ્ત્રીજીની સાહિત્ય-સેવા ચિરસ્મરણીય રહે તેવી છે. તેમણે “ગુજરાતી” પ્રેક્ષમાં રહીને ગુજરાતી ભાષા ઉપર ઘણો સારો કાણુ મેળવ્યો હતો. તેમની ભાષા પ્રિય, મધુર અને સરળ અર્થગમ્ય હતી. સંસ્કૃત ભાષાના સારા જ્ઞાતા હોવા છતાં લાંબા સામાજિક શબ્દો, કે ક્લિષ્ટ કલ્પના કે અનર્થક લાંબાં લાંબાં વર્ણનો તેઓની ભાષામાં જણાતાં નથી. તેઓ કહેતા હતા કે ગુજરાતી ભાષાના કલેવરનું બંધારણ જ એવું છે કે તેમાં આજુબાદ કે બીજા કવિઓની ભાષાનું અનુકરણ કરવું, એ કાગળની કાચ-ળીમાં ખીલા ભરવા જેવું છે. જે ભાષા ગુજરાતી સાત ચોપડી શીખેલા ન સમજી શકે એવી ભાષામાં લખવું એ નિરર્થક છે. તેથી તેમણે ઢુંકાં ઢુંકાં પણ સંપૂર્ણ વાક્યો અને શુદ્ધ વિભક્તિ અને રૂપાખ્યાનોના પ્રયોગવાળી જ ભાષા સર્વત્ર વાપરી છે અને આજે “ગુજરાતી” પ્રેક્ષ માટે તેમણે કરેલાં ભાષાંતરો—અનુવાદો આટલા લોકપ્રિય છે, તેનું કારણ પણ તે જ છે. જેમ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, પુરાણોની તેમની ભાષા મધુર અને સુસ્પષ્ટ છે, તેમ તેમની વાર્તાઓ લખવાની શૈલી પણ સરળ, મનોરંજક, રસમય અને અર્થવાહી અને ટાયલા વગરની છે. તેઓ જે કંઇ કામ કરતા તેમાં તન મન ઐતપ્રેત કરી નાંખતા. તેમણે “ગુજરાતી” પ્રેક્ષ માટે અધ્યાત્મ રામાયણ, મહાભારતનાં દશ—આર પર્વો, શ્રીમદ્ભાગવતનું ભાષાંતર, પંચતંત્રનું ભાષાંતર, દશકુમારનું ભાષાંતર, યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ, પારાશરસ્મૃતિ, ભર્તૃહરિશ્વતક, એટલા ગ્રંથોના અનુવાદો રચી આપ્યા છે. તે સિવાય તેમણે વાર્તાના ગ્રંથોમાં “ગુજરાતી” પત્રની ભેટ તરીકે અયોધ્યાની ખેગમ, નરજહાન, હેસ્ટીંગ્સની સોટી વગેરે લખ્યાં છે અને તે ગુજરાતીના વાંચકોમાં ઘણાં પ્રિય થઇ પડ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત આયુર્વેદના અભ્યાસને પરિણામે સુશ્રુતનું ભાષાંતર તેમ જ ચરકનું ભાષાંતર કરેલાં છે, જે પૂર્ણ કરવાને તેઓ વધુ જીવી શક્યા નહિ. તેમનો વિચાર ઉત્તરાવસ્થામાં શાંકર ભાષ્યાનુસાર ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રના સુંદર અનુવાદો રચવાનો હતો અને તેમાં ઇશોપનિષદ તેમણે રચ્યું છે. તે ઉપરાંત પંચીકરણ

તરીકે નારાયણ ઉદ્દે ઇચ્છારામ સ્વામી નામના એક ગુજરાતી સંન્યાસીના રચેલા ‘સત્સુખાનુભવ’નો સુંદર અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં કર્યો છે. આ બંને ગ્રંથો હજી જપાયા નથી. સંસ્કૃત મનુસ્મૃતિનું સંપાદન કાર્ય તથા ભાષાંતર તેમણે કરેલું છે. તે ઉપરાંત શૈઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના આશ્રયે ‘માનવધર્મમાળા’ તથા મેક્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીના આશ્રય નીચે ‘પતિવ્રતા સતીઓ’ એ ગ્રંથો રચેલા છે. આ ઉપરાંત તેમણે ઘણાં માસિકોમાં સારા વિચારવાળા અને ગંભીર મનનીય પ્રકીર્ણ લેખો લખેલા છે. “મુંબઈ સમાચાર”ના ચાલુ અંકોમાં તથા દીવાળીના ખાસ અંકોમાં તેમણે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર, સામાજિક વ્યવસ્થા ઉપર સારા નિબંધો લખેલા છે. “ગુજરાતી” પ્રેક્ષનાં પંચગોની ઘણી ખરી કથાઓ અને આખ્યાનો પણ શાસ્ત્રીજીએ લખેલાં છે. જે તેઓ જીવ્યા હોત તો હજી ઘણી ભાષાસેવા કરી શક્યા હોત. તેમનું નામ આ ગ્રંથોથી ચિરંજીવ છે. સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રીજી એક સારા ગુજરાતી લેખક હોવા ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રના ત્રિષયમાં પ્રવીણ હતા. શાસ્ત્રચર્ચામાં તેમના મતને માન આપવામાં આવતું હતું. તેઓ સ્વભાવે મિલનસાર, માયાળુ હતા અને સ્પષ્ટ વક્તા હતા, તે એટલે સુધી કે પોતાના કહેવાથી સામાને દુઃખ લાગશે કે કેમ તે જોયા વગર એકદમ સાફ કહી દેતા હતા. તેમની મનુષ્યપરીક્ષા પણ સારી હતી. તેમ શારીરસંપત્તિ સાધારણ સારી ઠેક સુધી રહી હતી. નિલ નિયમસર સંખ્યાસ્નાન અને બ્રાહ્મકર્મ કરતા હતા. શરીરની યજ્ઞિ એકવડી, મોંદું વિચારશીલ અને હસમુખુ હતું. અભિમાનનો ક્લેશ નહોતો, છતાં પોતાના વિષય અને મત માટે આમક રાખનારા હતા; આટલું છતાં પણ જે કદાચ કાષ્ટ કર્ષ વાજખી ભૂલ દર્શાવે તો તે સ્વીકારી લેતા. હાલમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં સંસ્કૃત વિદ્યા બહુ શાસ્ત્રપારંગત થવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા જ થોડા જોવામાં આવે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં દક્ષિણી કે મૈગીલી શાસ્ત્રી મળે, પણ ગુજરાતી વિદ્વાન શાસ્ત્રોની સંખ્યા દિવસાનુદિવસ ઓછી થતી જાય છે. તેમાં શાસ્ત્રી પ્રાણજીવનના ગુજરાવાથી મુંબઈની વિદ્વાનમંડળીમાં તેની ખોટ છે. તેમના જીવનની રૂપરેખા અત્રે આંકીને તેમને બ્રહ્મપૂર્વક જે અંજલિ અમો અર્પીએ છીએ તે શાસ્ત્રીજીનો પવિત્ર આત્મા સ્વીકારશે એવી આશા છે.

सुश्रुतसंहिताना अध्यायोनी अनुक्रमणिका

सूत्रस्थान

अध्याय	नाम	श्लोकसंख्या	पृष्ठ
१ ङो	आयुर्वेदनी उत्पत्ति	१-४२	१-१०
२ ङे	शिष्योपनयनीय	१- ६	१०-१२
३ ङे	अध्ययन संप्रहानीय	१-५६	१२-१७
४ थे।	प्रभाषणीय	१- ६	१७-१८
५ मे।	अत्रोपहृरणीय	१-३६	१८-२२
६ ङे	ऋतुयथा	१-३६	२२-२८
७ मे।	यन्त्रविधि	१-२१	२८-३३
८ मे।	शस्त्राचारणीय	१-१७	३३-३७
९ मे।	योग्यासूत्रीय	१- ६	३७-३८
१० मे।	विशिभानुप्रवेशनीय	१- ६	३८-४०
११ मे।	क्षारपाकविधि	१-३४	४०-४५
१२ मे।	अग्निर्भविधि	१-३८	४६-५०
१३ मे।	जलौकावचारणीय	१-२१	५०-५४
१४ मे।	शोणितवर्णनीय	१-४५	५४-५६
१५ मे।	दोषघातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीय	१-४७	५६-६८
१६ मे।	कर्णव्यधंघविधि	१-३३	६८-७४
१७ मे।	आमपकवैषणीय	१-१६	७४-७८
१८ मे।	व्रणोत्पन्नव्यधंघविधि	१-४५	७८-८३
१९ मे।	व्रणितोपासनीय	१-३८	८३-८७
२० मे।	द्विताद्वितीय	१-३३	८७-९१
२१ मे।	व्रणप्रश्न	१-५२	९१-९६
२२ मे।	व्रणोत्सावविज्ञानीय	१-३१	९६-१०२
२३ मे।	कृत्याकृत्यविधि	१-२२	१०२-१०५
२४ मे।	व्याधिसमुद्देशीय	१-३३	१०५-१०६
२५ मे।	अष्टविधशस्त्रकर्म्मिय	१-४५	१०६-११३
२६ मे।	अनष्टशल्यविज्ञानीय	१-४२	११३-११७
२७ मे।	शल्योपनयनीय	१-३८	११७-१२१
२८ मे।	विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीय	१-२१	१२२-१२३
२९ मे।	विपरीताविपरीत हृतशकुनस्वभनिर्देशनीय	१-८२	१२३-१२६
३० मे।	पंचेन्द्रियार्थविप्रतिपत्ति	१-२२	१२६-१३१

અધ્યાય	નામ	શ્લોકસંખ્યા	પૃષ્ઠ
૩૧ મો	છાયાવિપ્રતિપત્તિ	૧-૩૨	૧૩૧-૧૩૩
૩૨ મો	સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ	૧-૧૩	૧૩૪-૧૩૬
૩૩ મો	અવારણીય	૧-૨૬	૧૩૬-૧૩૮
૩૪ મો	યુક્તસેનીય	૧-૨૪	૧૩૮-૧૪૦
૩૫ મો	આતુરોપકમણીય	૧-૭૩	૧૪૧-૧૫૦
૩૬ મો	મિશ્રક	૧-૩૪	૧૫૦-૧૫૨
૩૭ મો	ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય	૧-૨૧	૧૫૩-૧૫૫
૩૮ મો	દ્રવ્યસંગ્રહણીય	૧-૮૧	૧૫૫-૧૬૧
૩૯ મો	સંશોધન સંશમનીય	૧-૧૮	૧૬૧-૧૬૩
૪૦ મો	દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાકવિજ્ઞાનીય	૧-૨૧	૧૬૩-૧૬૭
૪૧ મો	દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય	૧-૩૧	૧૬૭-૧૭૦
૪૨ મો	રસવિશેષવિજ્ઞાનીય	૧-૩૩	૧૭૦-૧૭૫
૪૩ મો	વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય	૧-૨૫	૧૭૫-૧૭૮
૪૪ મો	વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય	૧-૯૧	૧૭૮-૧૮૬
૪૫ મો	દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય	૧-૨૩૮	૧૮૬-૨૦૯
૪૬ મો	અન્નપાનવિધિ	૧-૫૪૨	૨૦૯-૨૫૮

વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૧ લો-આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ		૧૬ આયુર્વેદ મનુષ્યને માટે જ છે.	૫
૧ મંગળાચરણ	૧	૧૭ વ્યાધિનું લક્ષણ	૬
૨ આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે ઔપધેનવ વગેરે ઋષિ-ઓનું ધન્વન્તરી પાસે જવું	૨	૧૮ વ્યાધિના ભેદો
૩ ધન્વન્તરીએ તેઓના શિષ્ય તરીકે કરેલો સ્વીકાર	..	૧૯ આગતુ વગેરે ચાર પ્રકારના રોગોનાં લક્ષણો...	..
૪ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ	૨૦ રોગોનાં સ્થાનકો	૭
૫ આયુર્વેદના આઠ વિભાગોનાં નામો	૩	૨૧ સ્વપ્ના રોગોની સંક્ષેપમાં ચિકિત્સા...	..
૬ આયુર્વેદના પ્રત્યેક અંગનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ	૨૨ આહારનું મુખ્યપર્ણ
૭ શક્યતા વિષયને મુખ્ય રાખીને સમગ્ર આયુર્વેદનો ઉપદેશ કરવાની શિષ્યોની માંગણી...	..	૨૩ આહારોપયોગી સ્થાવર અને નંજમ ઔષધીઓ	૮
૮ આયુર્વેદનું પ્રયોજન	૨૪ સ્થાવર અને નંજમ ઔષધીઓનાં ચિકિત્સામાં ઉપયોગમાં આવતાં અંગો
૯ આયુર્વેદ શબ્દનો અર્થ...	૨૫ પાશિવ ઔષધ
૧૦ આ તંત્રમાં પ્રમાણસિદ્ધ વિષયોજ કહેવામાં આવશે	..	૨૬ કાલકૃત ઔષધ
૧૧ શક્યતંત્ર પહેલું હોવાનું કારણ	૫	૨૭-૨૮ કાલકૃત ઔષધોનું પ્રયોજન	૯
૧૨ શક્યતંત્ર શ્રેષ્ઠ હોવાનું કારણ	૨૯ આગતુ રોગોના ભેદો ને તે રોગોની ચિકિત્સા	..
૧૩ શક્યતંત્રની પ્રશંસા	૩૦-૩૧ ઉપસંહાર
૧૪ આયુર્વેદ પૃથ્વીપર આવવાનો ક્રમ	૩૨ એક્સોનીશ અધ્યાયોની પાંચ સ્થાનોમાં જેથી	..
૧૫ ધન્વન્તરીએ શિષ્યોને આપેલી પોતાની ઓળખાણ	..	અને ઉત્તર તંત્રની પ્રાપ્તિ	૧૦
		૩૩ આ શાસ્ત્ર લખવાનું કળ

વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૨ જી-શિષ્યોપનયનીય-	
એટલે શિષ્યને આયુર્વેદ બહુવા માટે દીક્ષા આપવી તે...	૧૦
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ કેવા વિદ્યાર્થીને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી અને કેવાને ન આપવી ?	"
૩-૬ આયુર્વેદની દીક્ષા આપવાનો વિધિ...	૧૧
૭ આયુર્વેદના અનધ્યાયો	૧૨
અધ્યાય ૩ જી-અધ્યયન સંપ્રદાનીય-	
એટલે શાસ્ત્રના સારી રીતે વિભાજ કરી સમજાવવા તે	૧૨
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ સૂત્રસ્થાન વગેરે પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તર તન્ત્રના અધ્યાયોની સંખ્યા.	"
૩ સૂત્રસ્થાનના ૪૬ અધ્યાયોનાં નામો	૧૩
૪ નિદાનસ્થાનના ૧૬ અધ્યાયોનાં નામો.	"
૫ શારીરસ્થાનના ૧૦ અધ્યાયોનાં નામો	૧૪
૬ ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦ અધ્યાયોનાં નામો	"
૭-૮ કદપસ્થાનના ૮ અધ્યાયોનાં નામો તથા "કદપસ્થાન" એ શબ્દનો અર્થ	"
૯ ઉત્તર તન્ત્રમાંના શાલાક્યતંત્રના ૨૬ અધ્યાયોનાં નામો તથા તેના પહેલા અધ્યાયને "ઓપદ્રવિક" નામ આપવાનું કારણ.	૧૫
૧૦ ઉત્તર તન્ત્રમાંના કૌમાર ભૂત્ય તન્ત્રના ૧૨ અધ્યાયોનાં નામો.	"
૧૧ ઉત્તર તન્ત્રમાંના કાયચિકિત્સાતંત્રના ૨૧ અધ્યાયોનાં નામો	"
૧૨ ઉત્તર તન્ત્રમાંના ભૂતવિદ્યા તન્ત્રના ૩ અધ્યાયોનાં નામો	"
૧૩ ઉત્તર તન્ત્રના ભૂષણરૂપ ૪ અધ્યાયોનાં નામો	"
૧૪ આ તન્ત્રને ઉત્તર તન્ત્ર નામ આપવાનું કારણ...	૧૬
૧૫ આયુર્વેદના ૮ અંગોનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ...	"
૧૬ આ ગ્રંથ બહુવાથી લાભ	"
૧૭-૧૮ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને અનુભવ બંનેની આવશ્યકતા	"
૧૯ આયુર્વેદનું અધ્યયન કેવી રીતે કરવું ?	"
૨૦ કેવો શિષ્ય શાસ્ત્રના પારને પામે છે ?	૧૭
૨૧ શાસ્ત્ર બહુ પછી શું કરવું ?	"
અધ્યાય ૪ થી-પ્રભાષણીય-	
એટલે અર્થના વિચારપૂર્વક વારંવાર પઠન તે	૧૭
૧-૪ ઉપક્રમ	"
૫ બીજાં શાસ્ત્રના વિષયો કેવી રીતે બહુવા ?	૧૮
૬ વૈદ્યને ધણાં શાસ્ત્રો બહુવાની જરૂર	"
૭ ખરો વૈદ્ય કેને કહેવો ?	"
૮ શલ્યતન્ત્રના વિષયમાં શંકા પડે તો શું કરવું ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૫-મો-અગ્રોપહરણીય-	
એટલે શસ્ત્રકર્મ કરવાની પહેલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ	૧૮
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ ચિકિત્સા કર્મના ત્રણ પ્રકારો	"
૩ શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકારો	૧૯
૪ શસ્ત્રકર્મ કરવાની પહેલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ	"
૫ શસ્ત્રપ્રયોગનો વિધિ	"
૬-૭ વૈદ્યે શસ્ત્રવડે કેવો છેદ કરવો ?	"
૮ શસ્ત્રકર્મ કરનારા વૈદ્યમાં કેવા ગુણ હોવા જોઈએ ?	"
૯ એક વખત છેદ કરવાથી સઘળો પડ નીકળી ન જાય તો શું કરવું ?	૨૦
૧૦ સરખો પ્રણ કરવાનો અપવાદ	"
૧૧ અવિધિયે પ્રણ કરવાથી હાનિ	"
૧૨ કયા રોગોમાં રોગીને જમાડ્યા વગરજ શસ્ત્રક્રિયા કરવી ?	"
૧૩ શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી શું કરવું ?	"
૧૪ વેદનાને તથા રાક્ષસોને મટાડનારો ધૂપ	૨૧
૧૫-૧૬ રક્ષાકર્મ કરવાનો વિધિ	"
૧૭ પશ્ચાત્કર્મ	"
૧૮ પડવાળા પ્રણને સ્થાવવાની મનાઈ	૨૨
૧૯ પ્રણવાળાએ કઈ બાબતો વળ્યું કરવી ?	"
૨૦ કઈ ઋતુમાં કેટલે દિવસે પાટો છોડવો ?	"
૨૧ ઉપર કહેલા નિયમોનો અપવાદ	"
૨૨ શસ્ત્રપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય	"
અધ્યાય ૬ ઠો-ઋતુચર્યા	
૧ ઉપક્રમ	૨૨
૨ કાળનો મહિમા	"
૩ કાળ શબ્દની નિરુક્તિ	૨૩
૪ કાળના વિભાગો	"
૫ કાળના વિભાગોનું વર્ણન	"
૬ ઋતુઓનું વર્ણન	"
૭ બીજી રીતે ઋતુઓના વિભાગો	૨૪
૮ ઋતુઓમાં દોષોનો સંચય અને પ્રકોપ કેવી રીતે થાય છે ?	"
૯ સંચય પામેલા દોષોનું સંશોધન ક્યારે કરવું ?	૨૫
૧૦ દોષોનો પોતાની મેળે ઉપશમ ક્યારે થાય છે ?	"
૧૧-૧૨ એક દિવસ રાતમાં છએ ઋતુનાં લક્ષણો...	૨૬
૧૩ ઋતુઓ બગડે તો શું થાય છે ?	"
૧૪ ઋતુઓ બગડી હોય ત્યારે શું કરવું ?	"
૧૫ ઋતુઓના બગાડા શિવાય દેશનો નાશ થવાનાં બીજાં કારણો	"
૧૬-૧૭ ન્યારે દેશનો નાશ કરે એવા રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે શું કરવું ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮ શુદ્ધ હેમંત ઋતુનાં લક્ષણો	૨૭
૧૯ " શિશિર "	"
૨૦ " વસંત "	"
૨૧ " શ્રીભમ "	"
૨૨ " પ્રાવૃષ "	"
૨૩ " વર્ષા "	"
૨૪ " શરદ "	૨૮
૨૫ ઋતુઓના ફેરફારથી દોષોનો પ્રકોપ થાય છે	"
૨૬ કઈ ઋતુમાં કયા દોષનું હરણુ કરવું?	"

અધ્યાય ૭ મો—ચંત્રવિધિ

૧ ઉપક્રમ	૨૮
૨ ચન્ત્રોની સંખ્યા અને તેમાં હાથનું પ્રધાનપણું... ..	"
૩ ચન્ત્રનું તથા શલ્યનું સામાન્ય લક્ષણ	"
૪ ચન્ત્રોના ભેદો તથા તેઓની સંખ્યા... ..	"
૫ ચન્ત્રો શાનાં બનાવવાં?	૨૯
૬ ચન્ત્રો કેમ બનાવવાં?	"
૭ ચન્ત્રો કેવાં બનાવવાં?	"
૮ ૨૪ પ્રકારના સ્વસ્તિક ચન્ત્રોનાં નામો... ..	"
૯ ૨ પ્રકારના સંદેશ ચન્ત્રો, તેઓનું પ્રમાણુ અને ઉપયોગ... ..	૩૦
૧૦ ૨ પ્રકારના તાલચન્ત્રો, તેઓનું લક્ષણુ અને ઉપયોગ	"
૧૧ નાડીચન્ત્રો	"
૧૨ શલાકાયન્ત્રો	૩૧
૧૩ ૨૫ ઉપચન્ત્રો અને તેઓનો ઉપયોગ... ..	૩૨
૧૪-૧૫ ૨૪ પ્રકારના ચન્ત્રોનાં કામો	"
૧૬ કેવાં ચન્ત્રો દોષવાળાં ગણાય છે?	"
૧૭ ઉત્તમ ચન્ત્રનું લક્ષણુ	૩૩
૧૮ કેવાં કેવાં શલ્યોને કયા કયા ચન્ત્રોથી કાઢવાં?... ..	"
૧૯ હાથ વિના ખીબ ચન્ત્રોમાં કંકમુખનું પ્રધાનપણું	"

અધ્યાય ૮ મો—શસ્ત્રાવચારણીય-

એટલે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ	૩૩
૧ ઉપક્રમ	"
૨ ૨૦ પ્રકારના શસ્ત્રોનાં નામો... ..	"
૩ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ... ..	૩૪
૪ શસ્ત્રોને પકડવાની રીત	૩૫
૫ શસ્ત્રો કેવી આકૃતિવાળાં બનાવવાં?	"
૬ શસ્ત્રોની ધાર કેટલી પાતળી ને કેવી રાખવી?... ..	"
૭ શસ્ત્રોના ગુણો	૩૬
૮ શસ્ત્ર કેવું લેવું?... ..	"
૯ શસ્ત્રોને ધાનું પાણી પાવું?	"
૧૦ કેવાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો?	"
૧૧ અનુશસ્ત્રોનાં નામો	"
૧૨ અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ	૩૭
૧૩ શસ્ત્રો કેાની પાસે તૈયાર કરાવવાં?... ..	"
૧૪ વૈદ્યને શસ્ત્રોનો અભ્યાસ રાખવાની જરૂર... ..	"

વિષય અધ્યાય ૯ મો—યોગ્યાસૂત્રીય-

એટલે યોગ્યકર્મના અભ્યાસનું શાસ્ત્ર... ..	૩૭
૧ ઉપક્રમ... ..	"
૨ શિષ્યને શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવાની જરૂર	"
૩-૪ શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરાવવો?	"

અધ્યાય ૧૦ મો—વિશિખાનુપ્રવેશનીય-

એટલે ચિકિત્સાના ધંધામાં પ્રવેશ	૩૮
૧ ઉપક્રમ	"
૨ વૈદ્યે કેવી રીતે પોતાના ધંધાની શરૂઆત કરવી?	"
૩ રોગ બાલુવાનાં સાધનો	૩૯
૪ કયા સાધનથી કયા રોગો બાલુાય છે?	"
૫ કેવા રોગો વૈદ્યને મોહ પમાડે છે?... ..	"
૬ રોગ પરત્વે વૈદ્યનું કર્તવ્ય	"
૭ કેવા માલુસોના રોગો કષ્ટ સાધ્ય થઈ પડે છે?	૪૦
૮ વૈદ્યે સ્ત્રીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું?... ..	"

અધ્યાય ૧૧ મો—ક્ષારપાકવિધિ-

એટલે ક્ષારની બનાવટ અને તેનો ઉપયોગ	૪૦
૧ ઉપક્રમ	"
૨ શસ્ત્રોમાં ક્ષારનું પ્રધાનપણું	"
૩ ક્ષાર શબ્દની નિરૂકિત	"
૪ ક્ષારના ગુણુ	"
૫ ક્ષારના બે ભેદો	૪૧
૬ પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ	"
૭ પાનીય ક્ષારનો ઉપયોગ	"
૮ કોને પાનીય ક્ષાર ન આપવો?	"
૯ પાનીય ક્ષાર બનાવવાનો સંક્ષિપ્ત વિધિ	"
૧૦ પ્રતિસારણીય ક્ષારના ભેદો	૪૨
૧૧ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ	"
૧૨ મૃદુ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ	૪૩
૧૩ તીક્ષ્ણ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ	"
૧૪ રોગના બળને અનુસરીને ત્રણે પ્રકારના ક્ષારનો ઉપયોગ	"
૧૫ ક્ષાર નિર્બળ થઈ ગયો હોય તો તેને પાછો બળવાન કરવાનો વિધિ	"
૧૬ કેવો ક્ષાર ગુણુવાળો ગણાય છે?	"
૧૭ કેવો ક્ષાર દોષવાળો ગણાય છે?	૪૪
૧૮ પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૂકવાનો વિધિ	"
૧૯ ક્ષારથી રોગ બરાબર બળી જવાનાં લક્ષણો	"
૨૦-૨૧ ક્ષાર મુકવાથી થયેલી વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય	"
૨૨ ક્ષાર મુકવાથી થયેલા ત્રણે રૂઝાવવાનો ઉપાય	"
૨૩ ખાટો રસ ક્ષારની વેદનાને શાંત કરવાનું કારણુ	"
૨૪ ક્ષારના સમયોગનાં લક્ષણો... ..	૪૫
૨૫ ક્ષારના હીનયોગનાં લક્ષણો... ..	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૬ ક્ષારના અતિચોખનાં લક્ષણો... ..	૪૫
૨૭ ક્ષાર મુકવાથી થયેલા પ્રભુમાં બગાડાની ચિકિત્સા	”
૨૮ કેને ક્ષાર ન મુકવો ?	”
૨૯ શરીરના કયા સ્થાનોમાં ક્ષાર ન મુકવો ?	”
૩૦ કેવા માણસના રોગો ક્ષારથી મટી શકતા નથી ?	”
૩૧ બુદ્ધિમાન વૈદ્ય પાસેજ ક્ષાર કર્મ કરાવવું	”

અધ્યાય ૧૨ મો-અગ્નિકર્મવિધિ-

એટલે ડહામ દેવાનો વિધિ	૪૬
૧ ઉપક્રમ	”
૨ ક્ષાર કરતાં ક્રિયામાં અગ્નિનું શ્રેષ્ઠપણું	”
૩ ડહામ દેવાનાં સાધનો	”
૪ કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું ?	”
૫ કયા રોગોમાં રોગીને જમાડીને અગ્નિકર્મ કરવું અને કયા રોગોમાં જમાડ્યા વગર અગ્નિકર્મ કરવું ?	”
૬ અગ્નિકર્મ વિષે એકીચમત અને પોતાના તંત્રનો સિદ્ધાંત	”
૭ ચામડી વગેરેમાં કરવામાં આવેલાં અગ્નિકર્મનાં ભૂદાં ભૂદાં લક્ષણો	૪૭
૮ કયા રોગોમાં કઈ જગાએ અને કેવી રીતે અગ્નિકર્મ કરવું ?	”
૯ કેવા રોગોમાં ડહામ દેવા ?	”
૧૦ આકૃતિ ઉપરથી ડહામના ચાર ભેદો	”
૧૧ ડહામ દેવામાં તપાસવા યોગ્ય બાબતો	”
૧૨ સારી રીતે ડહામ દેવાયા પછી કરવાની ચિકિત્સા	૪૮
૧૩ કેને ડહામ ન દેવા ?	”
૧૪ બીજે પ્રકારે દાહના ચાર ભેદો	”
૧૫ ડહામ દેવાથી રક્ત અને પિત્તનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો	”
૧૬ સહેજ દાહલાની ચિકિત્સા	૪૯
૧૭ ઓછા ડહામની ચિકિત્સા	”
૧૮ બરોબર દેવાયલા ડહામની ચિકિત્સા	”
૧૯ વધારે બળેલાની ચિકિત્સા	”
૨૦ અગ્નિથી બળેલી ચામડી ઉપર સ્પર્શ લાવનારું ધી	”
૨૧ સ્નેહથી બળેલાની ચિકિત્સા	”
૨૨ ધુંવાડો લાગવાનાં લક્ષણો	”
૨૩ ધૂમાડો લાગવાની ચિકિત્સા	૫૦
૨૪ લૂકે તડકે લાગ્યો હોય તેની ચિકિત્સા	”
૨૫ જે માણસ ઉપર બરફ પડ્યું હોય તેની ચિકિત્સા	”
૨૬ જે માણસ ઉપર વિજળી પડી હોય તેની ચિકિત્સા	”

અધ્યાય ૧૩ મો-જલૌકાવચારણીય-

એટલે જળો મુકવાનો વિધિ	૫૦
૧ ઉપક્રમ	”
૨ રક્ત કાઢવાનાં સાધનોમાં જળો શ્રેષ્ઠ છે	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૩ અમુક દોષથી બગડેલા રક્તને અમુક સાધનથી કાઢવા વિષે	૫૦
૪ આ વિષયના શ્લોકોનું પ્રમાણ	૫૧
૫ શીંગડાથી અને તુંબડીથી રક્ત કાઢવાનો વિધિ	”
૬ જલાયુક્ત અને જલૌકસ શબ્દની નિરૂક્તિ	”
૭ જળોના ભેદો	”
૮ છ ભતની ઝેરી જળોનાં લક્ષણો અને તેઓના વિષની ચિકિત્સા	”
૯ છ પ્રકારની નિર્વિષ જળોનું વર્ણન	૫૨
૧૦ નિર્વિષ જળોની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનો	”
૧૧ ઝેરી જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો	”
૧૨ ઝેર વગરની જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો	”
૧૩ જળોને પકડવાનો અને પાળવાનો વિધિ	”
૧૪ લોહી કાઢવા માટે અયોગ્ય જળો	”
૧૫ જળો મુકવાનો વિધિ	૫૩
૧૬ જળોને ખસેડી લીધા પછી તેણે પીધેલું રક્ત ઓઠાવી કાઢવાનો વિધિ	”
૧૭ લોહી કાઢ્યા પછીનો વિધિ	”
૧૮ જળો મુકવાનો વિધિ જાણનારા વૈદ્યની પ્રશંસા	૫૪

અધ્યાય ૧૪ મો-શોણિતવર્ણનીય-

એટલે લોહીના વર્ણન વિશે	૫૪
૧ ઉપક્રમ	”
૨ રસની ઉત્પત્તિ અને તેનું કર્મ	”
૩ રસની ગતિવિષે અનુમાન	”
૪ રસના સૌમ્યપણાનો નિર્ણય	”
૫-૬ રસમાંથી લોહી બનવા વિશે	૫૫
૭ આર્તવનું વર્ણન	”
૮ આર્તવનું આગ્નેયપણું	”
૯-૧૦ ધાતુરક્તનું પાંચભૌતિકપણું	”
૧૧ રસથી સર્વ ધાતુઓનું પોષણ થાય છે	”
૧૨ આહાર રસનું શ્રેષ્ઠપણું	”
૧૩ રસનું રક્ષણ કરવાની જરૂર	”
૧૪ રસ શબ્દની નિરૂક્તિ	”
૧૫-૧૬ રસમાંથી કેટલે દિવસે વીર્ય બને છે ?	”
૧૭ મહીને દિવસે રસમાંથી વીર્ય થવાના નિયમનો અપવાદ	૫૬
૧૮-૧૯ બાળકોના શરીરમાં વીર્ય ન દેખાવામાં દૃષ્ટાંત	”
૨૦ રસાદિકને ધાતુ કહેવાનું કારણ	”
૨૧ રસવિષે વિવેચનની પ્રતિજ્ઞા	”
૨૨ વાતાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલા રક્તનાં લક્ષણો	”
૨૩ શુદ્ધ રક્તનું લક્ષણ	૫૭
૨૪ રક્ત કાઢવાને અયોગ્ય પુરૂષો	”
૨૫ શસ્ત્રથી રક્ત કાઢવાના બે પ્રકાર	”
૨૬ ટોચા મારીને રક્ત કાઢવાનો વિધિ	”
૨૭ રક્તનો ભ્રાવ ઠીક ન થવાનાં કારણો	”

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૮ કેવા પુરુષોને રક્તનો આવ યતો નથી ?	૫૭	૨૩ ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	૬૩
૨૯ બચડેકું રૂધિર ન કાઢવાથી નુકશાન થાય છે	..	૨૪ અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષાદિની ચિકિત્સા	..
૩૦ રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાનાં લક્ષણો	..	૨૫ શરીરના સઘળા ધાતુઓને સમાન સ્થિતિમાં	..
૩૧ રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાથી થનારા વિકારો	..	રાખવાની જરૂર	..
૩૨ કેવા સમયમાં રક્ત ન કાઢવું ?	૫૮	૨૬ બળ અથવા ઓળનું લક્ષણ અને તેના ક્ષયનું લક્ષણ	..
૩૩ બરોબર રક્તસ્ત્રાવ થવાનાં લક્ષણો	..	૨૭-૨૮ ઓળનું સ્વાભાવિક કર્મ	..
૩૪ લોહી કાઢવાનો અભ્યાસ રાખવાથી થતા ક્ષયદાઓ	..	૨૯ ઓળનો ક્ષય થવાનાં કારણો	૬૪
૩૫ શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા છતાં લોહી ન નીકળે ત્યારે	..	૩૦ ઓળના ક્ષયના ભેદો	..
કરવાના ઉપચારો	..	૩૧-૩૨ ઓળનાં વિશ્લેષ વગેરે ૩ વિકારોનાં લક્ષણો	..
૩૬ રક્તની અતિપ્રવૃત્તિને અટકાવવાના બહારના ઉપાયો	..	૩૩ ઓળ-બળના ક્ષયની ચિકિત્સા	..
૩૭ રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિને અટકાવવાના અંદરના	..	૩૪ તેજનું લક્ષણ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ અને તેની	..
ઉપચારો	૫૯	ચિકિત્સા	..
૩૮ રક્તની અતિપ્રવૃત્તિને અટકાવનારા ચાર ઉપાયો	..	૩૫ દોષાદિકોના ક્ષયનું સામાન્ય લક્ષણ	૬૫
અને તેઓનો ઉપયોગ	..	૩૬-૩૭ દોષાદિકોના ક્ષયની સામાન્ય ચિકિત્સા	..
૩૯ વધારે લોહી કાઢવાનો નિષેધ	..	૩૮ શરીર સ્થૂળ અને કૃશ થવામાં રસતું કારણપૂર્ણ	..
૪૦ રક્તસ્ત્રાવ પછી કરેલા શીતળ ઉપચારથી	..	૩૯ શરીર અતિસ્થૂલ થવાનાં કારણો	..
થયેલી વેદનાનો ઉપાય	..	૪૦ શરીર અતિસ્થૂલ થવાથી થતા ઉપદ્રવો	..
અધ્યાય ૧૫ મો-દાપધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિ-		૪૧ મેદની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો ઉપાય	૬૬
વિજ્ઞાનીય-		૪૨ મેદની વૃદ્ધિ થઈ હોય તેનો ઉપાય	..
એટલે દોષના, ધાતુના, મલના ક્ષય તથા વૃદ્ધિનું જ્ઞાન	૫૯	૪૩ શરીર બહુ પાતળું થવાનાં કારણો	..
૧ ઉપક્રમ	..	૪૪ બહુ પાતળા માણસને થનારા ઉપદ્રવો	..
૨ દોષાદિનાં લક્ષણો કહેવાનું પ્રયોજન	૬૦	૪૫ શરીરને પાતળું થતું અટકાવવાના ઉપાય	..
૩ પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં લક્ષણો	..	૪૬ કૃશ શરીરને મધ્યમ કરવાના ઉપાય	..
૪ પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનાં લક્ષણો	..	૪૭ શરીરને મધ્યમ રાખવાના ઉપાય અને તેના ગુણો	..
૫ પ્રકૃતિસ્થ કફનાં લક્ષણો	..	૪૮ મધ્યમ શરીરની પ્રશંસા	૬૭
૬ પ્રકૃતિસ્થ રસાદિ ધાતુઓનાં લક્ષણો	..	૪૯ દોષના પ્રકાપથી ધાતુઓનો ક્ષય	..
૭ પ્રકૃતિસ્થ મળનાં લક્ષણો	..	૫૦ શરીરમાં દોષાદિકોનું ચોક્કસ પ્રમાણ ન હોવાનાં	..
૮ પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુઓનાં લક્ષણો	..	કારણો	..
૯ પ્રકૃતિસ્થ દોષો, ધાતુઓ અને મળોના રક્ષણનો	..	૫૧ દોષાદિકોનું સમાનપણું જાળવવાનો ઉપાય	..
વિધિ	..	૫૨ દોષાદિકના ક્ષય વૃદ્ધિ જાળવવાનો ઉપાય	..
૧૦ દોષ વગેરેનો ક્ષય થવાનાં કારણો	૬૧	૫૩ દોષાદિકના ક્ષય વૃદ્ધિની સામાન્ય ચિકિત્સા	..
૧૧ દોષોના ક્ષયનાં લક્ષણો	..	૫૪ આરોગ્યનું લક્ષણ	..
૧૨ વાતાદિ દોષોના ક્ષયની ચિકિત્સા	..	અધ્યાય ૧૬ મો-કર્ણુવ્યધઅન્ધવિધિ-	
૧૩ ધાતુઓના ક્ષયનાં લક્ષણો	..	એટલે કાનને વિધવાનો વિધિ	૬૮
૧૪ ધાતુઓના ક્ષયની ચિકિત્સા	..	૧ ઉપક્રમ	..
૧૫ મળોના ક્ષયનાં લક્ષણો	..	૨ બાળકોના કાન વિધવાનું કારણ	..
૧૬ મળ મૂત્રના ક્ષયની ચિકિત્સા	૬૨	૩ કાન વિધવાનો સમય, તેની રીત, અને વિધ્યા	..
૧૭ પરસ્પેવાના ક્ષયનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	..	પછીની ક્રિયા	..
૧૮ આર્તવાદિકના ક્ષયનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	..	૪ કાન યોગ્યસ્થાનમાં વિધાયા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા	..
ધાવણનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	..	૫ કાનની સિરાઓ વિધાવાથી થનારા ઉપદ્રવો	..
ઝર્કને ક્ષય થવાનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	..	૬ કટાયલી સોઈ વગેરેથી વિધેલા કાનની પીડાની	..
૧૯ દોષ વગેરેની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં કારણો	..	ચિકિત્સા	..
૨૦ દોષોની વૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	..	૭-૮ જખમી કાનને ફરીથી ક્યારે વિધવો ?	૬૯
૨૧ ધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	..	૯ કાનનું સિદ્ધ વધારવાનો ઉપાય	..
૨૨ મળોની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	૬૩	૧૦ ચીરાઈ ગયેલા કાનને સાંધવા માટે પાટાઓ	..
		૧૧ કાનના બંધની ૧૫ આકૃતિઓનાં નામો	..

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨ સાધ્ય ૧૦ બંધનોનું વિવેચન	૬૬
૧૩ અસાધ્ય ૫ બંધનોનું વિવેચન	૭૦
૧૪ નિર્વેધિમ નામના બંધનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૫ અર્થકપાટ સંધિક અને કપાટ સંધિકનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૬ આસંગિમનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૭ આહાર્યનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૮ કાન ઉપર બંધન બાંધવાનો વિધિ	”
૧૯ કાનને સાંધ્યા પછી રોગીને વર્તવાની રીત ...	૭૧
૨૦ સાંધેલા કાન ઉપર તેલ સિંચવાનો અવધિ ...	”
૨૧ કેવા કાનને સાંધવા નહિ ?... ..	”
૨૨ કાનને ક્યારે વધારવો ?	”
૨૩ નહિ રૂઝાયલા કાનને વધારવાથી ઉપદ્રવો થાય છે	”
૨૪ કાનને વધારવાનું તેલ બનાવવાનો વિધિ ...	૭૨
૨૫ તેલના અભ્યંગનો વિધિ	”
૨૬ બીજું અભ્યંગ-તેલ બનાવવાનો વિધિ. ...	”
૨૭ કાન ન વધે તો કેવી ચિકિત્સા કરવી ? ...	”
૨૮ નહિ રૂઝાયલા કાનને વધારવાથી કાન તુટી જાય છે	”
૨૯ કાનને ક્યારે વધારવો ?	”
૩૦ ક્યાં કયો કર્ણબંધ બાંધવો ?	”
૩૧ કાનની બૂટના આધિઓ	”
૩૨ કાનની બૂટના રોગીનાં નામો અને તેની સામાન્ય ચિકિત્સા... ..	૭૩
૩૩ કપાઈ ગયેલા નાકને સાંધવાનો વિધિ ...	૭૪
૩૪ સાંધેલા નાકની ચિકિત્સા	”
૩૫ કપાઈ ગયેલા હોઠને સાંધવાનો વિધિ ...	”
અધ્યાય ૧૭ મો-આમપકવૈષણીય-	
એટલે કાચા તથા પાકેલા સોજાની સમજણ ...	૭૪
૧ ઉપક્રમ	”
૨ સોજાનું સ્વરૂપ	”
૩ સોજાના છ પ્રકારો... ..	૭૫
૪ વાયુના સોજાનાં લક્ષણો	”
૫ પિત્તના ” ”	”
૬ કફના ” ”	”
૭ સંનિપાતના ” ”	”
૮ રક્તથી થયેલા ” ”	”
૯ આગંતુ ” ”	”
૧૦ સોજા પાક ઉપર આવવાનાં કારણ	”
૧૧ કાચા સોજાનાં લક્ષણો	”
૧૨ પાકવા માંડેલા સોજાનું લક્ષણ	”
૧૩ પાકેલા સોજાના લક્ષણો	૭૬
૧૪ પાકેલા સોજાના સંબંધમાં વૈદ્યને સૂચના	”
૧૫ તસ્કર (ચાર) વૈદ્યનું લક્ષણ... ..	”
૧૬ પાકેલા સોજામાં ત્રણે દોષોનું હોવાપણું	”
૧૭ સોજાના પાક વિશે બીજા વિદ્વાનોનું મત ...	”
૧૮ કાચા અથવા તો પાકવા લાગેલા સોજાને કાપવાથી ઉપદ્રવો થાય છે... ..	૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯ પાકેલા સોજાને નહિ કાપવાથી તે અસાધ્ય થાય છે	૭૭
૨૦ ચંડાળ વૈદ્યનું લક્ષણ	”
૨૧ શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં બોબન કરાવવાનું કારણ	”
૨૨ સોજા અસાધ્ય થવાનું કારણ	”
૨૩ ચિકિત્સા કરવાથી સોજા સાધ્ય સ્થિતિમાં આવે છે	”
૨૪ ત્રણમાંથી ૫૩ કાઠવાની જરૂર	”
૨૫ સોજા ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ	૭૮
અધ્યાય ૧૮ મો-પ્રણાલેપનબંધવિધિ-	
એટલે ત્રણના ઉપર લેપ કરવાનો અને પાટો બાંધવાનો વિધિ... ..	૭૮
૧ ઉપક્રમ	”
૨ સોજા ઉપર લેપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેના કરતાં પણ પાટો બાંધવો એ શ્રેષ્ઠ છે ...	”
૩ લેપ કરવાની રીત અને તેનું ફળ	”
૪-૫ ૩ પ્રકારના લેપ અને કયા દોષમાં કયો લેપ કરવો તે વિશે	”
૬ લેપમાં સ્નેહ કેટલો નાંખવો તે વિશે ...	૭૯
૭ આલેપ નામનો લેપ કેટલો જાડો કરવો તથા ક્યારે કરવો ?	”
૮ વાસી લેપ નુકશાન કરે છે... ..	”
૯ એક લેપ ઉપર બીજો લેપ કરવો નહિ, તથા વાપરેલા લેપનો ફરી ઉપયોગ કરવો નહિ ...	”
૧૦ ત્રણ ઉપર પાટો બાંધવાના પદાર્થો... ..	”
૧૧ ૧૪ પ્રકારના પાટાનાં નામો... ..	૮૦
૧૨ કયા સ્થાનમાં કયો પાટો બાંધવો ?	”
૧૩ પાટો કેવી રીતે બાંધવો ?	૮૧
૧૪ ત્રણમાં નાંખવાની વાટ તથા આંધવો કલક કેવો જોઈએ ?	”
૧૫ ૩ પ્રકારના પાટા અને કયા સ્થાનના ત્રણ ઉપર કયો પાટો બાંધવો તે વિશે	”
૧૬ વાતાદિક દોષાનુસાર પાટાઓ બાંધવા વિષે ...	”
૧૭ ઋતુ પ્રમાણે પાટાઓ બાંધવાનો ક્રમ... ..	”
૧૮ વૈદ્યે પોતાના તર્કથી પાટાઓમાં ફેરફાર કરવો ...	૮૨
૧૯-૨૦ જે ઠંડાણે જે પાટો બાંધવો જોઈએ ત્યાં તે ન બાંધવાથી હાનિ થાય છે... ..	”
૨૧ પાટો નહિ બાંધવાથી હાનિ થાય છે... ..	”
૨૨ પાટો બાંધવાથી યનારા લાભ	”
૨૩ કેવા ત્રણ ઉપર પાટો બાંધવો નહિ ?	”
૨૪ વૈદ્યે પાટો બાંધવામાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો.	”
૨૫ ઉપર કહેલા વિષયનું સંક્ષેપમાં વર્ણન ...	૮૩
અધ્યાય ૧૯ મો-પ્રણિતોપાસનીય-	
એટલે ત્રણવાળાની ઉપાસના વિશે	૮૩
૧ ઉપક્રમ	”
૨ ત્રણના રોગીને માટે ધરની ગોઠવણ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૩ સ્વચ્છ ઘરમાં રહેવાના કાયદા	૮૪
૪ રોગોની શય્યા કેવી રીતે પાષરવી અને તેનું ઓસીકું કઈ દિશામાં રાખવું ?	”
૫ મિત્રોએ પ્રજ્ઞવાળાની સેવા કરવી	”
૬ દિવસે સુવાથી પ્રજ્ઞને નુકશાન થાય છે	”
૭ પ્રજ્ઞવાળાએ બહુ ઉંઠ બેસ કરવી નહિ	”
૮ પ્રજ્ઞવાળાએ સ્ત્રી સહવાસ કરવો નહિ... ..	”
૯ સ્ત્રી સહવાસથી થનારી હાનિ	”
૧૦ પ્રજ્ઞવાળાએ કેવા પદાર્થો ખાવા નહિ ?	”
૧૧ પ્રજ્ઞવાળાએ કયા મદ્ય પીવાં નહિ ?	૮૫
૧૨ તેનાં કારણો	”
૧૩ પ્રજ્ઞવાળાએ કઈ વસ્તુ સેવવી નહિ ?	”
૧૪ નિષિદ્ધ વસ્તુ સેવવાથી હાનિ થવાનો સંભવ	”
૧૫ પ્રજ્ઞવાળાની દિનચર્યા	”
૧૬ મહાદેવાદિકના દૂતો પ્રજ્ઞવાળાનું ઘોડી પીવાની ઈચ્છાથી તેની પાસે આવે છે.	”
૧૭ વૈદ્યે મહાદેવાદિકના અનુચરોનો બલિ વગેરેથી સત્કાર કરાવવો	”
૧૮ પ્રજ્ઞવાળાએ પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું તથા માંગલિક કથા સાંભળવી	૮૬
૧૯ પુરોહિતોએ તથા વૈદ્યોએ વેદના મંત્રોથી પ્રજ્ઞવા- ળાને આશીર્વાદ આપવો	”
૨૦ પ્રજ્ઞવાળા પાસે ધૂપ કરવો... ..	”
૨૧ પ્રજ્ઞવાળાએ માથે ધારણ કરવા યોગ્ય ઔષધીઓ	”
૨૨ પ્રજ્ઞ ઉપર પંખાથી પવન ઢાળવા વગેરે કર્મ કરવાં	”
૨૩ વિધિ પ્રમાણે વર્તનારા પ્રજ્ઞને પડખે રાક્ષસો ચઢતા નથી	”
૨૪ પ્રજ્ઞવાળાનાં અન્નપાન	”
૨૫ પ્રજ્ઞવાળાએ પાળવાની કરી... ..	”
૨૬ નિયમો પાળવાથી પ્રજ્ઞવાળો સાન્ને થાય છે	૮૭
અધ્યાય ૨૦ મો-હિતાહિતીય-	
એટલે હિત તથા અહિત દ્રવ્યોનું વર્ણન	૮૭
૧ ઉપક્રમ	”
૨ પદાર્થના હિત અહિતપણા વિશે બીજા આચાર્યોનું મત	”
૩ પદાર્થના હિત-અહિતપણાનાં ઉદાહરણો	”
૪ અત્યંત હિતકારક આહારના પદાર્થો... ..	”
૫ અત્યંત હિતકારક વિહારો	૮૮
૬-૭ હિત-અહિત દ્રવ્યો વિશે સુશ્રુતને ધન્વન્તરીનો ઉપદેશ	”
૮-૯ સંયોગથી વિષ જેવા અહિત થનારા પદાર્થો... ..	”
૧૦ સંસ્કારથી વિરૂદ્ધ થનારા પદાર્થો	૮૯
૧૧ સરખા વળનથી અહિત થનારા પદાર્થો	”
૧૨ રસ, વીર્ય અને વિપાકથી દ્રવ્યોની પરસ્પર વિરૂદ્ધતા... ..	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૩ અતિશય ગુણવાળા પદાર્થોનો ભાગ કરવો	૯૦
૧૪ રસથી, વીર્યથી અને વિપાકથી પરસ્પર વિરૂદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થો અહિત છે	”
૧૫ વિરૂદ્ધ રસાદિવાળા પદાર્થો ખાવાથી મરણ નિપજ છે	”
૧૬ રોગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો ખાવા નહિ	”
૧૭ વિરૂદ્ધ પદાર્થોના ભક્ષણથી થનારા રોગોની ચિકિત્સા	”
૧૮-૧૯ વિરૂદ્ધ ભોજન કોને રોગ ઉત્પન્ન કરે નહિ ?	”
૨૦ પૂર્વ દિશાના પવનના ગુણો... ..	”
૨૧ દક્ષિણ	૯૧
૨૨ પશ્ચિમ	”
૨૩ ઉત્તર	”
અધ્યાય ૨૧ મો-પ્રજ્ઞપ્રશ્ન-	
એટલે વાત, પિત્ત અને કફનાં સ્થાન, લક્ષણ, કર્મ વિષેનો પ્રશ્ન... ..	૯૧
૧ ઉપક્રમ	”
૨-૩ શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશ દોષોથી અને રુધિરથી થાય છે.	”
૪ વાત આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૯૨
૫ વાયુ વગેરેનાં સ્થાનો	”
૬ વાત, પિત્ત અને કફની સોમ, સૂર્ય અને પવનની સાથે સરખામણી... ..	”
૭ પિત્ત અને અગ્નિ એકજ છે	”
૮ પાચકાગ્નિનું સ્વરૂપ	”
૯ રંજકાગ્નિનું	૯૩
૧૦ સાધકાગ્નિનું	”
૧૧ આલોકકાગ્નિનું	”
૧૨ બ્રાહ્મકાગ્નિનું	”
૧૩ પિત્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ	”
૧૪ કફનું સ્થાન અને તેનું કર્મ	”
૧૫ આમાશય અને કફ એક ગુણવાળા છે... ..	”
૧૬ આમાશયમાં રહેલા કફનું કાર્ય	”
૧૭ સ્તનના મધ્યમાં	૯૪
૧૮ જીભના મૂળમાં	”
૧૯ માથામાં	”
૨૦ સંધિઓમાં	”
૨૧ કફનું સ્વાભાવિક લક્ષણ	”
૨૨ રક્તનું સ્થાન	”
૨૩ રક્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ અને તેને વિદગ્ધ થવાનાં કારણો	”
૨૪ દોષોના સંચયનાં સ્થાનકો	”
૨૫ વાયુ વગેરે દોષોના સંચયનું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સાનો પ્રથમ સમય	”
૨૬ વાયુના પ્રકોપનું કારણ	”
૨૭ વાયુના પ્રકોપનો સમય	૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૮ પિત્તના પ્રકોપના કારણો	૬૫
૨૯ " " નો સમય	"
૩૦ કફના પ્રકોપનું કારણ	"
૩૧ " " નો સમય	"
૩૨ રક્તના પ્રકોપના કારણો	"
૩૩ " " નો સમય	૬૬
૩૪ વાતાદિકના પ્રકોપનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સાનો ખીલો સમય	"
૩૫ દોષોનો પ્રસર-ફેલાવો થવાનાં કારણો... ..	"
૩૬ વાયુથી દોષોનો ફેલાવો થાય છે	"
૩૭ દોષોનો ફેલાવો અટકાવવા માટે સંશોધનની જરૂર	"
૩૮ દોષનો ૧૫ ભતનો ફેલાવો	"
૩૯ દોષના પ્રસરથી-ફેલાવાથી શરીરમાં રોગની ઉત્પત્તિ	૬૭
૪૦ સ્રોતમાં છુપાયેલા દોષ ક્યારે કોપયમાન થાય છે ?	"
૪૧ કોપેલા વાતાદિકની ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી ?	"
૪૨ કોપેલા વાતાદિકના સ્વરૂપ અને તેની ચિકિત્સા કરવાનો ત્રીલો સમય,	"
૪૩ પ્રકોપ પામેલા દોષો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનનો આશ્રય કરીને ભિન્ન ભિન્ન રોગો ઉત્પન્ન કરે છે	"
૪૪ ચિકિત્સા કરવાનો યોગ્ય સમય	૬૮
૪૫ વ્યાધિદર્શન અને ચિકિત્સા કરવાનો પાંચમો સમય	"
૪૬ ચિકિત્સા કરવાનો છઠ્ઠો સમય	"
૪૭ વૈવનું લક્ષણ	"
૪૮ પ્રથમ સમયમાં ચિકિત્સા કરવાથી થનારા લાભ	"
૪૯ દોષોના સંસર્ગમાં પ્રથમ કોની ચિકિત્સા કરવી ?	"
૫૦ પ્રણ શબ્દનો અર્થ	૬૯
અધ્યાય ૨૨ મો-પ્રણાસાવવિજ્ઞાનીય-	
એટલે પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવોના વિજ્ઞાન વિષે	૬૯
૧ ઉપક્રમ	"
૨ પ્રણનાં આઠ સ્થાનો	"
૩ કયા પ્રણની ચિકિત્સા સહેલી છે અને કયા પ્રણની ચિકિત્સા કઠિન છે ?	"
૪ દુષ્ટ પ્રણનાં લક્ષણો	"
૫ દોષાનુસાર ચિકિત્સા કરવા વિશે	"
૬ ચામડીમાં થયેલા પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ	"
૭ માંસમાં થયેલા પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ	૧૦૦
૮ શિરામાં " " " " " " " " " " " "	"
૯ સ્નાયુમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૦ અસ્થિમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૧ સંધિમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૨ કોષામાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૩ મર્મસ્થાનમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૪ વાયુના પ્રણનું લક્ષણ	"
૧૫ પિત્તના " " " " " " " " " " " "	"
૧૬ રક્તના પ્રકોપથી થયેલા પ્રણનું લક્ષણ	૧૦૧

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭ કફના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવનું લક્ષણ	૧૦૧
૧૮ ત્રણ દોષોના " " " " " " " " " " " "	"
૧૯ અસાધ્ય સ્ત્રાવો	"
૨૦ વાયુથી થયેલા પ્રણનું લક્ષણ... ..	"
૨૧ પિત્તથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૨ રક્તથી " " " " " " " " " " " "	૧૦૨
૨૩ કફથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૪ સંનિપાતથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૫ વાયુથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ... ..	"
૨૬ પિત્તથી તથા રક્તથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ	"
૨૭ કફથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૮ સંનિપાતથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૯ સોનગ્યોના વર્ણોની પરીક્ષા... ..	"
અધ્યાય ૨૩ મો-કૃત્યાકૃત્યવિધિ-	
એટલે સાધ્ય તથા અસાધ્ય પ્રણના ભેદો વિશે... ..	૧૦૨
૧ ઉપક્રમ	"
૨ સુખસાધ્ય પ્રણનું લક્ષણ	"
૩ " " પ્રણનાં કારણો... ..	"
૪ કષ્ટસાધ્ય પ્રણનું લક્ષણ	૧૦૩
૫ કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રણ સુખસાધ્ય છે ?	"
૬ કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રણ કષ્ટસાધ્ય છે ?	"
૭ યાપ્ય પ્રણોનું લક્ષણ	"
૮ ચિકિત્સા નહિ કરવાથી મરણ થાય છે	"
૯ યાપ્યનું લક્ષણ	"
૧૦ અસાધ્ય પ્રણોના લક્ષણો	"
૧૧ સાધ્ય-અસાધ્ય પ્રણનો વિચાર	૧૦૪
૧૨ અસાધ્ય પ્રણનું લક્ષણ	"
૧૩ ચિકિત્સા ન કરવાથી સાધ્ય અસાધ્ય થાય છે... ..	"
૧૪ રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી ઔષધો કાર્ય કરતાં નથી	"
૧૫ રોગની આરંભથી જ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર... ..	"
૧૬ શુદ્ધ પ્રણનું લક્ષણ... ..	"
૧૭ રૂઝપર આવનારા પ્રણનું લક્ષણ	૧૦૫
૧૮ રૂઝાયેલા પ્રણનું લક્ષણ	"
૧૯ પ્રણ રૂઝાઈ ગયા પછી કેવી રીતે વર્તવું ?	"
અધ્યાય ૨૪ મો-વ્યાધિસમુદ્દેશીય-	
એટલે રોગોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન	૧૦૫
૧ ઉપક્રમ... ..	"
૨ ૨ પ્રકારના રોગ અને તેની ચિકિત્સા	"
૩ આ સંહિતામાં સર્વ રોગોનો સંગ્રહ છે.	"
૪ વ્યાધિ શબ્દનો અર્થ	"
૫ ૭ રોગોનાં નામો... ..	"
૬ આદિબળ પ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ	"
૭ જન્મ " " " " " " " " " " " "	૧૦૬
૮ દોષ " " " " " " " " " " " "	"
૯ આધ્યાત્મિક રોગો... ..	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦ સંક્રાંત બલ પ્રવૃત્ત રોગોનું લક્ષણ અને તેના ભેદ	૧૦૬
૧૧ આધિભૌતિક	”
૧૨ કાલબલ પ્રવૃત્ત રોગોનું લક્ષણ અને તેના ભેદ	”
૧૩ દૈવ ” ” ” ” ” ”	”
૧૪ સ્વભાવ ” ” ” ” ” ”	૧૦૭
૧૫ આધિદૈવિક રોગો.	”
૧૬ વાત, પિત્ત અને કફ એ સર્વ રોગોનું મૂળ છે...	”
૧૭ રોગોના ભેદો કલ્પવામાં કારણ	”
૧૮ અમુક રોગ રસથી થયો છે, આ રોગ માંસથી થયો છે, એ રીતે નામ પાડવાનું કારણ	”
૧૯ રસના દોષથી થનારા રોગો	”
૨૦ પિત્તના ” ” ” ” ” ”	”
૨૧ માંસના ” ” ” ” ” ”	૧૦૮
૨૨ મેહના ” ” ” ” ” ”	”
૨૩ અસ્થિના ” ” ” ” ” ”	”
૨૪ મનબળના ” ” ” ” ” ”	”
૨૫ વીર્યના ” ” ” ” ” ”	”
૨૬ મળસ્થાનના ” ” ” ” ” ”	”
૨૭ ઈન્દ્રિયોના સ્થાનના ” ” ” ” ” ”	”
૨૮ શરીરના અવયવોમાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ	”
૨૯ દોષોનો અને વ્યાધિઓનો નિત્ય સંબંધ છે કે અનિત્ય?	”
૩૦ વાતાદિકોનો નિત્ય સંબંધ માનવામાં પણ દોષ આવે છે અને અનિત્ય સંબંધ માનવામાં પણ દોષ આવે છે...	”
૩૧ વ્યાધિઓનો અને દોષોનો નિમિત્તથી સંબંધ થાય છે	૧૦૯
૩૨ રોગોની સંખ્યા વિષે સૂચના	”
અધ્યાય ૨૫ મો—અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મીય— એટલે આઠ પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મ	૧૦૯
૧ ઉપક્રમ	”
૨ કાપવા યોગ્ય રોગો	”
૩ ચીરવા ” ” ” ” ” ”	”
૪ છોલવા ” ” ” ” ” ”	૧૧૦
૫ વીંધવા ” ” ” ” ” ”	”
૬ સળીથી તપાસવા ” ” ” ” ” ”	”
૭ ખેંચી કાઢવા ” ” ” ” ” ”	”
૮ સ્નાવ કરાવવા ” ” ” ” ” ”	”
૯ સીવવા ” ” ” ” ” ”	”
૧૦ સીવવાને અયોગ્ય પ્રજ્ઞો	”
૧૧ ” ” ની ચિકિત્સા	”
૧૨ પ્રજ્ઞને ક્યારે સીવવા ?	”
૧૩ પ્રજ્ઞને સીવવામાં કેવા દોષોનો ઉપયોગ કરવો? ૧૧૧	”
૧૪ પ્રજ્ઞને સીવવાના ૪ પ્રકાર... ..	”
૧૫ પ્રજ્ઞને સીવવા માટે સોઈઓ	”
૧૬ પ્રજ્ઞમાં કયા સ્થાનમાં ટાંકા મારવા ?	”
૧૭ પ્રજ્ઞને સીવ્યા પછીની ચિકિત્સા	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮ શસ્ત્રપ્રયોગ કરતી વખતે ૪ પ્રકારની આપત્તિની સંભાળ રાખવી	૧૧૧
૧૯ શસ્ત્ર પ્રયોગના હીનયોગથી વિકારો થવાનો સંભવ	”
૨૦ અજ્ઞાન મૂર્ખ વૈદ્ય પાસે શસ્ત્રાદિકની ક્રિયા કરાવવી નહિ	”
૨૧ મૂર્ખ વૈદ્ય પ્રાણનો પણ નાશ કરે છે ...	૧૧૨
૨૨ મર્મમાં શસ્ત્રનો જખમ થવાથી થનારા રોગો ...	”
૨૩ શિરા કપાઈ ગઈ હોય તેનાં લક્ષણ	”
૨૪ સ્નાયુ કપાઈ ગયો ” ” ” ”	”
૨૫ ચલ અને અચલ સંધિમાં જખમ થયો હોય તેનાં લક્ષણ	”
૨૬ હાડકામાં જખમ થયો હોય તેનાં લક્ષણ ...	”
૨૭ સંધિ, શિરા, સ્નાયુ અથવા હાડકું એઓ પોતાના મર્મ સાથે જખમમાં હોય તેનાં લક્ષણો ...	”
૨૮ માંસના મર્મમાં જખમ થવાથી થનારાં ચિન્હ... ૧૧૩	”
૨૯ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાના જ શરીરને કાંપી નાંખનાર વૈદ્યનો ત્યાગ કરવો	”
૩૦ શસ્ત્રો આડાં અવળાં નાંખવાથી થનારા દોષો... ..	”
૩૧ વૈદ્યે રોગીનું પુત્રવત પાલન કરવાનાં કારણ ...	”
૩૨ રોગને માટે ક્રિયાઓનો નિર્ણય	”
૩૩ ઉત્તમ ચિકિત્સા કરવાથી ધર્માદિકનો લાભ થાય છે અધ્યાય ૨૬ મો—પ્રનટ્ટશલ્યવિજ્ઞાનીય— એટલે શરીરમાં ગુમ થયેલા શલ્યના વિજ્ઞાન વિશે ૧૧૩	”
૧ ઉપક્રમ	”
૨ શલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	”
૩ શલ્યના ભેદો	”
૪ આ શાસ્ત્રનું શલ્ય શાસ્ત્ર નામ પડવાનું કારણ	”
૫ શારીર અને આંગતુ શલ્યનાં લક્ષણો	૧૧૪
૬ શલ્યનું સ્વરૂપ	”
૭ બે પ્રકારનાં બાણ	”
૮ શરીરમાં શલ્યની ૫ પ્રકારે ગતિ થાય છે ...	”
૯ શલ્યો શરીરના કયા સ્થાનમાં રહે છે ? ...	”
૧૦ શરીરમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	”
૧૧ શરીરમાં રહેલાં શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	”
૧૨ ” ” વિશેષ	”
૧૩ માંસમાં ” લક્ષણ	”
૧૪ શિરામાં ” ” ... ૧૧૫	”
૧૫ સ્નાયુમાં ” ”	”
૧૬ સ્તોત્રમાં ” ”	”
૧૭ ધમનીમાં ” ”	”
૧૮ હાડકામાં ” ”	”
૧૯ સંધિમાં ” ”	”
૨૦ કોષામાં ” ”	”
૨૧ મર્મસ્થાનમાં ” ”	”
૨૨ લક્ષણો અસ્પષ્ટ દેખાવાનું કારણ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩ કેવી રીતે શક્ય શરીરમાં ગુમ થાય છે ? અને તે ક્યારે પીડા કરે છે ? ૧૧૫	૧૧૫
૨૪ આમડામાં રહેલાં શક્યની પરીક્ષા "	"
૨૫ માંસમાં " " " ૧૧૬	૧૧૬
૨૬ ઠોડામાં " " " "	"
૨૭ શિરા, ધમની, શ્વેતસ, કે સ્નાયુમાં ગુમ થયેલાં શક્યની પરીક્ષા "	"
૨૮ હાડકામાં ગુમ થયેલાં શક્યની પરીક્ષા "	"
૨૯ સંધિઓમાં " " " "	"
૩૦ મર્મમાં " " " "	"
૩૧ શરીરમાં " " " "	"
૩૨ શક્ય ભણવાનાં કેટલાંક ચિહ્ન "	"
૩૩ રોગીનું શક્ય નીકળી જવાની પરીક્ષા ... ૧૧૭	૧૧૭
૩૪ શરીરમાં દાખલ થયેલાં શક્યના પરિણામ વિશે "	"
૩૫ શક્યશાસ્ત્ર ભણનારો રાજવેશ્વર યઈ શકે છે "	"
અધ્યાય ૨૭ મો-શક્યાપનયનીય-	
એટલે શક્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય ... ૧૧૭	૧૧૭
૧ ઉપક્રમ "	"
૨ બે પ્રકારનાં શક્ય... .. "	"
૩ શક્યને બહાર કાઢવાના ૧૫ ઉપાય... .. "	"
૪ નેત્ર વગેરેનાં શક્યને કાઢવાનો ઉપાય ... ૧૧૮	૧૧૮
૫ માંસમાં રહેલાં શક્યને કાઢવાનો ઉપાય "	"
૬ આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પડેલાં ઝીણાં શક્યો કાઢવાનો ઉપાય "	"
૭ હંઠમાં અટકી ગયેલા અજના કોળીયાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય... .. "	"
૮ આમાશયમાં તથા પકવાશયમાં રહેલા અજનાં શક્યોને કાઢવાનો ઉપાય "	"
૯ પ્રણનાં પડને તથા ધૂળને કાઢવાનો ઉપાય "	"
૧૦ અધોવાયુ, મળમૂત્ર વગેરેને કાઢવાનો ઉપાય "	"
૧૧ ઝેરી લોહી, બગડેલું ધાવણ વગેરેને કાઢી નાંખવાનો ઉપાય "	"
૧૨ લોહચુંબકથી કાઢવા યોગ્ય પ્રણ "	"
૧૩ શોકશક્ય કાઢવાનો ઉપાય... .. "	"
૧૪ શક્યને બહાર ખેંચી કાઢવાના બે ઉપાય "	"
૧૫ કેવાં શક્યના મુખને કાપીને બહાર કાઢવું ? ... ૧૧૯	૧૧૯
૧૬ કેવાં શક્યોને હાથવડે કાઢવાં ? "	"
૧૭ શરીરમાં પેટેલાં શક્યને હલાવવામાં ભેખમ છે. "	"
૧૮ શક્યને બહાર કાઢવા માટે ચંત્રનો તથા શસ્ત્રોનો ક્યારે ઉપયોગ કરવો ? "	"
૧૯ શક્ય કાઠતી વખતે મૂર્છિત થયેલા રોગીની ચિકિત્સા "	"
૨૦ શક્ય કાઠી લીધા પછીની ચિકિત્સા... .. "	"
૨૧ શિરામાં કે સ્નાયુમાં પેટેલાં શક્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	"
૨૨ ક્યારે સોબને દબાવીને શક્ય કાઢવું ? "	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩ શક્યના પાંખાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય ... ૧૨૦	૧૨૦
૨૪ હૃદયના સમીપ પેટેલાં શક્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	"
૨૫ નિરૂપાયે શક્તિયાથી શક્યને બહાર કાઢવું "	"
૨૬ શક્યને બહાર કાઢવાના ઉપાયો "	"
૨૭ હાડકામાં પેટેલાં શક્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	"
૨૮ કાનવાળાં " " " " "	"
૨૯ ગળામાં ચોટેલી લાખને " " " " "	"
૩૦ લાખ શિવાયની બીજી વસ્તુ ગળામાં ચોટી ગઈ હોય તેને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	"
૩૧ પેટમાં ભરાઈ ગયેલાં પાણીને બહાર કાઢવાનો ઉપાય ૧૨૧	૧૨૧
૩૨ ગળામાં અટકી ગયેલા અજના કોળીયાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	"
૩૩ કેવા શક્યવાળા રોગીને અલ્યગાદિકની ક્રિયા કરવી ? "	"
૩૪ શક્ય કાઠતાં પહેલાં વૈદે ધ્યાન આપવા યોગ્ય બાબતો "	"
૩૫ શક્ય કાઠતી વખતે યોગ્ય યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો "	"
૩૬ ચંત્રોથી શક્યોને ક્યારે બહાર કાઢવાં ? "	"
૩૭ શક્યોને બહાર ન કાઢવાથી યનારી હાનિઓ "	"
અધ્યાય ૨૮ મો-વિપરીતાવિપરીત પ્રણવિજ્ઞાનીય-	
એટલે અસાધ્ય અને સાધ્ય પ્રણના વિજ્ઞાન વિશે ૧૨૨	૧૨૨
૧ ઉપક્રમ... .. "	"
૨ અરિષ્ટ (મરણ સૂચક ચિન્હ)નાં લક્ષણો મરણની અગમચેતી આપે છે "	"
૩ અરિષ્ટના લક્ષણો વિના મરણ થતું નથી "	"
૪ અરિષ્ટનાં ઉપાય "	"
૫ અરિષ્ટના પરિપાક વિશે "	"
૬ વૈદે અરિષ્ટનાં લક્ષણ ભણવાની જરૂર "	"
૭ પ્રણવાળા રોગીના મરણનું લક્ષણ "	"
૮ પ્રણનો સ્વાભાવિક ગંધ "	"
૯ પ્રણનો અસ્વાભાવિક ગંધ અરિષ્ટ ગણાય છે "	"
૧૦ ચિકિત્સા નહિ કરવા યોગ્ય પ્રણો ૧૨૩	૧૨૩
અધ્યાય ૨૯ મો-વિપરીતાવિપરીત દૂત, શકુન, સ્વપ્ન નિદર્શનીય-	
એટલે અશુભ તથા શુભ એવા દૂત, શકુન અને સ્વપ્નોનું સંક્ષેપમાં કથન... .. ૧૨૩	૧૨૩
૧ ઉપક્રમ "	"
૨ રોગીના શુભ-અશુભની પરીક્ષા કરવાના પદાર્થો "	"
૩ કેવા દૂતોથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ને કેવા દૂતોથી કાર્ય બગડે છે ? ૧૨૪	૧૨૪
૪-૧૧ અશુભ દૂતો "	"
૧૨ અસુક સંયોગોમાં દૂતોનું શુભાશુભપણું ... ૧૨૫	૧૨૫
૧૩-૧૪ કાર્યસિદ્ધિ કરનારાં દૂતો "	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૫-૧૬ કાર્યસિદ્ધિ કરનારાં શુભ શકુન ...	૧૨૫	૨ અવયવોના સ્વભાવમાં ફેરફાર થવા એ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	૧૩૪
૧૭ અશુભ શકુનો	૧૨૬	૩ અવયવોનું યોગના સ્થાનમાંથી ખસવું તથા તેના વળનમાં ફેરફાર થવા એ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	”
૧૮-૨૦ શુભ-અશુભ શકુનો	”	૪ મરણની સૂચના આપનારાં વિપરીત ચિહ્નો... ..	”
૨૧ અભાગલિક શબ્દો... ..	”	૫ અમુક વ્યાધિઓમાં અમુક ઉપદ્રવો થાય એ પણ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	૧૩૫
૨૨ વૈદ્યના ધરમાંથી નીકળતી વખતમાં અથવા રોગીના ધરમાં પેસતી વખતનાં અશુભ શકુન... ..	૧૨૭	૬ અમુક સ્થિતિ તથા અમુક ચેષ્ટાઓ પણ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે	”
૨૩ રોગીના ધરમાં પેસતી વખતનાં અને પેસતી વખતનાં અશુભ શકુનો	”	૭ જન્મ નક્ષત્રની અને જન્મ લક્ષ્મી પીડા પણ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	”
૨૪ કેવા રોગીને આરામ થતો નથી ?	”	૮ ધર વગેરેમાં દુષ્ટ નિમિત્તોનો પ્રાદુર્ભાવ પણ મરણના ચિહ્નરૂપ છે	”
૨૫ વૈદ્યે રોગીના દૂતોની પરીક્ષા કરવી... ..	”	૯ ચિકિત્સા કર્યા છતાં રોગની વૃદ્ધિ, મોટા વ્યાધિનું એકદમ મટી જવું તથા આહારનું કૃણ ન થવું-આ પણ મરણનાં ચિહ્ન છે	૧૩૬
૨૬ શુભાશુભ સ્વપ્નો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	”	૧૦ રાત તરફથી માન મેળવવાને યોગ્ય વૈદ્ય	”
૨૭ અશુભ સ્વપ્નો	”	અધ્યાય ૩૩ મો-અવારણીય- એટલે ઉપદ્રવોથી અસાધ્ય થનારા રોગીનું વર્ણન... ..	૧૩૬
૨૮ નિષ્કૃણ નિવરણનાં સ્વપ્નો	૧૨૮	૧ ઉપક્રમ	”
૨૯ અશુભ કૃણ આપનારાં વિશિષ્ટ સ્વપ્નો	”	૨ રસાયન વિના અસાધ્ય થઈ જનારા રોગી કહેવાની પ્રતિજ્ઞા... ..	”
૩૦ અશુભ સ્વપ્નોનું નિવારણ	”	૩ વાતવ્યાધિ વગેરે મહાવ્યાધિઓ અને તેઓને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો... ..	”
૩૧ શુભ સ્વપ્નો	૧૨૯	૪ વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો ..	”
૩૨ શુભ સ્વપ્નોને જોનારની ચિકિત્સા કરવી	”	૫ પ્રમેહને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો	”
અધ્યાય ૩૦ મો-પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ- એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયનું વિપરીત જ્ઞાન થવારૂપી અરિષ્ટનું વર્ણન	૧૨૯	૬ કોઠને ” ” ” ”	”
૧ ઉપક્રમ	”	૭ હરસને ” ” ” ”	૧૩૭
૨ અરિષ્ટનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ	”	૮ ભગંદરને ” ” ” ”	”
૩ શબ્દોના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ	૧૩૦	૯ પથરીને ” ” ” ”	”
૪ સ્પર્શના ” ” ” ”	”	૧૦ મૂઠગર્ભને ” ” ” ”	”
૫ રૂપના ” ” ” ”	”	૧૧ ઉદર રોગને ” ” ” ”	”
૬ રસના ” ” ” ”	”	૧૨-૧૩ જ્વરને ” ” ” ”	”
૭ ગંધના ” ” ” ”	”	૧૪ અતિસારને ” ” ” ”	”
૮ રસના ” ” ” ”	”	૧૫ ક્ષયરોગને ” ” ” ”	”
૯ ગંધના ” ” ” ”	”	૧૬ ગુલમરોગને ” ” ” ”	”
૧૦ સ્પર્શના ” ” ” ”	”	૧૭ વિદ્રધિરોગને ” ” ” ”	૧૩૮
૧૧ રૂપના ” ” ” ”	૧૩૧	૧૮ પાંડુરોગને ” ” ” ”	”
અધ્યાય ૩૧ મો-છાયાવિપ્રતિપત્તિ- એટલે છાયાનો બદલાઈ જવારૂપી અરિષ્ટ અને તેનું પરિણામ	૧૩૧	૧૯ રક્તપિત્તને ” ” ” ”	”
૧ ઉપક્રમ	”	૨૦ ઉ-માદને ” ” ” ”	”
૨ છાયાનાં વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ	”	૨૧ અપરમાર (વાઈ)ને ” ” ” ”	”
૩ લાજ વગેરેના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ	”	અધ્યાય ૩૪ મો-યુક્તસેનીય- એટલે શત્રુની ઉપર ચઢાઈ કરનારા રાત્નની રક્ષા કરવા વિશે	૧૩૮
૪-૯ શરીરના અવયવોના વિકાર થવારૂપી અરિષ્ટ... ..	૧૩૨	૧ ઉપક્રમ	”
૧૦ અવયવોની ક્રિયાના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ	”		
૧૧-૨૨ શરીરના અવયવોમાં થયેલાં વ્યાધિરૂપી અરિષ્ટો ..	”		
૨૩ માણીના મરણનાં ૩ કારણો	૧૩૩		
૨૪ ચિકિત્સા લાગુ નહિ પડવાનાં કારણો	”		
અધ્યાય ૩૨ મો-સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ- એટલે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવારૂપ અરિષ્ટ	૧૩૪		
૧ ઉપક્રમ	”		

વિષય	પૃષ્ઠ
૨ મન્યનો વિષય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા ...	૧૩૮
૩ વૈદ્યે રાજની વિષયી ખાસ રક્ષા કરવી ...	"
૪ વિષયી ખરાબ થયેલા માર્ગદર્શકને વૈદ્યે શુદ્ધ કરવા ...	"
૫ કાળ મૃત્યુ તથા અકાળ મૃત્યુની વ્યાખ્યા ...	૧૩૯
૬ વૈદ્યે તથા પુરોહિતે અકાળ મૃત્યુથી રાજની રક્ષા કરવી ...	"
૭ વૈદ્યે પુરોહિતની સલાહથીજ કાર્ય કરવાં ...	"
૮ રાજના અભાવે પ્રજાને નારા થાય છે ...	"
૯ વિદ્વાન વૈદ્યે રાજનું હિતચિંતન કર્યાં કરવું ...	"
૧૦ વૈદ્યે રાજના તંબુની પડોસમાં રહેવું ...	"
૧૧ ચિકિત્સાના ચાર પાયા ...	"
૧૨ ગુણવાન અંગોની સહાયતાથી વૈદ્ય મોટા રોગને પહોંચી મટાડે છે ...	"
૧૩ ચાર પાદમાં વૈદ્યની શ્રેષ્ઠતા ...	૧૪૦
૧૪ ગુણવાન વૈદ્યનાં વખાણ ...	"
૧૫ વૈદ્યરૂપી પાયો કેવો જોઈએ ? ...	"
૧૬ રોગી ,, ,, ,, ...	"
૧૭ ઔષધ ,, ,, ,, ...	"
૧૮ પરિચારકરૂપી ,, ,, ,, ...	"
અધ્યાય ૩૫ મો-આતુરોપક્રમણીય-	
એટલે કેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી તે વિશે...	૧૪૧
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ ચિકિત્સા કર્યાં પહેલાં રોગીનાં આયુષ્યની તથા વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર...	"
૩ દીર્ઘાયુષી મનુષ્યનાં લક્ષણો અને તેની સર્વથા ચિકિત્સા કરવી ..	"
૪ અલ્પ આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો ...	"
૫ મધ્યમ ,, ,, ...	"
૬ દીર્ઘાયુષી પુરુષની પરીક્ષા ...	"
૭ મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા ...	"
૮ અલ્પ ,, ,, ...	૧૪૨
૯ આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો અને સત્વઆદિક સારનું વર્ણન ...	"
૧૦ પુરુષ તથા સ્ત્રીના રસ રક્ત વગેરેને પરિપક્વ થવાનો સમય ...	૧૪૩
૧૧ અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ પોતાનાં આંગળથી ભરવું ..	"
૧૨ અંગ પ્રત્યંગ ઉપરથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ આયુષ્યની પરીક્ષા...	"
૧૩ સત્વસાર (બળ) વાળા પુરુષનું લક્ષણ ...	"
૧૪ વીર્ય ,, ,, ...	"
૧૫ મનનના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ ...	૧૪૪
૧૬ અસ્થિના ,, ,, ...	"
૧૭ મેદના ,, ,, ...	"
૧૮ માંસના ,, ,, ...	"
૧૯ રૂધિરના ,, ,, ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦ રસના ,, ,, ...	૧૪૪
૨૧ સત્વસાર આદિમાં પૂર્વ પૂર્વને શ્રેષ્ઠ માનવો ...	"
૨૨ અંગ પ્રત્યંગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદ્યને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે ...	"
૨૩ રોગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદ્યને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે ...	"
૨૪ ઔપસર્ગિક ઉપદ્રવ રોગનું લક્ષણ ...	"
૨૫ પ્રાક્ટેવલ રોગનું લક્ષણ ...	"
૨૬ અન્ય લક્ષણ રોગનું લક્ષણ...	"
૨૭ ઉપદ્રવવાળા રોગની ચિકિત્સા ...	૧૪૫
૨૮ પ્રાક્ટેવલ રોગની ચિકિત્સા કરવા વીરો ...	"
૨૯ અન્યલક્ષણ ,, ,, ,, ...	"
૩૦ જે રોગનાં લક્ષણ, ચિકિત્સા વગેરે ક્યાં ન હોય તેની ચિકિત્સા કરવા વિરો. ...	"
૩૧ ઋતુઓની પરીક્ષા કરવા વિરો ...	"
૩૨ જે ઋતુમાં જે ક્રિયા વિરુદ્ધ હોય તે ઋતુમાં તે ક્રિયાથી જ મટે તેવા કોઈ આત્યયિક રોગ ઉત્પન્ન થાય તેની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	"
૩૩ કેવી ચિકિત્સાથી સાધ્ય રોગ અસાધ્ય થાય છે ? ..	"
૩૪ ખરી ચિકિત્સા કોને કહેવી ? ...	"
૩૫ સમ, વિષમ, મંદ અને તીક્ષ્ણ એમ ચાર પ્રકારનો અગ્નિ ...	"
૩૬ સમ અગ્નિનું લક્ષણ ...	૧૪૬
૩૭ વિષમ ,, ,, ...	"
૩૮ તીક્ષ્ણ ,, ,, ...	"
૩૯ મંદ ,, ,, ...	"
૪૦ વિષમ વગેરે અગ્નિથી થનારા રોગ ...	"
૪૧ સમ વિષમ વગેરે જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	"
૪૨ જઠરાગ્નિનું સ્વરૂપ તેના કાર્ય ઉપરથી જાણવામાં આવે છે...	"
૪૩ અવસ્થાના ૩ ભેદ અને તેનું સ્વરૂપ...	૧૪૭
૪૪ અવસ્થાને અનુસરીને ચિકિત્સા કરવી ...	"
૪૫ વૈદ્યે વાત, પિત્ત અને કફ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું ...	"
૪૬-૪૭ બાળકની અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ..	"
૪૮ સ્થૂળ, કૃશ અને મધ્યમ શરીરવાળા રોગીની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	"
૪૯ ચિકિત્સા કર્યાં પહેલાં રોગીના બલાબલની પરીક્ષા કરવી ...	૧૪૮
૫૦ મનુષ્યના બલાબલના અનુમાનનાં સાધનો ...	"
૫૧ સત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી મનુષ્યનાં લક્ષણ ..	"
૫૨ ઔષધોની તથા પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરવા વિશે...	"
૫૩-૫૪ સાત્ત્વની પરીક્ષા ...	"
૫૫ ૩ પ્રકારના દેશ ...	"
૫૬ આનૂપ દેશનું લક્ષણ ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૫૭ ભંગલ દેશનું લક્ષણ	૧૪૯
૫૮-૫૯ સાધારણુ ,, ,,	,,
૬૦ રોગીને દેશ બદલો-પાણી ફેર કરવાની જરૂર...	,,
૬૧ યોગ્ય આહાર વિહારાદિકથી દેશ સંબંધી ભય રહેતો નથી	,,
૬૨ સુખસાધ્ય રોગનાં લક્ષણુ	,,
૬૩ અસાધ્ય ,,	,,
૬૪ કષ્ટસાધ્ય ,,	,,
૬૫ કેવા સંયોગમાં ઔષધ બદલાવવું નહિ ?	,,
૬૬-૬૭ એક ઔષધ આપ્યા પછી બીજું ઔષધ ક્યારે આપવું ?... ..	,,

અધ્યાય ૩૬ મો મિશ્રક-

એટલે સોભ ઉપર અને પ્રણુ ઉપર ઔષધોપચાર	૧૫૦
૧ ઉપક્રમ	,,
૨ વાયુથી થયેલા સોભને મટાડનારો લેપ	,,
૩ પિત્તથી ,, ,,	,,
૪ રક્તથી તથા અભિધાતથી ,,	,,
૫ કફથી ,, ,,	,,
૬ ત્રણે દોષોને મટાડનારા લેપ	,,
૭ દોષ પરત્વે કહેલા લેપમાં નાખવાના પદાર્થો	,,
૮ સોભને પકવનારા લેપ	,,
૯ પાકેલા સોભને ફાડનારા લેપ	,,
૧૦ સોભને દબાવનારા લેપ	૧૫૧
૧૧ પ્રણુનું શોધન કરનારા કવાથ	,,
૧૨ પ્રણુનું શોધન કરનારી વાટ અને કલ્ક	,,
૧૩-૧૫ પ્રણુનું શોધન કરનારાં તેલ તથા ધી	,,
૧૬-૧૭ પ્રણુને શોધન કરનારાં ચૂર્ણ	,,
૧૮ પ્રણુને શુષ્ક કરનારો ધૂપ... ..	,,
૧૯ પ્રણુને રજાવનારા કવાથ તથા હિમ	૧૫૨
૨૦ પ્રણુને રજાવનારી વાટ	,,
૨૧ પ્રણુને રજાવનારો કલ્ક	,,
૨૨ પ્રણુને રજાવનારો ધી	,,
૨૩ ,, ,, તેલ	,,
૨૪-૨૫ ,, ,, ચૂર્ણ	,,
૨૬ પ્રણુને રજાવવા માટે રસક્રિયા	,,
૨૭ પ્રણુમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનારો લેપ	,,
૨૮ પ્રણુનાં લટકી પડેલા માંસને તોડી નાખનારું ચૂર્ણ	,,
૨૯ શોધનાદિક ગણોમાં કહેલાં ઔષધો ન મળે તો શું કરવું?	,,

અધ્યાય ૩૭ મો-ભૂમિપ્રવિલાગવિજ્ઞાનીય-

એટલે ઔષધિઓ લેવા માટે સામાન્ય અને વિશેષ ભૂમિનું વર્ણન	૧૫૩
૧ ઉપક્રમ	,,
૨ કેવી ભૂમિમાંથી ઔષધ લેવું?	,,
૩ ઉત્તમ ભૂમિમાંથી કેવી ઔષધી લેવી?	,,

વિષય	પૃષ્ઠ
૪ પાર્થિવ ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણુ	૧૫૪
૫ જળના ,, ,,	,,
૬ અગ્નિના ,, ,,	,,
૭ વાયુના ,, ,,	,,
૮ આકાશના ,, ,,	,,
૯ કઈ ઋતુમાં કયાં ઔષધો લેવાં ?	૧૫૪
૧૦ વિરેચન વગેરેનાં ઔષધો કેવી ભૂમિમાંથી લેવાં? ..	,,
૧૧ કયાં ઔષધો નવાં લેવાં અને કયાં જીવનાં લેવાં ? ..	,,
૧૨ ઔષધિઓને ઓળખવાનાં સાધનો	,,
૧૩ અમુક સમયમાં અમુક ઔષધનું અમુક અંગ લેવું આવા નિયમ નથી	,,
૧૪-૧૫ ઔષધિઓ છ રસવાળી છે	,,
૧૬ સાધારણુ ભૂમિનું લક્ષણુ	૧૫૫
૧૭ ભૂમિના ગુણો ઔષધિઓમાં ઉતરે છે	,,
૧૮ નવું અથવા જીવનું ઔષધ કેવું લેવું ?... ..	,,
૧૯ કયાં ઔષધો જીવનાં લેવાં અને કયાં નવાં ?	,,
૨૦ પ્રાણીન ઔષધો કેવાં પ્રાણીઓનાં લેવાં ?	,,
૨૧ ઔષધશાળા કેવી કરવી ?	,,

અધ્યાય ૩૮ મો-દ્રવ્યસંગ્રહણીય-

એટલે ઔષધોના ગણોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન	૧૫૫
૧ ઉપક્રમ	,,
૨ ઔષધોના ગણોની સંખ્યા	,,
૩ વિદારી ગંધાદિગણુ અને તેના ગુણો... ..	,,
૪ આરગ્વધઆદિ ,, ,, ,, ૧૫૬	,,
૫ વરુણુઆદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૬ વીરતર્વાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૭ સાલક્ષારઆદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૮ લોધરાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૯ અર્કાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૧૦ સુરસાદિ ,, ,, ,, ૧૫૭	,,
૧૧ મુષ્કાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૧૨ પિરપલ્યાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૧૩ એલાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૧૪ વચાદિ અને હરિદ્રાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૧૫ શ્યામાદિક ,, ,, ,, ,,	,,
૧૬ પૃહ્લિતિઆદિ ,, ,, ,, ૧૫૮	,,
૧૭ પટ્ટાલઆદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૧૮ કાકોલીઆદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૧૯ ઉષકાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૨૦ સારિવાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૨૧ અંજન ,, ,, ,, ,,	,,
૨૨ પરુષકાદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૨૩ પ્રિયંગુઆદિ, અંબજઆદિ ,, ,, ,, ,,	,,
૨૪ ન્યમોધાદિ ,, ,, ,, ૧૫૯	,,
૨૫ ગુહુચીઆદિ ,, ,, ,, ,,	,,

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૬ ઉત્પલાદિ ગણુ અને તેના ગુણો	૧૫૯
૨૭ મુસ્તાદિ " " " "	"
૨૮ ત્રિકુળાદિ " " " "	"
૨૯ ત્રિકટુક " " " "	"
૩૦ આમલકીઆદિ " " " "	"
૩૧ કલર્ષઆદિ " " " "	૧૬૦
૩૨ લાખ આદિ " " " "	"
૩૩ લઘુપંચમૂળ અને તેના ગુણો " "	"
૩૪ બૃહત્પંચમૂળ અને તેના ગુણો	૧૬૦
૩૫ દશમૂળ " " " "	"
૩૬ વલ્કી પંચમૂળ " " " "	"
૩૭ કંટક પંચમૂળ " " " "	"
૩૮ તુલુ " " " "	"
૩૯ લઘુ પંચમૂળ વગેરેના સામાન્ય ગુણો	"
૪૦ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આ ગણોમાંથી લેપાદિક બનાવવા	૧૬૧
૪૧ ઔષધો રાખવા માટે ઔષધશાળા કેવી જોઈએ ?	"
૪૨ ગણોનો ઉપયોગ કરવાની રીત	"

અધ્યાય ૩૯ મો-સંશોધનસંશમનીય-

એટલે સંશોધન અને સંશમન કરનારાં ઔષધોનું વર્ણન ૧૬૧

૧ ઉપક્રમ	"
૨ વમન-ઉલ્લી કરાવનારાં દ્રવ્યો અને તેના અમુક ભાગ લેવા વિશે	"
૩ વિરેચન-રેચ લગાડનારાં દ્રવ્યો	"
૪ વિરેચન દ્રવ્યમાંથી કયા વિરેચન દ્રવ્યનો કયો ભાગ લેવો ?	"
૫ વમન અને વિરેચન બંને કાર્ય કરનારાં દ્રવ્યો... ૧૬૨	"
૬ મસ્તકનું વિરેચન કરનારાં-મસ્તકના દોષને હરનારાં દ્રવ્યો	"
૭ શિરો વિરેચન કરાવનારા પદાર્થોના કયા ભાગ લેવા ?	"
૮ વાયુનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો... ..	"
૯ પિત્તનું " " " "	"
૧૦ કફનું " " " "	"
૧૧ વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ, અને રોગીનું બળ તપાસીને વૈદ્યે સંશોધન અને સંશમનરૂપ ઔષધ આપવું. ૧૬૩	"

અધ્યાય ૪૦ મો-દ્રવ્ય, રસ, ગુણુ, વીર્ય, વિપાકવિજ્ઞાનીય-

એટલે દ્રવ્ય તથા તેમાં રહેલો રસ, ગુણુ, વીર્ય અને વિપાકના વિજ્ઞાન વિષે... .. ૧૬૩

૧ ઉપક્રમ... ..	"
૨ દ્રવ્ય જ મુખ્ય છે-એવું કેટલાક આચાર્યોનું મત "	"
૩ રસ જ પ્રધાન છે-આવું કેટલાક આચાર્યોનું મત ૧૬૪	"
૪ ગુણોની પ્રધાનતા જુદી લખવાની જરૂર નથી... ૧૬૫	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૫ વીર્યજ પ્રધાન છે-આમ કેટલાક આચાર્યોનું મત ૧૬૫	"
૬-૭ વિપાક " " " " " " ૧૬૬	"
૮ ધન્વન્તરિના મતમાં "દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક આ ચારેય પ્રધાન છે અને ચારમાં પણ દ્રવ્ય પ્રધાન છે.	"
૯-૧૧ વૈદ્યક શાસ્ત્રના આધારે ઔષધનો ઉપયોગ કરવો ૧૬૭	"

અધ્યાય ૪૧ મો-દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય-

એટલે પાર્થિવાદિ દ્રવ્યના વિભાગનું વર્ણન ... ૧૬૭

૧ ઉપક્રમ... ..	"
૨ અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ છે. એમાં કારણુ "	"
૩ પાર્થિવ દ્રવ્યનું લક્ષણુ ૧૬૮	"
૪ " " કર્મ	"
૫ જલીય " લક્ષણુ	"
૬ " " કર્મ	"
૭ તૈજસ " લક્ષણુ	"
૮ " " કર્મ	"
૯ વાયવીય " લક્ષણુ	"
૧૦ " " કર્મ	"
૧૧ આકાશીય " લક્ષણુ	"
૧૨ " " કર્મ	"
૧૩ જગતના સર્વ પદાર્થ ઔષધરૂપ છે, તેનો યુક્તિ-યુક્ત પ્રયોગ કરવો જોઈએ	"
૧૪ દ્રવ્યના કાળ, કર્મ, વીર્ય, અધિકરણુ, ઉપાય અને કૃળ "	"
૧૫ વિરેચન દ્રવ્યોની પરીક્ષા ૧૬૯	"
૧૬ વમન " "	"
૧૭ ઉભય ગુણુવાળા " "	"
૧૮ કયું દ્રવ્ય કયું કર્મ કરે છે ?	"
૧૯ વીર્યોમાં ભૂત સંબંધી ગુણોનો નિર્ણય... ..	"
૨૦ વિપાકોમાં ભૂતોના " "	"
૨૧ કયું વીર્ય કયા દોષને હણે છે ? ૧૭૦	"
૨૨ કયો વિપાક " "	"
૨૩ વીર્યો કેવી રીતે જાણી શકાય ?	"
૨૪ વિપાકો... " " " "	"
૨૫ તુલ્ય રસવાળાં દ્રવ્યોમાં પ્રાર્થિવત્વાદિકની પરીક્ષા "	"
૨૬ દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા. દ્રવ્યના ઉપયોગથી થાય છે.	"

અધ્યાય ૪૨ મો-રસવિશેષવિજ્ઞાનીય-

એટલે મધુરાદિક રસોના ભેદો, રસોના ગુણો તથા રસામિત દ્રવ્યોનું વર્ણન ૧૭૦

૧ ઉપક્રમ	"
૨ રસ જળનો ગુણુ	"
૩ રસના ૬ પ્રકાર અને ૬૩ પ્રકાર	"
૪ રસની ઉત્પત્તિ થવા વિશે ૧૭૧	"
૫ કયો રસ કયા દોષને હણે છે ?	"
૬ દોષોની ઉત્પત્તિ શામાંથી થાય છે ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૭ રસોનો સ્વભાવ	૧૭૧
૮ રસના મુખ્ય બે ભેદ વિશે કેટલાએકના વિચાર	”
૯ કષાય રસ વાયુની વૃદ્ધિ કરે છે	”
૧૦ તીખા ,, પિત્તની ,, ,,	”
૧૧ મધુર ,, કફની ,, ,,	”
૧૨ કયા રસ કયા દોષને હુણે છે? અને તેનાં શા કારણો છે?	૧૭૨
૧૩ મધુર રસનું લક્ષણ	”
૧૪ અમ્લ ,, ,,	”
૧૫ લવણ ,, ,,	”
૧૬ કટુક (તીખા) ,, ,,	”
૧૭ તિક્ત ,, ,,	”
૧૮ કષાય ,, ,,	”
૧૯ મધુર રસના ગુણો તથા દોષો	”
૨૦ અમ્લ ,, ,,	”
૨૧ લવણ ,, ,,	૧૭૩
૨૨ કટુક ,, ,,	”
૨૩ તિક્ત ,, ,,	”
૨૪ કષાય ,, ,,	”
૨૫ મધુર વર્ગ	૧૭૪
૨૬ અમ્લ ,, ,,	”
૨૭ લવણ ,, ,,	”
૨૮ કટુક ,, ,,	”
૨૯ તિક્ત ,, ,,	”
૩૦ કષાય ,, ,,	”
૩૧ રસોના ૬૩ સંયોગ	૧૭૫
૩૨ રસોનો નિત્ય ઉપયોગ કરવાથી તે નુકસાન કરતા નથી	”
અધ્યાય ૪૩ મો-વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય-	
એટલે ઉલટી કરાવનારાં દ્રવ્યોના પ્રયોગોનું વિજ્ઞાન...	૧૭૫
૧ ઉપક્રમ	”
૨ મીઠાળ વમન (ઉલટી) કરાવનારાં ફળોમાં શ્રેષ્ઠ છે	”
૩-૧૦ મીઠાળથી વમન કરાવવાના ૮ યોગો	૧૭૫-૬
૧૧ મીઠાળના ૯ થી ૧૬ સુધીના ૧૧ યોગ	૧૭૬
૧૨ ક્વાથને મંત્રવાના યંત્ર	”
૧૩ મીઠાળના ૮ થી ૧૬ સુધીના યોગ કયા રોગમાં આપવા?	”
૧૪ યોગ આપ્યા છતાં ઉલટી ન થાય તો શું કરવું?	”
૧૫-૧૮ મીઠાળના ૨૦ થી ૨૩ યોગ	”
૧૯ મીઠાળના ૨૦ થી ૨૩ સુધીના યોગ કયા રોગમાં આપવા?...	૧૭૭
૨૦-૨૭ મીઠાળના ૨૪ થી ૩૧ યોગો અને તેના વિષય	”
૨૮ કુકડ વેલાનાં પુષ્પોથી વમન કરાવવાના યોગો તથા તેઓના વિષયો	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૯ કુકડ વેલાના યોગનો ઉપયોગ	૧૭૮
૩૦ ,, ,, વિશે વિશેષ ઉપદેશ.	”
૩૧ ઈન્દ્રજવથી તથા કડવી ધીસોડીથી વમન કરાવવાના યોગ	”
૩૨ કડવી તુંબડીના વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ	”
૩૩ કડવાં તુરીયાંથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ	”
૩૪ મુંઘાડવાથી વમન કરાવવાનો પ્રયોગ અને તેનાથી દૂર થનારા રોગો	”
૩૫ ભાવનાઓ આપવાથી યોગો વિશેષ ફળદાયી થાય છે	”
૩૬ ભક્ષ્યાદિકમાં વમનાદિકની કલ્પના કરવા વિશે	”
અધ્યાય ૪૪ મો-વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય-	
એટલે વિરેચન કરાવનારાં દ્રવ્યો, ને તેના બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રયોગોના વિજ્ઞાન વિશે	૧૭૮
૧ ઉપક્રમ	”
૨ વિરેચનના મુખ્ય પદાર્થો	૧૭૯
૩ વાતરોગીને માટે વિરેચન	”
૪ પિત્ત ,, ,,	”
૫ કફ ,, ,,	”
૬ વાત અને કફ એમ મિશ્ર રોગીને માટે વિરેચનના બે યોગ	”
૭-૨૨ વિરેચનના ૨૧ યોગો	૧૭૯-૧૮૧
૨૩ વિરેચનનો ૨૨ મો યોગ (આસવ)	”
૨૪ ,, ૨૩ મો ,, (પિષ્ટનીસુરા)	”
૨૫ ,, ૨૪ મો ,, (સૌવીરક)	૧૮૨
૨૬ ,, ૨૫ મો ,, (તુષોદક)	”
૨૭ અતિદેશ વિધિ	”
૨૮-૩૨ વિરેચનના ૨૬ થી ૩૧ યોગ	૧૮૩
૩૩ વિરેચનનો ૩૨ મો યોગ (ત્રિવૃદ્ધક)	”
૩૪-૩૮ વિરેચનના ૩૩ થી ૩૯ યોગ	૧૮૪
૪૦ હરડેના ભિન્નભિન્ન યોગો અને તેનાં ફળ	”
૪૧ ત્રિકુળાના ગુણ તથા પ્રયોગ	”
૪૨-૫૧ વિરેચનના ૩૯ થી ૪૮ યોગ	૧૮૪-૧૮૫
૫૨ વિરેચનનો ઉપયોગ રોગાદિક ભેદને કરવો	૧૮૬
૫૩ વિરેચનનો ૪૯ મો યોગ	”
૫૪ વિરેચનના પદાર્થોને ધી, તેલ વગેરેમાં ભેળવીને આપવા વિશે	”
૫૫ ઔષધોની ૬ પ્રકારની બનાવટ અને તેમાં ઉત્તરોત્તરની લઘુતા	”
અધ્યાય ૪૫ મો-દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય-	
એટલે પાણી, દુધ વગેરે દ્રવ્યોના વિજ્ઞાન વિશે	૧૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ અથ જાળવર્ગ	
૧ ઉપક્રમ-વરસાદનું પાણી...	૧૮૬
૨ અંતરિક્ષમાંથી ઝીલેલા વરસાદના પાણીના ગુણો	"
૩ વરસાદનું જળ પૃથ્વીપર પડ્યા પછી તેમાં રસ પ્રકટ થાય છે	"
૪ વરસાદના પાણીમાં રસ પ્રકટ થવા વિષે પરમત	"
૫ " " " " " સ્વમત	૧૮૭
૬ આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો આકાશના ગુણવાળું જળ પીવું	"
૭ આંતરિક્ષ જળના ભેદ	"
૮ ગાંઝ જળ અને સમુદ્રના જળની પરીક્ષા તથા ગાંઝ જળ લેવાનો સમય	"
૯ ગાંઝ જળ ઝીલી લેવાનો પ્રકાર અને આંતરિક્ષનું પ્રતિનિધિ	"
૧૦ સાત પ્રકારનું જળ...	૧૮૮
૧૧ કઈ ઋતુમાં કયું જળ પીવું?	"
૧૨ વરસાદના નવા જળનું પાન કરવાથી તથા તેમાં સ્નાન કરવાથી રોગ થાય છે...	"
૧૩ બગડેલા પાણીના લક્ષણ	"
૧૪ બગડેલા પાણીનાં ૬ ભવનાં દોષો	"
૧૫ આંતરિક્ષ જળ નિર્દોષ છે	"
૧૬ બગડેલા જળને સ્વચ્છ કરવાના અને તેની દુર્ગંધ મટાડવાના ઉપાય...	૧૮૯
૧૭ કેવા વાસણમાં પાણી ભરી રાખવું તથા પીવું...	"
૧૮ બગડેલું તથા ઋતુ વગર પડેલું જળ ઉપયોગમાં લેવું નહિ	"
૧૯ બગડેલું જળ પીવાથી રોગો થાય છે	"
૨૦ મલિન જળને નિર્મળ કરવાના ઉપાય	"
૨૧ પાણીના વાસણ કયાં રાખવાં ?	"
૨૨ જળને ઠંડું કરવાના ઉપાય...	"
૨૩ ગુણકારી જળનું લક્ષણ	"
૨૪-૨૬ નદીઓના પાણીના ગુણો	"
૨૭ પાણીને ક્યારે ભરી લેવું ?...	૧૯૦
૨૮ કેવાં જળને ઉત્તમ ભણવું ?...	"
૨૯ આંતરિક્ષ જળના વિશેષ ગુણો	"
૩૦ ચન્દ્રકાંત મણીમાંથી ઝરેલા પાણીના ગુણ	"
૩૧ કયા રોગમાં અને કઈ ઋતુમાં શીતળ જળનો ઉપયોગ કરવો ?...	"
૩૨ કયા રોગમાં શીતળ જળનો ઉપયોગ કરવો નહિ	"
૩૩ નદીના પાણીના સામાન્ય ગુણો	"
૩૪ સરોવરના	"
૩૫ તળાવના	"
૩૬ વાવના	"
૩૭ કુવાના	૧૯૧
૩૮ નહિ ખાંચેલા કુવાના	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૯ ઝરણાના પાણીના ગુણો	૧૯૧
૪૦ પૃથ્વીમાંથી સરવાણી તરીકે નીકળતા જળના ગુણો	"
૪૧ વીરડાના પાણીના ગુણો	"
૪૨ ક્યારાના	"
૪૩ ખાખોચીયાના	"
૪૪ સમુદ્રના	"
૪૫ આનુપ દેશના પાણીના ગુણો	"
૪૬ ભંગલ	"
૪૭ સાધારણ	"
૪૮ ઉના પાણીના ગુણો	"
૪૯ ઉનું પાણી ક્યારે થયું કહેતાય તેનું લક્ષણ	"
૫૦ રાતવાસી ઉનું જળ રોગોને આપવું નહિ	"
૫૧ ઉનું કરી ઠંડું પાડેલું જળ કેને આપવું ?	"
૫૨ નારીએલના પાણીના ગુણો...	"
૫૩ ઉનું કરીને ઠંડું પાડેલું જળ કેને આપવું	૧૯૨
૫૪ કેવા રોગોમાં થોડું પાણી પીવું ?	"

૨ અથ જાળવર્ગ

૨ અથ દુગ્ધવર્ગ

૫૫ ૮ પ્રકારનું દુધ	૧૯૨
૫૬ દુધ સર્વને હિતકારક છે	"
૫૭ દુધના સામાન્ય ગુણો	"
૫૮ ગાયના દુધના ગુણો	"
૫૯ બકરીના	"
૬૦ ઉંટીના	૧૯૩
૬૧ ગાડરના	"
૬૨ ભેંસના	"
૬૩ ઘોડીના	"
૬૪ સ્ત્રીના	"
૬૫ હાથણીના	"
૬૬ પ્રભાતમાં દોહેલાં દુધના ગુણો	"
૬૭ પાછલા પહોરમાં	"
૬૮ કાચા દુધના ગુણો	"
૬૯ ગરમ કરેલા	"
૭૦ સ્ત્રીઓનું દુધ કાચું જ હિતકારી છે	"
૭૧ રોડકકથું દુધ હિતકારી છે	"
૭૨ અતિ ગરમ કરેલા દુધના ગુણ	"
૭૩ નહિ ખાવા લાયક દુધ	"

૩ અથ દધિવર્ગ

૭૪ ૩ પ્રકારનું દહીં	૧૯૪
૭૫ દહીંના સામાન્ય ગુણો	"
૭૬ મીઠા દહીંના ગુણો	"
૭૭ ખાટા	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૭૮ બહુ ખાટા	૧૯૪	૧૧૪ લેસના ધીના ગુણો	૧૯૭
૭૯ કાચા	...	૧૧૫ ઊંટડીના	...
૮૦ ગાયના દહીંના ગુણો	...	૧૧૬ ગાડરના	...
૮૧ બકરીના	...	૧૧૭ ઘોડીના	...
૮૨ લેસના	...	૧૧૮ સ્ત્રીના	...
૮૩ ઊંટડીના	...	૧૧૯ હાથણીના	...
૮૪ ગાડરના	...	૧૨૦ દુધમાંથી કાઢેલા માખણના ધીના ગુણો	...
૮૫ ઘોડીના	...	૧૨૧ પીંગળેલા ધી ઉપર જમવા માંડાના ગુણો	...
૮૬ સ્ત્રીના	...	૧૨૨ જીના ધીના ગુણો	...
૮૭ હાથણીના	...	૧૨૩ ૧૦ વર્ષના જીના ધીના ગુણો	૧૯૮
૮૮ ગાયનું દહીં શ્રેષ્ઠ છે	...	૧૨૪ ૧૧ થી ૧૦૦ વર્ષ સુધીના જીના ધીના ગુણો	...
૮૯ પાણી કાઢી નાંખેલા દહીંના ગુણો	...	ઘટિ ધૃતવર્ગ	
૯૦ કઢેલા દુધના દહીંના ગુણો	૧૯૫	૬ અથ તૈલવર્ગ	
૯૧ દહીંની તરના ગુણો	...	૧૨૫-૨૬ તલના તેલના ગુણ તથા તેનો ઉપયોગ	૧૯૮
૯૨ તર વગરના દહીંના ગુણો	...	૧૨૭ એરડીયાં તેલના ગુણો તથા ઉપયોગ	...
૯૩ ઋતુપરત્વે દહીંના ગુણો	...	૧૨૮ લીંમડા વગેરેના તેલના	૧૯૯
૯૪ દહીંની નીચે રહેલા પાણીવાળા ભાગના ગુણો	...	૧૨૯ અલસીના	...
૯૫ દહીંના ગુણોનો ઉપસંહાર	...	૧૩૦ સરસીયાં	...
ઘટિ દધિવર્ગ		૧૩૧ ઈંગોરિયાના તેલના ગુણો	...
૪ અથ તકવર્ગ		૧૩૨ કસુંબાના	...
૯૬ છાશના ગુણો	૧૯૫	૧૩૩ કરિયાતા વગેરેના	...
૯૭ છાશનું લક્ષણ	...	૧૩૪ મહુડાના	...
૯૮ ઘોળવાનું લક્ષણ	...	૧૩૫ તવર, લીલામાં વગેરેના	...
૯૯ છાશ કેવા મનુષ્યોને અને કયા રોગમાં ન આપવી ?	...	૧૩૬ દેવદાર વગેરેના	...
૧૦૦ કયારે અને કયા રોગમાં છાશ ખાવી ?	૧૯૬	૧૩૭ કડવી તુંબકી વગેરેના	...
૧૦૧ મીઠી છાશના ગુણો	...	૧૩૮ આંખ ધુટામણિના તેલના ગુણો	૨૦૦
૧૦૨ ખાટી	...	૧૩૯ નસોતરના ખીના	...
૧૦૩ વાતાદિ દોષ પરત્વે છાશનો ઉપયોગ કરવા વિશે	...	૧૪૦ આંખની ગોટલીના	...
૧૦૪ અગડેલી છાશના ગુણો	...	૧૪૧-૪૨ તેલના ગુણોનો ઉપસંહાર	...
૧૦૫ અગડેલા દુધનો માવો, સાત દિવસની અંદરનું ખીરું, અને ફાટી ગયેલા દુધનું પાણી આ સર્વના ગુણો	...	૧૪૩ તલનું તેલ સર્વ તેલ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે	...
૧૦૬ તાજ માખણના ગુણો	...	૧૪૪ ચરખી, મેદ તથા મળ્મના ગુણો	...
૧૦૭ વાશી	...	૧૪૫ ધી, તેલ, ચરખી અને મળ્મના ગુણો	...
૧૦૮ દુધમાંથી કાઢેલા	...	ઘટિ તૈલવર્ગ	
૧૦૯ દુધની તરના ગુણો	...	૭ અથ મધુવર્ગ	
૧૧૦ બકરી વગેરેના દુધની છાશના ગુણો	...	૧૪૬ મધના ગુણો	૨૦૦
ઘટિ તકવર્ગ		૧૪૭ મધની ૮ જતો	...
૫ અથ ધૃતવર્ગ		૧૪૮ પૌતિક મધના ગુણો	...
૧૧૧ ધીના સામાન્ય ગુણો	૧૯૭	૧૪૯ શ્રામર	૨૦૧
૧૧૨ ગાયના ધીના ગુણો	...	૧૫૦ ક્ષોદ્ર	...
૧૧૩ બકરીના	...	૧૫૧ માક્ષિક	...
		૧૫૨ છાત્ર	...
		૧૫૩ આર્ધ્ય	...
		૧૫૪ ઔદાલક	...

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૫૫ દાલ મધના ગુણો	૨૦૧
૧૫૬ નવા " "	"
૧૫૭ જુના " "	"
૧૫૮ પાકાં તથા કાચાં "	"
૧૫૯ મધ યોગવાહી હોવાથી ધણું કાર્ય કરે છે	"
૧૬૦ મધને ઉષ્ણ ઉપચારો સાથે વિરોધ ...	"
૧૬૧ મધ ઉષ્ણ-પદાર્થોની સાથે આપવાથી નુકસાન કરે છે	"
૧૬૨ મધને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થો સાથે વિરોધ હોવાનાં કારણો	"
૧૬૩ ઉલટીમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થો સાથે આપવામાં અડચણ નથી	૨૦૨
૧૬૪ મધનું અર્જુ મનુષ્યને મારી નાંખે છે	"

ઇતિ મધુવર્ગ

૮ અથ ઈક્ષુવર્ગ

૧૬૫ શેલડીના સામાન્ય ગુણો	૨૦૨
૧૬૬ શેલડીની ૧૨ જાત	"
૧૬૭-૧૭૦ ૧૨ જાતની શેલડીઓના ગુણો...	"
૧૭૧ શેલડીના અવયવોમાં જુદા જુદા રસ વિષે	"
૧૭૨ ચૂસેલી શેલડીના રસના ગુણો ...	"
૧૭૩ ચંત્રથી પીલેલી શેલડીના રસનો ગુણો ...	૨૦૩
૧૭૪ અગ્નિથી પકાવેલા શેલડીના રસના ગુણો	"
૧૭૫ શેલડીના રસની રાખના ગુણો ...	"
૧૭૬ ગોળના સામાન્ય ગુણો	"
૧૭૭ શુદ્ધ ગોળના ગુણો	"
૧૭૮ જુના " "	"
૧૭૯ કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકરના ગુણો	"
૧૮૦ શેલડીના રસના શુદ્ધ ગોળ વિગેરે વિકારોના ગુણો	"
૧૮૧ ખાંડ વગેરેના મેલોમાં ખાંડ વગેરેના જેવા જ ગુણો હોય છે	"
૧૮૨ ઉત્તમ સાકરની પરીક્ષા	"
૧૮૩ મધની સાકરના ગુણો	"
૧૮૪ જવાસાની સાકરના ગુણો	"
૧૮૫ સાકરના સામાન્ય ગુણો	"
૧૮૬ મહુડાના કુલના પાતળા ગોળના ગુણો	"

ઇતિ મધુવર્ગ

૯ અથ મધવર્ગ

૧૮૭ મધના સામાન્ય ગુણો	૨૦૪
૧૮૮ દ્રાક્ષના મધના ગુણો	"
૧૮૯ ખજૂરના " "	"
૧૯૦ સુરાના ગુણો	"
૧૯૧ શ્વેત સુરાના ગુણો	"
૧૯૨ સુરાની ઉપરની આછના ગુણો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯૩ જવની મહિરાના ગુણો	૨૦૪
૧૯૪ ઘઉંની સુરાના " "	"
૧૯૫ ખહેડાની " "	"
૧૯૬ જવના સાથવાની સુરાના ગુણો	"
૧૯૭ સુરાના કડકાના ગુણો	"
૧૯૮ મધના કુચાના ગુણો	૨૦૫
૧૯૯ ગોળના મધના ગુણો	"
૨૦૦ સાકરના " "	"
૨૦૧ શેલડીના પાકા રસના મધના ગુણો ...	"
૨૦૨ " કાચા " " "	"
૨૦૩ ખહેડાના મધના ગુણો	"
૨૦૪ જાંબુના " "	"
૨૦૫ સુરાસવના ગુણો	"
૨૦૬ મધ્વાસવના ગુણો... ..	"
૨૦૭ મૈત્રેય મધના ગુણો	"
૨૦૮ દ્રાક્ષ તથા શેલડીના રસથી બનાવેલા આસવના ગુણો	"
૨૦૯ મહુડાના કુલના મધના ગુણો	"
૨૧૦ કંઈ, મૂળ વગેરેના આસવોના ગુણો...	૨૦૬
૨૧૧ નવા મધના ગુણો	"
૨૧૨ જુના " "	"
૨૧૩ અરિષ્ટના ગુણો	"
૨૧૪ પિપ્પલ્યાદિ ગ્રહના અરિષ્ટના ગુણો...	"
૨૧૫ અરિષ્ટોનો ઉપસંહાર	"
૨૧૬ નહિ કહેલા અરિષ્ટાદિકના ગુણ, દ્રવ્યો તથા સંસ્કારો પ્રમાણે જાણવા	"
૨૧૭ કેવું મધ પીવું નહિ ?	"
૨૧૮ દુર્જર મધ	"
૨૧૯ પિત્તનો પ્રકોપ કરનારું મધ... ..	"
૨૨૦ વાયુનો " "	"
૨૨૧ સર્વ દોષોને કોપાવનારું મધ	"
૨૨૨ કેવું મધ પીવું ?	૨૦૭
૨૨૩ મધ શરીરમાં કેવી રીતે મદ ઉત્પન્ન કરે છે?...	"
૨૨૪ દોષના પ્રમાણમાં મદ ઉપજે છે	"
૨૨૫ સત્વગુણીને મધપાનની વ્યસર	"
૨૨૬ રજો ગુણીને	"
૨૨૭ તમે ગુણીને " "	"
૨૨૮ સરકાના ગુણો	"
૨૨૯ સરકામાં આથેલાં અથાણાના ગુણો	"
૨૩૦ દ્રવ્યોને લીધે સરકાના ગુણોનો ભેદ	"
૨૩૧ તુષ્પદ અને સૌવીરકના ગુણો	"
૨૩૨ ધાન્યામ્લના ગુણો	૨૦૮

ઇતિ મધવર્ગ

૧૦ અથ મૂત્રવર્ગ

૨૩૩-૨૩૪ મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો... ..	૨૦૮
૨૩૫ ગાયના મૂત્રના ગુણો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩૬ ભેંસના મૂત્રના ગુણો	૨૦૮
૨૩૭ બકરીના " "	"
૨૩૮ ગાડરના " "	"
૨૩૯ ઘોડાના " "	"
૨૪૦ હાથીના " "	"
૨૪૧ ગધેડાના " "	૨૦૯
૨૪૨ ઉંટના " "	"
૨૪૩ મનુષ્યના " "	"
૨૪૪ અધ્યાયનો ઉપસંહાર	"

:૦:

અધ્યાય ૪૬ મો-અન્નપાનવિધિ

૧ ઉપક્રમ	૨૦૯
૨ અન્નપાન વિધિ વિશે સુસ્તુતનો પ્રશ્ન	"
૩ ધનવંતરિએ ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો	૨૧૦

૧ અથ શાલિવર્ગ

૪ શાલિની જાતો	૨૧૦
૫ " ના સામાન્ય ગુણો	"
૬ રાતી શાલિના ગુણો	"
૭ સાઠી ચોખાની જાતો	"
૮ " " ના ગુણો	"
૯ " ના ખાસ ગુણો	"
૧૦ સાઠી શિવાયના ખીજ ચોખાના ગુણો	"
૧૧ હલવાઈ ચોખાની જાતો	"
૧૨ " " ના ગુણો	"
૧૩ કૃષ્ણ વ્રીહિ નામના હલવાઈ ચોખાના ખાસ ગુણો	૨૧૧
૧૪ ભૂમિ અનુસાર ચોખાના ગુણો	"
૧૫ નંગલ દેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો	"
૧૬ પાણીવાળા પ્રદેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો	"
૧૭ રોપેલા ભાતના ગુણો	"
૧૮ છાડવાને કાપીને ઉગાડેલા ચોખાના ગુણો	"
૧૯ શાલિ વર્ગનો ઉપસંહાર	"

૨ અથ શાલિવર્ગ

૨ અથ કુધાન્યવર્ગ

૨૦ ખડ ધાન્યની જાતો	૨૧૧
૨૧ " " ના ગુણો	"
૨૨ કોદર વગેરેના ગુણો	"
૨૩ કાંગની જાતો અને તેના ગુણો	"
૨૪ મધુલિકા અને નાંદિમુખીના ગુણો	"
૨૫ વરુક અને મુકુંદના ગુણો	૨૧૨
૨૬ વાંસીયા જવના ગુણો	"
૨૭ બે પડવાળાં ધાન્યોની જાતો	"
૨૮ વૈદળ ધાન્યના ગુણો	"
૨૯ મગના ગુણો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૦ મસુરાદિ દાળના ગુણો	૨૧૨
૩૧ તુવરના ગુણો	"
૩૨ ચણાના " "	"
૩૩ હરેણુ તથા મટરના	"
૩૪ આકૂરો કરનારાં કઠોળ	"
૩૫ અડદના ગુણો	"
૩૬ ચોખાના " "	"
૩૭ કવચાના તથા કાગડોળિયાના ગુણો	"
૩૮ નંગલી અડદના " "	"
૩૯ કળથીના " "	"
૪૦ ચમેડના " "	૨૧૩
૪૧ તલની જાતો તથા તેના ગુણો	"
૪૨ જવના ગુણો	"
૪૩ અણી વિનાના જવના ગુણો	"
૪૪ ઘઉંના ગુણો	"
૪૫ શીંગના સામાન્ય ગુણો	"
૪૬ શીંગના રંગ પરત્વે " "	"
૪૭ નંગલી શીંગના " "	"
૪૮ મગ વગેરેની શીંગના " "	૨૧૪
૪૯ કસુંબાના અને અળસીના " "	"
૫૦ ઘોળા અને પીળા સર્પવના " "	"
૫૧ કેવાં ધાન્ય ગુણકારી નથી ?	"
૫૨ ધાન્યની અવસ્થા પ્રમાણે તેના ગુણો	"
૫૩ ધાન્યોના ગુણોનો તથા દોષોનો ઉપસંહાર	"

૩ અથ ધાન્યવર્ગ

૩ અથ માસવર્ગ

૫૪ માંસના ૬ વર્ગ	૨૧૪
૫૫ ૬ ના ૨ વિભાગ	"
૫૬ નંગલ વર્ગના ૮ ભેદ	"
૫૭ નંધાલ (સાયળના જોરવાળાં) પશુઓ	"
૫૮ નંધાલ પશુઓના માંસના ગુણો	૨૧૫
૫૯ કાળા હરણુના માંસના ગુણો	"
૬૦ રાતા " " " "	"
૬૧ મૃગની જાતોનાં લક્ષણો	"
૬૨ મૃગ માતૃકાના માંસના ગુણો	"
૬૩ વિષ્કર જાતોના પક્ષીઓ અને તેના માંસના ગુણો	"
૬૪ લાવાના માંસના ગુણો	"
૬૫ કાળા તેતરના માંસના ગુણો	"
૬૬ ઘોળા " " " "	"
૬૭ કપિજલના " " " "	"
૬૮ કકર તથા ઉપચકકના માંસના ગુણો	"
૬૯ મોરના માંસના " " " "	"
૭૦ નંગલી કુકડાના " " " "	૨૧૬
૭૧ ગામમાં રહેનારા કુકડાના " " " "	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૫૪ ક્ષીર વૃક્ષ વગેરેના ફળના સામાન્ય ગુણો ...	૨૨૪	૧૯૮ બીજોલે, ઝરમાળો અને કોશામ્બના મગજના ગુણો	૨૨૭
૧૫૫ ભંજુના ગુણો	૧૯૯ મગજના ગુણો ફળના ગુણને અનુસરતા છે
૧૫૬ રાયજુના ,,	૨૦૦ કયાં પાકાં અને કયાં કાચાં ફળ ગુણુકારક છે ?	...
૧૫૭ બખાઈ આંબલીના ગુણો...	...	૨૦૧ કેવું ફળ ખાવું નહિ ?
૧૫૮ દીંબરના કાચા ફળના ,,	ઈતિ ફળવર્ગ	
૧૫૯ બોલસરીના ફળના ,,	૫ અથ શાકવર્ગ	
૧૬૦ ધામણાં, ગંગેડા અને આસોંદરાના ગુણો	...	૨૦૨ શાક વર્ગના સામાન્ય ગુણો ...	૨૨૭
૧૬૧ અંજીરના ગુણો	૨૦૩ કાચા કોહળાના ગુણો
૧૬૨ કાચા અને પાકા ફાલસાના ગુણો	૨૦૪ તરબુચના ,, ...	૨૨૮
૧૬૩ કમલ કાકડીના ,,	૨૦૫ દુધીના ,,
૧૬૪ કાચાં અને પાકાં બિલાના ગુણો ...	૨૨૫	૨૦૬ કડવા દુધલાનાં ,,
૧૬૫ ઘોલાંના તથા રાળના ઝાડના ગુણો...	...	૨૦૭ કાકડીની ભૂટી ભૂટી ભતના ગુણો
૧૬૬ તાડગોળા, નાળીયેર, ફલુસ, કેળાં વગેરેના ગુણો	...	૨૦૮ કાચી પાકી કાકડીના ખાસ ગુણો
૧૬૭ તાડના ફળના ગુણો અને તેના બીના ગુણો	...	૨૦૯ એર્વારક તથા કર્કરુ ભતની કાકડીના ગુણો
૧૬૮ નાળીયેરના ગુણો...	...	૨૧૦ પાકા ખડબુચના ખાસ ગુણો
૧૬૯ ફલુસના ગુણો	૨૧૧ પિપર વગેરે પદાર્થોના સામાન્ય ગુણો	...
૧૭૦ કેળાના ,,	૨૧૨ લીલી-સુકી પીપરના ખાસ લક્ષણો
૧૭૧ દરાખ વગેરેના ગુણો	૨૧૩ લીલાં સુકાં મરીના ગુણો
૧૭૨ દરાખના ખાસ ,,	૨૧૪ ઘોળાં મરીના ખાસ ગુણો...	૨૨૯
૧૭૩ સવનના ફળના ખાસ ગુણો	...	૨૧૫ સુંકના ખાસ ગુણો
૧૭૪ ખંજીરના ગુણો	૨૧૬ આદુના ખાસ ,,
૧૭૫ મહુડાના ફળ ફુલના ગુણો	...	૨૧૭ હિંગના ખાસ ,,
૧૭૬ બદામ વગેરેના ખાસ ,,	૨૧૮ બે ભતના જીરાના ખાસ ગુણો
૧૭૭ લવલી ફળ (હરફારેવડી)ના ,, ...	૨૨૬	૨૧૯ કોથમરીના ગુણો
૧૭૮ વસિર, કાંસકી, અને લીલામાના ફળના ગુણો	...	૨૨૦ સુકા ઘાણુના ખાસ ,,
૧૭૯ લીંચુના તથા ટંકનામના ફળના ગુણો	...	૨૨૧ સુકાં બખાઈ લિંચુના ,,
૧૮૦ ઇંગોરિયાના ફળના ગુણો	૨૨૨ સફેદ માંજરવાળી તથા તીખા પાંદડાવાળી તુળસી	
૧૮૧ ખીજડીના ફળના ગુણો	તથા નંગલી તુળસીના ખાસ ગુણો
૧૮૨ ગુંદાના ગુણો	૨૨૩ કાળાં માંજરવાળી, ક્ષુદ્ર તુળસી તથા ભૂસ્તુળના	
૧૮૩ કેરડાં, લીલામાં, ખારી ભળ અને મોગરાના ગુણો	...	ખાસ ગુણો
૧૮૪ ખારી ભળના ખાસ ગુણો...	...	૨૨૪ કાંસંદરાના ખાસ ગુણો
૧૮૫ લીલામાના તથા ચેરીયાના ગુણો	૨૨૫ કડવા સરગવાના ,,
૧૮૬ કરંજ, ખાખરો અને લીંબડાના ,,	૨૨૬ મીઠા ,, ,, ...	૨૩૦
૧૮૭ વાવડીંબના ગુણો	૨૨૭ સરસવની ભાજી, કડવું સુરજી, અને વેગ નામના	
૧૮૮ હરડેના ,,	શાકના ખાસ ગુણો
૧૮૯ બહેડાના ,,	૨૨૮ ચિત્રાના અને તલવણીના ખાસ ગુણો...	...
૧૯૦ સોપારીના ,,	૨૨૯ સાટોડીના ખાસ ગુણો
૧૯૧ ભવંત્રી, કપુર, ભયફળ, લતા કસ્તુરી, ચણકખાખ	...	૨૩૦ મૂળાની ભાજીના ખાસ ગુણો
અને લવંબના ગુણો ...	૨૨૭	૨૩૧ રાંધેલા તથા કાચા મૂળાના ખાસ ગુણો	...
૧૯૨ કપુરના ખાસ ગુણો	૨૩૨ સુકા મૂળાના ખાસ ગુણો
૧૯૩ લતાકસ્તુરીના ,,	૨૩૩ સુકાં શાક (કાચરી)ના ખાસ ગુણો
૧૯૪ ચારોળીના મગજના ગુણો	૨૩૪ મૂળાના ફુલ, ફલ, પાંદડાં વગેરેના ગુણો	...
૧૯૫ બહેડાના ગુણો	૨૩૫ લસણના ખાસ ગુણો
૧૯૬ ખિરના ,,	૨૩૬ ડુંગળી (કાંદા)ના ,,
૧૯૭ આંબળાના ,,		

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩૭ લીલી ડુંગળીના "	૨૩૧
૨૩૮ વટાણાની ભાજના ખાસ ગુણો	"
૨૩૯ ઊંઘ વગેરે ભાજ અને તેના ગુણો...	"
૨૪૦ ઊંઘની ભાજના ખાસ ગુણો	"
૨૪૧ ખરખોડીની " " "	"
૨૪૨ ખાંદાની ભાજના " " "	"
૨૪૩ ફૂંગની " " "	"
૨૪૪ ઉંખરા વગેરે છીરવાળા વૃક્ષોના ખાસ ગુણો...	"
૨૪૫ ઘોળી સાટોડી વગેરે ભાજના ગુણો...	"
૨૪૬ " " ના ખાસ ગુણો...	"
૨૪૭ તાંદળબે, પોથી, ગદભ, ચીલ, પાલખ, ઠાંકો વગેરેની ભાજના ખાસ ગુણો	"
૨૪૮ તાંદળબની ભાજના ખાસ ગુણો...	"
૨૪૯ પોથીની " " "	"
૨૫૦ ઠાંકાની " " "	૨૩૨
૨૫૧ ચીલની અને પાલખની " "	"
૨૫૨ ગદભની " " "	"
૨૫૩ ખાઠ્ઠી વગેરે ભાજના " "	"
૨૫૪ ખાઠ્ઠી તથા ભોંયપાયરીના ખાસ ગુણો	"
૨૫૫ લાંપડીની ભાજના ગુણો	"
૨૫૬ બાબચીની " "	"
૨૫૭ મટરની " "	"
૨૫૮ પીલુડીની " "	"
૨૫૯ ભોરીંગણીના ડોડવાના "	"
૨૬૦ પરવળના " "	"
૨૬૧ રીંગણના " "	"
૨૬૨ કંટાળાં અને કારેલાનાં ખાસ ગુણો...	૨૩૩
૨૬૩ અરડુશી, નેતરનાં કુપળાં, ગળો, લીંબડો, કરિયાતું અને ખડસલીયાનાં ખાસ ગુણો	"
૨૬૪ વરણાનાં તથા કુવાડીયાનાં પાંદડાના ગુણો	"
૨૬૫ કાલશાકના " "	"
૨૬૬ કસુંબાની ભાજના ખાસ ગુણો	"
૨૬૭ નાળાની ભાજના "	"
૨૬૮ ચાંગીરીની " "	"
૨૬૯ ઊણી વગેરે શાક અને તેના ગુણો	"
૨૭૦ પરપોદી અને આગીયા નામની ભાજના ખાસ ગુણો " ..	"
૨૭૧ રાજસવકના અને કચોરાના ખાસ ગુણો	"
૨૭૨ ચણાની અને વટાણાની ભાજના ખાસ ગુણો	"
૨૭૩ કાંકચીયાની ભાજના ગુણો	"
૨૭૪ નાગરવેલના પાનના ભાજના ગુણો	"

ઇતિ પત્ર શાકવર્ગ

૬ અથ પુષ્પવર્ગ

૨૭૫ ચંપાકાડી, શણ અને શેમળાના પુષ્પોના ખાસ ગુણો	૨૩૪
૨૭૬ અરડુશીના અને અગથીઆનાં ફુલોના ગુણો	"
૨૭૭ મીઠા સરખવાનાં તથા કેરડાંના ફુલના "	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૭૮ અગથીઆનાં ફુલના ખાસ ગુણો	૨૩૪
૨૭૯ રક્તવૃક્ષ, લીંબડો, મરખો, આકડો, ખીઓ અને કડાયાના પુષ્પના ખાસ ગુણો	"
૨૮૦ કમળ, કુમુદ, કુવલય અને ઉત્પલના ખાસ ગુણો ..	"
૨૮૧ નગોડના ફુલનાં ગુણો	"
૨૮૨ ભઈ અને મોગરાના ગુણો	"
૨૮૩ ખોલસરી અને પાડળના ફુલના ગુણો...	"
૨૮૪ નાગકેસર તથા કેસરના ખાસ ગુણો	"
૨૮૫ ચંપાના પુષ્પના ગુણો	"
૨૮૬ કેસુડાના તથા કાંઠા અરોળીયાના ખાસ ગુણો	"
૨૮૭ પુષ્પશાક વર્ગનો ઉપસંહાર	"
૨૮૮ મીઠા સરખવાની ડાંડલીના ખાસ ગુણો	"

ઇતિ પુષ્પવર્ગ

૭ અથ ઉદ્ભિજ્જવર્ગ

૨૮૯ ધરતી ફેડીને નિકળનારાં શાકના ગુણો	૨૩૪
૨૯૦ ખોળના તલની વડીના, તથા કાચરીના ગુણો	૨૩૫
૨૯૧ વડાના તથા સિંડાકીના ગુણો	"
૨૯૨ મધુર શાકના સામાન્ય ગુણો	"
૨૯૩ પુષ્પ પત્રાદિક શાકના ભારેપણા વિશે	"
૨૯૪ કેવી ભાજનો ત્યાગ કરવો ?	"

ઇતિ ઉદ્ભિજ્જવર્ગ

૮ અથ કંદવર્ગ

૨૯૫ કંદો અને તેના સામાન્ય ગુણો	૨૩૫
૨૯૬ નિદારીના ખાસ ગુણો	"
૨૯૭ નાની મોટી ચતાવરીના ગુણો	"
૨૯૮ કમળના મૂળમાં થનારા અંકુરોના ગુણો	૨૩૬
૨૯૯ શાંગોડાના તથા કચેલાંના ખાસ "	"
૩૦૦ પિંડાણના " "	"
૩૦૧ સુરેન્દ્ર કંદના " "	"
૩૦૨ વાંસના અંકુરોના " "	"
૩૦૩ સ્થૂલ કંદાદિકના " "	"
૩૦૪ માણુક કંદના " "	"
૩૦૫ સ્થૂલ કંદના " "	"
૩૦૬ સૂરણના " "	"
૩૦૭ પોયણા અને કમળના કંદોના " "	"
૩૦૮ ડુકર કંદના " "	"
૩૦૯ તાડી, નાળાચેરી અને ખજૂરી વગેરેના માયાની મગ્ગના ગુણો	"
૩૧૦ કયો કંદ ઉપયોગમાં લેવો નહિ ?	"

ઇતિ કંદવર્ગ

૯ અથ લવણવર્ગ

૩૧૧ લવણ વર્ગના સામાન્ય ગુણો	૨૩૬
૩૧૨ સિંચાણના ખાસ ગુણો	૨૩૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૧૩ દરિયાઈ મીઠાના ખાસ ગુણો	૨૩૭
૩૧૪ ખિરલુના " "	"
૩૧૫ સંચળના " "	"
૩૧૬ વડાગરાના ખાસ ગુણો	"
૩૧૭ જમીનમાંથી નીકળનારાં લવણના ગુણો	"
૩૧૮ ગ્રહ લવણના " " "	"
૩૧૯ તીખા " " " "	"
૩૨૦ જવખાર, સાછખાર, પાકીમ અને ટંકલુખારના ગુણો " " " "	"
૩૨૧ સાછખાર અને જવખારના ખાસ ગુણો	"
૩૨૨ પાપડીયા ખારના " " " "	"
૩૨૩ પાકીમ " " " "	"
૩૨૪ ટંકલુખાર " " " "	"

ઘટિ લવણવર્ગ

૧૦ અથ ધાતુવર્ગ

૩૨૫ સુવર્ણના ગુણો	૨૩૮
૩૨૬ રૂપાના "	"
૩૨૭ ત્રાંબાના "	"
૩૨૮ કાંસાના "	"
૩૨૯ લોઠાના "	"
૩૩૦ કલઈ અને સીસાના ગુણો... ..	"
૩૩૧ મોતી, પરવાળાં, હીરા, માણિક, લસણીયા, રફાટીક વગેરેના ગુણો	"

ઘટિ ધાતુવર્ગ

૧૧ અથ કૃતાન્નવર્ગ

(ક) કૃષો ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ

૩૩૨ જે જે ધાન્ય તથા માંસાદિકના ગુણુ કલા ન હોય તેના ગુણો જાણવાની રીત... ..	૨૩૮
૩૩૩ ધાન્ય વર્ગમાં કયા ધાન્ય ઉત્તમ?... ..	"
૩૩૪ માંસ વર્ગમાં કયા પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે?... ..	"
૩૩૫ કૃણ વર્ગમાં કયા કૃણ શ્રેષ્ઠ છે?... ..	"
૩૩૬ શાક વર્ગમાં કઈ ભાજુ શ્રેષ્ઠ છે?... ..	"
૩૩૭ કયું દુધ અને કયું ધી શ્રેષ્ઠ છે?... ..	"
૩૩૮ લવણ વર્ગમાં, ખાટા પદાર્થોમાં, તીખા પદાર્થોમાં, કડવા પદાર્થોમાં, મધુર પદાર્થોમાં અને તુરા પદાર્થોમાં કયા કયા પદાર્થો ઉત્તમ... ..	૨૩૯
૩૩૯ શેલડીમાંથી બનતા પદાર્થોમાં કયો પદાર્થ શ્રેષ્ઠ છે?... ..	"
૩૪૦ કયું મઘ ઉત્તમ છે?... ..	"
૩૪૧ કેવું ધાન્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે?... ..	"
૩૪૨ કેવું માંસ ઉત્તમ ગણાય છે?... ..	"
૩૪૩ કેવું અન્ન ઉત્તમ ગણાય?... ..	"
૩૪૪ કેવું કૃણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે?... ..	"
૩૪૫ કેવું શાક ઉત્તમ ગણાય છે?... ..	"

વિષય

(ખ) રાંધેલા પદાર્થો વિશે

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૪૬ રાંધેલા અન્નના ગુણો	૨૩૯
૩૪૭ પેયા-રાખના ગુણો	"
૩૪૮ વિલેપીના ગુણો	"
૩૪૯ મંડ, પેયા, વિલેપી અને ચવાગૂંતુ લક્ષણુ	"
૩૫૦ દૂધપાકના ગુણો	૨૪૦
૩૫૧ કૃશરાના " " " "	"
૩૫૨ કેવી રીતે રાંધેલા ભાત પાચન થાય?... ..	"
૩૫૩ કેવો ભાત જલદી પચે નહિ?... ..	"
૩૫૪ કેવો ભાત હલકો હોય છે?... ..	"
૩૫૫ પુષ્ટિકારક ભાત બનાવવાની રીત	"
૩૫૬ કેવી દાલને હલકી જાણવી?... ..	"
૩૫૭ કેવી રીતે પકાવેલું શાક ગુણુકારી થાય છે અને કેવી રીતે પકાવેલું શાક નુકશાન કરે છે	"

(ગ) માંસનું ભોજન

૩૫૮ માંસના ખાસ ગુણો	"
૩૫૯ કેવા સંસ્કારો આપવાથી માંસ પુષ્ટિકારક બને છે?... ..	૨૪૦
૩૬૦ રાંધેલું માંસ દહીં વગેરે ગોરસ નાંખવાથી પુષ્ટિકારક બને છે.	"
૩૬૧ પરિશુષ્ક માંસના ગુણો	"
૩૬૨ ઉલ્લુખ માંસનું લક્ષણુ અને તેના ગુણો	૨૪૧
૩૬૩ શુદ્ધ માંસનું " " " "	"
૩૬૪ તેલ તથા ધીમાં પકાવેલા માંસના " " " "	"
૩૬૫ માંસના રસના ગુણો	"
૩૬૬ દાડિમ વગેરેના રસવાળા માંસના રસના ગુણો	"
૩૬૭ રસ વિનાના માંસના ગુણો... ..	"
૩૬૮ ખાનિષ્કના ગુણો... ..	"
૩૬૯ વેસવાર બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો	"

(ઘ) યૂષ, રાગ અને ખાડવ

૩૭૦ મગના યૂષના ગુણો	૨૪૨
૩૭૧ રાગખાડવ કરવાની રીત અને તેના ગુણો	"
૩૭૨ મસૂર, મગ, ઘઉં, કળથીના યૂષના ગુણો	"
૩૭૩ પરવળની અથવા લિંબડાના પાન સાથે બનાવેલા યૂષના ગુણો	"
૩૭૪ મૂળાની સાથે બનાવેલા મગના યૂષના ગુણો	"
૩૭૫ કળથીના યૂષના ગુણો	"
૩૭૬ દાડિમ તથા આંબળાં નાંખીને બનાવેલા કળથીના યૂષના ગુણો	"
૩૭૭ મગ અને આંબળા યૂષના ગુણો	"
૩૭૮ જવ, ખીર અને કલથીથી બનાવેલા યૂષના ગુણો	"
૩૭૯ સર્વ જાતનાં ધાન્યમાંથી " " " "	"
૩૮૦ ખડયૂષ તથા કાંબળિક યૂષના ગુણો	"
૩૮૧ દાડિમ નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો	"
૩૮૨ દહીં નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૮૩ ઘાસ નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો ...	૨૪૩
૩૮૪ ખડ વગેરેની બનાવટ માટે વૈજ્ઞોની સલાહ લેવી
૩૮૫ કૃત યૂષ તથા અકૃત યૂષનું લક્ષણ
૩૮૬ કયા યૂષને હલકા બલુવો ?...
૩૮૭ કાંબલિક બનાવવાની રીત
૩૮૮ તલના પદાર્થો, ખેળ, કાચરીઓ, શણગાઓ, શિંડાકીઓ, શિંડાકીનાં વડાઓનાં ગુણો
૩૮૯ રાગો તથા ખાડવોના ગુણો...
૩૯૦ શિખંડના ગુણો
૩૯૧ ગોળ સાથે મેળવેલા દહીંના ગુણો

(ક) મંથ

૩૯૨ મંથ બનાવવાની રીત	૨૪૩
૩૯૩ મંથના ગુણો
૩૯૪ ખાટા પદાર્થના મેળવણીવાળા મંથના ગુણો
૩૯૫ જેમાં સાકર તથા શેરડીના રસ નાખ્યા હોય એવા મંથના ગુણો
૩૯૬ દરાખ તથા મહુડાના કુલવાળા મંથના ગુણો ...	૨૪૪
૩૯૭ દાડિમ વગેરે જેમાં નાખ્યાં હોય એવા મંથના ગુણો

(ચ) શરબત

૩૯૮ ખાટા અને ખટાચ વિનાનાં શરબતોના ગુણો... ..	૨૪૪
૩૯૯ દાડિમ વગેરે નાંખીને બનાવેલા ગોળના, ખાંડના, દરાખના અને સાકરના શરબતોના ગુણો
૪૦૦ દરાખના પાનકના ગુણો
૪૦૧ ફાલસાના અને ખોરના પાનકના ગુણો
૪૦૨ પાનકા (શરબતો)નું બારેપણું તથા હલકાપણું બલુવાની રીત

ધતિ કૃતાન્નવર્ગ

૧૪ અથ ભક્ષ્યવર્ગ

૪૦૩ દુધ મેળવીને કરેલા ઘઉંના લાડુ વગેરેના સામાન્ય ગુણો	૨૪૪
૪૦૪ ઘેબરના ખાસ ગુણો
૪૦૫ ગોળના ભક્ષ્યના ગુણો
૪૦૬ મધુમસ્તક, સંપાવ અને માલપુડાના ગુણો
૪૦૭ લાડુના ગુણો
૪૦૮ સદૃકના ગુણો	૨૪૫
૪૦૯ વિષ્યંદનના ગુણો...
૪૧૦ પરસુદીમાંથી બનતા ખોરાકના ગુણો...
૪૧૧ ફેનક વગેરેના ગુણો
૪૧૨ કચવડીના ગુણો
૪૧૩ માંસ વગેરેની કચવડીના ગુણો
૪૧૪ પરસુદીની સાથે મેળવેલા તલ, ગોળ વગેરેના ભક્ષ્યના ગુણો
૪૧૫ પરસુદીની પુરીના ગુણો

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૧૬ ચોખાના લોટના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો ...	૨૪૫
૪૧૭ મગ વગેરેના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો...
૪૧૮ અડદના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો
૪૧૯ કુચિકાના ગુણો
૪૨૦ મગના શણગામાંથી બનાવેલા ખોરાકના ગુણો
૪૨૧ ધીમાં બનાવેલા ખોરાકના ગુણો
૪૨૨ તેલમાં " " " "
૪૨૩-૪ ફળ, માંસ વગેરેના બનાવેલા ખોરાકના ગુણો	૨૪૬
૪૨૫ બગડેલા દુધના માવાના તથા તકપિડમાંથી બનાવેલા પદાર્થોના ગુણો...
૪૨૬ ઘઉં વગેરેની ધુધરીના ગુણો...
૪૨૭ ઠોકળાના ગુણો
૪૨૮ જવની ધાણી તથા એળાના ગુણો...
૪૨૯ સાથવાના ગુણો
૪૩૦ શાળની ધાણીના ગુણો
૪૩૧ શાળની ધાણીના સાથવાના ગુણો
૪૩૨ પવાના ગુણો
૪૩૩ દુધ-પવાના ગુણો...
૪૩૪ નવા ચોખાના ગુણો
૪૩૫ જૂના " " " "
૪૩૬ કોને કયું અનુપાન પથ્ય (હિતકારક) છે ?...

ધતિ ભક્ષ્યવર્ગ

૧૫ અથ અનુપાનવર્ગ

૪૩૭ સામાન્ય અનુપાન... ..	૨૪૭
૪૩૮ અનુપાનમાં વપરાતા પદાર્થો...
૪૩૯ ઋતુ, રોગ વગેરે જોધને અનુપાનની ગોઠવણ કરવા વિશે
૪૪૦ સર્વ અનુપાનોમાં જળનું અનુપાન ઉત્તમ છે...
૪૪૧ તેલ ઉપર અનુપાન
૪૪૨ ઉષ્ણ કાળમાં તથા શીત કાળમાં કેવું અનુપાન આપવું
૪૪૩ મધ, ચોખાના લોટના પદાર્થ વગેરે ખાઈ ઉપર અનુપાનો
૪૪૪ ભાત, મગ વગેરેનાં ભોજન ઉપર અનુપાન...
૪૪૫ અડદ વગેરેનાં ભોજન ઉપર તથા માંસના ભોજન ઉપર અનુપાન
૪૪૬ તડકા સેવવાથી, પંચ કરવાથી, ઉચ્ચ સ્વરે ખાલવાથી, સ્ત્રીનું સેવન કરવાથી યાકી ગયેલાને માટે અનુપાનો	૨૪૮
૪૪૭ મધ પીવાથી દુર્બળ થયેલાઓને માટે, સ્થૂળોને માટે તથા આરોગ્ય મનુષ્યને માટે અનુપાન...
૪૪૮ દોષોને અનુકૂળ એવાં અનુપાનો
૪૪૯ ધાન્યાદિક વર્ગો ઉપર અનુપાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા
૪૫૦ શુક ધાન્યાદિ તથા વૈદલ ધાન્યાદિ ઉપર અનુપાન
૪૫૧ જુદાં જુદાં માણીઓના માંસ ઉપર આપવાનાં અનુપાનો

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૫૨ દાડિમ વગેરે ફળોના ઉપર આપવાનાં અનુપાનો	૨૪૯	૪૮૬ ભોજનની વચ્ચે પાણીના કોળળા કરીને મુખને	
૪૫૩ ફળોનાં વગેરે શાક ઉપર આપવાનાં અનુપાનો	”	સાફ કરવું ૨૫૩	
૪૫૪ તાડીની મળ્મળ ઉપરનું અનુપાન	”	૪૮૭ સ્વાદિષ્ટ અન્નના ફાયદાઓ... ..	”
૪૫૫ સીંધાલુલુ વગેરે ઉપર અનુપાન	”	૪૮૮ સ્વાદ વિનાનાં ભોજનથી થતા ગેરફાયદાઓ	”
૪૫૬ અનુપાનના વિષયનો ઉપસંહાર	”	૪૮૯ સ્વાદિષ્ટ ભોજનનું લક્ષણ	”
૪૫૭ આંતરિક્ષ જળનું અનુપાન... ..	”	૪૯૦ ભોજન કરતી વખતે પાણી પીવા વિશે	”
૪૫૮ આંતરિક્ષ જળના અભાવમાં સાત્ત્વજળનું અનુ- પાન આપવું	”	૪૯૧ દાંતોમાં ભરાઈ રહેલું અન્ન સળાથી કાઢી નાંખવું	”
૪૫૯ વાતાદિક દોષના પ્રકોપ ઉપર આપવાનાં અનુપાનો	”	૪૯૨ ભોજનના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પ્રકોપ	”
૪૬૦ અધિક ભોજન કર્યું હોય તેના ઉપર આપવાનું અનુપાન	”	પામનારા વાતાદિક	”
૪૬૧ અનુપાનના ગુણો (ફાયદાઓ)	”	૪૯૩ ભોજન કર્યા પછી ધૂમપાન કરવું અથવા મુખ- વાસ કરવો	”
૪૬૨ અનુપાન ક્યારે પીવું તે વિશે અને તે પીવાથી થનારા ફાયદા	”	૪૯૪ ભોજન કર્યા પછી થોડીકવાર વિશ્રાંતિ લઈને ૧૦૦ પગલાં ચાલવું	૨૫૪
૪૬૩ ભોજન કર્યા પછી અનુપાન પીવાનું કારણ ...	૨૫૦	૪૯૫ ભોજન પછી સુગ્ર થાય તેવા પદાર્થ જોવા નહિ	”
૪૬૪ ભોજન પછી કોણે કોણે અનુપાન પીવું નહિ ?	”	૪૯૬ ભોજન કર્યા પછી શું શું કરવું નહિ ?	”
૪૬૫ અનુપાન પીધા પછી કઈ કઈ ક્રિયા કરવી નહિ	”	૪૯૭ રસોના સેવન કરવા વિશે... ..	”
૪૬૬ ભક્ષ્ય પદાર્થના હલકાપણાનો તથા ભારેપણાનો વિચાર તે તે પદાર્થના સ્વભાવાદિકનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી... ..	”	૪૯૮ જોનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે એક વખત ભોજન કરવું	”
૪૬૭ આહારના ભારેપણાનો તથા હલકાપણાનો આધાર મનુષ્યના ઉપર હોય છે	”	૪૯૯ જોનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે કેવું ભોજન કરવું ?	”
ધતિ સર્વાનુપાનવર્ગ		૫૦૦ પેય, લેહ, ખાદ્ય અને ભક્ષ્ય પદાર્થો ઉત્તરોત્તર ગુરુ છે	”
૧૬-અથ ભોજનવિધિ		૫૦૧ ભારે તથા હલકા પદાર્થ કેટલા પ્રમાણમાં ખાવા ?	”
૪૬૮-૯-પાકશાળા અને તેમાં રાખવા યોગ્ય મનુષ્યો	૨૫૦	૫૦૨ દ્રવ પદાર્થ વિશેષ પ્રમાણમાં ખાવા નહિ ...	”
૪૭૦ વૈદ્યે અન્નની પરીક્ષા કરીને રાત્રને નિવેદન કરવું	”	૫૦૩ સુકું અન્ન એકલું ખાવાથી વિદાહને પામે છે...	”
૪૭૧ કયા પદાર્થો કેવા પાત્રમાં પીરસવા ?	૨૫૧	૫૦૪ અન્ન ક્યારે વિદાહને પામે ?	૨૫૫
૪૭૨ ભોજનના પદાર્થોમાંથી કયો પદાર્થ ભોજન કર- નારાની કઈ આત્મપર મુકવો તે વિશે	”	૫૦૫ કેવાં ભોજનથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે ?	”
૪૭૩ ભોજન કરવાનું સ્થાન કેવું જોઈએ ?...	”	૫૦૬ ૩ દોષથી ૩ ભતનાં અજીર્ણ થાય છે	”
૪૭૪ કેવું ભોજન ફાયદો કરે છે ?	”	૫૦૭-૮ અન્ન ન પચવાનાં કારણો	”
૪૭૫ ભોજન વખતે આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કેવા રસોનો ઉપયોગ કરવો ?	”	૫૦૮ આમાજીર્ણનું સ્વરૂપ	”
૪૭૬ ભોજન વખતે કયા પદાર્થો પ્રથમ ખાવા અને	”	૫૧૦ વિદગ્ધાજીર્ણનું ”	”
કયા પછી ખાવા ?	”	૫૧૧ વિષ્ણુજીર્ણનું ”	”
૪૭૭ ભોજન વિશે ખીબ વિદ્વાનોનું મત	”	૫૧૨ રસશીષાજીર્ણનું ”	”
૪૭૮ ભોજનના આદિમાં અને અંતમાં આંખનાં ખાવાં	૨૫૨	૫૧૩ અજીર્ણથી થનારા રોગો	”
૪૭૯ ભોજન કર્યા પછી નહિ ખાવા યોગ્ય પદાર્થ ...	”	૫૧૪-૬ ત્રણેય અજીર્ણની ચિકિત્સા	”
૪૮૦ ક્યારે, કેમ ખેસીને, કેવી રીતે, કેવું અને કેટલું ભોજન કરવું ?	”	૫૧૭ અજીર્ણ મનુષ્યનાં શરીરને હલકું કરનારા ઉપચારો કરવા	૨૫૬
૪૮૧ વિધિપૂર્વક ભોજન કરવાથી ઘણા ફાયદા થાય છે	”	૫૧૮ સમશન, વિષમાશન અને અધ્યશનનાં લક્ષણ	”
૪૮૨ ઋતુપરત્વે ભોજનનો વિધિ	”	૫૧૯ વિદગ્ધ અન્નનો ઉપાય	”
૪૮૩ ભોજન ક્યારે, કેવું અને કેટલું કરવું ?	”	૫૨૦ ભોજન પછી છાતીમાં, ગળામાં અને પેટમાં દાહ	”
૪૮૪ કેવું અન્ન જમવું નહિ ?	૨૫૩	થાતો હોય તે તેનો ઉપાય... ..	”
૪૮૫ સ્વાદિષ્ટ અન્ન પાછળથી પીરસવું	”	૫૨૧ રસશીષાજીર્ણનો ઉપાય	”
		૫૨૨ અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી મરણ થાય છે... ..	”
		ધતિ ભોજનવિધિ	
		૧૭-અથ ગુણોનાં કર્મ	
		૫૨૩ ગુણોનાં કર્મોનું વર્ણન	૨૫૬
		૫૨૪ શીત ગુણનાં કર્મ	”

વિષય					પૃષ્ઠ	વિષય					પૃષ્ઠ
૫૨૫ ઉષ્ણ	ગુણનાં કર્મ	૨૫૬	૫૪૧ મદ	ગુણનાં કર્મ	૨૫૭
૫૨૬ સ્નિગ્ધ	"	"	"	૫૪૨ વ્યવાયી	"	"	"
૫૨૭ રક્ષ	"	"	૨૫૭	૫૪૩ વિકાસી	"	"	"
૫૨૮ પિચ્છિલ	"	"	"	૫૪૪ આશુકારી	"	"	"
૫૨૯ વિશદ	"	"	"	૫૪૫ સૂક્ષ્મ	"	"	"
૫૩૦-તીક્ષ્ણ	"	"	"	ઈતિ ગુણોનાં કર્મ					
૫૩૧-મૃદુ	"	"	"	૫૪૬ પાંચ ભૂતાત્મક આહાર શરીરના પાંચ ભૂતોનું					
૫૩૨ ગુરુ	"	"	"	પોષણ કરે છે.	૨૫૮
૫૩૩ લઘુ	"	"	"	૫૪૭ કફ વગેરેની ઉત્પત્તિ આહારથી થાય છે					"
૫૩૪ દ્રવ	"	"	"	૫૪૮ વિકા તથા રસ રોમાંથી થાય છે ?	"
૫૩૫ સાર્દ	"	"	"	૫૪૯ રસ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે					"
૫૩૬ સ્લક્ષ્ણ	"	"	"	૫૫૦ કફ આદિ મળ કયા કયા ધાતુના છે ?					"
૫૩૭ કર્કશ	"	"	"	૫૫૧ દિવસે ન પચ્યું હોય તો પણ રાત્રે જમવું,					"
૫૩૮ સુગંધ	"	"	"	પરંતુ રાત્રે ન પચ્યું હોય તો દિવસે જમવું નહિ					"
૫૩૯ દુર્ગંધ	"	"	"	૫૫૨ આ અધ્યાયનો અભ્યાસ કરનારો વિદ્વાન વૈદ્ય					"
૫૪૦ સર ગુણનાં કર્મ	"	"	"	બને છે	"

મહર્ષિ સુશ્રુતે રચેલી આયુર્વેદની સંહિતા જે એના જ નામથી (સુશ્રુત સંહિતા) ઓળખાય છે, તેનું "સૂત્રસ્થાન" નામનું પહેલું સ્થાન પૂર્ણ થયું.

શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

વૈદકીય પુસ્તકો

વૈદક વિલાસ ભાગ ૧ લો, કી. ૩. ૦-૧૨-૦ ભાગ ૨ જો, કી. ૩. ૧-૪-૦

આ બે ભાગોમાં એક એક રોગ ઉપર અનેક દવાઓ સૂચવવામાં આવી છે તે સર્વ જૂના વૈદકના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી ઉતારી લેવામાં આવી છે. ગામડાઓમાં અને શહેરોમાં આ પુસ્તક દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક છે.

બૃહત્ વૈદક સાર-અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોના દોહનરૂપ આ ગ્રંથ એક જૈન યતિનો રચેલો છે. એમાં એક રોગ ઉપર અનેક ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે. ઔષધીનો કાશ આપવામાં આવેલો છે. વિભાવતી દવા નહિ વાપરનારા એવા શહેર અને ગામડાના લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગ્રંથ છે.

કી. ૩. ૧-૧૨-૦.

મળવાનું ઠેકાણું-"ગુજરાતી" મિન્ટીંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફ્રીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવનનાં પુસ્તકો

પુસ્તકનું નામ.	કિંમત.	૨. ખ.
	૩. આ. પૈ.	૩. આ. પૈ.
શ્રીમદ્ભાગવત (સચિત્ર) શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ સહિત ...	૮-૦-૦	૧-૪-૦
શ્રીમદ્ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ	૧-૦-૦	૦-૫-૦
શ્રીઅધ્યાત્મ રામાયણ	૩-૦-૦	૦-૮-૦
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ		
{ ભાગ ૧ લો-વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ અને ઉત્પત્તિ-૩ પ્રકરણો... }	૩-૦-૦	} ૦-૧૫-૦
{ ભાગ ૨ જો-સ્થિતિ અને ઉપશમ-૨ પ્રકરણો ... }	૨-૦-૦	
{ ભાગ ૩ જો-નિર્વાણ પ્રકરણ-પૂર્વાર્ધ }	૨-૦-૦	} ૦-૧૫-૦
{ ભાગ ૪ થો-નિર્વાણ પ્રકરણ-ઉત્તરાર્ધ }	૩-૦-૦	
શ્રીધરી ગીતા-(નાગરી લિપિ, મોટા અક્ષરો, ગુજરાતી ભાષાંતર પણ નાગરી લિપિમાં)... ..	૦-૧૨-૦	૦-૬-૦
શ્રીધરી ભગવદ્ગીતા-કાચું પુઠું	૦-૮-૦	૦-૨-૦
” ” પાકું પુઠું	૦-૧૧-૦	૦-૩-૦
” ” રેશમી પુઠું	૦-૧૪-૦	૦-૨-૦
શ્રીધરી પંચરત્ન ગીતા-કાચું પુઠું	૧-૬-૦	૦-૩-૦
” ” પાકું પુઠું	૧-૮-૦	૦-૩-૦
” ” રેશમી પુઠું	૧-૧૦-૦	૦-૩-૦
શ્રીવિષ્ણુસહસ્ર નામ (શંકરાચાર્યના ભાષ્યાનુસાર) ...	૦-૨-૬	૦-૦-૬
શ્રીપારાશર સ્મૃતિ	૨-૦-૦	૦-૪-૬
શ્રીમનુસ્મૃતિ	૫-૦-૦	૦-૧૫-૦
ભર્તૃહરિ શતક ચતુષ્ટય સંગ્રહ		
ભર્તૃહરિકૃત નીતશતક	૦-૬-૦	૦-૩-૦
” શૃંગારશતક	૦-૬-૦	૦-૩-૦
” વૈરાગ્યશતક	૦-૬-૦	૦-૩-૦
” વિજ્ઞાનશતક અને પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો ...	૦-૬-૦	૦-૩-૦
કામંદક નીતિ	૨-૦-૦	૦-૪-૬
પંચતંત્ર (પંડિત વિષ્ણુ શર્માકૃત)	૨-૦-૦	૦-૪-૦
દશકુમાર ચરિત્ર (કવિ દંડીકૃત)	૨-૦-૦	૦-૩-૦
હેસ્ટીંગ્સની સોટી	૨-૦-૦	૦-૫-૦
શ્રીસુશ્રુત સંહિતા-(૧) સૂત્રસ્થાન	૩-૦-૦	૦-૮-૦
પતિવ્રતા સતીઓ	૩-૮-૦	૦-૬-૦
સત્સુખાનુભવ (નારાયણ ઉર્ફે ઈચ્છારામ સ્વામીકૃત)	છપાય છે.	

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:-

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડિંગ,

એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

श्री
सुश्रुतसंहिता

गुजरातीभाषान्तरसहित.

सूत्रस्थान.

अध्याय १ लो.

आयुर्वेदनी उत्पत्ति.

अथातो वेदोत्पत्ति नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

१ १ महर्षि सुश्रुत कहे छे के, अर्हथी हुं 'वेदोत्पत्ति' अे नामना—आयुर्वेदनी उत्पत्ति अे विषयना, अध्यायनुं व्याख्यान—कथन ने प्रमाणे मने भगवान् धन्वन्तरिअे 'वेदोत्पत्ति' ना विषयमां कहेलुं छे, ते प्रमाणे करं छुं. १-२.

१ अर्हथी मूणमां अथ अे शब्द ग्रन्थना आरंभमां भंगलायरणने माटे भूकवामां आवेलो छे. ने के सधणी छापेकी प्रतियोमां आ सूत्रनी पहेलां 'नमो ब्रह्मप्रजापत्यांश्वबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतिभ्यः' अेटले 'ब्रह्मा, दक्षप्रभृति, अश्विनीकुमार, धद्र, धन्वन्तरि, सुश्रुत वगेरेने हुं नमस्कार करं छुं' अेवुं भंगलायरणनुं वाक्य नेवामां आवे छे. परंतु ते वाक्य पाछणथी प्रक्षिप्त करवामां आवेलुं होय अेम नखाय छे. केमके, आमां 'सुश्रुत वगेरेने नमस्कार करं छुं' अेम लपेकुं छे, ते सुश्रुत सुश्रुतने नमस्कार करे अे संभवतुं नथी. तेम न सधणा आर्षग्रन्थोमां 'अथ' शब्दथी न भंगलायरण करवानो रीवान नेवामां आवे छे. जेम के, अरुसंहितामां 'अथातो दीर्घजी-वित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः', वैशेषिकमां 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः', पूर्वमीमांसामां 'अथातो धर्मजिज्ञासा' वगेरे सधणा आर्षग्रन्थोमां 'अथ' अे शब्दथी न भंगलायरण करेकुं नेवामां आवे छे. 'अतः' अे शब्द अध्यायना आरंभनी भयोदा अतावनारे छे, नेनो अमे 'अर्हथी' अेवो अर्थ करेलो छे. आ अध्यायमां वेदनी अेटले आयुर्वेदनी उत्पत्ति कहेवामां आवेली छे, तेथी आ अध्यायने 'वेदोत्पत्ति' अेवुं नाम आपवामां आवेलुं छे. अर्हथी आयुर्वेदनी 'उत्पत्ति' अे वाक्यथी 'पूर्वं न हता अेवा आयुर्वेदनुं उत्पन्न थयुं' अेवो अर्थ लेवो नर्हो, पण 'आयुर्वेदनुं प्रकट थयुं' अेवो न अर्थ लेवो. केमके, आयुर्वेदने नित्य मानवामां आवे छे. 'ने प्रमाणे भगवान् धन्वन्तरिअे मने कहेलुं छे ते प्रमाणे' अेम कहेवानी मतलय अे छे के, कोछने रांका थाय के,—महर्षि सुश्रुत आ अध्यायमां ने कांठ कहेवानी छे ते शुं योतानुं कपोलकल्पित कहेवानी छे के कोछ आप्त गुरु पारिथी ने प्रमाणे सांभगेकुं छे, ते प्रमाणे कहेवानी छे? तो तेना समाधानमां कहे छे के,—ने प्रमाणे परम आप्त भगवान् धन्वन्तरिअे मने आ पाणतमां कहेलुं छे, ते प्रमाणे न हुं आ अध्यायमां नखाववानो छुं. आ प्रमाणे दरेक अध्यायना पहेला विषयमां आ वाक्यनो आ प्रमाणे न मतलय समजवो. ने पुरुष नगतनी उत्पत्ति अने प्रलय, प्राणीअोनुं आवतुं अने ननुं तथा विधा अने

આયુર્વેદના અધ્યયન-શિક્ષણ માટે ઔપધેનવ વગેરે ઋષિઓનું ધન્વન્તરિ પાસે જવું.

અથ સ્વલુ ભગવન્તમમ્બરઋષિગણપરિવૃત્તમા-
શ્રમસ્થં કાશિરાજં દિવોદાસં ધન્વન્તરિઔપધેનવ-
વૈતરણૌરબ્રપૌસ્કલાવતકરવીર્યગોપુરરક્ષિતસુશ્રુત-
પ્રમૃતય ઝચ્ચુઃ ॥ ૩ ॥

ભગવન્ ! શારીરમાનસાગન્તુમિર્વ્યાધિમિર્વિવિ-
ધવેદનામિઘાતોપદ્વુતાન્ સનાથાનપ્યનાથવદ્વિચે-
ષ્ટમાનાન્ વિક્રોશતશ્ચ માનવાનમિસર્માદ્ય મનસિ
નઃ પીડા ભવતિ; તેષાં સુસ્વૈવિણાં રોગોપશમાર્થ-
માત્મનશ્ચ પ્રાણયાત્રાર્થં પ્રજાહિતહેતોરાયુર્વેદં શ્રોતુ-
મિચ્છામ ઇહોપદિશ્યમાનં; અત્રાયત્તમૈહિકમા-
મુષ્મિકં ચ શ્રેયઃ, તદ્ભગવન્તમુપપન્નાઃ સ્મઃ
શિષ્યત્વેનેતિ ॥ ૪ ॥

૨ દેવતાઓમાં-^૧વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ, ઋષિઓના સમૂ-
હથી વીટાયેલા અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેલા કાશિ-
પ્રદેશના રાજા દિવોદાસ કે જેઓ ૨“ધન્વન્તરિ” એ ઉપ-
નામથી પ્રસિદ્ધ હતા, તેમની પાસે ઔપધેનવ, વૈતરણ,
વૈતરણ, પૌસ્કલાવત, કરવીર્ય, ગોપુરરક્ષિત અને સુશ્રુત
વગેરે ઋષિઓએ જન્મને કહ્યું કે, હે ભગવન્! મનુષ્યો,
સગાસંબંધીઓ વગેરેના સહાયવાળાં છતાં પણ વેશારીર,
માનસિક અને આગન્તુક રોગોની નાના પ્રકારની વેદ-
નાઓનાં દુઃખથી પીડા પામી, આયુર્વેદનું જ્ઞાન ન હોવાને

અવિદ્યા એ સઘળી બાબતોને જાણતો હોય, તેને ‘ભગવાન્’
કહેવામાં આવે છે. મૂળમાં બીજા સૂત્રમાં ‘સુશ્રુતાય’ એવું પદ
છે, તે હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં જેવામાં આવતું નથી. તેમ જ ટીકા-
કાર અક્રપાણિદત્તે અને ડલહણે પણ આના સંબંધમાં કશો ઈસારો
કર્યો નથી, પણ આ પદ દરેક ઇપેલી પ્રતિઓમાં જેવામાં
આવે છે, તેથી આ પદને અમે પ્રક્ષિપ્ત માનીને દરેક અધ્યાયના
બીજા સૂત્રમાં કૌંસની અંદર મૂક્યું છે.

૧ આ અર્થ રહે ‘વિદ્વાંસો હ વૈ દેવાઃ’ એટલે ‘વિદ્વાનોને દેવો
કહેવામાં આવે છે’ એ શતપથના વચનને અનુસરીને કરેલો છે.

૨ ‘ધનુષઃ શલ્યશાસ્ત્રના, અન્તં પારને, ઈયર્તિ પામે, ઈતિ
ધન્વન્તરિઃ એટલે ધન્વન્તરિ.’ આ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી ‘ધન્વન્તરિ’
એ શબ્દનો અર્થ ‘શલ્યશાસ્ત્રના-શસ્ત્રચિકિત્સાના પારને પામેલા’
એવો થાય છે. મહારાજ દિવોદાસનું ધન્વન્તરિ એવું નામ નહીં
પણ ધન્વન્તરિ એવો ઇલકાબ હતો અને એ ઇલકાબથી જ
તેઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતા.

૩ શારીર, માનસિક અને આગન્તુક રોગોનું વર્ણન આ અધ્યા-
યના ૧૯ મા વિષયમાં કરવામાં આવશે. જે કે એ સૂત્રમાં ભુખ,
તરશ વગેરે ચોથા પ્રકારના સ્વાભાવિક રોગો પણ કહેલા છે,
પરંતુ તે રોગોની ચિકિત્સાનું આ શાસ્ત્રમાં પ્રાધાન્ય નથી, તેથી
અહીં તેનું અહલ્યું કર્યું નથી. (ડલહણ). ટીકાકાર હારાણ્યંદ્ર
કવિરાજ તો ‘શારીરમાનસાગન્તુસ્વાભાવિકૈઃ’ એવો જ પાઠ માને

લીધે અનાથોની પેઠે ^૧વિરુદ્ધ ઉપચારો કરે છે અને અતિ
દુઃખી સ્વરથી રુવે છે. તેઓની આ સ્થિતિ જોઈ અમારા
મનમાં પીડા (દુઃખ અથવા દયા) ઉત્પન્ન થાય છે, માટે
આરોગ્ય મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવતા તે લોકોના રોગોની
શાન્તિ માટે, અમારા પોતાના આરોગ્યનાં રક્ષણ માટે
તથા ભવિષ્યની પ્રબળતાં પણ હિતને માટે અહીં આપના
મુખથી આયુર્વેદના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.
કારણ કે, આ લોક (આ જન્મ) સંબંધી અને પરલોક
(જન્મ-આન્તર) સંબંધી કલ્યાણ આયુર્વેદના જ્ઞાનને આધીન
છે. એ કારણથી અમે શિષ્ય તરીકે આપની પાસે
આવ્યા છીએ. ૩-૪.

ધન્વન્તરિએ તેઓના શિષ્ય તરિકે
કરેલો સ્વીકાર.

તાનુવાચ ભગવાન્-સ્વાગતં ષઃ । સર્વં પવામી-
માંસ્યા અધ્યાપ્યાશ્ચ ભવન્તો વત્સાઃ ॥ ૫ ॥

૩ ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ તેઓને કહ્યું કે,-પુત્રો! તમે
ભલે આવ્યા. તમે અધ્યયન કરાવવાને યોગ્ય છો
અને તમારી જાતિ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી તમોને શિષ્ય
તરીકે સ્વીકારવા કે નહીં, તે વિષયમાં કશો વિચાર કરવો
પડે તેમ નથી. ૫.

આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ.

इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानु-
त्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृ-
तवान् स्वयम्भूः; ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेघस्त्वं चा-
बलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ ६ ॥

૪ આ ‘આયુર્વેદ’ નામનું શાસ્ત્ર, કે જે અથર્વવેદનું
ઉપાંગ (નાનું અંગ) છે, તેને બ્રહ્માએ પ્રબળને ઉત્પન્ન
કર્યાં પહેલાંજ એક લાખ શ્લોકોના એક હજાર અધ્યા-
યોમાં ગોઠવીને પ્રગટ કર્યું હતું. ત્યાર પછી મનુષ્યોનું ટુંકું
આયુષ્ય અને ટુંકી બુદ્ધિ જોઈને ઈરી આ શાસ્ત્રને જૂદા
જૂદા આઠ વિભાગોમાં ગોઠવીને (સંક્ષેપમાં) રચ્યું. ૬.

૧ આ ઉપરથી એમ બતાવે છે કે, આયુર્વેદના જ્ઞાન વગર
સગાસંબંધીઓ હોય તો પણ તેઓ દુઃખ મટાડવાને માટે
નકામાં જેવા છે.

૨ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે,-‘જેના કુલની અને ગોત્રની
ખબર ન હોય એવા શિષ્યને ઉપનયન દેવું નહીં.’

૩ અંગ જ નાનું હોય તો તે ‘ઉપાંગ’ કહેવાય છે. જેમ કે-
માથું, પગ વગેરે શારીરનાં અંગો કહેવાય છે; અને નાક, આંગ-
ળાઓ વગેરે ઉપાંગો કહેવાય છે. તેમ શિક્ષા, કલ્પ વગેરે
અથર્વવેદનાં અંગો છે અને આયુર્વેદ એ અથર્વવેદનું ઉપાંગ છે.
કવિરાજ હારાણ્યંદ્ર ઉપાંગ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:-
‘ઉપમિતમજ્જનેત્યુપાંગ’ એટલે જે અંગના જેવું હોય, તે ઉપાંગ
કહેવાય. અંગના જેવું એમ કહેવાથી, આયુર્વેદ દષ્ટાર્થનું પ્રતિ-
પાદન કરનાર છે, તોપણ ક્વચિત્ અદષ્ટાર્થનું-ધર્મનું પણ પ્રતિ-

આયુર્વેદનાં આઠ વિભાગોનાં નામો.

તદ્યથા-શલ્યં, શાલાક્યં, કાયાચિકિત્સા, ભૂ-
તવિદ્યા, કૌમારભૃત્યં, અગદતન્ત્રં, રસાયનતન્ત્રં,
વાજીકરણતન્ત્રમિતિ ॥ ૭ ॥

૫ આયુર્વેદના આઠ વિભાગોનાં નામો આ પ્રમાણે છે.-
૧ શલ્ય, ૨ શાલાક્ય, ૩ કાયચિકિત્સા, ૪ ભૂત-
વિદ્યા, ૫ કૌમારભૃત્ય, ૬ અગદતન્ત્ર, ૭ રસા-
યનતન્ત્ર^૭ અને ૮ વાજીકરણતન્ત્ર.^૮ ૭.

આયુર્વેદનાં પ્રત્યેક અંગનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ.

અથાસ્ય પ્રત્યક્કલક્ષણસમાસઃ । તત્ર શલ્યં
નામ વિવિધતૃણકાષ્ટપાષાણપાંશુલોહલોષ્ટાસ્થિ-
બાલનસ્ત્રપૂયાસ્ત્રાવદુષ્ટવ્રણાન્તર્ગર્ભશલ્યોદ્ધરણાર્થં,
ચન્ત્રશસ્ત્રક્ષારામિપ્રણિધાનવ્રણવિનિશ્ચયાર્થં ચ;
શાલાક્યં નામ ઝર્ધ્વજન્મુગતાનાં રોગાણાં શ્ર-
વણનયનવદનઘ્રાણાદિસંશ્રિતાનાં વ્યાધીનામુપશ-
મનાર્થં; કાયાચિકિત્સા નામ સર્વાઙ્ગસંશ્રિતાનાં
વ્યાધીનાં જ્વરાતિસારરક્તપિત્તશોષોન્માદાપસ્મા-
રકુષ્ટમેહાદીનામુપશમનાર્થં; ભૂતવિદ્યા નામ દે-

૧ 'શલ્ય' એટલે શરીરની અંદર રહેલા-મનને અને શરીરને દુઃખ દેનારા પદાર્થો. તેઓને કહાડવા એ જે તન્ત્રમાં મુખ્ય વિષય હોય, તે તન્ત્રને પણ 'શલ્ય' કહેવામાં આવે છે.

૨ 'શાલાકા' એટલે પટલ વીંધવાની શળા. તેનું જે કર્મ તે 'શાલાક્ય'. તે કર્મ જે તન્ત્રમાં પ્રધાન વિષય હોય, તે તન્ત્રને પણ 'શાલાક્ય' કહેવામાં આવે છે.

૩ 'કાય' એટલે જડરાગ્નિ; તેની (તેના વૈષમ્યથી થયેલા રોગોની) જે ચિકિત્સા તેને 'કાયચિકિત્સા' કહેવામાં આવે છે. તે કાયચિકિત્સા જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવી હોય એવા તન્ત્રને પણ 'કાયચિકિત્સા' કહેવામાં આવે છે.

૪ 'ભૂત' એટલે દેવતા, અસુર વગેરે; તેઓને જાણવાની અને તેઓના આવેશને-વળગાડને દૂર કરવાની જે વિદ્યા, તે 'ભૂતવિદ્યા' કહેવાય છે. તે ભૂતવિદ્યા જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવી હોય, તે તન્ત્રને પણ 'ભૂતવિદ્યા' જ કહેવામાં આવે છે.

૫ 'કૌમાર' એટલે બાળક, તેની 'ભૂતિ' એટલે ભરણ-પોષણ, તેના માટે (તે જાણવા માટે) જે તન્ત્ર, તેને 'કૌમાર-ભૃત્ય' કહેવામાં આવે છે.

૬ 'અગદ' એટલે વિષને મટાડવાનો ઉપાય, તે જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવેલ હોય, તે તન્ત્રને 'અગદતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.

૭ 'રસ' એટલે રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓ; અથવા રસ એટલે ઉત્તમ રસ, વીર્ય અને વિપાક; એઓને મેળવવાનો જે ઉપાય, તેનું નામ 'રસાયન'. તે રસાયન જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવેલાં હોય, તે તન્ત્રને 'રસાયનતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.

૮ જે ઔષધના સેવનથી પુરુષ સ્ત્રીઓમાં વાજના-અશ્વના જેવા સામર્થ્યવાળો થાય, તે ઔષધને 'વાજીકરણ' કહેવામાં આવે છે અને તેવાં ઔષધો જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યાં હોય તે તન્ત્રને 'વાજીકરણતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.

વાસુરગન્ધર્વયક્ષરક્ષપિતૃપિશાચનાગપ્રહાણુપસૃષ્ટ-
ચેતસાં શાન્તિકર્મબલિહરણાદિપ્રહોપશમનાર્થં;
કૌમારભૃત્યં નામ કુમારભરણધાત્રીક્ષીરદોષસં-
શોધનાર્થં, દુષ્ટસ્તન્યપ્રહસસુત્થાનાં ચ વ્યાધીનામુ-
શમનાર્થં; અગદતન્ત્રં નામ સર્પકીટલૂતાદૃષ્ટિક-
મૂષિકાદિદુષ્ટવિષવ્યજ્જનાર્થં વિવિધવિષસંયોગ-
વિષોપહતોપશમનાર્થં; રસાયનતન્ત્રં નામ વયઃ-
સ્થાપનમાયુર્મેધાવલકરં રોગાપહરણસમર્થં ચ;
વાજીકરણતન્ત્રં નામ અલ્પદુષ્ટવિશુષ્કક્ષીણરેતસા-
માપ્યાયનપ્રસાદોપચયજનનનિમિત્તં પ્રહર્ષજનના-
ર્થં ચ; એવમયમાયુર્વેદોઽષ્ટાઙ્ગ ઉપદિશ્યતે ॥ ૮ ॥

૬ હવે આયુર્વેદનાં પ્રત્યેક અંગનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો. દુષ્ટ વળુમાં રહેલાં અનેક જાતનાં ખડ, લાકડાં, પથરા, રેતી, ધાતુઓ (લોહું વગેરે), ઢેકાં, હાડકાં, વાળ, નખ, પરુ વગેરે શલ્યોને કહાડવા; પ્રસવ સમયે અટકેલા ગર્ભને કહાડવો; યન્ત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો અને અગ્નિ એઓની યોજના કરવી તથા વળુને નિશ્ચય કરવો, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'શલ્ય' કહેવામાં આવે છે. જન્મુથી (છાતીના વચલા હાડકાથી) ઉપરના ભાગમાં એટલે આંખ, કાન, નાક અને મોઢાં વગેરેમાં થયેલા રોગોને મટાડવા, એ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'શાલાક્ય' કહેવામાં આવે છે. સઘળાં અંગોમાં પ્રસરનારાં તાવ, અતિસાર, રક્તપિત્ત (ઉલટી, ઝાડા વગેરેમાં લોહીનું પડવું), ક્ષય, ઉન્માદ (ધિલાપણું) વાઈ, કુષ્ટ (આમડીના રોગો) અને પ્રમેહ વગેરે રોગોને મટાડવા, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'કાયચિકિત્સા' કહેવામાં આવે છે. દેવતા, અસુર, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતૃ, પિશાચ અને નાગ એઓના આવેશથી (વળગાડથી) જેઓનું ચિત્ત દુષ્ટિત થયેલું હોય તેઓના તે આવેશને મટાડવા માટે શાન્તિકર્મ, બલિદાન વગેરે કર્મો કરીને તે આવેશને દૂર કરવો, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'ભૂતવિદ્યા' કહેવામાં આવે છે. બાલકોનું ભરણપોષણ કરવું, ધાત્રીનું (ધવરાવનારીનું) દૂધ બગડી ગયું હોય તો તેને સુધારવું અને બગડેલું દૂધ પીવાથી તથા દુષ્ટ પ્રહોના વળગાડથી બાલકોને થયેલા રોગોને મટાડવા, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'કૌમારભૃત્ય' કહેવામાં આવે છે.^૧ સર્પ, કીડા, લૂતા (ઝેરી કરોળીયા) વીંધી અને ઉંદર વગેરેના દંશથી થયેલા વિપવિકારની પરીક્ષા કરવી તથા નાના પ્રકારનાં સ્થાવર વિષોથી, જંગમ વિષોથી અને સંયોગ રવિષોથી

૧ અહીં મૂળમાંના 'દુષ્ટસ્તન્યપ્રહસસુત્થાનાં ચ' એમાં 'ચ' શબ્દથી 'ચાનિરોગોને જાણવા અને તેની ચિકિત્સા કરવી' એટલો અર્થ લેવો. કેમકે કૌમારભૃત્યતન્ત્રમાં 'ચાનિવ્યાપ્તપ્રતિષેધ' એ અર્થમાં પણ કહેવામાં આવેલ છે. (કવિરાજ હારણચંદ્ર).

૨ જે પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે વિષરૂપ ન હોય તેવા પદાર્થોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય, તેને 'સંયોગવિષ' કહેવામાં આવે

પીડતા લોકાની પીડને મટાડવી, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'અગદતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. યુવાવસ્થાને લાંબા વખત સૂધી ટકાવી રાખવી; આયુષ્ય, શુદ્ધિ અને બલ એઓને વધારવા તથા રોગોને ખીલકુલ દૂર કરવા આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'રસાયનતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. જેઓનું વીર્ય સ્વભાવથી જ થોડું હોય તેઓનાં વીર્યને વધારવું, વાતાદિ દોષોથી બગડેલા વીર્યને શુદ્ધ કરવું, સૂકાઈ ગયેલા વીર્યને પાછું તાજું કરવું, નષ્ટ થયેલા વીર્યને પાછું ઉત્પન્ન કરવું અને પુરુષોને સ્ત્રીપ્રસંગમાં અતિ આનંદ ઉપજાવવો, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'વાચકરણતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે આ આયુર્વેદ, શલ્ય વગેરે આઠ અંગોવાળો હોવાથી 'અષ્ટાંગ' કહેવાય છે. ૮.

શલ્યના વિષયને મુખ્ય રાખીને સમગ્ર આયુર્વેદનો

ઉપદેશ કરવાની શિષ્યોએ કરેલી

માંગણી.

અન્ન કસ્મૈ કિમુચ્ચતામિતિ ॥ ૯ ॥

ત ડુચુઃ-અસ્માકં સર્વેષામેવ શલ્યજ્ઞાનં મૂલં
કૃત્વોપદિશતુ ભગવાનિતિ ॥ ૧૦ ॥

સ ઉવાચૈવમસ્તિવતિ ॥ ૧૧ ॥

ત ડુચુર્મૂયોઽપિ ભગવન્તં-અસ્માકમેકમતીનાં
મતમમિસમીક્ષ્ય સુશ્રુતો ભગવન્તં પ્રક્ષ્યતિ; અસ્મૈ
ચોપદિદ્યમાનં વયમપ્યુપધારયિસ્વામઃ ॥ ૧૨ ॥

સ ઉવાચૈવમસ્તિવતિ ॥ ૧૩ ॥

૭ આ આઠ અંગોમાંથી કયા અંગનો તમારામાંના કોને ઉપદેશ કરવો તે કહો. શિષ્યોએ કહ્યું કે, અમને સર્વને શલ્યજ્ઞાનના વિષયને મુખ્ય રાખીને સમગ્ર આયુર્વેદનો ઉપદેશ કરો! ધન્વન્તરિએ કહ્યું, ભલે. શિષ્યોએ ફરી ધન્વન્તરિને કહ્યું કે, અમે સઘળા એકમત થઈને સુશ્રુતને અમારો અભિપ્રાય જણાવીશું, એટલે સુશ્રુત અમારા અભિપ્રાય ઉપર ધ્યાન રાખીને આપને પૂછશે ને આપ સુશ્રુતને જે ઉપદેશ કરશો, તે અમે પણ સમગ્રી લઈશું (જેથી અમને દરેકને જૂદો જૂદો ઉપદેશ કરવો પડશે નહીં.) ધન્વન્તરિએ કહ્યું કે, તથાસ્તુ! ૯-૧૩.

આયુર્વેદનું પ્રયોજન.

વત્સ સુશ્રુત! હહ સ્વસ્થાયુર્વેદપ્રયોજનં-વ્યાધ્યુ-
પસૃષ્ટાનાં વ્યાધિપરિમોક્ષઃ, સ્વસ્થસ્ય રક્ષણં
ચ ॥ ૧૪ ॥

છે. જેમ કે, મધ અને ધી એ બે પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે વિષ ન હોવા છતાં પણ તેઓને સમભાગે મેલવતાં તેમાં જે એક ભતનું વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'સંયોગવિષ' કહેવામાં આવે છે. આવી ભતના 'સંયોગવિષો' સૂત્રસ્થાનના 'હિતાહિતીય' નામના ૨૦ માં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

૮ હે પુત્ર સુશ્રુત! રોગોથી પીડાતા મનુષ્યોના રોગોને મટાડવા અને સ્વસ્થ (તીરાગી) પુરુષના આરોગ્યનું રક્ષણ કરવું, આ બે આયુર્વેદનાં પ્રયોજનો છે. ૧૪.

'આયુર્વેદ' શબ્દનો અર્થ.

આયુરસ્મિન્ વિદ્યતે, અને વા આયુર્વિન્દતી-
ત્યાયુર્વેદઃ ॥ ૧૫ ॥

૯ આ શાસ્ત્રમાં આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેથી, અથવા તો આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે મનુષ્ય આયુષ્ય મેળવી શકે છે તેથી, આ શાસ્ત્રને 'આયુર્વેદ' કહેવામાં આવે છે. ૧૫

આ તન્ત્રમાં પ્રમાણસિદ્ધ વિષયો જ
કહેવામાં આવશે.

તસ્યાઙ્ગવરમાદ્યમાગમપ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનૈરવિ-
રુદ્ધમુચ્યમાનમુપધારય ॥ ૧૬ ॥

૧૦ આયુર્વેદના આઠ અંગોમાં શ્રેષ્ઠ અને આદિ ગણાતા શલ્યતન્ત્રનું ૩આગમ, ૪પ્રત્યક્ષ, ૫અનુમાન અને ૬ઉપમાન આ ચાર પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ ન ગળ્ય એનું

૧ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને આત્મા એઓનો જે સંયોગ તેને 'આયુષ્ય' કહેવામાં આવે છે.

૨ 'વેદ' શબ્દમાં 'વિદ' વિચારવું, અને 'વિદ્વલ' મેળવવું એ બે ધાતુઓના અર્થોનો ઉપયોગ કર્યો છે. (જુઓ ઉત્તરતન્ત્રના 'તન્ત્રયુક્તિ' નામના ૬૫ માં અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિષય.

૩ જેણે બહુ ટૂંકપ્રમાણેથી પદાર્થોનો નિશ્ચય કરેલો હોય અને જે પ્રમાણે પોતે પદાર્થોને જાણેલા હોય તે પ્રમાણે જ ખીલતઓને જણાવવાને પ્રવૃત્ત થયેલો હોય તેવા ઉપદેશ કરનારને 'આપ્ત' કહેવામાં આવે છે. તેવા આપ્ત પુરુષનો જે ઉપદેશ તેને 'આગમ' કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણ ગણાય છે.

૪ ઇન્દ્રિયોનો વિષયોની સાથે સંબંધ થતાં તે જ ક્ષણે જે અન્યભિચારી અને સંશય વગરનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેને 'પ્રત્યક્ષ' કહેવામાં આવે છે. 'નાકની અંદર સૂતરની વાટ ખોસવાથી છીંક આવે છે' વગેરે આયુર્વેદમાં કહેલી બાબતો પ્રત્યક્ષથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

૫ અનેક સ્થળે લિંગલિંગીના નિત્યસંબંધનું પ્રત્યક્ષ થયા પછી ખીલ જ્યાંએ કેવળ લિંગનું જ પ્રત્યક્ષ થતાં લિંગલિંગીના નિત્યસંબંધની સ્મૃતિવડે અપ્રત્યક્ષ લિંગીનું જે જ્ઞાન થાય તેને 'અનુમાન' કહેવામાં આવે છે. જેમકે રસોડા વગેરેમાં અનેક વેળા લિંગ જે ધૂમ અને લિંગી જે અગ્નિ તેના નિત્યસંબંધનું ગ્રહણ થયા પછી ખીલે-પર્વતમાં કેવળ લિંગનું-ધૂમનું પ્રત્યક્ષ થતાં પૂર્વે રસોડા વગેરેમાં જોયેલા લિંગલિંગીના નિત્યસંબંધનું સ્મરણ થાય છે અને તેથી અપ્રત્યક્ષ એવા લિંગીનું-અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. અનુમાનવિષે ન્યાયશાસ્ત્રમાં બહુ વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલું છે. જેઓને વિરોધ જિજ્ઞાસા હોય તેઓએ ન્યાયદર્શનના પહેલા અધ્યાયના પ્રથમ આલોકના ૫ માં સૂત્રનું વાસ્ત્યાયનબાપ્ય જોવું.

૬ જે વસ્તુ જણાવવાની હોય, તેનું કોઈ પ્રસિદ્ધ વસ્તુની સાથે સરખાપણું બતાવીને, તેને જે જણાવવી, તેને ઉપમાન કહેવામાં

એટલે એ ચાર પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય એવું, વ્યાખ્યાન આપું છું તે સાંભળો! ૧૬.

શલ્યતન્ત્ર પહેલું હોવાનું કારણ.

પતન્ત્રચક્ર પ્રથમ, પ્રાગભિઘાતવ્રણસંરોહાત્ યજ્ઞ-શિરઃસન્ધાનાચ્છ । શ્રૂયતે હિ યથા-રુદ્રેણ યજ્ઞસ્ય શિરઃસ્થિત્ત્વમિતિ; તતો દેવા અશ્વિનાવભિગમ્યોચુઃ-ભગવન્તૌ નઃ શ્રેષ્ઠતમૌ યુવાં ભવિષ્યથઃ; મવન્નચાં યજ્ઞસ્ય શિરઃસન્ધાતવ્યમિતિ । તાવૂચતુરેવમસ્થિતિ । અથ તયોરર્થે દેવા ઇન્દ્રં યજ્ઞભાગેન પ્રાસાદ-યન્ । તાભ્યાં યજ્ઞસ્ય શિરઃ સંહિતમિતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૧ સૃષ્ટિમાં શારીરરોગોની ઉત્પત્તિ પહેલાંજ દેવા અને અસુરોના સંગ્રામમાં-યુદ્ધમાં શસ્ત્રોના અભિઘાતથી (લાગવાથી) વ્રણો ઉત્પન્ન થયાં હતાં અને તે વ્રણો શલ્યતન્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ઉપચારો (ચિકિત્સા-ઇલાજ) કરવાથી રુઝાયા હતા તેથી, તથા યજ્ઞનું કાપી નાંખેલું માથું શલ્યતન્ત્રની મદતવડેજ સાંધવામાં આવ્યું હતું, તેથી આ શલ્ય અંગ આયુર્વેદના સઘળા અંગોમાં પહેલું ગણાય છે. યુદ્ધપરંપરાથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે, ન્યારે રુદ્રે યજ્ઞનું (દક્ષ પ્રજ્ઞપતિનું) માથું કાપી નાંખ્યું ત્યારે દેવતાઓએ અશ્વિનીકુમારો કે જેઓ દેવતાઓના ઘેઘો હતા તેમની પાસે જઇને કહ્યું કે:-ભલે આપ અને ભાઈઓ યજ્ઞનું માથું સાંધી આપશો તો અમારામાં (દેવતાઓમાં) સૌથી અતિશ્રેષ્ઠ ગણાશો, માટે આપ યજ્ઞનું માથું સાંધી આપો. અશ્વિનીકુમારોએ કહ્યું કે, ભલે એમ કરીશું. પછી દેવતાઓએ અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞમાં ભાગ મલવા માટે ઇન્દ્રને યજ્ઞવડે પ્રસન્ન કરીધા અને ઇન્દ્રે અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞમાં ભાગ આપવાની સંમતિ આપી, એટલે તેઓએ યજ્ઞનું માથું સાંધી દીધું. ૧૭.

શલ્યતન્ત્ર શ્રેષ્ઠ હોવાનું કારણ.

અષ્ટાસ્વપિ ચાયુર્વેદતન્ત્રેષ્વેતદેવાધિકમભિ-મતમાશુક્રિયાકરણાત્, યન્ત્રશસ્ત્રાક્ષારાન્નિપ્રાણીધા-નાન્, સર્વતન્ત્રસામાન્યાચ્છ ॥ ૧૮ ॥

૧૨ આયુર્વેદના આઠ તન્ત્રોમાં શલ્યતન્ત્રનેજ સઘળા-ઓએ શ્રેષ્ઠ માનેલું છે. કારણ કે, આ તન્ત્ર આયુર્વેદનાં ખીજાં સાત તન્ત્રોના સરખું છે તથા યંત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો અને અગ્નિ, એઓના ઉપયોગથી ખીજાં તન્ત્રો કરતાં આ તન્ત્રથી બહુ જલદી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. ૧૮.

શલ્યતન્ત્રની પ્રશંસા.

તદિદં શાશ્વાતં પુણ્યં સ્વર્ગ્યં યશસ્યમાયુષ્યં
'શુક્તિકરં ચેતિ ॥ ૧૯ ॥

આવે છે. જેમ કે 'જેવા કાળા તલ હોય છે તેવો જ તિલકાલક નામનો રોગ થાય છે.' વગેરે આયુર્વેદમાં કહેલી બાબતો ઉપ-માન પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.

૧ જેમ કાયચિકિત્સા વગેરે ખીજાં તન્ત્રોમાં સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓ કહેવામાં આવી છે તેમ આમાં પણ કહી છે, તેથી આ તન્ત્ર ખીજાં સાત તન્ત્રોના સરખું છે.

૧૩ આ શલ્યતન્ત્ર શાશ્વત (અવિનાશી અથવા અનાદિ), પુણ્યજનક, સ્વર્ગ આપનારું, યશ આપનારું, આયુષ્યને વધારનારું અને આરોગ્ય જાળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે. ૧૯.

આયુર્વેદ પૃથ્વીપર આવવાનો ક્રમ.

બ્રહ્મા પ્રોવાચ તતઃ પ્રજાપતિરધિજગે, તસ્માદ-શિવનો, અશ્વિન્યામિન્દ્રઃ, ઇન્દ્રાદહં, મયા ત્વિહ પ્રદેયમર્થિભ્યઃ પ્રજાહિતહેતોઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૪ આ આયુર્વેદ પ્રથમ બ્રહ્માએ દક્ષપ્રજ્ઞપતિને ભણાવ્યો હતો, દક્ષપ્રજ્ઞપતિ પાસેથી અશ્વિનીકુમારો આયુર્વેદ ભણ્યા હતા, અશ્વિનીકુમારો પાસેથી ઇન્દ્ર ભણ્યા હતા અને ઇન્દ્ર પાસેથી હું ભણ્યો છું. હું અહીં પ્રજ્ઞના હિતને અર્થે પ્રથમ જ આ આયુર્વેદ તમોને ભણાવું છું. ૨૦

**ધન્વન્તરિએ શિષ્યોને આપેલી પોતાની
ઓળખાણ.**

મવતિ ચાત્ર-

આ વિપયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવે છે.

અહં હિ ધન્વન્તરિરાદિદેવો

જરાઝામૃત્યુહરોઽમરાણામ્ ।

શલ્યાઙ્ગમઙ્ગૈરપરૈરુપેતં

પ્રાપ્તોઽસ્મિ ગાં મૂય રહોપદેદુમ્ ॥ ૨૧ ॥

૧૫ હું આદિદેવ ધન્વન્તરિ છું. મેં પૂર્વે દેવતાઓનાં જરાવસ્થા, રોગો અને મૃત્યુ એઓને ટાળ્યાં હતાં. હમણાં હું આયુર્વેદના ખીજાં અંગો સહિત શલ્યતન્ત્રનો ઉપદેશ કરવાને માટે ફરી અહીં પૃથ્વી ઉપર અવતર્યો છું. ૨૧.

આયુર્વેદ મનુષ્યને માટે જ છે.

અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પશ્ચમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ પુ-રુષદ્વિત્યુચ્યતે । તસ્મિન્ ક્રિયા, સોઽધિષ્ઠાનઃ; કસ્મા-ત્? લોકસ્ય દ્વૈવિધ્યાત્; લોકોહિ દ્વિવિધઃ સ્થાવરો જઙ્ગમશ્ચ; દ્વિવિધાત્મક ઇવાગ્નેયઃ સૌમ્યશ્ચ, તન્દૂ-યસ્ત્વાત્; પશ્ચાત્મકો વા; તન્ન ચતુર્વિધો મૂત-ગ્રામઃ સ્વેદજાણ્ડજોઙ્ગિજ્જરાયુજસન્નઃ; તન્ન પુરુષઃ પ્રધાનઃ, તસ્યોપકરણમન્યત્; તસ્માત્ પુરુષોઽધિ-ષ્ઠાનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧ 'વિદ્વાસો હ વૈ દેવાઃ' એ શતપથ બ્રાહ્મણના વચન પ્રમાણે જે આદિદેવ એ શબ્દનો અર્થ કરીયે તો 'આયુર્વેદને પ્રજ્ઞમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર આદિ વિદ્વાન' એવો અર્થ થાય છે. ટીકાકાર ૨૬૬૭ આદિદેવ એ શબ્દનો અર્થ કરતાં કહે છે કે, -આદિદેવ એટલે શંકર. ખીજા ટીકાકારો કહે છે કે, -આદિદેવો (બ્રહ્મા વગેરે), કર્મદેવો (શતકૃત-ઇન્દ્ર વગેરે) અને પ્રજનનદેવો (સ્કંદ વગેરે) એમ દેવો ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાંના ધન્વન્તરિએ આદિ-દેવ છે. આ ધન્વન્તરિએ પોતાને મોટે કહેલું પોતાના માહાત્મ્યનું કથન, ખીજાઓને ભણાવા માટે તથા ખરું હોવાથી દોષરૂપ નથી. (૨૬૬૭.)

૧૬ આ શાસ્ત્રમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આ-કાશ એ પંચમહાભૂતો અને જીવાત્માના સંયોગને એટલે પંચ-મહાભૂત અને જીવ એઓના સંયોગથી થયેલા મનુષ્યને પુરુષ ૧ કહેવામાં આવે છે. તે પુરુષમાં જ આયુર્વેદમાં કહેલી સઘળી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે માટે તે પુરુષ જ આયુર્વેદનું અધિષ્ઠાન (અધિકરણ-આશ્રય) છે. (પુરુષ જ અધિષ્ઠાન હોવાનું કારણ કહે છે-) કેમકે સ્થાવર અને જંગમ એ ભેદોથી સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે, તે બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ પાછી આગ્નેય અને સૌમ્ય^૨ એવા ભેદોથી પણ બે પ્રકારની છે. કેમકે આ સૃષ્ટિમાં અગ્નિ અને સૌમ એ બેના ગુણો વિશેષ જોવામાં આવે છે; અથવા આ સૃષ્ટિ પંચમહાભૂતમય હોવાથી તેને પંચમહાભૂતાત્મક પણ કહી શકાય છે. આ સૃષ્ટિમાં સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, અંજન અને જરાયુજ એ ભેદોથી પ્રાણીઓ ત્રણ પ્રકારનાં છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય ઉપકાર્ય (સર્વનો ઉપ-ભોગ કરનાર) છે અને બાકી જે કાંઈ છે તે સઘળું મનુષ્યનું ઉપકરણ (ઉપભોગ કરવાનું સાધન) છે. મનુષ્ય ઉપકાર્ય^૩ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રધાન^૪ (શ્રેષ્ઠ) છે અને પ્રધાન હોવાથી તે જ આયુર્વેદનો આશ્રય છે. ૨૨.

આધિનું લક્ષણ.

તદુઃખસંયોગા વ્યાધય इत्युच्यन्ते ॥ ૨૩ ॥

૧ જો કે ‘પંચમહાભૂતો અને જીવ એઓના સંયોગને પુરુષ કહેવામાં આવે છે’ એમ કહેવાથી પુરુષ શબ્દવડે પશુઓ વગેરેનું પણ ગ્રહણ થવું નોંધવું; કેમકે પંચમહાભૂતો અને જીવ એઓના સંયોગ પશુઓ વગેરેમાં પણ છે, તો પણ સર્વ લોકમાં મનુષ્ય મુખ્ય હોવાથી અહીં પુરુષ શબ્દવડે મનુષ્યનું જ ગ્રહણ કરવું.

૨ અગ્નિનો-તેજનો અંશ જેમાં અધિક હોય તેને ‘આગ્નેય’ અને સૌમનો-જલનો અંશ જેમાં અધિક હોય તેને ‘સૌમ્ય’ કહેવામાં આવે છે. જો કે આ સૃષ્ટિમાં સઘળા પદાર્થો પંચમહા-ભૂતથી બનેલા છે, તોપણ તેમાં અગ્નિનો-તેજનો ઉષ્ણગુણ અને સૌમનો-જલનો શીતગુણ અધિક જોવામાં આવે છે. કેમકે દરેક પદાર્થ ઉષ્ણ અથવા શીત હોય છે, તેથી પંચમહાભૂતથી બનેલી સૃષ્ટિને આગ્નેય અને સૌમ્ય કહેવામાં કરી હરકત નથી.

૩ ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓમાં સ્વેદ (બાફ-ગરમી) વિના કોઈની પણ ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં, તેથી અહીં સ્વેદજને પ્રથમ ગણ્યા છે.

૪ કેમકે ઉપભોગ કરનાર અને ઉપભોગ કરવાની વસ્તુ એ બંનેમાં ઉપભોગ કરનાર જ પ્રધાન ગણાય છે.

૫ ભગવાન મનુષ્યે પણ કહેલું છે કે-“મૂતાનાં પ્રાણિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રાણિષુ બુદ્ધિર્જીવિનઃ । બુદ્ધિમત્સુ નરાઃ શ્રેષ્ઠાઃ (મ. અ. ૧ શ્લો. ૧૬) એટલે સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓ (કીટાદિ) શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણીઓમાં પણ બુદ્ધિથી જીવનારા પક્ષાદિ શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓથી પણ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે.” માટે સર્વ સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ જે મનુષ્ય તે જ આ શાસ્ત્રનું અધિષ્ઠાન છે અને તેને માટે જ આ શાસ્ત્ર કહેવામાં આવેલ છે.

૧૭ જ્યોના સંયોગથી એટલે જ્યોની પ્રાપ્તિથી અથવા જ્યોના હોવાથી ઉપર કહેલા પુરુષને દુઃખ થાય, તેઓને વ્યાધિઓ એટલે રોગો કહેવામાં આવે છે. ૨૩ વ્યાધિના ભેદો.

તે ચતુર્વિધાઃ-આગન્તવઃ, શારીરાઃ, માનસાઃ, સ્વાભાવિકાશ્ચેતિ ॥ ૨૪ ॥

૧૮ ૧આગન્તુ, શારીર, માનસ અને સ્વાભાવિક એ ભેદોથી રોગો ત્રણ પ્રકારના છે. ૨૪.

આગન્તુ, વગેરે ત્રણ પ્રકારના રોગોનાં લક્ષણો.

તેષામાગન્તવોઽભિઘાતનિમિત્તાઃ, શારીરાસ્ત્વ-ન્નપાનમૂલા વાતપિત્તકફશોણિતસન્નિપાતવૈષમ્ય-નિમિત્તાઃ, માનસાસ્તુ ક્રોધશોકભયહર્ષવિર્ષાદે-ર્ષ્યાસૂયાદૈન્યમાત્સર્યકામલોભપ્રમૃતય इच्छाद्वेष-ભેદૈર્ભવન્તિ, સ્વાભાવિકાઃ શ્રુતિપાસાજરામૃત્યુ-નિદ્રાપ્રમૃતયઃ ॥ ૨૫ ॥

૧૯ તેઓમાં અભિઘાતરૂપ (શસ્ત્ર વગેરેના પ્રહાર-રૂપ) કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને ‘આગન્તુ’ (પ્રહારના કારણથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે; અન્નપાનની વિષમતા એટલે અન્નપાનનો, અયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યા-યોગ જેનું મૂલ^૨ કારણ છે એવા વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્ત એ ત્રણ દોષોમાંથી એકના, બેના, ત્રણના અથવા સઘ-ળાના વૈષમ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને ‘શારીર’ (શરીર સંબંધી દોષોથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે; ક્રોધ, શોક, ભય, હર્ષ, ઈર્ષ્યા, ઝલાનિ, અસૂયા (પરાયા ગુણોમાં દોષદષ્ટિ), દીનતા, મત્સર, લોભ અને કામ

૧ આગન્તુ રોગો શરીરરોગોથી પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા છે તેથી આ સૂત્રમાં તેને પ્રથમ ગણેલા છે.

૨ આથી એમ બતાવે છે કે, અન્નપાનની વિષમતા જે રોગોનું વિપ્રકૃષ્ટ-દૂરનું કારણ છે અને વાતાદિ દોષોની વિષમતા એ રોગોનું સંનિકૃષ્ટ-નજીકનું કારણ છે. અંહી અન્નપાનની વિષમ-તાથી એમ કહેલું છે, તે સ્વસ્થવૃત્તની (આરોગ્ય બળવવાના નિયમોની) વિષમતાનું ઉપલક્ષણ-સૂચક છે. તેથી કાળ, કર્મ, (દિહ, વાણિ અને મન એઓની પ્રવૃત્તિ) અને કાલ વગેરે ઈદ્રિ-યોના શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયો એઓની વિષમતા પણ વાતાદિ દોષોની વિષમતાનું કારણ છે એમ સમજાવેલું. કાળ, કર્મ અને ઈદ્રિયોના વિષયો એઓની વિષમતાનું અહીં સાક્ષાત્ ગ્રહણ નથી કર્યું તેથી એમ બતાવે છે કે, વાતાદિ દોષોની વિષમતા થવામાં જેમ અન્નપાનની વિષમતા મુખ્ય કારણ છે તેમ કાળ વગેરેની વિષમતા પ્રધાન કારણ નથી. (૩૬૬હજી.)

૩ જો કે રક્ત દોષ (ધાતુઓને દૂષણ કરનાર) નહીં પણ દૂષ્ય (વાત વગેરે દોષોથી દૂષિત થનાર) છે, તો પણ તેને અહીં દોષોની પંક્તિમાં મૂકેલું છે. તેનું કારણ એ છે કે, આ શાસ્ત્ર-ત્રમાં ત્રણની ચિકિત્સા એ મુખ્ય વિષય છે અને ત્રણના દૂષ્યોમાં રક્ત પ્રધાન છે, તેથી તેને અહીં દોષ કહેવામાં આવેલ છે. (૩૬૬હજી.)

વગેરે મનના વિકારો કે જેઓ ઈચ્છાના ભેદોથી અને દૂષના ભેદોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને 'માનસ' (મન સંબંધી રજ્જેગુણ અને તમોગુણરૂપી દોષોથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે; ભુખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ અને નિદ્રા વગેરે ભાવોને 'સ્વાભાવિક' (સ્વભાવથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે. ૨૫.

રોગોનાં સ્થાનકો.

ત પ્લે મનઃશરીરાધિષ્ઠાનાઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૦ ઉપર કહેલા આ ચાર પ્રકારના રોગો મનમાં, શરીરમાં અથવા મન અને શરીર બંનેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મન અને શરીર એ સમગ્રા રોગોનું આશ્રય-સ્થાન (રહેવાનું ઠેકાણું) છે. ૨૬.

સમગ્રા રોગોની સંક્ષેપમાં ચિકિત્સા.

તેષાં સંશોધનસંશમનાહારાચ્ચારાઃ સમ્યક્ પ્રયુક્તા નિપ્રહહેતવઃ ॥ ૨૭ ॥

૧ કોઈ પણ વસ્તુને મેળવવાની જે અતિશય અભિલાષા, તેને ઈચ્છા કહેવામાં આવે છે. એ ઈચ્છા અનેક વસ્તુઓનો આશ્રય કરનારી અને અનેક કામનાઓવાળી હોવાથી નહાં નહાં પ્રકારની છે. હર્ષ, શોક, દીનતા, કામ, લોભ વગેરે માનાસિક વિકારો ઈચ્છાના ભેદોથી થાય છે. દ્રેષ એટલે અપ્રીતિ, એ પણ અનેક વસ્તુઓનો આશ્રય કરનારો હોવાથી અનેક પ્રકારનો છે. ક્રોધ, ભય, ઈર્ષ્યા, અરસૂયા, મત્સર વગેરે માનસિક વિકારો દ્રેષના ભેદોથી થાય છે.

૨ "માનસિક રોગો રજ્જેગુણથી અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે." એમ ચરકસંહિતામાં લખ્યું છે. જીવો ચ. સં. ૨૪. સ્થા. અ. ૧.

૩ જે કે ભુખ, તરસ વગેરે રોગો હૃદયમાં શરીરના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ કોઈ કોઈ વખત વાયુ વગેરે દોષોથી પણ થાય છે. ન્યારે તેઓ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે તેઓને 'સ્વાભાવિક' કહેવામાં આવે છે અને ન્યારે તેઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓને 'શારીર' કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવથી થયેલા ભુખ, તરસ વગેરે રોગોની ચિકિત્સા ભુખ લાગે ત્યારે જમવું, રસાયનોનું સેવન કરવું વગેરે ઉપાયોથી કરવી; અને વાયુ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા ભુખ, તરસ વગેરે રોગોની ચિકિત્સા દોષના પ્રકોપ પ્રમાણે કરવી. જે કે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી ભુખ, તરસ અને જરા પિત્તજન્ય છે અને નિદ્રા કફતમોજન્ય છે, તે પણ તે અહપદોષથી થયેલી હોવાને લીધે દોષજન્ય ગણાતી નથી.

૪ કુષ્ઠ વગેરે રોગો શરીરમાં, ક્રોધ વગેરે રોગો મનમાં અને ઉન્માદ વગેરે રોગો મન અને શરીર બંનેમાં થાય છે. જે કે માનસિક રોગો શરીરને પણ પીડે છે અને શારીર રોગો મનને પણ પીડે છે તે પણ માનસિક રોગો પ્રથમ મનને અને પછી શરીરને પીડે છે તથા શારીર રોગો પ્રથમ શરીરને અને પછી મનને પીડે છે તેથી, ક્રોધ વગેરે માનસિક રોગો મનમાં થાય છે, અને કુષ્ઠ વગેરે શારીર રોગો શરીરમાં થાય છે, એમ કહેવામાં કરો દોષ નથી.

૨૧ સંશોધન, સંશમન, ઉચ્ચાર અને વિહાર એ ચાર પ્રકારની ક્રિયાઓનો સારી રીતે વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક પ્રયોગ (યોજના) કરવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના રોગોનો નિપ્રહ (ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનો નાશ અને નહી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનો અટકાવ) થાય છે. ૨૭.

આહારનું મુખ્યપણું.

પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો વલ્લવર્ણૈઃજસાં ચ, સ વટ્સુ રસેષ્વાયતઃ, રસાઃ પુનર્દ્રવ્યાશ્રયાઃ, દ્ર- વ્યાણિ પુનરોષધયઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૨ આહાર સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું મૂલ છે. કેમ કે આહારથી જ ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ એવું વીર્ય અને શોણિત-રજ ઉત્પન્ન થાય છે. આહાર સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું મૂલ છે એટલું જ નહી પરંતુ તેઓના બલ, વર્ણ અને પચાજ, એઓનું પણ મૂલ છે. તે આહાર મધુરાદિ છ રસોને આધીન છે. એ રસો દ્રવ્યોમાં રહેલા છે, અને ઔષધિઓને જ દ્રવ્યો કહેવામાં આવે છે. ૨૮.

૧ "જે સારી રીતે શોધન કરે (દોષોને શરીરમાંથી બહાર કઢાડે) તેને 'સંશોધન' કહેવામાં આવે છે. બહિરાશ્રય અને અભ્યન્તરાશ્રય એ ભેદોથી સંશોધન બે પ્રકારનું છે. જે સંશોધન શરીરના બહારના ભાગનો આશ્રય કરીને દોષોને કઢાડે, તેને 'બહિરાશ્રય' સંશોધન કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, શસ્ત્ર, ક્ષાર, લેપ વગેરે. જે સંશોધન શરીરના અંદરના ભાગને આશ્રય કરીને (શરીરની અંદર દાખલ થઈને) દોષોને બહાર કઢાડે, તેને 'અભ્યન્તરાશ્રય' સંશોધન કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, વમન, વિરેચન વગેરે.

૨ જે દોષોને બહાર કઢાડે નહીં તેમ વધારે પણ નહીં પરંતુ કોપ પામેલા દોષોને સમાનસ્થિતિમાં લાવે તેને 'સંશમન' કહેવામાં આવે છે. બહિરાશ્રય અને અભ્યન્તરાશ્રય એ ભેદોથી સંશમન પણ બે પ્રકારનું છે. લેપ, અભ્યંગ વગેરે બહિરાશ્રય સંશમન છે અને પાચન, રસાયન વગેરે અભ્યન્તરાશ્રય સંશમન છે.

૩ ભક્ષ્ય (દાંતે ચાવીને ખાઈ શકાય એવો), ભોજ્ય (દાંતે ચાળ્યા વગર પણ ખાઈ શકાય એવો), લેહ્ય (ચાટી શકાય એવો) અને પેય (પી શકાય એવો) એ ભેદોથી આહાર ચાર પ્રકારનો છે. વળી તે ચારે પ્રકારનો આહાર દોષપ્રશમન (દોષોને શાંત કરનારો), વ્યાધિપ્રશમન (રોગોને શાંત કરનારો) અને સ્વસ્થવૃત્તિહિત (આરોગ્ય જળવવા માટે ઉપયોગી) એવા ભેદોથી ત્રણ પ્રકારનો છે.

૪ વિહાર એટલે દેહની, વાણીની અને મનની ક્રિયાઓ.

૫ ઓજ એ શું છે તે વિષે સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલ-ક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના પંદરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

૬ મીઠા, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો એ છ રસો કહેવાય છે.

૭ જે કે ઔષધિશબ્દ સ્થાવર, જંગમ, પાર્થિવ અને કાલકૃત આ ચાર પ્રકારના દ્રવ્યો મટિ વાપરવામાં આવે છે તે પણ અહીં આહારનું પ્રકરણ હોવાથી આહારમાં ઉપયોગી એવા

આહારોપયોગી સ્થાવર અને જંગમ ઔષધિઓ.

તાસ્તુ દ્વિવિધાઃ-સ્થાવરા જઙ્ગમાશ્ચ ॥ ૨૧ ॥
તાસાં સ્થાવરાશ્ચતુર્વિધાઃ-વનસ્પતયો, વૃક્ષા,
વીરુઘ, ઓષધય इति । તાસુ અપુષ્પાઃ ફલવન્તો
વનસ્પતયઃ, પુષ્પફલવન્તો વૃક્ષાઃ, પ્રતાનવત્યઃ
સ્તમ્બિન્યશ્ચ વીરુઘઃ, ફલપાકપિષ્ટા ઓષધય
इति ॥ ૩૦ ॥

જઙ્ગમાઃ સ્વલ્પપિ ચતુર્વિધાઃ-જરાયુજાણ્ડજ-
સ્વેદજોદ્વિજ્ઞાઃ । તન્ન પશુમનુષ્યવ્યાલાદયો જરા-
યુજાઃ, અગસર્પસરીસૃપપ્રમૃતયોઽણ્ડજાઃ, કૃમિ-
કીટપિપીલિકાપ્રમૃતયઃ સ્વેદજાઃ, ઇન્દ્રગોપમણ્ડ-
કપ્રમૃતય ઉદ્વિજ્ઞાઃ ॥ ૩૧ ॥

૨૩ એ ઔષધિઓ સ્થાવર અને જંગમ એવા ભેદોથી
બે પ્રકારની છે. તેઓમાંથી સ્થાવર ઔષધિઓ વનસ્પતિ,
વાનસ્પત્ય, વીરુઘ અને ઔષધિ એવા ભેદોથી ચાર
પ્રકારની છે. જેઓને પુષ્પો આપ્યા વગરજ ફલ લાગતાં
હોય તેઓને 'વનસ્પતિ' કહેવામાં આવે છે; જેમકે વડ,
પિપળો વગેરે. જેઓને પુષ્પો આપ્યા પછી ફલો લાગતાં
હોય તેઓને 'વાનસ્પત્ય' કહેવામાં આવે છે; જેમકે
આળો, નાંશુ વગેરે. જેઓના લાંબા વેલા ચાલે અને
જેઓના ગુચ્છાઓ થાય તેઓને 'વીરુઘ' કહેવામાં આવે
છે; જેમકે ગળો, નાંશુ વગેરે. જેઓનો ફળો પાકી રહેવા
પછી નાશ થાય છે તેઓને 'ઔષધિઓ' કહેવામાં આવે
છે; જેમકે-ઘઉં, જીવાર વગેરે. જંગમ ઔષધિઓ પણ
૨જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્ન એવા ભેદોથી

સ્થાવર અને જંગમ એવા બે પ્રકારના દ્રવ્યો માટે જ વાપરવામાં
આવેલ છે એમ સમજવું. જે એમ નહોત તે પાર્થિવતું નહીં
મહણુ ન કરત. કેમકે પાર્થિવનાં પણ સ્થાવરમાં જ અંતર્ભાવ
થાય છે. પાર્થિવ ઔષધિઓ ઘણુંકરીને આહારને માટે ઉપયો-
ગમાં આવતી નથી, માટે તેને અહીં સ્થાવરથી નહીં લખેલ છે.
(૩૬૬ણુ.) આહાર અને ઔષધ એ ભેદથી દ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે.
જે દ્રવ્ય રસપ્રધાન હોય (એટલે જેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતાં
જરૂરસિધ્ધિ તેનો પાક થઈને તેમાંથી શીત, ઉષ્ણ વગેરે કોઈ પણ
વીર્યસંજ્ઞિક ગુણ ગૌણપણે ઉત્પન્ન થતાં શરીરપોષક એવો રસ
મુખ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય) તેને આહારદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.
જેમકે-ઘઉં. જે દ્રવ્ય વીર્યપ્રધાન હોય (એટલે જેનો ઉપયોગ
કરવામાં આવતાં જરૂરસિધ્ધિ તેનો પાક થઈને તેમાંથી શરીર-
પોષક એવો રસ ગૌણપણે ઉત્પન્ન થતાં શીત, ઉષ્ણ વગેરે કોઈ
વીર્યસંજ્ઞિક ગુણ મુખ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય) તેને ઔષધદ્રવ્ય
કહેવામાં આવે છે. જેમકે-તજ. ઔષધના તેના વીર્યની અવ-
સ્થાના ન્યૂનાધિકપણથી મૃદુ, મધ્યમ, તીક્ષ્ણ અને અતિતીક્ષ્ણ
એવા ચાર ભેદો પાડવામાં આવે છે.

૨ પ્રથમના વિષયમાં કહેલા સંસ્વેદજ, ઉદ્ભિન્ન, જરાયુજ
અને અંડજ એ ક્રમ છોડીને અહીં નહોત ક્રમ લીધેલો છે, તે

ચાર પ્રકારની છે. તેઓમાં ૧ પશુઓ, મનુષ્યો વગેરે પ્રાણીઓ
જરાયુજ (ગર્ભાશયથી ઉત્પન્ન થનારા) કહેવાય છે; પક્ષીઓ,
અજગર સર્પો, પેટથી ચાલનારા સર્પો વગેરે પ્રાણીઓ
અંડજ (ઇડાથી ઉત્પન્ન થનારા) કહેવાય છે; કૃમીઓ, કીડાઓ,
કીડીઓ વગેરે પ્રાણીઓ સ્વેદજ (પરસેવાથી તથા જમી-
નની આકૃતિ ઉત્પન્ન થનારા) કહેવાય છે; તથા ૨ ઇન્દ્રગોપ
દેહકા વગેરે પ્રાણીઓ ઉદ્ભિન્ન (જમીનને ફેડીને ઉત્પન્ન
થનારા) કહેવાય છે. ૨૬-૩૧.

સ્થાવર અને જંગમ ઔષધોનાં ચિકિત્સામાં ઉપયોગમાં આવતાં અંગો.

તન્ન સ્થાવરેભ્યસ્વકપત્રપુષ્પફલમૂલકન્દનિ-
યાસિસ્વરસાદયઃ પ્રયોજનવન્તઃ, જઙ્ગમેભ્યશ્ચર્મન-
સ્વરોમહધિરાદયઃ ॥ ૩૨ ॥

૨૪ તેઓમાંથી સ્થાવર ઔષધિઓના છાલ, પાનડાં, ફલ,
ફળ, મૂળ, કંદ, ગુંદ, સ્વરસ વગેરે અંગો ઉપયોગમાં આવે
છે; અને જંગમ ઔષધિઓનાં ચામડાં, નખો, રુવાડાં, લોહી
વગેરે અંગો ઉપયોગમાં આવે છે. ૩૨.

પાર્થિવ ઔષધ.

પાર્થિવાઃ-સુવર્ણરજતમણિમુક્કામનઃશિલામૃત્ક-
પાલાદયઃ ॥ ૩૩ ॥

૨૫ એનું, ૩ રૂપું, મણિઓ, માતી, મનશીલ અને
માટી વગેરે જે પૃથ્વીના વિકારો છે, તેઓને 'પાર્થિવ'
ઔષધિ કહેવામાં આવે છે. ૩૩

કાલકૃત ઔષધ.

કાલકૃતાસ્તુ-પ્રવાતનિવાતાતપચ્છાયાજ્યોત્સ્ના-
તમઃશીતોષ્ણવર્ષાઽહોરાત્રપક્ષમાસર્ત્વયનાદયઃ કા-
લવિશેષાઃ ॥ ૩૪ ॥

૨૬ અતિવાત (ઘણા પવનવાળો સમય), નિવાત (પવન
વગરનો સમય), તડકો, ઊષા, ચાંદની, અંધારું, થંડી,
પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિમાં થતી સંકરતા બતાવવા માટે છે. જેમ કે,
પક્ષીઓમાં બલાકા જરાયુજ પણ છે અને અંડજ પણ છે,
સર્પોમાં અહિપતાકા નામની એક જાત જરાયુજ પણ છે, સંસ્વે-
દજમાં કેટલીક કીડીઓ અંડજ પણ છે અને કેટલીક ઉદ્ભિન્ન
પણ છે. (૩૬૬ણુ.)

૧ અહીં ઉપકરણના પ્રસ્તાવમાં પશુઓ મુખ્ય છે, માટે માણુ-
રોથી પહેલાં તેઓનું ગ્રહણ કર્યું છે.

૨ વર્ષાક્રમમાં રાતા રંગના કીડાઓ થાય છે, તેને 'ઇન્દ્રગોપ'
કહે છે. એનું હીન્દી નામ 'ખીરબહુડી' છે.

૩ સુવર્ણને કેટલાક નૈયાયિકો તૈજસ માને છે. પરંતુ વૈદિકમાં
તો ગુરુત્વ, કડિલુત્વ આદિ ગુણો તેમાં હોવાને લીધે તેને પાર્થિવ
જ માનવામાં આવે છે. વૈશેષિકદર્શનના ખીજ અધ્યાયના
પ્રથમ આદિકના સાતમા સૂત્રના ભાષ્યમાં મહામહોપાધ્યાય
ચંદ્રકેતિ સુવર્ણનું પાર્થિવત્વ અનેક યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરેલું છે.
તે જિજ્ઞાસુઓને જોવા યોગ્ય છે.

ગરમી, વરસાદ, રાત, દિવસ, પખવાડીયાં, મહીનાઓ, ઋતુઓ અને (દક્ષિણાપન તથા ઉત્તરાપણુ એ બે) અપનો વગેરે ને કાલના ભેદો છે તેઓને 'કાલકૃત' ઔષધિઓ કહેવામાં આવે છે. ૩૪

કાલકૃત ઔષધોનું પ્રયોજન.

ત પતે સ્વભાવત एव दोषाणां संचयप्रकोप-
प्रशमप्रतीकारहेतवः, प्रयोजनघन्तश्च च ॥ ૩૫ ॥

૨૭ આ ઉપર કહેલા કાલકૃત ઔષધો વાતાદિ દોષોના સંચય,^૨ પ્રકોપ,^૩ પ્રશમન^૪ અને પ્રતિકારના કારણો છે અને ચિકિત્સામાં ઉપયોગી^૫ છે. ૩૫.

भवन्ति चार-
आ व्याप्ततां आ प्रभाषे श्लोकો कहेवाમાં આવે છે-^૬

शारीराणां विकाराणमेष वर्गश्चतुर्विधः ॥

चये कोपे शमे चैव हेतुवक्तृचिकित्सकैः ॥ ૩૬ ॥

૧ અહીં 'પ્રવાત' શબ્દથી વાયુ, 'ઉષ્ણ' શબ્દથી તેજ, 'વર્ષા' શબ્દથી જળ અને 'તમ' તથા 'ન્યોસ્ના' શબ્દથી આકાશ, એ રીતે ચારે મહાભૂતોનું ગ્રહણ કરેલું છે.

૨ પોતપોતાના સ્થાનોમાં દોષોની જે વૃદ્ધિ થવી તેને 'સંચય' કહેવામાં આવે છે.

૩ અહીં પ્રકોપશબ્દવડે પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંત્રય અને અભિવ્યક્તિ એ સર્વેનું ગ્રહણ કરવું (કલ્પણ). સંચય, પ્રકોપ વગેરેનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના 'પ્રભુપ્રશ્ન' નામના ૨૧ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

૪ પ્રશમ એટલે પુરુષપ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ શાંત થવું. જેમ કે, ઝીંખઝડતુમાં અને મધ્યાહ્નકાળમાં કંકળવરનો પ્રશમ થાય છે, એટલે તે પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે. અહીં 'પ્રતિકાર' શબ્દવડે વૈધ તરફથી કરવામાં આવતા ઉપચારમાં કાલનું સહાયકારક તરીકે હેતુપણું બતાવેલ છે.

૫ અસુક ઔષધને રાતે ચાંદનીમાં મૂકવું, અસુક ઔષધને તડકે સુકવવું વગેરે આગલ કહેવામાં આવશે, તેપરથી એમ જણાશે કે, કાલકૃત ઔષધો પણ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી છે.

૬ ઉપર જે બાબત ગદમાં કહી છે તેજ બાબત પાછી ૨૮ મા વિષયમાં પદમાં કહેલી છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિ છે. પરંતુ તે ગદમાં કહેલી બાબતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે જ શ્લોકથી કહેલી હોવાને લીધે દોષરૂપ ગણાતી નથી. એ વિષે ચરકસંહિતામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, "ગદમાં કહેલા વિષય તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે ફરીથી શ્લોકવડે કહેવામાં આવે તો તે પુનરુક્તિ, દોષરૂપ ગણાતી નથી." (ચ. સં. નિ. સ્થા. અ. ૧) આ પ્રમાણે આગળ પણ આ ગ્રન્થમાં અનેક જગોએ ગદમાં કહેલી બાબત પાછી શ્લોકથી કહેવામાં આવશે. ત્યાં પણ આ જ સમાધાન સમજવું.

૭ 'ચયે કોપે શમે ચૈવ' એ હારાણુચન્દ્ર કવિરાજે માનેલા પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલા છે. ઉલ્લેખ અને ચક્રપાણિ એ બન્ને તો 'પ્રકોપે પ્રશમે ચૈવ' એવા પાઠ માને છે. ને ઉલ્લેખ પ્રકોપ-શબ્દવડે સંચયનું ગ્રહણ કરે છે; ને ચક્રપાણિ પ્રકોપશબ્દનો ઉત્પાદ-ઉત્પન્ન થવું એવા અર્થ કરે છે.

૨૮ સ્થાવર, જંગમ, પાથિવ (ખનિજ) અને કાલકૃત એ ચાર પ્રકારનાં ઔષધોને શારીર વિકારોના સંચયમાં, પ્રકોપમાં અને પ્રશમમાં કારણરૂપ કહેલાં છે. ૩૬.

આગન્તુ રોગના ભેદો ને તે રોગોની ચિકિત્સા.

आगन्तवस्तु ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि ।

मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषां तु द्विविधा क्रिया ३७

शरीरपतितानां तु शारीरवदुपक्रमः ।

मानसानां तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः ॥ ૩૮ ॥

૨૯ આગન્તુ રોગો બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાએક આગન્તુ રોગો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાએક આગન્તુ રોગો શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓની ચિકિત્સા પણ બે પ્રકારની છે. જે આગન્તુ રોગો શરીરમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓની ચિકિત્સા શારીર-રોગોની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ કરવી, અને જે આગન્તુ રોગો મનમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓની ચિકિત્સા મનને અનુકુળ-પ્રિય એવા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એઓથી તથા જ્ઞાન, ધૈર્ય, સમાધિ વગેરેથી કરવી. ૩૭. ૩૮.

ઉપસંહાર.

एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति
चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषप्रहणात्
तत्संभवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गवि-
कल्पाश्च त्वङ्मांसशिरान्नान्युप्रभृतयः; व्याधिग्रह-
णात् वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमि-
त्ताः सर्व एव व्याधयो व्याख्याताः; औषधग्रह-
णाद्भव्यगुणरसवीर्यविपाकानामादेशः; क्रियाग्रह-
णाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्माणि व्याख्या-
तानि; कालग्रहणात् सर्वक्रियाकालानामादेशः ३९

૩૦ એવી રીતે પુરુષ, વ્યાધિ, ઔષધ અને ઉક્રિયા-કાલ એ ચાર વિષયોનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યું. તેમાં જેથી પુરુષની (મનુષ્યની) ઉત્પત્તિ થાય છે એવા શુક્ર-શોણિત વગેરે પાંચલૌતિક દ્રવ્યોનું, મનુષ્યના અંગ, ઉપાંગ વગેરેનું તથા ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ વગેરેનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું અહીં 'પુરુષ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્ત એ ચાર દોષોમાંથી એક, બે, ત્રણ અથવા સઘળાના વૈષમ્યથી થનારા તથા આગન્તુ વગેરે સર્વે રોગોનું જે વિસ્તારથી

૧ 'આહાર, આચાર, પાથિવ અને કાલકૃત એ ચાર પ્રકારના ઔષધો' એમ પંચિકાકાર અર્થ કરે છે. (ઉલ્લેખ).

૨ અભિધાત વગેરેથી થનારા પ્રભુ વગેરે આગન્તુ રોગો શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પુત્રમરણ વગેરેથી થનારા શોક વગેરે આગન્તુ રોગો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ ક્રિયાકાલ એટલે ક્રિયાઓ જે ઉદનાદિ તથા સ્નેહાદિ, તેઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એઓને બતાવનારો કાલ.

વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું અહીં 'વ્યાધિ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; જૂદા જૂદા ઔષધોનું તથા તેઓના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ એઓનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું અહીં 'ઔષધ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; છેદન વગેરે તથા રનેહન વગેરે કર્યોનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું અહીં 'ક્રિયા' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; તથા તે તે ક્રિયાઓ કરવાના તે તે સમયોનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું અહીં 'કાલ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું. ૩૬.

મઘતિ ચાત્ર-

આ આખતમાં આ પ્રમાણે એક શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજું ચિકિત્સિતસ્યૈત્સમાસેન પ્રકીર્તિતમ્ ।

સંવિદશમધ્યાયશતમસ્ય વ્યાખ્યા મવિષ્યતિ ॥૪૦॥

૩૧ આ પ્રમાણે ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું-આયુર્વેદનું આ બીજું સંક્ષેપવડે કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે આયુર્વેદના બીજરૂપ એવા પુરુષ, વ્યાધિ, ઔષધ અને ક્રિયા-કાલ એ ચાર વિષય સંક્ષેપવડે કહ્યા છે. અને હવે પછીના ઉત્તરતંત્ર સહિત એકસોવીશ અધ્યાયોમાં આ બીજનું (આ ચાર વિષયોનું) વ્યાખ્યાન (વિસ્તાર) કરવામાં આવશે. ૪૦.

**એકસોવીશ અધ્યાયોની પાંચ સ્થાનોમાં
જેવણ અને ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ.**

**તથા સંવિદશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થાનેષુ । તત્ર
સૂત્રસ્થાનનિદાનશારીરચિકિત્સિતકલ્પેષુ અર્થવ-
શાત્ સંવિમજ્ય ઉત્તરે તન્ત્રે શોષાનર્થાન્ વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૪૧ ॥**

૩૨ એ એકસોવીશ અધ્યાયોને વિષયોની સંગતિ પ્રમાણે સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન અને કલ્પસ્થાન એ નામના પાંચ વિભાગોમાં વહેંચીને આડીના પરિશિષ્ટ વિષયોનું ઉત્તરતંત્રમાં વ્યાખ્યાન કરીશું. ૪૧.

આ શાસ્ત્રે ભણવાનું કૃત્વ.

મઘતિ ચાત્ર-

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે.

સ્વયમ્મુવા પ્રોકમિદં સનાતનં

પઠેદ્ધિ વઃ કાશિપતિપ્રકાશિતમ્ ।

સ પુણ્યકર્મા ભુવિ પૂજિતો નૃપૈ-

રસુક્ષયે શક્રસલોકતાં વ્રજેત ॥ ૪૨ ॥

૧ 'ક્રિયાકાલ' એ પદમાં લીધેલા ક્રિયાશબ્દના ઉલ્લેખથી.

૨ જેમ એક બીજ પૃથ્વીમાં વાવવામાં આવતાં તે મૂલ, કાંક, શાખા, પાન વગેરેથી વિસ્તાર પામીને કૃષ્ણ આપે છે તેમ આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું બીજ પણ સૂત્ર, નિદાન, શારીર, ચિકિત્સા, કલ્પ વગેરે સ્થાનોથી વિસ્તાર પામીને આરોગ્યરૂપી કૃષ્ણ આપનારું છે, તેથી આને બીજ કહેલ છે.

૩૩ બ્રહ્માએ કહેલા અને કાશિપતિ ધન્વન્તરિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા આ આયુર્વેદશાસ્ત્રનો જે પુરુષ અભ્યાસ કરે છે, તે પુરુષ પૃથ્વીમાં લોકોને આરોગ્ય આપવાથી પુણ્યવાન થાય છે, રાજ્યો તરફથી સન્માન મેળવે છે અને મરણ પામ્યા પછી ઈદ્રના લોકમાં (સ્વર્ગમાં) જાય છે. ૪૨.

અધ્યાય ૨ જે.

ઉપક્રમ.

**અથાતઃ શિષ્યોપનયનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥**

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે, -હવે અહીંથી હું 'શિષ્યોપનય-નીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન, જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

**કેવા વિદ્યાર્થીને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી અને
કેવાને ન આપવી.**

**બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યાનામન્યતમમન્વયવયઃશીલ-
શૌર્યશૌચાચારવિનયશક્તિબલમેધાધૃતિસ્મૃતિમ-
તિપ્રતિપત્તિયુક્તં તનુજિહ્વૈષ્ટવન્તાપ્રમ્જુવક્ત્રાક્ષિ-
નાસં પ્રસન્નચિત્તવાકચેષ્ટં ક્લેશસહં ચ મિષક
શિષ્યમુપનયેત્; અતો વિપરીતગુણં નોપનયેત્ ॥૩॥**

૨ જે વિદ્યાર્થી કુલીન,^૧ યોગ્ય અવસ્થાવાળો (બાળક અથવા તરુણ), સારા શીલવાળો, કોઈ પણ કામ કરવામાં ગભરાય નહિ એવો, પવિત્ર, સારા આચારવાળો, વિનયી (નમ્ર), ઉત્સાહવાળો, બળવાન (કામકાળ કરી શકે એવો), ગ્રન્થને ધારણ કરી (યાદ રાખી) શકે એવો, ધીરજવાળો, અનુભવેલી આખતોને ભૂલી ન જાય એવો, ન આવેલી આખતને પણ કલ્પી શકે એવો, અર્થનો નિશ્ચય કરવાની ચાતુરીવાળો, પાતળી જીભવાળો, નાજુક આંધવાળો, દાંતની ઝીણી અણીઓવાળો, સરળ મુખવાળો, સરળ નેત્રોવાળો, સરળ નાસિકા(નાક)વાળો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, સારી વાણીવાળો, સારી ચાલચલણવાળો, દુઃખને સહન

૧ આ અધ્યાય 'શિષ્યોપનયન' એટલે શિષ્યને આયુર્વેદ ભણવા માટે ઉપનયન કરવું (દીક્ષા આપવી), એ વિષયને અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે, તેથી આ અધ્યાયને 'શિષ્યોપનયનીય' એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. ઉપનીયતેન્નેત્યુપનયનં જે ક્રિયાવડે અધ્યયન માટે શિષ્યને ગુરુ પાસે લઈ જવામાં આવે તે ક્રિયાને 'ઉપનયન' કહેવામાં આવે છે. આ ઉપનયન, દ્વિજવ સંપાદન કરવા માટે જે ઉપનયન નામનો ગૃહ્યોક્ત સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તે નથી, પરંતુ આયુર્વેદના અધ્યયનની ઇતિહાસવ્યવસ્થાનું એક મુખ્ય અંગ છે.

૨ કુલીન એટલે સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા જેનાં કુળમાં આયુર્વેદ ભણવાની પરંપરા ચાલી આવતી હોય એવો.

કરી શકે એવો અને આહણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ જાતિઓમાંથી કોઈ પણ જાતિનો હોય તેને વૈશે આયુ-વેદની દીક્ષા આપવી. જે વિદ્યાર્થી ઉપર કહેલા ગુણોથી ઉલટા ગુણોવાળો હોય તેને આયુવેદની દીક્ષા આપવી નહિ.૩.

આયુવેદની દીક્ષા આપવાનો વિધિ.

ઉપનયનીયસ્તુ બ્રાહ્મણઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણ-મુહૂર્તનક્ષત્રેષુ પ્રશસ્તાયાં વિશિ શુભૌ સમે દેશે, ચતુર્દશં ચતુરક્ષં સ્થણ્ડલમુપલિપ્ય ગોમયેન દર્મૈઃ સંસ્તીર્ય, પુષ્પૈર્લાઝમકૈ રક્ષેન્ન દેવતાઃ પૂજ-યિત્વા વિપ્રાન્ મિષજશ્ચ, તન્નોહ્નિત્યામ્યુસ્ય ચ દક્ષિણતો બ્રહ્મણં સ્થાપયિત્વાઽમ્નિમુપસમાધાય, સદિરપલાશદેવદારુચિલ્લાનાં સમિન્નિશ્ચતુર્ણો વા ક્ષીરવૃક્ષાણાં ન્યપ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્યમધૂકાનાં દધિ-મધુઘૃતાક્ષામિર્દાવીંહૌમિકેન વિધિના ઋષેણાજ્યા-હુતીર્જુહુવાત્ સપ્રણવામિર્મહાવ્યાહૃતિમિઃ, તતઃ પ્રતિદૈવતમૃષીંશ્ચ સ્વાહાકારં ચ કુર્યાત્, શિષ્યમપિ કારયેત્ ॥ ૪ ॥

૩ દીક્ષા આપનારા આહણે ન્યોતિ:શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે શુભ તિથિ, શુભ કરણ, શુભ નક્ષત્ર અને શુભ મુહૂર્ત નેઈ, પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશામાં સ્વચ્છ અને સપાટ પ્રદેશમાં, ચાર હાથનું ચોરસ સ્થંડિલ બનાવી, તેને ગાયના ઢાણથી લીપી, આસપાસ દર્ભો ખીંચાવી, પુષ્પ, શાલની ધાણી અને રત્ન એઓથી દેવતાઓની, આહ-ણોની અને વૈદ્યોની પૂજા કરી, સ્થંડિલ ઉપર 'સ્ક્ય' નામના યજ્ઞિય પાત્રથી પશ્ચિમથી પૂર્વ ભણી ત્રણ રેખાઓ કરી, દર્ભોથી સ્થંડિલ ઉપર જરા પાણી છાંટી, સ્થંડિલમાં અમ્નિ પધરાવી, દક્ષિણ દિશામાં બ્રહ્માનું સ્થાપન કરી, (બ્રહ્માને

૧ મૂળમાં 'બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યાણાં' એવું પદ છે, તે ગૃહ-સૂત્રમાં જેને ઉપનયનનો અધિકાર કહેલો છે એવા મૂર્ધોભિષિજ્ઞ (આહણથી ક્ષત્રિયકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર), માહિષ્ય (ક્ષત્રિયથી વૈશ્યકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર) અને અંબષ્ટ (આહણથી વૈશ્યકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર) એઓનું ઉપલ-ક્ષણ-સૂચક છે. તેથી એઓને પણ આયુવેદનો અધિકાર છે એમ નાણું. મનુમાં પણ કહેલું છે કે, 'અમ્બષ્ટાનાં ચિકિત્સિતં' એટલે 'અંબષ્ટોએ ચિકિત્સા કરવી' (કવિરાજ હારણચંદ્ર). બંજાળમાં હાલમાં 'વૈધ' નામની એક જાતિ છે. તે અંબષ્ટ છે. અને તે જાતિ ધણુંકરીને ત્યાં ચિકિત્સાવૃત્તિ કરે છે.

૨ 'સ્ક્ય' એ ખેરના લાકડાથી બનતું એક હાથ લાંબું અને તરવારના જેવી આકૃતિનું એક યજ્ઞિય પાત્ર છે. તેનાથી સ્થંડિલ ઉપર રેખાઓ કરવામાં આવે છે. એ પાત્ર ન હોય તો તેના બદલામાં દર્ભશલાકાથી કામ ચાલે છે. પારસ્કર ગૃહસૂત્રના પ્રથમ-કાંડની પ્રથમ કંરિકાનું હરિહર બાપ્ય જુઓ.

૩ બ્રહ્મા એટલે યજ્ઞમાં-ઉપનયનમાં કર્મ કરાવનાર એક ઋત્વિક્. તેને અમ્નિથી દક્ષિણમાં આસન આપવામાં (ખેસાડવામાં) આવે છે. જોકે, મૂળમાં 'દક્ષિણતો બ્રહ્મણં. સ્થાપયિત્વાઽમ્નિમુપસમાધાય'

આસન આપી) 'દર્વિહોમના (સામાન્ય હોમના) વિધિ પ્રમાણે ખેર, ખાખરો, દેવદાર અને બિલી એ ચાર વૃક્ષોની અથવા વડ, ઉંખરો, પિપ્પો અને મહુડો એ ચાર છીર-વાળાં વૃક્ષોની સમિધાને દહી, મધ અને ઘીમાં ઘોળીને અમ્નિમાં હોમ કરવો. પછી ઐ મૂઃ સ્વાહા, ઐ મૂઃ સ્વાહા, ઐ સ્વઃ સ્વાહા, ઐ મૂર્ધુઃ સ્વઃ સ્વાહા: એ રીતે ચાર મહા-વ્યાહૃતિઓથી પ્રતિમહાવ્યાહૃતિએ સુવામાં ઘી લઈ તેની વ્યાહૃતિઓ આપવી; પછી બ્રહ્મા, દક્ષપ્રજાપતિ, અમ્નિની-કુમારો અને ઈંદ્ર એ દેવતાઓને તથા ધન્વન્તરિ, ભર-દાજ, આત્રેય વગેરે ઋષિઓને તેઓના નામની પૂર્વે પ્રણવ (ઐકાર) તથા છેવટે 'સ્વાહા' એ પદો જોડી, 'ઐ બ્રહ્મણે સ્વાહા:' ઇત્યાદિ રીતે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી સુવામાં ઘી લઈ તેની વ્યાહૃતિઓ હોમવી તથા શિષ્યની પાસેથી પણ ઉપર પ્રમાણે હોમ કરાવવો. ૪.

બ્રાહ્મણસ્ત્રયાણાં ઘર્ષાનામુપનયનં કર્તુમર્હતિ,

રાજન્યો દ્વયસ્ય, વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવૈતિ ॥ ૫ ॥

૪ આહણ, આહણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના શિષ્યને ઉપનયન-દીક્ષા આપી શકે છે; ક્ષત્રિય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ બે વર્ણના શિષ્યને ઉપનયન આપી શકે છે અને વૈશ્ય, વૈશ્યવર્ણના શિષ્યને જ ઉપનયન આપી શકે છે. ૫.

શુદ્રમપિ કુલગુણસંપન્નં મન્ત્રવર્જમુપનીતમ-ધ્યાપયેદિત્યેકે ॥ ૬ ॥

૫ શુદ્ર પણ જે તેના કુલમાં આયુવેદનું અધ્યયન કરવાની પરંપરા હોય અને ઉપર કહેલા શિષ્યના ગુણોથી યુક્ત હોય તો તેને પણ ઉપનયન કરાવ્યા વગર મંત્ર-ભાગ રહિત આયુવેદનું અધ્યયન કરાવવું એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે. ૬.

તતોઽમ્નિ ત્રિઃ પરિણીયામ્નિસાક્ષિકં શિષ્યં

બ્રૂયાત્, કામક્રોધલોભમોહમાનાહક્કારેર્ષ્યાપારુષ્ય-પૈશુન્યાનૃતાલસ્યાયશસ્યાનિ હિત્વા નીચનસ-રોમ્ણા શુચિના કાષાયવાસસા સત્યવ્રતબ્રહ્મચ-ર્યામિવાદનતત્પરેણાઽવહ્યં ભવિતવ્યં, મદનુમત-સ્થાનગમનશયનાસનમોજનાધ્યયનપરેણ મૂત્વા માત્પ્રિયહિતેષુ વર્તિતવ્યં, અતોઽન્યથા તે વર્તમાન-

એવો પાઠ છે, તોપણ ગૃહસૂત્રમાં 'અમ્નિમુપસમાધાય દક્ષિણતો બ્રહ્માસનમાસ્તીર્ય' એમ કહેલું છે, તેથી અહીં ઉલટી રીતે અન્ય કરીને 'અમ્નિ પધરાવી, દક્ષિણમાં બ્રહ્માને આસન આપી' એવો અર્થ કરેલો છે.

૧ મીમાંસાદર્શનના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાઠમાં લોકિક અને વૈદિક હોમોને 'દર્વિહોમ' એ નામ આપેલું છે, તેથી અહીં દાર્વીહોમિકેન વિધિના એનો અર્થ 'સામાન્ય હોમના વિધિ પ્રમાણે' એવો કરવો. (કવિરાજ હારણચંદ્ર).

૨ ચોથા તથા પાંચમા વિષયના પાઠને કેટલાક દીકાકારો અનાર્થ-પ્રક્ષિપ માને છે.

સ્વાધર્મો ભવત્યફલા ચ વિદ્યા ન ચ પ્રાકાશ્યં પ્રાપ્નોતિ । અહં વા ત્વયિ સમ્યગ્વર્તમાને યદ્યન્યથા-
ર્શી સ્યામેનોભાગ્ ભવેયમફલવિદ્યમ્ । દ્વિજગુ-
રુદ્ધિરિદ્મિન્નપ્રવ્રજિતોપનતસાધ્વનાથામ્યુપગતાનાં
જ્ઞાત્મવાન્ધવાનામિવ સ્વમેષજૈઃ પ્રતિકર્તવ્યમેવં
સાધુ ભવતિ । વ્યાધશાકુનિકપતિતપાપકારિણાં
ન ચ પ્રતિકર્તવ્યમેવં વિદ્યા પ્રકાશતે મિત્રયશોઘ-
માર્થ્યકાર્માન્ન પ્રાપ્નોતિ ॥ ૭ ॥

૬ પછી અગ્નિને ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા ફરી, અગ્નિને સાક્ષી રાખીને શિષ્યને કહેવું કે, તારે અભ્યાસ પૂરો થતાં સુધી કામ, ક્રોધ, મોહ, અભિમાન, અહંકાર, ધર્મ્યાં, કંઠાર વચન, આડી, જીહ્વા યોલવું, આળસ અને જેનાથી અપ-ક્રાંતિ થાય એવું કામ એઓનો લાગ કરવો; યોગ્ય સમયે નખો તથા વાળો ઉતરાવી નાંખવા, પવિત્ર રહેવું; કષાય વસ્ત્રો પહેરવાં; અવસ્થ (ખાસ) કરીને સલગ્રતમાં (સન્ન્યાધથી ચાલવામાં), બ્રહ્મચર્યમાં (સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના સંયમમાં) અને માન્ય જનોને અભિવાદન કરવામાં તત્પર રહેવું; સ્થિતિ-રહેવું, ગમન-ચાલવું, શયન-સુવું, આસન-ગ્રેસવું, ભોજન-જમવું અને અધ્યયન-લાણવું એ કાર્યો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરવાં; તથા મને પ્રસન્ન કરનારાં અને જેઓથી મ્હારું હિત થાય એવાં કાર્યો કરવામાં હૃદયેશાં તત્પર રહેવું. જે તું આ નિયમોથી ઉલટી રીતે વરતશે તો તને અધર્મ થશે, તારી વિદ્યા ફલીભૂત નહિ થાય અને તું ક્યાંય પણ પ્રસિદ્ધિને નહિ પામે; તેમ જ હું પણ જે તું સારી રીતે ચાલતા છતાં તારા ઉપરના મ્હારા ધર્મથી ઉલટી રીતે વર્તું તો મને પણ અધર્મ લાગે અને મ્હારી વિદ્યા પણ નિષ્ફળ થાય. આયુર્વેદનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયા પછી તારે બ્રાહ્મણ, ગુરુ, દરિદ્ર, મિત્ર, સંન્યાસી, પડોસી, સત્પુરુષ, અનાથ અને દૂરથી આવેલા એઓને પોતાના બાંધવો જેવા સમજીને પોતાના જ ધનથી તૈયાર કરેલા ઔષધોથી તેઓના રોગોની ચિકિત્સા કરવી, એમ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે. પશુઓની હિંસા કરનારા, પક્ષી-ઓની હિંસા કરનારા, પતિત (ગુરુપત્નિગમન વગેરે મહા-પાતક કરનારા) અને ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે પાપકર્મ કરનારા એઓના રોગોની ચિકિત્સા કરવી જ નહી; એમ કરવાથી વિદ્યા પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે અને મિત્ર, યશ, ધર્મ, ધન અને કામ એઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭.

આયુર્વેદના અનધ્યાયો.

ભવતશ્ચાત્ર ॥

કૃષ્ણેઽષ્ટમી તન્નિધનેઽહની દ્વે
કૃષ્ણેતરેઽપ્યેવમહર્દિસન્ધ્યમ્ ।

અકાલવિદ્યુત્સ્તનચિત્તુઘોષે
સ્વતન્ત્રરાષ્ટ્રક્ષિતિપવ્યથાસુ ॥ ૮ ॥

સ્મશાનયાનાઘતનાહવેષુ
મહોત્સવૌત્પાતિકદર્શનેષુ ।

નાધ્યેયમન્યેષુ ચ વેષુ વિપ્રા

નાધીયતે નાશુચિના ચ નિત્યમ્ ॥ ૯ ॥

૭ કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી (આઠમ), ચતુર્દશી (ચૌદશ) અને અમાવાસ્યા (અમાસ) તથા શુક્લપક્ષની અષ્ટમી, ચતુર્દશી અને પૂર્ણિમા (પુનમ) એ તિથિઓમાં, સાયંસન્ધ્યાના અને પ્રાતઃસન્ધ્યાના સમયમાં, ઋતુ વરગની^૧ વીજળી અને ઋતુ વગરની મેઘની ગર્જના થતી હોય ત્યારે, પોતાને, પોતાના દેશને, પોતાના માણસોને કે પોતાના રાજ્યને કંઈ આપત્તિ આવી પડી હોય ત્યારે, સ્મશાનમાં, વાહન (હાથી-ઘોડા વગેરે) ઉપર ઘેઠા હોઈએ ત્યારે, જે સ્થાનમાં તે દિવસે યુદ્ધ કે યજ્ઞ થવાનો હોય ત્યાં,^૨ મ્હોટો ઉત્સવ હોય તે દિવસે, ભૂકંપવગેરે ઉત્પાતના ચિન્હો જેવામાં આવતા હોય ત્યારે તથા ખીજ પણુ મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલા અનધ્યાયના સમયો કે જેમાં બ્રાહ્મણો વેદનું અધ્યયન કરતા નથી તે સમયોમાં અને અપવિત્ર સ્થિતિમાં કદી પણ આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવું નહીં. ૮. ૯.

અધ્યાય ૩ જે.

ઉપક્રમ.

અથાતોઽધ્યયનસંપ્રદાનીયમધ્યાયં ધ્યાત્યા-

સ્વામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે હું અહીંથી 'અધ્યયન-સંપ્રદાનીય'^૩ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે લગવાનું ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧. ૨.

સૂત્રસ્થાન વગેરે પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તર-
તન્ત્રના અધ્યાયોની સંખ્યા.

પ્રાગ્મિહિતં સર્વિશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થા-
નેષુ, તન્ન સૂત્રસ્થાનમધ્યાયાઃ ષડ્ચત્વારિંશત્,
ષોડશ નિદાનાનિ, દશ શારીરાણિ, ચત્વારિંશ-
ચ્ચિકિત્સિતાનિ, અષ્ટૌ કલ્પાઃ, તદુત્તરં ષડ્ષષ્ટિઃ ॥ ૩ ॥

૨ પહેલા અધ્યાયમાં કહી આવ્યા છઇએ કે એકસો-
વીશ અધ્યાયોને સૂત્રસ્થાન વગેરે પાંચ સ્થાનોમાં વહેંચેલા
છે, તે વહેંચણુ આ પ્રમાણે છે—સૂત્રસ્થાનમાં છતાલીશ

૧ માર્ગશર્ષિ અથવા પૌષથી ચૈત્ર માસ સુધીમાં જે વૃદ્ધિ વગેરે થાય તેને અકાલમાં થયેલ માનવામાં આવે છે.

૨ આ અર્થ અમે ટીકાકાર હારણચંદ્રના મત પ્રમાણે કરેલા છે. મૂલમાં 'અજતનાહવેષુ' એવું પદ છે તેમાંના અધતન શબ્દનો અર્થ ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત 'વધસ્થાન' એવો કરે છે.

૩ આ અધ્યાય 'અધ્યયન' એટલે શાસ્ત્ર, તેવું જે 'સંપ્રદાન' એટલે સારી રીતે વિભાગ કરીને આપવું, એ વિષયને અધિકાર કરીને (લક્ષને) કહેવામાં આવેલ છે, તેથી આ અધ્યાયને 'અધ્યયનસંપ્રદાનીય' કહેવામાં આવે છે.

અધ્યાયો છે, નિદાનસ્થાનમાં સોળ અધ્યાયો છે, શારીર સ્થાનમાં દસ અધ્યાયો છે, ચિકિત્સાસ્થાનમાં ચાલીસ અધ્યાયો છે અને કલ્પસ્થાનમાં આઠ અધ્યાયો છે. એવી રીતે એકસો વીસ અધ્યાયોને પાંચ સ્થાનોમાં વહેંચેલા છે. તે શિવાય પછી ઉત્તરતન્ત્રમાં બીજા છાસઠ અધ્યાયો છે. ૩.

સૂત્રસ્થાનના છેતાલીશ અધ્યાયોનાં નામો.

વેદોત્પત્તિઃ શિષ્યનયસ્તથાધ્યયનદાનિકઃ ।
 પ્રભાષણાપ્રહરણાવૃત્તુચર્યાય યાન્ત્રિકઃ ॥ ૪ ॥
 શસ્ત્રાવચારણં યોગ્યા વિશિષ્ટા ક્ષારકલ્પનમ્ ।
 અમ્નિકર્મજલૌકાલ્યાવધ્યાયૌ રક્તવર્ણનમ્ ॥ ૫ ॥
 દોષધાતુમલાધાનાં વિજ્ઞાનાધ્યાય એવ ચ ।
 કર્ણવ્યધામપક્ષેવાલાલેપો વ્રણ્યુપાસનમ્ ॥ ૬ ॥
 હિતાહિતો વ્રણપ્રશ્નો વ્રણાસ્ત્રાવશ્ચ યઃ પૃથક્ ॥
 કૃત્યાકૃત્યવિધિર્વ્યાધિસમુદ્દેશીય એવ ચ ॥ ૭ ॥
 વિનિશ્ચયઃ શસ્ત્રવિદ્યૌ પ્રણણાનિકસ્તથા ।
 શલ્યોદ્ધૃતિર્વ્રણજ્ઞાનં દૂતસ્વપ્રનિર્દર્શનમ્ ॥ ૮ ॥
 પચ્ચેન્દ્રિયં તથા છાયા સ્વભાવાદ્વૈકૃતં તથા S- ।
 વારણો યુક્તસેનીય આનુરક્રમભૂમિકૌ ॥ ૯ ॥
 મિશ્રકારવ્યો દ્રવ્યગણઃ સંશુદ્ધૌ શમને ચ યઃ ।
 દ્રવ્યાદીનાં ચ વિજ્ઞાનં વિશેષો દ્રવ્યગોડપરઃ ॥૧૦॥
 રસજ્ઞાનં વમનાર્થમધ્યાયો રેચનાય ચ ।
 દ્રવદ્રવ્યવિધિસ્તદ્દ્રવ્યપાનવિધિસ્તથા ॥ ૧૧ ॥
 સૂચનાત્સૂત્રણાશ્ચૈવ સન્ધાનાશ્ચાર્યસન્તતેઃ ।
 પદ્મત્વારિશ્ચાધ્યાયં સૂત્રસ્થાનં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૨ ॥

૩ ૧ વેદોત્પત્તિ, ૨ શિષ્યોપનયનીય, ૩ અધ્યયન-સંપ્રદાનીય, ૪ પ્રભાષણીય, ૫ અત્રોપહરણીય, ૬ ઋતુ-અર્થા, ૭ યન્ત્રવિધિ, ૮ શસ્ત્રાવચારણીય, ૯ યોગ્યાસૂત્રીય, ૧૦ વિશિષ્ટાતુપ્રવેશનીય, ૧૧ ક્ષારપાકવિધિ, ૧૨ અમ્નિકર્મવિધિ, ૧૩ જલૌકાવચારણીય, ૧૪ શોણિતવ-ર્ણનીય, ૧૫ દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય, ૧૬ કર્ણવ્યધ-અન્ધવિધિ, ૧૭ આમપકરણીય, ૧૮ ત્રણાલેપનઅન્ધવિધિ, ૧૯ ત્રણિતોપાસનીય, ૨૦ હિતાહિતીય, ૨૧ ત્રણપ્રસ્ન, ૨૨ ત્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય, ૨૩ કૃત્યાકૃત્યવિધિ, ૨૪ વ્યાધિસ-મુદ્દેશીય, ૨૫ અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય, ૨૬ પ્રનષ્ટશલ્યવિજ્ઞાનીય, ૨૭ શલ્યાપનયનીય, ૨૮ વિપરીતાવિપરીતત્રણવિજ્ઞાનીય, ૨૯ વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્રનિર્દર્શનીય, ૩૦ પંચે-ન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ, ૩૧ સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ, ૩૨ છાયા-વિપ્રતિપત્તિ, ૩૩ અવારણીય, ૩૪ યુક્તસેનીય, ૩૫ રઆતુ-

૧ મૂળમાં 'તદુત્તર' એવું પદ છે. એમાં 'તત્' શબ્દવડે ઉત્તરતન્ત્ર એ આગલા પાંચ સ્થાનોના પરિશિષ્ટરૂપ છે એમ ખતાવે છે. (કવિરાજ હારાણ્યચંદ્ર).
 ૨ સઘળી છાપેલી પ્રતિઓમાં તથા કવિરાજ હારાણ્યચંદ્રની ટીકામાં મૂળમાં 'આતુરક્રમમિશ્રકૌ ॥ મૂમિમાગો' એવા પાઠ માનીને મિશ્રકાધ્યાયને ૩૬ મો અને ભૂમિપ્રવિભાગીય અધ્યા-યને ૩૭ મો ગણેલ છે. પરંતુ ટીકાકાર ડહહણુ કહે છે કે, જેનેનર,

રાપકમણીય, ૩૬ ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, ૩૭ મિશ્રક, ૩૮ દ્રવ્યસંપ્રહણીય, ૩૯ સંરોધનસંશમનીય, ૪૦ દ્રવ્યરસ-ગુણુવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય, ૪૧ દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય, ૪૨ રસ-વિશેષવિજ્ઞાનીય, ૪૩ વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય, ૪૪ વિરે-ચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય, ૪૫ દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય અને ૪૬ અન્ન-પાનવિધિ એ નામના છેતાલીસ અધ્યાયો સૂત્રસ્થાનમાં કહેલા છે. આ સ્થાનમાં સઘળા વિષયો સંક્ષેપથી કહે-વામાં આવેલા છે, તે તે વિષયોને યોગ્ય સ્થળમાં ગોઠ-વવામાં આવેલા છે અને છુટા છુટા વિષયોને કમવાર સાંધી દીધા છે તેથી આ સ્થાનને સૂત્રસ્થાન^૧ કહેવામાં આવે છે. ૪-૧૨.

નિદાનસ્થાનના સોળ અધ્યાયોનાં નામો તથા 'નિદાનસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

વાતવ્યાધિકમર્શોસિ સાહમરિશ્ચ મગન્દરઃ ।
 કુષ્ઠમેહોદરા મૂઢવિદ્રવ્યઃ પરિસર્પણમ્ ॥ ૧૩ ॥
 પ્રન્થિશ્ચૈમ્મશૂકશ્ચુદ્રાશ્ચ મુલ્લરોગિકમ્ ।
 હેતુલક્ષણનિર્દેશાન્નિદાનાનીતિ વોઢશ ॥ ૧૪ ॥
 ૪-૧ વાતવ્યાધિનિદાન, ૨ અર્શોનિદાન, ૩ અશ્મરીનિ-દાન, ૪ ભગંદરનિદાન, ૫ કુષ્ઠનિદાન, ૬ પ્રમેહનિદાન, ૭ ઉદરનિદાન, ૮ મૂઢગર્ભનિદાન, ૯ વિદ્રધિનિદાન, ૧૦ વિસર્પનાડીસ્તનરોગનિદાન, ૧૧ અન્યપઅર્થુદગલગંડ-

ગચદાસ વગેરે પ્રાચીન ટીકાકારોને આ ક્રમ સંમત નથી. તેઓ 'આતુરક્રમભૂમિકૌ ॥ મિશ્રકારવ્યો' એવા પાઠ માને છે. અમે પણ એ પ્રાચીન પાઠ માન્ય રાખી ભૂમિપ્રવિભાગીય અધ્યાયને ૩૬ મો અને મિશ્રકાધ્યાયને ૩૭ મો ગણેલ છે.
 ૧ આ અર્થ અમે ડહહણુની ટીકા પ્રમાણે કર્યો છે. કવિ-રાજ હારાણ્યચંદ્ર પોતાની ટીકામાં સૂચનાત્, સૂત્રણાત્ અને સન્ધાનાત્ એ ત્રણ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે કહે છે:-સૂચનાત્ આ સ્થાનમાં વિષયોનું સૂચન એટલે આખા વિષયનો એકદેશ કહીને તેથી અનુક્ત (નહી કહેલા) વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે (જેમકે, 'સ્થાવર ઔષધોનાં છાલ, પાનડાં, ફલ, ફળ, મૂળ, કંદ, ગુંદ, સ્વરસ આદિ પ્રયોજનવાળાં છે.' અહીં આદિશબ્દ-વડે કાંટા, ભસ્મ વગેરે સૂચિત કરેલ છે) તેથી, અથવા સૂત્રણાત્ એટલે આ સ્થાનમાં 'જે વાક્ય અલ્પઅક્ષરોવાળું, સદેહરહિત, સારરૂપ, સર્વતોમુખ, નિરર્થકશબ્દ વગરનું અને દોષ વિનાનું હોય તેને 'સૂત્ર' કહેવામાં આવે છે.' એ લક્ષણવાળા સૂત્રોનું કથન છે (જેમકે, 'તે પુરુષને જેનાથી દુઃખ થાય તેનું નામ વ્યાધિ' એમ કહેવાથી સર્વ પ્રકારના વ્યાધિઓ સૂચિત કરેલા છે.) તેથી, અથવા સન્ધાનાત્ એટલે આ સ્થાનમાં વિષ-યોનું સંધાન-અનુસંધાન કરવામાં આવે છે (જેમકે, 'ઔષધ એ શબ્દના ઉદ્દેશથી અહીં દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ એઓનું કથન કરેલું છે'. અહીં 'ઔષધ' શબ્દ દ્રવ્યવાચક છે. દ્રવ્ય, રસ ગુણ વગેરેને છોડીને હોતું નથી, ધર્માદિ પ્રકારે અનુ-સંધાન કરવાથી જ રસ વગેરેનો લાભ થાય છે) તેથી આ સ્થાનને સૂત્રસ્થાન કહેવામાં આવે છે. એ સૂત્રો સંજ્ઞા, પરિભાષા, વિધિ, નિયમ, અતિદેશ અને અધિકાર એ બેદોથી છ પ્રકારનાં છે.

નિદાન, ૧૨ વૃદ્ધ્યુપદંશસ્ત્રીપદનિદાન, ૧૩ ક્ષુદ્રોગનિદાન, ૧૪ શુક્રદોષનિદાન, ૧૫ ભ્રમનિદાન અને ૧૬ મુખરોગનિદાન એ નામના સોળ અધ્યાયો નિદાનસ્થાનમાં કહેલા છે. આ સ્થાનમાં તે તે રોગોનાં હેતુઓ તથા લક્ષણો, ૧(પૂર્વ-રૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ) કહેવામાં આવેલાં છે તેથી આ સ્થાનને 'નિદાનસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૧૩-૧૪.

શારીરસ્થાનના દશ અધ્યાયોનાં નામો તથા 'શારીરસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

ભૂતચિન્તા રજઃશુદ્ધિર્ગર્ભાવક્રાન્તિરેવ ચ ।

વ્યાકરણં ચ ગર્ભસ્ય શરીરસ્ય ચ યત્ સ્મૃતમ્ ॥૧૫॥
પ્રત્યેકં મર્મનિર્દેશઃ શિરાવર્ણનમેવ ચ ।

શિરાવ્યઘો ધમનીનાં ગર્ભિણ્યા વ્યાકૃતિસ્તથા ॥૧૬॥
નિર્દિષ્ટાનિ દશૈતાનિ શારીરાણિ મહર્ષિણા ।

વિજ્ઞાનાર્થે શરીરસ્ય મિષજાં યોગિનામપિ ॥૧૭॥

૫-૧ સર્વભૂતચિન્તાશારીર, ૨ શુક્રશોણિતશુદ્ધિશારીર, ૩ ગર્ભાવક્રાન્તિશારીર, ૪ ગર્ભવ્યાકરણશારીર, ૫ શરીર-સંખ્યાવ્યાકરણશારીર, ૬ પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશશારીર, ૭ શિરા-વર્ણનશારીર, ૮ શિરાવ્યઘવિધિશારીર, ૯ ધમનીવ્યાકરણ-શારીર અને ૧૦ ગર્ભિણીવ્યાકરણશારીર એ નામના દશ અધ્યાયો શારીરસ્થાનમાં કહેવામાં આવેલા છે. આ સ્થાનથી વૈદ્યો અને યોગીઓને શરીરની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે તેથી આ સ્થાનને 'શારીરસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૧૫-૧૭.

ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાયોનાં નામો તથા 'ચિકિત્સાસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

દ્વિવ્રણીયો વ્રણઃ સઘો મગ્નાનાં વાતરોગિકમ્ ।

મહાવાતિકમશીસિ સાસ્મરિશ્ચ મગન્દરઃ ॥ ૧૮ ॥

કુષ્ટાનાં મહતાં ચાપિ મૈહિકં પૈડિકં તથા ।

મધુમેહચિકિત્સા ચ તથા ચોદરિણામપિ ॥ ૧૯ ॥

મૂઢગર્મચિકિત્સા ચ વિદ્રઘીનાં વિસર્પિણામ્ ।

પ્રત્યિવૃક્ષણુપદંશાનાં તથા ચ ક્ષુદ્રોગિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

શૂકદોષચિકિત્સા તથા ચ મુલ્લરોગિણામ્ ।

શોફસ્યાનાગતાનાં ચ નિષેઘો મિશ્રકં તથા ॥ ૨૧ ॥

વાઙીકરં ચ યત્ક્ષીણે સર્વાવાધશમોઽપિ ચ ।

મેઘાયુક્કરણં ચાપિ સ્વભાવવ્યાધિવારણમ્ ॥ ૨૨ ॥

નિવૃત્તસન્તાપકરં કીર્તિતં ચ રસાયનમ્ ।

જોહોપયૌગિકઃ સ્વેદો વમને સવિરેચને ॥ ૨૩ ॥

તયોર્વ્યાપચિકિત્સા ચ નેત્રબસ્તિવિભાગિકઃ ।

નેત્રબસ્તિવિપત્તિસ્તદ્વિસ્તથાચોત્તરબસ્તિકઃ ॥ ૨૪ ॥

૧ 'લક્ષ્યન્તે જ્ઞાયન્તે વ્યાધય ઇમિરિતિ લક્ષણં' (જેનાથી વ્યાધિઓ જાણાય તેનું નામ લક્ષણ) એ વ્યુત્પત્તિથી લક્ષણશબ્દને પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ એ ચારેનું ગ્રહણ થાય છે.

નિરુહકમસંજ્ઞાય તથૈવાતુરસંજ્ઞકઃ ।

ધૂમનસ્યવિધિશ્ચાપ્યાશ્ચત્વારિંશદિતિ સ્મૃતાઃ ॥૨૫॥
પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રશમનં ચિકિત્સા શાન્તિકર્મ ચ ।

પર્યાયાસ્તસ્ય નિર્દેશાચિકિત્સાસ્થાનમુચ્યતે ॥૨૬॥

૬-૧ દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત, ૨ સઘોવણુચિકિત્સિત, ૩ ભ્રમચિકિત્સિત, ૪ વાતવ્યાધિચિકિત્સિત, ૫ મહાવાત-વ્યાધિચિકિત્સિત, ૬ અર્શચિકિત્સિત, ૭ અશ્મરીચિકિ-ત્સિત, ૮ ભગંદરચિકિત્સિત, ૯ કુષ્ટચિકિત્સિત, ૧૦ મહા-કુષ્ટચિકિત્સિત, ૧૧ પ્રમેહચિકિત્સિત, ૧૨ પ્રમેહપિડકા ચિકિત્સિત, ૧૩ મધુમેહચિકિત્સિત, ૧૪ ઉદરચિકિત્સિત, ૧૫ મૂઢગર્ભચિકિત્સિત, ૧૬ વિદ્રઘિચિકિત્સિત, ૧૭ વિસર્પ-નાડીસ્તનરોગચિકિત્સિત, ૧૮ અન્થપવ્યર્થુદગલગંડચિકિત્સિત, ૧૯ વૃદ્ધ્યુપદંશસ્ત્રીપદચિકિત્સિત, ૨૦ ક્ષુદ્રોગચિકિત્સિત, ૨૧ શુક્રોગચિકિત્સિત, ૨૨ મુખરોગચિકિત્સિત, ૨૩ શોફચિકિત્સિત, ૨૪ અનગાતાવ્યાધિપ્રતિષેધનીય, ૨૫ મિશ્રકચિકિત્સિત, ૨૬ ક્ષીણુવ્યાધિવારણુચિકિત્સિત, ૨૭ સર્વોપધાતશમનીયરસાયન, ૨૮ મેઘાયુક્કામીયરસાયન, ૨૯ સ્વભાવવ્યાધિપ્રતિષેધનીયરસાયન, ૩૦ નિવૃત્તસંતાપીય-રસાયન, ૩૧ સ્નેહોપયૌગિકચિકિત્સિત, ૩૨ સ્વેદાવચારણીય-ચિકિત્સિત, ૩૩ વમનવિરેચનસાધ્યોપદ્રવચિકિત્સિત, ૩૪ નેત્રબસ્તિપ્રમાણુપ્રવિભાગચિકિત્સિત, ૩૫ નેત્રબસ્તિવ્યાપ-ચિકિત્સિત, ૩૬ અનુવાસનોત્તરબસ્તિચિકિત્સિત, ૩૭ નિરુહકમચિકિત્સિત, ૩૮ આતુરોપદ્રવચિકિત્સિત અને ૪૦ ધૂમનસ્યકવલગ્રહચિકિત્સિત એ નામના ઉત્તમ ચાલીસ અધ્યાયો ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યા છે. પ્રાય-શ્ચિત્ત, ૧ પ્રશમન, ચિકિત્સા અને શાન્તિકર્મ એ ચિકિ-ત્સાના પર્યાયો (સરખા અર્થવાળાં નામો) છે. તે ચિકિ-ત્સા આ સ્થાનમાં કહેવામાં આવેલ છે તેથી આ સ્થાનને 'ચિકિત્સાસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૧૮-૨૬.

કલ્પસ્થાનના આઠ અધ્યાયોનાં નામો અને 'કલ્પ-સ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

અન્નસ્ય રક્ષા વિજ્ઞાનં સ્થાવરસ્યેતરસ્ય ચ ।

સર્પદષ્ટવિષજ્ઞાનં તસ્યૈવ ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

તુન્દુમેર્મૂષિકાણાં ચ કીટાનાં કલ્પ યવ ચ ।

અઘૌ કલ્પાઃ સમાખ્યાતા વિષભેષજકલ્પનાત્ ॥૨૮

૭-૧ અન્નપાનરક્ષાકલ્પ, ૨ સ્થાવરવિષવિજ્ઞાનીય, ૩ અંગમ-વિષવિજ્ઞાનીય, ૪ સર્પદષ્ટવિષવિજ્ઞાનીય, ૫ સર્પદષ્ટચિકિત્સિત, ૬ તુન્દુભીસ્વનીય, ૭ મૂષિકકલ્પ અને ૮ કીટકલ્પ એ નામના આઠ અધ્યાયો કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યા છે. આ સ્થાનમાં વિષના ઔષધોની કલ્પનાઓ કહેવામાં આવી છે તેથી આ સ્થાનને 'કલ્પસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૨૭.

૧ જેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યાધિને ઉત્પન્ન કર-નારા અધર્મનો નાશ કરીને વ્યાધિને મટાડે છે તેમ ચિકિત્સા પણ વ્યાધિને મટાડે છે તેથી તેને 'પ્રાયશ્ચિત્ત' નામ આપેલું છે.

अध्यायानां शतं विंशमेधमेतदुदीरितम् ।

८-अथ प्रभाषे सुत्रस्थान वगेरे पांथ स्थानोभां अकसे। विश अध्यायो कहेवाभां आवेला छे. २७-२८.

उत्तरतन्त्रमांशां शाखाक्यतन्त्रना अध्यायानां नामो तथा तेना पेहुला अध्यायने 'औपद्रविक' नाम आपवानुं कारणु.

अतःपरं स्वनास्त्रैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥ २९ ॥

अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।

औपद्रविक इत्येष तस्याग्रयत्वाभिहच्यते ॥ ३० ॥

सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ।

संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रति प्रति ॥३१॥

चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ।

पैत्तस्य श्लैष्मिकस्यापि रौधिरस्य तथैव च ॥३२॥

लेख्यभेद्यनिषेधौ च छेद्यानां वर्त्मदृष्टिषु ।

क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्णोत्थास्तच्चिकित्सितम् ॥

घ्राणोत्थानां च विज्ञानं तद्रूपप्रतिषेधनम् ।

प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनम् ॥ ३४ ॥

चिकित्सा तद्रूपानां च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ।

८-आ उत्तरतन्त्र उपद्रवाने (अटले शक्यतन्त्रमां मुष्य प्रतिपाद्य न प्रथु तेना न न्वर वगेरे उपद्रवो तेज्याने तथा तेथी उपलक्षित-सूचित अवा न नेत्ररोग वगेरे तेज्याने) अधिकार करीने रयवाभां आवेला छे तेथी आ तन्त्रना प्रथम अध्यायने 'औपद्रविक' अयुं नाम आपवाभां आवेला छे. १ औपद्रविक, २ सन्धिगतरोग-विज्ञानीय, ३ वर्त्मगतरोगविज्ञानीय, ४ शुक्लगतरोगविज्ञानीय, ५ कृष्णगतरोगविज्ञानीय, ६ सर्पगतरोगविज्ञानीय-७ दृष्टिगतरोगविज्ञानीय, ८ चिकित्सितप्रविभागाविज्ञानीय, ९ वाताभिष्यन्दप्रतिषेध, १० पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेध, ११ श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेध, १२ रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेध, १३ लेप्य-रोगप्रतिषेध, १४ भेद्यरोगप्रतिषेध, १५ छेद्यरोगप्रतिषेध, १६ पक्षभेद्यप्रतिषेध, १७ दृष्टिगतरोगप्रतिषेध, १८ क्रिया-कल्प, १९ नयनाभिघातप्रतिषेध, २० कर्णुगतरोगविज्ञानीय, २१ कर्णुगतरोगप्रतिषेध, २२ नासागतरोगविज्ञानीय, २३ नासागतरोगप्रतिषेध, २४ प्रतिश्यायप्रतिषेध, २५ शिरो-रोगविज्ञानीय अने २६ शिरोरोगप्रतिषेध अने नामना छवीश अध्यायो उत्तरतन्त्रमां आवेला शाखाक्यतन्त्रमां कहेवाभां आवेला छे. (मुष्य रोग निदान अने चिकित्सा वगेरे आ तन्त्रना केटलाक विषयो पूर्व तन्त्रमां पथु कहेला छे.) २८-३४.

उत्तरतन्त्रमांशां कौमारभृत्यतन्त्रना अध्यायानां नामो.

नवप्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् ॥ ३५ ॥

अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ।

पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना ॥३६॥

नैगमेषचिकित्सा च प्रहोत्पत्तिः सयोजिजा ।

कौमारतन्त्रमित्येतच्छरीरेषु च कीर्तितम् ॥ ३७ ॥

१०-१ नवप्रहाकृतिविज्ञानीय, २ स्कन्दप्रतिषेध, ३ स्कन्दाप-स्मारप्रतिषेध, ४ शकुनीप्रतिषेध, ५ रेवतीप्रतिषेध, ६ पूत-नाप्रतिषेध, ७ अंधपूतनाप्रतिषेध, ८ शीतपूतनाप्रतिषेध, ९ मुष्यमण्डिकाप्रतिषेध, १० नैगमेषप्रतिषेध, ११ अहो-त्पत्ति अने १२ योनिव्यापत्प्रतिषेध अने नामना आर अध्यायो कौमारभृत्यतन्त्रमां कहेवाभां आवेला छे. तेम न शारीरस्थानमां पथु आ तन्त्रने लगता शुक्रशोषितशुद्धि, गर्भावकांति वगेरे विषयो कहेला छे. ३५-३७.

उत्तरतन्त्रमांशां कायचिकित्सातन्त्रना अध्यायानां नामो.

ज्वरातिसारशोषाणां गुल्महृद्रोगिणामपि ।

पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्च्छायाः पानजाश्च ये ॥३८॥

तृष्णायाश्छर्दिहिकानां निषेधः श्वासकासयोः ।

स्वरभेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनोः पृथक् ॥३९॥

विसृचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छ्रयोः ।

इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥४०॥

११-१ न्वरप्रतिषेध, २ अतिसारप्रतिषेध, ३ शोषप्रति-षेध, ४ गुल्मप्रतिषेध, ५ हृद्रोगप्रतिषेध, ६ पांडुरोग-प्रतिषेध, ७ रक्तपित्तप्रतिषेध, ८ मूर्च्छाप्रतिषेध, ९ पाना-स्यप्रतिषेध, १० तृष्णाप्रतिषेध, ११ छर्दिप्रतिषेध, १२ हिक्याप्रतिषेध, १३ श्वासप्रतिषेध, १४ कासप्रतिषेध, १५ स्वरभेदप्रतिषेध, १६ कृमिरोगप्रतिषेध, १७ उदावर्त-प्रतिषेध, १८ विसृचिकाप्रतिषेध, १९ अरोचकप्रतिषेध, २० मूत्राघातप्रतिषेध अने २१ मूत्रकृच्छ्रहोषप्रतिषेध अने नामना अकवीश अध्यायोभां कायचिकित्सातन्त्रना शेष लाग (आडी रहेला विषयो)^१ कहेवाभां आवेला छे. ३८-४०.

उत्तरतन्त्रमांशां भूतविघातन्त्रना अध्यायानां नामो.

अमानुषनिषेधश्च तथाऽपस्मारिकोऽपरः ।

उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविघात निरुच्यते ॥ ४१ ॥

१२-१ अमानुषप्रतिषेध, २ अपस्मारप्रतिषेध अने ३ उन्मादप्रतिषेध अने नामना प्रथु अध्यायो भूतविघात तन्त्रमां कहेला छे. ४१.

तन्त्रना लूषणुत्पथ आर अध्यायानां नामो.

रसभेदाः स्वस्थवृत्तिर्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ।

दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥ ४२ ॥

१ केमके, शक्यतन्त्रमां पथु कायचिकित्साने लगता धलु वि-षयो आवेला छे. कुष्ठचिकित्सा, उदरचिकित्सा वगेरे कायचिकि-त्साना विषयो शक्यतन्त्रना पथु विषय होवाने लीधे तेज्याने शक्यतन्त्रमां कहेला छे.

૧૩-૧ રસભેદવિકલ્પ, ૨ સ્વસ્થવૃત્ત, ૩ તન્ત્રયુક્તિ અને ૪ દોષભેદવિકલ્પ એ નામના ચાર અધ્યાયો સમગ્ર તન્ત્રના ભૂપણુ-શણુગારરૂપ કહેલા છે. ૪૨.

આ તન્ત્રને ઉત્તરતન્ત્ર નામ આપવાનું કારણ.

શ્રેષ્ઠત્વાદુષ્ટરં જ્યોતસ્તન્ત્રમાદુર્મહર્ષયઃ ।

બહુર્થસંપ્રદાચ્છેષ્ટમુષ્ટરં ચાપિ પશ્ચિમમ્ ॥ ૪૩ ॥

૧૪-આ તન્ત્રમાં ધણા વિષયોનો સંગ્રહ કરેલો હોવાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે તેથી, અથવા આ તન્ત્ર છેવટ કહેવામાં આવેલું છે, તેથી આને 'ઉત્તરતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. ૪૩.

આયુર્વેદના આઠે અંગોનો આ ગ્રન્થમાં સમાવેશ.

શાલાક્યતન્ત્ર કૌમારં ચિકિત્સા ત્રકાયિકી ચ યા ।

ભૂતવિદ્યેતિ ચત્વારિ તન્ત્રે તૂત્તરસંહિતે ॥ ૪૪ ॥

વાર્જીકરં ચિકિત્સાસુ રસાયનવિધિસ્તથા ।

વિષતન્ત્રં પુનઃ કલ્પાઃ શલ્યજ્ઞાનં સમન્તતઃ ॥૪૫॥

૧૫-શાલાક્યતન્ત્ર, કૌમારભૂત્યતન્ત્ર, કાયચિકિત્સાતન્ત્ર અને ભૂતવિદ્યાતન્ત્ર એ ચાર અંગો ઉત્તરતન્ત્રમાં કહેલાં છે, વાજકરણતન્ત્ર અને રસાયનતન્ત્ર એ બે અંગો ચિકિત્સા-સ્થાનમાં કહેલાં છે, અગદતન્ત્ર નામનું અંગ કલ્પસ્થાનમાં કહેલું છે અને શલ્યતન્ત્ર નામનું અંગ સમગ્ર ગ્રન્થમાં વ્યાપ્ત-રેલાયલું છે. ૪૪-૪૫.

આ ગ્રન્થ ભણવાથી લાભ.

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ।

विधिनाऽधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥૪૬॥

૧૬-આ પ્રમાણે આઠ અંગોવાળા અને આદિદેવ ધન્વન્તરિએ પ્રકાશિત કરેલા આ શાસ્ત્રને વિધિપૂર્વક ભણીને આ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે જેઓ ચિકિત્સા કરે છે તેઓ પૃથ્વીમાં લોકોને જીવિતદાન આપનારા થાય છે. ૪૬.

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને અનુભવ બંનેની

આવશ્યકતા.

एतद्वक्ष्यमध्वेयमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपा-
सितव्यं, उभयज्ञो हि भिषग्नाजारहो भवति ॥૪૭॥

૧૭-આ તન્ત્ર-શાસ્ત્ર અવશ્ય ભણવું જોઈએ અને ભણીને આ શાસ્ત્રમાં કહેલી છેદન, ભેદન વગેરે તથા સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓ પણ અવશ્ય કરવી જોઈએ. કેમકે શાસ્ત્ર અને ક્રિયા બંને જાણનાર વૈદ્ય, રાગ તરફથી સન્માન મેળવવાને યોગ્ય થાય છે. ૪૭.

भवन्ति चात्र ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।

स मुख्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ૪૮ ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो धाष्टर्याच्छાસ્ત્રબહિષ્કૃતઃ ।

સ સર્વ પૂર્જા નામોતિ વર્ધ ચાર્હતિ રાજતઃ ॥૪૯॥

ઉમાવેતાવનિપુણાવસમર્થો સ્વકર્મણિ ।

અર્ધવેદધરાવેતાવેકપક્ષાવિદ ઢિજૌ ॥ ૫૦ ॥

ઓષધ્યોઽમૃતકલ્પાસ્તુ શાસ્ત્રાશનિવિષોપમાઃ ।

भवन्त्यैषैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥ ૫૧ ॥

એહાદિવ્યનમિહો યક્ષેવાદિષુ ચ કર્મસુ ।

સ નિદન્તિ જનં હોમાત્ કુવૈદ્યો નૃપદોષતઃ ॥૫૨॥

યસ્તુભયજ્ઞો મતિમાન્ સ સમર્થોઽર્થસાધને ।

આહવે કર્મ નિર્વોદું દ્વિચક્રઃ સ્યન્દનો યથા ॥૫૩॥

અહીં આ પ્રમાણે સ્તોત્રો કહેવામાં આવ્યા છે.

૧૮-જે વૈદ્ય કેવળ શાસ્ત્ર જાણતો હોય પરંતુ ક્રિયામાં-ચિકિત્સામાં અશિક્ષિત-અકુશળ હોય તે વૈદ્ય, જેમ ખીકણુ પુરુષ યુદ્ધને પ્રાપ્ત થઈને મુંઝાઈ જાય છે તેમ રોગીને પ્રાપ્ત થઈને મુંઝાઈ જાય છે. જે પુરુષ ક્રિયા-ઓમાં-ચિકિત્સામાં નિષ્ણાત-કુશળ હોય પણ ધૃષ્ટતાથી શાસ્ત્ર ન ભણેલ હોય તે પુરુષ સારા માણસોમાં સન્માન મેળવી શકતો નથી અને રાગ તરફથી સન્માનને પાત્ર થાય છે. જે કેવળ શાસ્ત્ર જાણતો હોય પણ ક્રિયામાં કુશળ ન હોય અને જે ક્રિયામાં કુશળ હોય છતાં શાસ્ત્ર ન ભણેલો હોય તે બંને અર્થુ જ્ઞાન ધરાવનારા છે અને તેથી એક પાંખવાળા પક્ષીની પેઠે પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરવામાં અસમર્થ છે. અમૃતના જેવી ઔષધીઓ પણ જો અગ્ર-મૂર્ખને હાથે અપાયેલી હોય તો તે શસ્ત્ર, વિજળી અને વિષના જેવી નુકસાન કરનારી થઈ પડે છે. માટે અગ્ર-મૂર્ખ વૈદ્યનું ઔષધ લેવું નહી. જે કુવૈદ્યો સ્નેહાદિ ક્રિયાઓમાં તથા છેદન આદિ ક્રિયાઓમાં અજ્ઞા-ણ્યા હોય છે તેઓ રાગની ગફલતને લીધે લોભથી લોકોને મારી નાંખે છે. જે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્ય શાસ્ત્ર અને ક્રિયા બંને જાણતો હોય તે વૈદ્ય, જેમ બે ચક્ર-પૈડાંવાળો રથ યુદ્ધમાં પોતાનું કામ કરી શકે છે તેમ રોગીને આરોગ્ય આપવાને સમર્થ થાય છે. ૪૮-૫૩.

આયુર્વેદનું અધ્યયન કેવી રીતે કરવું ?

अथ वत्स तदेतद्वक्ष्येयं यथा तथोपधारय
मया प्रोच्यमानं-अथ शुचये हृतोत्तरासङ्गाया-
व्याकुलायोपस्थितायाच्ययनकाले शिष्याय यथा-
शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा, ते च पद-
पादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेयाः, एवमेकैकशो
घटयेदात्मना चानुपठेत् । अद्भुतमविलम्बितमवि-
शङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीडितवर्णमक्षि-
मुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नाति-
नीचैः स्वरैः पठेत्; न चान्तरेण कश्चिद्गन्धेसयो-
रधीयानयोः ॥ ૫૪ ॥

૧ શસ્ત્ર, વિજળી અને વિષ એ ત્રણેના દૃષ્ટાંતથી એમ ખતાવે છે કે, કેટલાંક ઔષધો શાસ્ત્રની પેઠે તરત ખાણુ હરે છે, કેટલાંક વિજળીની પેઠે અકરમાત મરણુ નિપળવે છે અને કેટલાંક વિષની પેઠે સંજ્ઞાનાશ વગેરે કરીને મરણુ લાવે છે.

૧૯-પુત્ર સુશ્રુત ! હવે એ આયુર્વેદનું અધ્યયન કેવી રીતે કરવું જોઈએ તે કહું છું તે સાંભળ ! મલોત્સર્ગ-દન્ત-ધાવન-સ્નાન વગેરે પ્રાતઃકૃત્ય કરીને પવિત્ર થયેલા, જેણે ખભા ઉપર ઉત્તરીય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે એવા, એક-ચિત્તવાળા અને અધ્યયનના સમયમાં પાસે આવેલા શિષ્યને તેની શક્તિ પ્રમાણે ગુરુએ એક પદ, પાદ કે શ્લોકનો ઉપદેશ કરવો અને તે પદ, પાદ તથા શ્લોકનો ક્રમથી અન્વય કરી બતાવવો. પછી અન્વય પ્રમાણે એક એક પદ, પાદ અને શ્લોકનો અર્થ બતાવવો અને શિષ્ય તે પ્રમાણે યોલી ગયા પછી પાછું ગુરુએ પોતે યોલી જવું. બહુ જલદીથી-ઉતાવળથી નહીં તેમ બહુ વિલંબથી પણ નહીં, સાંભળનારને શંકા ન પડે, અનુનાસિક વર્ણો શિવાય બીજા અનુનાસિક ઉચ્ચાર ન થાય, અક્ષરોનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થાય, કોઈ પણ અક્ષર ઉપર દબાણ ન પડે, આંખ-ભ્રમર-એઠ અને હાથથી કોઈ પણ પ્રકારના અભિનય કર્યા વગર અને કાનને મધુર લાગે એવી રીતે બહુ ઉંચે નહીં તેમ બહુ નીચે પણ નહીં એવે સ્વરે અધ્યયન કરવું. ગુરુ અને શિષ્ય અધ્યયન કરતા હોય તે બેની વચ્ચેથી કોઈએ પણ જવું નહીં. ૫૪.

મવતશ્ચાત્ર-

અહીં આ પ્રમાણે બે શ્લોકો કહેવામાં આવે છે-

કેવો શિષ્ય શાસ્ત્રના પારને પામે છે ?

શુચિર્ગુરુપરો દક્ષસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિવર્જિતઃ ।

પટેદેતેન વિધિના શિષ્યઃ શાસ્ત્રાન્તમાપ્નુયાત ॥૫૫॥

૨૦-આહરથી અને અંતઃકરણથી પવિત્ર, ગુરુની સેવામાં તત્પર અને આલસ તથા અકાળનિદ્રા રહિત એવો ચતુર શિષ્ય ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે અધ્યયન કરે તો શાસ્ત્રના પારને પામે છે. ૫૫.

શાસ્ત્ર ભણ્યા પછી શું કરવું ?

વાક્સૌષ્ઠવેઽર્થવિજ્ઞાને પ્રાગલ્ભ્યે કર્મનૈપુણે ।

તદ્ભ્યાસે ચ સિદ્ધૌ ચ યતેતાધ્યયનાન્તગઃ ॥૫૬॥

૨૧-જેણે સમગ્ર શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલું હોય એવા શિષ્યે સારી વાણી યોલવામાં, શાસ્ત્રનો અર્થ જાણવામાં, પ્રગલ્ભતા મેળવવામાં, ક્રિયાઓમાં કુશળ થવામાં, ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવામાં અને લોકોને આરોગ્ય આપવામાં પ્રયત્ન કરવો. ૫૬.

અધ્યાય ૪ થો.

ઉપક્રમ.

અર્થાતઃ પ્રભાષણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'પ્રભા-

ષણીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે, ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

અધિગતમપ્યધ્યયનમપ્રભાષિતમર્થતઃ સ્વરસ્ય-

ચન્દનમાર ઇવ કેવલં પરિશ્રમકરં ભવતિ ॥ ૩ ॥

૨ જે શાસ્ત્ર ગુરુ પાસેથી ભણીને કંઈ કરવામાં આવે પણ તેનું અર્થપૂર્વક પ્રભાષણ (વારંવાર અર્થ સમજીને વિચાર) કરવામાં ન આવે તે શાસ્ત્ર, ભણનારને, જેમ ચંદનનો ભાર ગંધકાને કેવળ પરિશ્રમ કરનાર યોગ્યરૂપ થઈ પડે છે, તેમ કેવલ પરિશ્રમ આપનાર-યોગ્યરૂપ જ થઈ પડે છે. ૩.

ભવતિ ચાત્ર-

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવે છે.

યથા સ્વચ્ચન્દનમારવાહી

મારસ્ય વેત્તા નતુ ચન્દનસ્ય ।

एवं हि शास्त्राणि बहुन्यधीत्य

ચાર્થેષુ મૂઢાઃ સ્વરવદ્ગ્રહન્તિ ॥ ૪ ॥

૩ જેમ ચંદનનો ભાર ઉપાડનાર ગંધકો તેના ભારને જ જાણે છે એટલે મારા ઉપર કંઈક ભાર છે એમ જાણે છે પણ ચંદનને જાણતો નથી એટલે મારા ઉપર જે ભાર છે તે સામાન્ય વસ્તુનો નહીં પણ સુગન્ધ વગેરે ગુણવાળા ચંદનનો છે એમ જાણતો નથી (અર્થાત્ તેના ગુણને સમજતો નથી) તેમ જેઓ ધણાં શાસ્ત્રો ભણે છે (એટલે ભણીને-ગોખીને કંઈ કરે છે) પણ તેના અર્થને જાણતા નથી તેઓ પણ કેવલ શાસ્ત્રનો ભાર જ ઉપાડે છે (અર્થાત્ તેનાથી કાંઈ પણ લાભ મેળવી શકતા નથી). ૪.

તસ્માત્સર્વિશમધ્યાયશતમનુપદપાદશ્ચોકાર્થ-

શ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ; કસ્માત્ ?

સુક્ષ્મા હિ દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકદોષધાતુમલા-

શયમર્મશિરાસ્ત્રાયુસન્ધ્યસ્થિગર્ભસંભવદ્રવ્યસમૂહ-

વિભાગાસ્તથા પ્રણદ્રશલ્યોદ્ધરણવ્રણવિનિશ્ચયમન્ન-

વિકલ્પાઃ સાધ્યયાપ્યપ્રત્યાલ્કેયતા ચ વિકારાણા-

મેવમાદયશ્ચાન્યે વિશેષાઃ સહસ્રશો યે વિચિન્ત્ય-

માના વિમલવિપુલબુદ્ધેરપિ બુદ્ધિમાકુલીકુર્યુઃ કિં

૧ આ અધ્યાય 'પ્રભાષણ' એટલે 'અર્થના વિચારપૂર્વક વારંવાર પઠન' એ વિષયને અધિકાર કરીને કહેવામાં આવેલ છે, તેથી આ અધ્યાયને 'પ્રભાષણીય' એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨-નિરૂપ્તમાં ભગવાન્ યાસ્કે પણ કહેલું છે કે, "સ્થાનુરયં મારવાહઃ કિલામૂર્ધાલ્ય વેદાન્ન વિજાનાલ્પર્થમ્ । યોઽર્થજ્ઞ હસ્ત-કલં મદ્રમશ્રુતે નાકમોતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા" એટલે જે પુરુષ વેદને ભણીને તેના અર્થને જાણતો નથી, તે પુરુષ ભારને ઉપાડનારા સ્થાણુ-કાષ્ઠના જેવો છે. પરંતુ જે વેદ ભણીને તેનું અર્થને પણ જાણે છે તે સર્વ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ કરીને સ્વર્ગને મેળવે છે.

પુનરલ્પબુદ્ધેઃ; તસ્માદ્વચ્યમનુપદપાદસ્ત્રોકાર્થ-
સ્ત્રોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ ॥૫॥

૪ એટલા માટે આ ગ્રન્થમાં ઉત્તરતન્ત્ર સહિત જે એકસોવિંશ અધ્યાય કહેલા છે તેના એક એક પદ, પાદ, અર્ધશ્લોક અને શ્લોકનું ગુરુએ વ્યાખ્યાન કરવું અને શિષ્યે તે સાંભળવું. કેમ કે, દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક, દોષ, ધાતુ, મલ, આશય, મર્મ, શિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ, અસ્થિ અને ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત દ્રવ્યો (રસ, આત્મા, સત્ય, શુક્ર અને શોણિત) એ-
આના વિભાગો; ત્વચા વગેરેમાં નષ્ટ-અદસ્ય થયેલા શલ્યને બહાર ખેંચી કહાડવું, પ્રણુના ભેદોનો નિશ્ચય, ભક્ષના પ્રકારો, તેમ જ રોગોનું સાધ્ય-યાપ્ય અને અસા-
ધ્યપણું અને એવા જ બીજા દેશ-કાળના ભેદો વગેરે વિશેષો-વિષયો એવા છે કે જેનો અનેક રીતે વિચાર કરતાં વિમલ-નિર્મલ અને વિપુલ બુદ્ધિવાળાની બુદ્ધિ પણ આકુલ ધર્ષ જન્ય-ગુચ્યવાઈ જાય, તો પછી અલ્પ-
બુદ્ધિવાળાની તો વાત જ શી? એટલા માટે જરૂર દરેક પદ, પાદ, અર્ધશ્લોક અને શ્લોકનું ગુરુએ વ્યાખ્યાન કરવું અને શિષ્યે તે સાંભળવું. ૫.

બીજા શાસ્ત્રોના વિષયો કેવી રીતે જાણવા?

અન્યશાસ્ત્રવિષયોપપન્નાનાં ચાર્થાનામિહોપનિ-
પતિત્વાનામર્થવશાત્તેષાં તદ્વિદ્યેભ્ય એવ વ્યાખ્યા-
નમનુશ્રોતવ્યં, કસ્માત્? ન હ્યેકસ્મિન્ચ્છાસ્ત્રે શક્યઃ
સર્વશાસ્ત્રાણામવરોધઃ કર્તુમ્ ॥ ૬ ॥

૫ વ્યાકરણ, સાંખ્ય, વૈશેષિક વગેરે બીજા શાસ્ત્રના વિષયો કે જેઓ પ્રસંગવશાત્ આ ગ્રન્થમાં આવેલા હોય તેનું તે તે શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત એવા માણસો પાસેથી જ વ્યાખ્યાન સાંભળવું, કેમકે એક જ શાસ્ત્રમાં સર્વ શાસ્ત્રનો સમાવેશ કરવો એ શક્ય (બની શકે તેવું) નથી. ૬.

भवन्ति चात्र ।

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવે છે:-

वैद्यने धया शास्त्रो ज्ञानुवानी जइर.

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।

तस्माद्बुद्ध्युतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥७॥

૬ જે માણસ એક જ શાસ્ત્ર ભણે છે તે, શાસ્ત્રના નિશ્ચયને જાણી શકતો નથી, એટલા માટે વૈદ્ય બુદ્ધિશ્રુત થઇને (ધણાં શાસ્ત્રો સાંભળીને) આ શાસ્ત્ર જાણવું. ૭.

अरे वैद्य केने केयो.

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ।

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥८॥

૭ જે માણસ ગુરુમુખેથી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી, અનેક-
વાર તેનો અભ્યાસ કરીને કર્મ કરે છે તે જ ખરો વૈદ્ય

છે, બીજા તો વૈદ્યના વેશમાં લોકના ધન અને પ્રાણને હરનારા ચોર જ છે. ૮.

शल्यतन्त्रना विषयमां शंका पडे तो शुं करवुं?

औपघेनवमौरभं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ।

शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥९॥

૮ ઔપઘેનવ, ઔરભ, સૌશ્રુત અને પૌષ્કલાવત એ ચાર તન્ત્રો બાકીનાં સઘણાં શલ્યતન્ત્રોનાં મૂળ છે અર્થાત્ આ તન્ત્રના કાઇ વિષયમાં શંકા પડે તો ઔરભ વગેરે તન્ત્રોમાં તે વિષય જોઇ તેની સાથે તુલના કરીને શંકાની નિવૃત્તિ કરવી. ૯.

અધ્યાય ૫ મો.

ઉપક્રમ.

अथातोऽप्रोपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું ‘અગ્રો-
પહરણીય’ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગ-
વાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

ચિકિત્સાકર્મના ત્રણ પ્રકારો.

त्रिविधं कर्म-पूर्वकर्म, प्रधानकर्म, पश्चात्क-
र्मैति; तद्याधि प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः । अस्मि-
च्छास्त्रे शस्त्रकर्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्मैव तावत्पूर्व-
मुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भारांश्च ॥ ૩ ॥

૨ પૂર્વકર્મ (મુખ્યકર્મ કરવાની પહેલાં તેના સાધનરૂપે કરવાનું કર્મ), પ્રધાનકર્મ (મુખ્યકર્મ) અને પશ્ચાત્કર્મ (મુખ્યકર્મ કર્યા પછી કરવાનું કર્મ) એ રીતે કર્મ ત્રણ

૧ આ અધ્યાય ‘અગ્રોપહરણ’ એટલે શસ્ત્રકર્મ કરવાની પહેલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ, એ વિષયને અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યા છે માટે આ અધ્યાયને ‘અગ્રોપહરણીય’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ જેમ કે વમન અથવા વિરેચન કરાવવું હોય ત્યારે પ્રથમ દોષોને પકાવી પીધળાવીને બહાર નિકળવા યોગ્ય કરવા માટે સ્નેહન અને સ્વેદન કર્મ કરવું તે પૂર્વકર્મ, પછી વમન અથવા વિરેચન કરાવવું તે પ્રધાનકર્મ, અને ત્યાર પછી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરવા માટે પેચા વગેરે આપવી તે પશ્ચાત્કર્મ કહેવાય છે; તે પ્રમાણે શસ્ત્રકર્મ કરવું હોય ત્યારે પ્રથમ શોભને પોટીસથી પકાવવો વગેરે પૂર્વકર્મ, શસ્ત્રકર્મ કરવું તે પ્રધાનકર્મ અને પછી પ્રણું રોપણ વગેરે કરવું તે પશ્ચાત્કર્મ કહેવાય છે.

કર્મનું પૂર્વપણું અને પશ્ચિમપણું એ પ્રધાનકર્મની અપેક્ષાએ હોય છે. તેથી જે કર્મ એકની અપેક્ષાએ પૂર્વકર્મ હોય છે તેજ બીજાની અપેક્ષાએ પશ્ચાત્કર્મ પણ હોય છે. જેમકે, અભ્યંગ એ સ્વેદ વગેરેની અપેક્ષાએ પૂર્વકર્મ છે, કેમકે તેમાં તે પ્રથમ કરવામાં આવે છે; અને જાવણ વગેરે કર્મની અપેક્ષાએ પશ્ચાત્કર્મ છે, કેમકે તેમાં તે પાછલથી કરવામાં આવે છે.

પ્રકારનું છે. તે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનો અહીં પણ ઉપદેશ કરવામાં આવે તો અન્યનો વિસ્તાર થઈ નવ માટે તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કહેવામાં આવશે. હાલ પ્રથમ તો આ તન્ત્રમાં શસ્ત્રકર્મ જ મુખ્ય છે માટે તે કર્મનો અને તે કર્મની સામગ્રીઓનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૩

શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર.

તથ શસ્ત્રકર્માઽષ્ટવિધં; તદ્વથા-છેદ્યં, મેદ્યં, લેહ્યં, વેચ્યં, ઇચ્યં, આહાર્યં, વિસ્ત્રાવ્યં, સીવ્યમિતિ ॥ ૪ ॥

૩ છેદ (કાપવું), ભેદ (ચિરવું), લેખ્ય (છોલવું), વેધ્ય (વિંધવું), ઐષ્ય (નાડીપ્રણ વગેરેની ગતિને તપાસવું), આહાર્ય (ખેંચી કાઢવું), વિસ્ત્રાવ્ય (રક્ત, પર વગેરેનો સાવ કરાવવો) અને સીવ્ય (સીવવું) એ રીતે શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર છે. ૪.

શસ્ત્રકર્મ કરવાનો પહેલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ.

અતોઽન્યતમં કર્મ ચિકીર્ષતા વૈદ્યેન પૂર્વમેવોપકલ્પયિતવ્યાનિ; તદ્વથા-યન્મશસ્ત્રાક્ષારાગ્નિશલા-કાશૃજ્જલૈકાલાબુજામ્બવોષ્ઠપિત્તુપ્લોતસૂત્રપત્રપદ્મમધુઘૃતવસાપયસ્તૈલતર્પણકષાયાલેપનકલ્કવ્ય-જનશીતોષ્ણોદકકટાદ્યાદીનિ પરિકર્મિણશ્ચ સ્ત્રિ-ગ્ધાઃ સ્થિરા બલવન્તઃ ॥ ૫ ॥

૪ એઓમાંનું કોઈ પણ કર્મ કરવું હોય ત્યારે વૈદ્યે પ્રથમથી જ યન્ત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો, અગ્નિ, શલાકાઓ (સળીઓ), શિંગડું, જળો, તુંબડાં, નંબવોષ, ૧ રુ, લુગડાના કડકા, સુતર, પાનડાં, જખમ ઉપર બાંધવાના પાટાઓ, મધ, ઘી, ચરબી, દુધ, તેલો, તર્પણ, ક્વાથો, લેપો, કલ્કો, પંખો, ઠંડું પાણી, ઉઠું પાણી અને વાસણો વગેરે સામગ્રીઓ તૈયાર રાખવી; તેમ જ પ્રીતિવાળા, દૃઢ મનવાળા અને બલવાન પરિચારકો (નોકરો-સારવાર કરનારા) પણ તૈયાર રાખવા. ૫.

શસ્ત્રપ્રયોગનો વિધિ.

તતઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્વર્તનક્ષત્રેષુ દ્વ્ય-ક્ષતાજ્વપાનરત્નૈરગ્નિ વિપ્રાન્ મિષજશ્ચાર્ચયિત્વા કૃતબલિમજ્જલસ્વસ્તિવાચનં લઘુ મુક્તવન્તં પ્રાહ્યુ-લ્ભમાતુરમુપવેશ્ય યન્ત્રયિત્વા પ્રત્યક્મુલ્હો વૈદ્યો મર્મશિરાસ્ત્રાયુસન્ન્યસ્થિધમનીઃ પરિહરન્નુલોમં શસ્ત્રં નિદધ્યાદાપૂયવર્ધનાત્સકૃદેવાપહરેચ્છસ્ત્ર-

૧ ડહામ દેવાના કામમાં આવતો નંબુ જેવા મ્હોડાવાળો લાંબો શળીઓ.

૨ આ યંત્રાદિક સામગ્રીઓમાં કેટલીક સામગ્રીઓ ખુદ શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે છે અને કેટલીક સામગ્રીઓ જે શસ્ત્રક્રિયા કરતાં કંઇપણ ખરાબી થાય તો તેને દૂર કરવા માટે છે.

માશુ ચ; મહત્સ્વપિ ચ પાકેષુ ઘાઙ્ગુલં ત્ર્યઙ્ગુલં વા શસ્ત્રપદમુક્તમ્ ॥ ૬ ॥

૫ પછી જોશીને પૂછી જે દિવસે તિથિ, કરણ અને નક્ષત્ર એઓનો સારો યોગ આવતો હોય તે દિવસે શુભ-મુદ્વર્તમાં રોગીના હાથથી દહીં, ચોખા, અનપાન અને રત્નોવડે અગ્નિની, બ્રાહ્મણોની અને વૈદ્યોની પૂજા કરાવી તથા બલિદાન, ગાયન આદિ મંગલ કૃત્યો અને સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તે રોગીને હલકું જમાડવું. પછી રોગીને ઉગમણે મોઢે બેસાડી, શસ્ત્રપ્રયોગ ટાણે રોગી હાથ-પગ વગેરે અંગો હલાવે નહીં માટે તેના અંગોને નિયમિત કરી (બાંધી) વૈદ્યે પોતાનું મોઢું પશ્ચિમ તરફ રાખી મર્મ-સ્થાન, શિરા, સ્નાયુ, સંધિ, અસ્થિ અને ધમની એઓને બચાવી એટલે એઓમાં જખમ ન થવા દેતાં રોગીનાં રુવાડાંઓની વલણને અનુસરી ૨ પરુ દેખાય ત્યાં સૂધી ઉંકું એકી વખતે જ ઝડપથી શસ્ત્ર (નસ્તર) ઘોંચી દેવું અને ઝડપથી પાછું કહાડી લેવું. મ્હોટા પોકામાં પણ, શસ્ત્રવડે બે આંગળ અથવા ત્રણ આંગળ લાંબો જખમ કરવો. ૬.

વૈદ્યે શસ્ત્રવડે કેવો છેદ કરવો.

તન્નાયતો, વિશાલઃ, સમઃ, સુવિમક્ત, ઇતિ વ્રણગુણાઃ ॥ ૭ ॥

૬ વૈદ્યે શસ્ત્રવડેજે છેદ કરવો તે લાંબો, પોહળો, સરખો અને સારી રીતે વિભક્ત અવયવોવાળો કરવો. કેમ કે આ ત્રણ (છેદ)ના ગુણો છે. ૭.

ભવતશ્ચાત્ર ॥

આયતશ્ચ વિશાલશ્ચ સુવિમક્તો નિરાશ્રયઃ ॥

પ્રાત્કાલકૃતશ્ચાપિ વ્રણઃ કર્મણિ શસ્યતે ॥ ૮ ॥

૭ આ વિપદમાં કહેલું છે કે-શસ્ત્રક્રિયામાં લાંબો, પોહળો, સારી રીતે વિભાગ કરાયેલો અને યોગ્ય સમયે કરવામાં આવેલો ત્રણ (છેદ) વખણાય છે. ૮.

શસ્ત્રકર્મ કરનારા વૈદ્યમાં કેવા ગુણ હોવા જોઈએ.

શૌર્યમાશુક્રિયા શસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્વેદવેપથૂ ॥

અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૯ ॥

૧ રોગીએ પૂર્વ તરફ અને વૈદ્યે પશ્ચિમ તરફ મોઢું રાખીને બેસવાનું લખેલું છે તે પ્રાતઃકાળ માટે છે. કેમકે એ સમયે સૂર્ય સન્મુખ હોવાથી રોગનું સ્થાન ખરાબર જોઈ શકાય છે. પરંતુ જે બપોર પછી શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય તો એથી ઉલટી રીતે વૈદ્યે પૂર્વ અને રોગીએ પશ્ચિમ તરફ મોઢું રાખી બેસવું.

(કવિરાજ હારાણ્યંદ્ર)

૨ અહિ મૂળમાં 'અનુલોમં' એવું પદ છે. તેનો 'રુવાડાંઓની વળણને અનુસરી' એવો અર્થ અમે ડલ્હણના મત પ્રમાણે કરેલા છે. કવિરાજ હારાણ્યંદ્ર અનુલોમ શબ્દનો 'યથાયોગ્ય' એવો અર્થ કરે છે.

૩ કેમકે આવા ત્રણમાં કલ્ક તથા ક્વાથ વગેરેને દાખલ કરવાનું સગવડબદેલું થઈ પડે છે.

૮ શસ્ત્રક્રિયા કરનારા વૈધમાં નિર્ભયપણું, હાથનું હલ-કાપણું (ઝડપ), શસ્ત્રની તીક્ષ્ણતા, પરસ્પૃશ્ય ન આવવો, હાથ ન કંપવો અને ન ગભરાતાં સ્થિર બુદ્ધિથી કામ કરવું એ ગુણો^૧ હોવા જોઈએ. ૯.

એક વખત છેદ કરવાથી સધળો પરુ નિકળી ન જાય તો શું કરવું.

एकेन वा व्रणेनाशुच्यमाने नान्तरा बुद्ध्याऽवे-
क्ष्यापरान् व्रणान् कुर्यात् ॥ ૧૦ ॥

भवति चात्र ॥

यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ ૧૧ ॥

૯ જો એક છેદ કરવાથી સધળો પરુ નિકળી ન જાય તો વધે બુદ્ધિથી વિચાર કરીને થોડે છેટે ખીળ છેદો કરવા. અહીં કહેવામાં આવે છે કે-શીળમાં ન્યાં ન્યાં પ્રરૂની ગતિ જોવામાં આવે અને ન્યાં ન્યાં ઉંચાઈ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં છેદો કરવા, કે જોથી પરુ રહે નહી. ૧૦-૧૧.

સરખો પ્રણુ કરવાનો અપવાદ.

तत्र मृगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेषकक्षा-
कुक्षिवक्षणेषु तिर्यक्छेद उक्तः ॥ ૧૨ ॥

चन्द्रमण्डलवच्छेदान्पाणिपादेषु कारयेत् ।

अर्धचन्द्राकूर्तीश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥ ૧૩ ॥

૧૦ ભમ્બર, ગાલ, લમણાં, કપાળ, આંખના પાંપણુ, ઝોઠ, દાંતના પેટા, કાખ (બગલ), પેટ અને સાથળોના સાંધા એઓમાં આડો છેદ કરવો; હાથમાં અને પગમાં ચંદ્રમંડલના જેવો ગોળ છેદ કરવો અને ગુદામાં તથા લિંગમાં અર્ધચંદ્રના જેવો છેદ કરવો. (એ શિવાયના ખીળ પ્રદેશોમાં સરખોજ છેદ કરવો.) ૧૨-૧૩.

અવિધિયે પ્રણુ કરવાથી હાનિ.

अन्यथा तु शिरास्त्रायुच्छेदनादनिमात्रं वेदना
चिराद्गणसंरोहो मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति ॥ ૧૪ ॥

૧૧ ઉપર કહેલાં સ્થાનો શિવાય જો ખીળ સ્થાનોમાં આડો, ચંદ્રમંડલના જેવો કે અર્ધચંદ્રના જેવો છેદ કરવામાં આવે તો શિરા કે સ્નાયુ કપાઈ જાય છે અને તેથી રોગીને બહુ વેદના થાય છે, પ્રણુ ધણે દિવસે રુઝાય છે તથા અંદર માંસના કુંદ જેવા અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪.

૧ કેમકે વેધ જો ખીજણુ હોય તો સાધ્યરોગમાં પણ શસ્ત્ર-ક્રિયા કરવાની હીમત કરતો નથી અને કરે તો પણ શસ્ત્રને છેક સુધી પહોંચાડી શકતો નથી અને પ્રણુમાં પરુ રહેવા દીએ છે. ઝડપ રાખવાથી તથા હાથની હલકાઈ રાખવાથી રોગીને વધારે વખત દુઃખ ખમવું પડતું નથી. શસ્ત્ર જો તીક્ષ્ણ હોય તો રોગીને પીડા ઓછી થાય છે.

૨ એક પ્રણુ કર્યા પછી તેથી બે આંગળ અથવા ત્રણ આંગળ છેટે ખીજે પ્રણુ કરવો જોઈએ. જુઓ વાગ્બહુ સૂત્રસ્થાન અ. ૨૮, શ્લોક ૧૮ મેં

કયા રોગોમાં રોગીને જમાડ્યા વગર જ શસ્ત્રક્રિયા કરવી.

मूढगर्भोदराऽश्मरीमुखरोगेष्वमुक्तवतः कर्म
कुर्वति ॥ ૧૫ ॥

૧૨ મૂઢગર્ભ, ઉદરરોગ, પથરી, અને મોઢાના રોગે એઓમાં રોગીને જમાડ્યાવગર જ^૧ શસ્ત્રક્રિયા કરવી. ૧૫ શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી શું કરવું.

ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरङ्गिरातुरमा-
श्वस्य समन्तात्परिपीड्याद्बुल्या व्रणमभिमृद्य प्र-
क्षाल्य कषायेण प्लોतेनोदकमादाय तिलकल्कमधु-
सर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्ति प्रणिदध्यात्, ततः
कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरुक्षां घनां कष-
लिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बभ्रूयाद्देदनारक्षौघ्नैर्धूपैर्धू-
पयेद्रक्षौघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्वति ॥ ૧૬ ॥

૧૩ શસ્ત્રક્રિયા કરી લીધા પછી રોગીને શીતળ જળથી આશ્વાસન કરી, પ્રણુને ચોતરફ આંગળીથી દબાવીને સાવ (પરુ) કાઢી નાખી, આંગળીઓ વડે પ્રણુને ચોળીને શસ્ત્રથી કરેલી જગ્યાને સરખી કરી, પ્રણુને ત્રિકલા-લિખડો વગેરેના ક્વાથથી^૨ ઘોઈ નાખી, પ્રણુની અંદર રહેલા પાણીને લુગડાના કકડાથી ખેંચી લેઈ, પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલા સંશોધનીય ઔષધોવાળી વાટને તલને કલક, મધ અને ઘીમાં સારી રીતે ખરડી, પ્રણુની અંદર ખોંસવી. પછી ચિકિત્સાસ્થાનના ખીળ અધ્યાયમાં કહેલા સઘોત્રણના ઔષધોના કલક(ચટણી)થી પ્રણુને ઢાંકી દઈ તેની ઉપર બહુ સ્નિગ્ધ નહીં તેમજ બહુ રુક્ષ પણ નહીં એવી જાડી ક્વલિકા^૩ (પટ્ટી) મૂકી કપડાથી પાટો

૧ કેમકે મૂઢગર્ભ વગેરે રોગોમાં જો પેટ અત્રથી ભરેલું હોય તો ચન્નપ્રયોગ વગેરેથી રોગી કષ્ટ પામે છે અથવા મરી જાય છે અને વાયુ પ્રકોપ પામે છે; તથા મોઢાના રોગોમાં આંગળી વગેરેના દબાણથી અથવા સૂગથી આહાર બહાર નીકળે (હલકી થાય) તો ક્રિયામાં મોઢાટી અડચણ આવે છે. અહીં કેટલાક ટીકા-કારો મૂઢગર્ભોદરાશોશ્મરીભગન્દરમુખરોગેષુ એવો પાઠ માનીને અર્શ અને ભગંદર એ બે રોગો વધારે ગણાવે છે. પણ તે ઠીક નથી. કેમકે, તેઓની ચિકિત્સામાં પ્રથમ લઘુભોજન કરાવવું લખેલ છે તેમજ આજ ગદને અનુવાદ કરનારા વાગ્બહે પણ અર્શ તથા ભગંદરનું ગ્રહણ કરેલું નથી. (કવિરાજ હારાણુચંદ્ર.)

૨ પ્રણુને ઘોવાને માટે સાત દિવસ સુધી સઘોત્રણચિકિ-ત્સિત નામના ચિકિત્સાસ્થાનના ખીળ અધ્યાયમાં કહેલા કષાયોનો ઉપયોગ કરવો અને ચાર પછી વાતાદિ દોષોનો વિચાર કરીને કષાયની કલ્પના કરી લેવી. (૩૬૧)

૩ ખેવડા કે ચોવડા કરેલા કપડાની પટ્ટી-ધડીને ક્વલિકા કહેવામાં આવે છે. કેટલાકો ઔષધોના સ્વરસોને નીકળતો અટ-કાવવા સાથે ચિકિત્સાસ્થાનના ભન્નચિકિત્સિત નામના ત્રીજા અધ્ય-યમાં કહેલા ખાખરો, ઉગરો વગેરે વૃક્ષોની છાલ તથા પાનડા વગેરેથી બનાવેલી પટ્ટીને ક્વલિકા કહે છે.

નિવક્ષ્યાત્ । ન ચૈનં ત્વરમાણઃ સ્નાન્તર્દોષં રોપયેત્ ;
સ હાલ્યેનાપ્યપચારેણાભ્યન્તરમુત્સન્નં કૃત્વા મૂયો-
ઽપિ વિકરોતિ ॥ ૩૪ ॥

૧૭ ઉપર પ્રમાણે રક્ષા કર્યા પછી રોગીને આતુરા-
ગાર(રોગીને માટે ખાસ બુદ્ધિ રાખેલા મકાન)માં
લઈ જઈ સૂત્રસ્થાનના ત્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯ મા
અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહાર-વિહાર કરવાની આજ્ઞા
કરવી. પછી ત્રિજ દિવસે પાટો છોડી પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે જ
ત્રણુને ક્વાથથી ધોઈને સાફ કરી, અંદર વાટ મુકી,
કદકથી ઠાંકી, ઉપર પટ્ટી મુકાને પાટો બાંધવો.^૧ ઉતાવળ
કરીને બીજે દિવસે પાટો છોડવો નહીં. બીજે દિવસે પાટો
છોડવાથી ત્રણુ ક્વઠાઈને નહીં ભરાતાં ગ્રન્થી જેવો થઈ
જાય છે, ઘણું દિવસે રૂઝાય છે અને ત્રણુમાં તીવ્ર વેદના
થાય છે. ત્રિજ દિવસ પછી દોષ, કાળ અને રોગીના
બળ વગેરેનો વિચાર કરીને ક્વાથ, લેપ, પાટા અને
આહાર-વિહાર વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી. ૩૪.

પરુવાળા ત્રણુને રૂઝવવાનો મનાઈ.

भवन्ति चात्र ॥

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેવામાં આવ્યા છે.

તસ્માદન્તર્બહિષ્ચૈવ સુશુદ્ધં રોપયેદ્ગુણમ્ ॥ ૩૫ ॥

૧૮ ન્યાં સૂધી ત્રણુમાં જરા પણ પરુ રહેલું હોય
ત્યાં સૂધી તેને ઉતાવળ કરીને રૂઝાવવો નહીં. કારણ કે
એવી રીતની જરા પણ વિરુદ્ધ ક્રિયા થઈ તો તે પરુ
અંદરના ભાગમાં કોતર પાડીને પાછો પણ વિકાર ઉત્પન્ન
કરે છે. એટલા માટે ન્યારે ત્રણુ અંદર અને આહારથી
શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તેને રૂઝાવવાનો ઉપાય કરવો. ૩૫.

ત્રણુવાળાએ કંઈ બાબતો વર્જ્ય કરવી.

રુદેઽપ્યજીર્ણવ્યાયામવ્યવાયાદીન્વિવર્જયેત્ ।

હર્ષં ક્રોધં મયં ચાપિ યાવદાસ્થૈર્યસંભવાત્ ॥ ૩૬ ॥

૧૯ ત્રણુ ભરાઈ આવ્યા પછી પણ રોગી ન્યાં સૂધી
પાછો સ્થિર (બલાદિસંપન્ન) ન થાય ત્યાં સૂધી તેણે હર્ષ,
ક્રોધ, ભય, અજીર્ણ ભોજન, કસરત અને મૈથુન વગેરેનો
લાગ કરવો. ૩૬.

કંઈ ઋતુમાં કેટલે દિવસે પાટો છોડવો.

હેમન્તે શિશિરે ચૈવ વસન્તે ચાપિ મોક્ષયેત્ ।

ત્ર્યહાદ્યહાચ્છરદ્રીષ્મવર્ષાસ્વપિ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૩૭ ॥

૨૦ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે હેમંત, શિશિર અને વસંત એ ત્રણ
ઋતુઓમાં ત્રીજે દિવસે પાટો છોડવો; તથા ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને
શરદ્ એ ત્રણ ઋતુઓમાં બીજે દિવસે પાટો છોડવો.^૨ ૩૭.

૧ પાટાએ કેવી રીતે બાંધવા વગેરે બાબતો આ સ્થાનનાં
ત્રણુલેપનઅન્ધવિધિ' નામના ૧૮ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે-
વામાં આવશે.

૨ હેમન્ત વગેરે ત્રણ ઋતુઓ કંડી હોવાને લીધે તેમાં પાકનો
ભય નથી તેથી એ ઋતુઓમાં ત્રીજે દિવસે અને શરદ્ ગ્રીષ્મ અને

ઉપર કહેલા નિયમોનો અપવાદ.

અતિપાતિષુ રોગેષુ નેચ્છેદ્વિધિમિમં મિષક્ ।

પ્રદીપ્તાગારવચ્છીઘ્નં તત્ર કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥ ૩૮ ॥

૨૧ જે રોગોમાં શસ્ત્રક્રિયાને વિલંબ થતાં માઠો
પરિણામ આવવાનો સંભવ હોય, ત્યાં તો વૈદ્યે ઉપર કહેવા
પ્રમાણે સઘળી સામગ્રીઓ તૈયાર કરવા વગેરેમાં વખત
ન શુભાવતાં જેમ ઘરમાં આગ લાગી હોય તો તેને જલદી
બુજવવામાં આવે છે તેમ ત્યાં તે રોગને શાન્ત કરવાને
માટે જલદી ઉપાયો યોજવા (શસ્ત્રક્રિયા કરવી). ૩૮.

શસ્ત્રપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થએલી વેદનાને શાંત
કરવાનો ઉપાય.

યા વેદના શસ્ત્રનિપાતજાતા

તીવ્રા શરીરં પ્રદુનોતિ જન્તોઃ ।

ઘૃતેન સા શાન્તિમુપૈતિ સિન્ધા

કોષ્ણેન યદ્દીમધુકાન્વિતેન ॥ ૩૯ ॥

૨૨ ઘીમાં જેઠીમધ મેળવી, તે ઘીને જરા ગરમ કરીને
તેનું ત્રણુ ઉપર સેચન કરવાથી, શસ્ત્ર લાગવાથી ઉત્પન્ન
થએલી અને માણસના શરીરને બહુ પરિતાપ આપનારી
તીવ્ર વેદના શાંત થાય છે. ૩૯.

અધ્યાય છઠ્ઠા.

ઉપક્રમ.

૧ અથાત ઋતુચર્યાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'ઋતુ-
ચર્યા' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે મને
ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે
કરું છું. ૧-૨.

કાળનો મહિમા.

કાલો હિ નામ ભગવાન્ સ્વયમ્મૂરનાદિ-
મચ્યનિધનોઽત્ર રસવ્યાપત્સંપત્તી જીવિતમરણે ચ
મનુષ્યાણામાયત્તે ॥ ૩ ॥

૨ કાળ એ ભગવાન્ (સર્વ ઐશ્વર્યવાળો-મહાસમર્થ),
સ્વયંભૂ (પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલો અર્થાત્ જેને
કોઈએ ઉત્પન્ન કરેલો નથી એવો) તથા આદિ-મધ્ય
અને અન્ત વિનાનો છે.^૨ મધુરાદિ રસોની (મધુરાદિ રસ-
વાળા દ્રવ્યોની) વ્યાપતિ (વિગુણતા) અને સંપત્તિ
વર્ષાએ ત્રણ ઋતુઓ ગરમ હોવાને લીધે તેમાં પાક થવાનો ભય
રહે છે તેથી તેમાં બીજે દિવસે પાટો છોડવાનું લખેલું છે.

૧ ચર્યા એટલે આચરણ, કંઈ ઋતુમાં શું આચરણ કરવું તે
આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલ છે તેથી આ અધ્યાયને 'ઋતુ-
ચર્યાધ્યાય' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ કાળનો ધર્મ બતાવીને હવે કર્મ બતાવે છે, કે જેથી કાળનું
વિક્રિસામાં ઉપયોગીપણું નહાય.

(યુજ્યવતા) તથા મનુષ્યેનું જીવિત અને મરણ એ કાળને આધીન છે. ૩

કાળ શબ્દનો નિરૂક્તિ.

સ સૂક્ષ્મામપિ કલાં ન લીયત इति कालः, संक-
लयति कालयति वा भूतानीति कालः ॥ ૪ ॥

૩ કાળ હમેશાં ગતિ કરે છે છતાં જરાવાર પણ યાકતો (ખોભરતો) નથી તેથી, ^૧ અથવા સંકલન એટલે સંહારવાથી સર્વ પ્રાણીઓને એકઠાં કરે છે તેથી, અથવા સંકલન કરે છે એટલે સર્વ પ્રાણીઓને સુખદુઃખથી ભેદી દીએ છે તેથી, અથવા સર્વને મરણના સમીપમાં લઈ જાય છે તેથી 'કાળ' કહેવાય છે. ૪.

કાળના વિભાગો.

तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशे-
षेणाक्षिनिमेषकाष्टाकलामુहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्त्वि-
यनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ ૫ ॥

૪ ભગવાન સૂર્યનારાયણ પોતાની ખાસ ગતિથી તે સંવત્સરામક (વર્ષરૂપી) કાળના અક્ષિનિમેષ, કાષા, કલા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર અને યુગ એ નામના વિભાગો કરે છે. ૫.

કાળના વિભાગોનું વર્ણન

तत्र लघुक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः, पञ्चदश-
क्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विशतिकलो
मुहूर्तः कलादशभागश्च, त्रिंशन्मूहूर्तमहोरात्रं,
पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च द्विविधः शुक्लः
कृष्णश्च, तौ मासः ॥ ૬ ॥

૫ એક લઘુ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો સમય લાગે તેટલા સમયને 'અક્ષિનિમેષ' કહેવામાં આવે છે. પંદર અક્ષિનિમેષ થાય ત્યારે 'કાષ્ઠા' કહેવાય છે. ત્રિંશ કાષ્ઠા થાય ત્યારે 'કલા' કહેવાય છે. વિંશ કલા થાય ત્યારે એક 'મુહૂર્ત (એ ઘડી)' કહેવાય છે. કોઈ રથલે ત્રણ કાષ્ઠાનો મુહૂર્ત પણ કહેવામાં આવે છે. ત્રિંશ મુહૂર્ત થાય ત્યારે 'અહોરાત્ર (દિવસ રાત)' કહેવાય છે. અને પંદર અહોરાત્ર થાય ત્યારે 'પક્ષ (પખવાડીયું)' કહેવાય છે. શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ બેદોથી પક્ષ એ પ્રકારના છે. એ પક્ષ થાય ત્યારે 'માસ (મહિનો)' કહેવાય છે. ૬.

ઋતુઓનું વર્ણન

तत्र माघादयो द्वादश मासाः, द्विमासिकमृतुं
कृत्वा षडृतवो भवन्ति, ते शिशिरवसन्तग्रीष्म-
वर्षाशरद्धेमन्ताः, तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः,
मधुमाघवौ वसन्तः, शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः, नभोन-

૧ કેટલાકો મૂલમાં 'સૂક્ષ્મામપિ કલાં ન લીયતે એની જગોએ 'કાલીયતે' એજ પાઠ ભણી 'જેની સંખ્યા કરવામાં આવે છે તે કાલ' એવો અર્થ કરે છે.

मस्यौ वर्षाः, इषोजौ शरत्, सहःसहस्यौ
हेमन्त इति ॥ ७ ॥

તપ્તે શીતોષ્ણવર્ષલક્ષણાન્નદ્રાદિત્યયોઃ કાલ-
વિભાગકરત્વાદયને દ્વે ભવતો દક્ષિણમુક્તરં ચ ।
તયોર્દક્ષિણં વર્ષાશરદ્દેમન્તાઃ, તેષુ ભગવાનાપ્યાયતે
સોમોઽમ્લલવણમધુરાશ્ચ રસા બલવન્તો ભવન્ત્યુ-
ત્તરોક્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં બલમભિવર્ધતે; ઉક્તરં
ચ શિશિરવસન્તગ્રીષ્માઃ, તેષુ ભગવાનાપ્યાયતેઽ-
ર્કસ્તિક્કકષાયકટુકાશ્ચ રસા બલવન્તો ભવન્ત્યુ-
ત્તરોક્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં બલમપહીયતે ॥ ૮ ॥

भवति चात्र ॥

शीतांशुः क्लेदयत्युर्वी विवस्वाञ्छोषयत्यपि ।
तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥ ९ ॥

અથ સ્વલ્વયને દ્વે યુગપત્સંવત્સરો ભવતિ ।
તે તુ પશ્ચ યુગમિતિ સંજ્ઞાં લભન્તે । સ ષષ નિમે-
ષાદિયુગપર્યન્તઃ કાલશ્ચક્રવત્પરિવર્તમાનઃ કાલચ-
ક્રમુચ્યત इत्येके ॥ ૧૦ ॥

૬ માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જેષ્ઠ, આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન, કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ અને પૌષ એ પાર મહિનાઓ છે. એ એ મહિનાની એક એક ઋતુ થાય છે એટલે પાર મહિનાઓમાં ૭ ઋતુઓ થાય છે. તે ઋતુઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે—શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્, અને હેમંત. એઓમાં માઘ, અને ફાલ્ગુન એ એ માસોને શિશિરઋતુ કહેવામાં આવે છે. ચૈત્ર અને વૈશાખ એ એ માસોને વસંતઋતુ કહેવામાં આવે છે, જેષ્ઠ અને આષાઢ એ એ માસોને ગ્રીષ્મઋતુ કહેવામાં આવે છે, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ એ માસોને વર્ષાઋતુ કહેવામાં આવે છે, આશ્વિન અને કાર્તિક એ એ માસોને શરદ્-ઋતુ કહેવામાં આવે છે તથા માર્ગશીર્ષ અને પૌષ એ એ માસોને હેમંતઋતુ કહેવામાં આવે છે. એ ૭ ઋતુઓ શીત (થંડી), ઉષ્ણ (ગરમી) અને વર્ષા (વરસાદ) રૂપી ત્રણ લક્ષણોવાળી છે. એટલે હેમંત અને શિશિર એ એ ઋતુઓ શીતલક્ષણોવાળી છે, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ એ ઋતુઓ ઉષ્ણલક્ષણોવાળી છે અને વર્ષા અને શરદ્ એ એ ઋતુઓ વર્ષાલક્ષણોવાળી છે. ચંદ્રના કાળનો અને સૂર્યના કાળનો વિભાગ^૧ કરવાથી એ ૭ ઋતુઓના દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ^૨ એવાં એ અયનો થાય છે. વર્ષા, શરદ્ અને હેમન્ત એ ત્રણ ઋતુઓમાં દક્ષિણાયન થાય છે. એ ત્રણ ઋતુઓમાં ભગવાન ચંદ્રમા ઉત્તરોત્તર અધિક બળ પામે છે, ખાટો-ખારો અને મધુર એ ત્રણ રસો ઉત્ત-

૧ દક્ષિણાયન ચંદ્રના કાળનો અને ઉત્તરાયણ સૂર્યના કાળનો વિભાગ કરે છે.

૨ દક્ષિણાયન એટલે દક્ષિણ દિશા તરફ સૂર્યનું જવું અને ઉત્તરાયણ એટલે ઉત્તર દિશા તરફ સૂર્યનું જવું.

રોત્તર અધિક બળવાળા^૧ થાય છે અને સર્વ પ્રાણીઓનું બળ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનરૂપ છે, એ ત્રણ ઋતુઓમાં સૂર્ય ઉત્તરોત્તર અધિક બળ પામે છે, કડવો-તુરો અને તિષ્ઠો એ ત્રણ રસો ઉત્તરોત્તર અધિક બળવાળા થાય છે^૨ અને સર્વ પ્રાણીઓનું બળ પણ ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું બળ્ય છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ^૩ એ બન્ને મળીને વર્ષ થાય છે અને એવાં પાંચ વર્ષો મળીને એક યુગ થાય છે. ચક્રની પેઠે દુર્યા કરતો નિમેષથી માંડીને યુગ સૂધીનો આ કાળ 'કાલચક્ર' કહેવાય છે, આમ કેટલા-એક કહે છે. ૭-૧૦.

બીજી રીતે ઋતુઓનો વિભાગ.

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तं; ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा-भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ ह्रमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ प्रावृषिति ॥ ११ ॥

૭ આ તન્ત્રમાં તો વાતાદિ દોષોનાં ઉપચય (વૃદ્ધિ), પ્રકોપ અને ઉપશમ સમજવા માટે વર્ષા, શરદ્, હેમન્ત, વસંત, ગ્રીષ્મ અને પ્રાવૃષ્ એ છ ઋતુઓ માનવામાં આવે છે.^૩ એ ઋતુઓ ભાદ્રપદ આદિ બે બે માસોથી થાય છે. જેમ કે-ભાદ્રપદ અને આશ્વિન એ બે માસો વર્ષાઋતુ, કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ એ બે માસો શરદ્ઋતુ, પૌષ અને માઘ એ બે માસો હેમન્તઋતુ, ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર એ બે માસો વસંતઋતુ, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે માસો ગ્રીષ્મઋતુ અને અષાઢ તથા શ્રાવણ એ બે માસો પ્રાવૃષ્ઋતુ કહેવાય છે. ૧૧.

૧ વર્ષાઋતુમાં ખાટો રસ, શરદ્ઋતુમાં લવણરસ અને હેમન્તઋતુમાં મધુરરસ અધિક બલવાળા થાય છે.

૨ શિશિરઋતુમાં કડવો રસ, વસન્તઋતુમાં તુરો રસ અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તીષ્ઠો રસ અધિક બલવાળા થાય છે.

૩ ઉપર કહેલો શિશિરાદિ ઋતુવિભાગ રસોની તથા પ્રાણીઓના બળની વૃદ્ધિ અને હાનિ બતાવવાને માટે કહેલો છે અને આ પ્રાવૃષાદિ ઋતુવિભાગ સંશોધનને માટે દોષોનો સંચય, પ્રકોપ અને ઉપશમ બતાવવાને માટે કહેલો છે. ચરકસંહિતામાં પણ 'તર્યાશિતીય' નામના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં રસોની ઉત્પત્તિ તથા બળની વૃદ્ધિ હાનિ બતાવવા માટે શિશિરાદિ ઋતુવિભાગ કહેલો છે અને વિમાનસ્થાનના 'રોગભિષગ્બિભિતીય' નામના ૮ મા અધ્યાયમાં સંશોધનને માટે પ્રાવૃષાદિ ઋતુવિભાગ કહેલો છે. કાશ્યપતન્ત્રમાં તો કહેલું છે કે-"ગંગાનદીના ઉત્તર ભાગમાં શીત અધિક પડે છે માટે ત્યાં શિશિરાદિ ઋતુવિભાગ બહુવો અને ગંગા નદીના દક્ષિણ ભાગમાં વૃષ્ટિ અધિક થાય છે માટે ત્યાં પ્રાવૃષાદિ ઋતુવિભાગ બહુવો."

ઋતુઓમાં દોષોનો સંચય અને પ્રકોપ કેવી રીતે થાય છે.

તत्र वर्षास्वोषधयस्तरुणयोऽल्पवीर्या आपञ्चा-प्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नमसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टब्धानां विदहन्ते, विदाहात् पित्तसंचयमापादयन्ति, स संचयः शरदि प्रबिरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीत् जनयति । ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्या-पञ्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्य-माना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपष्टम्भित-देहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुप-लेपाच्च श्लेष्मणः संचयमापादयन्ति, स संचयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां दे-हिनां श्लेष्मिकान् व्याधीत् जनयति । ता एवौषधयो-नदाघ निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लक्ष्यो भवन्त्या-पञ्च, ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्यालघुत्वाद्द्वैशद्याच्च वायोः संचयमापा-दयन्ति, स संचयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वाति-कान् व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां संचय-प्रकोपहेतुरुक्तः ॥ १२ ॥

૮ વર્ષાઋતુમાં ઔષધોનો નવી તથા થોડી શક્તિ-વાળી થાય છે અને જળ પણ અસ્વચ્છ થાય છે તથા તેમાં પૃથ્વીનો મેલ આઝા પરિમાણમાં બળે છે. એ સમયમાં આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાએલું તથા પૃથ્વી પાણીથી કચકચતી હોવાને લીધે મનુષ્યોના દેહો ક્લેદ- (બેજ)વાળાં તથા જઠરાસિ ચંડીથી કોપ પામેલા અંદરના વાયુને લીધે મંદ થઈ બળ્ય છે. એથી તે સમયમાં તે નવી તથા ઓછી શક્તિવાળી^૧ ઔષધિઓનો તથા મેલાં જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેઓનો વિદાહ (ખાટો પાક) થાય છે અને ઔષધિઓનો તથા જળનો ખાટો પાક થવાથી વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સંચય થાય છે.^૨ તે એકઠો થએલો પિત્ત ન્યારે શરદ્ઋતુમાં આકાશમાં વાદળાં પાંખાં પડી બળ્ય છે અને પૃથ્વીપરનો કાદવ સુકાવા લાગે છે ત્યારે સૂર્યના કિરણોવડે પીધળીને પિત્તસંબન્ધી રોગોને

૧ જો કે વર્ષાઋતુમાં ઘડ વગેરે ધાન્યો નવાં જ હોય છે તો પણ તેઓમાં સૂક્ષ્મ જળ પેસી જવાને લીધે તેઓ ડુંભાં, કંઇક શક્તિવગરનાં, કોંટા ડુટવા જેવાં અને ડુલેલાં થઈ બળ્ય છે તેથી તેઓને નવીન કહ્યાં છે. શાક વગેરે તો તે સમયમાં નવાં જ વપરાય છે.

૨ વર્ષાઋતુમાં પિત્તસંચય પામે છે, પરંતુ વર્ષાઋતુની શીતતાને લીધે તેમાં પ્રકોપ પામીશક્યું નથી.

ઉત્પન્ન કરે છે. હેમંતઋતુમાં તેજ (વર્ષા ઋતુમાં ઉત્પન્ન થએલી) ઔષધિઓ કાલના શરદારને લીધે સંપૂર્ણશક્તિવાળી તથા શરીરની શક્તિ કરે એવી થાય છે, જળ પણ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ અને અત્યંત ભારે થાય છે. એ સમયમાં સૂર્યના કિરણો મંદ થવાને લીધે તથા પવન તુષાર- (ઝાકળ)વાળો હોવાને લીધે મનુષ્યના શરીરે પણ પુષ્ટ થાય છે. એથી હેમંતઋતુમાં ઉપર કહેલા ગુણોવાળા ઔષધોનો તથા જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનો વિદાહ થતો નથી, પરંતુ તે ઔષધિઓ અને જળોના સ્નેહ, શૈલ, ભારેપણું અને ઉપલેપ (ચોપડાઈ રહેવાપણું) એ ગુણોને લીધે કફનો સંચય થાય છે.^૧ પછી એ એકઠો થએલો કફ વસંતઋતુમાં જ્યોના શરીરે જરા જડ થએલાં છે એવા પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં સૂર્યના કિરણોથી પીધાળીને^૨ કફસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એજ ઔષધિઓ તથા જળ ગ્રીષ્મઋતુમાં નિઃસાર (કસ વિનાના -ઝાઠી શક્તિવાળાં), રુક્ષ અને અત્યંત હલકાં થઈ જાય છે. એ સમયમાં સૂર્યના તાપથી જ્યોનાં શરીરે સુકાઈ ગએલાં છે એવાં પ્રાણીઓ તે ઔષધિઓનો અને જળનો ઉપયોગ કરે છે તેથી તે ઔષધિઓ અને જળ પોતાના રુક્ષપણાથી, હલકાપણાથી અને વિશદ(ચોખા)-પણાથી, વાયુનો સંચય કરે છે.^૩ પછી તે એકઠો થએલો વાયુ, પ્રાણીઓમાં પૃથ્વી જળથી અત્યંત પલળવાને લીધે જ્યોનાં શરીરે પલળેલાં છે એવા પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં થંડા પવનથી અને વરસાદથી પ્રેરાધને વાયુસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે દોષોના સંચયના અને પ્રકોપનાં કારણો કહ્યાં. ૧૨.

સંચય પામેલા દોષોનું સંશોધન ક્યારે કરવું.

તત્ર વર્ષાહેમન્તગ્રીષ્મેષુ સંચિતાનાં દોષાણાં શરદ્વસન્તપ્રાણીયુઃ સ્વ પ્રકુપિતાનાં નિર્હરણં કર્તવ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

૯ વર્ષાઋતુમાં સંચય પામેલું પિત્ત શરદ્ઋતુમાં પ્રકોપ પામે છે માટે શરદ્ઋતુમાં તેનું સંશોધન કરવું, હેમંતઋતુમાં સંચય પામેલો કફ વસંતઋતુમાં પ્રકોપ પામે છે માટે વસંતઋતુમાં તેનું સંશોધન કરવું અને ગ્રીષ્મઋ-

૧ થંડીને લીધે હેમંતઋતુમાં કફ એકઠો થઈને અંધાઈ રહે છે, તેનો પ્રકોપ થતો નથી.

૨ વસંતઋતુમાં સૂર્યના તાપથી કફ ફક્ત ધીની પેટે પીગળે છે પરંતુ તેનું શોષણ થતું નથી, કેમકે વસંતઋતુમાં સૂર્યનો તાપ બહુ તીક્ષ્ણ હોતો નથી અને કફ પણ વધારે હોય છે.

૩ જે કે વાયુ શીત છે તેથી ઉષ્ણ એવી ગ્રીષ્મઋતુમાં તેનો સંચય થવો ન જોઈએ, તો પણ ગ્રીષ્મઋતુમાં અતિરુક્ષ ઔષધિઓના સેવનથી વાયુનો સંચય થાય છે. કેમકે વાયુના સર્વ ગુણોમાં રુક્ષતા પ્રધાન છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુ ફક્ત સંચય જ પામે છે, પરંતુ ગ્રીષ્મઋતુની ઉષ્ણતાને લીધે તેમાં પ્રકોપ પામતો નથી.

તુમાં સંચય પામેલો વાયુ પ્રાણીઓમાં પ્રકોપ પામે છે માટે પ્રાણીઓમાં તેનું સંશોધન કરવું.^૧ ૧૩.

દોષોનો પોતાનો મેળે ઉપશમ ક્યારે થાય છે?

તત્ર પૈત્તિકાનાં વ્યાધીનામુપશમો હેમન્તે, શ્લેષ્મિકાણાં નિદાઘે, વાતિકાનાં ઘનાત્યયે, સ્વભાવત પવ । તપતે સંચયપ્રકોપોપશમા વ્યાખ્યાતાઃ ॥૧૪॥

૧૦ પિત્તસંબંધી વ્યાધિઓ હેમંતઋતુમાં સ્વાભાવિક રીતે-પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે, કફના રોગો ગ્રીષ્મઋતુમાં સ્વાભાવિક રીતે-પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે અને વાયુના રોગો શરદ્ઋતુમાં સ્વાભાવિક રીતે-^૪

૧ વર્ષા, હેમંત અને ગ્રીષ્મ એ ઋતુઓમાં વરસાદ, થંડી અને ગરમી ઘણી હોય છે માટે તે ઋતુઓમાં સંશોધન આપવું યોગ્ય નથી. પરંતુ પ્રાણી, વસંત અને શરદ્ એ ઋતુઓમાં વરસાદ, થંડી અને ગરમી સાધારણ હોય છે માટે તે ઋતુઓમાં સંશોધન કરવું યોગ્ય છે. વર્ષા, હેમંત અને ગ્રીષ્મ એ ઋતુમાં પણ જે કોઈ એવો રોગ થયો હોય કે જેમાં સંશોધન કરવાની બહુ જરૂર હોય તો કૃત્રિમગુણોથી તે ઋતુઓના શીતોષ્ણાદિ ગુણોનો પ્રતિકાર કરીને સંશોધન કરવું. વર્ષા, હેમંત અને ગ્રીષ્મ એ ઋતુઓમાં શા માટે સંશોધન ન કરવું, કરવાથી શું હાનિ થાય છે, કેવી રીતે હાનિ થાય છે, આલ્યચિક રોગોમાં જે એ ઋતુઓમાં સંશોધન કરવાની જરૂર પડે તો કેવી રીતે સંશોધન કરવું, આ સર્વ બાબતો વિષે ચરકસંહિતાના વિમાનસ્થાનના ૮ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. જે સઘળું અહીં લખવામાં આવે તો વિસ્તાર થઈ જાય માટે અહીં ન લખતાં જ્યોને છાસા હોય તેઓને તે સ્થળ જોવાની ભલામણ કરું છું.

શરદ્ વર્ગે ઋતુઓના બીજા માસમાં સંશોધન કરવું. એટલે માર્ગશીર્ષ માસમાં પિત્તનું, ચૈત્ર માસમાં કફનું અને શ્રાવણ માસમાં વાયુનું સંશોધન કરવું. અહીં 'પ્રકોપ' એ શબ્દમાં 'પ્ર' મુકેલો છે તેથી એમ બતાવે છે કે, દોષોનો સંપૂર્ણ કોપ થાય ત્યારે જ સંશોધન કરવું, કેમકે-બરાબર કોપ નહીં પામેલા અને નહીં પીગળેલા દોષોનું બરાબર સંશોધન થઈ શકતું નથી. શરદ્ વર્ગે ઋતુઓના ખેલા માસમાં એટલે કાર્તિક, આષાઠ અને ફાગણ એ માસોમાં દોષોનો કોપ પ્રકર્ષાવસ્થાને પ્રાપ્ત થએલો હોતો નથી, માટે શરદ્ વર્ગે ઋતુઓના ખેલા માસમાં સંશોધન ન કરતાં બીજા માસમાં જ સંશોધન કરવું.

આગળ 'પ્રણપ્રશ્ન' નામના સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયમાં 'સંચયેષ્વહતા દોષા છમન્તે નોત્તરા ગતીઃ' એટલે 'સંચયાવસ્થામાં જ જે દોષોનું હરણ કરવામાં આવે તો તે પ્રકોપ વર્ગે ઉત્તર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતા નથી.' એમ કહેવામાં આવેલો, તે વચન સાથે આનો વિરોધ દેખાય છે. પણ તેમ નથી. કેમકે ઋતુસ્વભાવ વગર બીજાં કારણોથી સંચય થયેલા દોષોના હરણ માટે તે વચન છે અને આ વચન ઋતુસ્વભાવથી જ સંચય પામેલા દોષોના હરણ માટે છે.

૨ હેમંત ઋતુના શીતાદિ સ્વભાવને લીધે.

૩ ગ્રીષ્મઋતુના ઉષ્ણતા આદિ સ્વભાવને લીધે.

૪ શરદ્ ઋતુના ઉષ્ણતા આદિ સ્વભાવને લીધે.

પોતાની મેળે શાંત થઈ નય છે.^૧ એવી રીતે વાતાદિ દોષોનાં સંચય, પ્રકાપ અને ઉપશમ એ ત્રણેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ૧૪.

એક દિવસ રાતમાં છએ ઋતુનાં લક્ષણો.

તત્ર પૂર્વાહે વસન્તસ્ય લિઙ્ગં, મધ્યાહે પ્રીષ્મસ્ય, અપરાહે પ્રાવૃષ્ઃ, પ્રદોષે વાર્ષિકં, શારદમર્ધરાત્રે, પ્રત્યૂષણિ હૈમન્તમુપલક્ષયેત્ । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपश-
મર્જાનીયાત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૧ એક દિવસરાતમાં પણ પૂર્વાહ્ણમાં (દિવસના પેહલા ભાગમાં) વસન્તઋતુનું લક્ષણ, મધ્યાહ્ણમાં (દિવસના વચલા ભાગમાં) પ્રીષ્મઋતુનું લક્ષણ, અપરાહ્ણમાં (દિવસના છેલા ભાગમાં) પ્રાવૃષ્ઠઋતુનું લક્ષણ, આગલી રાતે વર્ષાઋતુનું લક્ષણ, મધ્યરાતે શરદઋતુનું લક્ષણ અને પાછલી રાતે હૈમન્તઋતુનું લક્ષણ થાય છે. આ પ્રમાણે એક અહોરાત્ર- (દિવસરાત)માં પણ શીત, ઉષ્ણ અને વરસાદરૂપી લક્ષણવાળાં આખાં વર્ષની પેઠે દોષોનો સંચય, પ્રકાપ અને ઉપશમ થાય છે એમ બાણુવું.^૨ ૧૫.

તત્રાવ્યાપન્નેષ્ટુત્વવ્યાપન્ના ઓષધયો ભવન્ત્યા-
પચ્ચ; તા ઉપયુજ્યમાનાઃ પ્રાણાયુર્બલવીર્યૌજસ્કર્યો
ભવન્તિ ॥ ૧૬ ॥

૧૨ જે ઋતુઓ અગડેલી ન હોય તો ઔષધિઓ અને જળ પણ અગડતાં નથી; અને તે નહીં અગડેલી ઔષધિઓનો તથા નહીં અગડેલાં જળનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રાણ, આયુષ્ય, બળ, વીર્ય અને ઝોજ એઓની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૬.

ઋતુઓ અગડ તો શું થાય છે ?

તેષાં પુનર્યાપદોઽદષ્ટકારિતાઃ । શીતોષ્ણવા-
તવર્ષાણિ સ્વલુ વિપરીતાન્યોષધીર્વ્યાગદ્યન્યા-
પચ્ચ; તાસામુપયોગાદ્વિવિધરોગપ્રાદુર્ભાવો મરકો
વા ભવેદિતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૩ ઋતુઓનો અગાડો એટલે શીત, ઉષ્ણ, વાયુ અને વરસાદ એઓનો હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ

૧ અર્થાત્ એ ઋતુઓમાં દોષોની શાંતિને માટે કંઈ પણ ઉપાય ન કરવામાં આવે તોપણ તે ઋતુઓના શીતોષ્ણાદિ સ્વભાવને લીધે જ તેઓમાં દોષોની શાંતિ થઈ નય છે.

૨ દિવસરાતમાં દોષોના જે અલ્પ સંચયો અને અલ્પ પ્રકાપો થાય છે તેઓનું સંશોધન 'અનાગતાબાધપ્રતિષેધનીય' નામના ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૪ મા અધ્યયમાં કહેલા દન્તધાવન (દાંતણુ કરવું) વગેરે વિધિઓથી કરવું. કેમકે દિવસરાતમાં થતા સંચય પ્રકાપો ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ એઓના ઉષ્ણતા વગેરે ગુણોરૂપ અલ્પકારણોથી થાય છે; માટે તેઓની અનાગતાબાધપ્રતિષેધનીયમાં કહેલા અલ્પવિવિધોથી જ શાંતિ થાય છે; અને ઋતુઓમાં થતાં સંચયપ્રકાપો તો બીજા માર્ગોમાં ગયેલા ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ એઓએ કરેલા દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક વગેરેના ફેરફારરૂપ મ્હોટા કારણોથી થયેલા હોવાને લીધે અતિબલવાન હોય છે માટે તેઓની વચન-વિરેચન, વગેરે મ્હોટા સંશોધન વિધિઓ-થી જ શાંતિ થાય છે.

સર્વજનોના અધર્મને લીધે થાય છે. વિપરીતતાને એટલે હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગને પામેલા શીત, ઉષ્ણ, વાયુ અને વરસાદ એઓ ઔષધિઓને તથા જળને ખરાબ કરી નાંખે છે. તે ખરાબ થયેલી ઔષધિઓનો અને જળનો ઉપયોગ કરવાથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મરકી^૧ ફાટી નિકળે છે. ૧૭.

ઋતુઓ અગડી હોય ત્યારે શું કરવું.

તત્રાવ્યાપન્નાનામોષધીનામપાં ચોપયોગઃ ॥૧૮॥

૧૪ ત્યારે ઋતુઓમાં અગાડ થયો હોય ત્યારે નહીં અગડેલી જૂની ઔષધિઓનો તથા નહીં અગડેલાં જૂનાં જળનો ઉપયોગ કરવો. ૧૮.

ઋતુઓના અગાડા શિવાય દેશનો નાશ થવાનાં બીજાં કારણો.

કદાચિદવ્યાપન્નેષ્ટવૃત્તુષુ કૃત્યામિશાપરક્ષઃ-
ક્રાંધાધર્મૈરુપચ્ચસ્યન્તે જનપદાઃ । વિષૌષધીપુ-
ષ્પગન્ધેન વાયુનોપનીતેનાક્રમ્યતે યો દેશસ્તત્ર દોષ-
પ્રકૃત્યવિશેષેણ કાસશ્વાસવમથુપ્રતિશ્યાયશિરો-
ગ્જ્વરૈરુપતપ્યન્તે પ્રહનક્ષત્રચરિતૈર્વા, ગૃહદારશય-
નાસનયાનવાહનમણિરત્નોપકરણગર્હિતલક્ષણનિ-
મિત્તપ્રાદુર્ભાવૈર્વા ॥ ૧૯ ॥

૧૫ કોઈ વખતે ઋતુઓ અગડેલી ન હોય તો પણ અભિચારથી, ગુરુઓ વગેરેના શાપથી, રાક્ષસોથી કે અધર્મોથી દેશો ઉગડ થઈ નય છે; જે દેશમાં વાયુએ આણેલો જેરી ઔષધોના પુષ્પોનો ગંધ ફેલાય છે તે દેશમાં દોષોનો કે પ્રકૃતિનો કશો મેળ ન રહેતાં ઉધરસ, સ્વાસ, ઉલટી, શલખમ, માથાનો દુઃખાવો અને તાવ એ રોગોથી તે દેશ પીડાય છે; કોઈ વખત ગ્રહો અને નક્ષત્રોની વિપરીત ગતિથી અથવા ધર, સ્ત્રી, શય્યા, આસન, યાન (૨થ વગેરે), અસ્ત્ર વગેરે વાહન, મણિ (સૂર્યકાંત વગેરે), રત્નો (હીરા વગેરે) અને ઉપકરણો એઓના નિહિત લક્ષણો, અથવા વારંવાર ભૂકંપ વગેરે નિમિત્તો ઉત્પન્ન થવાથી પણ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થઈ દેશનો નાશ થાય છે. ૧૯.

ત્યારે દેશનો નાશ કરે એવા રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે શું કરવું ?

તત્ર સ્થાનપરિત્યાગશાન્તિકર્મપ્રાયશ્ચિત્તમઙ્ગ-
લજ્જપહોમોપહારેજ્યાજ્જલિનમસ્કારતપોનિયમદયા-
દાનદીક્ષાભ્યુપગમદે ષતાબ્રાહ્મણગુરુપરૈર્ભવિતવ્યમેવં
સાધુ ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

૧ જેઓના પ્રકૃતિ, આહાર, દેહ, બળ, સાત્ત્વ, સત્ત્વ અને વય સમાન ન હોય એવા મનુષ્યોનું વાયુ, જળ, દેશ અને કાળ એ ભાવો-બાબતો કે જેઓ સર્વેને સમાન છે તેઓના વૈશુષ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા એક રોગથી એક સમયમાં જે મરણ થાય તેને 'જનપદોષ્વસન' એટલે મરકી કહેવામાં આવે છે.

૧૬ તેવા સમયમાં જે સ્થાનમાં રોગોનો ઉપદ્રવ હોય તે સ્થાનનો ભાગ કરવો, એટલે તે સ્થાન છોડી ઈર્ષ ખીળ ઉપદ્રવ વગરના સ્થાનમાં જવું, વેદમન્ત્રોથી યજ્ઞનાદિ શાંતિકર્મો કરવાં, ચાંદ્રાયણ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તનાં વ્રતો કરવાં, ઉત્તમ ઔષધિઓ તથા ઉત્તમ મણિઓ વગેરેને ધારણ કરવાં, જપ કરવો, હોમ કરવો, દેવતાઓને અલિ-દાનો આપવાં, યજ્ઞો કરવા, દેવતાઓને તથા મહાત્માઓને હાથ નેડવા તથા નમસ્કાર કરવા, ઉપવાસ વગેરે તપશ્ચર્યા કરવી, નિયમો (મૌન વગેરે) પાળવા, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી, દાનો આપવાં, ગુરુઓની પાસેથી મન્ત્રાદિની દીક્ષાઓ લેવી, ગુરુઓની આરાધનાની અને દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો તથા ગુરુઓની સેવામાં તત્પર રહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી સારું થાય છે. ૨૦.

**ઋતૂનામત ઋર્ધ્વમવ્યાપન્નાનાં લક્ષણાન્યુપદે-
શ્યામઃ ॥ ૨૧ ॥**

૧૭ હવે નહીં બગડેલી ઋતુઓનાં લક્ષણો કહીએ છીએ. ૨૧.

નહીં બગડેલી હેમન્તઋતુનાં લક્ષણો.

વાયુર્વાત્યુત્તરઃ શીતો રજોધૂમાકુલા દિશઃ ।

છન્નસ્તુષારૈઃ સવિતા હિમાનદ્યા જલાશયાઃ ॥૨૨॥

દર્પિતા ધ્વાહ્નુઃસ્વહ્નાહ્મહિષોરમ્નકુજ્જરાઃ ।

રોધ્રપ્રિયકુપુન્નાગાઃ પુષ્પિતા હિમસાહ્યે ॥ ૨૩ ॥

૧૮ હેમન્તઋતુમાં ઉત્તરદિશાનો શીતળ પવન વાય છે, દિશાઓ રજથી અને ધૂમસથી વ્યાપ્ત થઈ રહે છે, સૂર્ય ઝાકળથી ઢંકાઈ જાય છે, જળાશયો અરધથી ઢંકાઈ રહે છે; કાગડા, ગેંડા, પાડા, ઘેંટા અને હાથીઓ મસ્ત થાય છે; તથા લોધર, ઘંઊલા અને પુનાગનાં વૃક્ષોમાં પુલો આવે છે. ૨૨-૨૩.

નહીં બગડેલી શિશિરઋતુનાં લક્ષણો.

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટઠાકુલા દિશઃ ।

શેષં હેમન્તવત્સર્વં વિજ્ઞેયં લક્ષણં બુધૈઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૯ શિશિરઋતુમાં હેમન્તઋતુ કરતાં થંડી વધારે પડે છે, અને દિશાઓ પવન સહિત વરસાદથી તોફાની બને છે તથા ખીળ સંધનાં લક્ષણો હેમન્તઋતુના જેવાં જ થાય છે. ૨૪.

નહીં બગડેલી વસન્તઋતુનાં લક્ષણો.

દિશો વસન્તે વિમલાઃ કાનનૈરુપશોમિતાઃ ।

કિંશુકામ્બોજબકુલચૂતાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥ ૨૫ ॥

કોકિલાષ્ટપદગણેરુપગીતા મનોહરાઃ ।

દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ સુમુસ્તાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥૨૬॥

૧ એટલે અહીં નહીં બગડેલા ઋતુઓનાં જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે તેથી હલકા લક્ષણો જે જેવામાં આવે તેો ઋતુઓ બગડેલી છે એમ સમજવું.

૨૦ વસન્તઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ થાય છે, વનો જેઓમાં પુલો આવેલાં છે એવા ખાખરા, કમળ, ખોલ-સરી, આંખા અને અશોકનાં વૃક્ષોથી શોભી નિકળે છે, કોકિલોના ટોકાઓ તથા બ્રમરોના ગુંગરો મનનું આકર્ષણ કરે છે અને દક્ષિણ દિશાનો પવન વાય છે. ૨૫-૨૬.

નહીં બગડેલી ગ્રીષ્મઋતુનાં લક્ષણો.

ગ્રીષ્મે તદ્દિશાંશુરાદિત્યો મારુતો નૈર્ઋતોડસુહઃ ।

મૂસ્તપ્તા સરિતસ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥૨૭॥

ધ્રાન્તચક્રાહ્વયુગલાઃ પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।

ધ્વસ્તવીરુત્તૃણલતાવિપર્ણાક્રિતપાદપાઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૧ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનો તાપ બહુ સખ્ત પડે છે, અસુખકારી નૈર્ઋત દિશાનો પવન વાય છે, પૃથ્વી સૂર્યના તાપથી તપી જાય છે, નદીઓનો પ્રવાહ પાતળો પડી જાય છે, દિશાઓ સળગેલી જેવી દેખાય છે, ચક્રવાક પક્ષીનાં નેડાંઓ જળાશયો ગોતવાને માટે ભટકતાં ફરે છે, મૃગો પાણી પીવાને માટે વ્યાકુળ થઈ રહે છે, છોડ-વાઓ, ખંડો અને લતાઓ સુકાઈ જાય છે તથા વૃક્ષો પાનડાં વગરનાં થઈ જાય છે. ૨૭-૨૮.

નહીં બગડેલી પ્રાવૃષ્ઠઋતુનાં લક્ષણો.

પ્રાવૃષ્ઠ્યમ્વરમાનદ્ધં પશ્ચિમાનિલકર્ષિતૈઃ ।

અમ્બુદૈવિંદુદુહ્યોતપ્રસુતૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૨૯ ॥

કોમલશ્યામશૃષ્પાભ્યા શક્રગોપોજ્જ્વલા મહી ।

કદમ્બનીપકુટજસર્જકેતકિમૂષિતા ॥ ૩૦ ॥

૨૨ પ્રાવૃષ્ઠઋતુમાં પશ્ચિમ દિશાના વાયુએ ખેંચી આણેલાં, વિજળીઓના ચમકાટવાળાં, ખુબ વરસતાં અને ભારે ગર્જના કરતાં વાદળોઓથી આકાશ ઢંકાઈ રહે છે; અને પૃથ્વી કોમળ હરીઆળા ધાસવાળી, ઈર્ગ્રગોપ નામના કાડાઓથી દીપી નિકળેલી અને કદમ્બ, ધૂળીકદમ્બ, કડાથો, રાળનું ઝાડ તથા કેતકી (કેવડા)ઓના વૃક્ષોથી શોભીતી થઈ રહે છે. ૨૯-૩૦.

નહીં બગડેલી વર્ષાઋતુનાં લક્ષણો.

તન્ન વર્ષાસુ નઘોડમ્મઃપૂરોન્નમ્મતટક્રુમાઃ ।

વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુમુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥૩૧॥

મૂરવ્યક્તસ્થલશ્વમ્ના બહુશસ્યોપશોમિતા ।

નાતિગર્જત્સ્ત્રવન્મેઘનિરુદ્ધાર્કપ્રદ્ધં નમઃ ॥ ૩૨ ॥

૨૩ વર્ષા ઋતુમાં નદીઓના કિનારાપરનાં વૃક્ષો જલના પૂરથી ભાંગી પડે છે, વાવો ખીલેલા પોયણાઓથી તથા કમળોથી શોભી રહે છે, પૃથ્વીના સપાટ પ્રદેશો કે ખાડાઓ કાદવને લીધે વરતી શકાતા નથી, પૃથ્વી અનેક તરેહના ધાન્યોથી શોભી નિકળે છે, અને આકાશમાં અતિ ગર્જના વગરનાં અને જળને વરસતાં વાદળોઓથી સૂર્ય તથા ખીળ ચંદ્રાદિ ગ્રહો ઢંકાઈ જાય છે. ૩૧-૩૨.

નહીં બગડેલી શરદ્ઋતુનાં લક્ષણો.

વસુરુષ્ણઃ શરદ્ઋતુઃ શ્વેતાન્નવિમલં નમઃ ।
તથા સરાંસ્યમ્બુરુહૈર્માન્તિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥૨૩॥
પદ્મશુષ્કદ્રુમાકીર્ણા નિસ્તોન્નતસમેષુ મૂઃ ।
બાણસપ્તાહબન્ધૂકકાશાસનવિરાજિતાઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ શરદ્ઋતુમાં સૂર્ય પિંગળા રંગનો દેખાય છે, આકાશ સફેદ વાદળાંઓવાળું તથા સાફ દેખાય છે, સરોવરો હંસોની કાંધાથી ચલાયમાન થતા કમળોથી શોભી રહે છે; પૃથ્વીનીચા પ્રદેશોમાં કાદવવાળી, ઉંચા પ્રદેશોમાં સુકી, સપાટ પ્રદેશોમાં ઝાડવાંઓવાળી, તથા કાંટાશળીઓ, સમપર્ણ, અપેરીઓ અને બીયો એઓનાં વૃક્ષોથી શોભી રહે છે. ૩૩-૩૪.

ઋતુઓના ફેરફારથી દોષોનો પ્રકોપ થાય છે,

સ્વગુણૈરતિયુક્તેષુ વિપરીતેષુ વા પુનઃ ।

વિષમેષ્વપિ વા દોષાઃ કુપ્યન્ત્યૃતુષુ દેહિનામ્ ॥૨૫॥

૨૫ જો ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોના અતિયોગ, અયોગ અથવા મિથ્યાયોગને પામી હોય તો તેમાં માણુ-સોના વાયુ, પિત્ત અને કફ એ દોષો પ્રકોપ પામે છે. ૩૫.

કઈ ઋતુમાં કયા દોષનું હુરણ કરવું?

હરેદ્વસન્તે શ્લેષ્માણં પિત્તં શરદિ નિર્હરેત્ ।

વર્ષાસુ શમયેદ્વાયું પ્રાગ્વિકારસમુચ્છ્રયાત્ ॥૨૬॥

૨૬ રોગોની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં જ વસંતઋતુમાં કફનું અને શરદ્ઋતુમાં પિત્તનું સંશોધન કરવું તથા વર્ષાઋતુમાં વાયુનું શમન કરવું. ૩૬.

અધ્યાય ૭ મો.

ઉપક્રમ.

અથાતો યન્ત્રવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'યન્ત્રવિધિ' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

યન્ત્રોની સંખ્યા અને તેમાં હાથનું પ્રધાનપાત્રું.

યન્ત્રશતમેકોત્તરં, અન્ન હસ્તમેવ પ્રધાનતમં
યન્ત્રાણામવગચ્છ । (કિં ૨કારણં? યસ્માદ્ઘસ્તાદ્દત્તે
યન્ત્રાણામપ્રવૃત્તિરેવ,) તદ્ધીનત્વાદ્યન્ત્રકર્મણામ્ ॥

૧ આ અધ્યાયમાં યન્ત્રોનો વિધિ એટલે યન્ત્રોની કહપના અથવા યન્ત્રોના ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે માટે આ અધ્યાયને 'યન્ત્રવિધિ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ કૌસમાં મુકેલો પાઠ દીકકાર ચક્રપાણિહત્તને તથા રહસ્યુને ક્રમમાં નથી.

૨ યન્ત્રો એકસો^૨ ને એક છે. યન્ત્રોમાં હાથ જ સર્વથી પ્રધાન છે. (કારણ કે, હાથ વિના યન્ત્રોની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી-યન્ત્રો વાપરી જ શકાતાં નથી), કેમકે યન્ત્રનાં કર્મો હાથને જ આધીન છે. ૩.

યન્ત્રનું તથા શલ્યનું સ્પ્રમાન્ય લક્ષણ.

તન્ન મનઃશરીરાબાઘકારાણિ શલ્યાનિ, તેષામાહ-
રણોપાયો યન્ત્રાણિ ॥ ૪ ॥

૩ મનને તથા શરીરને પીડા કરનારા જે દ્રવ્ય તેઓને 'શલ્ય' કહેવામાં આવે છે; અને તે શલ્યોને કહાડવાનાં જે સાધનો તેઓને 'યન્ત્રો'^૨ કહેવામાં આવે છે. ૪.

યન્ત્રોના ભેદો તથા તેઓની સંખ્યા.

તાનિ ષડ્પ્રકારાણિ । તદ્વથા-સ્વસ્તિકયન્ત્રાણિ,
સંદંશયન્ત્રાણિ, તાલયન્ત્રાણિ, નાડીયન્ત્રાણિ,
શલાકાયન્ત્રાણિ, ઉપયન્ત્રાણિ ચેતિ । તન્ન
ચતુર્વિંશતિઃ સ્વસ્તિકયન્ત્રાણિ, દ્વે સંદંશયન્ત્રે,
દ્વે યવ તાલયન્ત્રે, વિંશતિર્નાડ્યઃ, અષ્ટાવિંશતિઃ
શલાકાઃ, પચ્ચવિંશતિરુપયન્ત્રાણિ ॥ ૫ ॥

૪ એ યન્ત્રો છ પ્રકારનાં છે. જેમકે-સ્વસ્તિકયન્ત્રો,^૩ સંદંશયન્ત્રો,^૪ તાલયન્ત્રો, નાડીયન્ત્રો,^૫ શલાકાયન્ત્રો^૬ અને ઉપયન્ત્રો. એઓમાં સ્વસ્તિકયન્ત્રો ચોવીશ પ્રકારનાં છે, સંદંશયન્ત્રો બે પ્રકારનાં છે, તાલયન્ત્રો બે જ^૭ પ્રકારનાં છે, નાડીયન્ત્રો વીશ પ્રકારનાં છે, શલાકાયન્ત્રો અઠ્યાવીશ પ્રકારનાં છે અને ઉપયન્ત્રો પચીશ પ્રકારનાં છે. ૫.

૧ અહીં મૂલમાં 'યન્ત્રમેકોત્તરં શતં' એમ છે. તેમાં શતશબ્દનો અર્થ અસંખ્ય એવો કરવામાં આવે તો 'યન્ત્રો અસંખ્ય છે પણ તેમાં એક પ્રધાન છે' એવો અર્થ થાય, વૃદ્ધવાગ્બદ્ધમાં કહ્યું છે કે "યન્ત્રોનાં કર્મો અસંખ્ય હોવાથી યન્ત્રો આટલાં જ છે એમ તેઓની નકી સંખ્યા કહેવી એ અશક્ય છે"

૨ યન્ત્રનું લક્ષણ વાગ્બદ્ધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:-
'શરીરના ભૂદા ભૂદા ભાગને પીડા કરનારાં જે નાનાં પ્રકારનાં શલ્યો તેઓને કહાડવાં; અર્શ, ભગંદર વગેરે અંદરના રોગોને બેવા; શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિ એઓની યોજના કરતાં બાકીનાં અંગની રક્ષા કરવી; તેમ જ અસ્તિ, નસ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરવો, એ સઘળી ક્રિયા કરવામાં સાધનભૂત જે પદાર્થ તે, તથા વાટકી, ટુંબડી, શીંગડું અને ભંબવોષ્ટ વગેરે એ સર્વને 'યન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. વા. સૂ. સ્થા. અ. ૨૫ શ્લો ૧-૨.

૩ 'સ્વસ્તિક' એટલે 'સાથીઓ,' જે યન્ત્રને કહાડતાં તેને આકાર સાથીઓના જેવો થઈ જાય તેને 'સ્વસ્તિક યન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. ૪ સાણુસી તથા ચીપીઓ. ૫ જે યન્ત્રો નાડી એટલે નળી જેવાં પોલા હોય તે 'નાડીયન્ત્રો' કહેવાય છે. નાડી-યન્ત્રોને ઇંગ્રેજીમાં 'ટ્યુબ્યુલર' (Tubular) કહેવામાં આવે છે.

૬ શળીઓ. શલાકાયન્ત્રોને ઇંગ્રેજીમાં કેન્યુલા (Canula) કહેવામાં આવે છે.

૭ બીજાં યન્ત્રોની સંખ્યા પછી નિશ્ચયાર્થક 'જ' (અવ્યય) મુક્યો નથી અને અહીં મુકેલો છે, તેથી એમ બતાવે છે કે,-

યન્ત્રો શાનાં બનાવવાં.

તાનિ પ્રાયશો લૌહાનિ ભવન્તિ, તત્પ્રતિરૂપકાણિ
વા તદલાભે ॥ ૬ ॥

૫ એ યન્ત્રો ધાતુકરીને લોહ^૧વગેરે ધાતુઓનાં બનાવવામાં આવે છે. પરંતુ ધાતુ ન મળે તો પછી તેના જેવા બીજા પ્રયોગી^૨ પણ તે યન્ત્રો બનાવી શકાય છે. ૬.

યન્ત્રો કેમ બનાવવાં.

તત્ર નાનાપ્રકારાણાં વ્યાલાનાં મૃગપક્ષિણાં મુષ્કૈ-
મુશ્લાનિ યન્ત્રાણાં પ્રાયશઃ સદશાનિ, તસ્માત્ત-
ત્સારૂપ્યાદાગમાદુપદેશાદન્યયન્ત્રદર્શનાદ્યુક્તિતઞ્ચ
કારયેત્ ॥ ૭ ॥

૬ એ યન્ત્રોનાં મ્હોડાઓ ધાતુકરીને હિંસક^૩ પશુઓનાં કે હિંસક પક્ષીઓના મ્હોડાં જેવાં થાય છે. એટલા માટે તે પશુપક્ષીઓનાં મ્હોડાના આકારોની સરખામણી કરીને, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, વૃદ્ધવૈદ્યોના ઉપદેશથી, બીજા (તૈયાર બનેલાં) યન્ત્રોને જોઈને અને માણસોના અવયવ વગેરેના વિભાગોનો વિચાર કરીને સઘળાં યન્ત્રો કરાવવાં. ૭.

યન્ત્રો કેવાં બનાવવાં.

સમાહિતાનિ યન્ત્રાણિ સ્વરશ્લક્ષણમુશ્લાનિ ચ ।

સુદહાનિ સુરૂપાણિ સુગ્રહાણિ ચ કારયેત્ ॥ ૮ ॥

૭ એ સઘળાં યન્ત્રો યોગ્ય^૪ માપવાળાં (બહુ મ્હોડા નહીં તેમ બહુ ન્હાનાં પણ નહીં એવાં), બહુ મજબૂત, સારા દેખાવવાળાં અને સારી રીતે પકડી શકાય એવી પાંખોવાળાં (અથવા જેઓથી પકડેલી વસ્તુ આમ તેમ હટી

બીજાં યન્ત્રો શક્યોની આકૃતિ પ્રમાણે વધારે પણ બનાવી શકાય છે તેથી તેમની સંખ્યામાં વધારો પણ થાય છે. પણ તાલયન્ત્રો તો બે પ્રકારનાં જ થાય છે, તેથી તેની સંખ્યા બેથી વધતી જ નથી. (૩૯૯ન)

૧ અહીં મૂલમાં જે 'લોહ' શબ્દ છે તે સોનું, રૂપું, ત્રાંચું, કલ્દહ અથવા શીશું અને લોહડું એ પાંચ ધાતુઓનો વાચક છે. માટે યન્ત્રો ઉપયોગને અનુસરીને સોનું વગેરે પાંચ ધાતુઓમાંથી ગમે તે ધાતુનાં કરવાં એમ ૩૯૯જુ વગેરે ટીકાકારો કહે છે. હાલમાં પણ કેટલાંક યન્ત્રો રૂપાના બનાવવામાં આવે છે અને કેટલાંક યન્ત્રો ઉપર સ્વચ્છતાને માટે રૂપાનો ઢોલ (ગીલીટ) ચઢાવવામાં આવે છે.

૨ દાંત, શીંગડાં, લાકડું વગેરે.

૩ હિંસક (શિકારી) પશુ પક્ષિઓ જેમ પોતાના મ્હોડાથી શિકારને પકડી લે છે અને પકડ્યા પછી ખેંચ્યા વગર રહેતા નથી તેમ યન્ત્રો પણ શરીરમાં રહેલા શક્યને પકડી લઈ બહાર ખેંચી કહાડે માટે યન્ત્રોના મ્હોડાં હિંસક-શિકારી પશુપક્ષિઓનાં મ્હોડાં જેવાં બનાવવાં.

૪ મૂળમાં સમાહિતાનિ એવું પદ છે. તેનો અર્થ ૩૯૯જુ 'યોગ્યમાપવાળાં' એવો કરે છે અને ચક્રપાણિદત્ત 'જેના અવ-
યવો પોતપોતાના સ્થાનમાં બરાબર ગોઠવાયલાં હોય' એવો અર્થ કરે છે.

નહીં જાય એવાં) કરાવવાં. તેઓમાં ઉપયોગ પ્રમાણે કોઈનાં મ્હોડાં તીક્ષ્ણ તો કોઈનાં મ્હોડાં લાસાં^૧ કરાવવાં. ૮.

ચોવીશ પ્રકારનાં સ્વસ્તિક યન્ત્રોનાં નામ,
લક્ષણ અને ઉપયોગ.

૪ તત્ર સ્વસ્તિકયન્ત્રાણ્યષ્ટાદશાહુલપ્રમાણાનિ
સિંહન્યામ્નૃકતરસ્વૃક્ષદ્વીપિમાર્જારગૃગાલમૃગૈર્વા-
રુકકાકકક્કુરરચાસમાસશાઘાત્યુલ્કચિહ્નિ-
ર્યેનગૃધ્રકૌશ્લમૃગ્ગરાજાહુલિકર્ણાવમજ્જનનન્દિમુ-
શ્લમુશ્લાનિ મસૂરાકૃતિભિઃ કીલૈરલ્લક્ષ્યાનિ મૂલે-
ડ્કુશવદાવૃત્તવારજ્ઞાણ્યસ્થિવિદ્દશલ્યોચ્છરણાર્થ-
મુપદિશ્યન્તે ॥ ૯ ॥

૮ એઓમાં ચોવીશ પ્રકારનાં સ્વસ્તિક યન્ત્રોનાં નામો આ પ્રમાણે છે, -સિંહમુખ,^૨ વ્યાધ્રમુખ,^૩ વૃકમુખ,^૪ તરશ્મુખ,^૫ ઋક્ષમુખ,^૬ દ્વીપિમુખ,^૭ માર્ગરમુખ,^૮ મૃગાલમુખ,^૯ મૃગૈર્વારુકમુખ,^{૧૦} કાકમુખ,^{૧૧} કંકમુખ,^{૧૨} કુરરમુખ,^{૧૩} ચાસમુખ,^{૧૪} લાસમુખ,^{૧૫} શશઘાતિમુખ,^{૧૬} ઉલૂકમુખ,^{૧૭} ચિલ્લિમુખ,^{૧૮} ક્યેનમુખ,^{૧૯} ગૃધ્રમુખ,^{૨૦} કૌંચમુખ,^{૨૧} ભૃંગરાજમુખ,^{૨૨} અંબલિકર્ણમુખ,^{૨૩} અવ-
ભંજનમુખ^{૨૪} અને નન્દિમુખ.^{૨૫} આ યન્ત્રો અઢાર આંગળા લાંબાં કરાવવાં, એઓની કાંધમાં મસૂરના દાણા જેવી જડ નખાવવી અને એઓના મૂળભાગમાં અંકુશની પેંઠ

૧ જેમકે કંકમુખ વગેરેના મ્હોડાં તીક્ષ્ણ હોય છે અને સિંહમુખ વગેરેના મ્હોડાં લાસાં હોય છે. ૨ સિંહના જેવા મ્હોડાવાળું. ૩ વાઘના જેવા મ્હોડાવાળું. ૪ વરુ (નાર)ના જેવા મ્હોડાવાળું. ૫ ઝરખના જેવા મ્હોડાવાળું. ૬ રીંછના જેવા મ્હોડાવાળું. ૭ ચિતાના જેવા મ્હોડાવાળું. ૮ બિલાડાના જેવા મ્હોડાવાળું. ૯ શિયાળના જેવા મ્હોડાવાળું. ૧૦ મૃગૈર્વારુક એ હરણના જેવું એક હિંસક પશુ છે એમ હારાણચંદ્ર લખે છે. આનું ગુજરાતી નામ મળતું નથી. તેના જેવા મોઢાવાળું. ૧૧ કાગડાના જેવા મ્હોડાવાળું. ૧૨ કંક એ એક લાંબી ચાંચવાળું હિંસક પક્ષી છે. તેના પીછાં બાણમાં નાખવામાં આવે છે. (૩૯૯જુ) આનું ગુજરાતી નામ મળ્યું નથી. તેના જેવા મોઢાવાળું. ૧૩ ટિટોડાના જેવા મ્હોડાવાળું. ૧૪ ચાસ (આને મરાઠીમાં તાસ પક્ષી અથવા ચારગા કહે છે. તે)નાં જેવા મોઢાવાળું. ચાસનું ગુજરાતી નામ મળ્યું નથી. ૧૫ 'લાસ' એ એક પ્રકારના ગીધનું નામ છે. તેના જેવા મોઢાવાળું. ૧૬ મોટી સમળા (બાજ) જેવા મ્હોડાવાળું. (હારાણચંદ્ર) ૧૭ ધુવડના જેવા મ્હોડાવાળું. ૧૮ સમળી (સમરા) ના જેવા મ્હોડાવાળું. ૧૯ સકરા-સૌચાણાના જેવા મ્હોડાવાળું. ૨૦ ગીધના જેવા મ્હોડાવાળું. ૨૧ કૌંચ (મરાઠી-કરકોંચા, ગુજરાતી કુંઝડો?) ના જેવા મોઢાવાળું. કૌંચ એ એક બગલાની જાતનું પક્ષી છે એમ હારાણચંદ્ર કહે છે. ૨૨ ભૃંગરાજ (બંગાલી કિંગા, મરાઠી-કાળ વટપક્ષી) ના જેવા મોઢાવાળું. ભૃંગરાજ એ એક જાતની કાળી ચકલી છે એમ ૩૯૯જુ કહે છે. ૨૩ અંબલિકર્ણ (આનું ગુજરાતી નામ મળ્યું નથી. તે) ના જેવા મોઢાવાળું. ૨૪ અવભંજન (આનું નામ ગુજરાતીમાં મળતું નથી. તે)ના જેવા મોઢાવાળું. ૨૫ નેહિ-
મુખ (આનું ગુજરાતી નામ મળતું નથી. તે)ના જેવા મોઢાવાળું.

વળેલાં પાંખાઓ કરાવવાં. આ સધળા સ્વસ્તિક્યન્ત્રો હાડકાઓમાં ધુસેલા શલ્યોને કહાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવાં. ૯.

બે પ્રકારના સંદંશયન્ત્રો, તેઓનું પ્રમાણ અને તેઓનો ઉપયોગ.

સનિગ્રહોડનિગ્રહશ્ચ સંદંશૌ ષોડશાઙ્ગુલૌ ભવતઃ; ત્વહ્યાસશિરાસ્નાયુગતશલ્યોદ્ધરણાર્થમુપવિશ્યેતે ॥ ૧૦ ॥

૯ સંદંશયન્ત્રો બે પ્રકારનાં છે,^૧ એમાંના એકને કાંધના ભાગમાં જડ નાંખવામાં આવે છે (જેમકે, સાણસી) અને બીજાને તેવી જડ નાંખવામાં આવતી નથી. (જેમકે, ચીપીઓ) આ યન્ત્રો સોળ આંગળ લાંબાં બનાવવાં જોઈએ. એ બે સંદંશયન્ત્રો ત્વચામાં, માંસમાં, શિરામાં અને સ્નાયુમાં રહેલાં શલ્યોને કહાડવાને માટે ઉપયોગમાં લેવાં. ૧૦.

બે પ્રકારના તાલયન્ત્રો, તેઓનું લક્ષણ અને ઉપયોગ.

તાલયન્ત્રે દ્વાદશાઙ્ગુલે, મત્સ્યતાલુવદેકતાલદ્વિતાલકે, કર્ણનાસાનાડીશલ્યાનામાહરણાર્થમ્ ॥

૧૦ તાલયન્ત્રો^૨ બે પ્રકારનાં છે.^૩ તેઓ બાર આંગળ લાંબાં હોય છે. એમાંના એકને માછલાના તાળવા જેવો (અર્ધલંબગોળ અને વચમાં ખાડાવાળો) એક ભાગ હોય છે અને બીજાને તેવા બે ભાગ હોય છે. ૧૧.

૧ સનિબન્ધન (જડવાળા) સંદંશને અંગ્રેજીમાં ફેસેપ્સ Forceps) અને અનિબન્ધન (જડ વગરના) સંદંશને અંગ્રેજીમાં (ટાંગ Tongue) કહેવામાં આવે છે. વૃદ્ધવાઝબદમાં બીજાં બે સંદંશ યન્ત્રો વધારે આપેલાં છે તેના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે,—“૧ બીજું એક છ આંગળ લાંબું, અર્ધો આંગળ પહોળું, જેના બંને પાંખો વાંકાં હોય એવું અને અંગુઠો તથા તેને પાસેની આંગળીના છેડાઓને ભેગા કર્યાં હોય તે તેની જેવી આકૃતિ થાય તેવી આકૃતિવાળું સંદંશયન્ત્ર બનાવવું અને તેનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ શલ્યોને, પરબાલને તથા પ્રણી અંદરના વધારે માંસને ખેંચી કહાડવામાં કરવો” આ સંદંશ અનિબન્ધ સંદંશનો જ એક ભેદ છે. આનો આકાર હનુમેાની પાસે રહેતા વાળ છેડાવાના ચીપીયા જેવો છે. ૨ “બીજું મુચુંડી નામનું સંદંશયન્ત્ર છ આંગળ લાંબું, અર્ધા આંગળ પહોળાં અને સીધાં પાંખ્યાવાળું, જેના પાંખ્યાનાં અંદરના ભાગમાં ઝીણા ઝીણા દાંતા હોય એવું અને જેના મૂલમાં કાતરના જેવાં બે પકડવાના હોય એવું બનાવવું અને તેનો કાપેલા અર્ધ (આંખની સફેદાઇમાં વધેલું માંસ Pterygium) ના બાકી વધેલા ભાગને તથા ગંભીર પ્રણી અંદરના માંસને કાપી કહાડવા માટે ઉપયોગ કરવો. આ સનિબન્ધન સંદંશનો ભેદ છે આને અંગ્રેજીમાં (આર્ટરી ફેસેપ્સ) કહેવામાં આવે છે.

૨ અહીં હારાણુચંદ્ર કવિરાજ ‘તાલ’ એ શબ્દનો કરતાલ (એક પ્રકારનું વાદ્ય) એવો અર્થ માની ‘માછલાના તાળવા જેવો મૃદુ-પાતળો અને કરતાલ જેવા આકારનો એક ભાગને જેને હોય તે એક તાલક અને તેવા બે ભાગ જેને હોય તે દ્વિતાલક એવો અર્થ કરે છે.

૩ સુશ્રુતે કહેલા તાલયન્ત્રોનું હાલમાં ડૉક્ટરો વાપરતા (સ્કોપ Scoop) નામના યન્ત્રોની સાથે સરખાપણું જેવામાં આવે છે.

નાડીયન્ત્રાણ્યનેકપ્રકારાણ્યનેકપ્રયોજનાન્યેકતો-મુશ્વાન્યુભયતોમુશ્વાનિ ચ; તાનિ સ્ત્રોતોગતશલ્યોદ્ધરણાર્થં રોગદર્શનાર્થમાચૂષણાર્થં ક્રિયાસૌકર્યાર્થં ચેતિ; તાનિ સ્ત્રોતોદ્ધારપરિણાહાનિ યથા-યોગપરિણાહદીર્ઘાણિ ચ; મગન્દરાશોઽવ્રણબસ્ત્યુ-ત્તરબસ્તિમૂત્રવૃદ્ધિદકોદરધૂમનિરુદ્ધપ્રકશસાન્નિરુ-દ્ધગુદયન્ત્રાણ્યલાવૂશૃઙ્ગયન્ત્રાણિ ચોપરિષ્ટાદ્ધ-શ્યામઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ નાડીયન્ત્રો અનેક પ્રકારનાં છે અને તેઓથી ઘણાં કાર્યો કરી શકાય છે. કેટલાંએક નાડીયન્ત્રો એક મ્હોડાવાળાં થાય છે અને કેટલાંએક નાડીયન્ત્રો ઘણા મ્હોડાવાળાં થાય છે. સ્ત્રોતોમાં રહેલા શલ્યોને કહાડવા માટે,^૨ રોગોને જેવાને માટે,^૩ રક્ત વગેરેને ચૂસવાને માટે^૪ તથા બીજી ક્રિયાઓની સુગમતા માટે આ નાડીયન્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો.^૫ આ નાડીયન્ત્રો સ્ત્રોતોનાં^૬ દ્વારો જેવાં ઘેરાઈવાળાં (એટલે સ્ત્રોતોના દ્વારોને જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલા વિસ્તારવાળાં) તથા યોગ્યતા પ્રમાણે જડાં અને લાંબાં બનાવવાં.^૭ વીશ પ્રકારના નાડીયન્ત્રોનાં નામો આ પ્રમાણે છે,—બે પ્રકારના ભગંદરયન્ત્રો, બે^૮ પ્રકારના અર્શો-યન્ત્રો, પ્રણયન્ત્ર, ચાર^૯ પ્રકારના બસ્તિયન્ત્રો, બે^{૧૦} પ્રકારના ઉત્તરબસ્તિયન્ત્રો, મૂત્રવૃદ્ધિયન્ત્ર, દકોદરયન્ત્ર, ત્રણ^{૧૧} પ્રકારનાં

૧ જેમકે અલાબૂયન્ત્ર વગેરે એક મુખવાળાં અને અર્શો-યન્ત્ર વગેરે અનેક મુખવાળાં છે.

૨ સૂત્રસ્થાનના ૨૭ મા અધ્યાયનું ૧૯ મું સૂત્ર જુવો.

૩ અંદરના અર્શ, ભગંદર, યોનિરોગ વગેરે રોગો જેવાને માટે બંને પાર્શ્વમાં છિદ્રવાળું અર્શોયન્ત્ર, ભગંદરયન્ત્ર અને યોન્યેક્ષણયન્ત્ર વગેરે યન્ત્રો જેવાને માટે વપરાય છે.

૪ વાયુ, ખરાબ લોહી, ખરાબ ધાવણ વગેરે ચૂસવાને માટે. ધટીયન્ત્ર (કર્પીંગ ગ્લાસ), અલાબૂ, અને સ્તનચૂષણ (એષ્ટપંપ Breast Pump) વગેરે યન્ત્રો ચૂસવાને માટે વપરાય છે.

૫ અંદરના અર્શ વગેરે રોગોમાં સત્ક્રિયા કરવી, ક્ષાર મુકવા, હુદામ દેવા વગેરે ક્રિયાઓમાં સુગમતા કરવા માટે. નાક વગેરેમાં કુંકે મારી દેવા પહોંચાડવા માટે પણ નાડી યન્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

૬ જેમ કે ‘નિરુદ્ધપ્રકશ’ રોગમાં સ્ત્રોતના દ્વારને વધારવા માટે સ્ત્રોતના-છિદ્રના પ્રમાણનું નાડીયન્ત્ર કહેવામાં આવશે.

૭ એટલે જે સ્ત્રોતોમાં જેટલાં જડાં અને લાંબાં નાડીયન્ત્રો ઉપયોગમાં આવતાં હોય તે સ્ત્રોતને માટે તેટલાં જડાં અને લાંબાં નાડીયન્ત્રો બનાવવાં. જેમ કે મોટા એવા ગુદસ્ત્રોતમાં પણ કનિષ્ઠિકા, અનામિકા અને મધ્યમા અંગુળી જેટલાં જડાં બસ્તિ-યન્ત્રો ઉપયોગમાં આવે છે. (હારાણુચંદ્ર).

૮ એક જેવા માટે અને એક ક્રિયા માટે એ રીતે ભગંદરયન્ત્ર તથા અર્શો યન્ત્ર બે પ્રકારનાં છે.

૯-૬, ૮, ૧૦ અને ૧૨ આંગળની લંબાઈના ભેદથી બસ્તિ-યન્ત્ર ચાર પ્રકારનાં છે.

૧૦ એક પુરુષને માટે અને બીજું સ્ત્રીને માટે.

૧૧ પ્રાયોગિક, સ્નેહિક અને વૈદ્યનિક એ ભેદથી ધૂમયન્ત્રો ત્રણ

અને તેના શલ્યને ખેચી કઢાડવાના કામમાં ઉપયોગ કરવો, બે^૧ શલાકાયન્ત્રો મસૂરની ઘણ જેવાં મ્હોડાવાળાં તથા કાંઈક નમેલી અણીવાળાં બનાવવાં અને તેના સ્ત્રોતોમાં રહેલા શલ્યોને કઢાડવા માટે ઉપયોગ કરવો, લોહી પરુ વગેરે લુછી નાખવા માટે જેઓના છેડા ઉપર રુ વીટવામાં આવ્યું હોય એવી છ^૨ શલાકાય્ત્રો બનાવવી, ત્રણ^૩ શલાકાયન્ત્રો કડકી જેવી આકૃતિવાળાં અને ઉંડા મ્હોડાવાળાં બનાવવાં તથા શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં ક્ષાર મુકવાને માટે તેઓનો ઉપયોગ કરવો, ત્રણ^૪ શલાકાયન્ત્રો બંધુ જેવા મ્હોડાવાળાં તથા ત્રણ શલાકાયન્ત્રો અંકુશના જેવા મ્હોડાવાળાં બનાવવાં અને તે છ યન્ત્રોનો અમિકાર્યમાં (કામ દેવાના કામમાં) ઉપયોગ કરવો, નાકમાંથી રસોળી કઢાડવા માટે ઘોરના અર્ધાં ઇળીઆ જેવડા મ્હોડાવાળું, વચમાં ઉંડું અને તીક્ષ્ણ આકૃતિવાળું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું, આંખમાં અંજન નાખવા માટે વટાણા જેટલું બંધું (ગોળ) અને બંને તરફના છેડામાં પુલની કળી જેવા આકારનું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું તથા મૂત્રમાર્ગને સાફ કરવાને માટે બંધના પુલના દીંટીયાના અગ્ર ભાગ જેટલી ગોળાકાવાળું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું. ૧૩.

પચીશ ઉપયન્ત્રો અને તેઓનો ઉપયોગ.

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मन्तवल्कल-
लतावस्त्राष्ठीલાદમમુદ્રરપણિपादतलाङ्गुलिजिह्वा-

૧ આમાંનું એક આઠ આંગળ અને બીજું નવ આંગળ લાંબું બનાવવું. વાગ્બટ.

૨ આ છ શલાકાય્ત્રોનો ઘણું કરીને નાક, કાન અને ગુદા સંબંધી ક્ષાર વગેરેની ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેઓમાંની બે શલાકાય્ત્રો નાકસંબંધ પાસેના અને છેટેના કાર્યને માટે અનુક્રમે છ આંગળ અને સાત આંગળ લાંબી બનાવવી, કાનસંબંધ પાસેના કામને માટે એક આઠ આંગળ લાંબી અને બીજી છેટેના કામને માટે નવ આંગળ લાંબી બનાવવી. ગુદા-સંબંધ પાસેના કામને માટે એક દશ આંગળ લાંબી અને છેટેના કામને માટે બીજી બાર આંગળ લાંબી કરવી. વાગ્બટ.

૩ આ ત્રણ યન્ત્રો આઠ આંગળ લાંબાં રાખવાં અને તેના મ્હોડાં તર્જની (અંગુઠાની જેડેની આંગળી) મધ્યમા (વચલી આંગળી) અને અનામિકા (વચલી અને ટચલીને વચેની આંગળી) એઓના નખો પ્રમાણે બનાવવાં. વાગ્બટ.

૪ બંધવેણી નામના ત્રણ શલાકાયન્ત્રોની કુલ લંબાઈ બાર આંગળ, દશ આંગળ અને આઠ આંગળ રાખવી તથા તેઓના ફેલાતી લંબાઈ અનુક્રમે દોઢ આંગળ, એક આંગળ અને અર્ધો આંગળ રાખવી અને તેઓનો સ્થાનપરત્વે ઉપયોગ કરવો (વૃદ્ધ વાગ્બટ). વાગ્બટમાં નીચે લખેલાં શલાકાયન્ત્રો વધારે કહેવામાં આવ્યાં છે, ૧ 'મૂઠગર્ભ' (અટકેલા ગર્ભને) કઢાડવાને માટે શંકુના આકારનું, આંગળના ભાગમાં વાંકું વળેલું અને આઠ આંગળ લાંબુ 'ગર્ભશંકુ' નામનું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું. ૨ 'દાંત કઢાડવા માટે (દાંત કઢાડવા પહેલાં દાંતને મૂળમાંથી ઠીલા કરવા માટે) ચાર આંગળ લાંબું અને જેના મ્હોડાનો આકાર બાણના પુંખના સરખો હોય એવું એક 'શરપુંખ' મુખ નામનું શલાકાયન્ત્ર બનાવવું, ૩ 'કાનમાંથી મેલ વગેરે કઢાડવા માટે સ્ત્રુવાના આકારના મ્હોડાવાળું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું.

दन्तनखमुखवालाश्वकटकशास्त्राष्टीवनप्रवाहणह-
र्षायस्कान्तभयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति ॥ १४ ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे घमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

૧૩ દોરી, ત્રેવડી વણેલી દોરી, પાટીયું, ચામડું, વૃક્ષોની અતર્જાલ,^૧ વેલાઓ, વસ્ત્ર, અશીલા (એક લંબ-ગોળ પથરો), હથોડો, હાથનું અને પગનું તળું, આંગળી, જીભ, દાંત, નખ, મ્હોડું, વાળ, ઘોડાના^૨ ચોકડાની કડી, ગાડની ડાળ, ચુંકવું, પ્રવાહણ (વમન, વિરેચન, છીંક વગેરે ગતિ આપનાર ક્રિયાઓ), હર્ષ, લોહચુંબક,^૩ ભય, ક્ષાર, અગ્નિ અને ઔષધ એ પચીશ ઉપયન્ત્રો છે. આ ઉપયન્ત્રોનો સઘળા શરીરમાં, શરીરના અવયવમાં, સંધિ-સ્થલમાં, કોષ્ટ (કોઠા)માં અને ધમનીમાં યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. ૧૪-૧૫.

ચોવીશ પ્રકારનાં યન્ત્રોનાં કામો.

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूह-
नवर्तनचालनविवर्तनाविवरणपीडनमार्गविशोधन-
विकर्षणाहरणाच्छनोन्नमनविनमनभङ्गनोन्मथना-
चूपणैषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि
चतुर्विंशतिः ॥ १६ ॥

૧૪ હલાવવું, પૂરવું, બાંધવું, ગોડવું, ગોળ કરવું, એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં લેવું, શેરવવું, ફેલાવવું, ઘ્યાવવું, રસ્તો સાફ કરવો, ખેંચવું, કહાડી લેવું, જરા અગ્રમાં (મ્હોડા તરફ) લાવવું, ઉંચે ઉપાડવું, નમાવવું, મર્દન કરવું, મથવું, ચૂસવું, તપાસવું, ફાડવું, સરખું કરવું, ઘાવું, પુંકવું અને લુછી નાખવું એ ચોવીશ યન્ત્રોનાં કામો છે. ૧૬.

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥ १७ ॥

૧૫ શલ્યના ભેદો અસંખ્ય છે એટલા માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પણ યન્ત્રોના કામો કહી લેવાં. ૧૭.

કેવા યન્ત્રો દોષવાળા ગણાય છે.

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि वि-
षमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदु-
मुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ॥ १८ ॥

૧૬ બહુ જાડું, હલકી જાતનાં લોઢાથી બનાવેલું,

૧ વૃક્ષોની છાલો ભગને બાંધવામાં કામ આવે છે. જુલો ચિકિત્સાસ્થાનના ૩ ના અધ્યાયનો ૫ મો શ્લોક.

૨ ઘોડાનાં ચોકડાનો ઉપયોગ સૂત્રસ્થાનના ૨૭ માં અધ્યાયના ૧૬ માં સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે.

૩ આ પથરો આકર્ષક (લોહાનું આકર્ષણ કરનાર), ચુંબક (લોહાનું ચુંબન કરનાર), દ્રાવક (લોહાને પીગળાવનાર) અને પ્રામક (લોહાને ભ્રમણ કરાવનાર) એમ ચાર પ્રકારનો થાય છે.

(૩૬૯ન)

બહુ લાંબું, બહુ ડુંકું, શલ્યને ખીલકુલ પકડી ન શકે એવું શલ્યને બરાબર પકડી ન શકે એવું, વાંકું, ઠીલું, બહુ ઉંચું, નરમ જડવાળું, નરમ મ્હોડાવાળું અને નરમ એ બાર પ્રકારનાં યન્ત્રો દોષવાળાં ગણાય છે.

ઉત્તમ યન્ત્રનું લક્ષણ.

**एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादશાङ્ગુલમ્ ।
પ્રશસ્તં ભિષજા જ્ઞેયં તદ્દિ કર્મસુ યોજયેત્ ॥૧૯॥**

૧૭ જે અહાર આંગળનું યન્ત્ર ઉપર કહેલા દોષ વિનાનું હોય તેને ઉત્તમ સમજવું, અને તેવા જ યન્ત્રનો વેલે ચિકિત્સાકર્મમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૯.

કેવાં કેવાં શલ્યોને કયા કયા યન્ત્રોથી કહાડવાં.

**दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।
નિર્હરેત્તુ શનૈઃ શલ્યં શસ્ત્રયુક્તિવ્યપેક્ષયા ॥૨૦॥**

૧૮ જે શલ્ય બહાર દેખાતું હોય તેને સિંહમુખ વગેરે યન્ત્રોથી અને જે શલ્ય અંદર છુપાયેલું હોય તેને કંકમુખ વગેરે યન્ત્રોથી કાઢાડવું. અથવા જે શસ્ત્ર ન્યાં યોગ્ય જણાય ત્યાં તે શસ્ત્રવડે શલ્યને ખેંચી કાઢાડવું. ૨૦.

હાથ વિના ખીજ યન્ત્રોમાં કંકમુખનું પ્રધાનપણું.

**निवर्तते साध्ववगाहते च
શલ્યં નિગૃહ્યોદ્ધરતે ચ યસ્માત્ ।
યન્ત્રેષ્વતઃ કંકમુખં પ્રધાનં
સ્થાનેષુ સર્વેષ્વધિકારિ ચૈવ ॥ ૨૧ ॥**

૧૯ કંકમુખયન્ત્ર સેહેલાઈથી વળુની અંદર પેસે છે, સેહેલાઈથી વળુમાંથી બહાર નિકળે છે, સારી રીતે શલ્યને પડકારને બહાર ખેંચી કહાડે છે અને સઘળી જગોમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે માટે તે સઘળા યન્ત્રોમાં પ્રધાન-મુખ્ય છે. ૨૧.

અધ્યાય ૮ મો.

ઉપક્રમ.

**अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ ૧ ॥**

યથોવાચ્ચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે હું અહીંથી 'શસ્ત્રાવચારણીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧. ૨.

૧ શસ્ત્રોનું જે અવચારણ (ઉપયોગ) તેનું નામ 'શસ્ત્રાવચારણ', એ વિષયને અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવેલ છે તેથી આને 'શસ્ત્રાવચારણીય,' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

વીશ પ્રકારનાં શસ્ત્રોનાં નામો.

**विंशतिः शस्त्राणि; तद्यथा मण्डलाप्रकरणवृद्धि-
પત્રનશશસ્ત્રમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારસૂચીકુશપ-
ત્રાટીમુશશારીમુશ્વાન્તર્મુશ્ત્રિકૂર્ચકકુઠારિકાત્રી-
हिमुखारावेतसपत्रकवडिरादन्तशङ्कोषण्य इति ३**

૨ શસ્ત્રો વીશ પ્રકારનાં છે, જેમ કે-^૧ મંડલાત્ર, ^૨ કરપત્ર, ^૩ વૃદ્ધિપત્ર, ^૪ નખશસ્ત્ર, ^૫ મુદ્રિકા, ^૬ ઉત્પલપત્ર, ^૭ અર્ધધાર,

૧ આ શસ્ત્ર છ આંગળ લાંબું કરવું અને તેના પાનાની આકૃતિ અંગુઠાની પાસેની આંગળીના નખના મૂળના ધોળા ભાગ (અન્તર્નખ) જેવી રાખવી. તેનો પોથકી (આંખના પાપણુનો એક રોગ) અને ગળશુંડિકા-પડછબ વગેરેમાં લેખન તથા છેદન માટે ઉપયોગ કરવો (વાગ્બટ). મંડલાત્રની હાલમાં ડોક્ટરો તરફથી વપરાતા 'સ્પૂન Spoon' નામના શસ્ત્રની સાથે સરખામણી કરી શકાય છે.

૨ કરપત્ર એટલે કરવતી, તે તીક્ષ્ણ ઝીણા ઠાંતાવાળી, દશ આંગળ લાંબી અને બે આંગળ ખેંચી કરવી તથા તેને પકડવાને માટે એક મળખૂત મૂઠ (હાથે) રાખવી (વાગ્બટ). કરપત્રને અંગ્રેજીમાં 'સો Saw' કહેવામાં આવે છે.

૩ વૃદ્ધિ નામની ઔષધિના પાંડા જેવું જેનું પાનું હોય તે વૃદ્ધિપત્ર કહેવાય છે. વૃદ્ધિપત્ર બે જાતનું થાય છે. એક અંચિતાત્ર એટલે જેનો આગલો ભાગ સીધો હોય એવું અને બીજું પ્રચ-તાત્ર એટલે જેનો આગલો ભાગ પીડની તરફ નમેલો હોય એવું. બન્નેની લંબાઈ સાત આંગળની રાખવી. તેમાં સાડા ચાર આંગ-ળની મૂઠ અને અઠી આંગળનું પાનું રાખવું. અંચિતાત્ર વૃદ્ધિ-પત્રને ક્ષુર (અસ્ત્રો અથવા ચાકુ) કહેવામાં આવે છે. (ડલ્લન). વાગ્બટ કહે છે કે, જે સોજાને ચામડી ઉપર હોય તેને માટે સોઠ જેવી અણીવાળું અને જે સોજાને ચામડીથી ઉડા હોય તેને માટે પીંડ તરફ નમેલી ધારવાળું વૃદ્ધિપત્ર બનાવવું. અંચિતાત્રવૃદ્ધિપત્રને અંગ્રેજીમાં 'સ્કેલપલ Scalpel' કહેવામાં આવે છે. ને પ્રચતાત્રને 'એબ્સેસ નાઈફ Abscess knife' કહેવામાં આવે છે.

૪ નખશસ્ત્ર એટલે નેરણી, તેનું પાનું બે આંગળ લાંબું અને એક આંગળ ખેંચી રાખવું (ડલ્લન). વાગ્બટ કહે છે કે, નેરણી નવ આંગળ લાંબી અને બે મ્હોડાવાળી બનાવવી. તેના એક મ્હોડાની ધાર સીધી રાખવી અને બીજા મ્હોડાની ધાર વાંકી રાખવી. નેરણીને અંગ્રેજીમાં 'નેલપેરર Nailpaier' કહેવામાં આવે છે.

૫ વાગ્બટ કહે છે કે-ગળાની અંદરના રોગોને કાપવા માટે તથા ચીરવામાટે 'અંગુલીશસ્ત્ર' નામનું શસ્ત્ર બનાવવું, તેનું પાનું તે તે રોગ તથા સ્થાનને અનુસરીને મંડલાત્ર કે વૃદ્ધિપત્રના આકારનું અને અર્ધો આંગળ લાંબું રાખવું અને તેને અંગુઠાની પાસેની આંગળીના આગલા પુરામાં બરાબર બેસે એવી એક અંગુઠીમાં બેસાડી દેવું અને શસ્ત્રક્રિયા કરતી વખતે તે અંગુઠી આંગળીમાં ધાલ્યા પછી હટી ન જાય તે માટે દોરાથી બાંધી લેવી. વાગ્બટ કહેલું અંગુલીશસ્ત્ર તે આ મુદ્રિકાજ સમજવી.

૬ ઉત્પલ એટલે કમળ એની પાંખડી જેવું જેનું પાનું હોય તે. આ શસ્ત્ર છ આંગળનું અને તીક્ષ્ણ ધારવાળું કરવું. તેનું પાનું લાંબું અને એક આંગળ ખેંચી રાખવું (ભોળ).

૭ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું કરવું. ત્રણ આંગળનું પાનું અને પાંચ આંગળની મૂઠ રાખવી, પાનામાં પણ એક આંગળનો

૧ સૂચી, ૨ કુશપત્ર, ૩ આડીમુખ, ૪ શરારીમુખ, ૫ અન્તર્મુખ, ૬ ત્રિકૂર્ચક, ૭ કુઠારિકા, ૮ વ્રીહિમુખ, ૯ આરા,

૧ વેતસપત્ર, ૨ વડિશ, ૩ દન્તશંકુ અને એપણી. ૪ ૩.

શસ્ત્રોનો ઉપયોગ.

ભાગ ધારવિનાનો રહેવા દેવા અને બે આંગળમાં ધાર રાખવી. કેટલાકો મૂળમાં 'અધ્યર્ધધાર' એવો પાઠ ભણી જેના પાનાના નીચેના ભાગમાં આખામાં ધાર હોય અને ઉપરના ભાગમાં અર્ધમાં ધાર હોય તે અધ્યર્ધધાર કહેવાય છે એવો અર્થ કરે છે (૩૬૬ન). અધ્યર્ધધારનું હાલમાં ડૉક્ટરો તરફથી વપરાતા 'પેનેટ્રેસ નાઇફ Pagets knife' નામના શસ્ત્રની સાથે સરખાપણું જેવામાં આવે છે.

૧ સૂચી એટલે સોઈ. સોઈને વિષે સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેશે.

૨ 'કુશ' એટલે દર્ભ, તેના પત્ર એટલે પાંડા જેવું જેવું પાનું હોય તે. આ શસ્ત્રનું પાનું દર્ભના પાંડા જેવું, એક આંગળ લાંબું, મૂઠ ત્રણ આંગળ લાંબી અને મધ્યમાં ત્રણ આંગળનો શળી જેવો ભાગ રાખવો (૩૬૬ન).

૩ આ શસ્ત્ર પાણીમાં રહેતાર આડી નામના પક્ષીના મ્હોડા જેવા અને બે આંગળ લાંબા પાનાવાળું કરવું (વાગ્બટ).

૪ આ શસ્ત્ર શરારી નામના પક્ષીના મ્હોડા જેવા મ્હોડાવાળું, બાર આંગળ લાંબું અને ચપળ પાંખીઆઓવાળું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે (૩૬૬ન). વાગ્બટે તે શરારીમુખ અને કર્તેરી (કાતર) એ નામનાં બે શસ્ત્રો જુદાં જ કહેલાં છે. કાતરને અંગ્રેજીમાં 'સીસર્સ Scissors' કહેવામાં આવે છે.

૫ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું અને દોઢ આંગળના અર્ધ-અંદાજમાં પાનાવાળું કરવું (વાગ્બટ.)

૬ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું અને ત્રણ પાનાવાળું કરવું તથા એક એક પાનાની વચ્ચે શાળ જેટલું અંતર રાખવું. આનાં પાનાં ત્રણ આંગળ લાંબાં અને દોઢો પાંચ આંગળ લાંબાં અને મૂઠનાળો બનાવવો. (૩૬૬ન.)

૭ કુઠારિકા એટલે કુઠાડી. આ શસ્ત્ર ગાયના દાંત જેવા બંડા અને અર્ધા આંગળ લાંબા પાનાવાળું કરવું અને તેને પકડવાને માટે સાડાસાત આંગળ લાંબો એક દાંડો રાખવો. હાડકાની ઉપરની શિરાને વીંધવા માટે આ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો. કુઠારિકાને અંગ્રેજીમાં 'એક્સશોપ્ડ Axe-shaped' કહેવામાં આવે છે.

૮ વ્રીહિમુખશસ્ત્ર છ આંગળ લાંબું કરવું. તેનું મુખ વ્રીહિ-શાળ જેટલા વિસ્તારવાળું અને દોઢ આંગળ લાંબું રાખવું. વચ્ચે અઠી આંગળનો દાંડો રાખવો ને બે આંગળની મુઠ રાખવી. વ્રીહિમુખને અંગ્રેજીમાં 'ટ્યુકર Teocar' કહે છે.

૯ આ શસ્ત્ર મોચીની આર જેવું થાય છે માટે તેને 'આરા' કહેવામાં આવે છે. આરાના મ્હોડાનો અર્ધો આંગળ ભાગ ગોળ અને બાકીનો ભાગ ચોખ્ખો રાખવો. અને તેનો ગોળ ભાગ માત્ર સોળમાં પેસવા દેવો. સોળે કાચો છે કે પાકો તે તપાસવા માટે તથા કાનની બંડી છુટ વીંધવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો (વાગ્બટ). આરાને અંગ્રેજીમાં 'ઓલ લાઇક નાઇફ Owl-like-knife' કહેવામાં આવે છે.

તત્ર મળ્ડલાપ્રકરપત્રે સ્યાતાં છેદને લેલને ચ, વૃદ્ધિપત્રનસ્વશસ્ત્રમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારાણિ છેદને મેદને ચ, સૂચીકુશપત્રાટીમુક્ષશરારીમુક્ષાન્તર્મુખત્રિકૂર્ચકાણિ વિસ્ત્રાવણે, કુઠારિકાવ્રીહિમુક્ષારાવેતસપત્રકાણિ વ્યધને સૂચી ચ, વડિશ દન્તશંકુદ્ધાહરણે, ષષ્ઠ્યેષણે આનુલોમ્યે ચ, સૂચ્યઃ સેવને, હત્યષ્ટવિધે કર્મણ્યુપયોગઃ શસ્ત્રાણાં વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૪ ॥

૩ એઓમાં મંડલાત્ર અને અને કરપત્ર એ બે શસ્ત્રોનો કાપવામાં તથા છોલવામાં ઉપયોગ કરવો; વૃદ્ધિપત્ર, પનખ-

૧ આ શસ્ત્રનું પાનું વેતસપત્ર એટલે નેતરના પાંડા જેવું, તીક્ષ્ણ, એક આંગળ ખેાળું અને ચાર આંગળ લાંબું કરવું તથા ચાર આંગળની મૂઠ કરવી. (૩૬૬ન.) વેતસપત્રનું હાલમાં ડૉક્ટરો તરફથી વપરાતા 'નેરોબ્લેડેડ નાઇફ Narrow-bladed knife' નામના શસ્ત્ર સાથે સરખાપણું જેવામાં આવે છે.

૨ આ શસ્ત્ર માછલા પકડવાના કાંટાની પેંઠ નમેલા મ્હોડાવાળું કરવું. (વાગ્બટ.) વડિશ શસ્ત્ર છ આંગળ લાંબું કરવું. તે બે બે નતનાં કરવાં. તેમાં એક સ્વાનત-સારી રીતે નમેલું ને બીજું નાલાનત-થોડું નમેલું કરવું. સાડાપાંચ આંગળનો દાંડો રાખવો ને બાકીના ભાગનું તેનું મુખ કરવું. થોડા નમેલાનું મુખ અર્ધ-અન્દ્રના જેવું ને સ્વાનતનું તેથી વધારે નમેલું કરવું ને તેની આણી તથા દાંડા વચ્ચે અર્ધા આંગળનો અવકાશ રાખવો. વડિશશસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં 'શાર્પહુક્સ Sharp Hooks' કહેવામાં આવે છે.

૩ આ શસ્ત્ર ચોખ્ખું કરવું. આના એક તરફમાં ધાર રાખવી અને એક તરફમાં મૂઠ જેવું રાખવું (વાગ્બટ). આને વાગ્બટે 'દંતલેખનક' એવું નામ આપેલું છે.

૪ વાગ્બટમાં નીચે લખેલાં શસ્ત્રો વધારે કહેલાં છે.

નાકની અંદરના અને કાનની અંદરના અશોને કાપવા માટે અર્ધા આંગળના પાનાનું 'સર્પમુખ' નામનું એક શસ્ત્ર બનાવવું.

આંખની અંદરના મોતીઆનાં પાણીને દખાવીને નીચે સરકાવવા માટે કાંટાશલિઆની કળીના જેવા બે મ્હોડાવાળી એક ત્રાંબાની શળી બનાવવી.

ચાર આંગળ લાંબી અને ગોળ સાત અથવા આઠ સોઇઓ લઇ તેઓને એક ગોળ છેડાની મૂઠમાં બરાબર મળ્યુત બેસાડવી તેને કૂચ કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ નીલિકા (ચામડી ઉપરના કળા દાગ), વ્યંગ અને કેશપાત એ રોગો ટાંચવાને માટે કરવો.

કાનની ખૂટ વીંધવાને માટે જીર્ણની કળી જેવા મ્હોડાવાળું એક કળુંવેધન નામનું શસ્ત્ર બનાવવું.

અર્ધા આંગળ લાંબા આઠ કાંટા જેવા છેડામાં ખોસેલા હોય એવી એક રવઈ (ખજ) બનાવવી. તે રવઈ નાકની અંદર નાખી હાથથી હલાવી લોહી કહાડવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો.

૫ વાગ્બટે નખશસ્ત્રનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ શસ્ત્રોને કહાડવા માટે અને પ્રચ્છાન એટલે તુંબડી વગેરે મુખીને લોહી કહાડવા ખેલાં ચામડી ઉપર ટાંચા મારવાને માટે પણ કલો છે.

શસ્ત્ર, મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્ર અને અર્ધધાર એ પાંચ શસ્ત્રોનો કાપવામાં, ચીરવામાં (ફેડવામાં) તથા છોલવામાં ઉપયોગ કરવો; સૂચી, કુશપત્ર, આટીમુખ, શરારીમુખ, અન્તર્મુખ અને ત્રિકૂર્ચક એ શસ્ત્રોનો પરુ-રક્ત વગેરેનો સ્નાવ કરાવવામાં ઉપયોગ કરવો; કુઠારિકા, વ્રીહિમુખ, આરા, વેતસપત્ર અને સૂચી એ પાંચ શસ્ત્રોનો વીધવામાં ઉપયોગ કરવો; વડિશ અને ૧૬ન્તશંકુ એ બે શસ્ત્રોનો શલ્યને બહાર ખેંચી કઢાડવામાં ઉપયોગ કરવો; એષણી એ શસ્ત્રનો પરુ વગેરેની ગતિને તપાસવામાં અને ૨ભગંદર વગેરેના છેદ વખતે છેદનો અનુક્રમ બતાવવામાં ઉપયોગ કરવો તથા સૂચીઓનો સીવવામાં ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે શસ્ત્રોનો, આઠ પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મોમાં ઉપયોગ કહ્યો છે. ૪.

શસ્ત્રોને પકડવાની રીત.

તેષામથ યથાયોગગ્રહણસમાસોપાયઃ કર્મસુ વક્ષ્યતે—તત્ર વૃદ્ધિપત્રં વૃન્તફલસાધારણે ભાગે ગૃહ્ણીયાત્, મેદનાન્યેવં સર્વાણિ, વૃદ્ધિપત્રં મણ્ડલાગ્રં ચ કિંચિદુક્તાનપાણિના લેખને બહુશોડ્વચાર્ય, વૃન્તાપ્રે વિસ્લાવણાનિ, વિશેષેણ બાલવૃદ્ધસુકુમારમીરુનારીણાં રાજાં રાજપુત્રાણાં ચ ત્રિકૂર્ચકેન વિસ્લાવયેત્, તલપ્રચ્છાદિતવૃન્તમહ્ગુષ્ઠપ્રદેશિનીભ્યાં વ્રીહિમુખં, કુઠારિકાં વામહસ્તન્યસ્તામિતરહસ્તમચ્ચમાહુલ્યાડ્ગુષ્ઠવિષ્ટબ્ધયામિહન્યાત્, આરાકરપત્રૈષણ્યો મૂલે, શોષાણિ તુ યથાયોગં ગૃહ્ણીયાત્ ॥૫॥

૪ હવે જુદી જુદી શસ્ત્રક્રિયા કરતી વખતે ઉપર કહેલાં શસ્ત્રોને કેવી રીતે પકડવાં તે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે—વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અને ખીનું પણ ચીરવાનાં શસ્ત્રો તેમના હાથાનાં અને ફળા(પાના)ના મધ્ય ભાગમાં પકડવાં; વૃદ્ધિપત્રથી કે મંડલાગ્રથી લેખન કરવું (છોલવું) હોય ત્યારે તેઓને કંઈક ચતા હાથથી પકડીને દરદવાળી જગા ઉપર વારંવાર તેઓની યોજના કરવી; જે શસ્ત્રોનો પરુ વગેરેનો સ્નાવ કરાવવાના કામમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓને હાથાના અગ્રભાગમાં પકડવાં; વિશેષ કરી બાલક, વૃદ્ધ, સુકુમાર (સુંવાળા), ખીકણ, સ્ત્રી, રાજા અને રાજકુમારો એઓના પરુ વગેરેનો સ્નાવ કરાવવો હોય તો ત્રિકૂર્ચક નામના શસ્ત્રથી જ સ્નાવ કરાવવો; વ્રીહિમુખનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેના હાથાને હથેળીમાં

૧ જે વાગ્બટે કહેલું 'દંતલેખન' શસ્ત્ર આજ હોય તો વાગ્બટે તેનો ઉપયોગ દંતશર્કરા (દાંત ઉપર જમતી રેતી)ને શોધવામાં કહેલો છે.

૨ આનુલોચ્ય શબ્દનો સ્નાવ કરાવવો એવો અર્થ ઉલ્લેખ તથા ચક્રપાણિએ કરેલો છે તે બરાબર નથી. અમે હારાણ્યવંદના મત પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે. બગન્દરની ચિકિત્સામાં પણ કહેલું છે કે, 'પ્ષણી દત્ત્વા શક્તં પાતયેત્' એટલે એષણી રાખીને શસ્ત્રથી છેદ કરવો.

ઠાંકી અંગુઠાથી અને અંગુઠાની જોડેની આંગળીથી તેનાં ફળાને પકડવું; કુઠારિકા શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેને ડાબા હાથમાં પકડી જમણા હાથની વચલી આંગળીને અંગુઠાનો ટેકો દઈ તે આંગળીથી ઠોકવી; આરા, કરપત્ર અને એષણી એ ત્રણ શસ્ત્રોને મૂળમાં જ પકડવાં અને બાકીનાં શસ્ત્રોને જેમ શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં સગવડ પડે તેમ પકડવાં. ૫.

શસ્ત્રો કેવી આકૃતિવાળાં બનાવવાં.

તેષાં નામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાख्याતાઃ । તત્ર નક્ષરાશ્લેષણ્યાવઘ્નાહુલે, સૂચ્યો વક્ષ્યન્તે, (પ્રદેશિન્યગ્રપર્વપ્રદેશપ્રમાણા મુદ્રિકા । દશાહુલા શરારીમુખી સા કર્તરીતિ કથ્યતે ।) શોષાણિ તુ વડંગુલાનિ ॥ ૬ ॥

૫ આ શસ્ત્રોની આકૃતિઓ ધણુંકરીને તેઓનાં નામો ઉપરથી જ કહી દીધી છે, નખશસ્ત્ર અને એષણી આ બે શસ્ત્રો આઠ આંગળ લાંબાં કરવાં. સૂચીઓનું પ્રમાણ સૂત્રસ્થાનના 'અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય' નામના ૨૫ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (મુદ્રિકા-વીંટી નામનું શસ્ત્ર અંગુઠાના પડખાની આંગળીના ત્રણ પુરામાંનું પહેલું પુરું પેસે તેવડું કરવું, શરારીમુખ નામનું શસ્ત્ર દશ આંગળ લાંબું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે. ૧) બાકીનાં શસ્ત્રો ધણુંકરીને છ છ આંગળ ૨લાંબાં કરવાં. ૬.

શસ્ત્રોની ધાર કેટલી પાતળી ને કેવી રાખવી.

તત્ર ધારા મેદનાનાં માસૂરી, લેખનાનામર્ધમાસૂરી, વ્યધનાનાં વિસ્લાવણાનાં ચ કૈશિકી, છેદનાનામર્ધકૈશિકીતિ બડિશો દન્તાશંકુઆનતાપ્રે તીક્ષ્ણકણ્ટકપ્રથમ યવપત્રમુખે ચ ષ્ણી ગણ્ઠપદાકારમુખી ॥ ૭ ॥

૬ વૃદ્ધિપત્ર, નખશસ્ત્ર વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓનો ચીરવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓની ધાર મસૂરની ઠાળની ધાર જેટલી પાતળી રાખવી. મંડલાગ્ર વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓનો છોલવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓની

૧ આટલો પાઠ કેટલાએક ટીકાકારો મૂલમાં ન બાલુતા હોવાથી અમે કાઉંસમાં દાખલ કરેલ છે. શરારીમુખ અને કર્તરી આ બે શસ્ત્રો વાગ્બટમાં જુદાં જ કહેલાં છે અને અહીં પણ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ બતાવતાં શરારીમુખનો સ્નાવ કરાવવામાં ઉપયોગ કરવો એમ કહેલું છે અને કર્તરીનો મુખ્ય ઉપયોગ તો કાપવામાં થાય છે તેથી શરારીમુખ અને કર્તરી એ બે શસ્ત્રો જુદાં જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી 'શરારીમુખ' આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે, આ પાઠ પ્રક્ષિપ્ત હોય એમ લાગે છે.

૨ આ અધ્યાયના સૂત્રની નોટમાં શસ્ત્રોનાં પ્રમાણો વિશે આંગળોની જે જે સંખ્યા આપી છે તે અન્યાંતરના મત ઉપરથી છે માટે આ અન્યની સાથે તે નોટની વિરુદ્ધતાની શંકા કરવી નહીં.

ધાર મસૂરની દાળની ધાર કરતાં અર્ધી પાતળી રાખવી. કુકારિકા, શ્રીહિમુખ વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓનો વીધવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને સૂચી, કુશપત્ર વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓનો સ્વાવ કરાવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેઓની ધાર વાળના અગ્રભાગ જેટલી ખારીક કરવી. ચીરવામાં તથા છોલવામાં જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓનો જ ન્યારે કાપવામાં ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેઓની ધાર વાળના અર્ધ ભાગ જેટલી પાતળી રાખવી.^૧ વડિશ નમેલી અણીવાળું અને તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મ્હોડાવાળું કરવું. દંતશંકુ નામનું શસ્ત્ર આગલા ભાગમાં નમેલું અને જવના પેહલા નીકળતા પાનડાના જેવા મ્હોડાવાળું કરવું. રઝેપણી નામનું શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મ્હોડાવાળું અને જવના પેહલા નીકળતા પાનડાના જેવા મ્હોડાવાળું એમ બે પ્રકારનું કરવું. ૭.

શસ્ત્રના ગુણો.

તાનિ સુપ્રહાણિ સુલોહાણિ સુધારાણિ સુરુ-
પાણિ સુસમાહિતમુખાગ્રાણ્યકરલાણિ ચેતિ શસ્ત્ર-
સમ્પત્ ॥ ૮ ॥

૭ જે શસ્ત્રો સારી રીતે પકડી શકાય એવાં (સારી મૂઠવાળાં), સારા લોઢા (પોલાદ)થી બનાવેલાં, સારી ધારવાળાં, સારાં દેખાવવાળાં, અને જેઓના મુખના અગ્રભાગો-અણીઓ સારી રીતે બનાવેલ હોય એવાં અને કરકરી વગરનાં હોય તે શસ્ત્રો સારાં ગણાય છે. ૮.

શસ્ત્ર કેવું લેવું.

તત્ર વક્ત્રં કુર્ણં ચ્વળં ચ્વરધારમતિસ્થૂલમ-
ત્યલ્પમતિદીર્ઘમતિહ્રસ્વમિત્યષ્ટૌ શસ્ત્રદોષાઃ । અતો
વિપરીતગુણમાદદીતાન્યત્ર કરપત્રાત્ , તદ્ધિ ચ્વર-
ધારમસ્થિચ્છેદનાર્થમ્ ॥ ૯ ॥

૮ વાંકું, જાડી ધારવાળું હોવાને લીધે રુવાડાંમાં ન પેસી શકે એવું (બુઢું), ખંડિત (ભાંગેલું), ખરસટ ધારવાળું, બહુ જાડું, બહુ પાતળું, બહુ લાંબું અને બહુ ટુંકું એ આઠ-જાતનું શસ્ત્ર દોષવાળું ગણાય છે. ઉપર કહેલા આઠ દોષોથી

૧ જે કે યન્ત્રોમાં કહેલા વડિશનું અને આ વડિશનું પ્રયોજન એક જ છે તેપણ વડિશને બે જગોએ કહેલું છે તેવું કારણ એ છે કે યન્ત્રોમાં કહેલું વડિશ યોગ્યતા પ્રમાણે જાડું અને લાંબું તથા લાસા મ્હોડાવાળું કરવું અને શસ્ત્રોમાં કહેલું વડિશ તે છે આંગળ લાંબું અને તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મ્હોડાવાળું જ કરવું.

૨ યન્ત્રરૂપ એપણીનું પ્રમાણ યોગ્યતા પ્રમાણે કરવું તથા તેઓનું મ્હોડું અણશલિયાના મોઢા જેવું લાસું કરવું અને શસ્ત્ર-રૂપ એપણીની લંબાઈ તે આઠ આંગળ જ રાખવી અને તેનું મ્હોડું તીક્ષ્ણ કાંટા જેવું તથા જવના નવા પાનડા જેવું કરવું, એ કારણથી એપણીને યન્ત્રોમાં અને શસ્ત્રોમાં બન્નેમાં ગણી છે. તીક્ષ્ણ કાંટા જેવા મોઢાવાળી એપણીને અંગ્રેજોમાં 'શાર્પપ્રોબ્સ Sharp Probes' અને જવના પેહલા પાનડા જેવા મ્હોડાવાળી એપણીને અંગ્રેજોમાં 'ડાયરેક્ટર Director' કહે છે.

ઉલટા ગુણોવાળું એટલે સરખું, રુવાડાંમાં પેસી શકે એવી ઝીણી ધારવાળું, અખંડિત, લાસી ધારવાળું તથા બહુ જાડું, બહુ પાતળું, બહુ લાંબું કે બહુ ટુંકું ન હોય એવું શસ્ત્ર ઉપયોગમાં લેવું. પરંતુ કરપત્ર તે લાસી ધાર-વાળું નહીં પણ ખરસટ ધારવાળું જ બનાવવું જોઈએ, કારણ કે તેનો ઉપયોગ હાડકાંને કાપવાને માટે કરવાનો છે અને હાડકાંને કાપવામાં તે ખરસટ ધારની જ જરૂર છે. ૯.

શસ્ત્રોને શાનું પાણી પાવું.

તેષાં પાયના ત્રિવિધા ક્ષારોદકતૈલેષુ । તત્ર
ક્ષારપાયિતં શરશલ્યાસ્થિચ્છેદનેષુ, ઉદકપા-
યિતં માંસચ્છેદનમેદનપાટનેષુ, તૈલપાયિતં
શિરાવ્યધનચ્ચાયુચ્છેદનેષુ, તેષાં નિશાનાર્થં ઋ-
ક્ષ્ણશિલા માષવર્ણા, ધારાસંસ્થાપનાર્થં શાલ્મ-
લીફલકમિતિ ॥ ૧૦ ॥

૯ ક્ષાર, પાણી અને તેલ એ ત્રણ ચીજો શસ્ત્રોને પાવામાં આવે છે એટલે શસ્ત્રોને પાણી ચ્હડાવવા માટે અગ્નિમાં તપાવીને ક્ષારમાં, પાણીમાં કે તેલમાં ઘુઝાવવામાં આવે છે. આણુને કે હાડકાંને કાપવાને માટે જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો હોય તેને ક્ષારનું પાણી પાવું. માંસને કાપવા માટે, ચીરવા માટે કે ફાડવા માટે જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો હોય તેઓને પાણી પાવું. શિરાઓને વિધવા માટે તથા રનાયુઓને કાપવા માટે જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો હોય તેઓને તેલ પાવું. એ શસ્ત્રોની ધારને તીક્ષ્ણ કરવા માટે લાસી અને અડદ જેવા રંગની શિલા રાખવી અને તીક્ષ્ણ કરેલી ધારને સર્વત્ર સરખી કરવા માટે શેમળાનું ટપલું રાખવું. ૧૦.

કેવાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો.

भवति चात्र ।

यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।
सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत् ॥ ११ ॥

૧૦ શસ્ત્ર ન્યારે સારી પેઠં સજેલું, રુવાડાંને ઉતારી નાંખે એવું, ટપલાંપર ચ્હડાવીને સમી કરેલી ધારવાળું અને યોગ્ય પ્રમાણવાળું હોય ત્યારે તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પકડીને તેનો શસ્ત્રક્રિયામાં ઉપયોગ કરવો. ૧૧.

અનુશસ્ત્રોનાં નામો.

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिकाचकुलवि-
न्दजलौकामिक्षारनखगोजीरोफालिकाशाकपत्रक-
रीरबालाङ्गुल्य इति ॥ १२ ॥

૧૧. વાંસ, સ્ફટિક, કાચ, કુરુવિંદ, જળો, અગ્નિ,

૧ કુરુવિંદ એ એક જાતનો પત્થર છે. તેને ગુજરાતીમાં કરંજનો પત્થર કહે છે. ખંભાતના અક્રીક ધસનારાઓ અક્રીક ધસવા માટે આની સરાણુ બનાવે છે, આને મરાઠીમાં કુરુંદ અને અંગ્રેજોમાં કોરંડમ (Correndum) કહે છે.

क्षार, नप्प, लोथपाथरीनां पान, नगडनां पान, सागनां पान, अंकुरा, वाण अने आंगणीया अये यौद अनुशस्त्रो छे. १२.

अनुशस्त्रोने उपयोग.

शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ।
त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥१३॥
आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् ।
विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात्क्षारवह्निजलौकसाम् ॥१४॥
ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये ।
गोजीशोफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ॥
एष्वेष्वेषण्यलामे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः ॥१५॥

१२ शस्त्रो मणे नहीं अयेवा समयमां तथा आण्डाना अंगोमां ३ शस्त्रोथी लय पाभनारा लोडिना अंगोमां शस्त्रक्रिया करवी होय तो बुद्धिमान् वैद्ये कापवाने भाटे तथा थीरवाने भाटे शस्त्रोने अदले वांस, स्फटिक, काय अने कुरुविद अयेआने उपयोग करवो. जे अनी शके अम जणाय तो अयेथी कडाडवामां, कापवामां अने थीरवामां नयेआने उपयोग करवो. क्षारने, अग्निने तथा जणे मुकवानो विधि आगण कहेवामां आवशे. भ्रुवांमां ३ अंगोमां पांपणोमां स्त्राव करववा योग्य रोगो थया होय तो तेआने लोथपाथरीनां पानडां, नगडनां पानडां अने सागनां पानडां अयेआथी स्त्राव करववो. परूनी गति वगेरेने तपासवा योग्य रोगोमां अेषणी नामनुं शस्त्र न मणे तो वाणथी, आंगणीथी ३ अंकुरोथी काम यलावतुं. १३-१५.

शस्त्रो डेानी पासै तैयार करववामां.

शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ।
कारयेत्करणप्राप्तं कर्मारं कर्मकोविदम् ॥ १६ ॥

१३ बुद्धिमान् वैद्ये अये शस्त्रो पूरा साधनोवाणा अने शिल्पमां अतुर अयेवा लुडार पासै शुद्ध तीक्ष्ण लोहनां (पोलाहनां) करववामां. १६.

वैद्यने शस्त्रोने अल्यास राभयानी जरूर.

प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ।
तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः सदा । १७ ।

१४ शस्त्रोनी उत्तम येजना जणुनारा वैद्यने हमेशां पोताना काममां यश मणे छे अटला भाटे वैद्ये अभ्ययनना आरंभथी ज निल शस्त्रोने प्रयोग जणुवानो अल्यास करवो. १७.

अध्याय ६ भो.

उपक्रम.

अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् घन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

१ महर्षि सुश्रुत कहे छे ३, हवे अहीथी हू 'योग्या-

सूत्रीय' नामना अध्यायनुं व्याख्यान जे प्रमाणे भगवान् घन्वन्तरिअये मने ते विषयमां कहेतुं छे ते प्रमाणे करे छुं. १-२.

शिष्यने शस्त्रक्रियानो अल्यास करववानी जरूर.

अधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेत् ।
छेद्यादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथमुपदिशेत् ।
सुबहुश्रुतोप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो भवति ॥३॥

२ शिष्य सर्व आयुर्वेदशास्त्रना अर्थने समज युक्तो होय तो पणु तेने गुरुअये क्रियाआने अल्यास करववो. छेदन (कापवुं) वगेरे क्रियाआमां तथा स्नेहन वगेरे क्रियाआमां ते ते क्रियाआ करवानी रीतिने गुरुअये उपदेश करवो (शिष्यना हाथथी ते क्रियाआ करववी). कर्मके शिष्य धणुं ज अभ्ययन करीने पणु जे क्रियाआने अल्यास कथां विनानो रहे तो ते यिकित्सा करवामां योग्य थतो नथी. ३.

शस्त्रक्रियानो अल्यास डेवी रीते करववो.

तत्र पुष्पफलालाबूकालिन्दकत्रपुसैर्वाहककर्का-
रुकप्रभृतिषु छेद्यविशेषान् दर्शयेदुत्कर्तनपरि-
कर्तनानि चोपदिशेत्; दृतिबस्तिप्रसेवकप्रभृति-
षूदकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्यां; सरोमिण चर्मण्या-
तते लेख्यस्य; मृतपशुशिरासूपलनालेषु च
वेध्यस्य; घृणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्काला-
बुमुखेष्वेण्यस्य; पनसविम्बीबिल्वफलमज्जमृतप-
शुदन्तेष्वाहार्यस्य; मधूच्छिष्टोपलिप्ते शात्मली-
फलके विस्राव्यस्य; सूक्ष्मघनवह्नान्तयोर्मृदुच-
र्मन्तयोश्च सीव्यस्य; पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्ग-
विशेषेषु बन्धयोग्यां; मृदुमांसपेशीषूपलनालेषु च
कर्णसन्धिबन्धयोग्यां; मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निक्षा-
रयोग्यां; उदकपूर्णघटपार्श्वस्त्रोतस्यलाबूसुखादिषु
च नेत्रप्रणिधानबस्तिपीडनयोग्यामिति ॥ ४ ॥

३ कौठ, दुधणां, तरशुज (कलींगर), काकडी, अर्वाक (काक-
डीनी जत) अने कालगुं वगेरेमां गोतीर्थ आदि छेदन (कापवा) ना प्रकारे देआडवा. अटले जे जे प्रकारे कापवुं जेअये ते ते प्रकारे ते जणे कापीने शिष्यने शिष्यववा-
पआल, मूत्राशय अने आमडानो डोस अयेआमां पाणुी तथा कादव वगेरे लरी तेआ उपर शस्त्रप्रयोगो करीने थीरवानो

१ कर्तव्य कर्मना सम्यग्योगने भटि तेना जेवा कर्मने जे अल्यास तेनुं नाम 'योग'; अये योगने भाटे समर्थ अयेवा जे क्रिया तेनुं नाम 'योग्या'; योग्यानुं जे सूत्र शास्त्र तेनुं नाम 'योग्यासूत्र' अये 'योग्यासूत्र' विषयने अधिकार करीने आ अध्याय कहेवामां आवेद छे भटि आ अध्यायने 'योग्यासूत्रीय' कहेवामां आवे छे. (यकपालिदत्त.)

અભ્યાસ કરાવવો. ૧ રૂંવાડાંઆવાળું ચામડું પાથરીને તેમાં છેલ્લવાનો અભ્યાસ કરાવવો. મરેલા પશુઓની શિરાઓમાં તથા કમળોના નાળોમાં વીંધવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો. ધણુ નામના કીડાઓએ ફેલેલાં લાકડાઓમાં, વાંસોમાં, બરુઓમાં, દાંડલીઓમાં, સુકાયેલાં તુંબડાઓના મ્હોડામાં શલ્યાદિક શોધી કહાડવાનો અભ્યાસ કરાવવો. ફણુસ, ઘોલાં (તિડારાં) અને ખીલાં એઓના ગર્ભોમાં અને મરેલા પશુઓનાં દાંતોમાં શલ્યોને ખેંચી કહાડવાનો અભ્યાસ કરાવવો એટલે ફણુસ વગેરેના ગર્ભમાંથી ખીને તથા દાંતના પેદાંમાંથી દાંતને કહાડી બતાવીને કહાડવાની ક્રિયા શીખવવી. જેના ઉપર મીણુ ચોપડયું હોય એવા શેમળાના પાટિયામાં સાવ કરાવવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો. ઝીણુ અને જડા વસ્ત્રોના છેડાઓમાં તથા કામળ ચામડાઓના છેડાઓમાં સીવવાનો અભ્યાસ કરાવવો. વસ્ત્ર વગેરેથી બનાવેલાં માણુસના પુતળાના તે તે અંગોમાં તથા ઉપાંગોમાં પાટા બાંધવાનો અભ્યાસ કરાવવો. કામળ માંસપેશીઓમાં તથા કમળોના નાળાઓમાં કાનના સાંધાઓને બાંધવાનો અભ્યાસ કરાવવો. નરમ માંસના ટુકડાઓમાં ડહામ દેવાનો અને ક્ષાર મુકવાનો અભ્યાસ કરાવવો. જળથી ભરેલા ધડાના પડખામાં છિદ્ર કરીને તે છિદ્રમાં તથા તુંબડાના મ્હોડા વગેરેમાં અસ્તિ (પિચકારી)ની નળી દાખલ કરવાની અને પિચકારી દબાવવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો. ૪.

મવતશ્ચાત્ર ॥

एवमादिषु मेघावी योग्याहेषु यथाविधि ।
द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ५ ॥
तस्मात्कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षारान्निकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥ ६ ॥

૪ બુદ્ધિમાન પુરુષ જેઓમાં યુક્તિ દ્વાવે એવા ઉપર કહેલા કહેળા વગેરે દ્રવ્યોમાં શાસ્ત્રરીતિને અનુસરીને છેદન વગેરે ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે તો પછી સાચેસાચી તે ક્રિયાઓ કરવામાં મુંઝાતો નથી. એટલા માટે શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ અને અગ્નિકર્મ એઓમાં કુશલતા મેળવવાની ધ્વિષ્ટ રાખનારા પુરુષે જે જે દ્રવ્યમાં જે જે ક્રિયા કરવાની સરખાઈ જેવામાં આવે તે તે દ્રવ્યમાં તે તે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ૬.

અધ્યાય ૧૦ મો.

ઉપક્રમ.

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'વિશિખાનુપ્રવેશનીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

વૈદ્યે કેવી રીતે પોતાના ધંધાની શરુઆત કરવી.

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं निगदता राज्ञानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन छत्रवता दण्डहस्तेन सोपानत्केनानुद्धतवेषेण सुमनसा कल्याणाभिब्याहारेणाकुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखाऽनुप्रवेश्मव्या ॥ ३ ॥

૨ વૈદ્યે આયુર્વેદશાસ્ત્ર અને તેનો અર્થ સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઈ, ખીજા વૈદ્યોના હાથથી થતી છેદનાદિ તથા સ્નેહનાદિ ક્રિયાઓનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરી, પોતાના હાથથી પણ તે તે ક્રિયાઓ કરવાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી, શાસ્ત્રનો અર્થ ખીજા વિદ્વાનોની પાસે કહેવો હોય તો તે સંપૂર્ણ અને યથાર્થ કહી શકાય એવી શક્તિનું સંપાદન કરી, રાજને પરીક્ષા આપી તેની પાસેથી અનુમતિપત્ર (સન્દ) મેળવીને પોતાના ધંધાની શરુઆત કરવી. વૈદ્યે પોતાના નખો તથા દહાડી વગેરેના વાળ ઉતરાવી નાખવા, પવિત્ર રહેવું, ઘોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં, હાથમાં છત્રી તથા લાકડી રાખવી, પગરખાં-જેડો પહેરવાં, વેશ ઉદ્ધતાઈ ભરેલો નહીં પણ સાદો રાખવો, મનમાં પ્રસન્ન રહેવું, સારું (હિત, મિત અને મધુર) બોલવાની ટેવ રાખવી, કોઈ જાતની ઠગાઈ કે કોઈ જાતનો ઢોંગ કરવાથી દૂર રહેવું, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ બંધુભાવ રાખવો અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં પોતાની સાથે કામકાજ કરવા માટે એક સારો સહાય (નોકર) રાખવો. ૩.

૧ વિશિખા એટલે કર્મમાર્ગ-(ચિકિત્સાના વ્યવસાયનો-ધંધાનો માર્ગ), તેને માટે જે અનુપ્રવેશ-શરુઆત તેને 'વિશિખાનુપ્રવેશ' કહેવામાં આવે છે. અથવા વિશિખા એટલે રસ્તો-બંધાર, તેમાં ચિકિત્સાને માટે જે અનુપ્રવેશ તેને 'વિશિખાનુપ્રવેશ' કહેવામાં આવે છે એ વિશિખાનુપ્રવેશ વિષયને અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવેલ છે તેથી આ અધ્યાયને 'વિશિખાનુપ્રવેશનીય' એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. (ચક્રપાણિદત્ત). કવિરાજ હારાણ્યચંદ્ર વિશિખા એ શબ્દનો અર્થ રોગીના રહેવાના ધરનો માર્ગ એવો કરે છે.

૧ રૂંવાડાંવાળું ચામડું પાથરીને એમ કહેવાથી રૂંવાડાની વલણને અનુસરીને જ લેખન કરવું એમ બતાવે છે. કેમ કે, પ્રતિલેખ, રૂંવાડાંની વલણની સામે લેખન કરવાથી વેદના થાય છે અને રક્તની અતિપ્રવૃત્તિ થાય છે. (હારાણ્યચંદ્ર.)

રોગ જાણવાનાં સાધનો.

તતો દૂતનિમિત્તશકુનમજ્જલાનુલોમ્યેનાતુર-
ગૃહમભિગમ્યાપવિશ્યાતુરમભિપદ્યેત્ સ્પૃશોત્પૃચ્છે-
ચ્છ । ત્રિભિરેતૈર્વિજ્ઞાનોપાયૈ રોગાઃ પ્રાયશો વેદિ-
તવ્યા હત્યેકે । તત્તુ ન સમ્યક્ । વદ્ધિઘો હિ
રોગાણાં વિજ્ઞાનોપાયઃ । તદ્યથા પચ્ચભિઃ શ્રોત્રા-
દિભિઃ પ્રશ્નેન ચેતિ ॥ ૪ ॥

૩ પછી પોતાને યોલાવવા આવેલા રોગીના દૂતની, વાયુ વગેરે નિમિત્તોની, પક્ષીઓનું યોલવું વગેરે શકુનોની અને સ્વસ્તિકપૂર્ણુ ઘટ આદિ માંગલિક પદાર્થોની અનુ-કુલતા-શુભતા જોઈને રોગીને ઘેર જવું. પછી ત્યાં જઈ રોગીની પાસે ઘેસીને રોગીને જોવો, રોગીના સ્પર્શ કરવો અને રોગીને તેની સ્થિતિની હકીકત પૂછવી. કેટલાએક કહે છે કે-દર્શન, સ્પર્શ અને પ્રસ્ન એ ત્રણ ઉપાયોથી એટલે જોવાથી, સ્પર્શ કરવાથી અને પૂછવાથી ધાણું-કરીને સઘળા રોગો જાણી શકાય છે; પણ તે વાત બરાબર નથી. કારણ કે-એ ત્રણ ઉપાયોથી જ સઘળા રોગો વિશેષરૂપે જાણી શકાતા નથી; પરંતુ સાંભળવું, જોવું, ચાખવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું અને પૂછવું એ છ ઉપાયોથી જ સઘળા રોગો વિશેષરૂપે જાણી શકાય છે. ૪.

ક્યા સાધનથી ક્યા રોગો જાણાય છે.

તત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયવિજ્ઞેયા વિશેષા રોગેષુ વ્રણા-
સ્નાવવિજ્ઞાનીયાદિષુ વક્ષ્યન્તે 'સપેનં રક્તમીરયન્ન-
નિલઃ સશબ્દો નિર્ગચ્છતિ'હત્યેવમાદયઃ; સ્પર્શને-
ન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શીતોષ્ણશ્લક્ષ્ણકર્કશમૃદુકઠિનત્વા-
દયો જ્વરશોફાદિષુ; ચક્ષુરિન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શરી-
રોપચ્યાપચ્યાયુર્લક્ષણબલવર્ણવિકારાદયઃ; રસ-
નેન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ પ્રમેહાદિષુ રસવિશેષાઃ; ઘ્રાણેન્દ્રિ-
યવિજ્ઞેયા અરિષ્ટલિઙ્ગાદિષુ વ્રણાનામવ્રણાનાં ચ
ગન્ધવિશેષાઃ; પ્રશ્નેન ચ વિજાનીયાદેશં કાલં
જાતિં સાત્મ્યમાતઙ્કસમુત્પત્તિં વેદનાસમુચ્છ્રાયં
બલં દીપ્તાગ્નિતાં વાતમૂત્રપુરીષરજસાં પ્રવૃત્યપ્રવૃત્તી
કાલપ્રકર્ષાદીંશ્ચ વિશેષાન્; આત્મસદૃશોષુ વિજ્ઞા-
નાભ્યુપાયેષુ તત્સ્થાનીયૈર્જાનીયાત્ ॥ ૫ ॥

૪ રોગીની અંદર કેટલીક ખાસ બાબતો સાંભળવાથી જાણી શકાય છે. જેઓ વિષે આગળ 'ત્રણાસ્નાવવિજાનીય' વગેરે અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. જેમકે ત્યાં કહેલું છે કે-'કીણવાળા રુધિરને પ્રવર્તાવતો વાયુ શબ્દ કરતો નીકળે છે' વગેરે. તાવ, સોજાને વગેરે રોગોમાં થંડાપણું, ગરમપણું, લાસાપણું, ખરસટપણું, કામળપણું અને કંઠણપણું વગેરે ખાસ બાબતો સ્પર્શ કરવાથી જાણાય છે. શરીરનું સ્થૂલપણું અને કૃશપણું, અયુષ્યનાં લક્ષણો, બળ અને શરીરના વર્ણોના ફેરફાર વગેરે કેટલીક ખાસ બાબતો

જોવાથી જ જાણાય છે. પ્રમેહ વગેરે રોગોમાં મૂત્ર વગે-
રેના મધુરાદિ રસવિશેષો જોએ ચાખવાથી જ જાણાય છે. અરિષ્ટ લક્ષણોમાં ત્રણોના તથા ત્રણોથી જુદા જુદા રોગોના જે જુદા જુદા ખાસ ગન્ધો કહેવામાં આવશે તે સુંઘ-
વાથી જાણાય છે. પૂછવાથી જે દેશમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેની, રોગની ઉત્પત્તિના સમયની, રોગીની જાતિની (અથવા રોગની સંપ્રાપ્તિની), રોગીને અનુકૂલ પડતા આહારવિહારોની, રોગનાં કારણોની, વેદનાના વધારા ઘટારાની, શરીરની શક્તિની, જઠરાગ્નિની સ્થિતિની, અધો-
વાયુ મલમૂત્ર અને રજ વગેરેની પ્રવૃત્તિની કે અપ્રવૃત્તિની, કેટલો સમય થયા રોગ થયો છે તેની તથા એવી જ બીજી પણ ખાસ બાબતોની ખબર પડે છે.^૧ વૈદે જે રોગો શાસ્ત્રમાં કહેલા ન હોય તેઓને પણ ઉપર કહેલા પાંચ ઇન્દ્રિયો અને પ્રસ્ન એ છ રોગ જાણવાના ઉપાયોવડે વાતાદિ દોષોના લક્ષણો ઉપરથી જાણી^૨ લેવા. ૫.

કેવા રોગો વૈદને મોહ પમાડે છે.

भवति चात्र ॥

મિથ્યાદૃષ્ટા વિકારા હિ દુરાહ્યાતાસ્તથૈવ ચ ।

તથા દુષ્પરિમૃષ્ટાશ્ચ મોહયેયુશ્ચિકિત્સકમ્ ॥ ૬ ॥

૫ જે રોગો ખોટી રીતે જોવામાં આવે એટલે એક રોગને બીજા રોગરૂપે જાણવામાં આવે અથવા ખોટી રીતે જાણવામાં આવે એટલે રોગી પોતાના રોગની ખરી હકીકત વૈદને જાણાવે નહીં અથવા વૈદ રોગના તત્વને સારી રીતે સમજી શકે નહીં તો તે રોગો વૈદને મુંઝવી નાંખે છે. ૬.

રોગ પરત્વે વૈદનું કર્તવ્ય.

एवमभिसमाक्ष्य साध्यान् साधयेत्, याप्यान्
यापयेत्, असाध्यान्नोपक्रमेत्, परिसंवत्सरोत्थि-
तांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् ॥ ७ ॥

૬ એવી રીતે ઉપર કહેલા રોગોને જાણવાના છ ઉપાયોથી રોગની બરાબર પરીક્ષા કરીને વૈદે સાધ્ય રોગોને મટાડવાની ચિકિત્સા કરવી, યાપ્ય રોગોને થોભાવી રાખવા એટલે રોગીનું જીવન બાકી હોય ત્યાં સુધી તે રોગોને વધવા ન દેતાં તેજ સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવા ચિકિત્સા કરવી અને અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરવી જ નહીં. જે રોગોને

^૧ કવિરાજ હારાજચંદ્ર તે અહીં 'આત્મસદૃશોષુ' એની જગ્યાએ 'આત્માસદૃશોષુ' એવો પાઠ માનીને એનો અર્થ વૈદને પોતાને વિજ્ઞાનના ઉપાયો-ઇન્દ્રિયો અસદૃશ એટલે હીન હોય તો તેણે તત્સ્થાનીય એટલે રોગીના ઘરનાં માણસો પાસેથી રોગની હકીકત જાણવી એટલે વૈદને પોતાને આંખ વગેરે કોઈ ઇન્દ્રિય કમ-
બોલી હોય તો રોગીના ઘરના માણસને પૂછી રોગની હકીકત જાણવી. 'આત્મસદૃશોષુ' એ પાઠને તે પ્રમાણમાં માને છે.

^૨ એવા વિષયમાં કહેલી બાબતને પંચિકાકાર પ્રક્ષિપ્ત માને છે.

ઉપન થયાને એક વર્ષ વિતેલું હોય તે રોગોની ધણુંકરીને ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૭.

કેવા માણસોના રોગો કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

તત્ર સાધ્યા અપિ વ્યાધયઃ પ્રાયેષૈવાં દુશ્ચિકિત્સ્યતમા ભવન્તિ; તદ્યથા-શ્રોત્રિયનૃપતિ-સ્ત્રીબાલવૃદ્ધમીરુરાજસેવકકિતવદુર્બલવૈદ્યવિદગ્ધ-વ્યાધિગોપકદરિદ્રકૃપણક્રોધવતામનાત્મવતામના-થાનાં ચ; एवं निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मार्थ-કામયશાંસિ પ્રાપ્નોતિ ॥ ૮ ॥

૭ વેદીઆ બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, ખીકણો, રાગના નોકરો, જુગારીઓ, નબળાઓ, વૈદ્યકું શોડુક જ્ઞાન મળવાથી પોતાને વૈદ્ય માનનારાઓ, રોગને છુપાવનારાઓ, દરિદ્ર લોકો, કંભૂસ લોકો, ક્રોધી લોકો, ઈદ્રિયોને વશ નહીં રાખી શકનારાઓ અને અનાથ લોકો એઓના રોગો સાધ્ય છતાં પણ ધણુંકરીને ચિકિત્સા કરવામાં બહુ મુશ્કેલી ભરેલા થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ચિકિત્સા કરનારો વૈદ્ય ધર્મ, ધન, કામ અને યશ એઓને મેળવે છે. ૮.

વૈદ્યે સ્ત્રીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું.

ભવતિ ચાત્ર ॥

સ્ત્રીભિઃ સહાસ્યાં સંવાસં પરિહાસં ચ વર્જયેત્ ॥

દત્તં ચ તાભ્યો નાદેયમન્નાદન્યઙ્ગિષ્ઠવરૈઃ ॥ ૯ ॥

૯ વૈદ્યે સ્ત્રીઓની સાથે એક આસન ઉપર બેસવાની, એકાન્તમાં રહેવાની અને હાંસી કરવાની ટેવ રાખવી નહીં. ઉત્તમ વૈદ્યોએ સ્ત્રીઓની પાસેથી અન્ન શિવાય ખીજું કશું તેઓ આપે તો પણ લેવું નહીં. ૯.

અધ્યાય ૧૧ મો.

ક્ષારપાક વિધિ. (ક્ષારની બનાવટ અને તેનો ઉપયોગ.)

અથાતઃ ક્ષારપાકવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'ક્ષાર-પાકવિધિ' એ નામના (ક્ષાર બનાવવો અને તેનો ઉપ-યોગ કરવો એ વિષયના) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

૧ ધણુંકરીને એ શબ્દથી રક્તશુદ્ધિ વગેરે રોગો વર્ષ પણ પણ સાધ્ય છે એમ ખતાવે છે.

૨ ક્ષારનો પાક એટલે પકાવવું-બનાવવું, અને વિધિ એટલે ઉપયોગ, એ જે વિષયને અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવેલ છે તેથી આ અધ્યાયને 'ક્ષારપાકવિધિ' એવું નામ આપવામાં આવેલ છે.

શસ્ત્રોમાં ક્ષારનું પ્રધાનપણું.

શસ્ત્રાનુશસ્ત્રેભ્યઃ ક્ષારઃ પ્રધાનતમઃ; હૃદયમેઘલે-ચ્યકરણાત્રિદોષમ્નત્વાદ્વિશેષક્રિયાવચારણાચ ૩ તત્ર ક્ષરણાત્ક્ષણનાદ્વા ક્ષારઃ ॥ ૪ ॥

નાનૌષધિસમવાયાત્ત્રિદોષમ્નઃ; શુક્લત્વાત્સૌમ્યઃ; તસ્ય સૌમ્યસ્યાપિ સતો દહનપચનદારણાદિ-શક્તિરવિરુદ્ધા, આન્નેયૌષધિગણભૂયિષ્ટત્વાત્કટુક ઉષ્ણસ્તીક્ષ્ણઃ પાચનો વિલયનઃ શોષનો રોપણઃ શોષણઃ સ્તમ્ભનો લેશનઃ કૃમ્યામકફકુષ્ઠવિષમે-દસામુપહન્તા પુસ્ત્વસ્ય ચાતિ સેવિતઃ ॥ ૫ ॥

સ દ્વિવિધઃ પ્રતિસારણીયઃ; પાનીયશ્ચ ॥ ૬ ॥

૨ ક્ષાર, કાપવું, ચીરવું અને છોલવું એ ત્રણ ક્રિયાઓ કે જે જળો અને અગ્નિથી નથી થઈ શકતી તે (જે ઠેકાણે શસ્ત્રપ્રયોગ ન કરી શકાતો હોય તેવા વિષમસ્થા-નોમાં પણ) કરે છે, વાતાદિ ત્રણે દોષોને મટાડે છે અને ખીજા શસ્ત્રોથી ન થઈ શકતી વિશેષક્રિયામાં (પીવામાં) પણ તેનો શસ્ત્રના જેવો ઉપયોગ થાય છે, તેથી ક્ષાર મંડલાત્ર વગેરે સઘળા શસ્ત્રો અને વાંસ વગેરે અનુશસ્ત્રો કે જે આમાં જળો પ્રધાન અને અગ્નિ પ્રધાનતર છે તેઓ કરતાં પણ પ્રધાનતમર-વિશેષ પ્રધાન છે. ૩.

'ક્ષાર' શબ્દની નિરૂક્તિ.

૩ ક્ષરણુ કરે છે (માંસ, ચામડી વગેરેને ખેરવી નાખે છે) તેથી અથવા ક્ષણુન કરે છે (માંસ, ચામડી વગે-રેનો નાશ કરે છે) તેથી તેને 'ક્ષાર' કહેવામાં આવે છે. ૪.

ક્ષારના ગુણ.

૪ ક્ષાર નાના પ્રકારની ઔષધિઓના સંયોગથી બને છે તેથી વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોને મટાડે છે. ૩

૧ નાડીત્રણુ વગેરેને છોલવામાં, ત્રણુ શોથ વગેરેને ચીરવામાં અને જેમાં કકણુ અને ઉન્નત માંસ હોય એવા ત્રણુમાં છોલ-વામાં-લેપન કરવામાં ક્ષારનો ઉપયોગ થાય છે.

૨ હૃદય વગેરે અનેક ક્રિયાઓ કરવાપણું, મંડલાત્ર વગેરે શસ્ત્રો તથા વાંસ વગેરે અનુશસ્ત્રોમાં પ્રત્યેકમાં નથી અને ક્ષારમાં છે તેથી ક્ષારનું પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાય છે. 'ક્ષારથી અગ્નિ પ્રધાન છે' એમ જે આગલ કહેવામાં આવશે તે, વાત અને કફના સંબન્ધવાળા અર્શના દાહમાં અને અગ્નિથી બળેલા રોમો પાછા ન થવાના હેતુથી છે, તે એક આસ બાબત માટે છે, તેથી ધણું કાર્યો કરવાથી જે ક્ષારનું પ્રધાનપણું કહેલું છે તેને બાધ આવતો નથી. કોઈ શંકા કરે કે, શસ્ત્રોથી પણ ન્યારે ક્ષારને પ્રધાનપણું છે તો શસ્ત્રો કરતાં પ્રથમ તેનું કથન કરવું જોઈએ? પણ તેમ નથી. કેમ કે, અનુશસ્ત્રોમાં ગણના હોવાને લીધે અપ્રધાનપણું પણ ક્ષારમાં વિવક્ષિત છે. (ચક્રપાણિદત્ત.)

૩ ઔષધોને બાળી નાખવાથી ભસ્મમાં તેના અસલ ગુણો આવશે નહીં એમ માનવું નહીં. કેમકે ભસ્મમાં પણ ઔષધના ગુણો ઉતરે છે એ વિષે પ્રમાણો જેવામાં આવે છે. જેમકે-રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં કહેલું છે કે, 'કમળની ભસ્મ પાણીમાં ઘાળી તેમાં મધ નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.'

ક્ષાર સંકેદ હોવાને લીધે સૌમ્ય^૧ છે. સૌમ્ય હોવા છતાં પણ તેની બનાવટમાં આગ્નેય(ગરમ) ઔષધિઓનો જથ્થો ઘણો હોવાને લીધે^૨ તેમાં બાળવાની, પકાવવાની અને ફાડવાની વગેરે શક્તિનું હોવું વિરુદ્ધ નથી. ક્ષાર રસમાં-સ્વાદમાં તીખો^૩ અને ખારો, ઉષ્ણ-વીર્ય, અન્નના અજીર્ણને તથા વ્રણને પકાવનાર, વાયુ તથા કફની અધિકતાવાળા સોમને પીંગળાવનાર, દુષ્ટ વ્રણનું શોષન કરનાર, વ્રણને રૂઝવનાર, વ્રણના ક્લેદનુ-ભેજનું શોષણ કરનાર, રક્તની અતિપ્રવૃત્તિનું સ્તંભન કરનાર અને ઉખેડનાર છે તથા કૃમિ, આમ, કફ, કુષ્ઠ, વિષ અને મેદવૃદ્ધિ (ચરબીનું વધવું) એઓને મટાડનાર છે. જે ક્ષારનું વધારે સેવન કરવામાં આવે તો તેથી વીર્યનો નાશ થાય છે. ૫.

ક્ષારના બે ભેદો.

૫ પ્રતિસારણીય (ચોપડવાને-લગાડવાને યોગ્ય) અને પાનીય (પીવાને યોગ્ય) એ બેદોથી ક્ષાર બે પ્રકારનો છે. ૬.

પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ.

તत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभद्रुकिलोसभ-
गन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यचछ-
व्यङ्गमशकबाह्यविद्रुधिकृमिविषाशस्सूपदिश्यते स-
प्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैद-
र्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु चैवानुशस्त्रप्रणिधान-
मुक्तम् ॥ ७ ॥

૧ ક્ષાર સૌમ્ય હોવા છતાં પણ શીતવર્ય નથી, કેમકે તેમાં ઉષ્ણપણું જ જેવામાં આવે છે. મહાભૂતોનો કોઈ એક અદૃષ્ટ વિશેષથી ઘટાયેલો એવો સંગ્રહ થાય છે, કે જે સમાન આશ્રય-વાળા ગુણને પણ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. જેમ કે આમળામાં તેજ અમ્લ રસને ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ ઉષ્ણવીર્યને ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેમ ક્ષારની અંદરનો સૌમ્ય ભાગ શુક્લપણું જ ઉત્પન્ન કરે છે ઉષ્ણપણું ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી (ચક્રપાણિદત્ત).

કવિરાજ હારાણ્યચન્દ્રે તો 'સ સ્વલ્ભ આગ્નેયગુણમૂયિષ્ઠત્વાત્' એવો પાઠ માનીને 'ક્ષારની બનાવટમાં ગરમ ઔષધો ઘણાં હોવાને લીધે તે કટુ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણવાળો છે, એમ અર્થ કરે છે.

૨ ક્ષાર ત્રણે દોષોને મટાડનાર હોવાથી જ પિત્તાર્શમાં પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. 'ક્ષાર' સંકેદ હોવાને લીધે સૌમ્ય છે એમ કહેવાને તાત્પર્ય એવો છે કે, ક્ષાર પોતાના શુક્લ-રૂપને લીધે રૂપમાં જ સૌમ્ય છે, કેમકે શુક્લરૂપ સોમનું-જણતું જ છે. બાકી ગુણોમાં તો ક્ષાર ઉષ્ણ જ છે. તેથી જ તેના ગુણો કહેતી વખતે તેને ઉષ્ણ જ કહેવામાં આવેલ છે.

૩ અહીં મૂળમાં ક્ષારનો તીખો જ રસ લખેલો છે. લવણ રસ લખેલો નથી તેનું કારણ એ છે કે ક્ષારનો લવણ વર્ગમાં પાઠ હોવાને લીધે તેનો લવણ રસ તો સિદ્ધ જ છે. આથી ક્ષારનો લવણ અને તીખો એ બે રસો છે એમ સમજવું. આગળ વિષયના શ્લોકમાં પણ ક્ષારનો મુખ્ય રસ લવણ અને અનુરસ તીખો લખવામાં આવેલ છે.

૬ કુષ્ઠ (ચામડીના રોગો), કિટિભ, દાદર, સંકેદ કાઠ, ભગંદર, રસોળી, દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ (નાસુર), ચર્મકીલ, તલ, ન્યસ્છ, વ્યંગ, મસ, બહારના કૃમિ, બહારનો વિદ્રધિ, બહારનું ઝંર, અર્શ વગેરે રોગો ઉપર પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો. તેમ જ મુખ-રોગોમાંના ઉપજિહ્વ, અધિજિહ્વ, ઉપકુશ, દંતવેદર્ભ, વાતરોહિણી અને કફરોહિણી એ સાત જ રોગોમાં પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો, કેમકે એ સાત રોગોમાં જ અનુશસ્ત્રનો-ક્ષારનો ઉપયોગ કરવાનું ચિકિ-ત્સામાં કહેલું છે. ૭.

પાનીય ક્ષારનો ઉપયોગ.

पानीयस्तु गरगुल्मादराग्निसंगाजीर्णाचका-
नाहशर्कराश्मर्याभ्यन्तरविद्रुधिकृमिविषाशस्सूप-
युज्यते ॥ ८ ॥

૭ કૃત્તિમવિષ, ગુદમ, ઉદરના રોગો, અગ્નિમાંઘ, અજીર્ણ, અરુચિ, આનાહ (કબજિઆત), શર્કરા, પથરી, અંદરનો વિદ્રધિ, પેટના કૃમિ, અંદરનું વિષ અને અર્શ એ રોગો ઉપર પાનીયક્ષારનો ઉપયોગ કરવો. ૮

કોને પાનીય ક્ષાર ન આપવો ?

अहितस्तु रक्तापित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबाल-
वृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवं
विधेभ्यः ॥ ९ ॥

૮ પિત્તપ્રવૃત્તિવાળો મનુષ્ય, બાળક, વૃદ્ધ, દુર્બલ, તથા રક્તપિત્ત. જ્વર, ભ્રમ (માથામાં ચકરી આવવી). મદ (દાર, સાપારી વગેરેનો નિશો-મીણો), મૂર્છા અને તિમિર (આંખનો રોગ) એ રોગોમાંના કાઈ પણ રોગથી પીડાતા મનુષ્યો અને એવા જ બીજા રોગી-ઓને પાનીય ક્ષાર નુકસાન કરનારો છે (માટે તેઓને પાનીય ક્ષાર આપવો નહિ.) ૯

પાનીય ક્ષાર બનાવવાનો સંક્ષિપ્ત વિધિ.

तं चेतश्चारचद्गध्वापरिस्त्रावयेत्तस्य विस्ता-
रोऽन्यत्र ॥ १० ॥

૯ આગળ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો જે વિધિ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે મરખા વગેરેના વૃક્ષોને બાળી, તેઓની ભસ્મને ૭ ગુણા પાણીમાં ઘોળી, એકવીશવાર વસ્ત્રથી ગાળી, અગ્નિ ઉપર પકાવી, ત્રીજા ભાગ જેટલું પાણી બાકી રહે સારે તેને વસ્ત્રથી ગાળી લેવું, એટલે પાનીય ક્ષાર બને છે. પ્રતિસારણીય ક્ષાર અને પાનીય ક્ષારમાં ફેર એટલો જ છે કે-પ્રતિસારણીય ક્ષારને

૧ 'પાનીયક્ષારની ઉત્તમ માત્રા એક પલ (૪ તોલા), મધ્યમ માત્રા ત્રણ કર્ષ (૩ તોલા) અને અધમ માત્રા અર્ધપલ (બે તોલા) છે, એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨ એ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા ક્ષારનો સાત દિવસ પછી ઉપ-યોગ કરવો (વાગ્બટ).

જેમ ખીજવાર પકાવવામાં આવે છે તેમ પાનીય ક્ષારને ખીજવાર પકાવવામાં આવતો નથી. આ પાનીય ક્ષારના સંબંધમાં જે કાંઈ વિસ્તારથી કહેવાનું છે તે આગળ 'ગુદ્મ-ચિકિત્સિત' વગેરે અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. ૧૦.

પ્રતિસારણીય ક્ષારના ભેદા.

અથેતરસ્ત્રિવિધો મૃદુર્મધ્યસ્તીક્ષ્ણશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૃદુ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. ૧૧.

પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ.

તં ચિકીર્ષુઃ શરદિ ગિરિસાનુજં શુચિરૂપાંષ્ય પ્રશસ્તેઽહનિ પ્રશસ્તદેશજાતમનુપહતં મધ્યમવયસં મહાન્તમસિતમુષ્કકમધિવાસ્યાપરેદ્યુઃ પાટયિત્વાઽ-મિમન્ડ્યાનંન મન્ત્રેણ--'અગ્નિવીર્યં મહાવીર્યં મા તે વીર્યં પ્રણયતુ । હૈવ તિષ્ઠ કલ્યાણ મમ કાર્યં કરિષ્યસિ । મમ કાર્યં કૃતે પશ્ચાત્સ્વર્ગલોકં ગમિષ્યસિ' શ્વેતપુષ્પ-રક્તપુષ્પસહસ્રં જુહુયાત્, ઋષ્ડશઃ પ્રકલ્યાવપાટ્ય નિવાંતે દેશે નિચિતં કૃત્વા સુધાશર્કરાશ્ચ પ્રક્ષિપ્ય તિલનાલૈરાદીપયંત્, અથાપશાન્તેઽગ્નૌ તદ્ભસ્મ પૃથગ્ગૃહ્ણીયાન્નસ્મશર્કરાશ્ચ । અથાનેનૈવ વિધાનેન કુટજપલાશાશ્વકર્ણપારિમદ્રકભિભીતકારગ્વધતિ-લ્વકાર્કસ્નુહ્યપામાર્ગપાટલાનક્તમાલવૃષકદલીચિ-ત્રકપૂર્તિકેન્દ્રવૃક્ષાસ્ફોતાશ્વમારકસપ્તચ્છદાગ્નિમ-ન્યગુઝાશ્ચત્તન્નશ્ચ કોશાતકીઃ સમૂલફલપત્રશાખા દહેત્ । તતઃ ક્ષારદ્રોણમુદ્કદ્રોણૈઃ ષડ્ભિરાલોઙ્ય મૂત્રૈર્વા યથાકૈરેકવિંશતિવારાન્ વિસ્ત્રાવ્ય મહતિ કટાહે શનૈર્દર્શ્યા વિષદ્વયન્ વિપચેત્ સ યદા ભવત્યચ્છો રક્તસ્તીક્ષ્ણઃ પિચ્છિલશ્ચ, તમાદાય મ-હતિ વસ્ત્રે પરિસ્ત્રાવ્યેતરદ્વિસૃજ્ય ચ પુનરગ્નાવધિશ્ર-યેત્ । તત એવ ચ ક્ષારોદકાત્કુડવમધ્યર્થે વાઽપન-યેત્ । તતઃ કટશર્કરાભસ્મશર્કરાક્ષીરપાકશઙ્ખના-ભીરશ્નિવર્ણાઃ કૃત્વાઽઽયસે પાત્રે તસ્મિન્નેવ ક્ષારોદકે નિષિચ્ય પિષ્ઠા તેનૈવ દ્વિદ્રોણેઽષ્ટપલસંમિતં શઙ્ખ-નાભ્યાદીનાં પ્રમાણં પ્રતિવાપ્ય સતતમપ્રમત્તશ્ચૈન-મવઘટ્ટયન્ વિપચેત્ । સ યથા નાતિસાન્દ્રો નાતિ-દ્રવશ્ચ ભવતિ તથા પ્રયતેત । અથૈનમાગતપાકમ-વતાર્યોનુગુપ્તમાયસે કુસ્મે સંવૃતમુલ્કે નિદધ્યાત્ ।

૧૧ મધ્યમઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાની ઇચ્છા ધરાવનારા વૈદ્યે શરદ્ ઋતુમાં શુભ દિવસ જોઈ, તે દિવસે સ્નાના-દિકથી પવિત્ર થઈ, ઉપવાસ કરી, પર્વતના શિખર ઉપર (અથવા જંગલ દેશની) સપાટ અને સારી ભૂમિમાં ઉગેલા, મધ્યમ અવસ્થાવાળા, અને મ્હોટા પ્રમાણના અને કીડ વગેરેથી નુકસાન નહીં પામેલા કાળાં ફૂલવાળા મરખાને

આગલે દિવસે અધિવાસન^૧ કરી આવીને ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મરખાની પાસે જઈ નીચેના મંત્રથી તેને અભિમંત્રણ કરીને તેના કટકા કરવા. અભિમંત્રણનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે:-

“અગ્નિવીર્યં મહાવીર્યં મા તે વીર્યં પ્રણયતુ ।

હૈવ તિષ્ઠ કલ્યાણ મમ કાર્યં કરિષ્યસિ ।

મમ કાર્યં કૃતે પશ્ચાત્સ્વર્ગલોકં ગમિષ્યસિ ॥”

હે અગ્નિ સરખા વીર્યવાળા! હે મહાવીર્ય! તારી શક્તિનો નાશ નહિ થાઓ! હે કલ્યાણકર! તું અહીં જ રહે અને મારું કામ કર; મારું કામ કર્યા પછી સ્વર્ગ-માં જાઓ.” આ મંત્રથી મરખાનું અભિમંત્રણ કર્યા પછી એક હજાર ઘાળાં પુષ્પ અને રાતાં પુષ્પનો હોમ કરવો અને પછી તેને મૂળ, પાનડાં, શાખા વગેરેની સાથે કાપી નાંખી, તેની ફાડો કરી, ફાડોના પણ નહાના નહાના ટુકડા-ઓ કરી. તે ટુકડાઓને પવન વગરના પ્રદેશમાં ખડકી, તે ટુકડામાં જેમાંથી ચૂનો બને છે તે પથરાઓ નાંખી, તેને તલસરાઓથી (તલનાં ઘાસથી) સળગાવી દેવો. એ સળગાં લાકડાંઓ બાળી જામને અગ્નિ શાન્ત થઈ (દરી) બન્ય ત્યારે તે ભસ્મ, મરખાના લાકડાં બાળતી વખતે તેનો રસ જમીન ઉપર પડતાથી મારીના જે મોટા ગાંગડાઓ બંધાઈ બન્ય તે (ભસ્મશર્કરા) તથા ચૂનાની પાટા અને કાગળી કાંકરીઓ એઓને જુદાં જુદાં કરી દેવાં. તે પછી એવી જ રીતે જે બાતનો રકડો કડાવો. આખરો, રાળનું ઝાડ, દેવદાર (અથવા પાંડેરવો). મ્હોડાનું ઝાડ, ગરમાળો, લોધર, આંકડો, થોર, અધેડો, પાડલ, કરંજ, અરકુશી, કેળ, ચિત્રો, કાંકય, કપુરીમધુરી (અથવા ગરણી), કણેર, સમપર્ણ, અરણી, ચણોલીના વેલા અને ચાર પ્રકારની કાશાતકીઓ (કડવાં તુરીયાં, કડવાં જુમખડાં, કડવાં ગલકાં અને કુકડવેલાં) એ ઔષધિઓ મૂળ, ફળ, પાનડાં અને શાખાઓ સાથે બાળી તેઓની ભસ્મને પણ જુદી લઈ લેવી. ઉપર કહેવા પ્રમાણે સળગા ઔષધોની ભસ્મને તૈયાર કરી પછી તે ભસ્મોમાંથી

૧ પ્રત્યેક વૃક્ષમાં અમુક ભૂતના એટલે દેવનો વાસો હોય છે. તેને તેમાંથી દૂર કરવામાટે પ્રાર્થના કરવી પડે છે. તંત્રકાર ભોજ કહે છે કે:-જે ઔષધીનો ઉપયોગ કરવો હોય તે ઔષધીની સન્મુખ ઉભા રહીને નિચે પ્રમાણે મંત્ર બહુવો:- નિવસંતીહ ભૂતાનિ યાન્યસ્મિન્ કાનિચિદ્ દુમે । અપક્રામંત્વતઃ-ચ્છેયઃ પરાર્થે શ્વો હ્યયં દુમઃ ॥ આ વૃક્ષમાં જે કોઈ ભૂતો વસતાં હોય તેઓએ આમાંથી બહાર નિકળી જવું, કારણ કે આવતી કાલે આ વૃક્ષને પરને માટે કાપવાનું છે.

૨ જો કે મરખાની ભસ્મ અને કડા વગેરેની ભસ્મનો સાથે જ ક્ષાર કરવાનો છે તો પણ મરખાની ભસ્મનો ભાગ વધારે લેવાનો હોવાને કારણે જ તેની ભસ્મ જુદી કરવાનું કહેલું છે. કેટલાકો તો એમ કહે છે કે મરખાની એકલી ભસ્મથી પણ ક્ષાર થઈ શકે છે તેથી તેની ભસ્મ જુદી કરવાનું કહેલું છે.

બે ભાગ મરખાની ભસ્મનો અને એક ભાગ કડાયા વગેરેની ભસ્મનો મળીને એક દ્રોણ પ્રમાણે લઈ તેને છ દ્રોણ પાણીમાં અથવા છ દ્રોણ ગોમૂત્રમાં ઘોળી નાખીને મ્હોટી કડાઈમાં એકવીશ વાર વસ્ત્રથી ગાળી લેવું. પછી તે કડાઈને ચુલા ઉપર ચ્હડાવી નીચે આંચ-અગ્નિ કરી ધીરે ધીરે કડાઈથી હલાવતાં હલાવતાં પકાવવું. પછી એ ક્વાથ ન્યારે સ્વચ્છ, રાતો, તીક્ષ્ણ અને ચીકણો થઈ ન્ય ત્યારે (આશરે બે દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા) પાણી બાકી રહે ત્યારે) તેને ચુલા ઉપરથી હેંઠે ઉતારી મ્હોટા વસ્ત્રથી ગાળી લઈ કીટાંને ફેંકી દેવો અને તે પાણી-માંથી એક કુડવ (૧૬ તોલા) અથવા દોઢ કુડવ (૨૪ તોલા) પાણી કહાડી લઈ જુદું રાખવું. તથા તે ક્વાથને ફરીવાર અગ્નિ ઉપર ચ્હડાવવો. પછી ચૂનાની ભસ્મ, ભસ્મશર્કરા, ધીપો અને શંખના વળીઓવાળા ભાગો એ દરેક આઠ આઠ ૧ પલભાર (૩૨ તોલા) લઈ તેઓને અગ્નિમાં લાલચોળ થાય એવા તપાવી, ક્ષારનો ક્વાથ-માંથી જુદા કહાડી લીધેલા કુડવ અથવા દોઢ કુડવ ભાર ક્વાથમાં જુઠાવી, તેજ પાણીમાં વાટી તે સર્વના કલ્કને ચૂલા ઉપરના બે દ્રોણ પ્રમાણવાળા ક્વાથમાં નાખી દેવો. અને અવિચ્છિન્ન રીતે કંઈ પણ ગફલત નહિ રાખતાં કડાઈથી હલાવતાં હલાવતાં પકાવવો અને એવી તજવીજ રાખવી કે તે ક્વાથ બહુ ઘાટો પણ થાય નહિ, તેમ બહુ પાતળો પણ ન રહે. ન્યારે એ ક્વાથ બરાબર પાક ઉપર આવી ન્ય ત્યારે તેને ઉતારી લઈ લોહાના ઘડામાં નાખી ઘડાનું મ્હોડું બન્ધ કરી યોગ્ય રક્ષણમાં રાખવો. આ પ્રમાણે બનાવેલા પ્રતિસારણીય ક્ષારને, 'મધ્યમ' કહેવામાં આવે છે. ૧૨.

મૃદુ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ.

૧૨ ૧વા પ્રતીવાપઃ પક્કઃ સંવ્યૂહિમો મૃદુઃ ॥૧૩॥

૧૨ ઉપર મધ્યમ પ્રકારનો પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો જે વિધિ કહેલો છે તે પ્રમાણે જ જે ક્ષાર બનાવવામાં આવે, પરંતુ મધ્યમ ક્ષારમાં જે ચૂનાની કાંકરીઓ વગેરેનો પ્રતિવાપ-કલ્ક નાખવામાં આવે છે તે પ્રતિવાપ જેમાં નાખવામાં આવે નહિ તે ક્ષારને 'મૃદુ' અથવા 'સંવ્યૂહિમ' કહેવામાં આવે છે. ૧૩.

તીક્ષ્ણ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ.

પ્રતિવાપે યથાલામં દન્તીદ્રવન્તીચિત્રકલાઙ્ગલ-કાંપૂતિકપ્રવાલતાલપત્રીબિહસુવર્ચિકાકનકક્ષીરી-હિહુવચાવિષાઃ સમાઃ શ્લક્ષ્ણચૂર્ણાઃ શુક્તિપ્રમાણાઃ પ્રતિવાપઃ । સ ૧૧ સપ્રતીવાપઃ પક્કઃ પાક્ય-સ્તીક્ષ્ણઃ ॥ ૧૪ ॥

૧ કેટલાકે ચૂનાના પથરા વગેરે ચારે મળીને આઠ પલ લેવાં એમ કહે છે.

૧૩ મધ્યમ પ્રકારના પ્રતિસારણીય ક્ષારમાં જ તેને તૈયાર કરતી વખતે તેમાં ચૂનાની કાંકરી વગેરે ચાર ચિબ્બે ઉપરાંત નેપાલો, રતનજ્વેત, ચિત્રો, દુધીયો વછનાગ, કાંકચનાં પાનડાં, કાળી મુસળી, ખીડલૂણુ, સંચલ, દારુડી (અથવા રેવંદચીની), હીંગ, વજ અને અતિવિષની કળી એઓમાંથી જેટલી દવાઓ મળી શકે તેટલી બે બે તોલા-ભાર લઈ તેનું આરીક ચૂર્ણ કરી તે સઘળાનો પ્રતિવાપ ૧ નાખી જે ક્ષાર તૈયાર કરવામાં આવે તેને 'તીક્ષ્ણ' અથવા 'પાક્ય' કહેવામાં આવે છે. ૧૪.

રોગના બળને અનુસરીને ત્રણે પ્રકારના ક્ષારનો ઉપયોગ.

તેવાં યથાવ્યાધિબલમુપયોગઃ ।

૧૪ આ મધ્યમ, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એ ત્રણ પ્રકારના ક્ષારનો રોગના બળને અનુસરીને ઉપયોગ કરવો એટલે રોગનું બળ મધ્યમ હોય તો મધ્યમ ક્ષારનો, ઓછું હોય તો મૃદુ ક્ષારનો અને વધારે હોય તો તીક્ષ્ણ ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો.

ક્ષાર નિર્બળ થઈ ગયો હોય તો તેને પાછો બળવાન કરવાનો વિધિ.

ક્ષીણબલે તુ ક્ષારોદકમાવંપદ્બલકરણાર્થમ્ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ બનાવ્યા પછી જણો કાળ જવાને લીધે અથવા ઓર્ષધિઓ ઓછી હોવાને લીધે ક્ષાર બે નિર્બળ થઈ ન્ય તો તેને બળ આપવામાટે તેમાં ઉપર કહેલું ક્ષારોદક (એકવીશવાર ગાળેલું ભસ્મનું પાણી) નાખીને તેને ફરીવાર પકાવવો. એટલે ક્ષાર પાછો બળવાન થઈ જશે. ૧૫

કેવો ક્ષાર ગુણવાળો ગણાય છે.

ભવતશ્ચાત્ર ।

નૈવાતિતીક્ષ્ણો ન મૃદુઃ શુક્લઃશ્લક્ષ્ણોઽથ પિચ્છિલઃ । અવિગ્ન્યન્દી સમઃ શીઘ્રઃ ક્ષારો હ્યષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ ॥૧૬॥

૧૬ આ વિષયમાં ઘનવંતરિના બે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-જે ક્ષાર બહુ જ તીક્ષ્ણ ન હોય, બહુ મૃદુ ન હોય, સફેદ હોય, લાસો હોય, ચીકણો હોય, ફેલાઈ ન જાય એવો હોય, સરખો હોય (બહુ ઘાટો ન હોય તેમ બહુ પાતળો પણ ન હોય) અને તુરત કામ કરે એવો હોય આ રીતે ક્ષાર આઠ ગુણવાળો ગણાય છે. ૧૬

૧ અવલોક વગેરે તૈયાર કરતી વખતે તેમાં પ્રથમ જે કલ્ક વગેરે નાખવામાં આવે છે તેને 'આવાપ' કહેવામાં આવે છે અને ખીજી વખત પાછાં જે ચૂર્ણો વગેરે નાખવામાં આવે છે તેને, 'પ્રતિવાપ' કહેવામાં આવે છે.

૨ વાયુ, કફ અને મેદથી થયેલા અર્બુદ વગેરે ઉપર તીક્ષ્ણ ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો અને પિત્ત તથા રક્તથી થયેલા અર્શો ઉપર મૃદુક્ષારનો ઉપયોગ કરવો, એમ વાગ્બટ કહે છે.

કેવો ક્ષાર દોષવાળો ગણાય છે.

અતિમાર્દવશ્વેત્યૌષ્ણ્યતૈક્ષ્ણ્યપૈચ્છિદ્ધ્યસર્પિતાઃ ।

સાન્દ્રતાઽપકતા હીનદ્રવ્યતા દોષ ઉચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

૧૭ જે ક્ષાર અહુ મૃદુ હોય, અહુ સફેદ હોય, અહુ ગરમ હોય, અહુ તીક્ષ્ણ હોય, અહુ ત્રીકણો હોય, ફેલાઈ જાય એવો હોય, સાન્દ્ર હોય, કાચો રહી ગયો હોય અને એકી શક્તિવાળો અથવા એકા એકા ઔષધોથી બનાવેલો હોય તે ક્ષાર દોષવાળો કહેવાય છે. ૧૭.

પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૂકવાનો વિધિ.

તત્ર ક્ષારસાધ્યવ્યાધિવ્યાધિતમુપવેશ્ય નિર્વાતા-
તપે દેશેઽસમ્બાધેઽપ્રોપહરણીયોક્તેન વિધાનેનોપ-
સંભૃતસંભારં, તતોઽસ્ય તમવકાશં નિરીક્ષ્યાવઘ્ર-
વ્યાવલિભ્ય પ્રચ્છયિત્વા શલાકયા ક્ષારં પાત-
યિત્વા વાકઙ્ગતમાત્રમુપેક્ષેત ॥ ૧૮ ॥

૧૮ જેને ક્ષારથી મંદ તેવો વ્યાધિ થયો હોય તેને જ્યાં પવન ન હોય, જ્યાં તડકા પણ ન હોય, એવા મનુષ્યની બીડ પિનાના પ્રદેશમાં બેસાડવો, અને સૂત્રસ્થાનના 'અપ્રોપહરણીય' નામના પાત્રમાં અધ્યાયમાં ક્ષવા પ્રમાણે યોગ્ય મુદૂર્તમાં તે દરદીની પાસે યંત્ર, શસ્ત્ર, ક્ષાર, અગ્નિ, તથા સળી વગેરે સામગ્રીઓ મુકાને શરીરના જે ભાગમાં રોગ થયેલો હોય તે ભાગને અરાખર બેઈ તપાસી, તે રોગ જે પિત્તથી થયેલો હોય તે તે પ્રદેશને ઘસીને, વાયુથી થયેલો હોય તે તે જગોને છોલીને અને કફથી થયેલો હોય તે તે જગોને શસ્ત્રથી ઘોંચીને તેના ઉપર શળીવટેરે ક્ષાર મુકવો અને મુક્યા પછી સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરતાં જેટલો સમય લાગે તેટલા સમય સુધી તેને એમને એમ રહેવા દેવો. ૧૮.

૧ જે રોગવાળો જગોમાં દાહ, સ્તારા વગેરે જણાતાં હોય તે જણવું કે તે રોગ પિત્તથી થયેલો છે, જે તે જગોની આમડી પહેર મારી ગઈ હોય અને કઠણ હોય તે જણવું કે, તે રોગ વાયુથી થયેલ છે અને જે તે જગો ખરબ અને સોજવાળો હોય તે જણવું કે, તે રોગ કફથી થયેલ છે.

૨ ક્ષાર મુકવા માટે કેવી શળીઓ લેવી તેનું વર્ણન યંત્રવિધિ અધ્યાયનામા વિષયમાં જુવો. વાગ્બટ કહે છે કે: ક્ષાર મુકતી વખતે વૈદ્યની આંગળીને ક્ષારનો સ્પર્શ ન થાય એટલા માટે શળીને તેના પકડવાના ભાગમાં કપડાથી લપેટી લેવી.

૩ આ ઉપરથી એમ પણ બતાવે છે કે, જે ક્ષાર સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તેટલા સમયમાં રોગને બાળી શકે તે ક્ષારને જ ઉપર કહેલા ગુણોવાળો જણવો.

૪ ક્ષાર મુકવાના સંબંધમાં વાગ્બટ કેટલીક બાબદ આ પ્રમાણે વિશેષ કહે છે, -અર્શની તેના ઉપર ક્ષાર મુક્યા પછી અર્શોચન્ટ્ર હાથથી ઢાંકી મુકવું. પાંપણના રોગોમાં ક્ષાર મુકવો હોય તે પાપણ આંગળી કે યંત્રથી ઉલટાવી, ડોળાના ભાગને રુના પુંખડાથી ઢાંકીને કમળની પાંખડી જેટલો પાતળો ક્ષારનો લેપ કરવો. નાકમાં અર્ધુદ વગેરે રોગો થયા હોય તે રોગીને સૂર્યની સામે બેસાડી, નાકના અગ્રભાગને ઉંચો કરીને કમળની

ક્ષારથી રોગ અરાખર બળી જવાનાં લક્ષણો.

તસ્મિન્નિપતિતે વ્યાધૌ કૃષ્ણતા દગ્ધલક્ષણમ્ ॥

૧૯ રોગવાળો સ્થાન ઉપર ક્ષાર મુક્યા પછી જે તે સ્થાન કાળું થઈ જાય તે જણવું કે તે સમ્યગ્દગ્ધ થયું છે - અરાખર બળ્યું છે.

ક્ષાર મુકવાથી થયેલી વેદનાને શાન્ત કરવાનો ઉપાય

તત્રામ્લવર્ગઃ શમનઃ સર્પિર્મધુકસંયુતઃ ॥ ૧૯ ॥

૨૦ જ્યારે રોગવાળું સ્થાન ક્ષારથી અરાખર બળ્યું છે એમ જણાય ત્યારે તે જગોને કપડાથી લુહુને તે પર અમ્લ વર્ગની (ખાટા પદાર્થોની) સાથે ઘી અને જેહીમધનું ચૂર્ણ મેળવી તેનો લેપ કરવો, તેથી વેદના શાંત થાય છે. ૧૯

અથ ચેત્સ્થિરમૂલત્વાન્ક્ષારદગ્ધં ન શીર્યંતે ।

ઇદમાલેપનં તત્ર સમગ્રમવચારયેત્ ॥ ૨૦ ॥

અમ્લકાઙ્ગિકવીજાનિ તિલાન્મધુકમેવ ચ ।

પ્રપેષ્ય સમભાગાનિ તેનૈવમનુલેપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ પરંતુ જે ક્ષાર મુક્યા છતાં પણ રોગવાળો જગો ઉડા મૂળવાળો હોવાને લીધે ખરી ન પડે તે તેને ખેરવવા માટે ખાટી કાંજનો તીચેનો બંદો ભાગ, તલ અને જેહીમધ એવાને સરખે ભાગે લઈ વાળીને તેનો લેપ કરવો. ૨૦-૨૧

ક્ષાર મુકવાથી થયેલા પ્રણને રુઝવવાનો ઉપાય.

તિલકલકઃ સમધુકા મૃતાક્તાં વ્રણરોપણઃ ।

૨૨ તલ અને જેહીમધને વાટી તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી ક્ષારથી થયેલો પ્રણ રુઝાઈ જાય છે.

ખાટો રસ ક્ષારની વેદનાને શાંત કરવાનું કારણ.

રસેનામ્લેન તીક્ષ્ણેન વીર્યોષ્ણેન ચ યોજિતઃ ॥ ૨૨ ॥

આન્નેયેનાગ્નિના તુલ્યઃ કથં ક્ષારઃ પ્રશામ્યતિ ।

एवं चेन्मन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ ૨૩ ॥

અમ્લવર્જ્યાન્નસાન્ક્ષારે સર્વાનેવ વિભાવયેત્ ।

કટુકસ્ત્ર મૂચિષ્ઠો લવણાનુરસસ્તથા ॥ ૨૪ ॥

અમ્લેન સહ સંયુક્તઃ સ તીક્ષ્ણલવણોરસઃ ।

માધુર્યં મજતેઽત્યર્થં તીક્ષ્ણમાર્વં વિમુચ્ચતિ ॥ ૨૫ ॥

માધુર્યાચ્છમમાપ્નોતિ વહ્નિરઙ્ગિરિવાપ્લુતઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૩ ભગવાન ધન્વન્તરિ સુશ્રુતને કહે કે, હે પુત્ર! ખાટા પદાર્થો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય અને આગનેય-અગ્નિ-ગુણપ્રધાન હોવાથી તેઓવડે ક્ષારનું શમન કેમ થાય એમ જે તારા મનમાં કદાચ શંકા થાય તે તેનું હું સમાધાન કહું છું તે સાંભળ-ક્ષારમાં એક ખાટા રસ

પાંખડી જેટલો પાતળો લેપ કરવો અને પચાસ ગુરુ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તેટલો વખત સુધી રહેવા દેવો. કાનના અર્શ ઉપર ક્ષાર મુકવો હોય તે જણ પ્રમાણે મુકવો.

સિવાય ખીજ પાંચે રસો છે અને તેઓમાં પણ ખારો રસ વિશેષ છે અને તીજો રસ ખારા રસથી કંઈક ઓછો છે. ક્ષારમાં રહેલો એ તીક્ષ્ણ ખારો રસ ખાટા રસના સંયોગથી અત્યંત મધુર થઈ જાય છે અને પોતાના તીક્ષ્ણપણાને છોડી દે છે. જેમ અમ્મિ પાણીથી ભીંજાઈને શાન્ત થઈ જાય છે તેમ ક્ષાર, ખારા રસના અને ખાટા રસના સંયોગથી થયેલી મધુરતાથી શાન્ત થઈ જાય છે. ૨૨-૨૬.

ક્ષારના સમયોગનાં લક્ષણો.

તत्र सम्यग्दग्ध्रे विकारोपशमां लाघवमनास्त्रा-
वश्च ॥ २७ ॥

૨૪ રોગવાળી જગો ક્ષારથી અરાખર બળેલી હોય તો રોગની શાન્તિ થઈ જાય છે, અંગ દલકું થાય છે અને લોહી તથા પરુ વગેરેનો સ્વાવ બન્ધ પડી જાય છે. ૨૧૭.

ક્ષારના હીનયોગનાં લક્ષણો.

हीनदग्ध्रे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च ॥ २८ ॥

૨૫ રોગવાળી જગો ક્ષારથી ઓછી બળેલી હોય તો તેમાં સોયો ભોંકાયા જેવી વેદના થાય છે, ખરજ-અળ આવે છે, જડપણું થાય છે અને રોગનો વધારો થાય છે. ૨૮.

ક્ષારના અતિયોગનાં લક્ષણો.

अतिदग्ध्रे दाहपाकरागम्रावाङ्गमर्दङ्कमपिपासामू-
र्च्छाः स्युर्मग्नं वा ॥ २९ ॥

૨૬ રોગવાળી જગો ક્ષારથી વધારે બળેલી હોય તો તેમાં બળતરા થાય છે, તે ભાગ પાપી આવે છે અને લાલ થઈ જાય છે, તેમાંથી લોહી, પરુ વગેરેનો સ્વાવ થાય છે, અંગોમાં મર્દનના સરખી પીડા થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે અને વખતે મરણ પણ થઈ જાય છે. ૨૯

ક્ષાર મુકવાથી થયેલા પ્રણુમાં બગાડાની ચિકિત્સા.

क्षारदग्ध्रवणं तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत् ३०

૨૧૭ ક્ષાર મુકવાથી થયેલા પ્રણુમાં જે કંઈ પણ બગાડો થાય તો તેની ચિકિત્સા રોગ અને દોષના પ્રક્રાપ ઉપર લક્ષ આપીને તે પ્રમાણે કરવી. ૩૦

કેને ક્ષાર ન મુકવે ?

अथ नैते क्षारकृत्याः-तद्यथा, दुर्बलबालस्थ-
विरभीरुसर्वाङ्गगृनोदरिरक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतीप्र-

૨ આ રોગની શાન્તિ થવી વગેરે લક્ષણો ક્ષારની વેદના શાન્ત થઈ ગયા પછી જ નજાય છે.

૨ ક્ષાર પોતાનું કામ કેવી રીતે કરે છે તેના વિષ વાગ્યટ કહે છે કે-ક્ષાર ક્ષાભ પમાડીને નાણે અવયવને ચૂષતો ન હોય અને પીડતો ન હોય એવી રીતે બધી રોગવાળી જગોમાં ફેલાઈને દોષોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખે છે અને પછી પોતાનું કામ કરી, વેદના વગરના થઈને પોતાની મેળે જ શાન્ત પામે છે.

वृद्धज्वरिप्रमंहोरःक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छोपद्रुतक्लीबाप-
वृत्तोद्धृतफलयोनयः ॥ ३१ ॥

૨૮ દુર્બલ, ખાલક, વૃદ્ધ, ખીકણ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, ઋતુ-વાળી સ્ત્રી, નપુંસક, તથા સર્વાંગશોથ (સર્વ અંગનો સોજો) ઉદરરોગ, રક્તપિત્ત, પ્રબલજ્વર, પ્રમેહ, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, તૃષ્ણા (તરસ), અને મૂર્છા એ રોગોમાંના કોઈ પણ રોગથી પીડાયેલા મનુષ્યો, જેના વૃષ્ણો (ગોળી) પોતાના સ્થાનથી નીચે ઉતરી ગયેલા હોય અથવા ઉપર ચઢી ગયા હોય એવા મનુષ્યો અને જેની ચેતિ અથવા ગર્ભાશય પોતાના સ્થાનથી ઉપર ચઢી ગયેલાં હોય અથવા નીચે ઉતરી ગયાં હોય એવી સ્ત્રીઓ અંગેનો ક્ષારક્રિયા કરવી નહીં. ૩૧.

શરીરના કયા સ્થાનોમાં ક્ષાર ન મુકવે

तथा मर्मसिरास्त्रायुधमनीसन्धितरुणास्थिलेव-
नांगलनार्मनखान्तरशफःस्रोतस्स्वल्पमांसेषु च प्र-
देशेष्वङ्गोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरंगात् ॥ ३२ ॥

૨૯ મર્મસ્થલ, સિરા, સ્નાયુ, ધમની, સાંધાનાં સ્થલ, ક્રામળ અસ્થિ, સેવની, ગળું, નાભિ, નખોનો અંદરનો ભાગ, સિંગ અને સ્રોતઃસ્થાન એઓમાં તથા થોડા માંસ-વાળા જાડણુ-કપાલ વગેરે પ્રદેશોમાં અને પાંપણના રોગો શિવાયના ખીજ અંગના રોગોમાં ક્ષાર મુકવો નહીં. ૩૨.

કેવા માણસના રોગો ક્ષારથી મટી શકતા નથી.

तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शनगात्रमस्थि
गूलिनमन्त्रद्वेषिणं हृदयमन्धिपीडोपद्रुतं क्षारो न
साधयति ॥ ३३ ॥

૩૦ જેના શરીરમાં સોજો થયેલો હોય, જેને લાઝ-કાઓમાં શૂલ નિકળતું હોય, જેને અત્ર ઉપર અસ્થિ હોય તથા જેને હૃદયના રોગો કે સાંધાના રોગો થયેલા હોય એવા પુરુષોને ક્ષારથી મટી શકે એવો રોગ થયો હોય તો પણ તે રોગને ક્ષાર મટાડી શકતો નથી. ૩૩.

બુદ્ધિમાન વૈદ્ય પાસે જ ક્ષારકર્મ કરાવવું.

भवति चात्र ॥

विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युकल्पः

क्षारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्त ।

स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो

रोगाग्निहन्यादचिरेण घोरान् ॥ ३४ ॥

૩૧ આ વિષયમાં એક પ્રાચીન શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-અલ્પ બુદ્ધિવાળા વેદે યોજેલો (મુકેલો અથવા પાયેલો) ક્ષાર, વિષ, અમ્મિ, શસ્ત્ર અને વીજળીની પેઠે માણસને મારી નાંખે છે, પરંતુ જે તે જ ક્ષાર બુદ્ધિ-માન વેદે સારી રીતે યોજેલો હોય તો ભયંકર રોગોનો પણ તરત નાશ કરી નાખે છે. ૩૪.

અધ્યાય ૧૨ મો.

અગ્નિકર્મવિધિ (હ્રદામ દેવાનો વિધિ.)

અથાતોઽગ્નિકર્મવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

યથોવાચ મગવાન ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે,—હવે અહીંથી હું (અગ્નિ કર્મવિધિ) એ નામના (હ્રદામ દેવાનો વિધિ એ વિષયના) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

ક્ષાર કરતાં ક્રિયામા અગ્નિનું શ્રેષ્ઠપણું.

ક્ષારાદગ્નિર્ગરીયાન ક્રિયાસુ વ્યાખ્યાતઃ, તદ્ગ્રન્થાનાં રોગાણામપુનર્ભાવાદ્વેષજશસ્ત્રક્ષારૈરસાધ્યાનાં તત્સાધ્યત્વાચ્ચ ॥ ૩ ॥

૨ અગ્નિ, ક્ષાર કરતાં (ગુણોમાં નહીં પણ) ક્રિયામાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે,—અગ્નિથી બળેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી અને ઔષધ, શસ્ત્ર તથા ક્ષાર એઓથી સારા ન થયેલા રોગો અગ્નિથી સારા થાય છે. ૩.

હ્રદામ દેવાનાં સાધનો.

અથમાનિ દહનોગ્નકરણાનિ, તદ્ગ્રન્થા પિપ્પલ્ય-જાશકુદ્રાંદન્તશરશલાકાજામ્બવૌષ્ઠતરલોહાઃ ક્ષૌ-દ્રગુડક્ષેહાશ્ચ । તત્ર પિપ્પલ્યજાશકુદ્રાંદન્તશરશલાકાસ્ત્વગ્ગતાનાં, જામ્બવૌષ્ઠતરલોહાનિ માંસગતાનાં, ક્ષૌદ્રગુડક્ષેહાઃ સિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિગાનામ્ ॥૪॥

૩ લિંડીપિપ્પળ, બકરીની લિંડી, ગાયના દાંત, લોહાની સળી, બંધુ જેવા મહોડાવાળી કાળા પથરાની (અથવા લોહાની) સળી, તાંબા વગેરે ધાતુઓ, મધ, ગોળ અને તેલ વગેરે સ્નેહ એ સઘળા પદાર્થો રોગોને અગ્નિથી બાળવાનાં સાધનો છે (એટલે એ ચીજોને અગ્નિમાં

૪ આ અધ્યાયમાં અગ્નિકર્મવિધિ એટલે હ્રદામ દેવાનો વિધિ હ્રદામાં વ્યાખ્યા છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ 'અગ્નિકર્મવિધિ' એવું છે.

૨ ત્રણે દોષોને મટાડવા વગર ગુણોમાં તે ક્ષારજ શ્રેષ્ઠ છે એટલે ગુણોમાં ક્ષાર શ્રેષ્ઠ છે અને ક્રિયામાં અગ્નિ શ્રેષ્ઠ છે. એ રીતે પોતપોતાના કામમાં બંને એક બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજવું. જે રોગો સાધ્ય હોય અને બંધાવર બળેલા હોય તે જ ફરી ઉત્પન્ન થતા નથી. પણ તેમ ન હોય તો બાળ્યા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાએક કહે છે કે,—અગ્નિએ મૂળમાંથી ઉગેડી નાંખેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા જ નથી પરંતુ અચુદ વગેરે રોગો દાહ કર્યા પછી પણ જ પાછા ઉત્પન્ન થતા જેવામાં આવે છે તે, મિથ્યા આહાર વગેરેથી પાછા દોષનો પ્રકોપ થવાને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. બાકી તેના તે તો પાછા ઉત્પન્ન થતા જ નથી. જે રોગ ઔષધથી ન મટે તો શસ્ત્રનો, શસ્ત્રથી ન મટે તો ક્ષારનો અને ક્ષારથી પણ ન મટે એવો હ્રદા મૂળવાળો રોગ થયો હોય તો અગ્નિનો પ્રયોગ કરવો.

તપાવીને કે બાળીને રોગવાળી જગો ઉપર હ્રદામ દેવાય છે.) એઓમાંથી લિંડીપિપ્પળ, બકરીની લિંડી અને લોહાની સળી એ ત્રણ ચીજોને ચામડીમાં થયેલા રોગોને માટે ઉપયોગ કરવો; બંધુના જેવા મહોડાવાળી સળી અને તાંબા વગેરે ધાતુઓને માંસમાં થયેલા રોગોને બાળવા માટે ઉપયોગ કરવો; તથા મધ, ગોળ અને તેલ વગેરે સ્નેહ એઓનો સિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ અને અસ્થિ-હાડકાં એઓમાં થયેલા રોગોને બાળવા માટે ઉપયોગ કરવો. ૪.

કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું.

તત્રાગ્નિકર્મ સર્વર્તુષુ કુર્યાદન્યત્ર શરજ્ઞીપ્માશ્યાં; તત્રાપ્યાત્યયિકેઽગ્નિકર્મસાધ્યે વ્યાઘ્રૌ તત્પ્રત્યનીકં વિધિં કૃત્વા ॥ ૫ ॥

૪ શરદ અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુઓ શિવાય સઘળી ઋતુઓમાં અગ્નિકર્મ કરવું—હ્રદામ દેવા. પરંતુ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પણ જે અગ્નિકર્મથી—હ્રદામ દેવાથી જ મટે એવા ઝડપદાર (અગ્નિકર્મને વિલંબ થતાં તુરત પ્રાણનો નાશ કરે એવો) રોગ થયો હોય તો તે ઋતુઓની ગરમીને શાંત કરે એવા શીતળ ઉપચારો કરીને અગ્નિકર્મ કરવું—હ્રદામ દેવા. ૫.

કયા રોગોમાં રોગીને જમાડીને અગ્નિકર્મ કરવું અને કયા રોગમાં જમાડ્યા વગર અગ્નિકર્મ કરવું.

સર્વવ્યાધિષ્વૃતુષુ ચ પિચ્છિલમન્નં મુક્તવતઃ કર્મ કુર્વાત, મૂઢગભાંશ્મરીમગન્દરાશાંમુલ્કરોગેષ્વ મુક્તવતઃ કર્મ કુર્વાત ॥ ૬ ॥

૫ સઘળા રોગોમાં અને સઘળી ઋતુઓમાં રોગીને પિચ્છિલ (ચીકણું) અન્ન જમાડીને અગ્નિકર્મ કરવું—હ્રદામ દેવા. પરંતુ મૂઢગભ, પથરી, ભગંદર, અશ અને મહોડાનાં રોગો એઓમાં તો રોગીને જમાડ્યા વગર જ અગ્નિકર્મ કરવું—હ્રદામ દેવા. ૬.

અગ્નિકર્મ વિષે એકીયમત અને પોતાના તંત્રનો સિદ્ધાન્ત.

તત્ર દ્વિવિધમગ્નિકર્માહુરેકે ત્વગ્દગ્ધં માંસદગ્ધં ચ; હ્રદામ સિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિષ્વપિ ન પ્રતિસિદ્ધોઽગ્નિઃ ૭

૬ કેટલાએક આચાર્યોરે કહે છે કે,—“ચામડીમાં અને

૧ કમકે, એ રોગોમાં ભોળન કર્યું હોય તો ક્રિયા કરતી વખતે ઉલટી કે ઝાડો થવાથી કર્મમાં અડચણ આવવાનો સંભવ રહે છે. માટે એ રોગોમાં રોગીને જમાડ્યા વગર જ અગ્નિકર્મ કરવું.

૨ શિરા વગેરેમાં દાહ ન કરવો એમ કાશ્યપ મુનિનું માનવું છે. જેમકે તેઓએ પોતાના તંત્રમાં કહેલું છે,—“શિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ, અસ્થિ અને મર્મસ્થાન એઓમાં વૈષે અગ્નિથી દાહ કરવો

માંસમાં જ હ્લામ દેવા," પરંતુ અમારા તન્ત્રમાં તો સિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ અને અસ્થિ-હાડકાં એઓમાં પણ હ્લામ દેવાનો નિષેધ નથી. ૭

ચામડી વગેરેમાં કરવામાં આવેલાં અગ્નિ-કર્મનાં જીદાં જીદાં લક્ષણા.

તત્ર શબ્દપ્રાદુર્ભાવો દુર્ગન્ધતા ત્વક્સંકોચશ્ચ ત્વગ્દગ્ધે, કપોતવર્ણતાડલ્પશ્વયથુવેદના શુષ્કસં-કુચિતવ્રણતા ચ માંસદગ્ધે, કૃષ્ણોન્નતવ્રણતા સ્નાવસન્નિરોધશ્ચ સિરાસ્નાયુદગ્ધે, રૂક્ષારુણતા કર્કશસ્થિરવ્રણતા ચ સન્ધ્યસ્થિદગ્ધે ॥ ૮ ॥

૭. ચામડીમાં હ્લામ દેવામાં આવે તો ફદ ફદ અવાજ થાય છે, દુર્ગન્ધ નીકળવા લાગે છે, અને ચામડી સંકોચાઈ જાય છે. માંસમાં હ્લામ દેવામાં આવે તો તે જગોનો હોવાના જેવો (ધોળો) રંગ થઈ જાય છે, જરા સોને ચડી આવે છે, જરા વેદના થાય છે અને વળુ સુકાઈ જાય છે તથા સંકોચાઈ જાય છે. સિરામાં કે સ્નાયુમાં હ્લામ દેવામાં આવે તો વળુ કાળો અને ઢિયો થઈ જાય છે તથા સ્નાવ બંધ પડી જાય છે. અને સન્ધિમાં કે અસ્થિમાં હ્લામ દેવામાં આવે તો વ્યાધિ-વાળી જગો રૂક્ષ અને લાલ થઈ જાય છે તથા વળુ કઠોર અને સ્થિર થઈ જાય છે. ૮.

કયા રોગોમાં કઈ જગોએ અને કેવી રીતે અગ્નિકર્મ કરવું.

તત્ર શિરાંરોગાધિમન્થયોર્મૂલલાટશઙ્કલપ્રદેશેષુ દહેત્, વર્મરોગેષ્વાદ્રાલક્કપ્રતિચ્છન્નાં દષ્ટિં કૃત્વા વર્ત્મરોમકૂપાન્ દહેત્ ॥ ૯ ॥

૮ માથાનો દુખાવો અને અધિમન્થ એ રોગોમાં ભમરમાં, કપાલમાં અને લમણામાં હ્લામ દેવા; પાંપણના

નહીં. તેમ જ એ સ્થાનોમાં કોઈ ઝેરી પ્રાણી કરડેલ હોય તો તે દંશવાળા ભાગને શસ્ત્રથી કાપી નાંખવો નહીં." પરંતુ ધન્વન્તરિ તો અહીં શિરા વગેરેમાં પણ દાહ કરવાનું કહે છે. આ મત-બંદનું સમાધાન કરવા માટે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, -અહીં શિરા વગેરેમાં દાહ કરવાનું જે લખ્યું છે તે શિરા વગેરેમાં થયેલા રોગોને મટાડવાને માટે નહીં પણ શિરા વગેરે કપાઈ જવાને લીધે રક્તની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થવા લાગે તો તે વ્યાપત્તિને મટાડવાને માટે જ દાહ કરવાનું કહ્યું છે. કેમકે શિરા વગેરેમાં થયેલા રોગો તો માંસનો દાહ કરવાથી જ મટી જાય છે. જેમકે ભદ્રશૌનક ઋષિએ કહેલું છે, -"ચામડી અને માંસમાં થયેલા રોગો ચામડીનો દાહ કરવાથી જ મટી જાય છે. અને શિરા, સ્નાયુ, સંધિઓ અને અસ્થિઓ એઓમાં થયેલા રોગો માંસનો દાહ કરવાથી મટી જાય છે." કેટલાએક ટીકાકારો તો કહે છે કે, -જે શિરા વગેરેમાં અગ્નિકર્મથી જ મટે એવો કોઈપણ રોગ થયો હોય તો શિરા, સ્નાયુ, સંધિ અને અસ્થિ એઓમાં પણ દાહ કરવો.

રોગોમાં દષ્ટિમંડળને બીના કપડાથી ઢાંકીને પાંપણના જેવાડાના ખાડાએને હ્લામ દેવા. ૯

કેવા રોગોમાં હ્લામ દેવા.

ત્વક્ષ્માંસિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિસ્થિતેડત્યુગ્રરુજે વાયુચ્છિન્નકઠિનસુત્રમાંલે વ્રણે ગ્રન્થ્યશોડ્બુદ-ભગન્દ્રાપચીશ્ક્રીપદચર્મકીલતિલકાલકાન્ત્રવૃદ્ધિ-સન્ધિસિરાચ્છેદનાદિષુ નાહીશોણિતાતિપ્રવૃત્તિષુ ચાગ્નિકર્મ કુર્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

૯ ચામડી, માંસ, સિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ અને અસ્થિ એઓમાં રહી વાયુ અતિતીવ્ર પીડા કરતો હોય ત્યારે; વળુનું માંસ ઉંચું, કઠણુ અને સ્પર્શજ્ઞાન વગરનું થઈ ગયું હોય ત્યારે; ગાંઠ, રસોળી, અર્શ, ભગંદર, અપચી, રક્તપદ, ચર્મકીલ, તલ, અન્ત્રવૃદ્ધિ અને નાડીવળુ એ રોગોમાંનો કોઈ પણ રોગ થયો હોય ત્યારે; સન્ધિનું કે સિરાનું છેદન વગેરે થયું હોય ત્યારે અને લોહી અહુ જ બહેવા લાગ્યું હોય ત્યારે હ્લામ દેવા. ૧૦.

આકૃતિ ઉપરથી હ્લામના ચાર ભેદ.

તત્ર રોગાધિષ્ઠાનભેદાદગ્નિકર્મ ચતુર્ઙ્ગા મિથતે. તચથા-વલયબિન્દુવિલેખાપ્રતિસારણાનીતિ દહન-વિશેષાઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ રોગોનાં સ્થાનોના ભેદોથી હ્લામના વલય, બિન્દુ, વિલેખા અને પ્રતિસારણુ એવા ચાર ભેદો છે. તેઓમાં સળી તપાવીને રોગવાળી જગો ઉપર વલય કહેતાં કડા-ચકરડા જેવો જે હ્લામ દેવામાં આવે તેને 'વલય' (ગોળ હ્લામ) કહેવામાં આવે છે. બિન્દુ-ટીપા-ચાંદલા જેવો જે હ્લામ દેવામાં આવે તેને 'બિન્દુ' કહેવામાં આવે છે. ઉભી, આડી, વાંકી વગેરે વિવિધ પ્રકારની રેખાઓના આકારમાં જે હ્લામ દેવામાં આવે તેને 'વિલેખા' કહેવામાં આવે છે અને તપાવેલી સળી વગેરે આમ તેમ જે ઘસવામાં આવે તેને 'પ્રતિસારણુ' કહેવામાં આવે છે. ૧૧.

હ્લામ દેવામાં તપાસવા યોગ્ય બાબતો.

મવતિ ચાત્ર ।

રોગસ્ય સંસ્થાનમવેક્ષ્ય સમ્યક્ નરસ્ય મર્માણિ બલાબલં ચ । વ્યાર્થિ તથર્તુ ચ સમીક્ષ્ય સમ્યક્ તતો વ્યવસ્યેઙ્ગિષગ્નિકર્મ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ આ વિષયમાં એક પ્રાચીન વચન આ પ્રમાણે છે:—અંધિ વગેરે રોગની આકૃતિનું સારી રીતે અવલોકન કરીને તથા રોગ, રોગીનું બલાબલ, મર્મસ્થાનો અને ઋતુ એઓનો સારી રીતે વિચાર કરીને પછી વૈદ્યે અગ્નિકર્મ કરવું. ૧૨.

૧ જેમકે રોગી જે બળવાન હોય તો અગ્નિકર્મ કરવું, દુર્બળ હોય તો ન કરવું; વાયુ કે કફથી થયેલા રોગોમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને રક્ત કે પિત્તથી થયેલા રોગોમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું; હેમંત, શિશિર, વસંત અને વર્ષા એ ચાર ઋતુમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને

સારી રીતે ડહામ દેવાયા પછી કરવાની ચિકિત્સા.

તત્ર સમ્યગ્દગ્ધે મધુસર્પિર્મ્યામભ્યક્કઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ સારી રીતે દાહ થયો હોય-જેવો બેધયે તેવો ડહામ દેવાયો હોય, તે તે ઉપર મધ અને ઘી મેળવીને તેનો અભ્યંગ કરવો-ચોળવું. ૧૩.

કોને ડહામ ન દેવા.

અથેમાનગ્નિના પરિહરેત્-પિત્તપ્રકૃતિમન્તઃશોણિતં
ભિન્નકોષ્ટમનુદ્ધૃતશલ્યં તુર્બલં વાલં વૃદ્ધં મોરુમને-
કવ્રણપીડિતમસ્વેદ્યાંશ્ચંતિ ॥ ૧૪ ॥

૧૦ દુર્બલ, રુદ્ધ, બાલક, બીકણુ અને પિત્તપ્રકૃતિ તથા જેના શરીરમાં રક્તનો સંચય થયેલો હોય, જેનો કોઈ તરવાર વગેરેથી ચીરાઈ ગયો હોય અને રક્ત અંદર જ રહી ગયેલું હોય, જેના શરીરમાં શલ્ય હોય, જે ઘણા વ્રણોથી પીડાતો હોય અને જેને 'સ્વેદ આપવાનો નિર્બંધ કરવામાં આવ્યો હોય તેઓને અગ્નિકર્મ કરવું નહિ (ડહામ દેવા નહીં). ૧૪

ખીજે પ્રકારે દાહના ચાર ભેદો.

અતઃ કુર્શ્વમિતરથા દગ્ધલક્ષણં વક્ષ્યામઃ-તત્ર સ્નિગ્ધં રૂક્ષં વાડઽશ્નિત્ય દ્રવ્યમગ્નિર્દહતિ, અગ્નિ-
સન્તતો હિ સ્નહઃ સૂક્ષ્મસિરાનુસારિત્વાત્ત્વગાદીન-
નુપ્રવિશ્યાન્તુ દહતિ, તસ્માત્સ્નેહદગ્ધેડધિકા રુજો
ભવન્તિ તત્ર પ્લુટું, દુર્દગ્ધં સમ્યગ્દગ્ધમતિદગ્ધં
ચંતિ ચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધમ્ । તત્ર યદ્વિવર્ણં પ્લુપ્યતેડ-
તિમાત્રં તત્પ્લુટું । યત્રોત્તિષ્ઠન્તિ સ્ફોટાસ્તીત્રા-
શ્ચોષદાહરાગપાકવેદનાશ્ચિરાશ્ચોપશામ્યન્તિ તદ્-
દુર્દગ્ધં । સમ્યગ્દગ્ધમનવગાઠં તાલફલવર્ણં સુસં-
સ્થિતં પૂર્વલક્ષણયુક્તં ચ, અતિદગ્ધે માંસાવલમ્બનં
ગાત્રવિસ્તરપઃ સિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિવ્યાપાદનમતિ-
માત્રં જ્વરદાહપિપાસામૂર્છાશ્ચોપદ્રવા ભવન્તિ વ્ર-
ણશ્ચાસ્ય ચિરંણ રોહતિ રૂઢશ્ચ વિવર્ણો ભવતિ ।
તદેતચ્ચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધલક્ષણમાત્મકર્મપ્રસાધકં ભ-
વતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ હવે ઉપર વલય વગેરે જે ચાર પ્રકારના દાહના ભેદો કહ્યા તેથી બુદ્ધે જ પ્રકારે ખીજા ચાર પ્રકારના દાહના ભેદો કહીયે છીયે. અગ્નિ, ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અથવા તે લોહ, પથ્થર વગેરે રુક્ષ

શરદ્ તથા વર્ષા એ જે ઋતુઓમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું. અગ્નિકર્મ કરતી વખતે મર્મસ્થાનોનો બચાવ કરવો વગેરે બાબદો અગ્નિકર્મ કરતી વખતે વૈદ્યે વિચારવા જેવી છે.

૧ જેને પાંદુરોગ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃશતા, અછર્ણુ, ઉદર, વિષવિકાર, તૃષા, ઉલટી, અને અતિસાર એ રોગો થયેલા હોય તેઓ, જેણે મધ પીધું હોય તે અને ગર્ભિણી સ્ત્રી એઓને સ્વેદ આપવાની મનાહ કરવામાં આવી છે.

દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને બાળે છે. તેમાં અગ્નિથી તપેલા ઘી વગેરે સ્નેહ દ્રવ્યો પોતાના આરીક સોતોમાં પ્રવેશ કરવાના સ્વભાવને લીધે ચામડી વગેરેમાં ઘુસી જઈને તરત બાળે છે. તેથી સ્નેહથી દાહલામાં વધારે વેદનાઓ થાય છે. પ્લુટ (સહેજ દગ્ધ), દુર્દગ્ધ,^૧ સમ્યગ્દગ્ધ અને અતિદગ્ધ એવા ભેદોથી દાહના ચાર પ્રકાર છે. તેઓમાં જે દાહમાં-ડહામમાં દાહની જગોનો સ્વાભાવિક રંગ બદલાઈ જાય અને અત્યંત બળતરા થાય પરંતુ ફેડલા ન થાય તેને 'પ્લુટ (દગ્ધ)' કહેવામાં આવે છે; જે દાહમાં ફેડલા ઉડી આવે, આકર્ષણુ થતું-ખેંચાતું હોય એવી વેદના થાય, બળતરા થાય, દાહની જગો રાતી થઈ જાય, પાકી આવે અને તેમાં વેદના થાય તથા ડહામ ઘણું દિવસે સારો થાય તેને 'દુર્દગ્ધ' કહેવામાં આવે છે; જે ડહામ ઉડા ન ગયો હોય, પાકલા તાલના ફળ જેવા રંગવાળો હોય, બહુ ઉંચાપણું બહુ નીચાપણું વગેરે દોષોવાળો ન હોય અને પહેલાં ચામડી વગેરેમાં દાહ થયાનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે તે લક્ષણોવાળો હોય તેને 'સમ્યગ્દગ્ધ' કહેવામાં આવે છે; તથા જે ડહામમાં માંસ લટકી પડે, અંગ વીંખાઈ જાય, સિરા-સ્નાયુ-સન્ધિ અને અસ્થિમાં તુકસાન પુગે. તાવ-દાહ-તરસ અને મર્છા એ ઉપદ્રવો થાય, ઘણું દિવસે જખમ રુઝાય અને જખમ રુઝાયા પછી તે જગોનો રંગ બદલાયલો જ રહે તેને 'અતિદગ્ધ' કહેવામાં આવે છે. આ ચાર પ્રકારના દાહના લક્ષણોનું જ્ઞાન, વેદનને પોતાના કામમાં (ચિકિત્સા કરવામાં) મદદગાર થઈ પડે છે. ૧૫.

ડહામ દેવાથી રક્ત અને પિત્તના પ્રકાપ થવાનાં કારણા.

ભવન્તિ ચાત્ર-

અગ્નિના કોપિતં રક્તં મૃશં જન્તોઃ પ્રકુપ્યન્તિ ।

તતસ્તેનૈવ વેગેન પિત્તમસ્યામ્યુદીર્યતે ॥ ૧૬ ॥

તુલ્યવીર્યં ઉભે હ્યેતે રસતો દ્રવ્યસ્તથા ।

તેનાસ્ય વેદનાસ્તીત્રાઃ પ્રકૃત્યા ચ વિદહ્યતે ॥૧૭॥

સ્ફોટાઃ શીઘ્રં પ્રજાયન્તે જ્વરસ્તૃષ્ણા ચ વર્ધતે ।

૧૫ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-અગ્નિથી પ્રાણિનું રક્ત અત્યંત પ્રકાપ પામે છે અને રક્તનો પ્રકાપ થતાં અને તે અગ્નિએ કાપાવેલા રુધિરવડે, તેનું પિત્ત પણ ઝડપથી પ્રકાપ પામે છે. કેમકે અગ્નિ અને પિત્ત બન્ને સમાન વીર્યવાળા છે એટલે બન્ને ઉષ્ણવીર્ય છે, રસમાં પણ બન્ને સરખાં છે એટલે બન્ને તીખા રસવાળાં છે અને દ્રવ્યમાં પણ બન્ને સમાન છે

૧ પ્લુટદગ્ધ અને દુર્દગ્ધ એ બન્ને હીનદગ્ધના જ ભેદો હોવા છતાં પણ તેઓને ભુદા ભુદા ગણ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે-તેઓનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. વાગ્બટે પ્લુટદગ્ધને 'તુરુદગ્ધ' એવું નામ આપેલું છે.

એટલે બને તેજસ છે; તેથી રક્તનો પ્રકાપ થતાં તેની સાથે પિત્તનો પણ પ્રકાપ થાય છે. પિત્ત કે જે સ્વભાવથી જ દાહ વગેરે કરનારું છે તેનો પ્રકાપ થવાથી પિત્ત-સંબન્ધી તીવ્ર દાહ વગેરે વેદનાઓ થાય છે, તુરત ફેડલાઓ ઉઠી આવે છે. અને જ્વર તથા તૃષા તરત વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૬-૧૭.

પ્લુષ્ટદંધની (રહેજ દાહેલાની) ચિકિત્સા.

દગ્ધસ્યોપશમાર્થાય ચિકિત્સા સંપ્રવક્ષ્યતે ॥૧-॥

પ્લુષ્ટસ્યાન્નિપ્રતપનં કાર્યમુષ્ણં તથૌષધમ્ ।

શરીરે સ્વિન્નમૂયિષ્ટે સ્વિન્નં ભવતિ શોણિતમ્ ૧૨.

પ્રકૃત્યા છુદકં શીતં સ્કન્દયત્યતિશોણિતમ્ ।

તસ્માત્સુખયતિ છુષ્ણં ન તુ શીતં કથંચન ॥ ૨૦ ॥

૧૬ હવે દંધની-બળેલાની શાંતિને માટે ચિકિત્સા કહું છું-પ્લુષ્ટદંધ થયું હોય એટલે અગ્નિથી રહેજ દાહી ગયું હોય તો તે દાહેલાં અંગને અગ્નિમાં તપાવવું, ગરમ ઔષધોનો લેપ કરવો અને ગરમ ઉપચારો કરવા. શરીરને અગ્નિમાં ખુબ તપાવવાથી લોહી પણ તપે છે અને તે તપવાથી પાતળું થાય છે, લોહી પાતળું થતાં ગરમી ખ્દાર નીકળી જાય છે અને વાયુ, માર્ગ ખુલ્લો હોવાને લીધે અનુલોમગતિવાળો થાય છે, અને તેથી ઉષ્ણ ઉપચારો કરવાથી સુખ થાય છે. જળ સ્વાભાવિક રીતે શીતળ હોવાને લીધે લોહીને એકદમ જમાવી દે છે અને લોહી જમી જવાથી ગરમી ખ્દાર નીકળી શકતી નથી તથા વાયુની ગતિ પણ રોકાઈ જાય છે તેથી દાહમાં શૂલ, સોજા, રતાસ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે એટલા માટે પ્લુષ્ટદંધમાં ગરમ ઉપચારો જ કરવા, શીતળ ઉપચારો કદી પણ કરવા નહિ. ૧૮-૨૦.

દુર્દંધની (ઓછા પ્રમાણમાં દેવાથેલા શ્હામની)

ચિકિત્સા.

શીતામુષ્ણાં ચ દુર્દંધે ક્રિયાં કુર્યાન્નિષક પુનઃ ।

ઘૃતાલેપનસેકાંસ્તુ શીતાનેવાસ્ય કારયેત્ ॥ ૨૧ ॥

૧૭ દુર્દંધ થયું હોય તો શીતળ અને ઉષ્ણ બંને પ્રકારના ઉપચારો કરવા એટલે શ્હામનું મૂલ ઉંડું ગયું હોય તો તપેલા લોહીને શાંત કરવાને માટે શીતળ ઉપચારો કરવા અને શ્હામનું મૂલ ઉંડું ન ગયું હોય તો લોહીને પાતળું કરવાને માટે ઉષ્ણ ઉપચારો કરવા. ઘીનો લેપ અને સ્નેહન એ ઉપચારો તો શીતળ જ કરવા. ૨૧.

સમ્યદંધની (બરોબર બળેલાની) વિશેષ

ચિકિત્સા.

સમ્યદંધે તુગાક્ષીરીપ્લક્ષચન્દનગૈરિકૈઃ ।

સામૃતૈઃ સર્પિષા સ્નિગ્ધૈરાલેપં કારયેન્નિષક ॥૨૨॥

ગ્રામ્યાનૂપૌદકૈઃશ્ચૈનં પિષ્ટૈર્માસૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

પિત્તવિદ્રધિવચ્ચૈનં સંતતોષ્માણમાચરેત્ ॥ ૨૩ ॥

૧૮ સમ્યદંધ થયું હોય તો વંશલોચન, પીપરની છાલ, રતાંજળી, સોનાગેરુ અને ગળો એઓને પાણીમાં વાટી તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો. ગામમાં રહેનારા ઘોડા વગેરે પશુઓનું માંસ, જલપ્રાય દેશમાં રહેનારા સુવર વગેરે પ્રાણિઓનું માંસ અને કાચા વગેરે જલચર પ્રાણિઓનું માંસ એઓને વાટીને તેનો લેપ કરવો. સમ્યદંધમાં જે બહુ જ ગરમી હોય તો તેની પિત્તવિદ્રધિની પંઠ ચિકિત્સા કરવા. (પિત્તવિદ્રધિમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી.) ૨૨-૨૩.

અતિદંધની (વધારે બળેલાની) ચિકિત્સા.

અતિદંધે વિશીર્ણાનિ માંસાન્યુદૃત્ય શીતલામ્ ।

ક્રિયાં કુર્યાન્નિષકપશ્ચાચ્છાલિતળ્લુલકણ્ડનૈઃ ૨૪

તિન્દુકીત્વક્રવાયૈર્વા ઘૃતમિષ્ટૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

વ્રણં ગુડ્ડુચીપત્રૈર્વા છાદયેદથવૌદકૈઃ ॥ ૨૬ ॥

ક્રિયાં ચ નિશ્ચિલાં કુર્યાન્નિષક પિત્તવિસર્પવત્ ।

૧૯ અતિદંધ થયું હોય તો લટકી રહેલાં માંસોને કહાડી નાખીને શીતળ ઉપચારો કરવા. પછી શ્હામની ઉપર રાતા ચોખાનું ચૂર્ણ ભરભરાવવું અથવા ટીબરુની છાલના ચૂર્ણમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો અથવા ગળોનાં પાનડાંઓ કે કમળ વગેરે જળમાં ઉગેલી વનસ્પતિઓનાં પાનડાંઓ પ્રભુ ઉપર ઢાંકવા તથા પિત્તવિસર્પની જે ચિકિત્સા કહેલી છે, તે સઘળી અતિદંધમાં પણ કરવી. ૨૪-૨૫.

અગ્નિથી બળેલી ચામડી ઉપર ૩૪

લાવનારું ઘી.

મધુચ્છિદ્રં સમધુકં રોધ્રં સર્જરસં તથા ॥ ૨૬ ॥

મઙ્ગિષ્ઠાં ચન્દનં મૂર્વાં પિષ્ટા સર્પિર્વિપાચયેત્ ।

સર્વેપામન્નિદંધાનામેતદ્રોપણમુત્તમમ્ ॥ ૨૭ ॥

૨૦ મીણુ, જેડીમધ, લોધર, રાળ, મજ્જક, રતાંજળી અને મૂર્વા એ સઘળાં ઔષધો સમાન ભાગે લઈ તેઓને વાટીને તેનો કલક કરવો. પછી તે કલકથી ચારગણું ઘી અને ઘીથી ચારગણું પાણી લઈ તેઓને પકાવીને ઘી તૈયાર કરવું. આ ઘી સઘળા પ્રકારના અગ્નિદંધોમાં રજ લાવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. ૨૬-૨૭.

સ્નેહથી બળેલાની ચિકિત્સા.

સ્નેહદંધે ક્રિયાં રૂક્ષાં વિશેષેનાવચારયેત્ ।

૨૧ ઘી વગેરે સ્નેહથી બળે ગયેલ હોય તો તે ઉપર વિશેષ કરીને રૂક્ષ ઉપચારો કરવા.

ધુંવાડો લાગવાનાં લક્ષણો.

અત ઝર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ધૂમોપહતલક્ષણમ્ ॥ ૨૮ ॥

શ્વસિતિ ક્ષૌતિ ચાત્યર્થમત્યાધમતિ કાસતે ।

ચક્ષુષોઃ પરિદાહશ્ચ રાગશ્ચૈવોપજાયતે ॥ ૨૯ ॥

સધૂમકં નિઃશ્વસિતિ દ્રેયમન્યજ્ઞ વેત્તિ ચ ।
તથૈવ ચ રસાન્સર્વાન્ શ્રુતિશ્ચાસ્યોપહન્યતે ॥ ૩૦ ॥
તૃષ્ણાદાહજ્વરયુતઃ સીદસ્યથ ચ મૂર્છતિ ।
ધૂમાપહત ઇત્યેવં

૨૨ હવે જેને ધૂમાડો લાગ્યો હોય તે મનુષ્યનાં લક્ષણ કહું છું:-જે માણસને ધૂમાડો લાગ્યો હોય તે માણસ ઢાંકે છે, અત્યંત ઊંઠા ખાય છે, બહુ આફરી બન્ય છે (તેને બહુ આફરો ચઢે છે), ઉધરસ ખાય છે, સઘળા રસોને બળી શકતો નથી, તેને આંખોમાં બળતરા થાય છે અને આંખો લાલ થઈ આવે છે, તેના નિશ્વાસમાં ધૂમાડો નીકળે છે, તેને બીજા કોઈ પણ ગંધની ખબર પડતી નથી, તેના કાન બહેરા થઈ બન્ય છે અને તેને તરસ, તાવ, ગ્લાનિ તથા મૂર્છા એ ઉપદ્રવો થઈ આવે છે. ૨૮-૩૦.

ધૂમાડો લાગવાની ચિકિત્સા.

શુણુ તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૩૧ ॥
સર્પિરિશ્ચુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરામ્બુ વા ।
મધુરામ્લૌ રસૌ વાઽપિ વમનાય પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૨ ॥
વમતઃ કોષ્ટશુદ્ધિઃ સ્યાન્નમગન્ધશ્ચ નશ્યતિ ।
વિધિનાઽનેન શામ્યન્તિ સદનક્ષવથુજ્વરાઃ ॥ ૩૩ ॥
દાહમૂર્છાતૃડાધ્માનશ્વાસકાસાશ્ચ દારુણાઃ ।
મધુરૈર્લવણામ્લૈશ્ચ કટુકૈઃ કવલગ્રહૈઃ ॥ ૩૪ ॥
સમ્યગ્ૃહ્ણાતીન્દ્રિયાથાન્મનશ્ચાસ્ય પ્રસીદતિ ।
શિરોવિરેચનં ચાસ્મૈ દયાદ્યાંગેન શાસ્ત્રવિત્ ॥ ૩૫ ॥
દષ્ટિર્વિશુદ્ધ્યતે ચાસ્ય શિરોગ્રીવં ચ દેહિનઃ ।
અવિદાહિ લઘુ સ્નિગ્ધમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ૩૬

૨૩ હવે ધૂમાડો લાગવાથી રોગી થયેલા મનુષ્યની ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો. જેને ધૂમાડો લાગ્યો હોય તેને ઉલટી કરાવવા માટે ઘી અને શેરડીનો રસ અથવા કાળી દરાખ અને દૂધ અથવા શાકરનું પાણી અથવા મધુર અને ખાટા રસવાળા પદાર્થો આપવા. ઉલટી થવાથી કોઠો સાફ થઈ બન્ય છે. ધૂમાડાનો ગન્ધ નાશ પામે છે, તથા આ વિધિ કરવાથી ભયંકર એવી અંગની ગ્લાનિ, ઊંઠા, તાવ, દાહ, મૂર્છા, તરસ, આફરો, શ્વાસ અને ઉધરસ શાંત પડી બન્ય છે. તે માણસને મીઠા, ખારા, ખાટા અને તીખા રસવાળા પદાર્થોના ક્રોગણા કરાવવા. આથી તે ઇન્દ્રિયોના ગન્ધ વગેરે વિષયોને સારી રીતે ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેનું મન પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્રજ વૈદ્યે તેને યોગ્યમાત્રાથી શિરોવિરેચન આપવું. શિરોવિરેચનથી તેની દષ્ટિ, મગજ અને કંઠ શુદ્ધ થઈ બન્ય છે. તે માણસને દાહ ન કરે, પચવામાં હલકો હોય અને સ્નિગ્ધ હોય એવો આહાર-ખોરાક આપવો. ૩૧-૩૬

લુ કે તડકો લાગ્યો હોય તેની ચિકિત્સા.
ઉષ્ણઘાતાતૈર્પદ્મ્ને શીતઃ કાર્યો વિધિઃ સદા ।

૨૪ જે માણસને લુ કે તડકો લાગ્યો હોય તેને હરમેશાં શીતળ ઉપચાર કરવા.

જે માણસ ઉપર અરક પડ્યું હોય તેની ચિકિત્સા.
શીતવર્ષાનિલૈર્દગ્ધે ઉષ્ણં સ્નિગ્ધં ચ શસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

૨૫ જે માણસ અરક પડવાથી બળી ગયો હોય અથવા જેને પવનની સાથે વરસાદ લાગ્યો હોય તેની ચિકિત્સા ગરમ અને સ્નિગ્ધ ઉપચારથી કરવી. ૩૭.

જે માણસ ઉપર વિજળી પડી હોય તેની ચિકિત્સા.
તથાઽતિતેજસા દગ્ધે સિદ્ધિર્નાસ્તિ કથંચન ।

इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥ ૩૮ ॥

૨૬ જે માણસ વિજળી પડવાથી બળી ગયો હોય તે માણસ કોઈ પણ ઉપાયથી બચી શકતો નથી. વિજળી-થી બળ્યા છતાં પણ જે માણસ જીવતો રહે તે વૈદ્યે ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થોના અભ્યંગથી, સચ્ચનોથી તથા ખડા લેપોથી તેની ચિકિત્સા કરવી. ૩૮.

અધ્યાય ૧૩ મો

જલૌકાવચારણીય (જળો મુકવાનો વિધિ)

ઉપક્રમ.

અથાતો જલૌકાવચારણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'જલૌકાવચારણીય' એ નામના-(જળો મુકવી એ વિષયના) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે લગવાનું ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

૨જ્ઞ કહાડવાના સાધનોમાં જળા શ્રેષ્ઠ છે.

નૃપાલ્યબાલસ્થવિરભીરુર્વલનારીસુકુમારાણા-
મનુગ્રહાર્થં પરમસુકુમારોઽયં શોણિતાવસેચનો-
પાયોઽમિહિતો જલૌકસઃ ॥ ૩ ॥

૨ રાજ, ધનવાન, બાલક, વૃદ્ધ, બીકણુ, દુર્બલ, સ્ત્રી અને સુકુમાર-નાબુક એઓના ઉપકાર માટે (એઓનું લોહી વગર પીડાયે કહાડવા માટે) આ જળો મુકવારૂપી પરમ સુકુમાર-નાબુક (બહુજ સહેલો) ઉપાય કહેલો છે. ૩.

અમુક દોષથી બગડેલા રક્તને અમુક સાધનથી
કહાડવા વિષે.

તત્ર વાતપિત્તકફદુષ્ટશોણિતં યથાસંખ્યં શૂઙ્ગ-
જલૌકાલાબુભિરવસેચયેત્, સ્નિગ્ધશીતરૂક્ષત્વાત્ ;
સર્વાણિ સર્વૈર્વા ॥ ૪ ॥

૧ આ અધ્યાય જલૌકા એટલે જળોના અવચારણુ એટલે ઉપયોગના વિધિનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આને 'જલૌકાવચારણીય' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૩ ગાયનું શીંગડું સ્નિગ્ધ છે તેથી રક્ત બે વાયુથી અગડેલું હોય તો તેને શીંગડાવડે (શીંગડું મુકીને) કહાડવું. જળો શીતળ-હંડી છે તેથી રક્ત બે પિત્તથી અગડેલું હોય તો તેને જળોવડે (જળો મુકીને) કહાડવું અને તુંબડું ઉષ્ણ-ગરમ છે તેથી રક્ત બે કફથી અગડેલું હોય તો તેને તુંબડીવડે (તુંબડી મુકીને) કહાડવું. અથવા વાયુ, પિત્ત અને કફ એમાંના કોઈ પણ દોષથી અગડેલા લોહીને શીંગડું, જળો અને તુંબડી એમાંના ગમે તે સાધનવડે (એમાંનું જે મળી આવે તેનાવડે) કહાડવું. ૪.

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેવામાં આવેલા છે.

भवन्ति चात्र ।

उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्भातोपसृष्टं तु हितं तदवसेचने ॥ ५ ॥
शीताश्रिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।
तस्मात्पित्तापसृष्टं तु हिता सा ह्यवसेचने ॥ ६ ॥
अलावु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णं च परिकीर्तितम् ।
तस्माच्छ्लेष्मोपસૃષ્ટે तु हितं तदवसेचने ॥ ७ ॥

૪ ગાયનું શીંગડું ઉષ્ણવીર્ય, કાંઈક મધુર અને સ્નિગ્ધ છે, તેથી વાયુથી અગડેલા લોહીને કહાડવામાં તે હિતકારી છે. જળો શીતળ સ્થળમાં રહેનારી, મધુર અને પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે તેથી પિત્તથી અગડેલા લોહીને કહાડવામાં તે હિતકારી છે. તુંબડી કડવી, રુક્ષ અને તીક્ષ્ણ છે. તેથી કફથી અગડેલા લોહીને કહાડવામાં તે હિતકારી છે. ૫-૭.

શીંગડાથી અને તુંબડીથી રક્ત કહાડવાનો વિધિ.

तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलसूत्राबद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्; सान्तर्दोषयाऽ-
लाव्वा ॥ ८ ॥

૫ શીંગડાથી લોહી કહાડવું હોય તો, જે ભાગમાં લોહી અગડેલું હોય તે ભાગને પ્રથમ શસ્ત્રથી ટોચી, જેના છેડાના ભાગમાં એવડું ત્રેવડું આરીક કપડું સૂતરથી બાંધેલું હોય એવા શીંગડાને ટોચેલા ભાગ ઉપર મૂકીને બ્યાંસૂધી લોહી ચૂસાય ત્યાં સૂધી મોઢેથી ચૂષીને કહાડવું. તુંબડીવડે લોહી કહાડવું હોય તો જે ભાગમાં લોહી અગડેલું હોય તે ભાગને પ્રથમ શસ્ત્રથી ટોચી, તુંબડીની અંદર રૂ-કાપુસ સળગાવીને મૂકવું અને તે તુંબડીને ટોચેલા ભાગ ઉપર લગાવીને બ્યાં સૂધી લોહી ચૂસાય ત્યાં સૂધી કહાડવું. ૮.

‘જલાયુકા’ અને ‘જલૌકસ’ શબ્દની નિરુક્તિ.

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते-जलमासामायुरिति
जलायुकाः, जलमासामोक इति जलौकसः ॥ ९ ॥

૬ સંસ્કૃત ભાષામાં જળોનાં ‘જલાયુકા’ અને ‘જલૌકસ’ એવાં એ નામ છે. જલ એઓનું આયુસ છે

તેથી એઓ ‘જલાયુકા’ કહેવાય છે અને જલ એઓનું આયુસ-સ્થાન છે તેથી એઓ ‘જલૌકસ’ કહેવાય છે. ૯.

જળોના બેદો.

ता द्वादश; तासां सविषाः षट्, तावत्य एव
निर्विषाः ॥ १० ॥

૭ જળો બાર જાતની થાય છે. તેઓમાં ૭ જાત ઝેરવાળી છે અને ૬ જાત ઝેર વગરની છે. ૧૦.

છ જાતની ઝેરી જળોનાં લક્ષણ અને તેઓના વિષની ચિકિત્સા.

तत्र सविषाः-कृष्णा कर्बुरा अलर्गदा इन्द्रायुधा
सामुद्रिका गोचन्द्रना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा
पृथुशिराः कृष्णा, वर्धिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नत
कुक्षिः कर्बुरा, रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यल-
गर्दा, इन्द्रायुधवदुर्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा,
ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामु-
द्रिका, गोवृषणवदधोभागं द्विधाभूताकृतिरणुमुखी
गोचन्द्रनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं
कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लि-
ङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपनस्य-
कर्मादिषूपयोऽयः । इन्द्रायुधादग्रमसाध्यम् ।
इत्येताः सविषाः सच्चिकित्सिता व्याख्याताः ॥११॥

૮ તેઓમાં કૃષ્ણા, કર્બુરા, અલર્ગદા, ઇન્દ્રાયુધા, સામુદ્રિકા અને ગોચન્દના એ ૬ જાતની જળો ઝેરી છે. તેઓમાં જે જળો કાજળના (અથવા સુરમાના) ચૂર્ણ જેવા રંગવાળી અને મ્હોટા માથાવાળી હોય તે જળોને કૃષ્ણા જાણવી. જે જળો વર્ધી નામના માછલાના જેવી લાંબી અને કાંઈક જગોએ ચીરાયલા પેટવાળી તો કાંઈક જગોએ ઉંચા પેટવાળી હોય તે જળોને ‘કર્બુરા’ જાણવી. જે જળો રુવાંટાવાળી, મ્હોટા પડખાવાળી અને કાળા મ્હોડાવાળી હોય તે જળોને ‘અલર્ગદા’ જાણવી; જે જળો ચોમાસામાં દેખાતા ઇન્દ્રધનુષના જેવા વિચિત્ર રંગોની ઉંચી રેખાઓવાળી હોય તે જળોને ‘ઇન્દ્રાયુધા’ જાણવી; જે જળો કંઈક કાળી, કંઈક પીળી અને વિચિત્ર પુષ્પોની પેઠે નાના પ્રકારના બિન્દુઓવાળી હોય તે જળોને ‘સામુદ્રિકા’ અને જે જળો નીચેના ભાગમાં બળદના ટ્પણોની પેઠે જે ભાગવાળી અને ઝીણા મ્હોડાવાળી હોય તે જળોને ગોચન્દના જાણવી. આ ૬ જાતની જળોમાંથી કોઈ જાતની જળો માણસને કરડે તો તેના ડંખમાં સોજો થાય છે અને અત્યંત ખરજ આવે છે; તથા મૂર્છા, તાવ, દાહ, ઉલટી, મદ (મીણો) અને સુસ્તી એ ચિહ્નો થાય છે. આ અવસ્થામાં ‘મહાગદ’ નામના વિષદ્રવ્યો ઔષધપ્રયોગના પીવામાં, લેપમાં અને નસ્ય આપવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો. ઇન્દ્રાયુધા

૧ કલ્પસ્થાનના અધ્યાય પમામાં ‘મહાગદ’ પ્રયોગ લુઓ.

નામની જળો કરડી હોય તે તેનું ઝેર અસાધ્ય છે. આ પ્રમાણે જ બતની ઝેરી જળોનું અને તેઓના ડંખની ચિકિત્સાનું વર્ણન કર્યું. ૧૧.

જ પ્રકારની નિર્વિષ જળોનું વર્ણન.

અથ નિર્વિષાઃ-કપિલા પિણ્ગલા શંકુમુખી મૂષિકા પુણ્ડરીકમુખી સાવરિકા ચેતિ । તત્ર મનઃશિલારક્ષિતાભ્યામિવ પાર્શ્વાભ્યાં વૃષ્ટે સ્નિગ્ધમુદ્રવર્ણા કપિલા, કિંચિદ્રક્તા વૃત્તકાયા પિણ્ગાડડશુગા ચ પિણ્ગલા, ચક્રદર્ણા શીઘ્રપાયિની દીર્ઘતીક્ષ્ણમુખી શંકુમુખી, મૂષિકાકૃતિવર્ણાડનિષ્ઠગન્ધા ચ મૂષિકા, મુદ્રવર્ણા પુણ્ડરીકતુલ્યવક્ત્રા પુણ્ડરીકમુખી, સ્નિગ્ધા પદ્મપત્રવર્ણાડપ્રાદશાહુલપ્રમાણા સાવરિકા સા ચ પશ્વર્થે; ઇત્યેતા અવિષા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૧૨ ॥

૯ હવે ઝેર વગરની જળોનું વર્ણન કરીએ છીએ.

કપિલા, પિંગલા, શંકુમુખી, મૂષિકા, પુંડરીકમુખી અને સાવરિકા આ જ બતની જળો ઝેર વગરની છે. તેઓમાં જે જળો મણુશીલથી રંગેલા જેવા પડખાંવાળી અને પીઠમાં લીલા મગના જેવા રંગવાળી હોય તેને 'કપિલા' બોલવી; જે જળો કાંઈક રાતી, ગોળ શરીરવાળી, પિંગળી (પીળચટી) અને ઝડપથી ચાલનારી હોય તેને 'પિંગલા' બોલવી; જે જળો ચક્રતના-કલેબના જેવા કાળા અને રાતા રંગવાળી, ઝડપથી લોહી પીનારી અને તીક્ષ્ણ તથા લાંબા મ્હોડાવાળી હોય તેને 'શંકુમુખી' બોલવી; જે જળો કિંદરની પુછડીના જેવા આકાર અને રંગવાળી તથા ખરાબ ગન્ધવાળી હોય તેને 'મૂષિકા' બોલવી; જે જળો મગના જેવા વર્ણવાળી અને કમળના જેવા મ્હોડાવાળી હોય તેને 'પુંડરીકમુખી' બોલવી; તથા જે જળો સ્નિગ્ધ, કમળના પાનડા જેવા વર્ણવાળી અને અદાર આંગળ લાંબી હોય તેને 'સાવરિકા' બોલવી. આ સાવરિકા નામની જળોનો ઘોડા, બળદ વગેરે પશુઓનું લોહી કહાડવામાં ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે વગરઝેરવાળી જળોની જ બતોનું વર્ણન કર્યું. ૧૨.

નિર્વિષ જળોની ઉત્પત્તિ નાં સ્થાનો.

તામાં ચવ-પાણ્ડ્ય ત્થાપૈતના શીને ક્ષેત્રાણિ ।

તેષુ મહા રાંગ ચલ પ્રત્યઃ શાઘ્રાયિન્યો મહાશના નિર્વિષાશ્ચ ત્રિરોષેણ મવન્તિ ॥

૧ વૃકેસ્થાન, પાંચદેશ ત્થાદ્રિપર્વત અને મથુરા પ્રાંત વગેરે દેશો ઝેર વગરની જળોને ઉત્પન્ન થવાનાં ક્ષેત્રો છે. એ દેશોમાં વાણું કરીને મ્હોટા શરીરવાળી, બળવાન, ઝડપથી લોહી પીનારી, ખૂબ ખાનારી અને ઝેરવગરની જળો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઝેરી જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો.

તત્ર સવિષમત્સ્યકાટદર્દુરમૂત્રપુરિષકોથજાતાઃ કલુષેષ્વમ્મસ્તુ ચ સવિષાઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૧ ઝેરી જળો ઝેરી માછલાં, ઝેરી કીડા અને ઝેરી દેડકાના મૂત્રના અને વિષાના સડામાંથી તથા ગન્ધ પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩.

ઝેરવગરની જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો.

પદ્મોત્પલનલિનકુમુદસૌગન્ધિકકુવલયપુણ્ડરી-કશૌવાલકોથજાતા વિમલેષ્વમ્મસ્તુ ચ નિર્વિષાઃ ૧૪ મવતિ ચાત્ર ।

ક્ષેત્રેષુ વિચરન્ત્યેતાઃ સલિલેષુ સુગન્ધિષુ ।

ન ચ સદ્કાર્ણચારિણ્યો ન ચ પદ્કેશયાઃ સુખાઃ ૧૫

૧૨ ઝેરવગરની જળો પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, કુમુદ, સૌગન્ધિક, કુવલય, પુંડરીક અને શેવાળ એઓના ફાથથી (સડામાંથી) તથા નિર્મળ પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેલો છે. એ ઝેરવગરની જળો સુગન્ધિ પાણીવાળાં સ્થળમાં રહે છે, વિષા વગેરે ખરાબ આહારનું ભોજન કરતી નથી (પરંતુ શેવાળ વગેરેનું ભોજન કરે છે), કાદવમાં સુતી નથી (પરંતુ ઘાસ-પાનડાં વગેરેમાં સુવે છે) આ જળો સુખ-કારી છે (તેનાવડે લોહી કહાડવાથી કાઈ પણ બતનું દુઃખ થાતું નથી પરંતુ સુખ-આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.) ૧૪-૧૫.

જળોને પકડવાનો અને પાળવાનો વિધિ.

તાસાં પ્રગ્રહણમાર્દ્ર્વર્મણાડન્યૈર્વા પ્રયોગૈર્ગૃહ્ણીયાત્ । અથૈનાં નવે મહતિ ઘટ્ટે સરસ્તઢાગોદકપદ્કુમાવાપ્ય નિદધ્યાત્, મક્ષ્યાર્થે ચાસામુપહરંચ્છૈવલં વહુર-મૌદકાંશ્ચ કન્દાંશ્રૂર્ણાકૃત્ય, શય્યાર્થે તૃળમૌદકાનિ ચ પત્રાણિ, દ્યહાત્રયહાત્ર્વાભ્યોડન્યજ્જલં મક્ષ્યં ચ દદ્યાત્, સપ્તરાત્રાત્સપ્તરાત્રાશ્ચ ઘટ્ટમન્યં સંક્રામયેત્ ૧૬

૧૩ જળોને લીલાં ચામડાથી અથવા બીજી કાઈ તળખીજથી પકડવી, અને પછી તેઓને મોટા અને નવા ઘડામાં સરોવરનું અથવા તો તળાવનું પાણી અને કાદવ નાખીને તેમાં રાખવી. અને એઓને ખાવાને માટે શેવાળ, સુકાયેલું માંસ અને પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા કંદોનું ચૂર્ણ આપવું. સુવાને માટે ખડ અને પાણીમાં ઉગતા રાપાઓનાં પાનડાંઆ આપવાં. બધે દિવસે અથવા તો ત્રણ ત્રણ દિવસે બીજે ખોરાક તથા બીજું પાણી જળોને આપવું અને સાત સાત રાત્રીએ બીજા ઘડામાં નાખવી. ૧૬.

લોહી કહાડવામાટે અયોગ્ય જળો.

મવતિ ચાત્ર ।

સ્થૂલમધ્યાઃ પરિક્લિષ્ટાઃ પૃથ્કયો મન્દવિચેષ્ટિતાઃ ।

અગ્રાહિણ્યોડલ્પપાયિન્યઃ સવિષાશ્ચ ન પૂજિતાઃ ૧૭

૧૪ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-જે જળોનો મધ્ય દેહ (શરીરનો વચલો ભાગ) બડો હોય

तथा ज्येष्ठा कुशे पाभेदी, पडोणी, मंद येषावाणी (सुस्त), रोगवाणी ज्येष्ठा नडी पडुनारी, थोडुं लोडी पीनारी अने जेरी होय ते ज्येष्ठा लोडी कडाड-
वाना काममां उपयोगी नथी. १७.

ज्येष्ठा मुक्त्वानो विधि

अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य सं-
वेश्य वा विरुक्षयेच्चास्य तमवकाशं मृद्रोमयचू-
र्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनी-
कल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त-
स्थिता विगतकृमा ज्ञात्वा तामी रोगं ग्राहयेत् ।
सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुल्लोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपा-
वृणुयात्, गृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्या-
च्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत; यद्येवमपि न गृह्णीयात्त-
दान्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदा-
ननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति,
गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्सेचयेच्च । दंशे
तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति ।
शुद्धमादानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न
मुञ्चन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् ॥ १८ ॥

१५ ज्येष्ठा रोग ज्येष्ठा मुक्त्वाथी सारे थर्ष शके ज्येष्ठा
होय अर्थात् ज्येष्ठा रोगीनुं लोडी ज्येष्ठावडे कडाडवुं होय
ते रोगीने ज्येष्ठाडीने अथवा सुवडावीने ज्येष्ठा ज्येष्ठा उपर
ज्येष्ठा लगाडवी होय ते ज्येष्ठा ज्येष्ठा प्रणु वगरनी
होय तो तेना उपर माटीनुं तथा छाणुनुं यूर्णुं धसीने
ते ज्येष्ठा रक्ष करवी (के ज्येष्ठा ज्येष्ठा सां वणगे).
पछी धडामाथी ज्येष्ठा पकडीने ज्येष्ठा कडाडी, सर्षपना
अने हणहरना कडकुनुं पाणी तेज्यानां शरीरपर
अरडीने तेज्याने पाणीना वासणुमां थोडो समय राखवी.
ज्येष्ठा ज्येष्ठा लागे के हवे तेज्या आणस वगरनी थर्ष
गर्ष छे, सारे तेज्याने रोगवाणी ज्येष्ठा उपर लगा-
डवी अने नरम-साक्ष करेलुं धाणुं रु अथवा कपडुं
पाणीमां लीजवी तेनावडे तेना शरीरने ढांडी देवुं, इकत
भोडुं पुडुं रहेवा देवुं. ज्येष्ठा ज्येष्ठा रोगनां स्थानने पकडे
नडी तो ते स्थान पर दुधनुं टीपुं अथवा लोडीनुं टीपुं
नाखनुं अथवा शस्त्रवडे टोंया करवा के ज्येष्ठा ज्येष्ठा
ते स्थानने पकडे. आम कथां छतां पणु ज्येष्ठा न पकडे
तो ते ज्येष्ठा ज्येष्ठा छोडी दधने पीलु ज्येष्ठा लगाडवी. ज्येष्ठा
ज्येष्ठा भोडाडने धोडानी अरी ज्येष्ठा करीने अने कांधने
उंथी करीने थोटे सारे ज्येष्ठा दे, हवे ते लोडी पीये छे.
ज्येष्ठा तेज्या लोडी पीवा लागे सारे तेना शरीरने
लीनां कपडाथी ढांडी राखनुं अने तेनापर पाणी रेखा
करवुं. ज्येष्ठा दंशमां ज्येष्ठा सौर्ष लोकावा ज्येष्ठा वेदना
थाय अने अण थवा लागे सारे ज्येष्ठा दे ते शुद्ध
लोडी पीये छे. ज्येष्ठा ते शुद्ध लोडी पीवा मांडे सारे

तेने सांथी असेडी लेवी. ज्येष्ठा ज्येष्ठा लोडीना गंधथी ते
ज्येष्ठा न छोडे तो तेना भोडा उपर सिन्धालुनुं यूर्णुं
भरभराववुं अटले ते पोतानी भेजे छोडी देशे. १८.

ज्येष्ठा असेडी लीधा पछी तेले पीधेलुं रक्त ओकावी कडावानो विधि

अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-
लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीत-
पुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनु-
लोममनुमार्जयेदामुखाद्गामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्त-
लिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता
भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा
दुर्वान्ता, तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्ताया
व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो (रक्तमदो) नाम भवति ।
अथ सुवान्तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् ॥ १९ ॥

१६ ज्येष्ठा रधिर पीने पडी ज्येष्ठा अटले तेना शरीर
उपर ज्येष्ठा लोडीने लेप करी तथा भोडा उपर
तेलमां वाटेलुं सिन्धालुनुं ज्येष्ठा, ज्येष्ठा हाथना अंगु-
ष्ठाथी तथा अंगुष्ठाणी पासेनी आंगणीथी तेनुं पुण्ड्रुं
पकडीने ज्येष्ठा हाथना अंगुष्ठाथी तथा अंगुष्ठाणी
पासेनी आंगणीथी धीरे धीरे अनुलोम रीते (पुछडाथी
भोडा तरक) छेक भोडा सुधी दयावता ज्येष्ठा अने
दयावी दयावीने सारी पेठे लोडी ओका नाख्यानां थिहो
देभाय सां सुधी लोडी ओकाववुं. (सारी रीते लोडी
ओका नाख्यानुं लक्षणु-) ज्येष्ठा ज्येष्ठा पाणीना वास-
णुमां नाखवामां आवतां आवानी घृष्ठाथी इरवा लागे
सारे ज्येष्ठा दे, तेले संपूर्ण रीते लोडी ओका नाखुं छे.
(सारी रीते लोडी नही ओका नाख्यानुं लक्षणु-)
परंतु ज्येष्ठा पाणीना वासणुमां सुस्त थधने पडी रहे
अने हरेकरे नहि तो ज्येष्ठा दे तेले संपूर्ण रीते
लोडी ओका नाखुं नथी. ज्येष्ठा तेले अरोपर लोडी
ओका नाखुं न होय तो तेने उपर कडेवा प्रमाणे
इरीथी लोडी ओकाववुं. ज्येष्ठा ज्येष्ठा सारी पेठे लोडी
ओकाववामां न आवे तो तेने इन्द्रमद (रक्तमद)
नामने असाध्य रोग थाय छे. ज्येष्ठा सारी रीते लोडी
ओका नाखुं होय ज्येष्ठा ज्येष्ठा पाणी प्रथमनी पेठे
धडांमां नाखवी. १९.

लोडी कडावा पछीने विधि.

शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणा-
न्मधुनाऽवघट्टयेच्छीताभिरङ्गिश्च परिषेचयेद्वध्नी-
त वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशार्तैश्च प्रदेहैः प्रदि-
ह्यादिति ॥ २० ॥

१७ लोडी नीकणवाना समयोग, डीनयोग, अतियोग
अने मिथ्यायोग ज्येष्ठा ज्येष्ठा समयोग थयो होय तो ज्येष्ठा ज्येष्ठा

કરેલા ત્રણ ઉપર સૌ પાણીએ ઘોચેલા ઘીનો લેપ કરવો, હીનયોગ થયો હોય તો મધ ચોળવું, અતિયોગ થયો હોય તો ત્રણ ઉપર થંડું પાણી રેડવું અથવા તો પાટો આંધવો અને મિથ્યાયોગ થયો હોય તો ત્રણ ઉપર તુરા, મધુર, સિનગ્ધ તથા શીતળ પદાર્થોના કલકોનો લેપ કરવો. ૨૦.

જળો મુકવાનો વિધિ જાણનારા વૈદ્યની પ્રશંસા. મવતિ ચાત્ર ।

ક્ષેત્રાણિ ગ્રહણં જાતીઃ પોષણં સાવચારણમ્ ।

જલૌકસાં ચ યો વેત્તિ તત્સાધ્યાન્સ જયેદ્દદાન ૨૧

૧૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે એક શ્લોક છે:—જે વેદ જળોને રહેવાનું તથા ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન, પકડવાના ઉપાયો, જ્વલિત્યો. પોષણ કરવાની રીતિ અને રોગવાળી જગો ઉપર લગાડવાની રીતિ એઓને સારી રીતે જાણતો હોય તે વેદ જળો લગાડવાથી મટી શકે એવા રોગોને જીતે છે. (મટાડી શકે છે). ૨૧.

અધ્યાય ૧૪ મો

શોણિતવર્ણનીય (લોહીના વર્ણન વિશેનો). ઉપક્રમ.

અથાતઃ શોણિતવર્ણનીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ । ૧ ।
યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'શોણિતવર્ણનીય' એ નામના (લોહીના વર્ણનના અધિકારવાળા) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

રસની ઉત્પત્તિ અને તેનું કર્મ.

તત્ર પાશ્ર્વભૌતિકસ્ય ચતુર્વિધસ્ય ષડ્સસ્ય દ્વિવિધવીર્યસ્યાપ્રવિધવીર્યસ્ય વાડનેકગુણસ્યોપયુક્તસ્યાહારસ્ય સમ્યક્પરિણતસ્ય યસ્તેજોભૂતઃ સારઃ પરમસૂક્ષ્મઃ સ રસ इत्यુચ્યતે । તસ્ય ચ હૃદયં સ્થાનં, સ હૃદયાચ્ચતુર્વિધાર્તિ ધમનોરનુપ્રવિશ્યોધ્વંગા દશ દશ ચાધોગામિન્યશ્ચતસ્તિર્યગ્ગાઃ કૃત્સ્નં શરીરમહરહસ્તર્પયતિ વર્ધયતિ ધારયતિ યાપયતિ ચાહૃદ્દેહુકેન કર્મણા ॥

૨ પૃથ્વી વગેરે પાંચમહાભૂતોના વિકારરૂપ, મધુર વગેરે છ રસોવાળા, પેય-લેણુ-ભોજ્ય અને ભક્ષ્ય એવા ભેદોથી ચાર પ્રકારના, શીત અને ઉષ્ણ એમ બે વીર્યવાળા અથવા તો શીત-ઉષ્ણ-સિનગ્ધ, રક્ષ-વિશદ-પિચ્છલ મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એમ આઠ પ્રકારના વીર્યવાળા અને દ્રવ-સ્થૂલ વગેરે અનેક શુભોવાળા એવા આહારને

૧ આ અધ્યાય શોણિતના કહેતાં રુધિરનાં-લોહીનાં વર્ણનનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ શોણિતવર્ણનીય એવું છે.

યોગ્ય રીતે પ્રકૃતિ વગેરેનો વિચાર કરીને ઉપયોગ કર્યા પછી જઠરામિથી તેનો સારી રીતે પાક થતાં દૂધ-માંથી ઘીની પેઠું જે પરમ સૂક્ષ્મ (સૂક્ષ્મસોતોમાં પણ ગતિ કરી શકે એવો) સાર (મલ વગરનો ભાગ) ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'રસ' કહેવામાં આવે છે. (રસ જે કે આખા શરીરમાં ફરનારો છે તોપણ) તેનું મુખ્ય સ્થાન હૃદય છે. એ રસ હૃદયમાંથી નીકળેલી ચોવિશ ધમનીઓ કે જેઓમાંની દશ ઉપર ગયેલી છે, દશ નીચે ગયેલી છે અને ચાર આડી ગયેલી છે તેઓ દ્વારા જેનું કારણ અદૃષ્ટ છે (પ્રત્યક્ષ થતું નથી) એવાં કર્મવડે- (એવી ક્રિયાવડે) પ્રતિદિન સર્વ શરીરને તૃપ્ત કરે છે, વધારે છે, ધારણ કરે છે અને ટકાવી રાખે છે.

રસની ગતિવિધે અનુમાન.

તસ્ય શરીરમનુધાવતોડનુમાનાદ્ગતિરુપલક્ષ્યિ-
તત્ત્વા ક્ષયવૃદ્ધિવૈકૃતૈઃ ॥

૩ શરીરમાં ગતિ કર્યા કરતા તે રસની હૃદયની પીડા, કંપ વગેરે લક્ષણોપરથી ક્ષયરૂપ વિકૃતગતિ જાણવી; છાતીમાં મોળ મોળ થવી વગેરે વૃદ્ધિનાં લક્ષણોથી વૃદ્ધિરૂપ વિકૃતગતિ જાણવી અને શરીરને બરાબર પોષણ આપવું વગેરે સમત્વનાં લક્ષણો ઉપરથી સમત્વ-રૂપ અવિકૃતગતિ અનુમાનથી જાણી લેવી.

રસના સૌમ્યપણાનો નિર્ણય.

તસ્મિન સર્વશરીરાવયવદોષધાતુમલાશયાનુ-
સારિણિ રસે જિજ્ઞાસા કિમયં સૌમ્યસ્તૈજસ ? इति ।
અત્રોચ્યતે-સ સ્વલુ દ્રવાનુસારી સ્નેહનજીવનતર્પણ-
ધારણાદિભિર્વિશેષૈઃ સામ્ય इत्यવગમ્યતે ॥ ૩ ॥

૪ સર્વ શરીરના અવયવો, દોષો, ધાતુઓ, મલો અને આશયો એઓમાં ગતિ કરનારા-ફરનારા રસના વિષયમાં એવી જિજ્ઞાસા થાય કે- 'તે સૌમ્ય છે કે તૈજસ છે,' તો તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે કે-તે રસ શરીરમાં દ્રવરૂપે ગતિ કરે છે અને સ્નેહન, (સિનગ્ધ કરવું) જીવન, તર્પણ, ધારણ વગેરે સૌમ્યજીવનની ક્રિયાઓ કરે છે તેથી તે સૌમ્ય છે એમ જાણાય છે. ૩.

રસમાંથી લોહી બનવા વિશે

સ સ્વલ્વાપ્યો રસો યકૃત્પ્લીહાનો પ્રાપ્ય રાગ-
મુપૈતિ ॥ ૪ ॥

૫ તે રસ આપ્ય (જલનો અંશ જેમાં અધિક છે એવો) હોવા છતાં પણ યકૃતમાં અને પ્લીહામાં આવીને ત્યાં રહેલા રંજક પિત્તના સંબન્ધથી રાતાપણાને પામે છે. (લોહીરૂપે થાય છે). ૪.

મવતશ્ચાત્ર ।

રક્ષિતાસ્તૈજસા ત્વાપઃ શરીરસ્થેન દેહિનામ્ ।

અવ્યાપન્નાઃ પ્રસન્નેન રક્તમિત્યામિધીયતે ॥ ૬ ॥

૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે એ શ્લોકો કહેવામાં આવેલા છે—રસ જે કાઈ પણ જાતના બગાડને ન પામ્યો હોય તો પ્રાણિઓના શરીરમાં (યકૃત અને પ્લીહામાં) રહેલા પ્રસન્ન (વિકારને નહીં પામેલા) એવા રંગક નામના પિત્તથી રંગાઇને ‘રક્ત’ એવા નામને પ્રાપ્ત થાય છે. (લોહી અને છે). ૫.

આર્તવનું વર્ણન

રસાદેવ સ્ત્રિયા રક્તં રજઃસંજ્ઞં પ્રવર્તતે ।

તદ્વર્ષાદ્વાદશાદૂર્ધ્વં યાતિ પચ્ચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥ ૬ ॥

૭ સ્ત્રીએને જે મહીને મહીને ત્રણથી પાંચ દિવસ સુધી યોનિદ્વારમાંથી ‘રજ’ નામનું રક્ત પ્રવર્તે છે તે રક્ત પણ રસમાંથી જ બને છે. આ રક્તની પ્રવૃત્તિ બારમાં વર્ષ પછી શરૂ થાય છે અને પચાસમાં વર્ષ પછી ક્ષય પામે છે—બંધ થાય છે. ૬.

આર્તવનું આગ્નેયપણું

આર્તવં શોણિતં ત્વાગ્નેયમગ્રીષોમીયત્વાદ્ગર્ભસ્ય ॥૭॥

૮ જોકે સ્ત્રીઓનું ઋતુ સંબંધી રક્ત (રજ) જળનો અંશ જેમાં અધિક છે એવા રસમાંથી બનેલું છે તે પણ તે આગ્નેય (અગ્નિનો અંશ જેમાં અધિક છે એવું) છે. કારણ કે આયુર્વેદમાં ગર્ભને અગ્નિષોમીય માનવામાં આવ્યો છે. તે કહેવું જો રજ આગ્નેય હોય તો જ ઘટે-સંભવે. (એટલે સ્ત્રીનું રજ અને પુરુષનું વીર્ય એ બન્નેના સંયોગથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે ગર્ભને અગ્નિષોમીય કહેવામાં આવે છે. તેમાં વીર્યને સૌમ્ય (જળનો અંશ જેમાં અધિક છે એવું) માનવામાં આવે છે ત્યારે હવે જે રજને આગ્નેય માનવામાં આવે તો જ ગર્ભ અગ્નિષોમીય છે એ કહેવું ઘટી શકે.) ૭.

ધાતુરક્તનું પાંચભૌતિકપણું.

પચ્ચામૌતિકં ચાપરે જીવરક્તમાહુરાચાર્યાઃ ॥ ૮ ॥

વિસ્મતા દ્રવતા રાગઃ સ્યન્દનં લઘુતા તથા ।

ભૂમ્યાદીનાં ગુણા હોતે દૃશ્યન્તે ચાત્ર શોણિતે ॥ ૯ ॥

૯ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે, ધાતુરક્ત કે જે પ્રાણિઓનાં જીવનરૂપ છે તે પૃથ્વી વગેરે પાંચે મહાભૂતોના વિકારરૂપ છે. ૮.

૧૦ રક્તમાં જે કાચા માંસના જેવો ગન્ધ છે તે પૃથ્વીનો ગુણ છે, જે દ્રવપણું છે તે જળનો ગુણ છે, જે રાતાપણું છે તે તેજનો ગુણ છે, જે ચલન-ગતિ છે તે વાયુનો ગુણ છે અને જે હલકાપણું છે તે આકાશનો ગુણ છે; આ પ્રમાણે પૃથ્વી વગેરે પાંચે મહાભૂતોના ગન્ધ વગેરે પાંચે ગુણો રક્તમાં જેવામાં આવે છે (માટે રક્ત પાંચભૌતિક-પંચમહાભૂતોના વિકારરૂપ, છે એમ નિશ્ચય થાય છે.) ૯

રસથી સર્વ ધાતુઓનું પોષણ થાય છે.

રસાદ્રક્તં તતો માસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે ।

મેદસોઽસ્થિ તતો મજ્જામજ્જઃ શુક્રસ્ય સમ્ભવઃ ૧૦

૧૧ રસ અનુક્રમે રક્ત, માંસ, મેદ-ચરખી, અસ્થિ-હાડકાં, મજ્જા અને વીર્ય આ સર્વ ધાતુઓનું પોષણમાં રહેલા તે તે ધાતુના સમાન ભાગથી પોષણ કરે છે. ૧૦.

આહારરસનું શ્રેષ્ઠપણું.

તત્રૈષાં ધાતૂનામન્નપાનરસઃ પ્રીણયિતા ॥ ૧૧ ॥

૧૨ ઉપર કહેલા રસ વગેરે સાતેય ધાતુઓનું અન્ન-પાનથી ઉત્પન્ન થયેલો આહારરસ પોષણ કરે છે. ૧૧.

રસનું રક્ષણ કરવાની જરૂર.

રજસં પુરુષં વિદ્યાદ્રસં રક્ષેત્ પ્રયત્નતઃ ।

અન્નાત્પાનાચ્ચ મતિમાનાચારાચ્ચાપ્યતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૩ આ પ્રમાણે મનુષ્યનું આહારરસથી જ પોષણ થાય છે એમ જાણવું અને બુદ્ધિમાન પુરુષે આલસ્ય નહીં રાખતાં યોગ્ય અન્નપાનથી અને યોગ્ય વિદ્યારોથી આહાર રસનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ૧૨.

રસ શબ્દની નિરુક્તિ.

તત્ર ‘રસ ગતૌ’ ધાતુઃ અહરહર્ગચ્છતીત્યતો રસઃ ૧૩

૧૪ ગતિ એટલે ગમન કરવું એ અર્થવાળા રસ-ધાતુ ઉપરથી રસ શબ્દ થયો છે તે પ્રતિદિવસ શરીરમાં ગતિ કર્યાં કરે છે માટે રસ કહેવાય છે. ૧૩.

રસમાંથી કેટલે દિવસે વીર્ય બને છે ?

સ ચ્ચલુ ત્રીણિ ત્રીણિ કલાસહસ્ત્રાણિ પચ્ચદશ ચ કલા પૈકૈકસ્મિન્ ધાતાવવતિષ્ઠત એવં માસન રસઃ શુક્રીભવતિ સ્ત્રીણાં ચાર્તવમિતિ ॥ ૧૪ ॥ મવતિ ચાત્ર ।

અષ્ટાદશ સહસ્ત્રાણિ સંખ્યા હાસ્તિન્સમુચ્ચયે ।

કલાનાં નવતિઃ પ્રાંક્તા સ્વતન્ત્રપરતન્ત્રયોઃ ॥૧૫॥

૧૫ એ આહારરસ શરીરમાં એક દિવસમાં જ ઉત્પન્ન થઈને રસથી મજ્જા પર્યન્તે જ ધાતુઓમાંના પ્રત્યેક એક ધાતુની અંદર ત્રણ હજાર અને પંદર કલા એટલે પાંચ પાંચ દિવસ રહે છે અને એક મહીને એ રસ પુરુષોના શરીરમાં વીર્યપણાને અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં આર્તવપણાને પામે છે.

આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે—રસનો વીર્યરૂપે અને આર્તવરૂપે પરિણામ થવામાં કુલ અઠાર હજાર અને નેવું કલાઓ એટલે એક માસ લાગે છે. આ વાત આ તન્ત્રમાં અને બીજા તન્ત્રોમાં એક રીતે જ કહેવામાં આવી છે. ૧૪-૧૫.

સ શબ્દાર્ચિર્જલસન્તાનવદ્ગુના વિશેષેણાનુદ્યા વત્યેવ શરીરં કેવલમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ એ રસ આખા શરીરમાં શબ્દના પ્રવાહની પેઠે આડા, અમિના પ્રવાહની પેઠે ઉંચે અને જળના પ્રવાહની પેઠે નીચે સૂક્ષ્મ પ્રકારથી દોઝા કરે છે. ૧૬.

મહીને દિવસે રસમાંથી વીર્ય થવાના નિયમનો અપવાદ

**વાજીકરણ્યસ્વૌષધયઃ સ્વબલગુણોત્કર્ષાદ્વિરે-
ચનવદુપયુક્તાઃ શુક્રં શીઘ્રં વિરેચયન્તિ ॥ ૧૭ ॥**

૧૭ કાઈ એમ શંકા કરે કે-જ્યારે એક મહીને જ રસનું વીર્ય અને છે તો પછી તુરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે વાજીકરણ્ય ઔષધોનો જે ઉપયોગ કહેલો છે તે વ્યર્થ જશે, તેનો ઉત્તર એ છે કે-જેમ વિરેચન ઔષધો પોતાના ગુણાદિકના પ્રભાવથી તુરત રેચ લગાડે છે તેમ વાજીકરણ્ય ઔષધો પણ જે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં હોય તો પોતાના દ્રવ્યના સ્વભાવથી અને ગુણના ઉત્કર્ષથી-સ્વભાવથી તુરત જ રસનું વીર્યરૂપે પરિણામ કરીને પ્રવર્તાવે છે. ૧૭.

આળકાના શરીરમાં વીર્ય ન દેખાવામાં દૃષ્ટાંત.

યથાહિ પુષ્પમુકુલસ્થો ગન્ધો ન શક્યમિહા-
સ્તીતિ વક્તું નૈવ નાસ્તીત્યથવાડસ્તિ સતાં ભાવા-
નામભિવ્યક્તિરિતિ કૃત્વા કેવલં સૌક્ષ્મ્યાન્નામિ-
વ્યજ્યતે, સ एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः कालान्त-
रेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणा-
माच्छूकप्रादुर्भावो भवति, रोमराज्यादयोऽथार्त-
वादयश्च विशेषा नारीणां (रजसि चोपचीयमाने
शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति) ॥ ૧૮ ॥

૧૮ જેમ પુલની કાચી કળીમાં ગન્ધ છે એમ કહી શકાતું નથી. કેમકે તેમાં ગન્ધ પ્રલક્ષ થતો નથી-દ્રાણુ-
ન્દ્રિયથી અનુભવાતો નથી. પરંતુ તેથી એમ સમજવું નહીં કે તેમાં ગન્ધ છે જ નહીં. કેમ કે તે જ કળીમાં કાલાંતરે પાંખડીઓ અને કેસરો વિસ્તૃત થતાં-કળી પુટતાં, ગન્ધ અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી જે પદાર્થો પ્રથમ અવ્યક્ત હોય તે જ પદાર્થો પાછળથી કારણુ, સામગ્રીને પ્રાપ્ત થઈને અભિવ્યક્ત થાય છે પરંતુ જે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ-હોવાપણું હોતું જ નથી તે પદાર્થો કદી પણ અભિવ્યક્ત થતા નથી, એ સિદ્ધાન્તને-નિયમને અનુસરીને અનુમાન કરી શકાય છે કે, પુલની કળીમાં ગન્ધ છે, પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી અભિવ્યક્ત થતો નથી. તેમ આળકાના શરીરમાં વીર્ય પ્રલક્ષ થતું નથી તેથી એમ સમજવું નહીં કે, તેઓના શરીરમાં વીર્ય ખીલકુલ છે જ નહીં, તે યુવાવસ્થા આવતાં અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી અનુમાનવડે એમ માનવું જ નેહએ કે, આળકાના શરીરમાં વીર્ય છે, પરંતુ તે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અભિવ્યક્ત થાતું નથી. જેમ પુલની કળીમાં

રહેલો ગન્ધ કાલાન્તરે કળીની પાંખડીઓ અને કેસરો વિસ્તૃત થતાં-કળી પુટતાં, અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ આળકાના શરીરમાં રહેલું વીર્ય પણ કાલાન્તરે વયને પરિણામ થતાં-યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં, અભિવ્યક્ત થાય છે, તથા દાઢી મુછ વગેરે પણ પુટે છે; અને સ્ત્રીઓને પણ ઉમ્મરમાં આવતાં ઋતુ દેખાય છે તથા જેમ જેમ આર્તવ-રજ વધતું જાય તેમ તેમ સ્તન, ગર્ભાશય અને યોનિની અભિવૃદ્ધિ થતી જાય છે. ૧૮.

**સ પવાન્નરસો વૃદ્ધાનાં જરાપરિપક્વશરીરત્વાન્ન
પ્રાણનો ભવતિ ॥ ૧૯ ॥**

૧૯ તે જ (સમગ્ર ધાતુઓનું પોષણ કરનારો) અન્નનો રસ વૃદ્ધોનું શરીર જરાવસ્થાને લીધે પરિપક્વ-
ક્ષીણ થયેલું હોવાને લીધે તેઓના શરીરમાં થોડી તૃપ્તિ કરે છે-થોડું પોષણ કરે છે. (અર્થાત્ તેનાં શરીરને ટકાવી રાખવા જેટલું જ પોષણ કરે છે પરંતુ તેને વધારી શકતો નથી. ૧૯.

રસાદિકને ધાતુ કહેવાનું કારણ.

ત एते शरीरधारणाद्वातव इत्युच्यन्ते ॥ ૨૦ ॥

૨૦ તે એ રસ વગેરે સાત પદાર્થો શરીરને ધારણુ કરે છે માટે તેઓને 'ધાતુઓ' કહેવામાં આવે છે. ૨૦.

રક્ત વિષે વિવેચનની પ્રતિજ્ઞા.

**तेषां क्षयवृद्धि शोणितनिमित्ते तस्मात्तदधिकृत्य
वक्ष्यामः ॥ ૨૧ ॥**

૨૧ ધાતુઓના ક્ષયનું અને ધાતુઓની વૃદ્ધિનું કારણુ રક્તજ (લોહીજ) છે. માટે હવે રક્તના સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કરીએ છીએ. ૨૧.

વાતાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલા રક્તનાં લક્ષણો.

તत्र फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगम-
स्कन्दि च वातेन दुष्टं, नीलं पीतं हरितश्यावं
विस्त्रमनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणामस्कन्दि च पित्त-
दुष्टं, गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं वहलं
पिच्छिलं चिरस्त्रावि मांसपेशीप्रभं च श्लेष्मदुष्टं,
सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि
च सन्निपातदुष्टं । द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं जीवित
शोणितमन्यत्र वक्ष्यामः ॥ ૨૨ ॥

૨૨ જે રક્ત શીણાંવાળું, જરાક રાતું, કાળું, રૂક્ષ, પાતળું, ઝડપથી ચાલનારું અને જામે નહીં એવું હોય તે રક્તને વાયુથી બગડેલું જાણવું. જે રક્ત ગળીના જેવા રંગવાળું, પીળું, લીલા રંગનું, કાળું, કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળું, કીડીઓને તથા માખીઓને ગમે નહીં એવું અને જામે નહીં એવું હોય તે રક્તને પિત્તથી બગડેલું જાણવું. જે રક્ત ગેરુના પાણી જેવું, સિન્ધ, શીતળ,

ધાતું, ચીકણું, ઘણીવારે સ્ત્રવે એવું અને માંસની પેશી જેવું હોય તે રક્તને કઠ્ઠી બગડેલું બાલ્યું. જે રક્ત ઉપર કહેલા સઘળા લક્ષણોવાળું, કાંઈના જેવું અને વિશેષ કરીને દુર્ગન્ધવાળું હોય તે રક્તને ત્રણે દોષોથી બગડેલું બાલ્યું. જે રક્ત બે દોષોનાં લક્ષણોવાળું હોય તેને બે દોષોથી બગડેલું બાલ્યું. અવિત શોષિત વિષે બીજે સ્થળે કહેયું. ૨૨.

શુદ્ધ રક્તનું લક્ષણ

इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिस्थं
जानीयात् ॥ ૨૩ ॥

૨૩ જે રક્ત ઈન્દ્રગોપ નામના છવડાના જેવું રાતું હોય, બહુ પાતળું કે બહુ જાડું ન હોય અને વિકૃત-વર્ણવાળું ન હોય (એટલે પોતાના અસલ વર્ણવાળું હોય) તે રક્તને શુદ્ધ બાલ્યું. ૨૩.

રક્ત કાઠવાને અથોગ્ય પુરુષો.

विस्त्राव्यान्यत्र वक्ष्यामः; अथाऽविस्त्राव्याः-
सर्वाङ्गशोफः क्षीणस्य चाम्लभोजननिमित्तः पाण्डु-
रोग्यर्शसोदरिशोषिगर्भिणीनां च श्वयथवः ॥ ૨૪ ॥

૨૪ કેવા સ્થલમાંથી રક્તનો સ્ત્રાવ કરાવવો તે વિશે બીજા સ્થલમાં (આ સ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાય વગેરેમાં) કહેવામાં આવશે. અહીં તો કેવા સોબ્દોમાંથી રક્તનો સ્ત્રાવ ન કરાવવો તે કહેવામાં આવે છે. સર્વ અંગોમાં થયેલા સોબ્દોમાંથી, ક્ષીણ માણસને ખાટાં પદાર્થો જમવાથી થયેલા સોબ્દોમાંથી તથા પાંડુરોગી, અર્શરોગી, ઉદરરોગી, ક્ષયરોગી અને ગર્ભિણી એઓને થયેલા સોબ્દોમાંથી રક્તનો સ્ત્રાવ કરાવવો નહી. ૨૪.

શસ્ત્રથી રક્ત કાઠવાના બે પ્રકાર.

तत्र शस्त्रविस्त्रावणं द्विविधं प्रच्छानं शिराव्य-
घ्ननं च ॥ ૨૫ ॥

૨૫ શસ્ત્રથી બે પ્રકારે લોહી સ્રાવવામાં (કહાડવામાં) આવે છે. એક પ્રચ્છાનથી એટલે શસ્ત્રવડે ટોચા મારીને રક્ત સ્રાવવામાં આવે છે અને બીજું સિરાવેધથી એટલે ફસ ખોલીને, રક્ત સ્રાવવામાં આવે છે. ૨૫.

પ્રચ્છાનથી (ટોચા મારીને) રક્ત કહાડવાનો વિધિ.

तत्र ऋज्वसङ्कीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढमनुत्तान-
माशु च शस्त्रं पातयेन्मर्मसिरास्त्रायसन्धीनां
चानुपघाति ॥ ૨૬ ॥

૨૬ ટોચા મારીને લોહી કહાડવું હોય તો મર્મસ્થલ, સિરા, સ્નાયુ અને સન્ધિ એઓને ધજા ન પહોંચે તેમ ઝડપથી શસ્ત્રવડે સરલ, એક બીજાને અડકે કે નહીં એવા,

ઝીણાં, સરખી રખાવાળા, બહુ ઊંડા ઉતરે નહીં એવા અને કંઈક માંસ સુધી પહોંચે એવા ટોચા મારવા. ૨૬.

રક્તનો સ્ત્રાવ ઠીક ન થવાનાં કારણો.

तत्र दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्विन्नेऽभुक्त-
वतः स्कन्नत्वाच्छोणितं न स्रवत्यल्पं वा स्रवति २७

૨૭ દિવસ (આકાશ) વાદળાંઓથી ઘેરાયેલો હોય અથવા બરાબર રીતે ટોચા મારવામાં આવ્યા ન હોય અથવા ટાઢ કે પવન પ્રબળ હોય અથવા રોગીને સ્વેદન-ક્રિયા કરવામાં આવી ન હોય અથવા રોગી તુરતનો જમ્બેલો હોય તો લોહી ધાતું હોવાને લીધે સ્રવતું નથી અથવા તો ઓછું સ્રવે છે. ૨૭

કેવા પુરુષોને રક્તનો સ્ત્રાવ થાતો નથી ?

भवति चात्र ।

मदमूर्च्छाश्रमार्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनाम् ।

निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्तते ॥ ૨૮ ॥

૨૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે:-જેઓ મદ, મૂર્છા કે શ્રમથી-થાકથી પીડાયેલા હોય, જેઓને અધોવાયુ, મલ કે મૂત્ર પ્રવૃત્ત થતાં ન હોય અને જેઓ નિદ્રાથી ઘેરાયેલા હોય કે ભય પામેલા હોય તેઓનું લોહી સ્રવતું નથી. ૨૮.

બગડેલું રુધિર ન કહાડવાથી તુકસાન થાય છે

तद्दुष्टं शोणितमनिर्हियमाणं कण्डूशोफरागदाह-
पाकवेदना जनयेत् ॥ ૨૯ ॥

૨૯ બગડેલું રુધિર જે ટોચા મારવા છતાં પણ સ્રવીને નીકળી ન બાધ તો તે ખરજ, સોબ્દો, રતાશ, પાક અને વેદનાને કરે છે. ૨૯.

રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાનાં લક્ષણો

अत्युष्णातिस्विन्नातिविद्धेष्वज्ञैर्विस्त्रावितमतिप्र-
वर्तते ॥

૩૦ અતિ ઉષ્ણ કાલમાં અથવા તો શરીરને બહુ સ્વેદ આપીને લોહી કહાડવામાં આવે અથવા શસ્ત્રવડે બહુ દૂર સુધી વિધવામાં આવે અથવા અનુભવ વગરના વૈદના હાથથી લોહી કહાડવામાં આવે તો રક્તનો અતિ-સ્ત્રાવ થાય છે (લોહી બહુ જ ંહેવા લાગે છે).

રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાથી થનારા વિકારો

तदतिप्रवृत्तं शिरोभितापमान्ध्यमधिमन्थं ति-
मिरप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्ग-
विकारं तृष्णादाहौ हिक्कां कासं श्वासं पाण्डुरोगं
मरणं चापादयति ॥ ૩૦ ॥

૩૧ રક્તની જે અતિપ્રવૃત્તિ (બહુ સ્રાવ) થાય છે તો તેથી માથાનો દુખાવો, આંધળાપણું, અધિમન્થ (એક જાતનો આંખનો રોગ), તિમિર, ધાતુઓનો ક્ષય,

આંચકી, એક અંગમાં વિકાર થવારૂપી પક્ષાઘાત, તરસ, દાહ, હેડકી, ઉધરસ, શ્વાસ અને પાંચુરોગ થાય છે તથા વખતે રોગીનું મરણ પણ થઈ જાય છે. ૩૦

કેવા સમયમાં રક્ત ન કહાડવું ?

भवन्ति चात्र ।

તસ્માન્ન શાંતિ નાત્યુષ્ણે નાસ્વિન્ને નાતિતાપિતે ।

યવાગૂં પ્રતિપીતસ્ય શોણિતં મોક્ષયેન્દ્રિષક્ ॥૩૧॥

૩૨ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે. તે માટે વેદો અતિશીત કાળમાં કે અતિ ઉષ્ણકાળમાં, સ્વેદન-ક્રિયા કર્યા વગર અથવા સૂર્ય વગેરેના તાપ ધણો જ લાગ્યો હોય તો રક્ત સ્રવાવતું-કહાડવું નહી. લોહી કહાડવા પહેલાં રોગીને યોગ્ય પ્રમાણમાં યવાગૂ-રાખ પાવી. અને પછી લોહી કહાડવું. ૩૧

બરેબર રક્તસ્રાવ થયાનાં લક્ષણો.

सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ।

શુદ્ધં તદા વિજાનીયાત્સમ્યગ્વિસ્ત્રાવિતં ચ તત્ ૩૨
લાઘવં વેદનાશાન્તિર્વ્યાધેર્વેગપરિક્ષયઃ ।

સમ્યગ્વિસ્ત્રાવિતે લિઙ્ગં પ્રસાદો મનસસ્તથા ॥૩૩॥

૩૩ બ્યારે લોહી સારી રીતે સ્ત્રવીને પોતાની મેળે જ બંધ થઈ જાય ત્યારે જાણવું કે હવે લોહી શુદ્ધ થયું છે અને સારી રીતે સ્રવામાં આવ્યું છે. હલકા-પણું, વેદનાની શાંતિ, આધિના વેગને ક્ષય (રોગના બેરતું ઓછું થવું) તથા મનનું પ્રસન્ન થવું આ બરા-બર રક્તસ્રાવ થયાનાં લક્ષણો છે. ૩૨-૩૩.

લોહી કહાડાવવાનો અભ્યાસ રાખવાથી થતા ફાયદાઓ.

त्वद्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।

રક્તમોક્ષણશીલાનાં ન ભવન્તિ કદાચન ॥ ૩૪ ॥

૩૪ જેઓને રક્તસ્રાવ કરાવવાનો-લોહી કહાડાવવાનો અભ્યાસ છે તેઓને આમડીના રોગો, ગ્રન્થિઓ, સો-જાઓ અને લોહીના બગાડથી થતા વિસર્પ વગેરે રોગો કદી પણ થતા નથી. ૩૪.

શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા છતાં લોહી ન નિકળે ત્યારે કરવાના ઉપચારો.

अथ खल्वप्रवर्तमाने रक्ते पलाशीतशिवकुष्ठत-
गरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमह-

૧ હારાણુચંદ્ર કહે છે કે;-યવાગ્વાઃ માત્રા વયાગૂ પ્રતિ એવી રીતે યવાગૂ શબ્દનો પ્રતિની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ છે તેથી અહીં યવાગૂની એટલે રાખની માત્રા પાવી અર્થાત્ થોડીક રાખ પાવી એમ કહે છે અને એ અર્થ બરાબર છે ઉલ્લેખ કહે છે કે;-પ્રતિ પીત્તસ્ય એમાં જે પ્રતિ શબ્દ છે તે બીજવાર પીવાનું સૂચવે છે તેથી બીજવાર, ત્રીજવાર એમ બે ત્રણવાર યવાગૂ પાયા પછી લોહી કાઢવું એમ કહે છે. ઉલ્લેખ પણ પ્રતિ શબ્દનો અર્થ માત્રા જ કરે છે. અને કહે છે કે યવાગૂ માત્રા પ્રમાણે પાવી.

रिद्रार्काङ्कुरनकमालफलैर्यथालામં ત્રિભિશ્વતુર્ભિઃ
સમસ્તૈર્વા ચૂર્ણીકૃતૈઃ સર્વપતૈલલવણપ્રગઢૈર્વ્રણમુખ-
મવઘર્ષયેદેવં સમ્યક્ પ્રવર્તેત ॥ ૩૫ ॥

૩૫ શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા છતાં પણ લોહીની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો એલચી, છડીલો-પત્થરપુલ (અથવા વરીયાળી?) કઠ, તગર, કાળીપાડ, દેવદાર, વાવડીંગ, ચિત્રો, સુંક, લીંડી પિપળ, મરી, ધરના ધૂમાડાની મસ, હળદર, આંક-ડાના કુંપળા અને કરંજના ફલ આ ઔષધોમાંના સઘળાં અથવા ત્રણ ચાર જેટલાં મળે તેટલાંઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સરસીનું તેલ અને સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ સારી પેઠે મેળવીને ત્રણના મ્હોડા ઉપર ધસવું. આમ કર-વાથી રક્તની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થશે. ૩૫.

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિને અટકાવવાના બહારના ઉપાયો.

अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपतङ्गगैरिकसर्ज-
रसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूम-
चूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्यद्बुल्यग्रेणावपीड-
येत्। सालसर्जाङ्गुनारिमेदमेषशङ्खध्वधन्वनत्वग्भिर्वा
चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षा-
चूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् ।
શીતાચ્છાદનમોજનાગારૈઃ શીતૈઃ પરિપેકપ્રદેહૈશ્ચાં-
પાચરેત્, ક્ષારેણાગ્નિના વા દહેદ્યથાક્તઙ્ગધનાદનન્તરં
વા તામેવાતિપ્રવૃત્તાં શિરાં વિધ્યેત્ ॥

૩૬ રક્તની અતિપ્રવૃત્તિ થવા લાગે (લોહી વધારે નિકળવા માંડે) તો લોધર, જેડામધ, ઘઉંલા, પતંગ, ગેરુ, રાળ, રસવંતી, શેમળાનાં પૂલ, શંખ, ક્ષીપ, અડદ, જવ અને ઘઉં એઓનું ચૂર્ણ ધીરે ધીરે ત્રણના મ્હોડા ઉપર ભરભરાવીને આંગળીના અથ્ર લાગવડે (આંગળીના ટેરવાથી) ત્રણના મ્હોડાને દબાવવું; અથવા સાલ, રાળનું ઝાડ, અર્જુન, અરિમેદ, મરડાશીંગી, ધાવડા અને ધામણુ એઓની છાલનું ચૂર્ણ ધીરે ધીરે ત્રણના મ્હોડા ઉપર ભર-ભરાવીને આંગળીના ટેરવાવડે ત્રણના મ્હોડાને દબાવવું. અથવા અલસીના રેસાઓમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રને બાળીને તેની ભસ્મ-રાખ ધીરે ધીરે ત્રણના મોઢા ઉપર ભરભરાવીને આંગળીના ટેરવાવડે દબાવવું. અથવા સમુદ્રશીણુ અને લાખના ચૂર્ણને ત્રણના મોઢા ઉપર ભરભરાવીને આંગ-ળીના ટેરવાવડે દબાવવું. અથવા ત્રણ ઉપર પાટો બાંધવા માટે કહેલા સણુ-સૂતર વગેરેથી ત્રણના મોઢા ઉપર મજબૂત પાટો બાંધવો. રોગીને દંડા કપડાં પહેરાવવાં, દંડું ભોજન જમાડવું, શીતળતાવાળા ધરમાં રાખવો અને ત્રણ ઉપર શીતવીર્ય ઔષધોની શીતળ ધારા કરવી અને શીતવીર્ય ઔષધોનો ત્રણ ઉપર લેપ કરવો અથવા ત્રણ ઉપર ક્ષાર મુકવો અથવા અગ્નિકર્મવિધિ નામના અધ્યાયમાં કહેવા પ્રમાણે અગ્નિથી શ્લામ દેવો

અથવા રક્તની ગતિ બંધ કરવા માટે જે ઠંડાણે સિરા વિધેલી હોય તેથી નીચેના ભાગમાં (જેમાંથી રક્ત વધારે નીકળતું હોય એવી) તેજ સિરાને વિધવી.

રક્તની અતિપ્રવૃત્તિને અટકાવવાના આભ્યન્તર ઉપચારો.

કાકોલ્યાદિકાથં વા શર્કરામધુમધુરં પાયયેત્,
ણહરિણોરબ્રશશમહિષવરાહાણાં વા રુધિરં,
ક્ષીરયૂષરસૈઃ સુક્તિગ્નૈશ્ચાશ્રીયાત્, ઉપદ્રવાંશ્ચ
યથાસ્ત્રમુપાચરેત્ ॥ ૩૬ ॥

भवन्ति चात्र ॥

धातुक्षयात्कृते रक्ते मन्दः संजायतेऽनलः ।

पवनश्च परं कापं याति तस्मात्प्रयत्नतः ॥ ૩૭ ॥

तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्धनैः ।

ईषदम्लैરનમ્લૈવાં મોજનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

૩૭ અથવા તો કાકોલ્યાદિગણુનો ક્વાથ, મીઠા થાય તેટલી સાકર તથા મધ તેમાં નાખીને રોગીને પાવો. અથવા તો કાળું હરણ, રાતું હરણ, મેઢો, શશકું, પાડો, ભેંસ અને ધુક્કર, એઓનું લોહી પાવું. જેમાં સારી રીતે થી નાખ્યું હોય એવાં દૂધ, યૃષ (ઓસાણુ), અને માંસના રસની સાથે ભાત જમાડવો અને રક્તના (લોહીના) વધારે સાવથી જે ઉપદ્રવ થયા હોય તેઓનો વ્રક્ષણુનુસાર ઉપચાર કરવો. ૩૬

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેલા છે:-લોહીનો સાવ થવાથી ધાતુનો ક્ષય થાય છે તેથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે અને વાયુ અત્યંત ક્રોધાત્મક થાય છે. માટે જેને લોહીનો અતિસ્રાવ થયો હોય તેને કંઈક થંડાં, હલકાં, સ્નિગ્ધ, લોહીને વધારનારાં અને થોડાં આટાં અથવા તો અટાશ વગરનાં ભોજનો જમાડવાં. ૩૭-૩૮. રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિને અટકાવનારા ચાર ઉપાયો અને તેઓનો ઉપયોગ.

चतुर्विधं यदेतद्भि रुधिरस्य निवारणम् ।

संधानं स्कन्दनं चैव पाचनं दहनं तथा ॥ ૩૯ ॥

व्रणं कषायः संधत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।

तथा संपाचयेद्भस्म दाहः संकोचयेच्छिराः ॥ ૪૦ ॥

અસ્કન્દમાને રુધિરે સંધાનાનિ પ્રયોજયેત્ ।

સંધાને બ્રહ્મમાને તુ પાચનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૪૧ ॥

કલૈપૈરૈતૈસ્ત્રિભિર્વૈદ્યઃ પ્રયતેત યથાવિધિ ।

અસિદ્ધિમત્સુ ચૈતેષુ દાહઃ પરમ ઇપ્યતે ॥ ૪૨ ॥

૩૯ અત્યંત વહેતાં લોહીને અટકાવવા માટે સંધાન એટલે શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને સાંધવા, સ્કન્દન કહેતાં લોહીને ધાડું કરવું, પાચન કહેતાં શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને ક્ષારથી પચાવવા અને દહન કહેતાં શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને અગ્નિથી ડહામ દેવા આ ચાર ઉપાય કહ્યા છે. તુરા-રસવાળા પદાર્થો વ્રણને (શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને) સાંધ

છે (સાંધીને લોહીને અટકાવે છે). થંડા પદાર્થો લોહીને ધાડું કરે છે. અને ધાડું કર્યા પછી તેના વેગને અટકાવે છે. ક્ષાર વ્રણને પકાવે છે અને પકાવીને લોહીના પ્રવાહને બંધ કરે છે અને દાહ (ડહામ) સિરાઓનો સંક્રોચ કરે છે (સિરાઓનો સંક્રોચ કરીને લોહીના વેગને અટકાવે છે). લોહીને અટકાવવા માટે પ્રથમ શીતલ ઉપચાર કરવા, જે શીતલ ઉપચારથી લોહી ધાડું થઈને વહેતું બંધ ન થાય તો વ્રણને સાંધવામાટે તુરા રસવાળા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. જે તેનાથી વ્રણ કાયદો ન થાય તો ક્ષારથી વ્રણને પકાવીને લોહીને બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ઉપર કહેલા વ્રણે ઉપાયોથી વેલે લોહીને બંધ કરવા માટે યથાવિધિ પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ આ વ્રણે ઉપાયોથી કાયદો ન થાય તો છેવટે અગ્નિથી ડહામ દેવો એ પરમ-શ્રેષ્ઠ છે. ૩૯-૪૨.

વધારે લોહી કહાડવાનો નિષેધ.

શશેષદોષે રુધિરે ન વ્યાધિરતિવર્તતે ।

સાવશંષે તતઃ સ્થેયં ન તુ કુર્યાદતિક્રમમ્ ॥ ૪૩ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરણૈવ ધાર્યતે ।

તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્યં રક્તં જીવ ઇતિ સ્થિતિ ॥ ૪૪ ॥

૩૯ લોહીનો સાવ કરાવતી વખતે દોષવાળું લોહી થોડું બાકી રહી ગયું હોય તો તેથી વ્યાધિ વધતો નથી માટે બગડેલું લોહી થોડુંક બાકી રહે એટલે લોહી સાવ કરાવવાનું બંધ કરવું. પરંતુ લોહીનો વધારે સાવ કરાવવો નહિ. કેમકે;-શરીરનું મૂલ રક્ત છે અને રક્ત જ શરીરને ટકાવી રાખે છે. તે માટે યત્નથી રક્તનું રક્ષણ કરવું. રક્ત એ જ જીવ છે આવો આયુર્વેદનો સિદ્ધાન્ત છે. ૪૩-૪૪.

રક્તસ્રાવ પછી કરેલા શીતલ ઉપચારથી થયેલી વેદનાનો ઉપાય.

સુતરક્તસ્ય સેકાઘૈઃ શીતૈઃ પ્રકૃપિતેઽનિલે ।

શોફં સતોદં કોષ્ણેન સર્પિષા પરિષ્ચયેત્ ॥ ૪૫ ॥

૪૦ રક્તસ્રાવ કરાવ્યા પછી શીતલ એવા જળધારા, લેપ વગેરે ઉપાયો કરવાથી જે વાયુનો પ્રક્રોધ થઈને વ્રણમાં સોળે થાય અને તેમાં સોયો ભોંકાવા જેવી વેદના થાતી હોય તો સહેજ ગરમ કરેલા ધીની તે વ્રણ ઉપર ધાર કરવી. ૪૫.

અધ્યાય ૧૫ મો.

દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય.

ઉપક્રમ.

અથાતો દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

૧ આ અધ્યાય વાતાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, અને વિષ્ટાદિ-મલના ક્ષયનાં અને વૃદ્ધિનાં વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય એવું નામ છે.

યથોવાચ મગવાન ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'દોષધાતુ-મલક્ષયત્રિક્ષિવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

દોષધાતુનાં લક્ષણો કહેવાનું પ્રયોજન.

દોષધાતુમલમૂલં હિ શરીરં તસ્માદેતેષાં લક્ષણ-મુચ્યમાનમુપધારય ॥ ૩ ॥

૨ દોષો, (વાત-પિત્ત-કફ) ધાતુઓ (રસાદિ) (અને ઉપધાતુઓ) તથા મલો એઓ શરીરનાં મૂલરૂપ છે; એટલા માટે એઓનાં લક્ષણો કહે છે તે એકાચ મનથી સાંભળ. ૩.

પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં લક્ષણો (કર્મો અને ભેદો).

તત્ર પ્રસ્પન્દનોદ્વહનપૂરણવિવેકધારણલક્ષણો વાયુઃ પञ્ચધા પ્રવિભક્તઃ શરીરં ધારયતિ ॥ ૪ ॥

૩ પ્રસ્પન્દન (સંક્રાંચન પ્રસારણાદિરૂપે શરીરને ચલાવવું). ઉદ્વહન (ધન્દ્રિયોના વિષયોને લઈ જવા અથવા દોષો, ધાતુઓ અને મળોને શરીરમાં અહીં તહીં લઈ જવા), પૂરણ (ખાધેલા આહારને આમાશયમાં લઈ જવો), વિવેક (રસ, મલ, મૂત્ર વગેરેનું પૃથક્કરણ કરવું) અને ધારણ (મલ મૂત્ર વગેરેને વેગના-હાજતના સમયમાં પ્રવર્તાવવા અને અવેગના-હાજત ન હોય તે સમયમાં રોકી રાખવા) એ જેનાં કર્મો છે એવો વાયુ વ્યાન, ઉદાન, પ્રાણ, સમાન અને અપાન એ નામનાં પાંચ પ્રકારોમાં વહેંચાઈને શરીરને ધારણ કરે છે. ૪.

પ્રકૃતિસ્થપિત્તનાં લક્ષણો (કર્મ અને ભેદો.)

રાગપક્ત્યોજસ્તેજોમેધોષ્મકૃત્પિત્તં પञ્ચધાપ્રવિ-ભક્તમન્નિકર્મણાડુગ્રહં કરોતિ ॥ ૫ ॥

૪ રસને રંગવું, આહારને પકવવું, રૂપને ગ્રહણ કરવું, મેધા-ધારણશક્તિ-યાદદાસ્તને ઉત્પન્ન કરવી અને શરીરને ગરમી આપવી એ જેનાં કર્મો છે એવું પિત્ત રંજક, પાચક, સાધક, આલોચક અને ભ્રાજક એ નામનાં પાંચ પ્રકારોમાં વહેંચાઈ, અગ્નિનું કામ કરીને શરીરનો ઉપકાર કરે છે. (શરીરને ફાયદો પહોંચાડે છે.) ૫

પ્રકૃતિસ્થ કફનાં લક્ષણો (કર્મ અને ભેદો)

સંધિસંશ્લેષણસ્નેહનરોપણપૂરણબલસ્થૈર્યકૃચ્છ્રે-ષ્મા પञ્ચધા પ્રવિભક્ત ઉદકકર્મણાડુગ્રહં કરોતિ ॥ ૬ ॥

૫ હાડકાંઓના સંધિઓને ભેડવા, શરીરમાં સ્નિગ્ધતા રાખવી, પ્રણોનું રોપણ કરવું (પ્રણોને રજવવા), શરીરને અંદરના શૂન્ય અવકાશોને (ખાલી ભાગોને) પૂરવા, શરીરને પુષ્ટ કરવું, ધન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવી (પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી), શરીરને બળ આપવું, અને

શરીર મજબૂત કરવું એ જેનાં કર્મો છે એવો કફ શ્લેષક, ક્લેદક, ભોષક, તર્પક અને અવલંબક એ નામના પાંચ ભેદોમાં વહેંચાઈ, શરીરમાં જળનું કાર્ય કરીને શરીરનો ઉપકાર કરે છે. ૬

પ્રકૃતિસ્થ રસાદિ ધાતુઓનાં લક્ષણો-કર્મો

રસઃ પ્રીણયતિ રક્તપુષ્ટિં ચ કરોતિ, રક્તં વર્ણ-પ્રસાદં માંસપુષ્ટિં જીવયતિ ચ, માંસં શરીરપુષ્ટિં મેદસશ્ચ, મેદઃ સ્નેહસ્વેદૌ દૃઢત્વં પુષ્ટિમસ્થાં ચ, અસ્થિ દેહધારણં મઞ્જઃ પુષ્ટિં ચ, મજ્જા પ્રીતિં સ્નેહં બલં શુક્રપુષ્ટિં પૂરણમસ્થાં ચ કરોતિ, શુક્રં ધૈર્યં ચ્યવનં પ્રીતિં દેહબલં હર્ષં બીજાર્થં ચ ॥ ૭ ॥

૬ રસ તૃપ્તિ આપે છે અને રક્તનું પોષણ કરે છે. રક્ત શરીરના વર્ણને પ્રસન્ન-સારો રાખે છે, માંસનું પોષણ કરે છે અને જીવાડે છે. માંસ શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને મેદ-ચરખીનું પોષણ કરે છે. મેદ-ચરખી શરીરને સ્નિગ્ધ અને દૃઢ કરે છે, પરસેવો ઉત્પન્ન કરે છે તથા અસ્થિઓનું પોષણ કરે છે. અસ્થિઓ-હાડકાંઓ શરીરને ધારણ કરે છે અને મજ્જાનું પોષણ કરે છે. મજ્જા સ્ત્રીઓ વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, શરીરને સ્નિગ્ધ રાખે છે, બલ આપે છે, વીર્યનું પોષણ કરે છે, અસ્થિઓનું પૂરણ કરે છે અને અસ્થિઓની અંદર ભરતી રાખ્યા કરે છે. વીર્ય ધીરજ રખાવે છે, શરીરને શક્તિ આપે છે, સ્ત્રી વિષે હર્ષને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્ત્રીઓ ઉપર પ્રીતિ કરાવે છે, સંભોગ સમયમાં સ્ખલિત થાય છે અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭.

પ્રકૃતિસ્થ મળનાં લક્ષણો-કર્મો.

પુરીષમુપદ્રમ્ભં વાય્વન્નિધારણં ચ, બસ્તિપૂરણ-વિક્લેદકન્મૂત્રં, સ્વેદઃ ક્લેદત્વક્સૌકુમાર્યકૃત ॥ ૮ ॥

૭ વિષ્ટા-મળ શરીરને ટકાવી રાખે છે તથા વાયુનું અને અગ્નિનું ધારણ કરે છે, મૂત્ર મૂત્રાશયને પૂર્યા કરે છે અને બીનું રાખ્યા કરે છે, પરસેવો શરીરને બીનું કરે છે અને ચામડીને સુવાળી રાખે છે. ૮.

પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુઓનાં લક્ષણો-કર્મો.

રક્તલક્ષણમાર્ત્તં ગર્ભકૃચ્છ, ગર્ભો ગર્ભલક્ષણં, સ્તન્યં સ્તનયોરાપીનત્વજનનં જીવનં ચેતિ ॥ ૯ ॥

૯ આર્તવ (સ્ત્રીઓનું રજ) રક્તના જેવાં લક્ષણો-વાળું છે અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે (ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે). ગર્ભસ્તનોનાં મુખોનું-ચુંચીનું કાળાપણું વગેરે ગર્ભનાં લક્ષણોને ઉત્પન્ન કરે છે. ધાવણુ સ્તનોને પુષ્ટ કરે છે અને બાલકોને જીવાડે છે. ૯.

પ્રકૃતિસ્થ દોષો, ધાતુઓ અને મળોનાં

લક્ષણોનો વિવિ.

તેષાં વિધિવત્પરિરક્ષણં કુર્વાતિ ॥ ૧૦ ॥

૯ પોતાની પ્રકૃતિમાં-સમાનસ્થિતિમાં રહેલા એવા દોષો, ધાતુઓ, મળો અને ઉપધાતુઓ તેઓનું આયુ-વેદમાં કહેલા સ્વસ્થવૃત્તના વિધિવડે સારી રીતે રક્ષણ કરવું (આયુવેદમાં કહેલા તન્દુરસ્તી ભળવવાના નિયમો પાળીને ઉપર કહેલા વાતાદિ દોષો વગેરે સમાન સ્થિતિમાં રહે ક્ષીણ કે વૃદ્ધ ન થાય એવી તબીબી રાખવી). ૧૦.

દોષ વગેરેનો ક્ષય થવાનાં કારણો.

અતઃ કર્ષ્વમેષાં ક્ષીણલક્ષણં વક્ષ્યામઃ-ક્ષયઃ પુનરેષામતિસંશોધનાતિસંશમનવેગવિધારણાસા-ત્યાન્નમનસ્તાપઙ્ગયાયામાનશનાતિમૈથુનૈર્ભવતિ ।

૧૦ હવે એ દોષો, ધાતુઓ, મળો અને ઉપધાતુઓ એઓની ક્ષીણતાનાં (ઓછા થવાનાં) લક્ષણો કહું છું. વમન વિરેચન વગેરેથી, અતિસંશોધન કરવાથી, અતિ સંશમન કરવાથી, મૂત્ર વગેરેના વેગોને-હાળતને રોકવાથી, પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન હોય એવા પદાર્થો ખાવાથી, મનના સંતાપથી, મહેનત કરવાથી, ઉપવાસ કરવાથી અને અતિમૈથુન કરવાથી દોષો વગેરેનો ક્ષય થાય છે.

દોષોના ક્ષયનાં લક્ષણો.

તત્ર વાતક્ષયે મન્દચેષ્ટતાડલ્પવાક્ત્વમપહર્ષો મૂઢસંજ્ઞતા ચ, પિત્તક્ષયે મન્દોષ્માગ્નિતા નિષ્પ્રમત્ત્વં ચ, શ્લેષ્મક્ષયે રૂક્ષતાડન્તર્દાહ આમાશયેતરાશય-શ્લેષ્માશયશૂન્યતા સંધિશૈથિલ્યં તૃષ્ણા દૌર્બલ્યં પ્રજાગરણં ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ તેઓમાં વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરનો વ્યાપાર મંદ થઈ જાય છે, ભાષણ અદ્ય થઈ જાય છે (વધારે બોલી શકાતું નથી), હર્ષ ઓછો થાય છે તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અને બુદ્ધિની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો જઠરાગ્નિ-પાચનશક્તિ મંદ થાય છે, શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે, તથા શરીર નિસ્તેજ થઈ જાય છે. કફનો ક્ષય થયો હોય તો શરીર રક્ષ અને દુર્બળ થઈ જાય છે, શરીરની અંદર દાહ થાય છે, શરીરના સઘળા સન્ધિઓ શિથિલ-ઢીલા થઈ જાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, નિદ્રા આવતી નથી તથા આમાશય વગેરે કફના આશયો શૂન્ય (ખાલી) થઈ જાય છે. ૧૧

વાતાદિ દોષોના ક્ષયની ચિકિત્સા.

તત્ર સ્વયોનિવર્ધનદ્રવ્યોપયોગેવ પ્રતીકારઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોમાંના કોઈ પણ દોષનો ક્ષય થયો હોય તો તે (ક્ષય પામેલા) દોષને વધારનારા પદાર્થોનું (દ્રવ્યોનું અને કર્મનું) સેવન કરવું એ જ તેની ચિકિત્સા (તેને સમાન સ્થિતિમાં લાવવાનો ઉપાય) છે. ૧૨.

ધાતુઓના ક્ષયનાં લક્ષણો.

રસક્ષયે હૃત્પીડા કમ્પઃ શોષઃ શૂન્યતા તૃષ્ણા ચ, શોણિતક્ષયે ત્વક્પારુણ્યમ્મ્લશીતપ્રાર્થના સિરા-શૈથિલ્યં ચ, માંસક્ષયે સ્પિન્નગ્નૌષ્ણોપસ્થોરુવક્ષઃ-કક્ષાપિપ્પિડકોદરપ્રીવાશુષ્કતા રૌક્ષ્યતોદૌ ગાત્રાણાં સદનં ધમનીશૈથિલ્યં ચ, મેદઃક્ષયે પ્લીહાભિવૃદ્ધિઃ સન્ધિશૂન્યતા રૌક્ષ્યં મેદુરમાંસપ્રાર્થના ચ, અસ્થિ-ક્ષયેડસ્થિતોદૌ દન્તનલ્લમ્બો રૌક્ષ્યં ચ, મજ્જા-ક્ષયેડલ્પશુક્રતા પર્વભેદોડસ્થિનિસ્તોદોડસ્થિશૂન્યતા ચ, શુક્રક્ષયે મેદૂવૃષ્ણવેદનાડશક્તિર્મૈથુને ચિરાદ્વા પ્રસેકઃ પ્રસેકે ચાલપરક્તશુક્રદર્શનમ્ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ રસનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં પીડા થાય છે, હૃદય કંપે છે, તથા શૂન્ય-ખાલી થઈ જાય છે અને તરસ લાગ્યા કરે છે. રક્તનો ક્ષય થયો હોય તો ચામડી કઠોર થઈ જાય છે, સિરાઓ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે તથા ખાટા અને શીતળ-થંડા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. માંસનો ક્ષય થયો હોય તો કૂલા-ગાલ-ઓઠ-ઉપસ્થ (શિસ્ન અને યોનિ)-સાથળ-છાતી-કાંખ (બગલ) પિંડિઓ-પેટ અને ગરદન એઓ સુકાઈ જાય છે, શરીર રક્ષ થઈ જાય છે, સોયો ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે, અંગો દુર્બળ-સુસ્ત થઈ જાય છે અને ધમનીઓ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે. મેદનો-ચરખીનો ક્ષય થયો હોય તો પેલીહા-પરોળ વધે છે, સન્ધિઓ શૂન્ય-ખાલી થઈ જાય છે, શરીર રક્ષ થાય છે અને સ્નિગ્ધ (ચરખીવાળાં) માંસો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. અસ્થિઓનો ક્ષય થયો હોય તો અસ્થિ-ઓમાં સોયો ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે, દાંતો તથા નખો ભાંગે છે અને શરીર તથા દાંત, નખ વગેરે રક્ષ થઈ જાય છે. મજ્જાનો ક્ષય થયો હોય તો વીર્ય ઓછું થાય છે, સાંધાઓમાં તુટવા જેવી વેદના થાય છે, હાડકાંઓમાં સોષ્ટો ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે અને હાડકાંઓ શૂન્ય-ખાલી થઈ જાય છે. વીર્યનો ક્ષય થયો હોય તો લિંગમાં તથા વૃષણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુનમાં અશક્તિ આવે છે, મૈથુન કરવામાં આવે તો પણ ધણીવારે વીર્ય સ્ખલિત થાય છે અને તે વીર્ય થોડું તથા રક્ત-ક્ષોલીમિશ્રિત જેવામાં આવે છે. ૧૩.

ધાતુઓના ક્ષયની ચિકિત્સા.

તત્રાપિ સ્વયોનિવર્ધનદ્રવ્યોપયોગઃ પ્રતીકારઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ ધાતુનો ક્ષય થયો હોય તો તેમાં પણ તે ધાતુને વધારનારા પદાર્થોનાં સેવનથી તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૪.

મળોના ક્ષયનાં લક્ષણો.

પુરીષક્ષયે હૃદયપાર્શ્વપીડા સશબ્દસ્ય ચ ઘાયો-રૂર્ધ્વગમનં કુક્ષો સંચરણં ચ, મૂત્રક્ષયે ઘસ્તિતોદોડ-લ્પમૂત્રતા ચ ॥

૧૫ વિધાનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં અને પડખાંઓમાં પીડા થાય છે તથા ગડગડાટ કરતો વાયુ પેટમાં ફરે છે અને ઉંચે પહોં ચઢે છે. મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો મૂત્રાશયમાં સોષાઓ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે તથા મૂત્ર ઓછું થઈ જાય છે.

મળમૂત્રના ક્ષયની ચિકિત્સા.

અત્રાપિ સ્વયોનિવર્ધનદ્રવ્યાણ્યેવ પ્રતીકારઃ ॥

૧૬ મળનો-વિધાનો કે મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો તેમાં પહોં તેઓને વધારનારા દ્રવ્યોનું સેવન કરવું એ તેનો ઉપાય છે.

પરસેવાના ક્ષયનાં લક્ષણા અને તેની ચિકિત્સા.

સ્વેદક્ષયે સ્તભ્રગોમકૃપતા ત્વક્ક્રોષઃ સ્પર્શ વૈગુણ્યં સ્વેદનાશશ્ચઃ તત્રાભ્યક્તઃ સ્વેદોપયોગશ્ચ ૧૫

૧૭ પરસેવાનો ક્ષય થયો હોય તો સંવાડાના છિદ્રો અક્રમ થઈ જાય છે, આમટી સુકાઈ જાય છે. સ્પર્શનું અભાવ જ્ઞાન થતું નથી અને પરસેવા આવતો નથી. જો પરસેવાનો ક્ષય થયો હોય તો શરીર ઉપર તેલ વગેરે સ્નેહ પદાર્થો ચાળવા તથા સ્વેદ (બાફ) લેવો અને પરસેવા ઉત્પન્ન કરનારા ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫.

આર્તવાદિકના ક્ષયનાં લક્ષણા અને તેની ચિકિત્સા.

આર્તવક્ષયે યથોચિતકાલાદર્શનમલ્પતા વા યોનિવેદના ચ, તત્ર સંશોધનમાગ્નેયાનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિધિવદુપયોગઃ ॥

૧૮ આર્તવ (રજ)નો ક્ષય થયો હોય તો યોગ્ય સમયે ઋતુ આવતું-દેખાતું નથી અને આવે-દેખાય તો પહોં થોડું આવે છે-દેખાય છે તથા યોનિમાં વેદના થાય છે. આર્તવ-રજનો ક્ષય થયો હોય તો સંશોધન કરવું તથા તલ, અડદ વગેરે ગરમ પદાર્થોનો વિધિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

ધાવણુનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણા અને તેની ચિકિત્સા

સ્તન્યક્ષયે સ્તનયોર્મ્લાનતા સ્તન્યાસમ્ભવોડ-લ્પતા વા, તત્ર શ્લેષ્મવર્ધનદ્રવ્યોપયોગઃ ॥

ધાવણુનો ક્ષય થયો હોય તો સ્તનો કરમાઈ-સુકાઈ જાય છે, ધાવણુ આવતું નથી અને આવે તો થોડું આવે છે. ધાવણુનો ક્ષય થયો હોય તો કફને વધારનારા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવો.

ગર્ભનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણા અને તેની ચિકિત્સા.

ગર્ભક્ષયે ગર્ભાસ્પન્દનમનુક્તકુક્ષિતા ચ, તત્ર પ્રાપ્તસ્તિકાલાયાઃ ક્ષીરવસ્તિપ્રયોગો મેઘ્યાન્નોપ-યોગશ્ચેતિ ॥ ૧૬ ॥

ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો ગર્ભ પેટમાં ફરકતો નથી અને પેટ ઉચું થતું નથી. જો ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો સ્તન્ય અન્નોનો ઉપયોગ કરવો તથા અસ્તિ દેવાનો

કાલ (આઠમો માસ) પ્રાપ્ત થયો હોય તો ક્ષીરઅસ્તિનો પ્રયોગ કરવો (દુધની પીચકારી દેવી). ૧૬

દોષ વગેરેની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં કારણા.

અત ઋર્ધ્વમતિવૃદ્ધાનાં દોષધાતુમલાનાં લક્ષણં વક્ષ્યામઃ । વૃદ્ધિઃ પુનરેષાં સ્વયોનિવર્ધનાત્યુપસે-વનાદ્ભવતિ ॥

૧૯ હવે અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓનાં લક્ષણો કહું છું. દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ એઓની વૃદ્ધિ એઓને વધારનારા-પોષણ કરનારા પદાર્થોનું અતિ સેવન કરવાથી થાય છે.

દોષોની વૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણા.

તત્ર વાતવૃદ્ધૌ વાક્પાઠ્યં કાર્શ્યં કાઠ્યં ગાત્ર-સ્ફુરણમુષ્ણકામિતા નિદ્રાનાશોડલ્પબલત્વં ગાઢ-વર્ચસ્વં ચ, પિત્તવૃદ્ધૌ પીતાવભાસતા સન્તાપઃ શીતકામિત્વમલ્પનિદ્રતા મૂર્છાં બલહાનિરિન્દ્રિ-યદૌર્બલ્યં પીતવિષ્ણમૂત્રનેત્રત્વં ચ, શ્લેષ્મવૃદ્ધૌ શૌકલ્યં શૈત્યં સ્થૈર્યં ગૌરવમવસાદસ્તન્દ્રા નિદ્રા સન્ધ્યસ્થિવિશ્લેષશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

૨૦ જો વાયુની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો વાણીમાં કઠોર-પાણું આવે છે, શરીર કૃશ-પાતળું અને કાળું થઈ જાય છે, અંગો ફરકે છે, ઉષ્ણ પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રા આવતી નથી, ઉત્સાહ ઓછો થઈ જાય છે અને વિષા-મળ કઠણ થાય છે. જો પિત્તની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો સઘળા પદાર્થો પીળા દેખાય છે, શરીર અને મનમાં સંતાપ થાય છે, થંડા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રા થોડી આવે છે, મૂર્છા આવે છે, ઓળનો-જીવન-શક્તિનો ક્ષય થાય છે, ઇન્દ્રિયો દુર્બળ થઈ જાય છે તથા વિષા-મળ-મૂત્ર અને નેત્રો પીળાં થઈ જાય છે. જો કફની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો શરીર ઘાળું અને થંડું થઈ જાય છે, અંગો ઝલાઈ જાય છે, શરીર ભારે થાય છે, ઝલાનિ થાય છે, તન્દ્રા-ઘેન આવે છે, નિદ્રા વધારે આવે છે તથા અસ્થિના સન્ધિઓ છુટા પડી જતા હોય એમ લાગે છે. ૧૭

ધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણા.

રસોડતિવૃદ્ધો હૃદયોક્લેદં પ્રસેકં ચાપાદયતિ । રક્તં રક્તાઙ્ગાક્ષતાં શિરાપૂર્ણત્વં ચ । માંસં સ્ફિગ્ગણ્ઠૌ-ષ્ટોપસ્થોરુબાહુજંઘાસુ વૃદ્ધિં ગુરુગાત્રતાં ચ । મેદઃ સ્નિગ્ધાઙ્ગતામુદરપાર્શ્વવૃદ્ધિં કાસશ્વાસાદીન્ દૌર્ગન્ધ્યં ચ । અસ્થિ અધ્યસ્થીન્યધિદન્તાંશ્ચ । મજ્જા સર્વાઙ્ગનેત્રગૌરવમ્ । શુક્રં શુક્રાદમરીમતિપ્રાદુર્ભાવં ચ ॥ ૧૮ ॥

૨૧ જો રસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો મોળ-હીબકા આવે છે અને મ્હોડામાંથી લાળ ઝર્યા કરે છે, જો

રક્તની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો શરીર અને આંખો લાલ થઈ જાય છે તથા શિરાઓ રક્તથી પૂર્ણ થયેલી-ભરાઈ ગયેલી લાગે છે. જે માંસની અતિ-વૃદ્ધિ થઈ હોય તો ફૂલા, ગાલ, ઓઠ, ઉપસ્થ (લિંગ અને યોનિ), સાથળ, લુન્ગઓ અને પિંડીઓ એ-ઓની વૃદ્ધિ થાય છે (એઓ જડાં થઈ જાય છે) તથા શરીર ભારી થઈ જાય છે. જે મેદની ચરખીની અતિ-વૃદ્ધિ થઈ હોય તો શરીર સિન્ધ થાય છે, પેટ અને પડખાં વૃદ્ધિ પામે છે, ઉધરસ, સ્વાસ વગેરે રોગો થાય છે તથા શરીર દુર્ગન્ધ મારે છે. જે અસ્થિઓની-હાડ-કાંની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અધિક અસ્થિ તથા અધિક દાન્તો ઉત્પન્ન થાય છે. જે મજ્જાની અતિ-વૃદ્ધિ થઈ હોય તો સઘળાં અંગો તથા આંખો ભારી થઈ જાય છે. જે વીર્યની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો વીર્યની પથરી થાય છે અને વીર્ય અતિ સ્વ્યા કરે છે. ૧૮

મળોની અતિ વૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો.

પુરીષમાટોપં કુક્ષૌ શૂલં ચ । મૂત્રં મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિં વસ્તિતોદમાધ્માનં ચ । સ્વેદસ્ત્વચ્ચો દૌર્ગન્ધ્યં કણ્ઠ્ઠં ચ ॥ ૧૯ ॥

૨૨ વિદ્યાની-મળની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટમાં ગડગડાટ થાય છે તથા શૂલ નીકળે છે (પેટમાં દુખે છે). જે મૂત્રની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો વારંવાર પેસાળ આવ્યા કરે છે, મૂત્રાશયમાં સોષાઓ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે અને મૂત્રાશય-પેટુ પુલી જાય છે-ચહડી આવે છે. જે પરસવાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો ચામડી દુર્ગન્ધ મારે તથા ખરજ-ચળ આવે છે. ૧૯

ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો.

આર્તવમજ્જમર્દમતિપ્રવૃત્તિં દૌર્ગન્ધ્યં ચ । સ્તન્યં સ્તનયોરાપીનત્વં મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિં તોદં ચાગમ્બો જઠરાભિવૃદ્ધિં શોથં ચ ॥ ૨૦ ॥

૨૩ આર્તવની-રજની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગોમાં મર્દન જેવી પીડા થાય છે, રજનો બહુ સ્રાવ થાય છે તથા શરીર દુર્ગન્ધ મારે છે. જે ધાવણની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સ્તનો બહુ પુષ્ટ થાય છે, વારંવાર ધાવણ સ્વ્યા કરે છે તથા સ્તનોમાં સોષાઓ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે. ગર્ભની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટ બહુ વધી જાય છે અને સોજે થાય છે. ૨૦

અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષાદિની ચિકિત્સા

તેષાં યથાસ્વં સંશોધનં ક્ષપણં ચ ક્ષયાદવિરુદ્ધૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ કુર્વીત ॥ ૨૧ ॥

૨૪ અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ એઓને સંશોધન, સંશમન, આહાર અને આચાર-વિહાર એ ચાર પ્રકારની ક્રિયાઓમાંથી તે તે રસ

રક્તાદિ ધાતુઓ માટે જે ક્રિયા યોગ્ય જણાય તે ક્રિયાવટે તેઓનો પોતાના પ્રમાણથી ક્ષય ન થાય તેવી રીતે સંશોધન અથવા સંશમન, કરીને પોતાના પ્રમાણમાં લાવવા. ૨૧

શરીરના સઘળા ધાતુઓને સમાન સ્થિતિમાં રાખવાની જરૂર.

પૂર્વઃ પૂર્વોડતિવૃદ્ધત્વાદ્વર્ચયેદ્ધિ પરં પરમ્ ।

તસ્માદતિપ્રવૃદ્ધાનાં ધાતુનાં હાસનં હિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૫ ડાઈ પણ પહેલો પહેલો ધાતુ અતિ વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પછી પછીના ધાતુને વધારે છે અને ડાઈ પણ પછી પછીનો ધાતુ અતિ વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પહેલાં પહેલાનાં ધાતુને વધારે છે તેમજ ડાઈ પણ પહેલો પહેલો ધાતુ અતિક્ષીણ થયો હોય તો પોતાપોતાથી પછી પછીના ધાતુને ક્ષીણ કરે છે અને ડાઈ પણ પછી પછીનો ધાતુ અતિ ક્ષીણ થયો હોય તો પોતપોતાથી પહેલા પહેલા ધાતુને ક્ષીણ કરે છે. આ પ્રમાણે ધાતુઓનો પરસ્પર સંબંધ છે માટે અતિ વૃદ્ધિ પામેલા ધાતુઓને ઓછા કરવા અને અતિ ક્ષીણ થયેલા ધાતુઓને વધારવા અર્થાત્ શરીરના સઘળા ધાતુઓ જે રીતે પ્રકૃતિસ્થ રહે (સમાન સ્થિતિમાં રહે) તેમ કરવું હિતકારક છે. ૨૨

બળ અથવા ઓજનું લક્ષણ અને તેના ક્ષયનું લક્ષણ.

બલલક્ષણં બલક્ષયલક્ષણમત ऊर्ध्वं વક્ષ્યામઃ ।

તત્ર રસાદીનાં શુક્રાન્તાનાં ધાતુનાં યત્પરં તેજ-સ્તત્સ્વલ્લ્વોજસ્તદેવ બલમિત્યુચ્યંતે સ્વશાસ્ત્રસિ-દ્ધાન્તાત્ ॥ ૨૩ ॥

૨૬ હવે બલનું તથા બલના ક્ષયનું લક્ષણ કહું છું. રસથી વીર્ય સુધીના સઘળા ધાતુઓનો જે ઉત્તમ સાર છે તેજ ઓજ છે અને તે ઓજને જ અમારા તન્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'બલ' કહેવામાં આવે છે. ૨૩

ઓજનું સ્વાભાવિક કર્મ,

તત્ર બલેન સ્થિરોપચિતમાંસતા સર્વચેષ્ટાસ્વ-પ્રતિઘાતઃ સ્વરવર્ણપ્રસાદો બાહ્યાનામાભ્યન્તરાણાં કરણાનામાત્મકાર્યપ્રતિપત્તિર્ભવતિ ॥ ૨૪ ॥

૨૭ એ બલથી-ઓજથી માંસ સ્થિર-દૃઢ તથા પુષ્ટ રહે છે, શરીરના-વાણીના તથા મનના વ્યાપારો અપ્રતિ-હતપણે-કંઈ પણ અડચણ વગર ચાલ્યા કરે છે, સ્વર તથા શરીરનો વર્ણ પ્રસન્ન-નિર્મળ રહે છે અને બાહ્યે-ન્દ્રિયો (કર્મેન્દ્રિયો) તથા આભ્યન્તરેન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો) પોતપોતાના કામમાં પ્રવર્તે છે. ૨૪

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ઓજઃ સોમાત્મકં સિન્ધુ સ્તીતં સ્થિરં સરમ્ ।

વિવિક્તં મૃદુ મૃત્સ્નં ચ પ્રાણાયતનમુત્તમમ્ ॥ ૨૫ ॥

દેહઃ સાધ્યવસ્તેન વ્યાપ્તો ભવતિ દેહિનામ્ ।

તદ્ભાવાન્ન શરીર્યન્તે શરીરાણિ શરીરિણામ્ ॥૨૬॥

૨૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેવામાં આવ્યા છે:—ઓજ સૌમ્ય (સામનો—જલનો અંશ જેમાં અધિક છે એવું), સ્નિગ્ધ, ઘાળું, શીતળ, શરીરના અવયવોને સ્થિરતા આપનારું, ગતિવાળું, નિર્ભળ, ક્રામળ, લાસું અને પ્રાણોનું ઉત્તમ સ્થાન છે. દેહધારીઓનો સઘળા અવયવોવાળો દેહ તેનાથી વ્યાપ્ત છે. એ ઓજનો નાશ થવાથી પ્રાણીઓના શરીરો નાશ પામે છે. ૨૫-૨૬

ઓજનો ક્ષય થવાનાં કારણો.

અભિઘાતાત્ક્ષયાત્કોપાચ્છોકાદ્ધ્યાનાચ્છ્રમાત્ક્ષુ-
ધઃ । ઓજઃ સંક્ષીયતે હ્યેભ્યો ધાતુગ્રહણનિઃસૃતમ્ ।
તેજઃ સમીરિતં તસ્માદ્વિસ્તંશયતિ દેહિનઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૯ શસ્ત્ર વગેરેનો અભિઘાત (માર), ધાતુઓનો ક્ષય, ક્રોધ, શોક, ચિન્તા, શ્રમ અને ભુખ આ કારણોથી પ્રકાપ પામેલા વાયુવડે ઓજ ચલાયમાન થઈને પોતાના સ્રોતોમાંથી બ્રષ્ટ થાય છે (બહાર નિકળી પડે છે) તેથી દેહધારીઓ—મનુષ્યો સર્વ કર્મોમાંથી અહિષ્કૃત થાય છે. (સર્વ કર્મો કરવાને અસમર્થ થઈ પડે છે.) ૨૭

ઓજના ક્ષયના ભેદો.

તસ્ય વિસ્તંસો વ્યાપત્ ક્ષય इति लिङ्गानि व्या-
પન્નસ્ય ભવન્તિ ॥ ૨૮ ॥

૩૦ અભિઘાત વગેરે કારણોથી વિકાર પામેલા ઓજના વિસ્તંસ—પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ થવું, વ્યાપત્—અન્યથા-ભાવ થવો, અને ક્ષય—ઓછું થવું, એ રીતે ત્રણ લક્ષણો (વિકારો) થાય છે. ૨૮

ઓજના વિસ્તંસ વગેરે ત્રણ વિકારોનાં લક્ષણો.

સન્ધિવિશ્લેષો ગાત્રાણાં સદનં દોષચ્યવનં ક્રિ-
યાસન્નિરોધશ્ચ વિસ્તંસે । સ્ત્વધ્ગુરુગાત્રતા વાત-
શોષો વર્ણભેદો ગ્લાનિસ્તન્દ્રા નિદ્રા ચ વ્યાપન્ને ।
મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપો મરણમિતિ ચ ક્ષયે ૨૯

૩૧ જે ઓજ પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ થયું હોય તે શરીરના સઘળા સન્ધિઓ શિથિલ—ઢીલા થાય છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, વાતાદિ દોષો પોતાના સ્થાન-માંથી બ્રષ્ટ થાય છે તથા શરીરના, વાણીના અને મનના સઘળા વ્યાપારો અટકી પડે છે. જે ઓજનો અન્યથાભાવ—વિપરીતભાવ થયો હોય તે અંગો અક્રુક અને ભારે થઈ જાય છે, વાતશોથ થાય છે, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે, અંગમાં ગ્લાનિ થાય છે તથા તન્દ્રા-ધેન અને નિદ્રા રહ્યા કરે છે. જે ઓજનો ક્ષય થયો હોય તે મૂર્છા આવે છે, માંસનો ક્ષય થાય છે, પ્રલાપ થાય છે તથા મરણ પણ થાય છે. ૨૯

भवन्ति चात्र ॥

ત્રયો દોષા બલસ્યોક્તા વ્યાપદ્વિસ્તંસનક્ષયાઃ ।
વિશ્લેષસાદૌ ગાત્રાણાં દોષવિસ્તંસનં શ્રમઃ ॥ ૩૦ ॥
અપ્રાચુર્યં ક્રિયાણાં ચ બલવિસ્તંસલક્ષણમ્ ।
ગુરુત્વં સ્ત્વધ્ગુરુતાક્રેણુ ગ્લાનિર્વર્ણસ્ય ભેદનમ્ ॥ ૩૧ ॥
તન્દ્રા નિદ્રા વાતશોષો બલવ્યાપદિ લક્ષણમ્ ।
મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૩૨॥
પૂર્વોક્તાનિ ચ લિંગ્ગાનિ મરણં ચ બલક્ષયે ॥

૩૨ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેલા છે:—જલના (ઓજના) પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ થવું. અન્યથા ભાવ થવો અને ક્ષય થવો એ રીતે ત્રણ વિકારો થાય છે. ઓજ પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ થયું હોય તે શરીરના સઘળા સન્ધિઓ શિથિલ—ઢીલા થાય છે, શરીરમાં ગ્લાનિ થાય છે, વાતાદિ દોષો પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ થાય છે, (મેહનત કર્યા વગર) થાક લાગે છે તથા શરીર વાણી અને મનની ક્રિયાઓ મંદ થઈ જાય છે. ઓજનો અન્યથાભાવ થયો હોય તે અંગોમાં ભારેપણું, અંગોનું ક્ષય થવું, ગ્લાનિ, શરીરના વર્ણનું બદલાઈ જવું ધેન, નિદ્રા અને વાયુ સંબંધી સોને એ લક્ષણો થાય છે. ઓજનો ક્ષય થયો હોય તે મૂર્છા, માંસનો ક્ષય, મોહ, પ્રલાપ—અકવાદ, અજ્ઞાન, ઉપર કહેલા સઘળાં લક્ષણો તથા મરણ આટલાં લક્ષણો થાય છે. ૩૦-૩૨

ઓજ-બળના ક્ષયની ચિકિત્સા.

તत्र विस्तंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धै-
र्बलमास्थापयेत् । नष्टसंज्ञमितरं च वर्जयेत् ॥ ૩૩ ॥

૩૩ ઓજ પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ થયું હોય અથવા ઓજનો અન્યથાભાવ થયો હોય તે ઓજની સમાન ગુણવાળી એવી રસાયન વાજવકરણ વગેરે ક્રિયાઓથી ઓજને વધારવું. પરંતુ ઓજનો ક્ષય થવાને લીધે જે રોગીની સંજ્ઞા જતી રહી હોય તે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૩૩

તેજનું લક્ષણ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ
અને તેની ચિકિત્સા.

તેજોઽપ્યાગ્નેયં ક્રમશઃ પચ્યમાનાનાં ધાતૂનામ-
ભિનિર્વૃત્તમન્તરસ્થં ક્ષેહજાતં વસાહ્યં સ્ત્રીણાં વિશે-
ષતો ભવતિ, તેન માર્દવસૌકુમાર્યમૃદ્વલ્પરોમતોત્સા-
હદ્વિસ્થિતિપક્તિકાન્તિવીપયો ભવન્તિ । તત્ કષા-
યતિક્ષીતરૂક્ષવિષ્ટમ્ભવેગવિઘાતવ્યવાયવ્યાયામ-
વ્યાધિકર્ષણેશ્ચ વિક્રિયતે । તસ્યાપિ પાહ્યવર્ણમેવ-
તોદનિષ્પ્રમત્વાનિ વિસ્તંસને ભવન્તિ । કાર્શ્યં મન્દા-
ગ્નિતાધસ્તિર્યક્ ચ વિચ્યુતિર્વ્યાપત્તૌ, દૃષ્ટ્યગ્નિબલહા-
ન્યનિલપ્રકોપમરણાનિ ક્ષયે; તન્નાપિ સ્નેહપાનાશ્ચ-
ક્ષપ્રદેહપરિષેકસ્નિગ્ધલધ્વન્નાનિ ક્ષયે વિદધીત ૩૪

૩૪ તેજ પણુ આગ્નેય પદાર્થ છે, અતુક્રમે પાકતી ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થનારો 'વસા' નામનો સ્નેહ શરીરમાં રહે છે તેનું નામ તેજ છે. આ તેજ સ્ત્રીઓમાં અધિક હોય છે તેથી સ્ત્રીઓના શરીરમાં કામળતા, સુકુમારતા, મૃદુતા શરીરપર થોડાં સ્વાડાપણું, ઉત્સાહ, દષ્ટિની સ્થિરતા, અન્નાદિકનું પાકવું, કાંતિ અને દીપ્તિ અધિક હોય છે. તુરાં, કડવાં, તાઠાં, લુખાં તથા ઝાડાનો અટકાવ કરનારાં અન્નાદિકથી, મૂત્રાદિકના વેગને રોકવાથી, અતિ મૈથુન કરવાથી, અત્યંત કસરત કરવાથી, વ્યાધિઓથી, અને ઉપવાસ વગેરે કરવાથી આ તેજ ક્ષીણુતાને પામે છે. તેજની વિચ્છેદ નામની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો ત્વચાનું કઠોરપણું, વર્ણનું અદલાઈ જવું, વ્યાથા અને કાંતિરહિતપણું આટલાં ચિન્હો થાય છે. તેજની વ્યાપ્ત નામની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો કૃશપણું, અગ્નિની મંદતા, અને વસાનું વિદ્યાના દ્વારથી અથવા તો મૂત્રદ્વારથી નિકળવું થાય છે. તેજની ક્ષય નામની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો દષ્ટિના અને અગ્નિના બળની હાનિ થાય છે અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે તથા મરણુ પણુ થાય છે. આ રીતે તેજની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો સ્નેહનાં પાન, અભ્યંગ, પ્રદેહ (લેપ) અને પરિષેક કરવા તથા સ્નિગ્ધ અને દલકાં અન્નો જમાડવાં. ૩૪

દોષાદિકોના ક્ષયનું સામાન્ય લક્ષણ.

भवन्ति चात्र ।

दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि वा नरः ।

स्वयोनिवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥ ૩૫ ॥

૩૫ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સ્લોકો કહેલા છે:-જે માણસના દોષો, ધાતુઓ, મલો, ઉપધાતુઓ અને બલ-ઓજ એઓમાંથી કાઠનો પણુ ક્ષય થયો હોય તો માણસ જેનો ક્ષય થયો હોય તેને વધારનારા અગ્નિ અને પાનની ઇચ્છા કરે છે. ૩૫

દોષાદિકોના ક્ષયની સામાન્ય ચિકિત્સા.

यद्यदाहारजातं हि क्षीणः प्रार्थयते नरः ।

तस्य तस्य स लाभे तु तं તં ક્ષયમપોહતિ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ ક્ષીણુ થયેલા (જેને દોષો વગેરેમાંના કાઠનો પણુ ક્ષય થયો હોય તેવા) માણસને જે જે આહારની ઇચ્છા થાય તે તે આહાર જે તેને મળે તો તે તે દોષ વગેરેનો ક્ષય મટી જાય છે. ૩૬

यस्य धातुक्षयाद्वायुः संज्ञां कर्म च नाशयेत् ।

प्रक्षीणं च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ૩૭

૩૭ જે માણસની ધાતુઓના ક્ષયથી પ્રકોપ પામેલા વાયુએ સંજ્ઞા અને ક્રિયાનો (શરીરના વ્યાપારોનો) નાશ કરેલો હોય તથા જેનું બળ ક્ષીણુ થયેલું હોય તે માણસ ચિકિત્સાથી સારો થઈ શકતો નથી. ૩૭

૬

શરીર સ્થૂલ અને કૃશ થવામાં રસનું કારણપણું. રસનિમિત્તમેવ સ્થૈલ્યં કાર્શ્યં ચ ॥

૩૮ શરીર સ્થૂલ-બહુ થવાનું (મધ્યમ થવાનું) અને કૃશ-પાતળું થવાનું કારણુ રસ જ છે.

શરીર અતિસ્થૂલ થવાનાં કારણો.

તત્ર શ્લેષ્મલાહારસંવિનોઽધ્યશનશીલસ્યાવ્યાયામિનો દિવાસ્વપ્નરતસ્ય ચામ ઇવાન્નરસો મધુરતરશ્ચ શરીરમનુક્રામન્નતિહ્નિહાન્મેદો જનયતિ, તદતિસ્થૈલ્યમાપાદયતિ ॥

૩૯ જે માણસ કફને વધારનારા આહારોનું સેવન કરનારો, એક વખત આર્ષદો ઝોરાક પાચન નહી થયા છતાં જ ખીણ વખત જમવાની આદત-ટેવવાળો, મ્હેનત નહી કરનારો અને દિવસે સુવાના અભ્યાસ (ટેવ)વાળો હોય તે માણસનો અન્નરસ ૧આમ-અપકવ-કાચો જ રહે છે તથા બહુ મધુર થઈ જાય છે. તે (કાચો અને બહુ મધુર) અન્નરસ શરીરમાં ગતિ કરતો પોતાનાં અનિસ્નિગ્ધપણુને લીધે મેદનું જ વિશેષ પોષણુ કરે છે. (મેદની જ વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે.) તે વૃદ્ધિ પામેલું મેદ શરીરને અતિસ્થૂલ-બહુ બહુ કરે છે.

શરીર અતિસ્થૂલ થવાથી થતા ઉપદ્રવો.

તમતિસ્થૂલં શુદ્રશ્વાસપિપાસાશ્લુત્સ્વપ્નસ્વેદગાત્ર-દૌર્ગન્ધ્યક્રચનગાત્રસાદગદ્ગદ્ત્વાનિ ક્ષિપ્રમેવાવિશન્તિ, સૌકુમાર્યાન્મેદસઃ સર્વક્રિયાસ્વસમર્થઃ, કફમેદોનિરુદ્ધમાર્ગત્વાચ્ચાલ્પવ્યવાયો ભવતિ આવૃતમાર્ગત્વાદેવં શેષા ધાતવો નાપ્યાયન્તેઽત્યર્થમતોઽલ્પપ્રાણો ભવતિ, પ્રમેહપિડકાઞ્ચરભગન્દરવિદ્રધિવાતવિકારાણામન્યતમં પ્રાપ્ય પશ્ચત્વમુપયાતિ, સર્વ ઇવ ચાસ્ય રોગા બલવન્તો ભવન્ત્યાવૃતમાર્ગત્વાત્ સ્તોતસામ્ ॥

૪૦ અતિસ્થૂલ-બહુબહુ માણસના ઉપર તુરત જ ક્ષુદ્ર શ્વાસ, તરસ, લુપ્ત, નિદ્રા, પરસેવો, શરીરમાંથી દુર્ગન્ધ નીકળવી, નિદ્રાવસ્થામાં કંકમાં ધુર ધુર અવાજ થવો, અંગોતુ અશક્તપણું અને વાણીનું ગદ્ગદપણું (અસ્પષ્ટ બોલવું) એ રોગો હુમલો કરે છે. મેદના સુકુમાર-સુવાળાપણુને લીધે બહુ બરો માણસ સઘળાં કામો કરવામાં અસમર્થ થાય છે (કંઈ પણુ કામ કરી શકતો નથી). કફ અને મેદથી સઘળા માર્ગો રોકાયેલા હોવાને લીધે તે અલ્પમૈથુનવાળો થઈ જાય છે (વધારે મૈથુન કરી શકતો નથી), એજ પ્રમાણે મેદથી માર્ગ રોકાઈ

૧ મેદસ્થી મનુષ્યનો જડરાગિ પ્રતીમ હોવા છતાં પણુ તેને નિત્ય અધ્યશન કરવાની ટેવ હોવાથી તેના શરીરમાં આમરસ ઉત્પન્ન થાય છે. જડરાગિથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ધાત્વ-ગ્રિથી તેનો પાક ન થવાથી તેને આગ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

જવાને લીધે અત્તરસ અસ્થિ, મગ્ગ અને વીર્ય એ ધાતુઓનું સારી રીતે પોષણ કરી શકતો નથી, તેથી તે માણસ અલ્પ શક્તિવાળો-કમતાગાત-નાકૌવત ધર્મ બન્ય છે. છેવટે એ માણસ પ્રમેહ, પ્રમેહપિડકા, જ્વર, ભગન્દર, વિદ્રધિ અને વાતરોગો એ રોગોમાંના કોઈ પણ રોગનો ભોગ થઈને મરણ પામે છે. દોષાદિકને વહન કરનારા (લઈ જનારા) સ્ત્રોતોના માર્ગો મેદથી રોકાયેલા હોવાને લીધે તેના સર્વ રોગો બળવાન ધર્મ પડે છે.

મેદની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો ઉપાય.

અતસ્તસ્યોત્પત્તિહેતું પરિહરેત્ ॥

૪૧ એટલા માટે (મેદની વૃદ્ધિ થવાને લીધે શરીર અતિરથૂલ થવાથી ઉપર કહેલાં નુકસાનો થાય છે માટે) મેદની વૃદ્ધિ થવાની પહેલાં જ જે કારણોથી મેદની વૃદ્ધિ થતી હોય તે કારણોનો ભાગ કરવો.

મેદની વૃદ્ધિ ધર્મ હોય તેનો ઉપાય.

ઉત્પન્ને તુ શિલાજનુગુગ્ગુલુગોમૂત્રત્રિફલાલંહરજોરસાઞ્જનમધુયવમુદ્રકારેદૂષકર્યામાકોદ્દાલકાદીનાં વિરુક્ષણચ્છેદનીયાનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિધિવદુપયોગો વ્યાયામો લેહનવસ્ત્યુપયોગશ્ચેતિ ॥૩૮॥

૪૨ છતાં મેદની વૃદ્ધિ થાય તો શિલાજીવ, ગુગળ, ગોમૂત્ર (ગૌમૂત્ર), ત્રિફલા (હરડા, ખંડેડા અને આંબળા), લોહભસ્મ, રસવંતી, મધ, જવ, મગ, કાદરા, સામે, જંગલી કાદરા અને ખીજી પણ શરીરને રક્ષ કરનારા તથા માર્ગોને શુદ્ધ કરનારા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. કસરત કરવી, તથા લેખન અસ્તિઓનો (મેદ અને કફને ઉખેડીનારા દ્રવ્યોથી બનાવેલી પીચકારીઓનો) પણ ઉપયોગ કરવો. ૩૮

શરીર બહુ કૃશ-પાતળું થવાનાં કારણો.

તત્ર પુનર્વાતલાહરસેવિનોડતિવ્યાયામવ્યવાયાધ્યયનમયશોકધ્યાનરાત્રિજાગરણપિપાસાશ્લુત્કષાયલ્પાશનપ્રમૃતિમિરુપશોષિતો રસધાતુઃ શરીરમનુક્રામન્નલ્પત્વાન્ન પ્રાણયતિ, તસ્માદતિકાર્દ્યં ચ ભવતિ ॥

૪૩ વાયુને વધારનારા દ્રવ્યોનું સેવન કરવું, બહુ મહેનત કરવી, બહુ મૈથુન કરવું, બહુ ભય રાખવો, બહુ શોક કરવો, બહુ ચિન્તા કરવી, રાતના બહુ ભાગવું, બહુ તરસ્યું રહેવું, બહુ ભુખ્યું રહેવું, તુરા રસવાળા આહારોનું સેવન કરવું તથા બહુ થોડું જમવું વગેરે કારણોથી સુકાયેલા (રક્ષ થયેલા-ઓછા થયેલા) રસ શરીરમાં ફરતાં છતાં પણ પોતાના રક્ષણને લીધે તથા ઓછાપણને લીધે ધાતુઓનું સારીરીતે પોષણ કરી શકતો નથી અને તેથી શરીર બહુ કૃશ-પાતળું ધર્મ બન્ય છે.

બહુ પાતળા માણસને થનારા ઉપદ્રવો

સોડતિકૃશઃ શ્રુત્પિપાસાશીતોળવાતવર્ષમારાદાનેષ્વસાદિષ્ણુર્વાતરોગપ્રાયોડ્વપ્રાણશ્ચ ક્રિયાસુ ભવતિ, શ્વાસકાસશોષપ્લીહોદરાગ્નિસાદગુલમરક્તપિત્તાનામન્યતમં પ્રાપ્ય મરણમુપયાતિ, સર્વં યવ્ચાસ્ય રોગા બલવન્તો ભવન્ન્યલ્પપ્રાણત્વાત્ ॥

૪૪ અતિકૃશ-બહુપાતળો માણસ ભુખ, તરસ, થંડી, ગરમી, પવન, વરસાદ તથા ભાર એઓને સહન કરી શકતો નથી; તેને ઘણા પ્રકારના વાયુના રોગો થાય છે; તથા તે માણસ શરીરના, મનના અને વાણીના વ્યાપારોમાં અશક્ત ધર્મ બન્ય છે. છેવટે તે માણસ શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્લીહા-અરોગ, ઉદરરોગ, અગ્નિ-માન્ધ, ગુલ્મ અને રક્તપિત્ત એ રોગોમાંના કોઈ પણ રોગનો ભોગ થઈને મરણ પામે છે. બહુ પાતળા માણસના શરીરમાં શક્તિ થોડી હોય છે તેથી તેને સઘળા રોગો બળવાન ધર્મ પડે છે.

શરીરને પાતળું થતું અટકાવવાના ઉપાય.

અતસ્તસ્યોત્પત્તિહેતું પરિહરેત્ ॥

૪૫ એટલા માટે (શરીર અતિકૃશ થવાથી ઉપર કહેલાં નુકસાનો થાય છે માટે) શરીર અતિકૃશ થવાની પહેલાં જ જે કારણોથી શરીર અતિકૃશ થાય છે તે કારણોનો ભાગ કરવો.

કૃશ શરીરને મધ્યમ કરવાના ઉપાય.

ઉત્પન્ને તુ પયસ્યાશ્વગન્ધાવિદારીવિદારીગન્ધાશતાવરીબલાતિબલાનાગબલાનાં મધુરાણામન્યાસાં ચૌષધીનામુપયોગઃક્ષીરદધિઘૃતમાંસશાલિષષ્ટિક્રયવગોધૂમાનાં ચ, દિવાસ્વપ્નબ્રહ્મચર્યાવ્યાયામવુંહણવસ્ત્યુપયોગશ્ચેતિ ॥ ૩૯ ॥

૪૬ શરીરમાં અતિકૃશપણું ઉત્પન્ન થયું હોય તો ક્ષીર-કોકોલી, આસન્ધ, વિદારીકન્દ, શાલિપણી (ત્રિપાની સમેરવો), શતાવરી, ઘોળા પુલની ખપાટ, પીળા પુલની ખપાટ અને ગંગેટી એઓનો તથા ખીજી પણ મધુર ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરવો. ખોરાક માટે દુધ, દહીં, ઘી, માંસ, ચોખા, સાડી ચોખા, જવ અને ઘઉં એઓનો ઉપયોગ કરવો. દિવસે સુવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું (મૈથુન ન કરવું), મહેનત ન કરવી તથા બહુભુખ્યું અસ્તિઓનો ઉપયોગ કરવો. ૩૯.

શરીરને મધ્યમ રાખવાના ઉપાય અને તેના ગુણો.

યઃ પુનરુભયસાધારણાન્યુપસેવેત તસ્યાન્નરસઃ શરીરમનુક્રામન્ સમાન્ ધાતુનુપચિનોતિ, સમધાતુત્વાન્મધ્યશરીરો ભવતિ, સર્વક્રિયાસુ સમર્થઃશ્રુત્પિપાસાશીતોળવર્ષાતપસહો બલવાન્ન; સ સતતમનુપાલયિતવ્ય ઇતિ ॥ ૪૦ ॥

૪૭ જે માણસ ઉભય સાધારણ (અત્યંત સ્નિગ્ધ પણ નહિ તેમ અત્યંત રક્ષ પણ નહિ એવા) આહાર-વિહારોનું સેવન કરે છે તે માણસનો અન્નરસ, શરીરમાં ફરતો ફરતો સધળા ધાતુઓનું સરખી રીતે પોષણ કરે છે અને સધળા ધાતુઓને સરખી રીતે પોષણ મળવાથી સધળા ધાતુઓ સમાન રહે છે તેથી સધળા ધાતુઓની સમાનતાને લીધે તે માણસ મધ્યમ શરીરવાળો (બહુ બડો નહીં તેમ બહુ પાતળો પણ નહીં એવો) થાય છે. મધ્યમ શરીરવાળો માણસ સધળાં કામો કરવામાં સમર્થ, લુપ્ત-તરસ-થંડી-ગરમી-વરસાદ અને તડકાને સહન કરી શકે એવો તથા બલવાન હોય છે, એટલા માટે હમેશાં સ્વસ્થવૃત્તનું આચરણ કરીને મધ્યમ શરીરનું રક્ષણ કરવું (શરીર મધ્યમ રહે એવી તજ્વીજ રાખવી). ૪૦.

મધ્યમ શરીરની પ્રશંસા.

भवन्ति चात्र ।

अत्यन्तगर्हितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलास्तु पूजितः ॥૪૧॥

૪૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેલા છે:-બડા શરીરવાળો અને પાતળા શરીરવાળો એ બંને માણસો સદા અત્યંત નિન્દિત છે. તેઓ બડા શરીરવાળા કરતાં પાતળા શરીરવાળો શ્રેષ્ઠ છે અને મધ્યમ શરીરવાળો એ બંને કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૧.

દોષના પ્રકોપથી ધાતુઓનો ક્ષય.

दोषः प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा ।

इन्द्रः स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकम् ॥ ૪૨ ॥

૪૯ વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોમાંનો કોઈ પણ દોષ પ્રકોપ પામ્યો હોય તો, પોતાની શક્તિથી જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ પોતાના તેજથી તપેલીમાં રહેલાં જલને ક્ષીણ કરે છે (ઓછું કરે છે) તેમ ધાતુઓને ક્ષીણ કરે છે. ૪૨.

શરીરમાં દોષોનાં પ્રમાણ ન હોવાનાં કારણો.

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।

दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते ॥ ૪૩ ॥

૫૦ દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ એઓ કાલાનુસારે ફેરફાર પામ્યા કરે છે તેથી તથા પ્રકૃતિ, દેહ

૧ અહીં ધાતુ શબ્દથી ઉપધાતુઓને તથા મળોને પણ બુદ્ધિવા કારણ કે તેઓ પણ પ્રાકૃતાવસ્થામાં શરીરને ધારણ કરે છે.

૨ ધાવણ વગેરે શરીરને ધારણ કરનારાં છે છતાં તેને ઉપધાતુ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ધાતુ કહેવામાં આવતાં નથી કેમકે જેમાં ધારણ તથા પોષણ બંને કાર્ય કરવાના ગુણ હોય એવા રસાદિકનેજ મુખ્યપણે ધાતુ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. માટે જેઓ શરીરને ધારણ કરતા હોય અને બીજા ધાતુ-

વગરના બેદોથી શરીરો નાના પ્રકારનાં છે તેથી તેઓનું શરીરમાં કશું સુકરર પ્રમાણ છેજ નહીં (અને તેથી જ અમોએ અહીં તેઓનું પ્રમાણ કહ્યું નથી.) ૪૩.

દોષોનાં સમાનપણું બાળવાનો ઉપાય.

एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवर्धायते ।

न तत्स्वास्थ्यार्हते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥૪૪॥

૫૧ વૈદ્યોએ શરીરની સ્વસ્થતા ઉપરથી એ દોષો વગેરેના સમાનપણાનો નિશ્ચય કરી લેવો. કેમકે દોષો વગેરેનું સમાનપણું સ્વસ્થતાનાં લક્ષણો સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણથી-ઉપાયથી કહી શકાય-બળી શકાય એમ નથી. ૪૪.

દોષોનાં ક્ષય વૃદ્ધિ બાળવાનો ઉપાય.

दोषादीनां त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ।

अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥૪૫॥

૫૨ કુશલ વૈદ્યે પુરુષને અપ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળો જોઈને દોષ વગેરેના ક્ષયરૂપ અથવા વૃદ્ધિરૂપ અસમાનપણાને અનુમાનથી બળી લેવું. ૪૫

દોષોનાં ક્ષય વૃદ્ધિની સામાન્ય ચિકિત્સા.

स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ।

क्षपयेद्बृंहयेद्वाऽपि दोषधातुमलान् भिषक् ।

तावदावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥ ૪૬ ॥

૫૩ સ્વસ્થના આરોગ્યની રક્ષા કરવી અને અસ્વસ્થની-(રોગી)ની બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તે મનુષ્ય રોગથી રહિત થાય ત્યાં સૂધી, જે દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ વૃદ્ધિ પામેલા જણાય તો તેઓને જ્યાં સૂધી રોગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય (રોગી સાબ્દ થાય) ત્યાં સૂધી ઓછા કરવા અને ક્ષીણ થયેલા જણાય તો જ્યાં સૂધી તેને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સૂધી તેઓને વધારવા. ૪૬.

આરોગ્યનું લક્ષણ.

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ૪૭ ॥

૫૪ જેના વાત પિત્ત અને કફ સમ (સરખા) હોય, જેનો અગ્નિ સમ હોય, જેની સાત ધાતુઓ સમ હોય, જેના મળ સમ હોય,-પ્રમાણસર ઝાડો ઉતરતો હોય,

ઓનું પોષણ કરતા હોય એવા રસાદિકનેજ ધાતુ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ધાવણ વગેરેને ધાતુ કહેવામાં આવતા નથી. કેમકે તેઓ શરીરને ધારણ જ કરે છે. પરંતુ બીજા ધાતુનું પોષણ કરતાં નથી.

૧ આ શ્લોકમાં સમશબ્દ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે ઓછા પણ નહિ તેમ વિશેષ પણ નહિ પરંતુ સરખા. વાત, પિત્ત, કફ એ જે સમ કહેતાં સરખા હોય તો મનુષ્ય આરોગ્ય કહેવાય છે.

તથા જેની ક્રિયાઓ પણ સમ હોય, જેનું શરીર તેજસ્વી હોય, જેની ઈંદ્રિયો અને મન પ્રસન્ન રહેતાં હોય તે મનુષ્ય સ્વસ્થ કહેવાય છે. ૪૭

અધ્યાય ૧૬ મો.

૨ કર્ણવ્યવસ્થાવિધિ (કાનને વીંધવાનો તથા પાટા બાંધવાનો વિધિ).

ઉપક્રમ.

અથાતઃ કર્ણવ્યવસ્થાવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ૨

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહિંથી હું 'કર્ણ-વ્યવસ્થાવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

બાળકોના કાન વીંધવાનું કારણ.

રક્ષાભૂષણનિમિત્તં બાલસ્ય કર્ણો વિધ્યંતે ॥

૨ કેટલાએક રોગોથી રક્ષણ કરવા માટે તથા અલંકારો-દાગીનાઓ પહેરાવવા માટે બાળકોના કાનો વીંધવામાં આવે છે.

કાન વીંધવાનો સમય, તેની રીત તથા વિંધ્યા પછીની ક્રિયા.

તૌષ્ઠ્યે માસિ સપ્તમે વા શુક્લપક્ષે પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુહૂર્તેનક્ષત્રેષુ કૃતમજ્જલસ્વસ્તિવાચનં કુમારં ધાત્ર્યક્રુ ઉપવેશ્ય બાલક્રીડનકૈઃ પ્રલોભ્યા-ભિસાન્વયન્ ભિષગ્વામહસ્તેનાકૃણ્ય કર્ણં દૈવકૃતે છિદ્રે આદિત્યકરાવભાસિતે શનૈઃ શનૈર્દક્ષિણહસ્તેન ઋજુ વિધ્યેત્; પ્રતનુકં સૂચ્યા, બહલમારયા; પૂર્વે દક્ષિણં કુમારસ્ય, વામં કન્યાયાઃ; તતઃ પિચુર્વાર્તિ પ્રવેશ્ય સમ્યગ્વિદ્ધમામતૈલેન પરિવેચયેત્ ॥ ૩ ॥

૩ જન્મથી છઠ્ઠું મહિને અથવા તે સાતમે મહિને શુક્લ પક્ષમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે શુભ તિથિ, શુભકરણ, શુભ નક્ષત્ર અને શુભ મુહૂર્ત બેઈ, તે દિવસે બ્રાહ્મણો પાસે મંગલ તથા સ્વસ્તિવાચન કરાવી, વેદો આલકને ધાવના બોળામાંએસાડી, કૃત્રિમ હાથી ઘોડા વગેરે બાળકનાં રમકડાંઓથી તેને લલચાવી, સાન્વના કરતાં કરતાં તેના કાનને ડાબા હાથથી પકડી, તે કાનમાં સૂર્યના કિરણોના પ્રકાશથી દેખાઈ રહેલા દૈવકૃત (સ્વાભાવિક-

૧ જેની ક્રિયા સમ હોય એટલે જેને રાત્રે બરાબર નિદ્રા આવતી હોય તથા જે દિવસે બરાબર જાગતું રહેતો હોય એવો પુરુષ.

૨ કાનને વીંધવાનો તથા વિંધ્યા કાન ફાટી જાય તે તેને સાંધવાનો વિધિ કહેતાં પ્રકાર આ અધ્યાયમાં કહેલો છે તેથી આ અધ્યાયનું 'કર્ણવ્યવસ્થાવિધિ' એવું નામ છે.

કુદરતી રીતે જ ઉત્પન્ન થયેલા) છિદ્રમાં જમણા હાથમાં સાંઈ પકડીને તેથી ધીરે ધીરે સરળ વિંધ કરવો. કાન પાતળો હોય તો સોધવડે અને જાડો હોય તો આર-વડે વિંધ કરવો. છોકરાનો પ્રથમ જમણો કાન વિંધવો અને પછી ડાબો કાન વિંધવો તથા કન્યાનો પ્રથમ ડાબો કાન વિંધવો અને પછી જમણો કાન વિંધવો. કાન બરાબર વિંધાયો છે એમ જણાય એટલે તે વિંધમાં રતી વાટ નાખવી અને તેની ઉપર કાચું તેલ રેડવું. ૩ કાન યોગ્ય સ્થાનમાં વિંધાયો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા.

શોણિતબહુત્વેન વેદનયાવાડન્યદેશવિદ્ધમિતિ જાનીયાત્, નિરુપદ્રવતયા તદ્દેશવિદ્ધમિતિ ॥ ૪ ॥

૪ કાનને વિંધ્યા પછી જે લોહી બહુ નીકળવા લાગે અથવા વેદના થાય તો જાણવું કે દૈવકૃત છિદ્રમાં નહિ પણ બીજા પ્રદેશમાં વિંધાઈ ગયો છે અને જે કંઈ પણ ઉપદ્રવ ન થાય તો જાણવું કે કાન બરાબર દૈવકૃત છિદ્રમાં વિંધાયો છે. ૪

કાનની સિરાઓ વિંધાવાથી થનારા ઉપદ્રવો.

તત્રાજ્ઞેન યદ્વચ્છયા વિદ્ધાસુ સિરાસુ કાલિકા-મર્મરિકાલોહિતિકાસૂપદ્રવા ભવન્તિ; તત્ર કાલિ-કાયાં જ્વરો દાહઃ શ્વયથુવેદના ચ ભવતિ, મર્મરિ-કાયાં વેદના જ્વરો ગ્રન્થયશ્ચ, લોહિતિકાયાં મન્યાસ્તમ્ભાપતાનકશિરોગ્રહકર્ણગૂલાનિ ભવન્તિ; તેષુ યથાસ્વં પ્રતિકુર્વીત ॥ ૫ ॥

૫ જે મૂર્ખ વૈદ્યના હાથથી ગમે તેમ કાન વિંધતાં કાનની કાલિકા, લોહિતિકા કે મર્મરિકા નામની સિરાઓ વિંધાઈ જાય તો ઘણા પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે. તેઓમાં કાલિકા નામની સિરા વિંધાઈ ગઈ હોય તો જ્વર, દાહ, સોજો અને વેદના એ ઉપદ્રવો થાય છે; મર્મરિકા નામની સિરા વિંધાઈ ગઈ હોય તો વેદના, જ્વર અને ગ્રન્થિઓ-ગાંઠો એ ઉપદ્રવો થાય છે; તથા લોહિતિકા નામની સિરા વિંધાઈ ગઈ હોય તો મન્યાસ્તંભ, અપતાનક, શિરોગ્રહ (માથાનું ઝલાઈ જવું) અને કર્ણશૂલ (કાનમાં ચસ્કા નીકળવા) એ ઉપ-દ્રવો થાય છે. આ જ્વર વગેરે ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા આગળ તે તે રોગની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે કરવી. ૫

કટાયલી સોઈ વગેરેથી વિંધેલા કાનની પીડાની ચિકિત્સા.

ક્ષિપ્રજિહ્વાપ્રશસ્તસૂચિવ્યઘાદ્ગાઢતરવર્તિત્વા-દ્વોષપ્રક્રોપાદપ્રશસ્તવ્યઘાદ્વા યત્ર સંરમ્ભો વેદના વા ભવતિ, તત્ર વર્તિમપહૃત્યાશુ મધુકૈરણ્ડમૂલ-મક્ષિષ્ઠાયવતિલકલૈર્મધુઘૃતપગાદૈરાલેપયેત્તાવ-ધાવત્સુરુદ્ધ ઇતિ ॥

૬ કટાયેલી, વાંકી કે ખીજ કાઈ પણ આમીવાળી સોયવડે વિધાયથી અથવા બહુ મજબૂત વાટ નાખવાથી અથવા દૈવકૃત છિદ્ર સિવાય ખીજ સ્થાનમાં વિધાયથી કે વાતાદિ દોષના પ્રકાપથી જે કાનમાં સોજો કે વેદના થાય તો તુરત વાટને કહાડી લઇને જેઠીમધ, એરડાનાં મૂલ, મજીઠ, જવ અને તલ એઓનો કલ્ક કરી તેમાં મધ અને ઘી મેળવીને, જખમ સુકાઈ જાય ત્યાં સૂકી હમેશાં તેનો લેપ કર્યા કરવો.

જખમી કાનને ફરીથી ક્યારે વિધવો ?

સુરુદં ચૈન પુનર્વિધ્યેત્; વિધાનં તુ પૂર્વોક્તમેવ ॥૬॥

૭ જખમ સુકાયા પછી પૂર્વે કહેલા વિધિ પ્રમાણે જ ફરીથી કાનને વિધવો. ૬

કાનના છિદ્રમાં નાખેલી વાટ ક્યારે અદલાવવી ?

ત્રયહાત્રયહાત્ર્ય વર્તિ સ્થૂલતરાં દ્વયાત્પરિષેકં ચ તમેવ ॥ ૭ ॥

૮ ત્રણ ત્રણ દિવસે વાટ અદલાવીને ક્રમે ક્રમે વધારે વધારે જાડી વાટ નાખવી તથા તે ઉપર કાચું તેલ રેડવું. ૭

કાનનું છિદ્ર વધારવાનો ઉપાય.

અથ વ્યવગતદોષોપદ્રવે કર્ણ વર્ધનાર્થં લઘુ વર્ધનકં કુર્યાત્ ॥ ૮ ॥

૯ કાનમાંથી સઘળા દોષો તથા ઉપદ્રવો મરી ગયા પછી કાનના છિદ્રને વધારવા માટે તેમાં અથેડો, મોર-ખીંજ વગેરેની એક હલકી શળી નાખવી. ૮

ચિરાઈ ગયેલા કાનને સાંધવામાટે અંધનો (પાટાઓ).

भवति चात्र ।

एवं विवर्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् ।

दोषतो वाऽभिघाताद्वा संधानं तस्य मे शृणु ॥૧૧॥

૧૦ એ પ્રમાણે કાનનું છિદ્ર વધારતાં વધારતાં વાતાદિ દોષના પ્રકાપથી અથવા તો અભિઘાતથી—ચોટ લાગવાથી કાન છેદાઈ—ચીરાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કાન ચીરાઈ ગયો હોય તો તેને કેવી રીતે સાંધવો તે હું કહું છું તે સાંભળો. ૯

કાનના અંધની પંદર આકૃતિઓનાં નામ. ૧

તત્ર સમાસેન પञ्चदश कर्णबन्धनाकृतयः;

तद्यथा—नेमिसंधानक उत्पलभेद्यको वह्लुरक आसंगिमो गण्डकर्ण आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः

૧ આ આકૃતિઓમાં અર્ધકપાટસંધિક સૂકીની દશ આકૃતિઓ જ કર્ણના અંધનરૂપ છે છતાં પંદરનેય કર્ણઅંધનરૂપ કહી છે. એ છત્રીન્યાયથી કહી છે. જેમ એક છત્રવાળાની સાથે ખીજ વગર છત્રના જતા હોય તો પણ તે છત્રી જાય છે એટલે છત્રવાળા જાય છે એમ કહેવાય છે તેમ.

कपाटसंधिकोऽर्धकपाटसंधिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वह्लुरकर्णो यष्टिकर्णः काकोष्ठक इति ॥

૧૧ સંક્ષેપમાં કર્ણઅંધનની પંદર આકૃતિઓ આ પ્રમાણે છે:—૧ નેમિસંધાન, ૨ ઉત્પલભેદક, ૩ વલ્લૂરક, ૪ આસંગિમ, ૫ ગણ્ડકર્ણ, ૬ આહાર્ય, ૭ નિર્વેધિમ, ૮ વ્યાયોજિમ, ૯ કપાટસંધિક, ૧૦ અર્ધકપાટસંધિક, ૧૧ સંક્ષિપ્ત, ૧૨ હીનકર્ણ, ૧૩ વહ્લૂકર્ણ, ૧૪ યષ્ટિકર્ણ અને ૧૫ કાકોષ્ટક.

साध्य दश अंधनानुं विवेचन.

તેણે પૃથુલાયતસમોભયપાલિનેમિસંધાનક,; વૃત્તાયતસમોભયપાલિરૂપલભેદક,; હ્રસ્વવૃત્ત-સમોભયપાલિવહ્લૂરક,; અભ્યન્તરદીર્ઘકપાલિરાસંગિમ,; બાહ્યદીર્ઘકપાલિર્ગણ્ડકર્ણ,; અપાલિ-રુમયતોઽપ્યાહાર્ય,; પોઠોપમપાલિરુમયતઃ ક્ષીણ-પુત્રિકાશ્રિતો નિર્વેધિમ,; સ્થૂલાણુસમવિષમપા-લિર્વ્યાયોજિમ,; અભ્યન્તરદીર્ઘકપાલિરિતરાલ્પ-પાલિઃ કપાટસંધિક,; બાહ્યદીર્ઘકપાલિરિતરાલ્પ-પાલિર્અર્ધકપાટસંધિક,; તત્ર દશૈતે કર્ણબન્ધવિ-કલ્પાઃ સાધ્યાસ્તેપાં સ્વનામભિરેવાહૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

૧૨ કાનની ખૂટના બંને ભાગ પોહોળા, લાંબા તથા સરખા હોય તો તેને નેમિની પેઠે એટલે રથના પૈડાની ધારની પેઠે સાંધી શકાય છે, તેથી તે કર્ણઅંધ નેમિસંધાનક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બંને ભાગ ગોળ, લાંબા, તથા સમાન હોય તો તેને ભેદાયલાં કમળની પેઠે સાંધી શકાય છે માટે તે કર્ણઅંધ ઉત્પલભેદક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બંને ભાગ ટૂંકા, ગોળ અને સરખા હોય તો તેને સુકા માંસની ફાડની પેઠે સાંધી શકાય છે તેથી તે કર્ણઅંધ વહ્લૂરક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફનો એક જ લાંબો ભાગ અચ્ચો હોય, તો તે અચ્ચેલા ભાગને ફાડીને, કાપીને જતા રહેલા ભાગના મૂળની સાથે ચોટાડવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણઅંધ આસંગિમ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી આહારનો ભાગ એટલે ગાલ તરફના ભાગની સાથેનો એક જ ભાગ રહી ગયો હોય તો તેને ગાલ તરફના જતા રહેલા ખીજ ભાગના મૂળની સાથે સાંધી દેવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણઅંધ ગંડકર્ણ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બંને ભાગ થોડા થોડા રહ્યા હોય તો ગાલના પ્રદેશમાંથી જીવતું માંસ કાઢી તેનો ખૂટના જેવો આકાર કરીને સાંધવામાં આવે છે તે કર્ણઅંધને આહાર્ય કહેવામાં આવે છે. (આમાં ગાલમાંથી જે માંસ લેવું તે માંસમાં સુધિરનો સંચાર થવા માટે તે માંસના એક છેડાને ગાલના માંસની સાથે સંબંધ રાખવો અને કાન સારો થયા પછી તે માંસના છેડાને કાતરથી કાપી નાખવો).

કાનની પૂટના બન્ને ભાગ જરા પણ રહ્યા ન હોય તો કાનની પુતળીના ઉપરના ભાગને વિધીને કર્ણબંધ કરવામાં આવે છે તે કર્ણબંધને નિવેધિમ કહેવામાં આવે છે. કાનના બે ભાગ સમવિષમ એટલે જાડા તથા પાતળા હોય તો તે બન્નેને શસ્ત્રથી કાતરીને અનેક પ્રકારથી સાંધવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ વ્યાયોજિમ કહેવાય છે. કાનની પૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફનો ભાગ લાંબો હોય અને સામેનો ભાગ ટુંકા હોય, તો લાંબા ભાગને ટુંકા ભાગની સાથે બહારથી કપાટની પેઠે (કમાડની પેઠે) સાંધવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ કપાટસંધિક કહેવાય છે. કાનની પૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફના ભાગની સામેનો ભાગ લાંબો હોય, અને ગાલની તરફનો ભાગ ટુંકા હોય તો લાંબા ભાગને ટુંકા ભાગની સાથે અંદરના ભાગમાં અર્ધ કપાટની પેઠે સાંધી દેવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ અર્ધકપાટસંધિક કહેવાય છે. કર્ણબંધનોના પંદર ભેદોમાં આ દશ ભેદ સાંધ્ય છે અને તેઓના આકારો ધણું-કરીને તેઓનાં નામોથી જ કહેવામાં આવ્યા છે.

અસાંધ્ય પાંચ બંધનોનું વિવેચન.

સંક્ષિપ્તાદયઃ પચ્ચાસાધ્યાઃ; તત્ર શુષ્કશક્તુલિ-
સ્તસન્નપાલિરિતરાલ્પપાલિઃ સંક્ષિપ્તઃ, અનધિ-
ષ્ટાનપાલિઃ પર્યન્તયોશ્ચ ક્ષીણમાંસો હીનકર્ણઃ,
તનુવિપમાલ્પપાલિર્વહ્લીકર્ણઃ, પ્રથિતમાંસઃ સ્ત-
વ્યસિરાતતઃ સૂક્ષ્મપાલિર્યષ્ટિકર્ણઃ, નિર્માંસસંક્ષિ-
પ્તાગ્રાલ્પશોણિતપાલિઃ કાકૌષ્ઠક ઇતિ, બદ્ધેષ્વપિ
તુ શોફદાહરાગપાકાપિડકાસ્ત્રાવયુક્તા ન સિદ્ધિ-
મુપયાન્તિ ॥ ૨૦ ॥

૧૩ સંક્ષિપ્ત વગેરે પાંચ કર્ણબંધ અસાંધ્ય છે. કાનની પૂટના બે ભાગોમાં ગાલની તરફના ભાગની સામેના જતા રહેલા ભાગનું મૂળ પણ સુકાઈ ગયું હોય, અને ગાલની તરફનો ભાગ અદ્ય રહેલો હોય, તે કાન સંક્ષિપ્ત કહેવાય છે. કાનની પૂટના બન્ને ભાગનાં મૂળ સુકાઈ ગયાં હોય, અને કાનની પૂટની આસપાસની જગ્યાનું ગાલ વગેરેનું માંસ પણ સુકાઈ ગયું હોય તો તે કાન હીનકર્ણ કહેવાય છે. કાનની પૂટના બન્ને ભાગ પાતળા, વિષમ (ખડખડા) અને નાના હોય તો તે કાન વહ્લીકર્ણ કહેવાય છે. જેમાં માંસની ગાંઠો પડી ગઈ હોય, જે કાન અક્કડ સિરાઓથી ભરપૂર હોય, અને જે કાનની પૂટ ઝીણી હોય તે કાન યષ્ટિકર્ણ કહેવાય છે. જે કાનની પૂટ માંસ વિનાની હોય, જે ખુટના છેડા ટુકા હોય, અને જેમાં લોહી થોડું હોય તે કાન, કાકૌષ્ઠક કહેવાય છે. પ્રથમના દશ બંધોમાં પણ જે કાનમાં સોજા, દાહ, લાલાસ, પાક, ફાડલાઓ, અને સ્પિરાદિકનો સ્વાદ થતો હોય તે કાન બંધનો આંધ્યા છતાં પણ સારા થાતા નથી. ૧૦

નિવેધિમ નામના બંધનું સંધાનસૂત્ર

ભવતિ ચાત્ર ।

યસ્ય પાલિદ્વયમપિ કર્ણસ્ય ન ભવેદિહ ।

કર્ણપીઠં સમે મધ્યે તસ્ય ચિદ્ધવા વિવર્ધયેત્ ૧૧

૧૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે:-જે કાનની પૂટની બન્નેય ચીર રહી ન હોય તેવા કાનની પુતળીની ઉપરના સરખા અને મધ્યમ ભાગને વિધીને તેવા કાનને વધારવો. ૧૧

અર્ધકપાટસંધિક અને કપાટસંધિકનું
સંધાનસૂત્ર

બાહ્યાયામિહ દીર્ઘાયાં સંધિરાભ્યન્તરો ભવેત્ ।

આભ્યન્તરાયાં દીર્ઘાયાં બાહ્યસંધિરુદાહતઃ ॥૧૨॥

૧૫ કાનની પૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની સામી બાજુનો ભાગ લાંબો હોય અને ગાલ તરફનો ભાગ ટુંકા હોય તો બહારના ભાગથી અંદરના ભાગને સાંધી દેવો. આ સંધાનને કપાટસંધાનક કહે છે અને જે કાનની પૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફનો ભાગ લાંબો હોય અને તેની સામેનો ભાગ ટુંકા હોય તો અંદરના ભાગથી બહારના ભાગને સાંધવો. આ સંધાનને અર્ધકપાટસંધાનક કહે છે. ૧૨

આસંગિમનું સંધાનસૂત્ર.

પૈકૈવ તુ ભવેત્પાલિઃ સ્થૂલા પૃથ્વી સ્થિરા ચ યા ।

તાં દ્વિધા પાટયિત્વા તુ છિત્વા ચોપરિ સંધયેત્ ॥

૧૬ જે જાડી, પોહોળી અને સ્થિરતાવાળી કાનની પૂટની એક જ ફાડ આકારી રહેલી હોય તો તેને ચીરીને તેના બે ભાગ કરવા, અને પછી ઉપરના ભાગમાં શસ્ત્રથી છેદન કરી પેલી ચીરને ચોટાંડીને કાનને સાંધવો. ૧૩

આહાર્યનું સંધાનસૂત્ર.

ગણ્ડાદુત્પાત્ય માંસેન સાનુબન્ધેન જીવતા ।

કર્ણપાલિમપાલેસ્તુ કુર્યાન્નિર્લિંચ્ય શાસ્ત્રવિત્ ॥ ૧૪

૧૭ કાનની પૂટના બન્ને ભાગ થોડા થોડા રહેલા હોય તો શાસ્ત્રવેતા વૈદ્યે એ ભાગમાં શસ્ત્રથી ટોચા મારવા અને પછી ગાલમાંથી તેની સાથે વળગી રહે તે પ્રમાણે શુભતું (લોહીવાળું) માંસ કાઢીને તે માંસથી કાનની પૂટના બન્ને ભાગને સાંધવો. ૧૪

કાન ઉપર બંધન (પાટો) આંધવાનો વિધિ.

અતોડન્યતમં બન્ધં ચિકીર્ષુરગ્રોપહરણીયોક્તોપ-
સંભૂતસમ્મારં વિશેષતશ્ચાત્રોપહરેત્ સુરામણં
ક્ષીરમુદકં ધાન્યામ્લં કપાલચૂર્ણં ચેતિ; તતોડ-
ન્નાં પુરુષં વા પ્રથિતકેશાન્તં લઘુ ભુક્તવન્તમાંસૈઃ
સુપરિગૃહીતં ચ કૃત્વા બન્ધમુપધાર્ય છેદ્યમેદ્યલેચ્ય-
વ્યધનૈરુપપન્નૈરુપપાદ્ય કર્ણશોણિતમવેક્ષેત તદુષ્ટ-
મદુષ્ટં વેતિ; તત્ર વાતદુષ્ટે ધાન્યામ્લોષ્ણોદકાભ્યાં

પિત્તદુષ્ટે શીતોદકપયોભ્યાં શ્લેષ્મદુષ્ટે સુરામણ્ડો-
ણોદકાભ્યાં પ્રક્ષાલ્ય કર્ણો પુનરવલિલ્યાનુન્નત-
મહીનમધિષમં ચ કર્ણસંધિ સંનિવેદ્ય સ્થિતરક્તં
સંદધ્યાત્, તતો મધુઘૃતેનાભ્યજ્ય પિચ્છુલોતયોર-
ન્યતરેણાવગુણ્ય સૂત્રેણાનવગાઢમનતિશિથિલં ચ
બદ્ધા કપાલચૂર્ણેનાવકીર્યાડ્ડચારિકમુપદિશેદ્ધિ-
વર્ણીયોક્તેન ચ વિધાનેનોપચરેત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૮ ઉપર કહેલા કર્ણબન્ધોમાંનો (કાનના પાટાઓમાં-
થી) કાઠી પણ બન્ધ-પાટો બાંધવાની ઇચ્છા હોય સારે
સૂત્રસ્થાનના 'અત્રોપહરણીય' નામના ૫ મા અધ્યાયમાં
કહેલી સામગ્રીઓ હાજર રાખવી તથા ખાસ કરીને
સુરામંડ (દારૂની ઉપરનો આછો ભાગ), દુધ, પાણી,
કાંચ અને ઠીકરાનો ભુખો એ સર્વ પદાર્થ પણ હાજર
રાખવા. પછી સ્ત્રી કે પુરુષ જેનો કાન સાન્ધવો હોય તેના
વાળોને બન્ધાવી-ગુંથાવી, તેને હલકું ભોજન જમાડી,
તેના સગાસંબંધીઓની પાસે તેને અરોઅર પકડાવી-સ્થિર
રખાવી, કેવો બન્ધ બાંધવો છે (પાટો બાંધવો છે) તેનો
નિશ્ચય કરી, કાન ઉપર છેદન-કાપવું, ભેદન-ચીરવું, લે-
ખન-છોલવું અને વ્યધન-વીંધવું એ ક્રિયાઓમાંથી જે
ચોગ્ય જણાય તે ક્રિયા કરીને લોહીની તપાસ કરવી કે
લોહી બગડેલું છે કે શુદ્ધ છે? લોહી જે વાયુથી બગડેલું
જણાય તો કાંચ અને ઉઠ્ઠાં પાણીથી, પિત્તથી બગડેલું
જણાય તો થંગ પાણી અને દુધથી તથા કફથી બગડેલું
જણાય તો સુરામંડ અને ઉનાં પાણીથી કાનને ઘાંઘને
કપડાથી લુછી, ઉંચો નહી, નીચો નહી તેમ વાંકાચુકો
પણ નહી એવો અરોઅર સાંધો મેળવીને, લોહી વહેતું
બન્ધ પડે એટલે કાનને સાન્ધી દેવો. પછી તે ઉપર મધ
અને ઘી ચોપડી, રુ અથવા કપડું વીંટી, તેને દોરાવડે
બહુ મજબૂત નહી તેમ બહુ ઠીલું પણ નહી એવી
રીતે બાન્ધી તેના ઉપર ઠીકરાનું ચૂર્ણ ભર્ષરાવી દેવું.
તે પછી રોગીએ શું પથ્ય લેવું (ખારાક ખાવો) તથા
કેવી રીતે વર્તવું તે આચારનો ઉપદેશ કરવો અને
ચિકિત્સા સ્થાનના 'દ્વિવણીયચિકિત્સિત' નામના બીજા
અધ્યાયમાં કહેલા લેપ વગેરે ઉપચારો પણ કરવાં. ૧૫

કાનને સાંધ્યા પછી રોગીને વર્તવાની રીત.

મવતશ્ચાત્ર ।

વિઘટ્ટનં દિવાસ્વપ્નં વ્યાયામમતિભોજનમ્ ।

વ્યવાયમન્નિસંતાપં વાકશ્રમં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે બે શ્લોકો છે:-જેનો
કાન સાન્ધવામાં આવ્યો હોય તેણે કાનને હલાવવો કે
ચોળવો-રગડવો નહીં, દિવસે સુવું નહીં, મહેનત કરવી
નહીં, બહુ જમવું નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, અમિના તાપ
આગળ એસવું નહીં અને ઝાઝું ખોલવું નહીં. ૧૬

સાંધેલા કાન ઉપર તેલ સ્થિતવાનો અવધિ.

આમતૈલપરીષેકં ત્રિરાત્રમવચારયેત્ ।

તતસ્તૈલેન સંસૃષ્ટં ત્ર્યહાદપનયેત્પિચ્છુમ્ ॥ ૧૭ ॥

૨૦ કાન ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી હમેશાં કાચું તેલ
રેડવું અને ત્રણ દિવસ પછી તેલથી બીજાથેલું રતું
પુંગડું કે કપડું કહાડી નાખવું. ૧૭

કેવા કાનને સાંધવા નહિ ?

ન ચાશુદ્ધરક્તમતિપ્રવૃત્તરક્તં ક્ષીણરક્તં વા
સંદધ્યાત્ । સ હિ વાતદુષ્ટે રક્તે રૂઢોડપિ પરિપુટ-
નવાન્, પિત્તદુષ્ટે દાહપાકરાગવેદનાવાન્, શ્લેષ્મ-
દુષ્ટે સ્તબ્ધઃ કણ્ઠમાન્, અતિપ્રવૃત્તરક્તે શ્યાવશો-
ફવાન્, ક્ષીણોડલ્પમાંસો ન વૃદ્ધિમુપૈતિ ॥ ૧૮ ॥

૨૧ જે કાનનું લોહી વાતાદિ દોષોથી બગડેલું હોય
તે કાનને સાન્ધવો નહીં, લોહી શુદ્ધ છતાં પણ લોહી બહુ
વહેતું હોય ત્યાં સુધી કાનને સાન્ધવો નહીં, અને જે
કાનમાં લોહી ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તે કાનને પણ
સાન્ધવો નહિ. લોહી જે વાયુથી બગડેલું હોય અને
કાનને સાન્ધી દેવામાં આવે તો તે કાન રુઝાયા પછી
પણ પાછો ફરી જાય છે, લોહી જે પિત્તથી બગડેલું
હોય અને કાનને સાન્ધવામાં આવે તો કાનમાં દાહ,
પાકવું, રતાશ અને વેદના થાય છે. લોહી જે કફથી
બગડેલું હોય અને કાનને સાન્ધવામાં આવે તો કાનમાં
ખરબ-ચેળ આવે છે અને કાન અક્રમ થઈ જાય છે.
લોહી બહુ વહેતું હોય છતાં કાનને સાન્ધવામાં આવે
તો તેમાં કાળા રંગનો સોજો થાય છે. શુદ્ધ લોહી બહુ
વહેવાથી કાનનું લોહી ક્ષીણ થયેલું હોય તે હાલતમાં
જે કાનને સાન્ધવામાં આવે તો માંસ ક્ષીણ થવાને લીધે
કાન વધતો નથી. ૧૮

કાનને ક્યારે વધારવો ?

સ યદા સુરૂઢો નિરુપદ્રવઃ સવર્ણો મવતિ તદૈનં
શનૈઃ શનૈરભિવર્ધયેત્ ॥

૨૨ માટે કાન જ્યારે સારીપેટ રુઝાઈ જાય, ઉપદ્રવ
વિનાનો થઈ જાય અને તેનો વર્ણ પ્રથમના જેવો થઈ
જાય ત્યારે તેને ધીરે ધીરે વધારવો.

નહિ રુઝાયલા કાનને વધારવાથી ઉપદ્રવો થાય છે.

અતોડન્યથા સંરમ્મદાહપાકરાગવેદનાવાન્ પુન-
શિચ્છયતે વા ॥ ૧૯ ॥

૨૩ જે અરોઅર રુઝાયા વિના, ઉપદ્રવો સધળા
મટ્યા વિના અને પ્રથમના જેવો વર્ણ થયા વિના
કાનને વધારવામાં આવે તો તેથી સોજો, દાહ, પાક,
રતાશ અને વેદના થાય છે અથવા તો કાન પાછો
ચીરાઈ જાય છે. ૧૯

કાનને વધારવાનું તેલ બનાવવાનો વિધિ.

અથાસ્યાપ્રદુષ્ટ્યાભિવર્દ્ધનાર્થમભ્યંગઃ । તદ્વથા
ગંધાપ્રતુદવિષ્કિરાનપૌદકવસામજ્જાનોપયઃ સર્પિ-
સ્તૈલં ગૌરસર્વપજં ચ યથાલાભં સમ્ભૃત્યાકાર્લક-
બલાતિબલાનન્તાપામાર્ગાશ્વગન્ધાવિદારિગન્ધાક્ષીર
ગુક્કાજલગૂકમધુરવર્ગપયસ્યાપ્રતિવાપં તૈલં વા
પાચયિત્વા સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ હવે જેમાં કશો દોષ ન રહ્યો હોય એવા કાનને વધારવા માટે અભ્યંગ-ચોળવાનું તેલ કરીને છીંચે. -ચંદન ઘેા તથા પ્રતુદ, વિષ્કિર, આનૂપ, અને આદક એ વર્ગોના પ્રાણિઓની ચરખી તથા મગ્ગ, અને ઘી તથા ઘાળા સર્પવનું તેલ એ ચાર સ્નેહોમાંથી જેટલાં મળી શકે તેટલાં એકઠાં કરીને તેમાં રાતા ધૂલનો આંકડો, ઘાળા ધૂલનો આંકડો, ઘાળા ધૂલની અપાટ, પીળા ધૂલની અપાટ, કપુરીમધુરી, અંધડો, આસન્ધ, સમ્ભરવો, વિદારી-કંદ, જલશૂક (એક જાતનો પાણીનો કાંટો) અને કાકાલ્યાદિ મધુરગણની ઓપધિઓનો કલક નાખી ઉપર કહેલા સ્નેહોનો ચોથો હિસ્સો અને સ્નેહોથી ચારગણું દૂધ નાખી, સ્નેહના પાકની વિધિથી પકાવીને તેને સારા બંદોળસ્તથી સાંચવી રાખવું અથવા તે ફક્ત તલના તેલમાં જ ઉપર કહેલી આંકડો વગેરે ઓપધિઓનો કલક તથા દૂધ નાખી તેલને પકાવીને તૈયાર કરવું. ૨૦

તેલના અભ્યંગનો વિધિ.

સ્વદિતોન્મર્દિતં કર્ણં સ્નેહનાનેન યોજયેત્ ।
અથાનુપદ્રવઃ સમ્યગ્બલવાંશ્ચ વિવર્ધતે ॥ ૨૧ ॥
યવાશ્વગન્ધાયપ્રચાહ્લૈસ્તિલૈશ્ચાઢ્વર્તનં હિતમ્ ।

૨૧ કાનને સંકીને તથા ચોળીને તે ઉપર એ સ્નેહનો અથવા તે તેલનો અભ્યંગ કરવો (ચોળવું-માલીસ કરવી તે). એથી કાન-કાનની બૂટ બલવાનું અને ઉપદ્રવો વગરની થઇને વૃદ્ધિ પામે છે. અભ્યંગ કર્યા પછી જવ, આસન્ધ, જેઠીમધ અને તલ એઓને વાટીને તેનાથી કાનને માલીસ કરવી (ચોળીને સાફ કરવો.) ૨૧

બીજું અભ્યંગ તેલ બનાવવાનો વિધિ.

શતાવર્યશ્વગન્ધાભ્યાં પયસ્યૈરણ્ડજીવનૈઃ ॥ ૨૨ ॥
તૈલં વિપક્કં સક્ષીરમભ્યંગાત્પાલિવર્ધનમ્ ।

૨૨ શતાવરી, આસન્ધ, વિદારીકંદ, એરંડ અને ઊવનીયગણુ એઓનો કલક કરી તેથી ચારગણું તેલ તથા તેલથી ચારગણું દૂધ લઇને તેમાં તેલ પકાવવું. આ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી કાનની બૂટ વધે છે. ૨૨

કાન ન વધે તો કેવી ચિકિત્સા કરવી ?

યં તુ કર્ણાં ન વર્ધન્તે વિધિનાનેન યોજિતાઃ ॥ ૨૩ ॥
તેષામપાંગદેશેષુ કુર્યાત્પ્રચ્છાનમેવ તુ ॥
બાહ્યચ્છેદં ન કુર્વાત વ્યાપદસ્તુ તતો ધ્રુવાઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૩ કાનને વધારવાના ઉપાયો કર્યા છતાં પણ જે કાન વધે નહિ તે તે કાનની પુતળીના નીચેના ભાગમાં શસ્ત્રથી જરાક છરકોજ કરવો. પરંતુ કાનની પુતળીના બાહારના ભાગમાં કદી પણ છેદન કરવું નહિ. બાહારના ભાગમાં જે છેદન-છરકો કરવામાં આવે તે તેથી કાયમની પીડાઓ થાય છે. ૨૩-૨૪

નહિ રુઝાયલા કાનને વધારવાથી કાન
તુટી જાય છે.

વદ્ધમાત્રં તુ યઃ કર્ણં સહસૈવાભિવર્ધયેત્ ।

આમકોશી સમાધમાતઃ ક્ષિપ્રમેવ વિમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

૨૫ જે પુરુષ કર્ણુઅન્ધ કરીને (કાનને સાંધીને) તુરત જ કાનને વધારવાની ઇચ્છા કરે છે તે તે કાન મધ્યભાગ બરાબર નહિ રુઝાવાથી સુઝ જઇને તુરત જ તુટી જાય છે. (કર્ણુઅન્ધ ઘૂંટા પડી જાય છે). ૨૫

કાનને ક્યારે વધારવો ?

જાતરોમા સુવર્ત્મા ચ ત્રિઘ્નસંધિઃ સમઃ સ્થિરઃ ।

સુરુઠાંડવદનો યસ્તુ તં કર્ણં વર્ધ્યેચ્છનૈઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ કાન બ્યારે સારી પેઠે રુઝાઈ જાય, તેની વેદના મટી જાય, સ્વાંગાઓ ઉગી નીકળે, સાંધાઓ બરાબર મળી જાય, છિદ્ર સારું થઈ જાય, તથા તે સરખો અને મજબૂત થઈ જાય, ત્યારે તેને ધીરે ધીરે વધારવો. ૨૬

ક્યાં કથો કર્ણુઅન્ધ બાંધવો ?

અમિતાઃ કર્ણબન્ધાસ્તુ વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈરિહ ।

યો યથા સુનિવિષ્ટઃ સ્યાત્તં તથા વિનિયોજતેત્ ૨૭

૩૦ કુશળ વૈદ્યોએ કર્ણુના અપાર બંધા છે એમ જાણવું; અને તેમાંથી જ્યાં જે બંધ યોગ્ય જણાય ત્યાં તે બંધની યોજના કરવી. ૨૭

કાનની બૂટના વ્યાધિઓ અને તેની ચિકિત્સા.

(કર્ણપાલ્યામયાન્નૃણાં પુનર્વક્ષ્યામિ સુશ્રુત ।

કર્ણપાલ્યાં પ્રકુપિતા વાતપિત્તકફાત્મયઃ ॥ ૧ ॥

દ્વિધા વાપ્યથ સંસૃષ્ઠાઃ કુર્ધતિ વિવિધા રુજઃ ।

વિસ્ફોટઃસ્તબ્ધતા શોફઃ પાલ્યાં દોષે તુ વાતિકે ૨

દાહવિસ્ફોટજનનં શોફઃ પાકશ્ચ પૈત્તિકે ।

કળ્દુઃ સશ્વયથુઃ સ્તમ્ભો ગુરુત્વં ચ કફાત્મકે ॥ ૩ ॥

યથાદોષં ચ સંશોધ્ય કુર્યાત્તેષાં ચિકિત્સિતમ્ ।

સ્વેદાભ્યંગપરીષેકૈઃ પ્રલેપાસૃગ્વિમોક્ષણૈઃ ॥ ૪ ॥

મૃદ્ધાં ક્રિયાં વૃંહણીયૈર્યથાસ્વં ભોજનૈસ્તથા ।

ય એવં વેત્તિ દોષાણાં ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥ ૫ ॥

૩૧ હે સુશ્રુત ! હવે મનુષ્યોને કાનની બૂટમાં જે રોગો થાય છે તે રોગો ફરીથી કહું છું:-કાનની બૂટમાં કોપાયમાન થયેલા વાત પિત્ત અને કફ આ ત્રણ દોષો જૂદા જૂદા, અખમે મળીને, અથવા તે ત્રણેય મળીને

અનેક જાતના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જે વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો ફેડલા, જડતા, અને સોજો થાય છે. પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય તો દાહ, ફેડલા, સોજો, અને પાક થાય છે. જે કફનો પ્રકાપ થયો હોય તો ખરજ, સોજા, જડતા અને બારેપણું થાય છે. દોષને અનુસરતું સંશોધન કરીને યોગ્યતા પ્રમાણે સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી, સ્નેહાદિકની ધારાઓ કરવાથી, પ્રલેપોથી, અને લોહી કાઢવાથી તે તે વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કરવી, તથા યોગ્યતા પ્રમાણે બૃહણ્ણીય ઔષધોથી તથા બૃહણ્ણીય ભોજનોથી સુકુમાર ચિકિત્સા કરવી. જે વૈદ્ય આ પ્રમાણે દોષોની પરીક્ષા કરી શકે છે તે વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવાને લાયક છે. ૧-૫

કાનના બૂટના રોગોનાં નામ અને તેની સામાન્ય ચિકિત્સા

અત ઋર્ધ્વે નામર્લિગૈર્વશ્યે પાલ્યામુપદ્રવાન્ ।
 ઉત્પાટકશ્ચોત્પુટકઃ શ્યાવઃ કણ્ઠ્યુતો મૃશમ્ ॥ ૬ ॥
 અવમન્થઃ સકણ્ઠકો ગ્રન્થિકો જમ્બુલસ્તથા ।
 સ્લાવી ચ દાહવાંશ્ચૈવ શૃણ્ણવેષાં ક્રમશઃ ક્રિયામ્ ॥ ૭ ॥
 અપામાર્ગઃ સર્જરસઃ પાટલાલકુચ્ત્વચૌ ।
 ઉત્પાટકે પ્રલેપઃ સ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ પાચયેત્ ॥ ૮ ॥
 શમ્યાકશિશુપૂતીકગોધામેદોઽથ તદ્વસા ।
 વારાહં ગવ્યમેળયં પિત્તં સર્પિશ્ચ સંસૃજેત્ ॥ ૯ ॥
 લેપમુત્પુટકે દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 ગૌરીં સુગન્ધાં સદ્યામામનન્તાં તળ્ણુલીયકમ્ ૧૦
 શ્યાવે પ્રલેપનં દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 પાટાં રસાંજનં શ્લૌદ્રં તથા સ્યાદુષ્ણકાજિકમ્ ૧૧
 દદ્યાલ્લેપં સકણ્ઠકે તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 વ્રણીભૂતસ્ય દેયં સ્યાદિદં તૈલં વિજાનતા ॥ ૧૨ ॥
 મધુકક્ષીરકાકોલીજીવકાઘૈર્વિપાચિતમ્ ।
 ગોધાવરાહસર્પાણાં વસાઃ સ્યુઃ કૃતવૃંહણે ॥ ૧૩ ॥
 પ્રલેપનમિદં દદ્યાદવસિચ્યાવમન્થકે ।
 પ્રપૌણ્ણરીકં મધુકં સમંગાં ધવમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥
 તૈલમેભિશ્ચ સંપક્કં શૃણુ કણ્ઠ્યમતઃ ક્રિયામ્ ।
 સહદેવા વિશ્વદેવા અજાક્ષીરં સસૈન્ધવમ્ ॥ ૧૫ ॥
 પૈતૈરાલેપનં દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 ગ્રન્થિકે ગુટિકાં પૂર્વે સ્લાવયેદવપાટ્ય તુ ॥ ૧૬ ॥
 તતઃ સૈન્ધવચૂર્ણે તુ ઘૃષ્ઠા લેપં પ્રદાપયેત્ ।
 લિખિત્વા તત્સ્રુતં દૃષ્ટ્વા ચૂર્ણે રોધ્રસ્ય જમ્બુલે ૧૭
 ક્ષીરેણ પ્રતિસાર્યેનં શુદ્ધં સંરોપયેત્તતઃ ।
 મધુપર્ણીં મધૂકં ચ મધુકં મધુના સહ ॥ ૧૮ ॥
 લેપઃ સ્લાવિણિ દાતવ્યસ્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 પંચવલકૈઃ સમધુકૈઃ પિષ્ટૈસ્તૈશ્ચ ઘૃતાન્વિતૈઃ ॥ ૧૯ ॥
 જીવકાઘૈઃ સસર્પિષ્કૈર્દહમાનં પ્રલેપયેત્ ॥
 ૩૨ હે સુશ્રુત ! હવે કાનની બૂટમાં જે રોગો થાય

છે તે રોગોનાં નામ તથા લક્ષણ કહું છું:—^૧ઉત્પાટક, ^૨રુત્પુટક, ^૩શ્યાવ, ^૪સકંઠક, ^૫અવમંથ, ^૬કંઠમાન્, ^૭ગ્રંથિક, ^૮જંબુલ, ^૯સ્લાવી અને ^{૧૦}દાહવાન્ આવા નામના દશ કાનની બૂટના રોગ છે. એઓની અનુક્રમથી ચિકિત્સા કહું છું તે તું સાંભળ:—ઉત્પાટક થયો હોય તો અધેડો, રાળ, પાડળ અને ક્ષુદ્ર ક્ષુણ્ણની ઓલનો લેપ કરવો તથા આ ઔષધોનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. રુત્પુટક થયો હોય તો ગરમાળો, સરગવો, કરંજ, ચંદનધોની મેદા, ચંદનધોની વસા, સુવરતું પિત્ત, બળદનું પિત્ત, કાળા હરિણનું પિત્ત અને ઘી આ બધાંને વાટીને તેનો લેપ કરવો તથા તેઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ લગાડવું. શ્યાવ થયો હોય તો હળદર, નગડ, ઘઉંલા, ઘાળી ધરો અને તાંદળને આ સર્વને વાટીને તેનો લેપ કરવો, તથા એઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. સકંઠક થયો હોય તો કાળીપાટ, રસવંતી, મધ, અને ગરમ કાંજ આ સર્વનો લેપ કરવો, અને તેઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. જે સકંઠક પ્રણુવાળો થયો હોય તો ડાહ્યા વૈદ્ય જેડીમધ, ક્ષીરકાકાળી, અને જીવક ધ્યાદિ ઔષધોથી પકાવેલું તેલ લગાડવું તથા બૃહણ્ણીયા કરીને ચંદનધો, સુવર અને સર્પની ચરખીનો લેપ કરવો. અવમંથક થયો હોય તો લોહી કાઢી નાખીને પાંડરવો, જેડીમધ, મજીક, અને ધાવડો આનો લેપ કરવો, અને તેઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. કંઠમાન્ થયો હોય તો સેદરડી અને ગંગેટીને બકરીના દુધમાં સૈન્ધવની સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો, અને તેઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. ગ્રંથિક થયો હોય તો પ્રથમ ગાંડને ચીરીને તેમાંથી લોહી કાઢી નાંખવું. તે પછી તેના ઉપર સીંધાણુનું ચૂર્ણ ધસીને તેનો જ લેપ કરવો. જંબુલ થયો હોય તો શસ્ત્રથી તેને ખોતરીને તેમાંથી લોહી કાઢી નાંખવું અને તેના ઉપર લોદરનું ચૂર્ણ ધસવું અને પછી દુધથી તેને ઘોઈ નાખીને તે શુદ્ધ થાય કે તેના ઉપર રોપણુક્રિયા (૨૩

૧ કાનની બૂટમાં દાહ, પાકને પીડા સાથે જે સોજો થાય તે ઉત્પાટક કહેવાય છે. ૨ કાનની બૂટમાં સોજો થઈ આવે ને તેથી કાનની બૂટ ફાટી જાય તે રુત્પુટક કહેવાય છે. ૩ દાહ તથા પાકની સાથે કાનની બૂટમાં જે કાળો સોજો થાય છે તે શ્યાવ કહેવાય છે. ૪ કાનની બૂટમાં ખરજ સાથે જે સોજો થાય છે તે સકંઠક કહેવાય છે. ૫ કાનની બૂટમાં કફથી જે સોજો થાય છે ને તેમાં વેદના થાય છે તે અવમંથ કહેવાય છે. ૬ કાનની બૂટમાં ખરજની સાથે જે સોજો થાય છે તે કંઠમાન્ કહેવાય છે. ૭ કાનની બૂટમાં ગાંડરૂપ સોજો થાય તે ગ્રંથિક કહેવાય છે. ૮ કાનની બૂટમાં જંબુલ જેવા રંગનો કાળો સોજો થાય તે જંબુલ કહેવાય છે. ૯ કાનની બૂટમાં ખરજ, દાહ અને વેદનાવાળી સર્પના જેવી ફેડલાંથી થાય, અને તેમાંથી લોહી કે પરુ સળ્યા કરે તે સ્લાવી કહેવાય છે. ૧૦ કાનની બૂટમાં બારે દાહવાળો સોજો થાય તે દાહવાન્ કહેવાય છે.

લાવવાની ક્રિયા) કરવી. સ્ત્રાવી થયો હોય તો સીવણુ, જેઠીમધ, મહુડા, અને મધ આ બધાને વાટીને તેનો લેપ કરવો, તથા ઝેજ દ્રવ્યોના કલકથી પકાવેલું તેલ લગાડવું. દાહવાન થયો હોય તો પંચવલ્કલ તથા જેઠી-મધને વાટી, તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો, અથવા તો શ્વકાદિક દ્રવ્યો વાટી તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો. ૧-૧૯

કપાઈ ગયેલા નાકને સાંધવાનો વિધિ.

વિશ્વંવિતાયાસ્ત્વથ નાસિકાયા
વશ્યામિ સંધાનવિધિં યથાવન્ ।
નાસાપ્રમાણં પૃથિવીરુહાણાં
પત્રં ગૃહીત્વા ત્વવલમ્બિતસ્ય ॥ ૨૮ ॥
તેન પ્રમાણેન હિ ગણ્ડપાશ્વા-
દુત્કૃત્ય્વદ્ધં ત્વથ નાસિકાપ્રમ્ ।
વિલિખ્ય ચાશુ પ્રતિસંદધીત
તત્સાધુબંધૈર્મિષગપ્રમત્તઃ ॥ ૨૯ ॥
સુસંહિતં સમ્યગથો યથાવન્
નાડીદ્વયેનાભિસમીક્ય્વદ્ધા ।
પ્રોત્તમ્ય ચૈનામ્

૩૩ હવે નાક કપાઈ ગયું હોય તો તેને સાંધવાનો વિધિ યથાર્થ રીતે કરવું છું:-જેઠીલા ભાગ નાકનો કપાઈ ગયો હોય તેવડા પ્રમાણનું કાઈકાડનું પાંદડું લઈને તેને ગાલ ઉપર મૂકા-ને અરાઅર તેટલું જ ગાલને વળગી રહેલા છેડાવાળું માંસ કાપી લેવું અને પછી શસ્ત્રથી નાકના આગળના ભાગ ઉપર ટોચા દબને પુરત જ સાવધાનીથી તે નાકના આગળના ભાગને પેલા ગાલના માંસથી સારા બંધનોવડે સાંધી દેવો. તે પછી તે નાક અરાઅર સંધાઈ ગયું છે એમ જાણીને શ્વાસ લેવામાટે અરની અથવા તો એરડાની બે નળી નાકને ઉંચું કરીને તેની નીચે નાખવી અને રુના પૂંચ-ડાથી તે બંને નળીને બાંધી લેવી. ૨૮-૨૯

સાંધેલા નાકની ચિકિત્સા.

અવચૂર્ણયેષ્ઠ
પતન્નયષ્ટીમધુકાંજનૈશ્ચ ॥ ૩૦ ॥
સંછાદ્ય સમ્યક્ પિચુના સિતેન
તૈલેન સિંચેદસકૃત્તિલાનામ્ ।
ઘૃતં ચ પાચ્યઃ સ નરઃ સુજીર્ણે
ક્ષિગ્ધો વિરેચ્યઃ સ યથોપદેશમ્ ॥ ૩૧ ॥
રૂઢં ચ સન્ધાનમુપાગતં સ્યાત્
તદર્થશેષં તુ પુનર્નિકૃન્તેત્ ।
હીનાં પુનર્વર્ઙ્યિતું યતેત
સમાં ચ કુર્યાદતિવૃદ્ધનાસામ્ ॥ ૩૨ ॥

૧ વડ, ઉંચરો, પીપળો, પારસપીપળો, અને પીપર આ પાંચ ક્ષીરવાળો વૃક્ષની છાલ પંચવલ્કલ કહેવાય છે.

૨ આ ૧૯ શ્લોકોને પૂર્વાચાર્યોએ ક્ષેપક માન્યા છે. અને ૩૬હજી પશુ આટલા ભાગ ઉપર ટીકા કરી નથી.

નાકને સાંધ્યા પછી એના ઉપર રતાંજલિ, જેઠીમધ, અને રસવંતીનું ચૂર્ણુ ભરભરાવીને, રુના સકેદ પૂંચડાથી સંપૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવું અને તેના ઉપર વારંવાર તેલનું તેલ સીંચ્યા કરવું. તે પછી એ મનુષ્યને ઘી પાછને સ્નિગ્ધ કરવો, અને તે સ્નિગ્ધ થાય એટલે તેને ભોજન કરાવવું અને ભોજન સારી રીતે પચી ગયા પછી તેને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિરેચન આપવું. નાકની સાથે સાંધેલા ભાગ સારી રીતે રુઝાઈ જાય અને તેના સાંધા મળી જાય, એટલે ગાલની સાથે વળગી રહેલા માંસના છેડાને કાપી નાખવો આમ કર્યા છતાં પણ જો નાક ટુંકું રહી જાય તો તેને વધારવામાટે ફરીને યત્ન કરવો અને નાક બંને બહુ વધી જાય તેને સરખું કરવું. ૩૦-૩૨

કપાઈ ગયેલા હોડાને સાંધવાનો વિધિ.

નાડીયોગં વિનૌષ્ઠસ્ય નાસાસંધાનવદ્ધિધિમ્ ।

ય યવમેવ જાનીયાત્સ રાક્ષઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૩૩ ॥

૩૪ કપાઈ ગયેલા હોડાને સાંધવાનો વિધિ પણ નાકને સાંધવાના વિધિના જેવો જ છે. માત્ર તેમાં નળીઓ લગાડવી નહિ. જે વેદ્ય આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી જાણે છે તે વેદ્ય રાખની ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય ગણાય છે. ૩૩

અધ્યાય ૧૭ મો.

આમપકૈવૈપણીય (કાચા તથા પાકેલા સોજની સમજણુ વિશેનો).

ઉપક્રમ.

અથાત આમપકૈવૈષણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'આમ-પકૈવૈષણીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

સોજનું સ્વરૂપ.

શોફસમુત્થાના ગ્રન્થિવિદ્રધ્યલજીપ્રભૃતયઃ પ્રા-
યેળ વ્યાધયોઽમિધાસ્યન્તેઽનેકાકૃતયસ્તૈર્બિલક્ષણઃ
પૃથુર્પ્રથિતઃ સમો વિષમો વા ત્વહ્નાંસસ્થાયી દોષ-
સંઘાતઃ શરીરૈકદેશોત્થિતઃ શોફ ઇત્યુચ્યતે ॥ ૩ ॥

૨ ધણું કરીને સોજની પેઠે ઉત્પન્ન થનારા અને જુદા જુદા પ્રકારના અનેક આકારોવાળા ગ્રન્થિ, વિદ્રધિ, અલજી વગેરે રોગો કે જેઓ (જેઓનાં લક્ષણો) આગળ કહેવામાં આવશે તેથી જુદા જ પ્રકારના (જુદા જ લક્ષણોવાળા) આમડી અને માંસનો આશ્રય કરીને રહે-

૧ આમ કહેતાં કાચા અને પક કહેતાં પાકતા તથા પાકી ગયેલા એવા સોજનાં ઇષણમ્ કહેતાં વિજ્ઞાનને ઉદ્દેશીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે માટે આ અધ્યાયનું નામ આમપકૈવૈષણીય છે.

નારો, દોષોથી ભરપૂર શરીરના, એક દેશમાં જે વિસ્તીર્ણ, ગાંઠના જેવો ઉચો અને સરખો, વાંકોચુકો અથવા તે ઉચો નીચો ઉભરો ઉત્પન્ન થાય તેને શોફ-શોથ-સોળે કહેવામાં આવે છે. ૩

સોળના છ પ્રકાર.

સ ષડ્વિધો વાતાપિત્તકફશોગિતસન્નિપાતાઽ-
ગન્તુનિમિત્તઃ ॥

૩ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો, કફથી ઉત્પન્ન થયેલો, સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો, રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો અને આગન્તુ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો એ રીતે સોળે છ પ્રકારનો છે (એટલે વાયુ, પિત્ત કફ, સન્નિપાત, રક્ત અને આગન્તુ એ છ કારણોથી સોળે ઉત્પન્ન થાય છે).

વાયુના સોળનાં લક્ષણ.

તસ્ય દોષરૂપવ્યંજકૈર્લક્ષણાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

તત્ર વાતશોફોઽરુઃ કૃણ્ણો વા પરુષો મૃદુર્નવ-
સ્થિતઃસ્તોદાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવન્તિ ॥

૪ વાતાદિદોષોના વર્ણો અને ચિહ્નો ઉપરથી તે સોળનાં લક્ષણો કહીને કીચે: વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો સોળે લાલ અથવા કાળો, રક્ષ (ખરસટ), નરમ અને ચંચલ (એક જ જગો ઉપર નહીં રહેનારો) હોય છે તથા તેમાં સોયો ભોકાયાજેવી વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે.

પિત્તના સોળનાં લક્ષણ.

પિત્તશોફઃ પીત્તો મૃદુઃ સરક્તો વા શીઘ્રાનુસારી
ચોષાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવન્તિ ॥

૫ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો સોળે ખીલકુલ પીળો, અથવા કંઈક રાતો અને પીળો, ક્રામળ અને તુરત પ્રસરનારો હોય છે તથા તેમાં ચોષ (અળતરા આકર્ષણ) વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે.

કફના સોળનાં લક્ષણ.

શ્લેષ્મશોફઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વા કઠિનઃ શીતઃ
સ્નિગ્ધો મન્દાનુસારી કળ્પ્ણાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા
ભવન્તિ ॥

૬ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો સોળે ખીલકુલ સફેદ અથવા કંઈક પીળો અને સફેદ, કઠણ, થંડો, સ્નિગ્ધ અને મંદગતિવાળો (જલદી નહીં પ્રસરનારો) હોય છે તથા એમાં ખરબ વગેરે અનેક જાતની વેદનાઓ થાય છે.

સંનિપાતના સોળનાં લક્ષણ.

સર્વવર્ણવેદનઃ સન્નિપાતશ્વયથુઃ ॥

૭ સંનિપાતથી થયેલા સોળમાં ઉપર કહેલાં સધળાં લક્ષણો હોય છે તથા ઉપર કહેલી સધળી વેદનાઓ થાય છે.

રક્તથી થયેલા સોળનાં લક્ષણ.

પિત્તવચ્છોગિતજોઽતિકૃણ્ણશ્ચ ॥

૮ રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો સોળે પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા સોળના જેવો અને બહુ કાળો હોય છે.

આગન્તુ સોળનાં લક્ષણ.

પિત્તરક્તલક્ષણ આગન્તુર્લોહિતાવમાસશ્ચ ॥ ૪ ॥

૯ અભિધાત વગેરે આગન્તુ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા સોળમાં પિત્તથી થયેલા અને રક્તથી થયેલા સોળનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે તે સધળાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે. આ સોળનો રંગ લાલ હોય છે. ૪

સોળે પાકપર આપવાનાં કારણ.

સ યદા બાહ્યાભ્યન્તરૈઃ ક્રિયાવિશેષૈર્ન સમ્મા-
વિતઃ પ્રશમયિતું ક્રિયાવિપર્યયાદ્બહુત્વાદ્વા દોષાણાં
તદા પાકામિમુક્ષો ભવતિ ॥

૧૦ એ સોળે જ્યારે લેપ કરવો, લોહી કઠાવવું વગેરે બાહરના ઉપચારોથી અને વમન-ઉલટી કરાવવી, વિરેચન-રેચ આપવો વગેરે અંદરના ઉપચારોથી પણ દોષોના બહુપણને લીધે અથવા તે એ ઉપચારોમાં કંઈક ભૂલ થવાને લીધે શમાવી શકાય નહીં ત્યારે પાકવા લાગે છે.

કાચા સોળનાં લક્ષણ.

તસ્યાઽઽમસ્ય પચ્યમાનસ્ય પક્વસ્ય ચ લક્ષણ-
મુચ્યમાનમવધારય । તત્ર મન્દોષ્મતા ત્વક્સર્વર્ણતા
શીતશોફતા સ્થૈર્ય મન્દવેદનતાલ્પશોફતા ચામ-
લક્ષણમુદ્દિષ્ટમ્ ॥

૧૧ કાચા સોળનાં, પાકવા લાગેલા સોળનાં અને પાકી ગયેલા સોળનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળઃ જે સોળમાં ઉદ્ભાપણું થોડું હોય, સોળનો રંગ ચામડીના અસલ રંગ જેવો જ હોય, સ્પર્શ થંડો હોય, સોળે કઠણ હોય, તેમાં વેદના થોડી થતી હોય અને તેનો અડાવ થોડો હોય તે જાણવું કે સોળે કાચો છે.

પાકવા માંડેલા સોળનું લક્ષણ.

સૂચીભિરિવ નિસ્તુચતે દશ્યત ઇવ પિપીલિકા-
મિસ્તામિશ્ચ સંસૃપ્યત ઇવ ચ્છિદ્યત ઇવ શસ્ત્રેણ
મિદ્યત ઇવ શક્તિમિસ્તાહ્યત ઇવ દળ્પ્ણેન પીડ્યત
ઇવ પાણિના ઘટ્ટ્યત ઇવ ચાદ્ગુલ્યા દહ્યતે પચ્યત
ઇવ ચાગ્નિક્ષારામ્બ્યામોષચોષપરીદાહાશ્ચ ભવન્તિ ।
વૃશ્ચિકવિદ્ધ ઇવ ચ સ્થાનાસનશયનેષુ ન શાંતિ-
મુપૈતિ । આધ્માતબસ્તિરિવાતતશ્ચ શોફો ભવતિ ।
ત્વગ્વૈવર્ણ્ય શોફામિવૃદ્ધિર્જર્વરદાહપિપાસા મક્ત્ત-
રુચિશ્ચ પચ્યમાનલિદ્ગમ્ ॥

૧૨ જે સોળમાં જાણે સોયો ભોકાતી હોય, કાઠીઓ

ચટકા ભરતી હોય અથવા તે સળવળતી હોય, શસ્ત્રથી છેદન થતું (કપાતું) હોય, ભાલાંઓથી ભેદન થતું (ચીરાતું) હોય, લાકડીથી માર પડતો હોય, હાથથી દબાણ થતું-દબાતું હોય, આંગળીઓથી મર્દન થતું-ચોળાતું હોય, અમિથી બળતરા થતી હોય અને ક્ષારથી રંધાતું હોય તથા ચારે તરફથી દાહ થતો હોય એવી વેદનાઓ થાય, સોળના એક પ્રદેશમાં અથવા તે સર્વત્ર બળતરા થાય તથા રોગીને વિછી કરજો હોય તેવા માણસની પેઠે ઉક્તાં, ખેસતાં કે સુતાં ક્યાંય પણ શાન્તિ મળે નહીં. સોળે ટુંકથી ધુલાવેલા મૂત્રાશયની પેઠે ચામડીના સંક્રાંચથી રહિત-કરચલી વિનાનો ઘર્ષ બળ, ચામડીના રંગ બદલાઈ બળ, સોળનો ચ્હડાવો વધી બળ, તાવ આવે, શરીરમાં દાહ થાય, તરસ લાગ્યા કરે અને અન્ન ઉપર અરચિ થાય તે બળવું કે સોળે પાકવા માંજો છે.

પાકેલા સોળનાં લક્ષણ.

વેદનોપશાન્તિઃ પાણ્ડુતાલ્પશોફતા વલીપ્રાદુ-
ર્ભાવસ્ત્વકપરિપુટનં નિમ્નદર્શનમઙ્ગુલ્યાસ્વપીડિતે
પ્રત્યુન્નમનં વસ્તાવિવાંદકસંચરણં પૂયસ્ય પ્રપીડય-
ત્યંકમન્તમન્તે વાવપીડિતે મુદુર્મુદુસ્તોદઃ કણ્ઠરુ-
ન્નતતા ચ વ્યાગ્રેરુપદ્રવશાન્તિર્મક્કામિકાઙ્ગા ચ
પકલિઙ્ગમ્ ॥ ૫ ॥

૧૩ બે સોળમાં વેદના ઓછી ઘર્ષ બળ, સોળનો રંગ ફીકા-સફેદ ઘર્ષ બળ, સોળનો ઘેરાવો ઓછો ઘર્ષ બળ, સોળની ઉપર કરચલીઓ પડી બળ, ચામડી ઉખડી (અથવા ફાટી) બળ, સોળની કાર (છેડાનો ભાગ) નમી બળ, સોળના એક પ્રદેશને આંગળીથી દબાવતાં બીજા પ્રદેશનું ઉંચાણ થતું બેવામાં આવે, સોળના એક છેડાને દબાવવામાં આવે અથવા તે છેડા પોતાની મેળે દબાય તે બેમ મૂત્રાશયની કેથળીને દબાવતાં તેમાં પાણી આમ તેમ ફેરે તેમ સોળમાં પરુ ફેરે, વારંવાર સોળમાં સોયો ભોંકાયા જેવી વેદના થાય, ખરબ-ચળ આવે, સોળે વચમાં ઉંચો ઘર્ષ બળ, દાહ, ચોષ વગેરે ઉપદ્રવો શાંત ઘર્ષ બળ અને અન્ન ઉપર રચિ થાય તે બળવું કે સોળે પાકી ગયો છે. ૫

પાકેલા સોળના સંબંધમાં વૈદને સૂચના.

કફજેષુ તુ રોગેષુ ગમ્ભીરગતિત્વાદભિઘાતજેષુ
ચ કેષુચિદસમસ્તં પક્લક્ષણં દૃષ્ટ્વા પક્કમપક્કમિતિ
મન્યમાનો મિષગ્મોહમુપૈતિ । યન્ન હિ ત્વક્સવર્ણતા
શીતશોફતા સ્થૌલ્યમલ્પરુજતાઽશ્મવદ્ધનતા ન
તન્ન મોહમુપેયાદિતિ ॥ ૬ ॥

૧૪ કફથી થયેલા સોળ મંદગતિવાળા હોય છે, અને અભિઘાતથી થયેલા કેટલાએક સોળઓમાં ગુમ ભાગમાં શલ્ય વગેરે પેસી જવાથી પાકવાનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો જોવામાં આવતાં નથી તેથી વૈદ પાકેલા સોળને પણ

કાચો માનીને ભૂલ ખાય છે. કફબળ તથા અભિઘાત-બળ સોળ પાકી ગયા હોય તેપણુ તેઓનો પાક ઉઠેા હોવાથી ઉપરનો રંગ ચામડીના જેવો જ હોય છે અંદરના ભાગમાં સ્પર્શ ગરમ રહે છે અને બાહારના ભાગમાં શીતળ રહે છે, સોળે સ્થૂલ રહે છે, તેમાં પીડા થોડી થાય છે, સોળનો ભાગ પથરાના જેવો કઠિન રહે છે, તેથી વૈદને કાચાપણની ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ છે તેપણુ બે ઉપર કહેલાં પાકી જવાનાં લક્ષણો તેના બેવામાં આવે તે વૈદે તેને માટે જરા પણ મુઝાવું નહિ પણ સોળને પાકી ગયેલા જાણવા. ૬

તસ્કર (ચોર) વૈદનું લક્ષણ.

भवन्ति चात्र ॥

आमं विपच्यमानं च सम्यक् पक्कं च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ ७ ॥

૧૫ આ વિપચમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:—વૈદ કાચા સોળને, પાકવા લાગેલા સોળને અને પાકી ગયેલા સોળને સારી પેઠે ઓળખી શકે તેને જ ખરો વૈદ સમજવો. આકીના (સોળના કાચાપણુ વગેરેનાં લક્ષણો નહિ બળીને જ ચિકિત્સા કરનારા) વૈદોને (તો રોગીના પ્રાણુ અને ધનને બુટી લેનારા હોવાથી) ચોરનો ઘંધો લઈ ખેંચવા સમજવા. ૭

પાકેલા સોળમાં ત્રણે દોષોનું હોવાપણું.

वाताहतं नास्ति रुजा न पाकः

पित्ताहतं नास्ति कफाच्च पूयः ।

तस्मात्समस्तान् परिपाककालं

पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः ॥ ८ ॥

૧૬ વાયુ વિના વેદના થાતી નથી, પિત્ત વિના પાક થાતો નથી અને કફ વિના પરુ થાતું નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પાકના સમયમાં ત્રણે દોષો સોળને પકાવે છે એટલે કે પાકના સમયમાં સોળમાં વેદના, પાક અને પરુ એ ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો બેવામાં આવે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શરુઆતમાં સોળે એક દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પાકના સમયમાં સોળમાં ત્રણેય દોષોનો સંબંધ થાય છે. ૮

સોળના પાકવિશે બીજા વિદ્વાનોનું મત.

कालान्तरेणाऽभ्युद्दिप्तं तु पित्तं

कृत्वा बरो वातकफौ प्रसह्य ।

पचत्यतः शोणितमेष पाको

मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः ॥ ९ ॥

૧૭ બીજા વિદ્વાનો તે સોળના પાકવાના સંબંધમાં આ પ્રમાણે જુદો જ મત ધરાવે છે કે:—પોતાના પ્રકાપનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જોરમાં આવેલું પિત્ત વાયુ અને કફને (કે જેઓ પચનક્રિયામાં પ્રતિબંધ કરનારા

છે તેઓને) પોતાના કબજામાં લઈને (કબજેર કરી નાખીને) લોહીને પકાવે છે (લોહીને પકાવીને પરુના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે) એટલે સોળને પાકે છે. (ઉપરના મતમાં કફનું પરુ અને છે અને આ મતમાં લોહીનું પરુ અને છે આટલો બે મતમાં તફાવત છે.) ૯

કાચા અથવા તો પાકવા લાગેલા સોળને
કાપવાથી ઉપદ્રવો થાય છે.

તત્રામચ્છેદે માંસશિરાસ્નાયવસ્થિસંધિવ્યાપાદન-
મતિમાત્રં શોણિતાતિપ્રવૃત્તિવેદનાપ્રાદુર્ભાવોઽવદર-
ણમનેકોપદ્રવદર્શનં ક્ષતવિદ્રધિર્ઘા ભવતિ ॥

૧૮ કાચા સોળને અથવા તો પાકવા લાગેલા સોળને કાપવાથી માંસ, શિરા, સ્નાયુ અને સન્ધિના ભાગ એઓને બહુ જ નુકસાન પહોંચે છે લોહીનો બહુ સાવ થાય છે, અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે, સોળમાં ડુંડા ચીરો પડી જાય છે, અનેક ઉપદ્રવો જોવામાં આવે છે અથવા ક્ષતવિદ્રધિ થાય છે.

પાકેલા સોળને નહિ કાપવાથી
તે અસાધ્ય થાય છે.

સ યદા મયમોહાભ્યાં પક્વમ્બ્યપક્વમિતિ મન્ય-
માનશ્ચિરમુપેક્ષતે વ્યાધિં વૈદ્યસ્તદા ગમ્ભીરાનુગતો
દ્વારમલમમાનઃ પ્રયઃ સ્વમાશ્રયમવદીર્યોત્સંગં મહા-
તમવકાશં કૃત્વા નાડીં જનયિત્વા કૃચ્છ્રસાધ્યો
ભવત્યસાધ્યો વૈતિ ॥ ૧૦ ॥

૧૯ જે વૈદ્ય અજ્ઞાનથી પાકેલા સોળને પણ કાચો સમજીને અથવા પાકેલો સમજ્યા છતાં પણ ખીકથી લાંબા વખત સૂધી તેની ઉપેક્ષા (એદરકારી) કરે (તેને કાપે નહિ) તો પરુ અહાર નીકળવાનો રસ્તો નહિ મળવાને લીધે અંદર ઉંડુ પેસી જઈ, પોતાનાં સ્થાનને ફાડી નાખી, અંદર ઉંડાણવાળી મ્હોટી કાતર પાડી નાડીવચ્ચે ઉત્પન્ન કરીને કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ પડે છે. ૧૦

ચંડાલ વૈદ્યનું લક્ષણ.

भवन्ति चात्र ॥

यद्विज्ञनत्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपેक्षते ।

श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ ૧૧ ॥

૨૦ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-જે વૈદ્ય અજ્ઞાનને લીધે કાચા સોળને કાપે અને જે વૈદ્ય અજ્ઞાનને લીધે પાકેલા સોળની ઉપેક્ષા-એદરકારી કરે (પાકેલા સોળને વખતસર કાપે નહિ) તે અને અવિચારી (વિચાર નહિ કરનારા) વૈદ્યને ચંડાળ જોવા માનવા. ૧૧

શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં ભોજન કરાવવાનું કારણ.

प्राक्छस्त्रकर्मणश्चेद् भोजयेदातुरं भिषक् ।

मद्यपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं योऽवेदनासहः ॥ ૧૨ ॥

न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ।
तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेषूक्तेषु कर्मणि ॥ ૧૩ ॥

प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ।

धारयत्यविरोधेन शरीरं पांचभૌતિકम् ॥ ૧૪ ॥

૨૧ વૈદ્યે શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં રોગીને હિતકારી અન્ન જમાડવું અને જે રોગી વેદનાને સહન ન કરી શકે એવો હોય અને તેને મદ્ય પીવાની ટેવ હોય તો તેને તીક્ષ્ણ મદ્ય પણ પાવું. રોગીએ જે અન્ન ખાધેલું હોય તો તેને શસ્ત્રપ્રયોગથી મૂર્છા આવતી નથી અને જે મદ્ય પીને મત્ત થયો હોય તો તેને શસ્ત્રકર્મની વેદના જણાતી નથી. માટે શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યાની પહેલાં મૂઠગર્ભ, ઉદર વગેરે રોગો સિવાય ખીજ રોગોમાં શસ્ત્ર-કર્મ કરતી વખતે રોગીને અવશ્ય જમાડવો અને જે મદ્ય પીવાની ટેવ હોય તો મદ્ય પણ પાવું. મનુષ્યોના આભ્યંતર પ્રાણ-ઓજથી ઉત્પન્ન થનારી શક્તિ, આજ પ્રાણના કહેતાં અન્નના, તૃપ્તિકરવી વગેરે ગુણોથી તૃપ્ત થઈને મનુષ્યનાં પાંચભૌતિક શરીરને અડચણ વગર ટકાવી રાખે છે. ૧૨-૧૪

સોળે અસાધ્ય થવાનું કારણ.

अल्पोमहान्वा क्रियया विना यः

समुच्छ्रितः पाकमुपैति शोफः ।

विशालमूलं विषमं विदग्धः

स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदंषः ॥ ૧૫ ॥

૨૨ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલો નહાનો કે મ્હોટો સોળે જે ચિકિત્સા વગરજ પોતાની મેળે સારી રીતે ઉંચો થઈને પાકે છે તો તે બહુ ઉંડાણમાં ફેલાઈ જાય છે, સરખી રીતે પાકતો નથી. (કાર્ઠ જગોયે પાકે તો કાર્ઠ જગોયે કાચો રહી જાય છે) તેનું પરુ બહુ ઉંડું ઉતરી જાય છે અને તે સોળે બહુ મુશ્કેલીથી મટી શકે છે. ૧૫

ચિકિત્સા કરવાથી સોળે સાધ્ય સ્થિતિમાં આવે છે.

आलेपविस्त्रावणशोधनैश्च

सम्यकप्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत् ।

पचयेत् शीघ्रं सममल्पमूलः

स पिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥ ૧૬ ॥

૨૩ લેપ કરવો, લોહી કઢાવવું અને વમન-વિરેચન વગેરેથી શોધન કરવું. એ ક્રિયાઓનો જે સારી રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સોળે પાક્યા વગરજ શાંત થઈ જાય છે અને કદાચ શાન્ત ન થાય અને પાકે તો પણ પુરત અને સરખી રીતે પાકે છે, વધારે જગોમાં ફેલાતો નથી અને તે બરાબર જોળ થઈને ઉપરના ભાગમાં ઉંચો થાય છે. ૧૬

પ્રણુમાંથી પરુ કાઢવાની જરૂર.

कक्षं समासाद्य यथैव वह्नि-

वर्धिवीरितः सन्दहति प्रसह्य ।

તથૈવ પૂયોડપ્યવિનિઃસૃતો હિ
માંસં શિરાઃસ્નાયુ ચ સ્વાદતીહ ॥ ૧૭ ॥

૨૪ જેમ અગ્નિ ખડની ગંજીમાં પડે અને પવન તેને મદદ કરે છે તે તે જેમ ગંજીને એકદમ આળી નાખે છે. તેમ જ વ્રણની અંદરથી જે પરને કઢાડવામાં ન આવે તે તે વાયુ વગેરે દોષોથી પ્રેરાઈને માંસ, શિરાઓ અને સ્નાયુઓને અળપૂર્વક આઈ જાય છે-સોડવી નાખે છે. ૧૭

સોળ ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ.

આદૌ વિમ્લાપનં કુર્યાદ્દ્વિતીયમવસેચનમ્ ।

તૃતીયમુપનાહં ચ ચતુર્થી પાટનક્રિયામ્ ॥ ૧૮ ॥

પંચમં શોધનં કુર્યાત્વષ્ટં રોપણમિષ્યતે ।

પતે ક્રમા વ્રણસ્યોક્તાઃ સમમં વૈકૃતાપહમ્ ॥ ૧૯ ॥

૨૫ સોળ ઉપર પ્રથમ વિમ્લાપન ક્રિયા (સોળને બેસાડી દેનારા લેપ, પરિષેક વગેરે ક્રિયાઓ) કરવી તેથી જે સોળને ન મટે તે બીજી અવસર્યેન ક્રિયા (લોહી કઢાવવું, ઉલટી કરાવવી, રેચ આપવો વગેરે ક્રિયાઓ) કરવી તેથી પણ સોળને ન મટે તે ત્રીજી ઉપનાહ ક્રિયા કરવી (પાટીસ બાંધવી). ઉપનાહ ક્રિયાથી સોળને બેસી જાય છે અથવા પાકે છે. જે પાકે તે ચોથી પાટનક્રિયા કરવી (શસ્ત્રથી સોળને ચીરવો). શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા પછી વ્રણને સાફ કરવાને માટે (વ્રણમાં આકા રહેલાં પરને કઢાડી નાખવામાટે) પાંચમી શોધક્રિયા કરવી. વ્રણ શુદ્ધ થયા પછી તેને રક્તવાને માટે છટ્ટી રોપણક્રિયા કરવી (મલમ વગેરે લગાડવાં) અને વ્રણ રક્તાર્ક ગયા પછી તે જગોને અસલના જેવી બનાવવામાટે તથા સ્વાડાં ઉગાડવા માટે સાતમી વૈકૃતાપહ એટલે વિકૃતિનો (વ્રણના વિકારનો) નાશ કરનારી ક્રિયા કરવી. ૧૮-૧૯

અધ્યાય ૧૮ મો.

૧ વ્રણાલેપનઅંધવિધિ (વ્રણના ઉપર લેપ કરવાનો અને પાટો બાંધવાનો વિધિ).

ઉપક્રમ.

અથાતો વ્રણાલેપનબન્ધવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'વ્રણાલેપનઅંધવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

૧ વ્રણના ઉપર કહેતાં સોળના ઉપર આલેપન કહેતાં ઔષધનો લેપ કરવો અને અંધ કહેતાં પાટો બાંધવો આ બે વિષયનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું વ્રણાલેપનવેવિધિ એવું નામ છે.

સોળ ઉપર લેપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે અને તેના કરતાં પણ પાટો બાંધવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

આલેપ આદ્ય ઉપક્રમ ઇષ સર્વશોફાનાં સામાન્યઃ
પ્રધાનતમશ્ચ, તં ચ પ્રતિરોગં વક્ષ્યામઃ । તતો બન્ધઃ
પ્રધાનં તેન શુદ્ધિર્વ્રણરોગમસ્થિસંધિસ્થૈર્યં ચ ૩
૨ લેપ કરવો એ મુખ્ય ક્રિયા છે, વાત આદિ સર્વ પ્રકારના સોળઓને માટે સામાન્ય ચિકિત્સા છે, લેપ કરવાથી પીડા તુરત મટે છે તેથી સર્વ ચિકિત્સાઓમાં લેપ ઉત્તમોત્તમ ચિકિત્સા છે. પ્રત્યેક રોગના વિષયમાં તે લેપ વિશે અમે કહીશું. તે લેપના કરતાં પણ અંધ (પાટો) વધારે ઉત્તમ છે. (પાટાની ખાસ આવશ્યકતા છે) કારણ કે પાટાથી (ઔષધ સાથે પાટો બાંધવાથી) વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે, વ્રણ રક્તાય છે, અને હાડકાઓના સાંધાઓ મજબૂત થાય છે. ૩

લેપ કરવાની રીત અને તેનું ફળ.

તત્ર પ્રતિલોમમાલિમ્પેન્નાનુલોમમ્ । પ્રતિલોમે હિ
સમ્યગૌષધમવતિષ્ટતેડનુપવિશતિ રોમકૂપાન્ સ્વે-
દવાહિમિશ્ચ શિરામુક્તૈર્વીર્યં પ્રાપ્નોતિ ॥ ૪ ॥ ન ચ
શુષ્યમાણમુપેક્ષેતાન્યત્ર પીડયિતવ્યાત્ । શુષ્કો
હ્યપાર્થકોરુક્કરશ્ચ ॥ ૫ ॥

૩ લેપ કરવો તે સ્વાડાંઓનાં વલણથી ઉલટી આણુથી કરવો, પરંતુ સ્વાડાંઓનાં વલણને અનુસરીને કરવો નહિ. સ્વાડાંઓનાં વલણથી ઉલટી આણુથી લેપ કરવામાં આવે છે તે તે ઔષધ સારી રીતે ચોટી રહે છે, સ્વાડાંઓના છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પરસેવાને વહન કરનારી શિરાઓનાં મુખો દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને શક્તિમાન થાય છે. લેપ કર્યા પછી તે લેપને સુકાવા દેવો નહિ. પરંતુ જે લેપ વ્રણને દબાવવા માટે તથા નાણુવા માટે કરવામાં આવ્યો હોય તે લેપને સુકાવા દેવો. કારણ કે લેપ સુકાઈ ગયા પછી નિષ્ફળ થઈ પડે છે-કોઈ પણ જાતનો ફાયદો કરતો નથી. પરંતુ ઉલટી પીડા કરે છે. ૪-૫

વ્રણ પ્રકારના લેપ અને કયા દોષમાં કયો
લેપ કરવો તે વિશે.

સ ત્રિવિધઃ પ્રલેપઃ, પ્રદેહ, આલેપશ્ચ । તેષામન્તરં
પ્રલેપઃ શીતસ્તનુરવિશોષી વિશોષી ચ । પ્રદેહ-
સ્તૂણ્ણઃ શીતો વા બહલો બહુરવિશોષી ચ । મધ્ય-
મોડનાલેપઃ । તત્ર રક્તપિત્તપ્રસાદકૃદાલેપઃ । પ્રદેહો
વાતશ્લેષ્મપ્રશમનઃ સન્ધાનઃ શોધનો રોપણઃ શ્લેષ્મ-
વેદનાપહશ્ચ, તસ્યોપયોગઃ ક્ષતાક્ષતેષુ । યસ્તુ
ક્ષતેષૂપયુજ્યતે સ મૂયઃ કલક ઇતિ સંજ્ઞાં લભતે.
નિરુદ્ધાલેપસંજ્ઞઃ, તેનાસ્વાસન્નિરોધો મૃદુતા પૂતિ-
માંસાપકર્ષણમસ્તર્નિર્દોષતા વ્રણશુદ્ધિશ્ચ ભવતિ ૬

પટ્ટચર્માન્તર્વલ્કલાભૂશકલલતાવિદલરજ્જુતૂલ-
ફલસંતાનિકાલૌહાનીતિ ॥૧૬॥ તેષાં વ્યાધિ કાલં
ચાવેક્યોપયોગઃ પ્રકરણતઞ્ચૈવામાદેશઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૦ હવે પછી ત્રણ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો^૧ કઠીએ
કાઠીએ, અળસીનાં વસ્ત્ર, કપાસનાં વસ્ત્ર, ઉતનાં વસ્ત્ર,
શણનાં વસ્ત્ર, રેશમીનાં વસ્ત્ર, ધાંચેલાં રેશમી વસ્ત્ર,
ચીન દેશનાં વસ્ત્ર, આમડાં, ઝાડની અંતર છાલ, તુંબ-
ડાની ફાડ, વેલા, વાંસ વગેરેની ચીરો, દોરી, રૂ, દુધની
તર (સુતરની આટી) અને સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓ, આ
ત્રણને પાટા બાંધવાનાં સાધન છે. રોગને તથા સમયને
બેધને તે પાટાના પદાર્થોના ઉપયોગ કરવો. પ્રકરણને
અનુસરીને એટલે જેવું ત્રણ હોય તેવો પાટા બાંધવા
માટે કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૬-૧૭

ચૌદ પ્રકારના પાટાનાં નામ.

તત્ર કોશદામસ્વસ્તિકાનુવેલ્લિતપ્રતોલીમળ્ડલ-
સ્થગિકાયમકલ્પટ્વાચીનવિબન્ધવિતાનગોફળાઃ
પંચાંગી ચૈતિ ચતુર્દશ બન્ધવિશેષાઃ । તેષાં નામ-
ભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૧ રેકાશબંધ, દામબંધ, સ્વસ્તિકબંધ, અનુવેલ્લિત-
બંધ, પ્રતોલીબંધ, મંડલબંધ, સ્થગિકાબંધ, યમકબંધ,

૧ બે વાયુ અથવા તે કઈ સંબંધી વ્યાધિ હોય અને
વ્યાધિની જગ્યા દૃઢ-મજબૂત હોય તે પાટો બાંધવામાં
પાટા પદાર્થોના ઉપયોગ કરવો, પિત્ત સંબંધી વ્યાધિ હોય,
ઉષ્ણકાળ (ઉનાળો) હોય અને વ્યાધિનું સ્થાન મૃદુ હોય તે
પાટો બાંધવામાં પાતળા પદાર્થોના ઉપયોગ કરવો. મસ્તક
ઉપર ત્રણ થયેલું હોય તે તુંબડાની ફાડથી પાટો બાંધવો.
જેમ સ્થાનનો તથા કાળનો વિચાર કરવો તેમ ચાલતા પ્રકરણનો
પણ વિચાર કરવો. જેમ કે કોઈને સર્પ કરજ્યો હોય તે
રક્ષાના મંત્રો ભળીને જે રૂકાને સર્પ કરજ્યો હોય તેથી ચાર
આંગળ દૂર દોરો બાંધવો, વાગવાથી લોહી વધારે નીકળતું
હોય તે તેને અટકાવવા માટે સત્રાલિકા નામનો પાટો બાંધવો
એટલે વહેતું લોહી અટકી નય, હાડકું ભાંગી ગયું હોય તે તેને
સાંધવા માટે કાળા રંગની ઉપજસરી વગેરેનો પાટો બાંધવો,
માથા ઉપર ત્રણ થયું હોય તે તુંબડાના કટકથી પાટો બાંધવો.
વગેરે વગેરે.

૨ રેશમનો કાંટો પોતાની લાળમાંથી એક કોશ બનાવીને
તેમાં રહે છે અને તેમાંથી બહાર નીકળવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે
તેના એક ભાગને ફરડી, તેમાં કાણું પાડીને બહાર નીકળી નય
છે તેવા આકારનો જે બંધ (પાટો) બાંધવામાં આવે તે કોશબંધ
કહેવાય છે. દામ માળાનું નામ છે. તેના આકાર જેવો જે પાટો
બાંધવામાં આવે છે તેને દામબંધ કહેવામાં આવે છે. સ્વસ્તિક
એ સાથીઆનું નામ છે તેના આકાર જેવો ચોખંડો જે પાટો
બાંધવામાં આવે છે તે સ્વસ્તિકબંધ કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર
આંટાઓ હદને જે બંધ-પાટો બાંધવામાં આવે છે તેને અનુ-
વેલ્લિતબંધ કહેવામાં આવે છે. પ્રતોલી એ વિશાળ શેરીનું
અથવા તે માર્ગનું નામ છે. જેમ વિશાળ શેરીમાંથી મનુષ્યો,
હાથી, ઘોડા વગેરે સુખથી આવળવ કરી શકે છે તેમ આ

ખટ્વાબંધ, ચીનબંધ, વિબંધબંધ, વિતાનબંધ, ગોફળા-
બંધ અને પંચાંગીબંધ આ રીતે ચૌદ જાતના બંધો
(પાટાઓ) છે. આ બંધોની આકૃતિઓ વર્ણુ કરીને
તેઓનાં નામો ઉપરથી જ કહેવામાં આવી છે. ૧૮

કયા સ્થાનમાં કયો પાટો બાંધવો?

તત્ર કોશમહુષ્ટાહુલિપર્વસુ વિદધ્યાત્ । દામ
સમ્બાધેડ્કે । સન્ધિકૂર્ચકમ્પૂત્તનાન્તરતલકર્ણેષુ
સ્વસ્તિકમ્ । અનુવેલ્લિતં તુ શાખાસુ । ગ્રીવામેદૂયોઃ
પ્રતોલીમ્ । વૃત્તેડ્કે મળ્ડલમ્ । અહુષ્ટાહુલિમેદ્રા-
ગ્રેષુ સ્થગિકામ્ । યમલવ્રણયોર્યમકમ્ । હનુશઙ્ક-
ગળ્ડેષુ સ્વદ્વામ્ । અપાહુયોશ્ચીનમ્ । પૃષ્ઠોદરોઃસુ
વિબન્ધમ્ । મૂર્દ્ધનિ વિતાનમ્ । ચિત્તુકનાસૌષ્ઠાંસ-
લસ્તિષુ ગોફળામ્ । જત્રૂણ ઊર્ધ્વં પંચાંગીમિતિ ।
યો વા યસ્મિન્ શરીરપ્રદેશે સુનિવિષ્ટો ભવતિ ।
તં તસ્મિન્ વિદધ્યાત્ । યંત્રણં ઊર્ધ્વમધસ્તિ-
ર્યંકચ ॥ ૧૯ ॥

૧૨ અંગુઠાના અને આંગળીઓના પર્વ ભાગમાં કોશ-
બંધ બાંધવો, સંકડાશવાળા અંગમાં દામબંધ બાંધવો,
સાંધાઓના મધ્ય ભાગમાં, કૂર્ચકાના મધ્ય ભાગમાં,
બ્રહ્મીઓના મધ્ય ભાગમાં, સ્તનોના મધ્ય ભાગમાં,
હાથ પગના તળીયાઓમાં, અને કાનમાં સ્વસ્તિકબંધ
બાંધવો, પગમાં અને બાહુમાં અનુવેલ્લિતબંધ બાંધવો,
કંઠમાં અને શિશ્નમાં પ્રતોલીબંધ બાંધવો, ગોળા અંગમાં
મંડલબંધ બાંધવો, અંગુઠાના આગલા ભાગમાં, આંગ-
ળીના આગલા ભાગમાં, તથા શિશ્નના આગલા ભાગમાં
સ્થગિકાબંધ બાંધવો, બે ત્રણ દારદોર થયો હોય ત્યાં
યમકબંધ બાંધવો, હડપચી, લમણા અને ગાલના
ભાગમાં ખટ્વાબંધ બાંધવો, નેત્રના છેડામાં ચીન-
બંધ બાંધવો, પીડ, પેટ અને છાતીના ભાગમાં વિબંધ-
બંધ બાંધવો, મસ્તક ઉપર વિતાનબંધ બાંધવો, ડાઠી,

પાટો બાંધવાથી પવન, મૂત્ર વગેરેનો પણ સારી રીતે ખુલાસો
થઈ શકે છે તેથી આ બંધને (પાટાને) પ્રતોલીબંધ કહેવામાં
આવે છે. જે પાટો ટોપીની પેઠે ગોળ આકૃતિથી બાંધવામાં
આવે છે તે મંડલબંધ કહેવાય છે. જે પાટો દરજની અંગુઠીના
જેવા આકારનો બાંધવામાં આવે છે તેને સ્થગિકાબંધ કહેવામાં
આવે છે. જે પાટો નેટા રૂપે બાંધવામાં આવે છે તેને યમ-
કબંધ કહેવામાં આવે છે. જે પાટો ખાટલાના આકારે બાંધ-
વામાં આવે છે તેને ખટ્વાબંધ કહે છે. જે પાટો વસ્ત્રના
ચીરાઓથી બાંધવામાં આવે છે તે ચીનબંધ કહેવાય છે. જે પાટો
હવે બાંધેલા ચંદ્રવાની પેઠે બાંધવામાં આવે છે તેને વિતાન-
બંધ કહે છે. જે પાટો વિવિધ પ્રકારના બંધોથી બાંધવામાં
આવે છે તેને વિબંધ કહે છે. જે પાટો પાંચરાઓ ફેંકવાની
ગોફળાના આકારનો બાંધવામાં આવે છે તેને ગોફળાબંધ કહે
છે. જે પાટો પાંચ તરફથી બાંધવામાં આવે છે તેને પંચાંગી
કહે છે.

નાક, હોઠ, ખભા અને મૂત્રાશય ઉપર ગોઠ્ઠા અંધ આંધવો, કંઠની ઢાંસડીના ઉપરના ભાગમાં પંચાંગી અંધ આંધવો. અથવા તે શરીરના જે પ્રદેશમાં જે પાટો અનુકૂળ આવે તે પ્રદેશમાં તે પાટો આંધવો. પાટાના છેડાની ગાંઠ ઉપરના ભાગમાં પણ આંધી શકાય, નીચેના ભાગમાં પણ આંધી શકાય અને આડા પ્રદેશમાં પણ આંધી શકાય. ૧૯

પાટો કેવી રીતે આંધવો ?

તત્ર ઘનાં કવલિકાં દત્વા વામહસ્તપરિક્ષેપ-
મૃજુમનાવિદ્મસંકુચિતં મૃદુપદ્મં નિવેશ્ય બધ્ની-
યાત્ । ન ચ વ્રણસ્યોપરિ કુર્યાદ્વિધિમાબાધ-
કરં ચ ॥

૧૩ ત્રણ ઉપર ઔષધ લગાડી, તે ઔષધને ઘાટી એવી કવલિકાથી ઢાંકી દઈને, ડાબા હાથથી સુકુમાર પાટાને પકડી રાખીને તે સીધા, ઊદ્ર (કાંણુ) વિનાના અને કરચલી વિનાના પાટાને ત્રણના પ્રદેશ ઉપર ગોઠવી દેવો અને જમણા હાથથી તેને આંધવો. પાટાની ગાંઠ ત્રણના ઉપર ન આવે તેમ આંધવી. તેમ ત્રણને પીડા કરે તે પ્રમાણે પણ આંધવી નહિ.

ત્રણમાં નાખવાની વાટ તથા ઔષધનો કલ્ક કેવો જોઈએ ?

ન ચ વિકંશિકૌષધે અતિસ્નિગ્ધે અતિરુક્ષે
વિષમે વા કુર્વાત । યસ્માદતિસ્નેહાત્ક્રેદો રૌક્ષ્યા-
ચ્છેદો દુર્ન્યાસાદ્વ્રણવર્ત્માવઘર્ષણમિતિ ॥ ૨૦ ॥

૧૪ ત્રણમાં નાખવાની (કલ્ક, મધ અથવા તે ઘીથી ભીંજવેલાં વસ્ત્રની અથવા તે સૂત્રની) વાટ તથા ત્રણ ઉપર લગાડવાનાં ઔષધનો કલ્ક (લોંદો) અત્યંત સ્નિગ્ધ હોવો ન જોઈએ, અત્યંત રુક્ષ પણ હોવો ન જોઈએ, તેમ તેને ત્રણમાં વિષમરીતે પણ દાખલ કરવાં નહિ; કારણ કે અત્યંત સ્નિગ્ધ હોવાથી ત્રણમાં આદ્રપણું (ભીનાશ) થાય છે, અત્યંત રુક્ષ હોવાથી ત્રણના એકત્ર થતા જે હોઠને ફાડી નાખે છે, અને વિષમ રીતે દાખલ કરવાથી ત્રણનું મુખ ધસાય છે. ૨૦

૧ મૂળમાં કવલિકા શબ્દ છે તેનો આ પ્રમાણે અર્થ છે. કવલયતિ પ્રચ્છાદનેન વ્રણાન્ ઇતિ કવલિકા ત્રણોને ઢાંકી દઈને કેળીયારૂપ કરે. અર્થાત્ ત્રસી લે તે કવલિકા કહેવાય. ત્રણના ઉપર ઔષધ લગાડીને તે ઉપરની નબ્લ તેને માટે પાતળું હુગડું પાંદડું અથવા તે ઉપર વર્ગર આડની છાલ મૂકવામાં આવે છે અથવા તે ખેવડું ત્રેવડું કરેલું પાતળું વસ્ત્ર ત્રણ ઉપર ઢાંકવામાં આવે છે અને તે ત્રણને ઢાંકી દે છે તેથી તે કવલિકા કહેવાય છે. વળી તે કવલિકાને ઘનાં એવું વિશેષણ આપીને કહે છે કે તે કવલિકા-ઘના એટલે ઘાટી હોવી જોઈએ. પાતળા વસ્ત્રને ખેવડું ત્રેવડું કરવામાં આવે એટલે તે ઘાટું થાય તેને ત્રણના ઉપર મૂકવું. કવલના સ્વરૂપ વિશે ખીબ તંત્રમાં કહ્યું છે કે:-
શૂષ્કિસૂક્ષ્માં દૃઢાઃ પટ્ટાઃકવલાઃ ॥ સાક, પાતળા અને મજબૂત પાટા કવલ કહેવાય છે.

ત્રણ પ્રકારના પાટા અને કયા સ્થાનના ત્રણ ઉપર કયો પાટો આંધવો તે વિશે.

તત્ર વ્રણાયતનવિશેષાદ્બન્ધવિશેષસ્ત્રિવિધો ભવતિ
ગાઢઃ સમઃ શિથિલ ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

પીડયન્નરુજો ગાઢઃ સોઢ્ઠવાસઃ શિથિલઃ સ્મૃતઃ ।

નૈવ ગાઢો ન શિથિલઃ સમો બન્ધઃ પ્રકીર્તિતઃ ૨૨

તત્ર સ્પિક્કુક્ષિકક્ષાવહ્ણોરઃશિરસ્સુ ગાઢઃ ।

શાસ્ત્રાવદનકર્ણકઠમેદ્રમુષ્કપૃષ્ઠપાશ્વોદ્રોરસ્સુ
સમઃ । અક્ષ્ણોઃ સંધિષુ ચ શિથિલ ઇતિ ॥ ૨૩ ॥

૧૫ ત્રણનાં સ્થાનના ભેદને લીધે ગાઢ (દઢ) સમ, અને શિથિલ (ઠીલો) એમ ત્રણ પ્રકારના પાટા આંધવામાં આવે છે. જે અંધ (પાટો) ત્રણને દબાવે પરંતુ વેદના કરે નહિ તે પાટો ગાઢ કહેવાય છે, જે અંધ (પાટો) ઉચ્છ્વાસવાળો-પોચો હોય તે શિથિલ કહેવાય છે અને જે અંધ ગાઢ પણ ન હોય અને શિથિલ પણ ન હોય તે અંધ 'સમ' કહેવાય છે. તેઓમાં ફૂલા, પેટ, કાખ, બંધના કાતરા, હૃદય, અને માથું આ પ્રદેશમાં, ગાઢ અંધ આંધવો. હાથ, પગ, મુખ, કાન, કંઠ, શિશુ, વૃષણ, પીઠ, પડખાં, પેટ, અને વક્ષઃસ્થળ આ પ્રદેશમાં સમ અંધ આંધવો. બન્ને નેત્ર ઉપર અને સંધિઓના ભાગમાં શિથિલ અંધ આંધવો. ૨૧-૨૩

વાતાદિક દોષાનુસાર પાટાઓ આંધવા વિષે.

તત્ર પૈત્તિકં ગાઢસ્થાને સમં બધ્નીયાત્ સમ-
સ્થાને શિથિલં શિથિલસ્થાને ન, एवं શોણિતદુષ્ટં ચ ।
શ્લેષ્મિકં શિથિલસ્થાને સમં, સમસ્થાને ગાઢં,
ગાઢસ્થાને ગાઢતરમેવં વાતદુષ્ટં ચ ॥ ૨૪ ॥

૧૬ જે ત્રણ પિત્તથી થયું હોય તે ગાઢ અંધ આંધવાના સ્થાન ઉપર સમ અંધ આંધવો. સમ અંધ આંધવાના સ્થાન ઉપર શિથિલ અંધ આંધવો. અને શિથિલ અંધ આંધવાના સ્થાન ઉપર અંધ આંધવો નહિ. ત્રણ જો દુષ્ટ (અગડેલાં) રુધિરથી થયું હોય તે ત્રણ પિત્તના ત્રણ પ્રમાણે પાટો આંધવો. ત્રણ જો કફથી થયો હોય તે શિથિલ અંધ આંધવાના સ્થાન ઉપર સમ અંધ આંધવો. સમ અંધ આંધવાનાં સ્થાન ઉપર ગાઢ અંધ આંધવો, અને ગાઢ અંધ આંધવાનાં સ્થાન ઉપર અતિગાઢ અંધ આંધવો. ત્રણ જો વાયુથી થયો હોય તે ત્રણ કફ સંબંધી ત્રણની પેઠે અંધ આંધવો. ૨૪

ઋતુ પ્રમાણે પાટાઓ આંધવાનો ક્રમ.

તત્ર પૈત્તિકં શરદિ ગ્રીષ્મે દ્વિરહો બધ્નીયાદ્ઋત્તો-
પદ્મતમપ્યેવમ્ । શ્લેષ્મિકં હેમન્તવસન્તયોહ્યહા-
દ્ઋતોપદ્મતમપ્યેવમ્ ॥ ૨૫ ॥

૧૭ ત્રણ જો પિત્તથી થયું હોય તે શરદઋતુમાં અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તેના ઉપર એક દિવસમાં જે વાર અંધ-પાટો

આંધવો. ત્રણ જો રુધિરથી દુષ્ટ થયું હોય તોપણ પિત્તના ત્રણની પેટુંજ પાટો આંધવો. ત્રણ જો કફથી થયું હોય તો હેમંત ઋતુમાં અને વસંત ઋતુમાં તેના ઉપર ત્રણ ત્રણ દિવસે એકવાર પાટો આંધવો. વાયુ સંબંધી ત્રણ હોય તોપણ એ પ્રમાણેજ વર્તવું. ૨૫

વૈદ્યે પૌતાના તર્કથી પાટાઓમાં ફેરફાર કરવો.

પવમશ્યુહ્ય બન્ધવિપર્યયં ચ કુર્વીત ॥ ૨૬ ॥

૧૮ ઉપર જે પાટા આંધવાનાં સ્થાનો કહ્યાં છે તેના તરફ ધ્યાન આપીને વૈદ્યે પંડે પણ તર્કવિતકાં કરીને પાટાઓમાં ફેરફાર કરવો. ૨૬

જે ઠંડાણું જે પાટો આંધવો જોઈએ ત્યાં તે ન આંધવાથી હાનિ થાય છે.

તત્ર સમશિથિલસ્થાનેષુ ગાઢં બદ્ધે વિકેશિકૌપ-
ધનૈરર્થક્યં શોફવેદનાપ્રાદુર્ભાવશ્ચ । ગાઢસમસ્થા-
નેષુ શિથિલં બદ્ધે વિકેશિકૌષધપતનં પટ્ટસંચારા-
દ્રણવર્ત્માવઘર્ષણમિતિ । ગાઢશિથિલસ્થાનેષુ સમં
બદ્ધે ચ ગુણાભાવ ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

૧૯ શરીરના જે પ્રદેશોમાં સમ કે શિથિલ બંધ આંધવા જોઈએ તે પ્રદેશોમાં ગાઢ બંધ આંધવામાં આવે તો ત્રણમાં નાખેલી વાટ, તથા ઔષધનો કલક ફાયદો કરતાં નથી. અને સોજામાં વેદના થાય છે. શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે સમ બંધ આંધવા જોઈએ તે પ્રદેશોમાં શિથિલ બંધ આંધવામાં આવે તો ત્રણમાં નાખેલી વાટ તથા લગાડેલું ઔષધ પડી જાય છે અને પાટાનો સંચાર થવાથી અર્થાત્ પાટો હાલવાથી ત્રણનું સુખ ધસાય છે. શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે શિથિલ બંધ આંધવા જોઈએ તે પ્રદેશોમાં સમ બંધ આંધવામાં આવે તો ફાયદો થાતો નથી. ૨૭

અવિપરીતબન્ધે વેદનોપશાન્તિરસુક્રપ્રસાદો મા-
ર્દવં ચ ॥ ૨૮ ॥

૨૦ ચોગ્ય રીતે બંધ (પાટો) આંધવાથી ફાયદો થાય છે, વેદના બંધ પડે છે, લોહી સ્વચ્છ થાય છે, અને ત્રણ કામળ થાય છે. ૨૮

પાટો નહિ આંધવાથી હાનિ થાય છે.

અબધ્યમાનો દંશમશકતૃણકાષ્ટોપલપાંશુશીત-
વાતાતપપ્રમૃતિમિર્ધિશૌષૈરમિહન્યતે વ્રણો વિવિધ-
વેદનોપદ્રુતશ્ચ દુષ્ટતામૃપૈત્યાલેપનાદીનિ ચાસ્ય વિ-
શોષમુપયાન્તિ ॥ ૨૯ ॥

૧ જેમ કે પિત્ત અને કફ સંબંધી ત્રણ હોય તો ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તથા શરદ્ ઋતુમાં નિલ સવારમાં પાટો આંધવો, હેમંત ઋતુમાં પિત્ત સંબંધી ત્રણ થયું હોય તો નિલ પાટો આંધવો, અને વર્ષા વગેરે ઋતુમાં પિત્ત તથા કફ સંબંધી ત્રણ થયું હોય તો તેને બે બે દિવસે સાયંકાળે પાટો આંધવો. વગેરે વગેરે.

૨૧ ત્રણના ઉપર પાટો આંધવામાં ન આવે તો ત્રણ ઝાંસ, મચ્છર, ખડ, કાષ, પથરા, રજ (ધૂળ) થંડી, પવન તથા તડકો વગેરેથી ખરાબ થાય છે. વિવિધ વેદનાથી પીડા પામીને દૂષિત થાય છે—વકરે છે અને ત્રણ ઉપર કરેલા લેપાદિક પણ સુકાઈ જાય છે. ૨૯

પાટો આંધવાથી થનારા લાભ.

ચૂર્ણિતં મથિતં મગ્નં વિશ્લિષ્ટમતિપાતિતમ્ ।

અસ્થિસ્નાયુશિરાચ્છિન્નમાશુ બન્ધેન રોહતિ ॥૩૦॥

સુખમેવં વ્રણી શેતે સુખં ગચ્છતિ તિષ્ઠતિ ।

સુખં શય્યાસનસ્થસ્ય ક્ષિપ્રં સંરોહતિ વ્રણઃ ॥૩૧॥

૨૨ ચૂર્ણરૂપ થઈ ગયેલાં, હલબલી ગયેલાં, લાંગી ગયેલાં, સંધિસ્થાનમાંથી છુટાં પડી ગયેલાં, સ્થાનમાંથી છુટાં પડીને લટકતાં અને છેદાઈ ગયેલાં હાડકાંઓ, સ્નાયુઓ અને શિરાઓ પાટો આંધવાથી તુરત સારાં થાય છે. વળી ત્રણવાળો મનુષ્ય પણ પાટો આંધવાથી સુખે સુઈ શકે છે, સુખે ચાલી શકે છે, સુખે ઉભી શકે છે, અને સુખથી સુઈ શક્તા તથા સુખથી બેસી શક્તા એવા તે મનુષ્યના ત્રણો પણ તુરત રૂઝાઈ જાય છે. ૩૦-૩૧.

કેવા ત્રણો ઉપર પાટો આંધવો નહિ?

અબન્ધ્યાઃ પિત્તરક્તામિઘાતવિષનિમિત્તા યદા
ચોષદાહપાકરાગવેદનાભિમૂતાઃ । ધ્વારાન્નિદગ્ધાઃ
પાકાત્પ્રકુપિતાઃ પ્રવિશીર્ણમાંસાશ્ચ ભવન્તિ ॥૩૨॥

કુષ્ટિનામન્નિદગ્ધાનાં પિડકા મધુમેહિનામ્ ।

કર્ણિકાશ્ચોન્દુરવિષે વિષજુષ્ટવ્રણાશ્ચ યે ॥ ૩૩ ॥

માંસપાકે ન બધ્યન્તે ગુદપાકે ચ દારુણે ॥

૨૩ પિત્તથી, રુધિરના બગાડથી, પ્રહારથી, કે વિપથી થયેલા ત્રણોના એક પ્રદેશમાં અથવા તો સર્વ પ્રદેશમાં ખેંચાણુ, બળતરા, પાક અને પાકવાથી, રતાસ અથવા તો વેદના થતાં હોય ત્યારે તેઓના ઉપર પાટો આંધવો નહિ. ક્ષારથી કે અગ્નિથી બળેલા ભાગ ઉપર તથા પાકવાથી કાપાયમાન થયેલા અને વિખાયલા માંસવાળા ત્રણો ઉપર પણ પાટો આંધવો નહિ. કાઠવાળાઓનું તથા અગ્નિથી દાઝેલા મનુષ્યોનું માંસ પાક્યું હોય ત્યારે તેઓના ઉપર પાટો આંધવો નહિ. મધુ પ્રમેહવાળા મનુષ્યોની પીડિકાઓ ઉપર (ફાડલીઓ ઉપર) પાટો આંધવો નહિ. ઉદરના ઝેરથી થયેલી કર્ણિકાઓ (કમળની ઠોડી જેવી આકૃતિની ફાડલીઓ) ઉપર તથા બીજા વિપથી થયેલા ત્રણો ઉપર પણ પાટો આંધવો નહિ. અને દારુણ એવો ગુદપાક થયો હોય તેના ઉપર પણ પાટો આંધવો નહિ. ૩૨-૩૩

વૈદ્યે પાટા આંધવામાં પૌતાની બુદ્ધિના

ઉપયોગ કરવો.

સ્વબુદ્ધ્યા ચાપિ વિમજત્ કૃત્યાકૃત્યાંશ્ચ બુદ્ધિ-
માન્ ॥ ૩૪ ॥

देशं दोषं च विज्ञाय व्रणं च व्रणकोविदः ।

ऋतूश्च परिसंख्याय ततो बन्धान्निवेशयेत् ॥३५॥

૨૪ બુદ્ધિમાન્ વૈદે પોતાની બુદ્ધિથી પણ કેવા વ્રણ ઉપર પાટા આંધવા અને કેવા વ્રણ ઉપર પાટા આંધવા નહિ તે વિશે વિભાગ પાડી લેવા. વ્રણને જાણનારા વૈદે પ્રદેશ (વ્રણની જગ્યા), વાતાદિ દોષ, વ્રણ તથા ઋતુઓના ઉપર અચ્છાદન આપીને તે પછી આંધવા-પાટાઓ આંધવા. ૩૪-૩૫

ઉપર કહેલા વિષયનું સંક્ષેપમાં વર્ણન

ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता ।

यथा च वध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥३६॥

घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि पट्टकम् ।

विकेशिकामौषधं च नातिस्निग्धं समाचरेत् ॥३७॥

પ્રક્રેદયત્યતિસ્નિગ્ધા તથા રૂક્ષા ક્ષિણોતિ ચ ।

युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म घर्षति ॥ ૩૮ ॥

વિષમં ચ વ્રણં કુર્યાત્સ્તમ્ભયેત્સ્રાવયેત્તથા ।

यथाव्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥३९॥

પિત્તજે રક્તજે વાપિ સકૃદેવ પરિક્ષિપેત્ ।

असकृत्कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥ ૪૦ ॥

તલેન પ્રતિપોઙ્યાથ સ્ત્રાવયેદનુલોમતઃ ।

सर्वाश्च बंधान्गुहान्तान् संधीश्च विनिवेशयेत् ४१

ઓછસ્યાપ્યેષ સંધાને યથોદ્દિષ્ટો વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

बुद्ध्यात्પ્રેક્ષ્યામિયુક્તેન તથા ચાસ્થિષુ જ્ઞાનતા ૪૨

उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ।

ગચ્છતો વિવિધૈર્યાનૈર્નાસ્ય દુષ્યતિ સ વ્રણઃ ॥૪૩॥

ये स्युर्मांससंस्था वै त्वग्गताश्च तथा व्रणाः ।

સંધ્યસ્થિકોષ્ઠપ્રાપ્તાશ્ચ શિરાસ્નાયુગતાસ્તથા ॥૪૪॥

તથાવગાઢગમ્મીરાઃ સર્વતો વિષમસ્થિતાઃ ।

नैते साधयितुं शक्या ऋते बन्धाद्भवन्ति हि ४५

૨૫ પાટાની ગાંઠ ઉપરના ભાગમાં, આડા ભાગમાં

તથા નીચેના ભાગમાં એમ વ્રણ પ્રકારે આંધવાનું કહ્યું

છે. હવે પાટો કેમ આંધવો તે સંપૂર્ણ રીતે હું કહીશ.

વ્રણના ઉપર ઔષધ લગાવીને તેના ઉપર એવડું ત્રેવડું

કરેલું ઘાટું વસ્ત્ર દબાવીને તેના ઉપર મૃદુ પાટો આંધવો.

અંદર નાખવાની વાટ અને ઔષધ અત્યંત સ્નિગ્ધ

કરવાં નહિ તેમ રૂક્ષ પણ કરવાં નહિ. કારણ કે વાટ

અતિ સ્નેહવાળી હોય છે તો વ્રણને ક્ષેદવાળો-ભીના-

સવાળો કરે છે અને રૂક્ષ હોય છે તો વ્રણના હોઠાને

છેદી નાંખે છે તેમ વાટને અને ઔષધને વ્રણમાં વિષમ

રીતે પણ દાખલ કરવાં નહિ, કારણ કે વિષમ રીતે

નંખાયલી વાટ અને ઔષધ વ્રણના મુખને ધસે છે.

વાટ ભેદ્ય એ તેટલા સ્નેહવાળી હોય તો વ્રણમાં ભરતી

લાવીને રુઝાવે છે. વૈદે વ્રણની પરીક્ષા કરીને તેને ઉચ્ચે

નીચે કરવાની, વ્રણમાંથી નિકળતા પરુને અટકાવવાની

અને તેમાંથી પરુને બહાર કાઢવાની યોજના કરવી,

તથા તેના ઉપર ઔષધનો પ્રયોગ કરવો. વ્રણને પિત્તથી

કે રુધિરથી થયો હોય તો વિચક્ષણ વૈદે એકવડો પાટો

આંધવો. કફથી કે વાતથી વ્રણ થયો હોય તો એવડો કે

ત્રેવડો પાટો આંધવો. વૈદે પોતાના હાથના તલીયાથી સવળી

રીતે વ્રણને દબાવીને તેમાંથી પરુને કાઢી નાંખવું તથા સર્વ

જાતના પાટાઓને તથા તેના સાંધાઓને તેઓના છેડા ગુપ્ત

રહે એવી રીતે ગોઠવણ કરવી. ત્રુટી ગયેલા હોઠાને સાંધવા

માટે પણ પ્રથમ કલા પ્રમાણે જ ગોઠવણ કરવી. શારીર

જાણનારા બુદ્ધિમાન્ વૈદે અસ્થિઓને સાંધવામાં પણ

બુદ્ધિથી તર્ક કરીને અસ્થિઓને સાંધવાં. જે વ્રણને

યોગ્ય રીતે પાટાઓ આંધીને ચિકિત્સા કરી હોય તો

ઉઠતાં, બેસતાં, સુતાં, અને વિવિધ વાહનો ઉપર ચઢીને

જતાં જતાં પણ વ્રણને નુકસાન પહોંચતું નથી. જે

વ્રણો માંસને, ત્વચાને, સંધિને, અસ્થિને, કેઠાને, શિરાને,

તથા સ્નાયુને પ્રાપ્ત થયા હોય, ઉંડા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાથી

ગંભીર ગતિવાળા હોય અને સંપૂર્ણ રીતે વિષમ સ્થિતિ-

વાળા હોય તો તેઓને પાટા આંધ્યા વગર સારા કરી

શકાતા નથી. ૩૬-૪૫

અધ્યાય ૧૯ મો

વ્રણિતોપાસનીય (વ્રણવાળાની ઉપાસના વિશે).

ઉપક્રમ.

अथातो व्रणितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'વ્રણિ-

તોપાસનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે

ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે

પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

વ્રણના રોગીને માટે ધરની ગોઠવણ.

व्रणिनः प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चागारं प्रश-
स्तवास्वादिकं कार्यम् ॥ ૩ ॥

૨ વ્રણના રોગીને રહેવામાટે પહેલાં જ ધરની સગ-

વડ કરવી: તે ધર સારી જગોમાં આવેલું, સુવા-એસવા

શૌચ જવા વગેરેની જેમાં સારી સગવડ હોય એવું

અને જેમાં ભેદતો સરસામાન ગોઠવેલો હોય એવું

હોવું જોઈએ. ૩

* જેને વ્રણ થયું હોય તે વ્રણિત કહેવાય છે અને તે વ્રણિતની

ઉપાસના કહેતાં એવા તે વ્રણિતોપાસના કહેવાય છે. વ્રણિતની

ઉપાસનાને માટે ધર, શય્યા, આસન વગેરેની જરૂર પડે છે.

તેથી ઉપાસના શબ્દ લક્ષણથી ધર વગેરેનો વાચક છે. તેનો

અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ

અધ્યાયનું વ્રણિતોપાસનીય એવું નામ છે.

સ્વચ્છ ધરમાં રહેવાના ફાયદા.

પ્રશસ્તવાસ્તુનિ ગૃહે શુચાવાતપવર્જિતે ।

નિવાતે ન ચ રોગાઃ સ્યુઃશારીરાગન્તુમાનસાઃ ॥ ૪ ॥

૪ સારા પ્રદેશવાળા, સારાં આરીઆરણ્યવાળા, સ્વચ્છ-સાફ અને તડકા તથા પવન વિનાના ધરમાં રહેવાથી શારીર, આગંતુ તથા માનસિક કોઈ પણ જાતના રોગો થતા નથી. ૪

રોગીની શય્યા કેવી રીતે પાથરવી અને તેનું ઓસીકું કઈ દિશામાં રાખવું?

તસ્મિનશયનમસમ્વાથ્રં સ્વાસ્તીર્ણં મનોહ્રં પ્રા-
કિછરસ્કં સશશ્નં કુર્વૌત ॥ ૫ ॥

સુખચેષ્ટપ્રચારઃ સ્યાત્સ્વાસ્તીર્ણે શયને વ્રણી ।

પ્રાચ્યાં દિશિ સ્થિતા દેવાસ્તપૂજાર્થં ચ તચ્છિછરાઃ ૬

૪ ઉપર કહેલા ધરમાં રોગીને સુવા માટે સારી રીતે બીજાવેલી-પાથરેલી, મનને ગમે એવી, સંકડાસ વગરની, પૂર્વ દિશા તરફ ઓસીકાવાળી અને જેની પાસેં શસ્ત્રો-હથીયારો રાખેલાં હોય એવી શય્યા (પથારી) તૈયાર કરવી. શય્યા-પથારીને બે સારી રીતે બીજાવેલી હોય તો વ્રણ-વાળો રોગી તેમાં પડખાં ફેરવાં વગેરે ચેષ્ટાઓ સુખેથી કરી શકે છે. પૂર્વ દિશા તરફ ઓસીકું રાખવાનું કહેલું છે તેનું કારણ એ છે કે-પૂર્વ દિશામાં દેવતાઓ રહે છે, માટે તેઓને માન આપવા સારું વ્રણીએ પૂર્વ દિશાતરફ માથું રાખવું બેધએ. ૫-૬

મિત્રોએ વ્રણવાળાની સેવા કરવી.

તસ્મિન્સુહૃદ્ગિરનુકુલૈઃ પ્રિયંવદૈરુપાસ્યમાનો ય-
થેષ્ટમાસીત ॥ ૭ ॥

સુહૃદો વિક્ષિપન્ત્યાશુ કથાભિર્વ્રણવેદનાઃ ।

આશ્વાસયન્તો बहुशस्त्वनुकूलाः प्रियंवदाः ॥ ૮ ॥

૫ વ્રણવાળાએ તે શય્યામાં પોતાને કીક લાગે (વ્રણમાં વેદના વગેરે ન થાય) તેમ બેસવું (અથવા સુવું) અને પ્રિય બોલનારા તથા અનુકૂલ વર્તનવાળા મિત્રોએ લાં ઢાબર રહીને તેની યોગ્ય રીતે સેવાચાકરી કરવી. પ્રિય બોલનારા તથા અનુકૂલ વર્તનવાળા મિત્રો પૂર્વ પુરુષોની કથાઓ કહી રોગીને ઘણી આશ્વાસનાઓ કરીને વ્રણની વેદનાઓને તુરત દૂર કરી દે છે. ૭-૮

દિવસે સુવાથી વ્રણને નુકસાન થાય છે.

ન ચ દિવા નિદ્રાવશગઃ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

દિવાસ્વપ્નાદ્વે કપ્હૂર્ગાત્રાણાં ગૌરવં તથા ।

શ્વયથુર્વેદના રાગઃ સ્નાવશ્ચૈવ મૃશં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

૬ વ્રણવાળાએ દિવસે નિદ્રા કરવી નહીં (સુવું નહીં.) દિવસે સુવાથી શરીર ભારે થઈ જાય છે તથા વ્રણમાં ખરબ-ચળ, સોજો, વેદના અને રતાસ થઈ આવે છે તથા વ્રણમાંથી અલનત સ્નાવ થાય છે, (થવા લાગે છે.) ૯-૧૦

વ્રણવાળાએ બહુ ઉંઝેસ કરવી નહિ.

ઉત્થાનસંવેશનપરિવર્તનચક્ષ્મણોચ્છૈર્ભાષણાદિષુ

ચાત્મચેષ્ટાસ્વપ્રમત્તો વ્રણં સંરક્ષેત્ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનાસનં ચક્ષ્મણં દિવાસ્વપ્નં તથૈવ ચ ।

વ્રણવાન્ન નિષેવેત શક્તિમાનપિ માનવઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉત્થાનાઘાસનં સ્થાનં શય્યા ચાતિનિષેવિતા ।

પ્રાપ્નુયાન્મારુતાદંગે રુજસ્તસ્માદ્વિવર્જયેત્ ॥ ૧૩ ॥

૭ ઉડતાં, બેસતાં, પડખાં ફેરવતાં, ઢાલતાં, તાણીને બોલતાં અને એવી જ બીજી શારીરિક ચેષ્ટાઓ કરતાં વ્રણવાળાએ સાવધાનીથી-સંભાળથી વ્રણની સારી રીતે રક્ષા કરવી. વ્રણવાળો મનુષ્ય બલવાન હોય તો પણ તેણે વધારે ઉભા રહેવું, બેસવું, ફરવું તથા દિવસે સુવું નહીં. વ્રણવાળો માણસ બે ઉપર કહેલા ઉડવા વગેરેનું તથા ઉભા રહેવાનું, બેસવાનું અને શય્યાનું અતિસેવન કરે છે તો તેથી વાયુ પ્રકાપ પામવાથી અંગોમાં અનેક પ્રકારની વેદનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઉડવા વગેરેના અતિસેવનનો ભાગ કરવો. ૧૧-૧૩

વ્રણવાળાએ સ્ત્રીસહવાસ કરવો નહિ

ગમ્યાનાં ચ સ્ત્રીણાં સંદર્શનસંભાષણસંસ્પર્શનાનિ

દૂરતઃ પરિહરેત્ ॥ ૧૪ ॥

૮ વ્રણવાળાએ જે સ્ત્રીઓ ગમન કરવા યોગ્ય હોય તેઓને જોવી, તેઓની સાથે સંભાષણ કરવું-બોલવું અને તેઓનો સ્પર્શ કરવો એ બાબતોને દૂરથી જ છોડી દેવી. ૧૪

સ્ત્રીસહવાસથી થનારી હાનિ.

સ્ત્રીદર્શનાદિભિઃ શુક્રં કદાચિચ્છલિતં સ્ત્રવેત્ ।

પ્રામ્યધર્મકૃતાન્દોષાન્ સોડસંસર્ગેડપ્યવાપ્નુયાત્ ૧૫

૯ કારણ કે સ્ત્રીઓને જોવા વગેરેથી કદાચ વીર્ય ચલિત થઈને સ્ત્રવે તો સ્ત્રીઓનો સંગ નહીં કર્યા છતાં પણ મૈથુન કરવાથી થનારા દોષો-નુકસાનોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

વ્રણવાળાએ કેવા પદાર્થો ખાવા નહિ ?

નવધાન્યમાષતિલકલાયકુલત્યનિષ્પાવહરિતક-

શાકામ્લલવણકટુકગુડપિષ્ટવિકૃતિવહુરશુષ્કશા-

કાજાવિકાન્ પૌદકમાંસવસાશીતોદકકૃશરાપાય-

સદધિદુગ્ધતક્રમૃતીન્પરિહરેત્ ॥ ૧૬ ॥ તક્રાન્તો

નવધાન્યાદિર્યોડયં વર્ગઃ પ્રકીર્તિતઃ । દોષસંજનનો

હોષ વિજ્ઞેયઃ પૂયવર્ધનઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૦ નવાં ધાન્યો, અડદ, તલ, વટાણા, કલથી, વાલ, લીલાં શાક, ખાટા, ખારા અને તીખા પદાર્થો, ગોળથી બનાવેલા પદાર્થો, લોટના પદાર્થો, સૂકું માંસ, બકરા-ગાડર, આનૂપ દેશમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું અને જલચર પ્રાણીઓનું માંસ, ચરબી, થંકું પાણી, કૃશરા (તલ, ચોખા

ને અડદની બનાવેલી રાખ), દુધપાક, દહીં, દુધ અને છાસ તથા એના જેવા ખીબ પદાર્થો પ્રણવાળાએ લાગ કરવા (ખાવામાં ઉપયોગ કરવો નહીં). નવાં ધાન્યોથી માંડીને છાશ સુધીનો જે આ વર્ગ કહ્યો તે પ્રણને દુષ્ટ કરનારો તથા પરૂને વધારનારો છે. ૧૬-૧૭

પ્રણવાળાએ કયાં મધ પીવાં નહિ.

મદ્યપશ્ચ મૈરેયાડરિષ્ટાસવસીધુસુરાવિકારાન પરિહરેત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૧ પ્રણ રોગવાળાને જે મધ પીવાનો અભ્યાસ હોય તો તેણે મૈરેય,* અરિષ્ટ, આસવ, સીધુ અને સુરા એ જાતનાં મધોનો લાગ કરવો. ૧૮

તેનાં કારણ

મદ્યમસ્ત્લં તથા રુક્ષં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ વીર્યતઃ ।

આશુકારિ ચ તત્પીતં ક્ષિપ્રં વ્યાપાદયેદ્ગ્નમ્ ॥૧૯॥

૧૨ કારણ કે મધો ખાટાં, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય અને આશુકારી (જલદી પોતાનું કાર્ય કરનારો) હોય છે તેથી જે તે મધો પીધાં હોય તો તુરંત જ પ્રણને ખરાબ (નુકસાન) કરે છે. ૧૯

પ્રણવાળાએ કઈ વસ્તુ સેવવી નહિ ?

વાતાતપરજોઘ્નમાવશ્યાયાતિસેવનાતિભોજનાને ષ્ઠ્રવણદર્શનેર્પ્યામર્ષમયક્રોધશોકધ્યાનરાત્રિજાગરણવિષમાસનાશનશયનોપવાસવાઘ્યાધામસ્થાન-ચઙ્ક્રમણશીતવાતવિરુદ્ધાશનાર્જાર્ણમશ્કિકાદ્યા બાધાઃ પરિહરેત્ ॥ ૨૦ ॥

૧૩ પ્રણવાળાએ પવન, તડકો, રજ-ધૂળ, ધુમાડો અને ઝાકળ એઓનું અતિસેવન, અતિભોજન, અનિષ્ટ વાત સાંભળવી, ખરાબ રૂપો જેવાં, અદેખાઈ, અસહનતા, ભય, ક્રોધ, શોક, ચિન્તા, રાતે જાગવું, વિષમતાથી બેસવું, વિષમભોજન કરવું, (બહુ, થોડું, અથવા તો સમય વગર જમવું) વિષમ રીતે શયન, ઉપવાસ, બહુ ઓલવું, ઉભા રહેવું, ક્રૂર્યા કરવું, -હાલચાલ કરવી, થંડો પવન, વિરુદ્ધ ભોજન, અશુભ અને મન્દ-માખી વગેરેનો ઉપદ્રવ એઓનો લાગ કરવો. ૨૦

નિષિદ્ધ વસ્તુ સેવવાથી હાનિ થવાનો સંભવ

વ્રણિનઃ સંપ્રતપ્તસ્ય કારણૈરેવમાદિભિઃ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસસ્ય મુક્તં સમ્યક્ન જીર્યતિ ॥૨૧॥

* સુરાને અને આસવને એકઠાં કરીને તેમાં મધ મેળવવાથી મૈરેય અને છે. પકાવેલાં ઔષધોથી તથા પાણીથી જે મધ કરવામાં આવે છે તે અરિષ્ટ કહેવાય છે. અપકવ ઔષધોથી અને અપકવ જળથી જે મધ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે આસવ કહેવાય છે. શેલડીના પાકા અથવા તો કાચા રસમાંથી જે મધ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે સીધુ કહેવાય છે. ચોખાના લોટમાંથી બનાવેલું મધ સુરા કહેવાય છે.

અઝીર્ણાત્પવનાદીનાં વિભ્રમો બલવાન્ભવેત્ ।

તતઃ શોફરુજાન્નાવદાહપાકાનવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૨ ॥

૧૪ કારણ કે જેનું રુધિર અને માંસ ક્ષીણ થયેલું હોય છે એવા પ્રણવાળાને જે ઉપર કહેલા પવનાદિકના અતિસેવન વગેરે કરવાથી સંતાપ થાય છે એટલે તેણે ખાધેલું અન્ન સારી રીતે પચવું નથી; તેથી તેને અશુભ થાય છે અને અશુભ થવાથી વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોની મ્હોટી ગડબડ થાય છે. -તેઓ પોતાનાં સ્થાનમાંથી ચલાયમાન થાય છે અને વાતાદિ દોષોના ચલાયમાન થવાથી પ્રણમાં સોજા, વેદના, બળતરા, પાક અને પરૂ વગેરેનો અતિસાવ થાય છે. ૨૧-૨૨

પ્રણવાળાની દિનચર્યા

સદા નોચનસ્વરોમ્ણા શુચિના શુક્લવાસસા શા-

ન્તિમદ્ગ્લદેવતાબ્રાહ્મણગુરુપરેણ ભવિતવ્યમિતિ ।

૧૫ પ્રણવાળાએ હમેશાં પોતાના નખો અને વાળો ઉતરાવવા, પવિત્ર રહેવું, ઘોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં, શાંતિ-કર્મ અને મંગળ કાર્ય કરવાં તથા દેવતાઓ, આત્મણો અને ગુરુઓના પૂજનમાં તત્પર રહેવું.

મહાદેવાદિકના દૂતો પ્રણવાળાનું લોહી પીવાની ઈચ્છાથી તેની પાસે આવે છે.

તત્કસ્ય હેતોર્હિસાવિહારાણિ હિ મહાવીર્યાણિ

રક્ષાંસિ પશુપતિકુબેરકુમારાનુચરાણિ માંસશોણિ-

તપ્રિયત્વાત્ક્ષતજનિમિત્તં વ્રણિનમુપસર્પન્તિ સત્કાર-

ાર્થં જિઘાંસૂને વા કદાચિત્ ॥ ૨૩ ॥

૧૬ કારણ કે મહાદેવની, કુબેરની તથા કાર્તિક સ્વામીની સેવા કરનારો રાક્ષસો મહાવીર્યવાળો અને હિંસાને જ એક જાતની ક્રીડા-ગમ્મત માનનારો છે. તેઓ પોતાને માંસ તથા લોહી પ્રિય હોવાથી લોહી પીવાના લોભથી પ્રણવાળાની પાસે આવે છે. તેઓ ઘણું કરીને પૂજને માટે અને કાઈ વખત મારી નાખવાની ઈચ્છાથી પ્રણવાળાની પાસે આવે છે. (એટલે રોગીનું આયુષ્ય લાંબું હોય તો પૂજા મેળવવામાટે અને રોગીનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલું હોય તો મારી નાખવામાટે આવે છે.) ૨૩

વૈદ્યે મહાદેવાદિકના અનુચરોનો બલિ વગેરેથી

સત્કાર કરાવવો.

ભવતિ ચાત્ર ॥

તેણાં સત્કારકામાનાં પ્રયતેતાન્તરાત્મના ।

ધૂપબલ્યુપહારાંશ્ચ મહ્યાંશ્ચૈવોપહારયેત્ ॥ ૨૪ ॥

તે તુ સંતર્પિતા આત્મવન્તં ન હિંસ્યુઃ ॥ ૨૫ ॥

૧૭ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-પૂજા લેવાની ઈચ્છાથી આવેલા એ રાક્ષસોના સત્કાર માટે વૈદ્યે મન દઈને ધૂપો કરાવવા, બલિઓ અપાવવાં, પશુ-

પથ્ય-હિત એવાં દ્રવ્યોના વર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. શૂક ધાન્યોમાં રાતો ચોખા, સાકી ચોખા, કાંચુક, મુકુંદ, પાંદુક, પીતક, પ્રમોદક, કાલક, અશનક, પુષ્પક, કર્દમક, શકુનાહિત, સુગન્ધક અને કલમ એ નામની ચોખાની બુદી બુદી બતો, નમાર, કોદરા, બંગલી કોદરા, શામો, વઉ તથા વાંરીયા વઉ વગેરે ધાન્યો; બંગલ પશુઓના માંસોમાં કાળો હરણુ, રાતો હરણુ, કુરંગ (એક જાતનો હરણુ), મૃગમાતૃકા, શ્વેદ્યા વગેરે અને કરતૂરી મૃગ એઓનાં માંસો; બંગલ પક્ષીઓના માંસોમાં કકર, હોલો, લાવા, કાળો તેતર, ધોળો તેતર, બટાવડાં અને ચકલી વગેરે પક્ષીઓનાં માંસો; શિખી ધાન્યોમાં મગ, બંગલી મગ, મઠ, વટાણા, મસૂર, શ્વેત મસૂર, ચણા, તુવર અને મટર એ સધળાં ધાન્યોની દાળા; શાકોમાં ચીલની ભાજી, ટાંકાની ભાજી, લાંબીની ભાજી, ખરખોટી-દાટી, તાંદળબંનેની ભાજી અને બ્રાહ્મી એઓનાં શાકો; સ્નેહોમાં ગાયનું ઘી, લવણોમાં સિંધાલુણુ; તથા ફલોમાં દાડમ અને આમળાં, આ સર્વ આહારદ્રવ્યો (પદાર્થો) મનુષ્યોને સાધારણ રીતે ધણાજ પથ્ય-હિતકારી છે. ૫-૬

અત્યંત હિતકારક વિહારો.

તથા બ્રહ્મચર્યનિવાતશયનોષ્ણોદકાનિશાસ્વપ્ર-
વ્યાયામાશ્ચૈકાન્તતઃ પથ્યતમાઃ ॥ ૭ ॥

૫ મનુષ્યોને જેમ આહારોમાં ઉપર કહેલો વર્ગ બહુ હિતકારી છે તેમ વિહારોમાં બ્રહ્મચર્ય (મૈથુન ન કરવું તે), બહુ પવન વગરની જગ્યામાં સુતું, ઉંદા, પાણીથી સ્નાન વગેરે કરવાં, રાતે જ નિદ્રા કરવી અને નિયમિત કસરત કરવી. આ સધળા વિહારો અવશ્ય બહુ જ હિતકારી છે. ૭

હિતઅહિત દ્રવ્યો વિશે સુશ્રુતને ધન્વતરિનો ઉપદેશ

एकांताहितान्येकान्ताहितानि च प्रागुपदिष्टानि
हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्य-
मिति ॥ ૮ ॥

૬ જે દ્રવ્યો કેવળ હિત જ છે અને જે દ્રવ્યો કેવળ અહિત જ છે તેઓ પહેલાં કહ્યાં. તેમ જ હિતાહિત દ્રવ્યો પણ પહેલાં કહેવાઈ ગયાં છે કે; 'જે વાયુને પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય છે.' ૮

रोगं सात्म्यं च देशं च कालं देहं च बुद्धिमान् ।
अवेक्ष्याग्न्यादिकान्भावान्प्रोक्तैः प्रयोजयेत् ॥९॥
अवस्थान्तरबाहुल्याद्रोगादीनां व्यवस्थितम् ।
द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे १०
द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः ।
दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥११॥
एवं युक्तसाल्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।
एकांतहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥ १२ ॥

૭ એટલા માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગ, સાત્મ્ય, દેશ, કાલ, દેહ, જરૂરાગ્નિ વગેરે સધળા બાબતોનો સારી રીતે વિચાર કરીને રોગી પુરુષને માટે અગ્નિ, વિષ વગેરે કેવળ અહિત પદાર્થોનો પણ ઉપયોગ કરવો. કેમકે બુદ્ધિ-માન વૈદ્યો રોગ, દેશ, કાલ વગેરેની અવસ્થાઓના ફેરફારો અનેક પ્રકારના હોવાને લીધે રોગના સંબંધમાં 'આ દ્રવ્ય કેવળ હિત જ છે કે આ દ્રવ્ય કેવળ અહિત જ છે' એમ માનતા નથી. પરંતુ સ્વસ્થ મનુષ્યનાં રક્ષણને માટે આ દ્રવ્ય કેવળ હિત છે અને આ દ્રવ્ય કેવળ અહિત છે એમ માને છે. સ્વસ્થ અને રોગી એ બંધાંથી સ્વસ્થને દુધ કે વિષ એ બંધાંનું એક પણ આપવામાં આવે તો વૈદ્યો દુધને કેવળ હિત અને વિષને કેવળ અહિત માને છે. હે પુત્ર સુશ્રુત! એ પ્રમાણેજ ઉપર કહેલા સંપૂર્ણ જળ, ઘી વગેરે રસવાળા પદાર્થો સ્વસ્થને માટે જ કેવળ હિત સમજ, રોગીને માટે નહી. ૯-૧૨

સંયોગથી વિષ જવા અહિત થનારા પદાર્થો.

સંયોગતસ્ત્વપરાણિ વિષતુલ્યાનિ ભવન્તિ ।
તદ્યથા । વહ્નીફલકવકકરીરામ્લફલલવણકુલ-
ત્યપિપ્પ્યાકદધિતૈલવિરોહિપિપ્પશુષ્કશાકાજાવિક-
માંસમઘજામ્બવચિલિચિમમત્સ્યગોધાવરાહાંશ્ચ નૈ-
કધ્યમશ્ચીયાત્પયસા ॥ ૧૩ ॥

૮ કેટલાંક દ્રવ્યો ખીજને દ્રવ્યોના સંયોગથી વિષના જેવાં કેવળ નુકસાન કરનારાં, થઈ પડે છે. તે કહીએ છીએ. જેમકે વેલાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કહેાળાં વગેરે ફળો, મીઠડાની બળી, -મીઠડાની ટોપી), વાંસના અંકુર, કાકમ વગેરે ખાટાં ફળો, લૂણુ, કળથી, ખોળ, દહીં, તેલ, કોટા ઘૂટેલાં ધાન્યો, ચોખાના લોટના અનાવેલા પદાર્થો, શાકાની સુકવણી, બકરાનું માંસ, ઘેટાનું માંસ, મધ, બંજુ, ચિલિચિમ (એક જાતનાં માછલાં)નું માંસ ઘેાનું માંસ અને સુવર-કુકરનું માંસ એઓ દુધના સંયોગથી વિષ જેવાં થઈ જાય છે માટે તેઓને દુધની સાથે ખાવાં નહી. ૧૩

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः । न
च विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडमाषैर्वाग्राभ्यान्पौ-
दकपिशितादीन्यभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रो-
हिणीशाकं जातुशाकं वाश्रीयात् । बलाकं वारुणी-
कुलमाषाभ्याम् । काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्याम् ।
नाडीभङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यम् । मधु
चोष्णोदकानुपानं । पित्तेन वा मांसानि । सुराकृश-
रापायसांश्च नैकध्यं । सौवीरकेण सह तिलश-
कुली । मत्स्यैः सहेशुविकारान् । गुडेन काक-
माचीं । मधुना मूलकं । गुडेन वाराहं मधुना च
सह विरूढं । क्षीरेण मूलकं । आम्रजाम्बवश्वा-
विच्छूकरगोघ्राश्च; सर्वाश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलि-

ચિમં પયસા । કદલીફલં તાલફલેન પયસા દધ્ના
તક્રેણ વા । લકુચફલં પયસા દધ્ના માષસૂપેન વા
મધુના ઘૃતેન ચ । પ્રાક્પયસઃ પયસોઽન્તે વા ॥૧૪॥

૯ સંયોગથી અહિત થનારાં ખીજાં પણ કેટલાંએક
દ્રવ્યો કહું છું. ગ્રામ્ય, આનૂપ અને ઔદક એ વર્ગોનાં
પ્રાણીઓનાં માંસો વગેરેને કોટા પુટેલાં ધાન્યો, ચરખી,
મધ, દુધ, ગોળ અને અડદ એમાંના કોઈ પણ પદાર્થની
સાથે ખાવાં નહી. દુધ અને મધની સાથે કડુનું શાક
કે હીંગનું શાક ખાવું નહી. બલાકાનું માંસ વારુણી
(તાડી)ની કે ધઉની ધુધરીની સાથે ખાવું નહી. લિંડી
પિપળ અને મરીની સાથે પીલુડીનું શાક ખાવું નહી.
નાળાની ભાજી, કુકડાનું માંસ અને દહીં એઓને
એક સાથે ખાવાં નહી. મધ ખાધને તેના ઉપર ઉનું
પાણી પીવું નહી. પિત્તાની સાથે માંસ ખાવું નહી.
મદિરા, કૃશરા, (તલ, અડદ, અને ચોખાની ખીચડી)
અને દુધપાક એઓને એક સમયે ખાવાં નહી. સૌવીરક
(કાંજી)ની સાથે તલની પુરીઓ ખાવી નહી. માછલાં-
ઓની સાથે શેલડીમાંથી બનતા ગોળ વગેરે પદાર્થો
ખાવા નહી. ગોળની સાથે પીલુડી, મધની સાથે મૂળા
તથા ગોળ અને મધની સાથે સુવરનું માંસ વિરુદ્ધ
છે. માટે તેઓને સાથે ખાવાં નહી. દુધની સાથે મૂળા
વિરુદ્ધ છે માટે દુધને મૂળા સાથે ખાવાં નહી. આંખા,
બંધુ, શેઠાઇનું માંસ, સુવરનું માંસ, ઘેાનું માંસ અને
માછલાં એઓ દુધની સાથે વિરુદ્ધ છે માટે તેઓને
દુધની સાથે ખાવાં નહી. તાડનાં ફળ, દુધ, દહીં અને
છાશ એઓની સાથે કેળાં ખાવાં નહી. દુધ, દહીં,
અડદની દાળ, મધ અને ઘી એઓની સાથે છુદ્રકૃણુસ
ખાવું નહીં. દુધ પીવાની પહેલાં અથવા તે દુધ પીધા
પછી છુદ્રકૃણુસ ખાવું નહી. ૧૪

સંસ્કારથી વિરુદ્ધ (અહિત) થનારા પદાર્થો.

અતઃ કર્મવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ કપોતાન્સર્ષપ-
તૈલમૃષ્ટાન્નાઘાત્ । કપિજ્જલમયૂરલાવતિત્તિરિંગો
ધાશ્ચૈરણ્ડદાર્વણ્ણિસિદ્ધા પરણ્ડતૈલસિદ્ધા વા ના-
ઘાત્ । કાંસ્યભાજને દશરાત્રપર્યુષિતં સર્પિર્મધુ
ચોષ્ણૈરુષ્ણે વા । મત્સ્યપરિપચને શૃંગ્ગવેરપરિપચને
વા સિદ્ધાં કાકમાર્ચીં । તિલકલ્કસિદ્ધમુપો-
દિકાશાકં । નારિકેલેન વરાહવસાપરિમૃષ્ટાં
બલાકાં । માસમજ્જારશૂલ્યં નાશ્ચીયાદિતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૦ હવે કર્મથી-સંસ્કારથી વિરુદ્ધ-અહિત થનારા
પદાર્થો કહીએ છીએ-સરસીયા તેલમાં તળેલું હોલાઓનું
માંસ ખાવું નહી. ઘોળાં તેતર, મોર, લાવાં, રાતાં તેતર
અને ઘો એઓનાં માંસને એરંડીઆ તેલમાં તળીને કે
એરડાના લાકડાથી પકાવીને ખાવાં નહી. કાંસાના

વાસણમાં દશ રાત સુધી રહેલું ઘી ખાવું નહી. ઉખ્યુ-
કાળમાં મધ ખાવું નહી. ગરમ કરેલું મધ ખાવું નહી.
માછલાં પકાવવાના અથવા આદુ પકાવવાના વાસણમાં
પકાવેલું-રાંધેલું પીલુડીનું શાક ખાવું નહી. તલના
કલ્કની સાથે પકાવેલું પોથીનું-પોઇનું શાક ખાવું નહી.
સુવરની ચરખીમાં તળેલું બલાકાનું માંસ નાળીએરની
સાથે ખાવું નહી. ભાસના માંસને સોયામાં ખોસી
અંગારામાં પકાવીને-શેકાને ખાવું નહી. ૧૫

સરખા વજનથી અહિત થનારા પદાર્થો.

અતો માનવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ મધ્વમ્બુની મધુ-
સર્પિર્ધી માનતસ્તુલ્યે નાશ્ચીયાત્ । જ્ઞેહૌ મધુજ્ઞેહૌ
જલજ્ઞેહૌ વા વિશેષાદાન્તરીક્ષોદકાનુપાનો ॥૧૬॥

૧૧ મધ અને જળ અથવા મધ અને ઘી સરખે
વજને મેળવીને ખાવાં નહી. કોઈ પણ બે પ્રકારના
સ્નેહોને સરખે વજને મેળવીને ખાવાં નહી. મધને
કોઈ પણ સ્નેહની સાથે સરખે વજને મેળવીને ખાવું
નહી. જળને અને સ્નેહને સરખે વજને પીવાં નહી.
ખાસ કરીને મધ અને સ્નેહ પીધા પછી તેના ઉપર
વરસાદનું પાણી પીવું નહી. ૧૬

રસ, વીર્ય, અને વિપાકથી દ્રવ્યોની
પરસ્પર વિરુદ્ધતા.

અત ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाक-
तश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुराम्लौ रस-
वीर्यविरुद्धौ, मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च स-
र्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां, मधुरकषायौ
चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाका-
भ्यामम्लतिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ
रसविपाकाभ्यां, लवणतिक्तौ लवणकषायौ च स-
र्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तिक्त-
कषायौ च रसतः ॥ १७ ॥

૧૨ હવે પછી રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ
થતા બે બે રસોનું વર્ણન કરું છું-મીઠો અને ખાટો
એ બે રસો તથા મીઠો અને ખારો એ બે રસો એક
ખીજાની સાથે રસથી અને વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. મીઠો
અને તીખો એ બે રસો સધળી રીતે એટલે રસથી,
વીર્યથી તથા વિપાકથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, મીઠો અને
કડવો એ બે રસો તથા મીઠો અને તુરો એ બે રસો
એક ખીજાની સાથે રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે,
ખાટો અને ખારો એ બે રસો રસથી વિરુદ્ધ છે, ખાટો
અને તીખો એ બે રસો રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ
છે, ખાટો અને કડવો તથા ખાટો અને તુરો એ બે રસો
રસથી, વીર્યથી અને વિપાકથી વિરુદ્ધ છે, ખારો અને
તીખો એ બે રસો રસ અને વિપાક બન્નેથી વિરુદ્ધ

છે, ખારો અને કડવો તથા ખારો અને તુરો એ બે રસો રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ત્રણેથી વિરુદ્ધ છે, કડવો અને તીખો એ બે રસો રસ અને વીર્ય અનેથી વિરુદ્ધ છે, તીખો અને તુરો તથા કડવો અને તુરો એ બે રસો રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ત્રણેથી વિરુદ્ધ છે. ૧૭

અતિશયવાળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

તરતમયોગયુક્તાંશ્ચ ભાવાનતિરુક્ષાનતિસ્નિગ્ધા-
નત્યુષ્ણાનતિશીતાનિત્યેવમાદીન્ વિવર્જयेत् ॥ ૧૮ ॥

૧૩ જે જે પદાર્થો પોતાની ભતના પદાર્થ કરતાં અતિશય ગુણવાળા હોય, અર્થાત્ અતિરુક્ષ, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિઉષ્ણ કે અતિશીત હોય તેઓને તથા તેવા જે અતિશય ધરાવનારા બીજા અતિ તીક્ષ્ણ આદિ પદાર્થોનો પણ ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ ખાવા નહી. ૧૮ રસથી, વીર્યથી અને વિપાકથી પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થો અહિત છે.

भवन्ति चात्र ॥

વિરુદ્ધાન્યેવમાદીનિ રસવીર્યવિપાકતઃ ।

તાન્યેકાન્તાહિતાન્યેવ શેષં વિદ્યાદ્ધિતાહિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે કે:-જે દ્રવ્યોને પરસ્પર રસથી, વીર્યથી કે વિપાકથી અથવા તે ઓમાંના બેની સાથે કે ત્રણની સાથે વિરોધ હોય, તે દ્રવ્યો તથા એવી રીતે બીજી ભતની વિરુદ્ધતા ધરાવનારાં દ્રવ્યોને અહિત જ બાલુવાં અને આકીનાં દ્રવ્યોમાંથી કોઈ દ્રવ્ય કે કોઈને હિતકારક હોય છે અને કોઈને અહિતકારક હોય છે એમ બાલુવું. ૧૯

વિરુદ્ધ રસાદિવાળા પદાર્થો ખાવાથી
મરણુ નિપજે છે.

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ।

વિરુદ્ધરસવીર્યોદીન્ભુજ્ઞાનોડનાત્મવાન્નરઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૫ મૂર્ખ (પોતાનાં શરીરની દરકાર નહી રાખનારો-ભોજનની બહુ લાલસાવાળો) માણસ રસ, વીર્ય વગેરેથી વિરુદ્ધ એવાં દ્રવ્યો ખાધને વિરકોટક, ભગંદર વગેરે રોગોને અને ઇન્દ્રિયોની દુર્બલતા-નબળાઈને પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહીં પણ મરણુ સુધાં પામે છે. ૨૦

રોગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો ખાવા નહિ.

यत्किञ्चिद्विषमुत्क्रैद्य भुक्तं कायाश्च निहरेत् ।

રસાદિષ્વયથાર્થં વા તદ્વિકારાય કલ્પતે ॥ ૨૧ ॥

૧૬ ઉપર જે વિરુદ્ધ દ્રવ્યો કહ્યાં તે શિવાય બીજાં પણ

૧ ગાયના દુધ કરતાં ભેંસનું દુધ અતિસ્નિગ્ધ છે તેને સમ અગ્નિવાળા મનુષ્યે સેવવું નહિ પરંતુ તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા સ્વસ્થ મનુષ્યે સેવવું વગેરે નિર્ણય આ ઉપરથી કરી લેવો.

જે દ્રવ્યો વાતાદિ દોષોને ક્રકત પ્રકુપિત કરે-કોપાયમાન કરે પણ તેઓને શરીરમાંથી ઝાડા, ઉલટી વગેરેને વાટેથી બહાર કહાડે નહીં તથા જે દ્રવ્યો રસાદિ ધાતુઓમાં બગાડ કરે તે દ્રવ્યો પણ વિકારને (રોગને) ઉત્પન્ન કરે છે. (તેટલા માટે તે દ્રવ્યોને પણ અહિત બાલુવાં). ૨૧

વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભક્ષણથી થનારા
રોગોની ચિકિત્સા.

વિરુદ્ધાશનજાત્રાંગાન્પ્રતિહંતિ વિરંચનમ્ ।

વમનં શમનં વાપિ પૂર્વં વા હિતસેવનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧૭ વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો વિરંચનથી, વમનથી અથવા તે શમનથી મટે છે. અથવા તે વિરુદ્ધ ભોજન કરવું હોય તેની પહેલાં જ એવા પ્રભાવવાળાં હિત પદાર્થોનું સેવન કરવું કે જેઓના પ્રભાવથી વિરુદ્ધભોજનો કોઈ પણ રોગને ઉત્પન્ન કરી શકે નહી. ૨૨

વિરુદ્ધભોજન કોને રોગ ઉત્પન્ન કરે નહિ ?

સાત્મ્યતોડલ્પતયા વાપિ દીપ્તાગ્નેસ્તરુણસ્ય ચ ।

સ્નિગ્ધવ્યાયામબલિનાં વિરુદ્ધં વિતથં ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

૧૮ વિરુદ્ધ ભોજન હંમેશાંના અભ્યાસને લીધે માફક આવી ગયું હોય, અથવા પ્રમાણમાં થોડું હોય, અથવા તે જેઓનો જરૂરશિ પ્રદીપ્ત હોય, અથવા જેઓ જીવાન હોય, અથવા જેઓ સ્નેહપાન કરવાથી કે કસરત કરવાથી બલવાન થયેલા હોય તેવા માણસો જે વિરુદ્ધ ભોજન કરે તે તે વિરુદ્ધ ભોજન નિષ્ફળ થાય છે એટલે કે તે કોઈ પણ રોગને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. ૨૩

વ્યાયામશીલો બલવાચ્છિન્નશુશ્ચ

સ્નિગ્ધોડ્ગ્નિમાંશ્રાપિ મહાશનશ્ચ ।

આપ્રોતિ રોગાન્ન વિરુદ્ધજાતા

નભ્યાસતો વાલ્પતયા ચ જન્તુઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૯ વળી જે મનુષ્યને કસરત કરવાનો અભ્યાસ છે, જે બળવાન છે જે શિશુ-નાની ઉમરનો છે, જેણે સ્નેહપાન કર્યું છે, જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત છે, જે ધણું ભોજન કરનારો છે, જેને વિરુદ્ધ ભોજન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે, અથવા તે જે વિરુદ્ધ ભોજન થોડું કરે છે, તે મનુષ્યને વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી રોગો થાતા નથી. ૨૪

પૂર્વ દિશાના પવનના ગુણો.

અથ વાતગુણાન્વક્ષ્યામઃ ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વઃ સમધુરઃ સ્નિગ્ધો લવણશ્ચૈવ મારુતઃ ।

ગુરુર્વિદાહજનનો રક્તપિત્તાભિવર્ધનઃ ॥ ૨૬ ॥

૨ અહીં આદિ પદાર્થો જેના દોષોને કોપાયમાન કરે તેને અહિત છે અને જેના દોષોને મટાડે તેને હિતકારક છે એમ બાલુવું.

ક્ષતાનાં વિષજુષ્ટાનાં વ્રણિનઃ શ્લેષ્મલાશ્ચ યે ।
તેષામેવ વિશેષેણ સદા રોગવિવર્ધનઃ ॥ ૨૭ ॥
વાતલાનાં પ્રશસ્તશ્ચ શ્રાન્તાનાં કફશોષિણામ્ ।
તેષામેવ વિશેષેણ વ્રણક્લેદવિવર્ધનઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૦ હવે વાયુના ગુણો કહીશું: પૂર્વ દિશાનો વાયુ કંઈક મધુર, ખારો, સ્નિગ્ધ, ભારે અનેનો વિદાહ કરનારો, અને રક્તપિત્તને તથા વિશેષે કરીને ક્ષતવાળા, વિપથી પીડાયલા, ત્રણવાળા અને કફપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોના રોગોને વધારનારો છે તથા વાતપ્રકૃતિવાળાઓને, થાકેલાઓને અને જેઓને કફનો ક્ષય થયેલો હોય તેઓને માટે સારો છે. પરંતુ જે તેઓને ત્રણ થયેલા હોય તો તેઓના જ ત્રણોમાં વિશેષકરીને કલેદ (કચકાણું)ને વધારનારો છે. ૨૫-૨૮

દક્ષિણ દિશાના પવનના ગુણો.

મધુરશ્ચાવિદાહી ચ કષાયાનુરસો લઘુઃ ।
દક્ષિણો મારુતઃ શ્રેષ્ઠશ્ચુષ્યો બલવર્ધનઃ ॥ ૨૯ ॥
રક્તપિત્તપ્રશમનો ન ચ વાતપ્રકોપણઃ ।

૨૧ દક્ષિણ દિશાનો પવન કંઈક તુરો, મધુર, હલકો, ખીછ દિશાઓનાં પવન કરતાં શ્રેષ્ઠ, નેત્રને હિતકારક બલને વધારનારો અને રક્તપિત્તને મટાડનારો છે તથા અનનો વિદાહ કરનાર કે વાયુનો પ્રકોપ કરનાર નથી. ૨૯

પશ્ચિમ દિશાના પવનના ગુણો.

વિશદો રૂક્ષપરુષઃ સ્વરઃ સ્નેહબલાપહઃ ॥ ૩૦ ॥
પશ્ચિમો મારુતસ્તીક્ષ્ણઃ કફમેદોવિશોષણઃ ।
સઘઃ પ્રાણક્ષયકરઃ શોષણસ્તુ શરીરિણામ્ ॥ ૩૧ ॥

૨૨ પશ્ચિમ દિશાનો પવન સ્વચ્છ સ્નિગ્ધપણા વિનાનો, રૂક્ષ, કઠોર, ખરસટ સ્પર્શવાળો, તીક્ષ્ણ, સ્નેહ અને બલનો નાશ કરનારો, તુરત બલને હરનારો અને કફ, ચરબી તથા શરીરને સુકાવનારો છે. ૩૦-૩૧

ઉત્તર દિશાના પવનના ગુણો.

ઉત્તરો મારુતઃ સ્નિગ્ધો મૃદુર્મધુર एव च ।
કષાયાનુરસઃ શીતો દોષાણાં ચાપ્રકોપણઃ ॥ ૩૨ ॥
તસ્માન્ન પ્રકૃતિસ્થાનાં ક્લેદનો બલવર્ધનઃ ।
ક્ષીણક્ષતવિષાતાર્તાનાં વિશેષેણ તુ પૂજિતઃ ॥ ૩૩ ॥

૨૩ ઉત્તર દિશાનો પવન કંઈક તુરો, મધુર, સ્નિગ્ધ, કોમળ, શીતળ, અને ક્ષીણ થયેલાઓને, ક્ષતવાળાઓને, તથા વિપથી પીડાયલા માણસોને માટે બહુ જ સારો છે. આ વાયુ કોઈ પણ દોષને કોપાવતો નથી અને એટલા જ માટે સ્વસ્થ પુરુષોને સ્નિગ્ધતા આપનારો તથા બલ વધારનારો છે. ૩૨-૩૩

અધ્યાય ૨૧ મો

ત્રણપ્રશ્ન (વાત, પિત્ત અને કફનાં સ્થાન, લક્ષણ, કર્મ વિશેનો પ્રશ્ન.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વ્રણપ્રશ્નમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું ત્રણ-પ્રશ્ન એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશ દોષોથી અને સ્પર્ધિથી થાય છે.

વાતપિત્તશ્લેષ્માણ एव देहसम्भवहेतवः । तैरे-
वाव्यापन्नैरધોमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्य-
तेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरतश्च त्रिस्थूणमा-
हुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव
शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं
शरीरं भवति ॥ ૩ ॥

૨ વાયુ, પિત્ત અને કફ એઓ શરીરની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે. એ વાયુ, પિત્ત અને કફ શરીરમાં ક્રમે કરીને નીચે પકવાશયમાં, મધ્યમાં (પચ્યમાનાશયમાં) અને ઉપરમાં (આમાશયમાં) રહેલા છે. તેઓ જે બગડેલા ન હોય તો જેમ ત્રણ સ્થૂણાઓ-થાલલાઓ ધરને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ આ શરીરને ધારણ કરી છે. એટલાજ માટે કેટલાએક વ્યાખ્યાયો શરીરને 'ત્રિ-સ્થૂણ' (ત્રણ થાંભલાવાળું) એમ પણ કહે છે. જે વાત, પિત્ત અને કફ બગડ્યા નહોય તો શરીરનું રક્ષણ કરે છે અને તે જ વાત, પિત્ત અને કફ વિકારને પામેલા એટલે બગડ્યા હોય તો શરીરના નાશમાં કારણ થઈ પડે છે-શરીરનો નાશ કરે છે. આ શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ આ ત્રણ અવસ્થાઓ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો અને કેટલાએકના મતથી ચોથું રક્ત એઓના વિના કદી પણ થતી નથી. ૩ મવતિ ચાત્ર ॥

नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ।

शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥ ૪ ॥

૩ આ વિષયમાં આ રીતે શ્લોક છે: કફ, પિત્ત, વાયુ અને રક્ત એઓ વિના કદી પણ શરીરની ઉત્પત્તિ થતી નથી એટલે એ ચાર પદાર્થોથી જ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે એટલું જ નહી પણ એઓ જ શરીરને ધારણ પણ કરે છે. ૪

વાત આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

તત્ર વા ગતિગન્ધનયોરિતિ ધાતુઃ । તપ સન્તાપે ।
શ્લિષ્ણ આલિઙ્ગને । પતેષાં ક્ષુદ્રિહિતૈઃ પ્રત્યયૈર્વાતઃ
પિત્તં શ્લેષ્મેતિ ચ રૂપાણિ ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

૪ ગતિ તથા ગંધને લઈ જવો એવા અર્થમાં વા ધાતુ છે. તેનાથી પર કૃત્ સંજ્ઞક-ક્ત પ્રત્યય આવવાથી વાત શબ્દ થાય છે. સંતાપ અર્થવાળા તપ ધાતુની પર કૃત્ સંજ્ઞક ક્ત પ્રત્યય આવવાથી અને પૃષોદરાદીની યથોપદિષ્ટ એ વાર્તિકમાં કહ્યા પ્રમાણે ગૃષોદરાદિ ગણમાં આ શબ્દનો પાઠ હોવાથી વર્ણનો વિપર્યય થવાથી પિત્ત શબ્દ થાય છે. અને આલિંગન અર્થવાળા શ્લિષ્ણ ધાતુની પર કૃત્સંજ્ઞા-વાળો મનિ પ્રત્યય આવવાથી અને ઉપધાનો ગુણ થવાથી શ્લેષ્મન્ શબ્દ થાય છે. આ રીતે વાત, પિત્ત અને કફ શબ્દો થાય છે. ૫

વાયુ વગેરેનાં સ્થાનો.

દોષસ્થાનાન્યત ઊર્ધ્વં વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર સમાસંન
વાતઃ શ્રોણિગુદસંશ્રયઃ । શ્રોણિગુદયોરુપર્યંશો નામેઃ
પક્વાશયઃ પક્વામાશયમધ્યં પિત્તસ્ય । આમાશયઃ
શ્લેષ્મણઃ । અતઃપરં પંચથા વિભજ્યન્તે । તત્ર વા-
તસ્ય વાતવ્યાધૌ વક્ષ્યામઃ । પિત્તસ્ય ચક્રુન્પ્લી-
હાનો હૃદયં દષ્ટિસ્ત્વક પૂર્વાકં ચ । શ્લેષ્મણસ્તૂરઃ
શિરઃકણ્ઠોઽજિહ્વામૂલં સંન્ધય ઇતિ પૂર્વોક્તં ચ ।
પતાનિ સ્વલુ દોષાણાં સ્થાનાન્યવ્યાપન્નાનામ્ ॥ ૬ ॥

૫ હવે વાયુ વગેરે દોષોનાં સ્થાનોનું પ્રથમ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરું છું. કટી-કડ અને ગુદા એ વાયુનું સ્થાન છે. કડ અને ગુદાની ઉપર અને નાભિની નીચે પક્વાશયનું સ્થાન છે. પક્વાશય અને આમાશયનો મધ્યભાગ એ પિત્તનું સ્થાન છે અને આમાશય એ કફનું સ્થાન છે. વાયુ વગેરે દોષોનાં સ્થાનો સંક્ષેપમાં કહ્યાં. હવે વિસ્તારથી કહું છું-વાયુ, પિત્ત અને કફ એમાંનો પ્રત્યેક દોષ પાંચ પાંચ સ્થાનોમાં વહેંચાયેલ છે. તેઓમાંથી વાયુનાં પાંચ સ્થાનો 'વાતવ્યાધિનિદાન' નામના નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (તેથી અંહી કહેતા નથી); ૧ યકૃત અને પ્લીહા. ૨ હૃદય, ૩ દષ્ટિમંડળ, ૪ ત્વચા અને ૫ ઉપર કહેલું પક્વાશય અને આમાશયનું મધ્યસ્થાન આ પાંચ પિત્તનાં સ્થાનો છે; ૧ છાતી, ૨ માથું, ૩ કંઠ, ૭હ્વામૂલ, ૪ સન્ધિઓ તથા ૫ ઉપર કહેલું આમાશય આ પાંચ કફનાં સ્થાનો છે. નહીં અગડેલા વાતાદિ દોષોનાં આ મુખ્ય સ્થાનો છે. ૬

વાત, પિત્ત અને કફની સોમ, સૂર્ય અને પવનની સાથે સરખામણી.

भवति चात्र ॥

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा ।

ध्रारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥ ७ ॥

૬ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ જેમ આજી જગતમાં ચન્દ્ર રસના દાનથી (રસને આપવાથી), સૂર્ય, રસના આદાનથી (રસને ખેંચી લેવાથી) અને વાયુ વિવિધ પ્રકારે શીતોષ્ણાદિની પ્રેરણા કરવાથી જગતનું ધારણ (પાલન) કરે છે તેમ શરીરમાં કફ બલને આપવાથી, સૂર્ય બલને ખેંચવાથી અને વાયુ વિવિધ પ્રકારે શીતોષ્ણાદિની પ્રેરણા કરવાથી શરીરનું ધારણ-પાલન કરે છે. ૭

પિત્ત અને અગ્નિ એક જ છે.

अत्र जिज्ञासा किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निराहो-
स्वित्पित्तमेवाग्निरिति । अत्रोच्यते । न खलु पित्त-
व्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते । आग्नेयत्वात्पित्ते
दहनपचनादिष्वभिप्रवर्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रिय-
यतेऽन्तराग्निरिति । क्षीणेहाग्निगुणं तत्समान
द्रव्योपयोगादतिवृद्धं शीतक्रियोपयोगादागमाच्च
पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति ८

૭ અહીં કામને જાણાસા થાય કે-પિત્તથી જુદો જ બીજો શરીરમાં અગ્નિ (દેહાગ્નિ) છે (કે જે શરીરમાં અગ્નિનું કાર્ય કરે છે) કે પિત્ત જે છે તે જ અગ્નિ છે (અગ્નિનું કાર્ય કરે છે)? આનો ઉત્તર એ છે કે-પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ શરીરમાં જોવામાં આવતો જ નથી. પિત્ત પોતાનાં આગ્નેયપણાને (અગ્નિના ગુણના અધિકપણાને) લીધે અગ્નિની પેઠે આળવું, પકાવવું વગેરે અગ્નિનાં કાર્યો કરે છે તેથી તેને જ-પિત્તને જ (અંતરગ્નિ (દેહાગ્નિ) એમ કહેવામાં આવે છે. અગ્નિના અધિકગુણવાળું પિત્ત બ્યારે ક્ષીણ થયું હોય ત્યારે અગ્નિના સરખા ગુણવાળા (તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણવાળા) દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાથી પિત્તનો ક્ષય મટી જાય છે (પિત્ત વધીને સમાન થાય છે) અને બ્યારે પિત્ત બહુ વધ્યું હોય ત્યારે અગ્નિથી વિરુદ્ધ એવી શીતળ ક્રિયાઓ કરવાથી પિત્ત ઓછું થઈ જાય છે તેથી અનુમાન થાય છે કે શરીરમાં જે પિત્ત છે તે જ અગ્નિ છે પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ નથી. તેમ આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં પણ 'શરીરમાં પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ છે' એમ ક્યાર્થ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેથી શરીરમાં પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ હોય એમ અમારા જોવામાં અરેઅર આવતું નથી. ૮

पात्रकाग्निनुं स्वरूप.

तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं
पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति; विवेचयति च रस-
दोषमूत्रपुरीषाणि; तत्रस्थमेव चात्मशक्त्याशेषाणां
पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणानुग्रहं करोति
तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ॥ ९ ॥

૮ તે પિત્ત અદૃષ્ટ (નહીં જણાયેલા) કારણ વિશે-

પથી પકવાશય અને આમાશય એએના મધ્યમાં રહીને ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય એવા ભેદોથી ચાર પ્રકારના અન્નને તથા પાનને પકાવે છે; રસ, દોષો, મૂત્ર અને વિષા એએનું પૃથક્કરણ કરે છે અને ત્યાં જ રહીને પોતાની શક્તિથી યાકીનાં પિત્તનાં સ્થાનોનો અને આખા શરીરનો અગ્નિનું કર્મ કરીને ઉપકાર કરે છે. આ પિત્તને 'પાચકાગ્નિ' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. ૯

રંજકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યત્તુ યકૃત્પ્રીહોઃ પિત્તં તસ્મિન્ રંજકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સ રસસ્ય રાગકૃદુક્તઃ ॥ ૧૦ ॥

૯ જે પિત્ત યકૃત અને પ્લીહા એએમાં રહેલું છે તે રસને રંગે છે (રસને રંગીને રક્તના (લોહીના) રૂપમાં ફેરવી નાંખે છે) માટે તેને 'રંજકાગ્નિ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૦

સાધકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યત્ પિત્તં હૃદયસંસ્થિતં તસ્મિન્ સાધકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સોઽભિપ્રાર્થિતમનોરથસાધનકૃદુક્તઃ ૧૧

૧૦ જે પિત્ત હૃદયમાં રહેલું છે તે પિત્ત પોતાના સત્વ-ગુણથી હૃદયમાં રહેલા કફના તમોગુણને દૂર કરી મનને સત્વગુણી બનાવી ધારેલા મનોરથને (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એએને) સિદ્ધ કરાવે છે માટે તેને 'સાધકાગ્નિ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૧

આલોચકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યદૃષ્ટ્યાં પિત્તં તસ્મિન્નાલોચકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સ રૂપગ્રહણેઽધિકૃતઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ જે પિત્ત દૃષ્ટિમંડળમાં રહેલું છે તે પિત્ત રૂપને ગ્રહણ કરવાનું કામ કરે છે તેથી તેને 'આલોચકાગ્નિ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૨

બ્રાજકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યત્તુ ત્વચ્ચિ પિત્તં તસ્મિન્ બ્રાજકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સોઽભ્યરૂપરિષેકાવગાહાવલેપનાદીનાં ક્રિયા-દ્રવ્યાણાં પક્ત્વા છાયાનાં ચ પ્રકાશકઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ જે પિત્ત ત્વચામાં રહેલું છે તે પિત્ત અભ્યંગ (ચોળવું), પરિષેક (ઉપરથી જલ વગેરે દ્રવ પદાર્થોની ધારા કરવી), અવગાહન (જલ વગેરેથી ભરેલી કુંડી વગેરેમાં ઉતરીને નાહવું), આલેપન (લેપ કરવો) વગેરે ક્રિયાઓમાં ઉપયોગમાં આવેલા દ્રવ્યોને પકાવે છે અને છાયાને-કાન્તિને પ્રકાશે છે તેથી તેને 'બ્રાજકાગ્નિ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૩

પિત્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ.

ભવતિ ચાત્ર ॥

પિત્તં તીક્ષ્ણં દ્રવં પૂતિ નીલં પીતં તથૈવ ચ ॥

ઉષ્ણં કટુરસં ચૈવ વિદગ્ધં ચામ્લમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-પિત્ત તીક્ષ્ણ, દ્રવ, કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળું, આમ વગેરેના ભેળ વગરનું, સ્વચ્છ હોય તો પીળું, ભેળવાળું, હોય તો નીલ (કાલા, પોપટીયા કે જંબુડા) રંગનું, ગરમ અને સ્વાદમાં કડવું છે. પિત્ત જ્યારે વિદગ્ધ થાય છે (તેનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે) ત્યારે તે ખાટું થઈ જાય છે. ૧૪ કડવું સ્થાન અને તેનું કર્મ.

શ્લેષ્મસ્થાનાન્યત ઊર્ધ્વે વક્ષ્યામઃ । તત્રામાશયઃ પિત્તાશયસ્યોપરિષ્ઠાત્તત્રત્યનીકત્વાદૂર્ધ્વગતિત્વાત્તે-જસશ્ચન્દ્ર ઇવાદિત્યસ્ય સ ચતુર્વિધસ્યાહારસ્યા-ધારઃ । સ ચ તત્રૌદકૈર્ગુણૈરાહારઃ પ્રક્લિન્નો ભિન્ન-સંઘાતઃ સુખજરશ્ચ ભવતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ હવે અમે કફનાં સ્થાનો કહીશું: તેઓમાં આમાશય કે જે કફનું પહેલું સ્થાન છે તે પિત્તાશયની ઉપર આવેલું છે. આમાશયને પિત્તાશયની ઉપર બનાવવાનું કારણ એ છે કે-તેજના-અગ્નિના અધિક ગુણવાળું પિત્ત કે જે અગ્નિની પેઠ ઉચી ગતિવાળું છે તે જ પોતાની ઉપર પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળો (સ્નિગ્ધતા વગેરે જળના ગુણોવાળો) આમાશય ન હોય તો સ્વચ્છ ગતિવાળું થઈને શરીરને બાળી નાંખે, એટલા માટે જેમ સૂર્યના તેજની ઉર્ધ્વ ગતિને અટકાવવામાટે જેમ સૂર્યની ઉપર ચંદ્રની રચના કરવામાં આવી છે. તેમ પિત્તની ઉર્ધ્વગતિ અટકાવવા માટે પિત્તાશયની ઉપર આમાશય બનાવવામાં આવ્યો છે. વળી આમાશય ચાર પ્રકારના આહારોનો આધાર છે જે તેની નીચે પિત્તરૂપ અગ્નિ ન હોય તો આહાર કાચો જ રહે તેથી પણ આમાશયની સ્થિતિ પિત્તાશયની ઉપરજ સંભવે છે (યોગ્ય છે). તે ચારે પ્રકારનો આહાર આમાશયમાં ગયા પછી આમાશયમાં રહેલા કફના જલસંબંધી દ્રવ, સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણોને લીધે પલળી તેના ધન અંશે છુટા પડીને એક રસ થઈ રહેજમાં-જલદી પચી જાય એવો થઈ જાય છે. આ કફ આહારને ક્લિન્ન-બીનો કરે છે તેથી તેને 'કલેદનક-કફ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૫

આમાશય અને કફ એક ગુણવાળા છે.

માધુર્યાત્પિચ્છિલત્વાશ્ચ પ્રક્લેદિત્વાત્તથૈવ ચ ॥

આમાશયે સંભવતિ શ્લેષ્મા મધુરશીતલઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ આમાશયમાં મધુરતા, ચીકણાપાણું અને આર્દ્રતા વગેરે ગુણો રહેલા છે તેથી મધુરતા અને શીતળતા ગુણવાળો કફ તેમાં સારી રીતે રહી શકે છે. ૧૬

આમાશયમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

સ તત્રસ્થ ઇવ સ્વશક્ત્યા શેષાણાં શ્લેષ્મસ્થા-નાનાં શરીરસ્ય ચોદકકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ તે કફ આમાશયમાં જ રહીને પોતાની શક્તિથી ખીજા કફનાં સ્થાનોનો અને આખા શરીરનો જલનો પૂરણ કરેલો વગેરે કાર્ય કરીને ઉપકાર કરે છે. ૧૭

સ્તનના મધ્યમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

उरःस्थत्त्रिकसंधारणमात्मवीर्येणान्नरससहितेन
हृदयावलम्बनं करोति ॥१८॥

૧૭ સ્તનોના મધ્યમાં રહેલો કફ અન્નના રસસહિત પોતાની શક્તિથી કાંધનાં તથા એ હાથના સંધિ સ્થાનને ધારણ કરે છે, અને હૃદયને કાર્ય કરવામાં સમર્થ કરે છે. ૧૮

જીભના મૂળમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात्
सम्यग्रसंज्ञाने वर्तते ॥१९॥

૧૮ જીભના મૂળમાં અને કંઠમાં રહેલો કફ પોતાના સૌમ્યપણાને (જલના ગુણના અધિકપણાને) લીધે રસનેન્દ્રિયને-જીભને રસનું જ્ઞાન કરાવે છે (જીભને રસનું જ્ઞાન થવામાં સહાય કરે છે). (તેથી તેને 'ઓધક કફ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૯

માથામાં રહેલા કફનું કાર્ય.

शिरस्थः स्नेहसंतर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणा-
मात्मवीर्येणानुग्रहं करोति ॥२०॥

૧૯ માથામાં રહેલો કફ મસ્તિષ્કમજ્જને તુમ કરીને પોતાની શક્તિથી ઇન્દ્રિયોને પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ કરે છે. તેથી તેને 'તર્પકરલેખમા' એમ કહેવામાં આવે છે. ૨૦

સંધિઓમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

संधिस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसंधिसंश्लेषात्सर्वसं-
ध्यनुग्रहं करोति ॥ २१ ॥

૨૦ સન્ધિઓમાં રહેલો કફ સર્વ સન્ધિઓને એક સાથે જોડી રાખવાથી તેઓના ઉપર ઉપકાર કરે છે (તેઓને મજબૂત રાખે છે). તેથી તેને 'શ્લેષ્મ કફ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૨૧

કફનું સ્વાભાવિક લક્ષણ.

भवति चात्र ॥

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥२२॥

૨૧ આ વિષયમાં એક શ્લોક છે: કફ ઘોળો, ભારી, સ્નિગ્ધ, ચીકણો અને શીતવીર્ય-યંત્ર છે. કફ પ્રકૃતિસ્થ (પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં) હોય ત્યારે મીઠો હોય છે અને બહુ પાકે છે ત્યારે ખારો થઈ જાય છે. ૨૨

રક્તનું સ્થાન.

शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लोहानौ तच्च प्रागभिहितं
तत्रस्थमेव शेषाणां शोणितस्थानानामनुग्रहं
करोति ॥२३॥

૨૨ યકૃત અને પ્લીહા એઓ રક્તનાં (લોહીનાં) સ્થાનો છે. એ વિશે આ સૂત્રસ્થાનના 'શોણિત વર્ણુનીય'

નામના યૌદ્ધમાં અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયું છે. રક્ત ત્યાં જ રહીને પોતાનાં ખીળું સ્થાનોનું પોષણ કર્યા કરે છે. ૨૩
રક્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ અને તેને વિદગ્ધ થવાનાં કારણ.

भवति चात्र ॥

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तं च वर्णतः ।

शोणितं गुरु विद्धं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् २४

૨૩ રક્ત ગરમ પણ નથી, તેમ થંડું પણ નથી, એટલે સમધારણ, મીઠું, સ્નિગ્ધ, રાતું, ભારી અને કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળું છે. જે પદાર્થોથી પિત્તનો વિદાહ થાય છે તે પદાર્થોથી રક્તનો પણ વિદાહ થાય છે. ૨૪

દોષોના સંચયનાં સ્થાનકો.

एतानि खलु दोषस्थानान्येषु संचीयन्ते दोषाः ।

प्राक्संचयहेतुरुक्तः ॥२५॥

૨૪ ઉપર દોષોનાં જે સ્થાનો કહ્યાં તેઓમાં દોષોનો સંચય (જમાવ) થાય છે. દોષોને સંચય થવાનાં કારણો પહેલાં 'ઋતુચર્યા' નામના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેલાં છે. ૨૫

વાયુ વગેરે દોષોના સંચયનું લક્ષણ અને

તેની ચિકિત્સાનો પ્રથમ સમય.

तत्र संचितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता
पीतावभासता मन्दोष्मता चाङ्गानां गौरवमालस्यं
चयकारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति तत्र प्रथमः
क्रियाकालः ॥ २६ ॥

૨૫ એકઠા થયેલા તે દોષોમાંથી જો વાયુનો સંચય થયો હોય તો કોઠો (પેટ) ભરેલું અને સ્તબ્ધ (જ-કડાઈ ગયા જેવું) થાય છે; પિત્તનો સંચય થયો હોય તો શરીર પીળું લાગે છે અને થોડી થોડી ગરમી રહે છે; કફનો સંચય થયો હોય તો શરીરમાં ભારેપણું અને આલસ થાય છે; અને જે પદાર્થોથી દોષોનો સંચય થયો હોય તે પદાર્થો ઉપરના અભાવો થાય છે. આ લક્ષણ સાધારણ રીતે કોઈ પણ દોષનો સંચય થયો હોય ત્યારે થાય છે. આ પ્રમાણે વાયુ વગેરે દોષોનો સંચય થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો પહેલો સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૨૬

વાયુના પ્રકોપનું કારણ.

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः । तत्र बलव-
द्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्र-
पीडनाभिघातलंघनप्लवनतरणरात्रिजागरणभारह-
रणगजतुरङ्गरथपदातिचर्याकटुकषायतिकरुक्षलघु-
शीतवीर्यशुष्कशाकवल्लरवरकोहालककोरदूषश्या-
माकनीवारमुद्गमसूराढकीहरेणुकलायानिष्पावानश-

નવિષમાશનાધ્યશનઘાતમૂત્રપુરીષશુકચ્છર્દિક્ષવ-
ચૂદ્ધારબાષ્પવેગવિઘ્નાતાદિભિર્વિશેષૈવોયુઃ પ્રકોપમા-
ચયતે ॥ ૨૭ ॥

૨૬ હવે દોષોનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો કહું છું. અલવાનની સાથે કુસ્તી કરવી, અહુ કસરત-મ્હેનત કરવી, અતિમૈથુન કરવું, અહુ ભણવું-અભ્યાસ કરવો, ભેસથી પડવું, અહુ દોડવું, ઘણું દબાવું-દબાઈ જવું, અહુ લાગવું. માર પડવો, ઝડપથી ખાડા વગેરે ટપી જવા, કુદતાં કુદતાં ચાલવું, પાણીમાં અહુ તરવું. રાતના ઉબગરા કરવા, ઘણો ખોળે ઉપાડવો, હાથી ઘોડા કે રથના ઉપર અહુ સવારી કરવી, પગે વધારે ફરવું, તથા તીખા, તુરા, કડવા, રુક્ષ, હલકા અને શીતવીર્ય દ્રવ્યો, શાકોની કાચરીઓ-સુકવણીઓ, સુકાયેલું માંસ, વરા-ટિકા (જંગલી ધાન્ય) જંગલી કોદરા, કોદરા, શામો, ન-માર-ચોખા, મગ, મસૂર, તુવર, ચણા, વટાણા અને વાલ એ દ્રવ્યો ખાવાથી, ઉપવાસ કરવાથી અથવા થોડું જમવાથી, અનિયમિત રીતે જમવાથી, ભોજન ક્યાં ઉપર ભોજન કરવાથી અધોવાયુ, મૂત્ર, ઝાડો, વીર્ય, ઉલટી, છોક, ઓડકાર અને આંસુ એઓના વેગોને રોકવા વગેરે કારણોથી વાયુ પ્રકોપ પામે છે. ૨૭

વાયુના પ્રકોપનો સમય.

સ શીતાભ્રમ્રવાતેષુ ઘર્માન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પ્રત્યૂષસ્યપરાહ્ને તુ જીર્ણેઽન્ને ચ પ્રકુપ્યતિ ॥૨૮॥

૨૭ વિશેષ કરીને શીતકાળમાં, આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે, અહુ ભેરમાં પવન ધ્રુકતો હોય ત્યારે, વર્ષાઋતુમાં, પ્રભાતમાં, સાયંકાલે અને અન્ન પચી જવા પછી વાયુ પ્રકોપ પામે છે. ૨૮

પિત્તના પ્રકોપનાં કારણ.

ક્રોધશોકભયાયાસોપવાસવિદગ્ધમૈથુનોપગમ-
નકટ્વમ્લલવળતીક્ષ્ણોણ્ણલઘુવિદાહિતિલતૈલપિ-
ણ્યાકકુલત્યસર્ષપાતસીહરિતકશાકગોધામત્સ્યા-
જાવિકમાંસદધિતક્રકૂર્ચિકામસ્તુસૌષીરકસુરા-
વિકારામ્લફલકટ્વાર્કપ્રભૃતિભિઃ પિત્તં પ્રકોપમા-
પચયતે ॥ ૨૯ ॥

૨૮ ક્રોધ, શોક, ભય, શારીરિક પરિશ્રમ-મ્હેનત, ઉપવાસ, અળતરા, મૈથુન, કડવા-ખાટાં-ખારા-તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણવીર્ય-હલકા અને વિદાહી પદાર્થો, તેલ, ખોળ કલથી, સર્ષવ, અલસી, લીલોતરી શાક, ઘેા, માછલાં બકરાનું અને ઘેટાનું માંસ, દહી, છાશ, શાડી નાખેલું દુધ, મરતુ (દહીની કે છાશની તર અથવા દહીનું પાણી), ખાટી કાંજ, સુરાના વિકારો, ખાટાં ફલો અને સૂર્યનાં કિરણો અથવા આંકડો વગેરેના સેવનથી પિત્ત પ્રકોપ પામે છે. ૨૯

પિત્ત પ્રકોપનો સમય.

તદુષ્ણૈરુષ્ણકાલે ચ મેઘાન્તે ચ વિશેષતઃ ।

મધ્યાહ્ને ચાર્દરાત્રે ચ જીર્યત્યન્ને ચ કુપ્યતિ ॥૩૦॥

૨૯ વિશેષ કરીને ગરમ પદાર્થોના સેવનથી, ઉષ્ણ કાલમાં, શરદઋતુમાં, મધ્યાહ્ન સમયે, અર્ધ રાત્રે અને અન્ન પચતું હોય ત્યારે પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૩૦

કફ પ્રકોપનાં કારણ.

દિવાસ્વપ્નાવ્યાયામાલસ્યમધુરામ્લલવળશીત-
સ્તિગ્ધગુરુપિચ્છિલામિષ્યન્દિહાયનકયવકનૈષધે-
ત્કટમાષમહામાષગોધૂમતિલપિષ્ટવિકૃતિદધિદુગ્ધ-
કૃશરાપાયસેષ્ઠુવિકારાનૃપૌદકમાંસવસાબિસમૃણા-
લકશેરુકશૂક્ષાટકમધુરવહ્ણીફલસમશનાધ્યશનપ્ર-
ભૃતિભિઃ ફલેષ્મા પ્રકોપમાપચયતે ॥ ૩૧ ॥

૩૦ દિવસે સુવું, મ્હેનત ન કરવી, આલસ્ય, મીઠા-ખાટા-ખારા-શીતવીર્ય-સ્તિગ્ધ-ભારી-ચીકણા અને અ-ભિષ્યન્દિ પદાર્થો, હાયનક-યવક-નૈષધ અને ધૃતકટ એ નામનાં સુદ્ર ધાન્યો, અડદ, ચોળા, ઘઉં, તલ, લોટ-માંથી બનાવેલા પોળી વગેરે પકવાન્નો, દહી, દુધ, કૃશરા (તલ, ચોખા અને અડદથી બનાવેલી ખીચડી), દુધપાક, શેલડીના રસમાંથી બનતા ખાંડ વગેરે પદાર્થો, આનૃપ અને ઔદક વર્ગનાં પ્રાણીઓનું માંસ તથા ચરખી, કમળનાં સૂળ, કમળનાં નાળાં, કસેલાં, શીધોડાં, મીઠાં ફળો, (તાલફળ નારીયેલ વગેરે) વેલામાં થતા દુધલાં-કહોળાં વગેરે ફળો, પથ્થ અને અપથ્થ દ્રવ્યોને એક સાથે ખાવાં અને અજીર્ણમાં જમવું વગેરે કારણોથી કફ પ્રકોપ પામે છે. ૩૧

કફ પ્રકોપના સમય.

સ શીતૈઃ શીતકાલે ચ વસન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પૂર્વાહ્ને ચ પ્રદોષે ચ મુક્તમાત્રે પ્રકુપ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ વિશેષ કરીને થંડા પદાર્થોના સેવનથી, શીત-કાલમાં, વસન્તઋતુમાં, પ્રભાતમાં, પ્રદોષના (રાતના પહેલા પહેરના) સમયમાં અને જમ્યા પછી તુરત કફનો પ્રકોપ થાય છે. ૩૨

રક્ત (લોહી) પ્રકોપનાં કારણ.

પિત્તપ્રકોપૈરેવ ચામીક્ષ્ણં દ્રવસ્તિગ્ધગુરુમિ-
રાહારૈર્દિવાસ્વપ્રકોધાનલાતપથ્રમામિઘાતાજીર્ણવિ-
રુદ્ધાધ્યશનાદિમિર્વિશેષૈરસ્મૃક પ્રકોપમાચયતે ॥૩૩॥

૩૨ દ્રવરુપ-સ્તિગ્ધ અને ભારે આહારોનું વારંવાર સેવન કરવું, દિવસે સુવું, ક્રોધ કરવો, અગ્નિસંતાપ, તડકો, પરિશ્રમ, પ્રહાર થવો (વાગવું) અજીર્ણ, વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભોજન અને એક વખત ખાધેલું પચ્યા પહેલાં ખીજ વખત જમવું વગેરે કારણોથી તથા જે કારણોથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે તે સઘળાં કારણોથી રક્તનો (લોહીનો) પ્રકોપ થાય છે. ૩૩

રક્ત પ્રકોપના સમય.

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रકોપणे ॥ ૩૪ ॥

૩૩ વાતાદિ દોષો (દોષોના સંબંધ) વિના રક્ત કદી પણ પ્રકોપ પામતું નથી. એટલામાટે જે દોષનો પ્રકોપ થવાના જે કાલો કહેલા છે તેજ કાલો તે દોષથી દૂષિત થયેલા રક્તનો પ્રકોપ થવાના કાલો સમજવા. એટલે જે કાલમાં જે દોષનો પ્રકોપ થાય છે તેજ કાલમાં તે દોષથી દૂષિત થયેલા રક્તનો પણ પ્રકોપ થાય છે. અર્થાત્ વાયુથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત વાયુનો પ્રકોપ થવાના સમયોમાં પિત્તથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત પિત્તનો પ્રકોપ થવાના સમયોમાં અને કફથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત કફનો પ્રકોપ થવાના સમયોમાં પ્રકોપ પામે છે. ૩૪

વાતાદિક્તના પ્રકોપનાં લક્ષણા અને તેની

ચિકિત્સાનો ખીજો સમય.

तेषां प्रकोपात्कोष्ठतोदसंचरणाम्लिकापिपासा-
परिदाहान्नद्वेषहृदयोत्ક્રેदाश्च जायन्ते । तत्र द्वि-
तीयः क्रियाकालः ॥ ૩૫ ॥

૩૪ વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો પેટમાં દુઝાવો થાય છે અને પેટમાં વાયુ ફરવા માંડે છે. પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય તો ખાટા ઓડકાર આવે છે, તરશ લાગે છે અને અંગોમાં દાહ થાય છે. તથા કફનો પ્રકોપ થયો હોય તો અન્ન ઉપર અરચિ થાય છે અને મેળ તથા હેબકા આવે છે. આ પ્રમાણે દોષોનો પ્રકોપ થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો ખીજો સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૩૫

દોષોનો પ્રસર-ફેલાવો થવાનાં કારણો.

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कवि-
शैषैः प्रकुपितानां पर्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय
इषोद્રિક્તાનાં प्रसरो भवति ॥ ૩૬ ॥

૩૫ હવે પ્રકોપ પામેલા દોષોના પ્રસરનું (પોતાના સ્થાનમાંથી ખીજા સ્થાનમાં જવાનું) વર્ણન કરું છું. ઉપર કહેલા બલવાનની સાથે કુસ્તી કરવી વગેરે કારણોથી દોષોનો પ્રકોપ થયા પછી તેઓનો પ્રસર-ફેલાવો થાય છે. જેમ સુરાખીજ, પાણી અને લોટ એઓને મેળવીને રાખી મુકવાથી તેમાં એક ખીજના ગુણોનો પ્રવેશ થવાથી તે આથો નેશમાં આવી, ઉભરાઇને ફેલાઈ જાય છે (પોતાના સ્થાનમાંથી ખીજા સ્થાનમાં જાય છે) તેમ વાતાદિ દોષોને દુષ્ટ થવાનાં કારણોનો સંયોગ થવાથી વાતાદિ દોષો પ્રકોપ પામી, નેસમાં આવી, ઉભરાઇને ફેલાઈ જાય છે. (પોતાના સ્થાનમાંથી ખીજા સ્થાનમાં જાય છે). આ પ્રમાણે દોષોના ફેલાવને 'દોષોનો પ્રસર' કહેવામાં આવે છે. ૩૬

વાયુથી દોષોનો ફેલાવો થાય છે.

तेषां वायुर्गतिमस्वात्प्रसरणहेतुः सत्यप्यचैतन्ये
स हिरजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानाम् ३७

૩૬ દોષોનો પ્રસર વાયુથી જ થાય છે. વાયુ જે કે એતન વિનાનો પદાર્થ છે તો પણ ગતિવાળો હોવાથી દોષોનો પ્રસર-ફેલાવો થવામાં તે કારણ થઈ પડે છે. (દોષોને એક સ્થાનમાંથી ખીજા સ્થાનમાં લઈ જાય છે.) વાયુમાં રજ્જુગુણુ વિશેષ છે અને રજ્જુગુણુ સઘળા પદાર્થોને ગતિ આપનાર હોવાથી વાયુ પણ ગતિવાળો છે. ૩૭

દોષોનો ફેલાવો અટકાવવામાટે

સંશોધનની જરૂર.

यथा महानुदकसंचयोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्या-
परेणोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दुष्टा
दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितस-
हिता वाऽनेकधा प्रसरन्ति ॥ ૩૮ ॥

૩૭ જેમ એક તલાવમાં મોટો પાણીનો જથ્થો એકદો યાતો હોય પરંતુ તેની નીકાસ થાતી ન હોય તો કાલક્રમે તે પાણીનો જથ્થો વધી જઈ પોતાને અટકાવવા માટે આંધલી પાળને તોડી નાખી એકલો અથવા ખીજાં બહારનાં પાણીની સાથે મળીને ચોતરફ દોડે છે- ફેલાઈ જાય છે, તેમ દોષોનું પણ જે સંશોધન કરવામાં ન આવે તો તેઓ એકદમ વધી જઈ પોતાની કલાને મુકીને એકલા, અથવા જેમ મળીને અથવા સઘળા મળીને અથવા રક્તની સાથે મળીને આખા શરીરમાં અનેક રીતે પ્રસરે છે (ફેલાય છે). ૩૮

દોષોનો પંદર જાતનો ફેલાવો.

तद्यथा । वातः, पित्तं, श्लेष्मा, शोणितं । वात-
पित्ते, वातश्लेष्माणौ, पित्तश्लेष्माणौ, वातशोणिते,
पित्तशोणिते, श्लेष्मशोणिते । वातपित्तशोणितानि,
वातश्लेष्मशोणितानि, पित्तश्लेष्मशोणितानि । वात-
पित्तकफा, वातपित्तकफशोणितानीत्येवं पंचदशधा
प्रसरन्ति ॥ ૩૯ ॥

૩૮ જેમ કે વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્ત એઓ એકલા એકલા પ્રસરે છે. એ રીતે પૃથક્ પ્રસર (એકનું પ્રસરવું) તે ચાર પ્રકાર થાય છે; વાયુ અને પિત્ત, વાયુ અને કફ, પિત્ત અને કફ, વાયુ અને રક્ત, પિત્ત અને રક્ત, કફ અને રક્ત એઓ બધે મળીને પ્રસરે છે, એવી રીતે દ્વન્દ્વપ્રસર (બધે દોષોનો ફેલાવ) છ પ્રકારનો છે. વાત, પિત્ત અને રક્ત, વાત-કફ અને રક્ત, પિત્ત-કફ અને રક્ત, વાત-પિત્ત અને કફ તથા વાત-પિત્ત-કફ અને રક્ત એ રીતે બધે દોષો અને રક્ત એ ત્રણ ત્રણ પાંચ પ્રકારે મળીને તથા ત્રણે દોષો અને રક્ત એ ચારે મળીને પ્રસરે છે. આ અનેક દોષોનો પ્રસર પાંચ

પ્રકારનો છે. આ પ્રમાણે સઘળા મળીને દોષોના પ્રસરોના પંદર પ્રકાર થાય છે. ૩૯

દોષના પ્રસરથી-ફેલાવાથી શરીરમાં રોગની ઉત્પત્તિ.

**કૃત્સ્નેઽર્ધેઽવયવે વાપિ યત્રાઙ્ગે કુપિતો મૃશમ્ ।
દોષો વિકારં નભસિ મેઘવત્તત્ર વર્ષતિ ॥ ૪૦ ॥**

૩૯ આખા શરીરમાં અથવા તે અર્ધા શરીરમાં અથવા તે શરીરના કોઈએક અવયવમાં ન્યારે દોષ બહુ પ્રકોપ પામીને પ્રસરે છે સારે મેઘ જેમ આકાશમાં જે સ્થાનમાં બળ તે સ્થાનમાં વૃષ્ટિ કરે તેમ સાં તે વિકારને (રોગને) ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૦

સ્રોતમાં છુપાયેલા દોષ ક્યારે કોપાયમાન થાય છે ?

નાત્યર્થે કુપિતશ્ચાપિ લીનો માર્ગેષુ તિષ્ઠતિ ।

નિપ્રત્યનીકઃ કાલેન હેતુમાસાઘ કુપ્યતિ ॥ ૪૧ ॥

૪૦ દોષ જે બહુ પ્રકોપ ન પામ્યો હોય એટલે સ્હેજ પ્રકોપ પામ્યો હોય તે તે વિકારને (રોગને) ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પરંતુ સ્રોતોમાં છુપાઈ રહે છે. અને એ છુપાઈ રહેલા દોષની જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તે તે દોષ કોઈ વખત પ્રકોપ થવાનું કારણ મળતાં પ્રકોપને પામે છે. ૪૧

કોપેલા વાતાદિકની ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી ?

**તત્ર વાયોઃ પિત્તસ્થાનગતસ્ય પિત્તવત્ પ્રતી-
કારઃ । પિત્તસ્ય કફસ્થાનગતસ્ય કફવત્ ।
કફસ્ય ચ વાતસ્થાનગતસ્ય વાતવદેષ ક્રિયા-
વિભાગઃ ॥ ૪૨ ॥**

૪૧ પ્રકોપ પામેલો વાયુ પ્રસરીને પિત્તના સ્થાનમાં ગયો હોય તે તેની પિત્તની પેઠે ચિકિત્સા કરવી, પ્રકોપ પામેલું પિત્ત જે પ્રસરીને કફના સ્થાનમાં ગયું હોય તે તેની કફની પેઠે ચિકિત્સા કરવી, અને પ્રકોપ પામેલો કફ જે પ્રસરીને વાયુના સ્થાનમાં ગયો હોય તે તેની વાયુની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. આ ચિકિત્સા કરવાનો વિભાગ કહ્યો છે. ૪૨

કોપેલા વાતાદિકનાં સ્વરૂપ અને તેની ચિકિત્સા કરવાનો ત્રીજો સમય.

**एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्गगम-
नाटोषौ । ओषचौषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य ।
अरोचक्राविपाकाङ्गसादश्छर्दिश्चेति श्लेष्मणो लि-
ङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥ ४३ ॥**

૪૨ વાયુ જે પ્રકોપ પામીને પ્રસર્યો હોય તે પોતાના માર્ગને મુકીને આડે માર્ગે આવે છે અને પેટમાં દુખાવો તથા ગડગડાટ ઉત્પન્ન કરે છે; પિત્ત જે પ્રકોપ પામીને પ્રસર્યું હોય તે શરીર પાસે પડેલા અગ્નિથી બળતું હોય અને ચૂસાતું હોય એવી વેદના થાય છે, આખા શરીરમાં

બળતરા થાય છે, અને શરીરમાંથી ધૂવાડા નીકળતા હોય એવું લાગે છે; તથા કફ જે પ્રકોપ પામીને પ્રસર્યો હોય તે અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે, ખાધેલું બરાબર પચતું નથી, શરીરમાં ગ્લાનિ થાય છે અને ઉલટી થાય છે. દોષો ન્યારે પ્રકોપ પામીને શરીરમાં પ્રસરે-ફેલાય સારે ચિકિત્સા કરવાનો ત્રીજો સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૪૩

પ્રકોપ પામેલા દોષો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનનો આશ્રય કરીને ભિન્ન ભિન્ન રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

**अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः ॥ एवं कुपि-
तास्तांस्ताञ्छरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीञ्ज-
नयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्म-
विद्रध्युदराग्निस्त्राणाहविसूचिकातिसारप्रभृतीञ्ज-
नयन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोष-
प्रभृतीन् । मेदूगता निरुद्धप्रकशोपदंशशૂकदोष-
प्रभृतीन् । गुदगता भगंदरार्शःप्रभृतीन् । वृषणगता
वृद्धीः । ऊर्ध्वजन्तुगतास्तूर्ध्वजान् । त्वङ्मांसशो-
णितस्थाः श्रुद्रोगान् कुष्ठानि विसर्पश्च । मेदो-
गता ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डालजीप्रभृतीन् । अ-
स्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् । पादगताः इली-
पदवातशोणितवातकण्टकप्रभृतीन् । सर्वांगगता
ज्वरसर्वांगप्रभृतीन् ॥ ४४ ॥**

૪૩ હવે દોષોના સ્થાનસંશ્રયનું (પ્રકોપ પામીને શરીરમાં પ્રસરતાં કોઈ પણ સ્થાન પકડવાનું) વર્ણન કરીએ છીએ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રકોપ પામીને પ્રસરેલા દોષો સ્રોતોના વૈગુણ્યને (માર્ગની ખરાબીને) લીધે શરીરના તે તે સ્થાનોમાં આવી અટકી જઈને જે જે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તે તે રોગો આ પ્રમાણે છે: જેમકે એઓ ન્યારે ઉદરમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે ગુલ્મ, અંતર્વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, જઠરાગ્નિની-પાયનશક્તિની મંદતા, આનાહ-(મળબંધ-ઝાડાની કબજીયત) વિસૂચિકા-કોલેરા, અતિસાર વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; મૂત્રાશયમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃમ્લ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; ન્યારે ત્રિગમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે નિરુદ્ધપ્રકશ, ઉપદંશ, શૂકદોષ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; ન્યારે ગુદામાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે ભગંદર, અર્શ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; ન્યારે વૃષણમાં-અંડકોશમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે વૃદ્ધિને-વધરાગને ઉત્પન્ન કરે છે; ન્યારે જનુ, -છાતીના હાડકાથી ઉપરના મ્હોડું, નાક, કાન વગેરે અંગોમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે તે અંગોમાં થતા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; ન્યારે ત્વચા, માંસ અને રક્તમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે ક્ષુદ્રરોગો, કુષ્ઠરોગો અને વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે; ન્યારે મેદમાં-ચરખીમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે સારે અન્નિ-ગાંડ,

અપચી, અર્બુદ-રસોળી, ગલગંડ, અલજી વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે અસ્થિમાં-હાડકામાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે વિદ્રધિ, અનુશયી વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે પગમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે શ્વીપદ, વાતરક્ત, વાતકંટક વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા જ્યારે આખા શરીરમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે જ્વર તથા સઘળા શરીરમાં થતા પાંચુરોગ, ક્ષય વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮

ચિકિત્સા કરવાનો ચોથો સમય.

**તંવામેવમભિનિવિષ્ટાનાં પૂર્વરૂપપ્રાદુર્ભાવસ્તત્પ્રતી-
રાંગં વક્ષ્યામઃ । તત્ર પૂર્વરૂપગતેષુ ચતુર્થઃ ક્રિયા-
કાલઃ ॥૪૫॥**

૪૪ આવી રીતે જ્યારે દોષો કોઈ પણ અંગમાં પોતાનું સ્થાન કરે ત્યારે પ્રથમ તે સ્થાનમાં થતા રોગોનાં થનારાં પૂર્વરૂપો (રોગ થવાની પહેલાંના ચિન્હો) ઉત્પન્ન થાય છે. તે સઘળા રોગોનાં પૂર્વરૂપો અહીં લખીએ તો અન્યને વિસ્તાર થઈ જાય તેથી અહીં નહીં લખતાં તે તે રોગોના પ્રકરણમાં તેમના પૂર્વ-રૂપોનું પણ વર્ણન કર્યું. પૂર્વરૂપો ઉત્પન્ન થયાં હોય ત્યારે આ પ્રમાણે દોષો-રોગો પૂર્વરૂપાવસ્થાને પામેલા હોય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો ચોથો સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૪૫

**વ્યાધિદર્શન અને ચિકિત્સા કરવાનો પાંચમો
સમય.**

**અતઃ કુર્ષ્વં દ્યાધિદર્શનં વક્ષ્યામઃ । શોફાર્બુદ-
ગ્રન્થિવિદ્રધિવિસર્પપ્રભૃતીનાં પ્રવ્યક્તલક્ષણતા જ્વ-
રાતિસારપ્રભૃતીનાં ચ । તત્ર પञ્ચમઃ ક્રિયાકાલઃ ૪૬**

૪૫ હવે 'વ્યાધિદર્શન' એટલે રોગ જાહેર થવાનું વર્ણન કરું છું:-સોળે, અર્બુદ, ગાંઠ, વિદ્રધિ, વિસર્પ, જ્વર, અતિસાર વગેરે રોગોનાં લક્ષણોનું જે સારી રીતે સ્પષ્ટ થવું તેને વ્યાધિદર્શન 'રોગનું જાહેર થવું' એમ કહેવામાં આવે છે એટલે સોળે, જ્વર વગેરે રોગોનાં લક્ષણો સારી રીતે જ્વરામાં આવે એટલે સમજવું કે હવે રોગ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રમાણે 'વ્યાધિદર્શન' થાય-રોગ જાહેર થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો પાંચમો સમય-અવસર છે. ૪૬

ચિકિત્સા કરવાનો છઠ્ઠો સમય.

**અતઃ કુર્ષ્વંમેતેષામવદીર્ણાનાં વ્રણભાવમાપન્નાનાં વષ્ટઃ
ક્રિયાકાલઃ । જ્વરાતિસારપ્રભૃતીનાં ચ દીર્ઘકાલા-
નુષ્ણઃ । તત્રાપ્રતિક્રિયામાણેઽસાધ્યતામુપયાન્તિ ૪૭**

૪૬ સોળ, અર્બુદ, ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ વગેરે રોગો જ્યારે ફાટી જઈને ત્રણરૂપ થાય છે અને જ્વર, અતિસાર વગેરે રોગ લાંબા સમય સુધી ચાલે છે ત્યારે દોષોનો ભેદ થયો છે એમ જાણવું આ ભેદ

ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો સમય છે. તે સમયમાં પણ જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે નહિ તો રોગો અસાધ્ય થાય છે. ૪૭

વૈદ્યનું લક્ષણ.

भवन्ति चात्र ॥

संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयम् ।

व्यक्तिभेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्द्विषक् ४८

૪૭ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-જે વૈદ્ય દોષોનાં સંચય, પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને ભેદ એઓને સારી રીતે જાણતો હોય તેને જ ખરા વૈદ્ય સમજવો. ૪૮

પ્રથમ સમયમાં જ ચિકિત્સા કરવાથી થનારા લાભ.

संचयेऽपहता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।

ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ४९ ॥

૪૮ સંચયના સમયમાં જ દોષોને વમન, વિરચન વગેરેથી બહાર કઢાડવામાં આવે તો તેઓ ઉત્તરોત્તર પ્રકોપ, પ્રસર વગેરે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ દોષો જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર અવસ્થાને પામતા જાય છે તેમ તેમ અતિશય બલવાન થતા જાય છે. ૪૯

દોષોના સંસર્ગમાં પ્રથમ કોની ચિકિત્સા કરવી ?

सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।

संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति ॥૫૦॥

संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत्

शेषदोषावિरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥ ૫૧ ॥

૪૯ સંસર્ગ એટલે જે દોષ એકઠા મળ્યા હોય તેમાં જે દોષ સંપૂર્ણ લાવોથી એટલે વાત હોય તો સ્ફા-ત્વાદિ પિત્ત હોય તો ઉષ્ણુવાદિ અને કફ હોય તો ગુસ્તવ, શીતવાદિક સર્વ ધર્મોથી, ત્રણ ધર્મથી, જે ધર્મથી અથવા તો એક ધર્મથી યુક્ત થઈને કોપાય-માન થાય છે ને કોપાયમાન થયેલા ખીજ દોષને અનુ-સરે છે તેવે પ્રસંગે જે દોષ *બળવાન હોય તેની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી અને તે ચિકિત્સા એવી કરવી કે ખીજે દોષ કોપાયમાન થાય નહિ. સંનિપાત એટલે વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો એકઠા મળ્યા હોય તેમાં પણ જે દોષ સંપૂર્ણ ધર્મની સાથે કોપાયમાન થઈને ખીજ દોષો અનુસરે છે. ત્યાં પણ પ્રથમ બળવાન દો-ષની ચિકિત્સા કરવી. અને તે પણ ખીજ દોષોને નુક-સાન કરે તે પ્રમાણે કરવી. ૫૦-૫૧

* સંનિપાત જ્વરમાં પ્રથમ પિત્તનું જ શમન કરવું. કારણ કે જ્વરથી પીડાયતાં શરીરમાં પિત્તને મટાડવું કઠિન છે. સંનિપાત જ્વરમાં અને સંનિપાતાતિસારમાં તો પ્રથમ પિત્ત-નું જ નિવારણ કરવાનો ઉપાય કરવો ઇલાદિક વચનો સમ સંનિપાતને માટે છે. અને વિષમ સંનિપાતમાં તો જે દોષ વિશેષ બળવાન જણાય તેની જ ચિકિત્સા કરવી. (૩૬૬ન).

પ્રણ શબ્દનો અર્થ.

વૃણોતિ યસ્માદ્ગ્રહેડપિ વ્રણવસ્તુ ન નશ્યતિ ।

અદેહધારણાત્તસ્માદ્ગ્રણ ઇત્યુચ્યતે બુદ્ધૈઃ ॥૫૨॥

૫૦ પ્રણ જે ભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે ભાગને ઢાંકી દે છે, ધરતી આવીને રૂઝાઈ ગયા પછી પણ શરીર રહે ત્યાં સુધી પ્રણનું ચિહ્ન નાશ પામતું નથી. માટે વિદ્વાને તેને 'પ્રણ' એમ કહે છે. ૫૨

અધ્યાય ૨૨ મો

*પ્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય (પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવોના વિજ્ઞાન વિશે) ઉપક્રમ.

અથાતો વ્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥૧॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'પ્રણા-
સ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે
પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું
છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

પ્રણનાં આઠ સ્થાન.

ત્વદ્ઘ્નાંસશિરાસ્ત્રાવસ્થિસંધિકોષ્ટમર્માણીત્યષ્ટૌ
વ્રણવસ્તુનિ અત્ર સર્વવ્રણસંનિવેશઃ ॥૩॥

૨ ત્વયા-ચામડી, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ
હાડકું, કોઠો અને મર્મસ્થલ આ આઠ પ્રણોનાં સ્થાન છે.
આ સ્થાનોમાં સર્વ પ્રકારનાં પ્રણો ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

કયા પ્રણની ચિકિત્સા સહેલી છે અને કયા
પ્રણની ચિકિત્સા કઠિન છે.

તત્રાદ્યૈકવસ્તુસંનિવેશી ત્વગ્મેદી વ્રણઃ સૂપચરઃ ।
શેષાઃ સ્વયમવદીર્યમાણા દુરુપચારાઃ ॥૪॥ ત-
ત્રાયતશ્ચતુરશ્ચૌ વૃત્તસ્ત્રિપુટક ઇતિ વ્રણાકૃતિસમાસઃ ;
શેષાસ્તુ વિકૃતાકૃતયો દુરુપક્રમા ભવન્તિ સર્વ પચ
વ્રણાઃ ક્ષિપ્રં સંરોહન્ત્યાત્મવતાં સુભિષગ્મિશ્ચોપક્રા-
ન્તાઃ । અનાત્મવતામશ્નૈશ્ચોપક્રાન્તાઃ પ્રદુષ્યન્તિ
પ્રવૃદ્ધત્વાદ્દોષાણામ્ ॥૫॥

૩ આ સઘળા પ્રણોનાં સ્થાનોમાંથી પ્રથમસ્થાનમાં
જે પ્રણે ધર કર્યું હોય એટલે જે પ્રણ ત્વયાને બેદીને
ઉત્પન્ન થયેા હોય તેની ચિકિત્સા સહેલાઈથી થઈ શકે
છે અને બીજા પ્રણો (એટલે માંસ વગેરેમાં ઉત્પન્ન
થયેલા પ્રણો) જે લેપ વગેરે ઉપચારો વિના પોતાની
મેળે જ પાકીને પૂટ્યા હોય તે તેઓની ચિકિત્સા

* આ અધ્યાયમાં પ્રણમાંથી થતા પરના સ્ત્રાવનું વિજ્ઞાન-
માહિતી આપવામાં આવી છે અને તે વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને
આ અધ્યાય કહેવામાં આવે છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ
વ્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય એવું છે.

મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે. ૪ પ્રણ લાંબી, ચોરસ, ગોળ
અને ત્રિકોણ એમાંની કોઈ પણ આકૃતિવાળો હોય
તો તેની ચિકિત્સા સહેલાઈથી થઈ શકે છે અને જે
પ્રણો ઉપર કહેલી આકૃતિઓથી ભુદી જ આકૃતિવાળા
(સાથીયા વગેરે જેવી આકૃતિવાળા) હોય તે તેઓની
ચિકિત્સા મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે. હિત આહાર અને
હિત વિહાર કરનારા પુરુષોના પ્રણોની જે સારા વૈદ્યોના
હાથથી ચિકિત્સા કરાતી હોય તે તે ઝટ રૂઝાઈ જાય
છે અને અહિત આહાર વિહાર કરનારા પુરુષોના
પ્રણોની મૂર્ખ વૈદ્યોને હાથે ચિકિત્સા કરાતી હોય તે
તે પ્રણો દોષોની વૃદ્ધિ થવાથી કચળી પડે છે. ૪-૫

દુષ્ટ પ્રણનાં લક્ષણો

તત્રાતિસંવૃતોડતિવિવૃતોડતિકઠિનોડતિમૃદુરુત્સ-
ન્નોડવસન્નોડતિશીતોડત્યુષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તપીતશુક્લા-
ક્ષીનાં વર્ણોનામન્યતમવર્ણો મૈરવઃ પૂતિપૂયમાંસ-
શિરાસ્ત્રાવ્યુપ્રભૃતિમિઃપૂર્ણઃ પૂતિપૂયાસ્ત્રાવ્યુન્માર્ગ્યુત્સ-
ક્લચમનોક્ષદર્શનગન્ધોડત્યર્થં વેદનાવાન્ દાહપાક-
રાગકળ્દુશોફપિડકોપદુતોત્યર્થં દુષ્ટશોણિતાસ્ત્રાવી
દીર્ઘકાલાનુબન્ધી ચેતિ દુષ્ટવ્રણલિજ્ઞાનિ ॥ ૬ ॥

૪ જે પ્રણ બહુ સંકોચાયલો, બહુ ખુદા મ્હેડા-
વાળો, બહુ કઠણ, બહુ કામળ, જેનું માંસ બહાર નિક-
ળતું હોય તેવો અથવા તો ઉડો, બહુ શીતળ, અત્યંત
ઉન્હેા, કાળા રાતા પીળા કે ઘાળ વગેરે વર્ણવાળો,
ભયંકર આકૃતિવાળો, દુર્ગન્ધી પરુ-દુર્ગન્ધી માંસ-દુર્ગન્ધી
શિરાઓ, -દુર્ગન્ધી સ્નાયુઓ વગેરેથી ભરેલો, દુર્ગન્ધી
પરુના સ્ત્રાવવાળો, આડી ગતિવાળો, ઉંડી ક્રાતરવાળો,
ખરાખ દેખાવવાળો, ખરાખ ગન્ધવાળો, અત્યંત વેદનાવાળો,
દાહ-પાક-રતાશ-ખરજ-સોળે તથા ફેડલીઓ એ ઉપ-
દ્રવેથી પીડાયલો, દુષ્ટ રક્તના સ્ત્રાવવાળો કે લાંબા
કાળથી થયેલો હોય તે પ્રણને દુષ્ટ પ્રણ જાણવો.

દોષાનુસાર ચિકિત્સા કરવાવિશે.

તસ્ય દોષોચ્છ્રાયેણ ષટ્ત્વં વિભજ્ય યથાસ્વં
પ્રતીકારે પ્રયતેત ॥ ૬ ॥

૫ પ્રણનો દોષોના ઉત્કટપણા ઉપરથી વાયુ, પિત્ત,
કફ, રક્ત, સન્નિપાત અને આગન્ટુ એ છ કારણોમાંના
કયા કારણથી પ્રણ થયેલો છે તેનો દોષોનાં ઉત્કટપણા
ઉપરથી નિશ્ચય કરીને દોષાનુસાર તેની ચિકિત્સા કરવી. ૬
ચામડીમાં થયેલા પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

અત ઋર્ધ્વં સર્વસ્ત્રાવાન્ વક્ષ્યામઃ । તત્ર ઘૃષ્ટાસુ
છિન્નાસુ વા ત્વશ્ચુ સ્ફાંટેષુ મિન્નેષુ વિદારિતેષુ વા
સલિલપ્રકાશો ભવત્યાસ્ત્રાવઃ કિંચિદ્વિસ્ત્રઃ પીતાવ-
માસશ્ચ ॥ ૭ ॥

૬ હવે પ્રણના સર્વ સ્થાનોમાંથી થતા સ્ત્રાવનું, વાતાદિ
દોષોથી થયેલા પ્રણોમાંથી થતા સ્ત્રાવનું અને આગ-

ન્તુ પ્રણેમાંથી થતા સ્ત્રાવેનું વર્ણન કરું છું:—ચામડી ધસાયાથી કે કપાયાથી અથવા તે ચામડીમાં થયેલા ફેડલાઓ પોતાની મેળે પુટી બન્ય કે શસ્ત્રથી ફેડવામાં આવે તે તેમાંથી પાણીના જેવો, કંઈક કાચા માંસના જેવો ગન્ધવાળો અને પીળા રંગનો સ્ત્રાવ થાય છે. ૭

માંસમાં થયેલા પ્રણેમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

માંસગતઃ સર્પિઃપ્રકાશઃ સાન્દ્રઃ શ્વેતઃ પિચ્છિલશ્ચ ॥ ૮ ॥

૭ માંસમાં થયેલા પ્રણેમાંથી ઘી જેવો, ઘાટો, ઘોળા રંગનો અને ચીકણો સ્ત્રાવ થાય છે. ૮

શિરામાં થયેલા પ્રણેના સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

શિરાગતઃ સઘ્ચિચ્છિન્નાસુ શિરાસુ રક્તાતિપ્રવૃત્તિઃ પક્વાસુ ચ તોયનાડીભિરિવ તોયાગમનં પૂયસ્યા-સ્ત્રાવશ્ચાત્ર તનુર્ધિચ્છિન્નઃ પિચ્છિલોડવલમ્બી શ્યાવોડવશ્યાયપ્રતિમશ્ચ ॥ ૯ ॥

૮ શિરાઓમાં શસ્ત્ર વગેરેથી શિરા કપાઈ જવાથી જો પ્રણે થયો હોય તે તેમાંથી રક્ત એકદમ અત્યંત વહેવા લાગે છે અને શિરાઓ પાકી જવાથી જો પ્રણે થયો હોય તે તેમાંથી જેમ પાણીના નળમાંથી પાણી વહેતું હોય તેમ પાતળા, ચીકણા, કાળા રંગના, ઝાકળના જેવા, લટકતા અને ફેદા ફેદા જેવા પરુનો સ્ત્રાવ થાય છે. ૯

સ્નાયુમાં થયેલા પ્રણેમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

સ્નાયુગતઃ સ્નિગ્ધો ઘનઃ સિંઘાણકપ્રતિમઃ સરક્તશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

૯ સ્નાયુઓમાં થયેલા પ્રણેમાંથી સ્નિગ્ધ, ઘાટો, લીંટના જેવો અને કંઈક રતાશવાળો (અથવા રક્ત-મિશ્રિત) સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૦

અસ્થિમાં (હાડકામાં) થયેલા પ્રણેમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

અસ્થિગતોડસ્થિન્યમિહતે સ્ફુટિતે મિચ્છે દોષા-વદારિતે વા દોષમક્ષિતત્વાદસ્થિ નિઃસારં શુક્તિઘૌ-તમિવામાત્યાસ્ત્રાવશ્ચાત્ર મજ્જમિશ્રઃ સરુધિરઃ સ્નિગ્ધશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ અસ્થિ (હાડકું) અભિઘાત પામતાં, પુટી બતાં, ભેદાતાં, અથવા તે દોષથી ચીરાઈ બતાં, અસ્થિમાં પ્રણે થાય છે તેથી દોષને લીધે અસ્થિ ખવાઈ જઈને નિરસાર (હલકું) થઈ જાય છે. છીપના જેવું થઈ જાય છે ઘાયેલાં જેવું લાગે છે અને તેમાંથી મજ્જાથી મિશ્રિત સરુધિરવાળો સ્નિગ્ધ સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૧

સંધિમાં થયેલા પ્રણેમાંથી થતા

સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

સંધિગતઃ પીઠ્યમાનો ન પ્રવર્તત આકુચ્ચનપ્રસા-

રણોન્નમનવિનમનપ્રધાવનોત્કાસનપ્રવાહૈષ્ઠ્ય સ્ત્રાવ-ત્યાસ્ત્રાવશ્ચાત્ર પિચ્છિલોડવલમ્બી સફેનપૂયરુધિ-રોન્મથિતશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ સન્ધિમાં થયેલા પ્રણેને દબાવવામાં આવે તે પણ તેમાંથી સ્ત્રાવ થતો નથી; પરંતુ પ્રણેવાળા અંગને સંક્રાંચતાં, ફેલાવતાં-લાણું કરતાં, ઉંચું કરતાં કે નીચું કરતાં અથવા દોડતાં કે ખાંસી વગેરે આવવાથી તે અંગને બળ પડતાં તેમાંથી ચીકણો, લટકતો, શીણવાળો અને રક્ત પરુથી મિશ્રિત સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૨

કોષ્ટાના પ્રણેના સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

કોષ્ટગતોડસુદ્ગમૂત્રપુરીષપૂયોદકાનિ સ્ત્રવતિ ૧૩

૧૨ કોષ્ટમાં થયેલા પ્રણેમાંથી રક્ત, મૂત્ર, વિષા, પરુ અને પિત્ત એઓનો સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૩

મર્મસ્થાનમાં થયેલા પ્રણેના સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

મર્મગતસ્ત્વગાદિષ્વવરુદ્ધત્વાન્નોચયતે ॥ ૧૪ ॥

૧૩ મર્મસ્થાનમાં થયેલા પ્રણેના ત્વચા વગેરેમાં થયેલા પ્રણેમાં અન્તર્ભાવ થાય છે તેથી મર્મસ્થાનમાં થયેલા પ્રણેમાંથી થતા સ્ત્રાવો વિશે જુદું કહેવામાં આવતું નથી. એટલે ત્વચા-માંસ વગેરેના મર્મોમાં થયેલા પ્રણે-માંથી ઉપરમાં કહેલા ત્વચા-માંસ વગેરેના પ્રણે જેવોજ સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૪

વાયુના પ્રણેનું લક્ષણ.

તત્ર ત્વગાદિગતાનામાસ્ત્રાવાણાં યથાક્રમં પારુણ્ય-શ્યાવાવશ્યાયદધિમસ્તુક્ષારોદકમાંસધાવનપુલાકો-દકસંનિમત્વાનિ મારુતાઙ્ગવન્તિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ જો ત્વચામાં-ચામડીમાં થયેલા પ્રણેમાંથી પરુ (મલિન અથવા વિચિત્ર રંગનો), માંસમાં થયેલા પ્રણે-માંથી કાળો, શિરામાં થયેલા પ્રણેમાંથી ઝાકળ જેવો, સ્નાયુમાં થયેલા પ્રણેમાંથી લીંટના પાણી જેવો, અસ્થિ-હાડકામાં થયેલા પ્રણેમાંથી ક્ષારના પાણી જેવો, સન્ધિમાં થયેલા પ્રણેમાંથી માંસના ઘોણુ જેવો અને કોષ્ટમાં થયેલા પ્રણેમાંથી ભાતના ઘોણુ જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય તે જાણવું કે તે પ્રણે વાયુથી થયેલો છે. ૧૫

પિત્તના પ્રણેનું લક્ષણ.

પિત્તાદ્રોભેદગોમૂત્રમસ્મશ્લ્કુષાયોદકમાધ્વીક-તૈલસંનિમત્વાનિ ॥૧૬॥

૧૫ જો ત્વચામાં થયેલા પ્રણેમાંથી ગોમેદ (લસણીઆ) નામના મણિ જેવો, માંસમાં થયેલા પ્રણેમાંથી ગોમૂત્રના જેવો, શિરામાં થયેલા પ્રણેમાંથી રાખના જેવા રંગનો, સ્નાયુમાં થયેલા પ્રણેમાંથી શંખના જેવા રંગનો, હાડકામાં થયેલા પ્રણેમાંથી ક્વાથ-ઉકાળાના જેવો, સન્ધિમાં થયેલા પ્રણેમાંથી 'માધ્વીક' નામના મઘ જેવો, અને કોષ્ટમાં થયેલા પ્રણેમાંથી તેલના જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય તે જાણવું કે, તે સ્ત્રાવ પિત્તના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૬

રક્તના પ્રકોપથી થયેલા પ્રણું લક્ષણ.

પિત્તવદ્રક્તાદિતિવિસ્તૃત્વં ચ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ જે પિત્તના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવ જેવો અને અત્યંત કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળો સ્ત્રાવ થાતો હોય તો જાણવું કે, તે સ્ત્રાવ રક્તના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૭

કફના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવનું લક્ષણ.

કફાન્નવનીતકાસીસમજાપિષ્ઠતિલનારિકેલોદક-
વરાહવસાસંનિમત્વાનિ ॥ ૧૮ ॥

૧૭ જે ચામડીમાં થયેલા પ્રણમાંથી માખણના જેવો, માંસમાં થયેલા પ્રણમાંથી હીરાકશીના જેવા રંગનો, શિરામાં થયેલા પ્રણમાંથી મજ્જા જેવો, સ્નાયુમાં થયેલા પ્રણમાંથી લોટના પાણી જેવો, હાડકામાં થયેલા પ્રણમાંથી જેમાં તલ ભીજવેલા હોય એવા પાણીના જેવો, સન્ધિમાં થયેલા પ્રણમાંથી નારીયેળના પાણી જેવો અને કાઠામાં થયેલા પ્રણમાંથી સુવરની ચરખી જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય તો જાણવું કે તે સ્ત્રાવ કફના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૮

ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવનું લક્ષણ.

સન્નિપાતાત્તિલનારિકેલોદકૈર્વારુકરસકાઞ્જિ-
કપ્રસાદારુકોદકપ્રિયઙ્ગુફલયક્રુન્મુદ્રચૂષસવર્ણત્વા-
નીતિ ॥ ૧૯ ॥

૧૮ જે ચામડીમાં થયેલા પ્રણમાંથી જેમાં તલ ભીજવેલા હોય એવા પાણીના જેવો, માંસમાં થયેલા પ્રણમાંથી નારીયેળના પાણીના જેવો, શિરામાં થયેલા પ્રણમાંથી કાકડીના રસના જેવો, સ્નાયુમાં થયેલા પ્રણમાંથી કાંઠાની ઉપરની આછના જેવો, હાડકામાં થયેલા પ્રણમાંથી અરકના પાણી જેવો, સન્ધિમાં થયેલા પ્રણમાંથી ધઉલાના જેવા રંગનો અને કાઠામાં થયેલા પ્રણમાંથી કલેબના જેવા રંગનો કે મગના એસાણુ જેવો સ્ત્રાવ થાતો હોય તો જાણવું કે તે સ્ત્રાવ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૯

અસાધ્ય સ્ત્રાવો.

શ્લોકો ચાત્ર ભવતઃ ।

પક્વાશયાદસાધ્યસ્તુ પુલાકોદકસન્નિમઃ ।

ક્ષારોદકનિમઃ સ્ત્રાવો વજ્યૌ રક્તાશયાત્સવન્ ॥૨૦॥

આમાશયાત્કલાયામ્બોનિમશ્ચ ત્રિકસંધિજઃ ।

સ્ત્રાવાનેતાન્પરીક્ષ્યાદૌ તતઃ કર્માચરોદ્ગિષ્ક ॥૨૧॥

૧૯ આ વિષયમાં જે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:—જે પક્વાશયમાંથી અનાજના ઘોણુ જેવો, રક્તાશયમાંથી ખારાના પાણી જેવો અને આમાશયમાંથી તથા ત્રિક-
ના સંધિના સ્થાનમાંથી મટરના ઘોણુ જેવો સ્ત્રાવ થાતો

* જે હાથનાં અને એક કંઠનું એમ ત્રણ હાડકાંને આહી ત્રિક શબ્દથી કહેવામાં આવ્યાં છે. તે ત્રણે હાડકાના સંધિમાં જે પ્રણુ થાય છે તે ત્રિકસંધિજ કહેવાય છે.

હોય તો આ સ્ત્રાવોને અસાધ્ય જાણવા. આ પ્રમાણે વૈદ્યે પ્રથમ ત્રણોના સ્ત્રાવોની પરીક્ષા કરીને તે પછી પ્રણની ચિકિત્સા કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું. ૨૦-૨૧

વાયુથી થયેલા પ્રણું લક્ષણ.

અત ઋર્ધ્વં સર્વવ્રણવેદના વક્ષ્યામઃ ॥ તોદનમે-
દનતાડનચ્છેદનાયામનમન્થનવિક્ષેપણચુમચુમાયન-
નિર્દેહનાવમજ્જનસ્ફોટનવિદારણોત્પાટનકમ્પનવિ-
વિધગૃહલવિશ્લેષણવિકિરણપૂરણસ્તમ્બનસ્વપનાકુ-
શ્ચનાહુશિકાઃ સંભવન્ત્યાનિમિત્તવિવિધવેદના-
પ્રાદુર્ભાવો વા મુદુર્મુદુર્યત્રાગચ્છન્તિ વેદનાવિશે-
ષાસ્તં વાતિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

૨૦ હવે પછી સર્વ પ્રકારનાં પ્રણની વેદના કહીશું. જે પ્રણમાં જાણે સોષાઓ ભોંકાતી હોય, ચામડી ચીરાતી હોય, લાકડી વગેરેથી માર પડતો હોય, શસ્ત્રથી કપાતો હોય, સંક્રાચાયલા અંગને લાંબુ કરવામાં આવતું હોય, રવાઇથી વળોવાતો હોય, ઉપાડીને ફેંકી નંખાતો હોય, રાઇના કલકનો લેપ કરવાથી ચમચમાટ થાતો હોય, અગ્નિથી બાળી નાખવામાં આવતો હોય, ચૂરો કરવામાં આવતો હોય, પથરા વગેરેથી ફેંકી નાખવામાં આવતો હોય, નખથી ચીરવામાં આવતો હોય, ઉખેડી નાખવામાં આવતો હોય, હાથ વગેરેથી કંપાવવામાં આવતો હોય, અનેક પ્રકારનું શૂળ નીકળતું હોય, ત્રણના ભાગને છુટો પાડવામાં આવતો હોય, વિખેરવામાં આવતો હોય, તેમાં કંઈક ભરવામાં આવતું હોય, જકડી લેવામાં આવતો હોય, જહેર મારી ગયો હોય, સંક્રાચવામાં આવતો હોય કે તેમાં ભાલાઓ ભોંકાતાં હોય એવી વેદનાઓ થાતી હોય અથવા તો કંઈ પણ કારણુ વગર અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાતી હોય અથવા વારંવાર નવી નવી વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાતી હોય તે પ્રણુ વાયુથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૨

પિત્તથી થયેલા પ્રણું લક્ષણ.

ઓષ્ણોષપરિદાહધૂમાયનાનિ યત્ર ગાત્રમજ્જારા-
વર્કાર્ણમિવ પચ્યતે યત્ર ચોષ્માભિવૃદ્ધિઃ ક્ષતે
ક્ષારાવસિક્તવચ્ચ વેદનાવિશેષાસ્તં પૈત્તિકમિતિ
વિદ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

૨૧ જે પ્રણમાં પાસે પડેલા અગ્નિથી જેવો દાહ થાય તેવો દાહ થતો હોય, ચૂસાતો હોય, ધૂવાડો નીકળતો હોય એમ લાગે, જાણે ચોતરફ મુકેલા બળતા અંગારાથી શરીર રંધાઈ જતું હોય, અને જાણે ક્ષતમાં (ઘાવમાં) ક્ષાર મુકવામાં આવતો હોય અને જેવી વેદના થાય એવી અનેક પ્રકારની વેદના થાતી હોય અને ગરમી વધતી જતી હોય તો તે પ્રણુ પિત્તથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૩

રક્તથી થયેલા પ્રણું લક્ષણ.

પિત્તવદ્રક્તસમુત્થં જાનીયાત્ ॥ ૨૪ ॥

૨૨ રક્તથી થયેલા પ્રણુમાં પિત્તથી થયેલા પ્રણુના જેવી જ વેદનાઓ થાય છે. ૨૪

કફથી થયેલા પ્રણું લક્ષણ.

કણ્ઠુર્ગુસ્ત્વં સુત્ત્વમુપદેહોઽલ્પવેદનાત્વં સ્તમ્ભઃ
શૈત્યં ચ યત્ર તં શ્લેષ્મિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૩ જે પ્રણુમાં યજ્ઞ-ખરજ આવતી હોય, જે પ્રણુમાં ભાર લાગતો હોય, જેમાં માખી વગેરેના ડંખથી વેદના થાય નહિ, ચામડી ખૂદેર મારી ગઈ હોય-શૂન્ય થઈ ગઈ હોય, તથા જે પ્રણુ કફથી લીપાયેલો, અઙ્ગડ અને થંડો લાગતો હોય તે પ્રણુ કફથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૫

સંનિપાત પ્રણું લક્ષણ.

યત્ર સર્વાસાં વેદનાનાં સમુત્પત્તિસ્તં સાંનિપા-
તિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૪ જે પ્રણુમાં સઘળા પ્રકારના પ્રણુની વેદનાઓ થાતી હોય તે પ્રણુ સંનિપાતથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૬ વાયુથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણ.

અત ઝર્ધ્વં વ્રણવર્ણાન્વહ્યામઃ ॥ મસ્મકપોતા-
સ્થિવર્ણઃ પરુષોઽરુણઃ કૃષ્ણ ઇતિ મારુતજસ્ય ૨૭

૨૫ હવે કયા દોષથી થયેલા પ્રણુનો કેવો વર્ણ (રંગ) થાય છે તે કહું છું:-વાયુથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણ ભસ્મના જેવો, હોલાના જેવો, હાડકાના જેવો, ખરસટ, રાતો અથવા કાળો હોય છે. ૨૭

પિત્તથી તથા રક્તથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણ.

નીલઃ પીતો હરિતઃ શ્યાવઃ કૃષ્ણો રક્તઃ કપિલઃ
પિંગલ ઇતિ રક્તપિત્તસમુત્થયોઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૬ પિત્તથી તથા રક્તથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણ આસ-
માની, પીળો, લીલો, જામુડીઓ, કાળો, રાતો કે પીંગળો હોય છે. ૨૮

કફથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણ.

શ્વેતઃ સ્નિગ્ધઃ પાણ્ડુરિતિ શ્લેષ્મજસ્ય ॥ ૨૯ ॥

૨૭ કફથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણ ધોળો, સ્નિગ્ધ અથવા કંધક ધોળો અને પીળો હોય છે. ૨૯

સંનિપાતથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણ.

સર્વવર્ણોપેતઃ સાન્નિપાતિક ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

૨૮ સંનિપાતથી થયેલા પ્રણુમાં ઉપર કહેલા સઘળા પ્રકારના પ્રણુના વર્ણો જોવામાં આવે છે. ૩૦

સોજાઓના વર્ણોની પરીક્ષા.

ભવતિ ત્રાજ ॥

ન કેવલં વ્રણેષૂક્તો વેદનાવર્ણસંગ્રહઃ ।

સર્વશોપવિકારેષુ વ્રણવલ્લક્ષયેદ્વિષક્ ॥ ૩૧ ॥

૨૯ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-ઉપર પ્રણુની વેદનાઓ તથા પ્રણુના વર્ણો માટે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે કેવળ પ્રણુને માટે જ નહીં પણ સઘળી જાતના સોજાઓના રોગની વેદનાનાં તથા વર્ણનાં લક્ષણ પણ વૈદ્યે પ્રણુની પેઠે જાણવાં. ૩૧

અધ્યાય ૨૩ મો

*કૃત્યાકૃત્યવિધિ (સાધ્ય તથા અસાધ્ય
પ્રણુના ભેદો વિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતઃ કૃત્યાકૃત્યવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ૨

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'કૃત્યા-
કૃત્ય વિધિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

સુખસાધ્ય પ્રણું લક્ષણ.

તત્ર વયસ્થાનાં દૃઢાનાં પ્રાણવતાં સત્ત્વવતાં ચ
સુચિકિત્સ્યા વ્રણાઃ । એકસ્મિન્વા પુરુષે યત્રૈતદ્ગુણ
ચતુષ્ટયં તમ્ય સુખસાધનીયતમાઃ ॥ ૩ ॥

૨ જીવાનો, દૃઢ (મજબૂત) શરીરવાળા, શક્તિવાળા અને દુઃખ પડતાં છતાં વ્યાકૃત નહીં થનારા (ગભરાઈ નહીં જનારા) એઓના પ્રણુ સુખસાધ્ય છે (સ્હેલા-
ધથી મટી શકે છે.) જે માણસમાં જીવાનપણું, શરીરનું મજબૂતપણું, શક્તિમાનપણું અને દુઃખ પડતાં છતાં પણ નહીં ગભરાવાપણું આ ચાર ગુણોમાંના એક પણ ગુણ હોય તેના પ્રણુ ન્યારે સ્હેલાધથી મટી શકે છે સારે જે માણસમાં ઉપર કહેલા ચારે ગુણો હોય તે માણસના પ્રણુ અહુજ સ્હેલાધથી મટી શકે એમાં કશો સંદેહ નથી. ૩

તેનાં કારણો.

તત્ર વયસ્થાનાં પ્રત્યગ્રધાતુત્વાદાશુ વ્રણા રો-
હન્તિ । દૃઢાનાં સ્થિરબહુમાંસત્વાચ્છસ્ત્રમવચાર્ય-
માણં શિરાસ્નાયત્રાદિવિશેષાન્ન પ્રાપ્નોતિ । પ્રાણવતાં
વેદનામિઘાતાહારયંત્રણાદિભિર્ન ગ્લાનિરુત્પદ્યતે ।
સત્ત્વવતાં દારુણૈરાપિ ક્રિયાવિશેષૈર્ન વ્યથા ભવતિ ।
તસ્માદિતેષાં સુખસાધનીયતમાઃ ॥ ૪ ॥

૩ જીવાનોના સઘળા ધાતુઓ નવા હોવાને લીધે તેઓના પ્રણુ તુરંત રુઝાઈ જાય છે. મજબૂત શરીર-
વાળાનું માંસ સ્થિર અને વધારે હોવાને લીધે શસ્ત્ર

* કૃત્ય કહેતાં સાધ્ય પ્રણુ અને અકૃત્ય કહેતાં અસાધ્ય પ્રણુ તેના વિધિ કહેતાં ભેદ આ અધ્યાયમાં કલા છે તેથી આ અધ્યાયનું કૃત્યાકૃત્યવિધિ એવું નામ છે.

પ્રયોગથી તેઓના શિરા સ્નાયુ વગેરે મર્મસ્થાનેને હરકત પહોંચતી નથી. શક્તિવાળા માણસોને વેદનાઓ થવાથી આઘાત થવાથી કે આહારની પરેશ વગેરેથી શરીર શિથિલ થતું નથી અને દુઃખ પડતાં છતાં પણ ગભરાઈ નહી જનારા માણસોને કેટલીક દારુણ ક્રિયાઓથી (સખ્ત ઈલાજોથી) પણ વેદના થતી નથી તેથી એઓના પ્રશ્નો સ્હેલાઈથી મટી શકે છે. ૪

કષ્ટસાધ્ય પ્રશ્નું લક્ષણ.

ત एव विपरीतगुणा वृद्धकृशाल्पप्राणभीरुषु
द्रष्टव्याः ॥ ૫ ॥

૪ વૃદ્ધ, કૃશ, થોડી શક્તિવાળા અને ખીકણુ એઓના પ્રશ્નો કષ્ટસાધ્ય છે.—મુશ્કેલીથી મટે છે. ૫

કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રશ્ન સુખસાધ્ય ?

સ્વિક્રપાયુપ્રજનનલલાટગण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलको-
पदरजत्रुमुखाम्ब्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः ६
૫ કુલા, ગુદા, (ગાંડ) ઉપસ્થ (વિંગ અને યોનિ), કપાલ, ગાલ, ઓઠ, પીઠ, કાન, વૃષણુ, ઉદર, જત્રુ (કંઠનો મૂળ ભાગ, ગળાનો કાંઠો) અને મ્હોડાનો અંદરનો ભાગ આ અંગમાં થયેલા પ્રશ્નો સ્હેલાઈથી સ્ત્રાવી શકાય છે. ૬

કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રશ્ન કષ્ટસાધ્ય છે ?

અક્ષિદન્તનાસાપાદ્ગ્રાન્થામિજઠરસેવનીનિત-
મ્પાર્શ્વકુક્ષિવક્ષઃકક્ષાસ્તનસંધિમાગતાઃ; સફેન-
પૂયરક્તાનિલવાહિનોઽન્તઃશલ્યાશ્ચ દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ ।
અધોભાગાશ્ચોર્ધ્વભાગનિર્વાહિણો રોમાન્તોપનલ્પમર્મ-
જઙ્ઘાસ્થિસંશ્રિતાશ્ચ । મગંદરમપિ ચાન્તર્મુખં સે-
વનીકુટકાસ્થિસંશ્રિતમ્ ॥ ૭ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

કુષ્ટિનાં વિષજુષ્ઠાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ।

વ્રણાઃ કૃચ્છ્રેણ સિધ્યન્તિ યેષાં ચાપિ વ્રણે વ્રણાઃ । ૮ ।

૬ આંખ, દાંતનાં પેદાં, નાક, આંખોના છેડાના ભાગ, કાનનો અંદરનો ભાગ, નાભિ (ડુટી) પેટ, સેવનીઓ, નિતંબ-ઢગરા, પડખાં, કુખ, છાતી, બગલ અને સ્તનેની સન્ધિનો ભાગ એ અંગોમાં થયેલા પ્રશ્નો મુશ્કેલીથી મટાડી શકાય છે. જે પ્રશ્નોમાંથી શીણાની સાથે પરુ, રક્ત અને પવન નીકળતાં હોય અને જે પ્રશ્નોમાં શલ્ય રહી ગયું હોય તે પ્રશ્નો તથા જે પ્રશ્નો નીચેના ભાગમાં થયેલા હોય પણ તેનું મ્હોડું ઉપરના ભાગમાં થયેલું હોય તે પ્રશ્નો અને વાળના છેડાના ભાગમાં, નખની પાસે, મર્મસ્થાનમાં અને પીડીના હાડકામાં થયેલા પ્રશ્નો પણ મુશ્કેલીથી મટાડી શકાય છે. ભગંદર પણ જે અંદર મુખવાળું હોય અને તે સીવનીમાં થયું હોય કે શ્રોણીના એટલે કુલાના હાડકામાં થયું હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે. આ વિષયમાં એક શ્લોક

આ પ્રમાણે છે:—જેઓ કુષ્ટ, દૂષીવિષ, ક્ષય અને પ્રમેહ-થી પીડાતા હોય તથા જેઓને એક વ્રણમાં ખીબ્ન વ્રણો થતા હોય તેઓના વ્રણો કષ્ટસાધ્ય છે—મુશ્કેલીથી મટી શકે છે. ૭-૮

યાપ્ય પ્રશ્નું લક્ષણ

અવપાટિકાનિરુદ્ધપ્રકશસંનિરુદ્ધગુદ્જઠરગ્રન્થિ-
ક્ષતક્રિમયઃ પ્રતિશ્યાયજાઃ કોષ્ટજાશ્ચ ક્રમયસ્ત્વ-
ગ્દોષિણાં પ્રમેહિનાં વા યે પરિક્ષતેષુ દશ્યન્તે શર્કરા-
સિકતામેહો વાતકુણ્ડલિકા અષ્ટીલા દન્તશર્કરો-
પકુશઃક્રઠશાલૂકં નિષ્કોષણદૂષિતાશ્ચ દન્તવેષ્ટા
વિસર્પોસ્થિક્ષતોરઃક્ષતવ્રણપ્રન્થિપ્રમૃતયશ્ચ યાપ્યાઃ ૯

૭ અવપાટિકા, નિરુદ્ધપ્રકશ, સંનિરુદ્ધગુદ, ઉદર-રોગ, અને ગ્રંથિ એ સઘળા રોગોના સ્થાનોમાં થયેલા પ્રશ્નોમાં, પ્રતિશ્યાયમાં, કોઠાના ક્ષતમાં અને ચામડીના રોગવાળાને તથા પ્રમેહવાળાને થયેલા પ્રશ્નોમાં જે ક્રિમિઓ પડે તો તે પ્રશ્નો યાપ્ય થાય છે. તેમજ શર્કરા, સિકતામેહ, વાતકુંડલિકા, અષ્ટિલા, કંકશાલૂક, ઝેરી દાંતણુ કે મશી ધસવાથી દાંતના પેદીયાનું દુષ્ટ થવું, વીસર્પ, અસ્થિક્ષત, ઉરક્ષત અને વ્રણગ્રન્થિ એ સઘળા રોગોમાં થયેલા પ્રશ્નો પણ યાપ્ય છે. ૯

ચિકિત્સા નહિ કરવાથી મરણુ થાય છે.

સાધ્યા યાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા ।
વ્રન્તિ પ્રાણાનસાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ૧૦

૮ જે રોગીઓની ખીલકુલ ચિકિત્સા કરવામાં આવે જ નહી અથવા વિરુદ્ધ ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો સાધ્યરોગો યાપ્ય થઈ જાય છે. યાપ્યરોગો અસાધ્ય થઈ જાય છે અને અસાધ્ય રોગો પ્રાણુ હરે છે. ૧૦

યાપ્યનું લક્ષણ.

યાપનીયં વિજાનીયાત્ક્રિયા ધારયતે તુ યમ્ ।

ક્રિયાયાં તુ નિવૃત્તાયાં સઘ પ્વ વિનશ્યતિ ॥૧૧॥

પ્રાપ્તા ક્રિયા ધારયતિ યાપ્યવ્યાધિતમાતુરમ્ ।

પ્રપતિષ્યદિવાગારં વિષ્કમ્ભઃ સાધુયોજિતઃ ॥૧૨॥

૯ જે રોગ ચિકિત્સાવડે ટકી રહે (વધી શકે નહી) પરંતુ ચિકિત્સા બન્ધ કરવામાં આવતાં તુરંત જ પ્રાણુનો નાશ કરે એવો હોય તે રોગને યાપ્ય જાણવો. જેમ પડવાને તૈયાર થયેલા ધરને સારી રીતે યોજેલા થાંભલો ટકાવી રાખે છે—પડવા દેતો નથી તેમ સારા વૈદ્યે યોગ્ય રીતે યોજેલી ચિકિત્સા યાપ્ય રોગવાળા આતુર મનુષ્યને ટકાવી રાખે છે—મરવા દેતી નથી. ૧૧-૧૨

અસાધ્ય પ્રશ્નોનાં લક્ષણ.

અત ઝુર્ધ્વમસાધ્યાન્વશ્યામઃ । માંસપિણ્ડવ-
દુદ્ગતાઃ પ્રસેકિનોઽન્તઃપૂયવેદનાવન્તોઽશ્વાપાનવ-
દુદ્ગતૌષ્ઠાઃ । કેચિત્કઠિના ગોષ્ટઙ્ગવદુન્નતમૃદુમાંસ-

પ્રરોહાઃ અપરે દુષ્ટરુધિરાસ્નાવિણસ્તનુશિતપિચ્છિ-
લાસ્નાવિણો વા મધ્યોન્નતાઃ કેચિદવસન્નસુવિરપર્ય-
ન્તાઃ શણતૂલવત્સ્નાયુજાલવન્તો દુર્દર્શાઃ । વસા-
મેદોમજ્જમસ્તુલુક્કસ્નાવિણશ્ચ દોષસમુત્થાઃ । પીતા-
સિતમૂત્રપુરીષવાતવાહિનશ્ચ કોષ્ટસ્થાઃ । ક્ષીણમાં-
સાનાં ચ સર્વતોગતયશ્ચાણુમુખાઃ । માંસવુદ્બુદ-
વન્તઃ સશબ્દવાતવાહિનશ્ચ શિરઃકણ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણ-
માંસાનાં ચ પૂયરક્તનિર્બાહિણોડયોચ્ચકાવિપાકકા-
સશ્વાસોપદ્રવયુક્તાઃ । મિન્ને વા શિરઃકપાલે યત્ર
મસ્તુલુક્કદર્શનં ત્રિદોષલિક્કપ્રાદુર્ભાષઃ કાસશ્વાસૌ
વા યસ્યેતિ ॥ ૧૩ ॥

૧૦ હવે અસાધ્ય પ્રણો કહીએ છીએ:-જે પ્રણો માંસના પિંડની પેઠે ખદાર નીકળેલા હોય, જેમાંથી ઘણો સ્નાવ થતો હોય, જેઓની અંદર પરુને લીધે વેદના થતી હોય અને જેના ઓઠ ઘાડીની ચોનિની પેઠે ઉઘડેલાં હોય તે પ્રણો અસાધ્ય છે-મટી શકતાં નથી. જે પ્રણો કંઠણુ હોય અને તેમાં ગાયના શીંગડાની પેઠે ઉંચા તથા નરમ માંસના અંકુરો ઉગેલા હોય તે પ્રણો અસાધ્ય છે. જે પ્રણો વચમાંથી ઉંચા હોય અને તેમાંથી અગડેલા રક્તનો અથવા પાતળા અને ચીકણા પદાર્થનો સ્નાવ થતો હોય તે પ્રણો અસાધ્ય છે. જે પ્રણો નીચા હોય અને તેઓના છેડાના ભાગમાં ઉડાં છિદ્રો હોય તે પ્રણો અસાધ્ય છે. જે પ્રણો શણના તથા રૂના તાંતડાની પેઠે સ્નાયુના જળાવાળા અને ભયંકર દેખાવ-વાળા હોય તથા તેમાંથી વસા, ચરખી, મજ્જા અને મગજ એઓનો સ્નાવ થતો હોય તે પ્રણો જે દોષોથી થયેલા હોય તે અસાધ્ય છે. કોષ્ટમાં થયેલા પ્રણુમાંથી જે પીળાં કે કાળાં મૂત્ર અને વિષ તથા વાયુ નીકળતો હોય તે તે અસાધ્ય છે. ક્ષીણુમાંસવાળાઓના જે પ્રણો રસ, માંસ વગેરે સઘળા પ્રણુના સ્થાનોમાં ફેલાયલા હોય અને તેઓનું મુખ ઝીણું હોય તે તે અસાધ્ય છે. માથામાં થયેલા અને કંઠમાં થયેલા પ્રણો જે માંસના પરપોટાવાળા હોય અને તેમાંથી વાયુ અવાજ કરતો નીકળતો હોય તે તે પ્રણો અસાધ્ય છે. ક્ષીણુ માંસ-વાળાઓને થયેલા પ્રણુમાંથી જે પરુ અને રક્ત વહેતું હોય તથા રોગીને અન્ન ઉપર અરુચિ, અપચો, ઉઘરસ અને શ્વાસ એ ઉપદ્રવો થયેલા હોય તે તે પ્રણો અસાધ્ય છે. માથાનું હાડકું ભેદાઈ જતાં જે તેમાંથી મગજ દેખાય, અથવા તે પ્રણો દોષોનાં લક્ષણો જેવામાં આવે અથવા તે ઉઘરસ અને શ્વાસનો ઉપદ્રવ થાય તે તેનું પ્રણુ અસાધ્ય છે. ૧૩

સાધ્ય અસાધ્ય પ્રણુનો વિચાર.

ભવન્તિ ત્રણ ॥

વસાં મેદોડય મજ્જાનં મસ્તુલુક્કં ચ યઃ સ્તવેત્ ।

માગન્તુસ્તુ ત્રણઃ સિધ્યેન્ન સિધ્યેન્નોષસમ્ભવઃ ૧૪

૧૧ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-જે પ્રણુ-માંથી વસા, ચરખી, મજ્જા અને મગજ એઓનો સ્નાવ થતો હોય તે પ્રણુ જે આગન્તુ (ખદારના અ-ભિધાત વગેરે કારણોથી થયેલો હોય) તે સાધ્ય છે-મટી શકે છે પરન્તુ જે વાતાદિ દોષોથી થયેલો હોય તે અસાધ્ય છે-મટી શકતો નથી. ૧૪

અસાધ્ય પ્રણુનું લક્ષણ.

અમમાંપહિતે દેશે શિરાસંધ્યસ્થિર્વર્જિતે ।

વિકારો યોડનુપર્યેતિ તદસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૫॥

૧૨ જે પ્રણુ મર્મ પ્રદેશથી દૂર થયેલો હોય, શિરા, સંધિ અને અસ્થિ વગેરેથી મિત્ર પ્રદેશમાં થયો હોય અને ચિકિત્સા કરવામાં આવતી હોય તે પ્રણુ જે પ્રણુ સર્વ ધાતુઓમાં ફેલાતો જતો હોય તે અસાધ્ય પ્રણુનું લક્ષણ છે. ૧૫

ચિકિત્સા ન કરવાથી સાધ્ય અસાધ્ય થાય છે.

ક્રમેણોપચયં પ્રાપ્ય ધાતૂનનુગતઃ શનૈઃ ।

ન શક્ય ઉન્મૂલયિતું વૃદ્ધો વૃક્ષ ઇવામયઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૩ જેમ વૃક્ષ ધીરે ધીરે વધીને મોટું થઈ જાય ત્યારે તેને મૂલમાંથી ઉખેડી નાખવું અશક્ય થઈ પડે છે. તેમ જ રોગ પ્રણુ ક્રમે ક્રમે વધીને ધીરે ધીરે સઘળા ધાતુઓમાં ફેલાઈ જાય છે ત્યારે તેને મૂલમાંથી કાઢી નાખવાનું કામ અશક્ય થઈ પડે છે. ૧૬

રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી ઔષધો કાર્ય કરતાં નથી.

સ સ્થિરત્વાન્મહત્વાન્ન ધાત્વનુક્રમણેન ચ ।

નિહન્વ્યૌષધવીર્યાણિ મન્નાન્દુષ્ટપ્રહો યથા ॥ ૧૭ ॥

૧૪ દુષ્ટ પ્રહ જેમ મંત્રોની શક્તિનો નાશ-પરા-ભવ કરે છે. તેમ શર્યાતમાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવેલો રોગ ઘણા કાલ સુધી રહેવાને લીધે, સ્થિર થઈ જાય છે, (પીતાની જમાવટ કરે છે) વધી જાય છે તથા સર્વ ધાતુઓમાં ફેલાઈ જાય છે તેથી ઔષધોના વીર્યોનો નાશ કરી નાખે છે. ૧૭

રોગની આરંભથીજ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર.

અતો યો વિપરીતઃ સ્યાત્સુખસાધ્યઃ સ ઉચ્યતે ।

અવદ્ધમૂલઃ શ્વપકો યદ્વદુત્પાટને સુખઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૫ જે રોગ ઉપર કહેલી સ્થિતિથી ઉલટી સ્થિતિ-વાળો હોય તે રોગ સુખસાધ્ય કહેવાય છે. જેમ જેનાં મૂલ ઉડા ગયેલાં ન હોય એવા વૃક્ષના નાના શોષાને સહેજમાં ઉખેડી શકાય છે તેમ. ૧૮

શુદ્ધ પ્રણુનું લક્ષણ.

ત્રિમિદૌર્વૈરનાક્રાન્તઃ શ્યાવૌષ્ટોડપિડકી સમઃ ।

અવેદનો નિરાસ્વાવો ત્રણઃ શુદ્ધ ઇહોચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

૧૬ જે પ્રણુમાં વાયુ વગેરે કોઈ પણ દોષનાં લક્ષણો (વેદના, વર્ણ, ગન્ધ વગેરે) જેવામાં આવતાં ન હોય,

જેના ઓઠાં કંઈક કાળાસ ઉપર આવેલા હોય અને જે સરખો તથા ફાડલીઓ, વેદના અને આવ વિનાનો હોય તે વ્રણને શુદ્ધ સમજવો. ૧૯

રુઝપર આવનારા વ્રણનું લક્ષણ

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ક્લેદવર્જિતાઃ ।

સ્થિરાશ્ચિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ૨૦

૧૭ ન્યારે વ્રણના ઓઠાં હોલાના જેવા રંગના અને સ્થિર થાય, વ્રણમાંથી પરુ નીકળતું બન્ધ થાય અને વ્રણમાં માંસના અંકુરો ઝુટવા લાગે ત્યારે વ્રણનું કે વ્રણ રુઝાવા લાગ્યો છે. ૨૦

રુઝાયલા વ્રણનું લક્ષણ.

રૂઢવત્માનમગ્રન્થિમશૂનમરુજં વ્રણમ્ ।

ત્વક્સવર્ણં સમતલં સમ્યગ્રૂઢં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૧ ॥

૧૮ ન્યારે વ્રણનો માર્ગ લરાઈ આવે, વ્રણમાં સોબે, ગાંઠ કે વેદના રહે નહી, વ્રણનો રંગ ચામડીના જેવો થઈ જાય અને વ્રણની જગો સપાટ થઈ જાય ત્યારે વ્રણનું કે વ્રણ બરાબર રુઝાઈ ગયો છે. ૨૧

વ્રણ રુઝાઈ ગયા પછી કેવી રીતે વર્તવું ?

દોષપ્રકોપાઘ્યામાદભિઘાતાદર્જીર્ણતઃ ।

હર્ષાત્ક્રોધાઙ્ગયાદ્રાપિ વ્રણો રૂઢોઽપિ દીર્યતે ॥૨૨॥

૧૯ વ્રણ રુઝાઈ ગયા છતાં પણ દોષોના પ્રકાપથી, મહેનત કરવાથી, અજીર્ણ થવાથી, હર્ષથી, ક્રોધ કરવાથી શોકથી કે ભયથી પાછો ફાટે છે. (એટલા માટે વ્રણ રુઝાઈ ગયા પછી પણ જ્યાં સુધી વ્રણની જગો મજબૂત થાય નહીં ત્યાં સુધી બહુજ સંભાળથી રહેવું.) ૨૨

અધ્યાય ૨૪ મો

***વ્યાધિસમુદેશીય (રોગોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન)**

ઉપક્રમ

અથાતો વ્યાધિસમુદેશીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'વ્યાધિસમુદેશીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

એ પ્રકારના રોગ અને તેની ચિકિત્સા

દ્વિવિધા વ્યાધયઃ શસ્ત્રસાધ્યાઃ સ્નેહાદિક્રિયા-સાધ્યાશ્ચ । તત્ર શસ્ત્રસાધ્યેષુ સ્નેહાદિક્રિયા ન પ્રતિષિધ્યતે । સ્નેહાદિક્રિયાસાધ્યેષુ શસ્ત્રકર્મ ન ક્રિયતે ॥ ૩ ॥

* વ્યાધિ કહેતાં રોગ અને સમુદેશ કહેતાં સંક્ષેપમાં નામોનું કીર્તન-કથન. અર્થાત્ વ્યાધિઓના-રોગોના નામોનું સંક્ષેપમાં કથન-આ વિષયનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ વ્યાધિસમુદેશીય છે.

૨ રોગો એ પ્રકારના છે:-એક શસ્ત્રક્રિયાસાધ્ય-શસ્ત્રાક્રિયાથી મટી શકે એવા અને બીજા સ્નેહાદિક્રિયા સાધ્ય-સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓથી મટી શકે એવા. તેઓમાંથી જે રોગો શસ્ત્રક્રિયાથી મટી શકે એવા છે તેઓમાં સ્નેહ-સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી એટલે શસ્ત્રક્રિયાથી મટી શકે એવા રોગોમાં યોગ્યતા પ્રમાણે સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓ પણ કરી શકાય છે; પરંતુ જે રોગો સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓથી મટી શકે એવા છે તેઓમાં શસ્ત્રક્રિયા કરી શકાતી નથી. ૩

આ સંહિતામાં સર્વ રોગોનો સંગ્રહ છે.

અસ્મિન્પુનઃ શાસ્ત્રે સર્વતન્ત્રસામાન્યાત્સર્વેષાં વ્યાધીનાં યથાસ્થૂલમવરોધઃ ક્રિયતે ॥ ૪ ॥

૩ આ શાસ્ત્રમાં-સંહિતામાં શાલાક્ય વગેરે સર્વ તન્ત્રોના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હોવાને લીધે આ સંહિતામાં સઘળા રોગોનો સ્થૂલ રીતે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ૪

'વ્યાધિ' શબ્દનો અર્થ

પ્રાગભિહિતં તદુઃખસંયોગો વ્યાધિરિતિ તદ્દુઃખં ત્રિવિધમાધ્યાત્મિકમાધિભૌતિકમાધિદૈવિકમિતિ તત્તુ સત્તવિધે વ્યાધ્યાવુપનિપતતિ ॥ ૫ ॥

૪ આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૨૩ મા સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે;-"તદુઃખસંયોગો વ્યાધય ઇત્યુચ્યન્તે જેઓના સંયોગથી એટલે જેઓની પ્રાપ્તિથી દેહધારી પ્રાણીને દુઃખ થાય છે તેઓને વ્યાધિઓ-રોગો કહેવામાં આવે છે." તે દુઃખ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે અને તે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખનો સાત પ્રકારના વ્યાધિમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ૫

સાત રોગનાં નામ.

તે પુનઃ સત્તવિધા વ્યાધયઃ । તદ્વથા આદિબલ-પ્રવૃત્તા, જન્મબલપ્રવૃત્તા, દોષબલપ્રવૃત્તાઃ, સંઘાત-બલપ્રવૃત્તાઃ, કાલબલપ્રવૃત્તા, દૈવબલપ્રવૃત્તાઃ, સ્વભાવબલપ્રવૃત્તા इति ॥ ૬ ॥

૫ તે સાત પ્રકારના રોગો આ પ્રમાણે છે:-આદિબલપ્રવૃત્ત, જન્મબલપ્રવૃત્ત, દોષબલપ્રવૃત્ત, સંઘાતબલપ્રવૃત્ત, કાલબલપ્રવૃત્ત, દૈવબલપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત. ૬

આદિબલપ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

તત્રાદિબલપ્રવૃત્તા યે શુક્રશોણિતદોષાન્વયાઃ કુષ્ઠાર્શઃપ્રભૃતયઃ । તેઽપિ દ્વિવિધા માતૃજાઃ પિતૃજાશ્ચ ॥ ૭ ॥

૬ જે કુષ્ઠ અર્શ વગેરે રોગો પિતાના વીર્યના અને માતાના રજના દોષથી (એટલે પિતાનું વીર્ય અને

માતાનુ રજ કુષ્ઠ અર્શ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા વાતાદિ દોષોના સંસર્ગથી દુષિત થયેલું હોવાને લીધે તેઓથી ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાનમાં પણ ઉતરી આવે તે રોગોને 'આદિબલપ્રવૃત્ત' એટલે 'મનુષ્ય શરીરના આદિ બીજરૂપ એવા જે વીર્ય અને રજ તેઓના બલથી પ્રવૃત્ત-ઉત્પન્ન થયેલા રોગો, એમ કહેવામાં આવે છે. આદિબલપ્રવૃત્ત રોગો માતૃજ (માતાના રજના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને પિતૃજ (પિતાના વીર્યના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૭

જન્મબલપ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

જન્મબલપ્રવૃત્તા યે માતુરપચારાત્પજ્જાત્યન્ધ-
બધિરમૂકમિષ્ણિમણવામનપ્રભૃતયો જાયન્તે । તેડપિ
દ્વિવિધા રસકૃતા દૌહદાપચારકૃતાશ્ચ ॥ ૮ ॥

૭ ગર્ભિણી અવસ્થામાં માતાએ કરેલા વિપરીત આહાર વિહારોથી તેનાં સન્તાનને જે લંગડાપણું, જન્મથી આંધળાપણું, બહેરાપણું, મુંગાપણું, યુંગળાપણું, ઈંગળાપણું વગેરે રોગો થાય છે તે રોગોને 'જન્મબલપ્રવૃત્તરોગ' કહેવામાં આવે છે. જન્મબલપ્રવૃત્ત રોગોના પણ 'રસકૃત' અને 'દૌહદાપચારકૃત' એવા બે ભેદો છે. જે રોગો માતાએ કરેલા આહાર વિહારની ભૂલથી થાય છે તે રસકૃત કહેવાય છે અને જે રોગો ગર્ભ રક્ષા પછી થોથા માસથી થતા અભાવાને પૂર્ણ કરવા-માટે માતા આહારવિહારમાં જે ભૂલ કરે છે તેથી થાય છે તે રોગો 'દૌહદાપચારકૃત' કહેવાય છે. ૮

દોષબલપ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

દોષબલપ્રવૃત્તા ય આતઙ્કસમુત્પન્ના મિથ્યાહારા-
ચારભવાશ્ચ । તેડપિ દ્વિવિધા આમાશયસમુત્થાઃ
પક્વાશયસમુત્થાશ્ચ । પુનશ્ચ દ્વિવિધાઃ શારીરા
માનસાશ્ચ ॥ ૯ ॥

૮ વિપરીત આહારવિહારોથી પ્રકાપ પામેલા દોષો જે ઉત્તરોત્તર રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગોને 'દોષબલપ્રવૃત્ત' કહેવામાં આવે છે, દોષબલપ્રવૃત્ત રોગો આમાશયસમુત્થ (આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા) અને પકવાશયસમુત્થ (પકવાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. વળી શારીર (શરીર સંબંધી દોષોથી વાત, પિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને માનસ (મન સંબંધી દોષોથી રજેશુભી અને તમેગુણી ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૯

આધ્યાત્મિક રોગો.

ત एत आध्यात्मिकाः ॥ ૧૦ ॥

૯ આ દોષબલપ્રવૃત્ત, જન્મબલપ્રવૃત્ત અને આદિબલપ્રવૃત્ત એ ત્રણ પ્રકારના રોગોને 'આધ્યાત્મિક' રોગો કહેવામાં આવે છે. ૧૦

સંઘાતબલપ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

સંઘાતબલપ્રવૃત્તા ય આગન્તવો દુર્બલસ્ય બલ-
વદ્વિપ્રહાત્ । તેડપિ દ્વિવિધાઃ શસ્ત્રકૃતા વ્યાલા-
દિકૃતાશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ બળવાનની સાથે લડાઈ કરવાથી દુર્બળ પુરુષને જે આગન્તુ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે રોગોને 'સંઘાતબલપ્રવૃત્ત' રોગો કહેવામાં આવે છે. સંઘાતબલપ્રવૃત્ત રોગો શસ્ત્રકૃત (શસ્ત્ર લાગવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને વ્યાલાદિકૃત (સિંહ વગેરે હિંસક જનવરોએ કરેલા અભિઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૧૧

આધિભૌતિક રોગ.

एत आधिभौतिकाः ॥ ૧૨ ॥

૧૧ આ સંઘાતબલપ્રવૃત્ત રોગોને 'આધિભૌતિક' રોગો કહેવામાં આવે છે. ૧૨

કાલબલપ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

કાલબલપ્રવૃત્તા યે શીતોષ્ણવાતવર્ષાપ્રભૃતિનિ-
મિત્તાઃ । તેડપિ દ્વિવિધા વ્યાપન્નર્તુકૃતા અવ્યાપન્ન-
ર્તુકૃતાશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ થંડી, ગરમી, પવન, વરસાદ વગેરે કારણોથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે રોગોને 'કાલબલપ્રવૃત્ત' કહેવામાં આવે છે. કાલબલપ્રવૃત્ત રોગો વ્યાપન્ન ઋતુકૃત (બગડેલી ઋતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને અવ્યાપન્ન ઋતુકૃત (નહિ બગડેલી ઋતુઓથી થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૧૩

દૈવબલપ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

દૈવબલપ્રવૃત્તા યે દેવદ્રોહાદમિશસ્તકા અથર્વ-
કૃતા ઉપસર્ગકૃતાશ્ચ । તેડપિ દ્વિવિધા વિદ્યુદશનિ-
કૃતાઃ પિશાચાદિકૃતાશ્ચ । પુનશ્ચ દ્વિવિધાઃ સંસ-
ર્ગજા આકસ્મિકાશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ જે રોગો દેવ યજ્ઞ, ગુરુ વગેરેનો દ્રોહ કરવાથી અને ઋષિ વગેરેનો અપરાધ કરવાથી તેઓના શાપ આદિ કારણથી અથવા તો શત્રુઓએ કરેલા અથર્વવેદોક્ત અભિચારના પ્રયોગોથી અથવા તો ધૂમકેતુ વગેરે દુષ્ટ પ્રહના ઉદયથી થાય છે, તે દૈવબલપ્રવૃત્તરોગ કહેવાય છે. તે રોગો પણ વિજ્ઞાનીના અને અશનિના પડવા વગેરેથી થયેલા તથા પિશાચ આદિથી થયેલા એમ બે પ્રકારના છે. અને તેઓમાં પણ વળી સંસર્ગજન્ય અને આકસ્મિક એવા બે ભેદ છે.* ૧૪

* લતાના જેવા આકારની વાંછી પડનારી અને અગ્નિ સમાન જળહળતી હોય તે વિદ્યુત-વિજ્ઞાની, અને મુસલની પેઠે નીચે પડનારો દંડાકાર જે તેજનો સમુદ્ધ અશનિ. દેવાદિકને દ્રોહ કરનારા મનુષ્યોના સંસર્ગમાં આવવાથી થનારા તે સંસર્ગજન્ય રોગો અને પૂર્વજન્મનાં પાપકર્મને લીધે એકદમ થનારા રોગો આકસ્મિક રોગો કહેવાય છે.

સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગાનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

સ્વભાવબલપ્રવૃત્તાઃ ક્ષુત્પિપાસાજરામૃત્યુનિદ્રા-
પ્રમૃતયઃ । તેઽપિ દ્વિવિધાઃ કાલકૃતા અકાલ-
કૃતાશ્ચ । તત્ર પરિરક્ષણકૃતાઃ કાલકૃતા અપરિ-
ક્ષણકૃતા અકાલકૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૪ ભૂખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ, નિદ્રા વગેરે સ્વભા-
વિક રીતે ઉત્પન્ન થનારા રોગોને 'સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત'
રોગો કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો કાલ-
કૃત અને અકાલકૃત એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. જે
જરા, મૃત્યુ વગેરે સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો આરોગ્ય રક્ષ-
ણના ઉપાયો લેવાથી પોતાના યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત થાય
તેઓને કાલકૃત સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો કહેવામાં આવે
છે અને જે સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો આરોગ્યરક્ષણના
ઉપાયો ન લેવાથી પોતાના સમય પહેલાં પ્રાપ્ત થાય
તેઓને અકાલકૃત સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો કહેવામાં
આવે છે. ૧૫

આધિદૈવિક રોગો.

एत आधिदैविकाः । तत्र सर्वव्याधयवरोधः ॥ १६ ॥

૧૫ આ કાલબલપ્રવૃત્ત, દૈવબલપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવ-
બલપ્રવૃત્ત એ ત્રણ પ્રકારના રોગોને 'આધિદૈવિક' રોગો
કહેવામાં આવે છે. આ જગતમાં જેટલા પ્રકારના રોગો
છે તે સઘળાઓનો યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપર કહેલા સાત
ભેદોમાં જ સમાવેશ થાય છે. ૧૬

વાત, પિત્ત અને કફ એ સર્વ રોગાનું મૂળ છે.

सर्वेषां च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं
तल्लिङ्गत्वाद्दृष्टफलत्वादागमाच्च । यथा हि कृत्स्नं वि-
कारजातं विश्वरूपेणावस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न
व्यतिरिच्यन्ते । एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्व-
रूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो व-
र्तन्ते ॥ १७ ॥

૧૬ વાયુ, પિત્ત અને કફ એઓ જ સઘળા રોગોનું
મૂળ કારણ છે. કેમકે-સઘળા રોગોમાં વાયુ, પિત્ત અને
કફ એઓનાં જ લક્ષણો જોવામાં આવે છે તથા એઓની
શાન્તિ કરવાથી રોગોની પણ શાન્તિ થાય છે અને
આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં પણ એઓને જ સઘળા રોગોના મૂળ
તરીકે વર્ણવેલા છે. તેથી વાયુ, પિત્ત અને કફ એઓ જ
સઘળા રોગોનું મૂળ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે
જગદ્ગૂંપે રહેલો વિકારસમૂહ (મહત્તત્વ વગેરે ૨૩ તત્ત્વો)
સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો સિવાય હોઈ શકતા
નથી. એ પ્રમાણે જ જગદ્ગૂંપામાં વ્યાપીને રહેલા
સઘળા રોગો પણ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો
સિવાય થાતા નથી. ૧૭

રોગોના ભેદો કલ્પવામાં કારણ.

दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततत्रै-
षां विकल्पा भवन्ति ॥ १८ ॥

૧૭ દોષો, ધાતુઓ અને મળોના પરસ્પર સંસર્ગોથી,
રોગોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનોના ભેદોથી અને રોગોનાં
કારણોને લઈને રોગોના ભેદો કલ્પવામાં આવે છે. ૧૮
આ રોગ રસથી થયો છે, આ રોગ માંસથી થયો
છે એ રીતે નામ પાડવાનું કારણ.

दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते रसजोऽ-
यं मांसजोऽयं मेदोजોऽयमस्थिजोऽयं मज्जजોऽयं
शुक्रजोऽयं व्याघ्रिरिति ॥ १९ ॥

૧૮ જેમ લોકમાં અગ્નિથી ઉના થયેલાં ઘી, તેલ, લોઢું
વગેરે પદાર્થોથી માણસનું અંગ બળી જતાં જે કે અરેખર
તો તે અગ્નિના ગુણથી જ બળેલું હોય છે, કેમકે કેવળ
ઘી, તેલ, લોઢું વગેરેમાં બાળવાની શક્તિ નથી,
તોપણ આ અગ્નિથી બળી ગયું એમ ન કહેતાં ઘીથી
બળી ગયું, તેલથી બળી ગયું, લોઢુંથી બળી ગયું એમ
કહેવામાં આવે છે. તેમ અહીં વાતાદિ દોષોથી અતિ
દૂષિત થયેલા રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓથી થનારા રોગો
જે કે અરેખર તો તે રોગો વાતાદિ દોષોથી જ થયેલા
હોય છે. કારણ કે રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં દોષોના
સંબંધ વગર રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે જ નહીં
તોપણ આ વાતાદિ દોષોથી થયેલો છે એમ ન કહેતાં
આ રોગ રસથી થયેલો છે, આ રક્તથી થયેલો છે, આ
માંસથી થયેલો છે, આ મેદથી થયેલો છે, આ અસ્થિથી
થયેલો છે, આ મજ્જથી થયેલો છે, આ વીર્યથી થયેલો
છે' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૯

રસના દોષથી થનારા રોગો.

तत्रान्नाश्रद्धारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरहृल्लासत्-
सिगौरवहृत्पाण्डुरोगमार्गोपरोधकार्श्यवैरस्याङ्गसा-
दाकालवलीपलितदर्शनप्रभृतयो रसदोषजा वि-
काराः ॥ २० ॥

૧૯ અન્ન ઉપર અશ્રદ્ધા અને અરુચિ, ખોરાકનું પાચન
ન થવું, અંગોનું ભાંગવું, તાવ, મોળ, તૃષ્ણિ (જમેલાની
પેઠે અન્ન ઉપર અભાવ), શરીરનું ભારેપણું, હૃદ્રોગ,
સોતોનું રોકાઈ જવું, શરીરનું કૃશ થવું, મ્હોડાનું બદ-
સ્વાદપણું, શરીરનું સુસ્ત થવું અને સમય-અવસ્થા વગર
શરીરમાં કરચલી પડવી અને વાળનું સફેદ થવું વગેરે
રોગો રસના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

પિત્તના દોષથી થનારા રોગ.

कुष्ठविसर्पपिडकामशकनीलिकातिलकालकन्य-
च्छव्यङ्गैन्द्रलुप्तप्लीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोऽ-
र्बुदाङ्गमर्दासृग्दररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजा गु-
दमुखमेढ्रपाकाश्च ॥ २१ ॥

૨૦ કુષ્ઠ, રતવા, ફેડલી, મસ, નીલિકા, તલ, ન્યચ્છ, વ્યંગ, ઉદરી, અરેળના રોગો, વિદ્રધિ, ગુદમ, વાતરક્ત, અર્શી, રસોળી, અંગેનું લાંગવું, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, ગુદાનું પાકવું, મ્હોડાનું પાકવું અને લિંગનું પાકવું વગેરે રોગો રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧

માંસના દોષથી થનારા રોગો.

અધિમાંસાનુંદાર્શોઽધિજિહ્વોપજિહ્વોપકુશગલગુ-
ણિકાઽલજીમાંસસંઘાતૌષ્ટ્રપ્રકોપગલગણ્ડગણ્ડમા-
લાપ્રમૃતયો માંસદોષજાઃ ॥ ૨૨ ॥

૨૧ અધિમાંસ, રસોળી, અર્શી, અધિજિહ્વા, ઉપહ્વા ઉપક્રુશ, ગલશુંડિકા, અલહ, માંસસંઘાત, ઓષ્ટપ્રકોપ, ગલગંડ, ગંડમાળા વગેરે રોગો માંસના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૨

મેદના દોષથી થનારા રોગ.

ગ્રન્થિવૃદ્ધિગલગણ્ડાર્બુદમેદોજૌષ્ટ્રપ્રકોપમધુમેહા-
તિસ્થૌલ્યાતિસ્વેદપ્રમૃતયો મેદોદોષજાઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૨ ગાંઠ, વધરાવળ, ગલગંડ, રસોળી, મેદથી થતો ઓષ્ટપ્રકોપ, મધુમેહ, શરીરનું બહુ બડાપણું, બહુ પરસેવો વળવો વગેરે રોગો મેદના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

અસ્થિ (હાડકા)ના દોષથી થનારા રોગ.

અધ્યસ્થ્યધિદન્તાસ્થિતોદગૂલકુનલપ્રમૃતયોઽ-
સ્થિદોષજાઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૩ અધ્યસ્થિ (હાડકાનું વધવું), અધિદંત (દાંતનું વધવું), હાડકાંઓમાં સાથે ભાંકાતી હોય એવી વેદના થવી અને શૂળ નીકળવું, નખોનું બગડવું વગેરે રોગો અસ્થિના દોષથી થાય છે. ૨૪

મજ્જાના દોષથી થનારા રોગ.

તમોદર્શનમૂર્છામ્નમપર્વગૌરવસ્થૂલમૂલૌર્જન્મ-
નન્નામિષ્યન્દપ્રમૃતયો મજ્જદોષજાઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૪ આંખે અંધારા આવવાં, મૂર્છા આવવી, ચકરી આવવી, પર્વોને વિશે બડા મૂળવાળાં અને મોટા પ્રણે ઉત્પન્ન થવા, આંખો દુખવા ઉઠવી વગેરે રોગો મજ્જાના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫

વીર્યના દોષથી થનારા રોગ.

ક્લેવ્યાપ્રહર્ષશુક્રાદમરીશુક્રમેહશુક્રદોષાદ્યશ્ચ ત-
દોષજાઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ નપુંસકપણું, સ્ત્રીઓને બેધને કામ ઉત્પન્ન ન થવો, વીર્યની પથરી, શુક્રમેહ, વીર્ય સંબંધી દોષો વગેરે રોગો વીર્યના દોષથી થાય છે. ૨૬

મળસ્થાનના દોષથી થનારા રોગ.

ત્વગ્દોષાઃ સજ્જોઽતિપ્રવૃત્તિરયથાપ્રવૃત્તિર્વા મલા-
યતનદોષાઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૬ ચામડીના રોગો, મળોની પ્રવૃત્તિ ન થવી, બહુ પ્રવૃત્તિ થવી અથવાતો બેધએ તેના કરતાં વિરુદ્ધ થવી એ રોગો મળોના સ્થાનેના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ ઈંદ્રિયોના સ્થાનના દોષથી થનારા રોગ.

ઇન્દ્રિયાણામપ્રવૃત્તિરયથાપ્રવૃત્તિર્વેન્દ્રિયાયતન-
દોષાઃ । इत्येवं समास उक्तो विस्तरं निमित्तानि
चैषां प्रतिरोगं वक्ष्यामः ॥ २८ ॥

૨૭ ઈંદ્રિયોની પોતાના કાર્યમાં બીલકુલ પ્રવૃત્તિ ન થવી અથવાતો જેવી બેધએ તે કરતાં ઉલટી રીતે પ્રવૃત્તિ થવી એ રોગો ઈંદ્રિયોના સ્થાનેના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે જુદા જુદા ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સંક્ષેપમાં કહી. આ રોગોને વિસ્તાર તથા એઓનાં કારણો પ્રત્યેક રોગના પ્રકરણમાં કહીશું. ૨૮ શરીરના અવયવોમાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ. ભવતિ ચાત્ર ॥

કુપિતાનાં હિ દોષાણાં શરીરે પરિધાવતામ્ ।

यत्र सङ्गः स्ववैगुण्याद्याधिस्तत्रोपजायते ॥ २९ ॥

૨૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે:—દોષો ક્રાપાયમાન થઈને શરીરમાં પ્રસરવા લાગે છે અને માર્ગોના બગાડને લીધે અટકાને જ્યાં જ્યાં એકઠા થાય છે ત્યાં ત્યાં તેઓ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯

દોષોનો અને વ્યાધિઓનો નિત્ય સંબંધ

છ કે અનિત્ય ?

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं किं वातादीनां ज्वरादीनां
च नित्यः संश्लेषः परिच्छेदो वेति ॥ ३० ॥

૨૯ દોષો કારણ છે અને વ્યાધિઓ તેનાં કાર્ય છે એમ કહ્યું એટલે ફરીને આ વિષયમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે કે, જેમ અગ્નિને અને ઉષ્ણતાને નિત્ય સંબંધ છે એમ દોષોને અને વ્યાધિઓને પણ નિત્ય સંબંધ છે ? અથવા તો કુભારને અને ધરાને જેમ જુદા જુદા સ્થળમાં રહેવારૂપી અનિત્ય સંબંધ છે તેમ દોષોને અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓને જુદા જુદા રહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ છે. ૩૦

वातादिकनो नित्य संबंध मानवामां पणु दोष
आवे छे અને अनित्य संबंध मानवामां
पणु दोष आवे छे.

यदि नित्यः संश्लेषः स्यात्तर्हि नित्यातुराः सर्व
एव प्राणिनः स्युः । अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्व-
रादीनां चान्यत्र वर्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न भव-
तीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूला-
नीति तन्न ॥ ३१ ॥

૩૦ જે વાતાદિકનો રોગોની સાથે નિત્ય સંબંધ હોય તો સર્વેય પ્રાણીઓ નિત્ય રોગી રહેવાં બેધએ અને

એ વાતાદિ દોષોને અને રોગોને અનિલ સંબંધ હોય તો વાત આદિ દોષો અને જ્વર આદિ રોગો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં રહે છે તેથી તેઓનું એક સ્થાનમાં ચિહ્ન દેખાવું જોઈએ નહિ. આ બંને પક્ષમાં દોષ આવે છે. માટે વાત આદિ દોષો જ્વર વગેરે વ્યાધિઓનાં (રોગોનાં) મૂળ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ૩૧

વ્યાધિઓ અને દોષોને નિમિત્તથી સંબંધ થાય છે.

અત્રોચ્યતે । દોષાન્પ્રત્યાહ્યાય જ્વરાદયો ન ભવન્તિ । અથ ચ ન નિત્યઃ સંબંધો યથા હિ વિદ્યુ-દ્વાતાશનિવર્ષાણ્યાકાશં પ્રત્યાહ્યાય ન ભવન્તિ । સત્યપ્યાકાશો કદાચિન્ન ભવન્તિ । અથ ચ નિમિત્તતસ્તત્ત્વત્પત્તિરિતિ । તરજ્જ્વુદ્બુદ્બુદાદયશ્ચો-દકવિશેષા । एवं वातादीनां ज्वरादीनां च नापि संश्लेषो न परिच्छेदः शाश्वतिकः । अथ च नि-मित्तत एवोत्पत्तिरिति ॥ ३२ ॥

૩૧ આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:-જ્વર વગેરે વ્યાધિઓ દોષો વિના ઉત્પન્ન થાતા નથી છતાં દોષોને વ્યાધિઓની સાથે નિલ સંબંધ નથી. જેમ વિજળી, પવન, અશનિ તથા વરસાદ એઓની સ્થિતિ વાદળો વગર થાતી નથી છતાં કોઈ વાર વાદળો હોવા છતાં પણ વિજળી વગેરે હોતાં નથી પરંતુ નિમિત્ત મળતાં તેઓ વાદળોઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ જળના તરંગો અને જળના પરપોટાઓની સ્થિતિ પણ જળ વિના હોતી નથી. છતાં કોઈ વખતે જળ હોવા છતાં પણ જળના તરંગાદિક હોતા નથી અને કોઈ વખતે પવનરૂપી નિમિત્ત મળતાં જળમાં તરંગ આદિક ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ દોષો વિના થાતી નથી છતાં દોષો વિદ્યમાન છતાં કોઈ વખતે વ્યાધિઓ થાતા નથી અને કોઈ વખતે નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં વ્યાધિઓ થાય છે. વાતાદિક દોષોને તથા જ્વરાદિક વ્યાધિઓને અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની પેઠે નિલ સંબંધ નથી તેમ કુંભાર અને ઘટની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન રહેવારૂપી અનિલ સંબંધ પણ નથી. પરંતુ નિમિત્ત મળતાંજ દોષોમાંથી વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. (અને તે તે નિમિત્તો વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે.) ૩૨

રોગોની સંખ્યા વિશે સૂચના.

વિકારપરિમાણં ચ સંખ્યા ચૈર્ષાં પૃથક્ પૃથક્ ।

વિસ્તરેણોત્તરે તન્ને સર્વાં બાધાશ્ચ વક્ષ્યતે ॥૩૩॥

૩૨ વ્યાધિઓની કુલ સંખ્યા, પ્રત્યેક વ્યાધિઓની જુદી જુદી સંખ્યા, જ્વર, અતિસાર તથા શોષ વગેરે વ્યાધિઓ ઉત્તર તંત્રમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. ૩૩

અધ્યાય ૨૫ મો

અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મયિ (આઠ પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મ.)*

ઉપક્રમ.

અથાતોઽષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મયિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મયિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

છેદન કરવા (કાપવા) યોગ્ય રોગો.

છેદ્યા ભગન્દરા પ્રન્થિઃ શ્લેષ્મિકસ્તિલકાલકઃ ।

વ્રણવર્ત્માર્વુદાન્યર્શશ્ચર્મકીલોઽસ્થિમાંસગમ્ ॥ ૩ ॥

શલ્યં જતુમણિર્માંસસંઘાતો ગલશુણ્ડિકા ।

સ્નાયુમાંસશિરાકોથો વલ્મીકં શતપોનકઃ ॥ ૪ ॥

અધુવશ્ચોપદંશાશ્ચ માંસકન્ધધિમાંસકઃ ।

૨ ભગન્દર, કફથી થયેલી ગાંઠ, તલ, સડોલો વ્રણનો માર્ગ, રસોળી, અર્શ, ચર્મકીલ, માંસમાં કે હાડકાંઓમાં રહેલું શલ્ય, જતુમણિ, માંસસંઘાત, ગલશુણ્ડિકા, સ્નાયુ, માંસ અને શિરાનો સડો, વલ્મીક-રારી, શૂકદોષમાં ગણેલો શતપોનક, અધુવ, ઉપદંશ, માંસના અંકુર અને અધિમાંસ એ રોગો છેદન કરવાને-કાપવાને યોગ્ય છે. ૩-૪

ભેદન કરવા (ચીરવા) યોગ્ય રોગો.

મેઘા વિદ્રઘયોઽન્યત્ર સર્વજાઙ્ગન્યયસ્ત્રયઃ ॥ ૫ ॥

આદિતો યે વિસર્પાશ્ચ વૃદ્ધયઃ સવિદારિકાઃ ।

પ્રમેહપિડકાઃશોફસ્તનરોગાવમન્યકાઃ ॥ ૬ ॥

કુમ્ભીકાનુશયીનાઙ્ગો વૃન્દૌ પુષ્કરિકાલજી ।

પ્રાયશઃ શુદ્રરોગાશ્ચ પુષ્પુટૌ તાલુદન્તજૌ ॥ ૭ ॥

તુણ્ડિકેરી ગિલાયુશ્ચ પૂર્વે યે ચ પ્રપાકિણઃ ।

વસ્તિસ્તથાશ્મરીહેતોર્મદોજા યે ચ કેચન ॥ ૮ ॥

૩ ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્રધિ શિવાય આક્રીના સઘળા વિદ્રધિઓ, વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી થયેલી ગાંઠો, વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી થયેલા રતવા, વધરાળ, વિદારિકા, પ્રમેહપિડકા, સોજો, સ્તનના રોગો, શૂકદોષોમાં ગણેલો અવમન્યક, કુંભિકા, અનુશયી, નાડીત્રણુ-નાસૂર, કંઠરોગોમાંના એકવૃન્દ અને વૃન્દ નામના એ રોગો, શૂકદોષોમાંની પુષ્કરિકા, અલજી, ઘણાખરા શુદ્રરોગો, તાલુપુષ્પુટ, દન્તપુષ્પુટ, તુંડિકેરી, ગિલાયુ, પહેલાં પાકીને પછી ઉત્પન્ન થનારા ભગન્દર વગેરે રોગો

* અષ્ટવિધ કહેતાં આઠ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ કહેતાં છેદન, ભેદન વગેરે શસ્ત્રથી કરવામાં આવતું કર્મ તે વિષયનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું અષ્ટવિધ-શસ્ત્રકર્મયિ એવું નામ છે.

અને મેદથી થયેલા રોગો ભેદન કરવાને-ચીરવાને યોગ્ય છે. મૂત્રાશયને પથરી કહાડવામાટે જ ચીરવું, ખીબ્ન કારણથી કદી પણ ચીરવું નહીં. ૫-૮

લેખન કરવા (છોલવા) યોગ્ય રોગો.

લેખ્યાશ્ચત્સો રોહિણ્યઃ કિલાસમુપજિહ્વિકા ।

મેદોજો દન્તવૈદર્મો ગ્રન્થિર્વર્તમાધિજિહ્વિકા ॥ ૯ ॥

અર્શોસિ મળ્ડલં માંસકન્દી માંસોન્નતિસ્તથા ।

૪ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને સન્નિપાતથી થયેલી રોહિણી, કિલાસ-કાઠ, ઉપજિહ્વિકા, મેદથી થયેલા રોગો, દંતવૈદર્મ, ગ્રન્થિ, ત્રણનું મ્હોટું તથા આંખની પાપણ, અધિજિહ્વિકા, અર્શ, કાઠ વગેરેનાં મંડલો, માંસના ન્હાના અંકુરો અને માંસનું ઉંચું થયું એ રોગો લેખન કરવાને-છોલવાને યોગ્ય છે. ૬-૧૦

વેધન કરવા (વીંધવા) યોગ્ય રોગો.

વેધ્યાઃ શિરા बहुविधा मूत्रवृद्धिर्दकोदरम् ॥ ૧૦ ॥

૫ ધણા પ્રકારની શિરાઓ, મૂત્રવૃદ્ધિ અને જલોદર એ રોગો વેધન કરવાને (વીંધવાને) યોગ્ય છે. ૧૦

સળીથી તપાસવાને યોગ્ય રોગો.

एष्या नाड्यः सशलयाश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये ।

૬ નાડીત્રણો, જેની અંદર શલ્ય રહી ગયેલું હોય એવા ત્રણો અને આડાઅવળા માર્ગમાં ગયેલા ત્રણો એપણુ કરવાને (સોદહડા વગેરેની શળીથી અંદરનો માર્ગ તપાસવાને) યોગ્ય છે. ૧૧

આહાર્ય (ખેંચી કહાડવાયોગ્ય) રોગો.

आहार्याः शर्करास्तिस्रो दन्तकर्णमलाश्च ॥ ૧૧ ॥

શલ્યાનિ મૂઠગર્માશ્ચ વર્ચશ્ચ નિચિતં ગુદે ।

૭ દન્તશર્કરા, મૂત્રશર્કરા અને પાદશર્કરા એ ત્રણ પ્રકારની શર્કરાઓ-કાંકરીઓ; અહુ હલતા દાંતો, કાનનો મેલ, પથરી, શલ્યો, મૂઠગર્લ અને ગુદામાં એકઠી થયેલી વિષા એ સઘળા રોગો આહાર્ય (ખેંચી કહાડવા યોગ્ય) છે. ૧૧

સ્નાવ કરાવવાયોગ્ય રોગો.

स्नाव्या विद्रथयः पंच भवेयुः सर्वजाहते ॥ ૧૨ ॥

कुष्ठानि वायुः सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः ।

पाल्यामयाः स्त्रीपदानि विषजुष्टं च शोणितम् ૧૩

अर्बुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितस्तु ये ।

त्रयस्यश्ચોપદંશાઃ સ્તનરોગા વિદારિકા ॥ ૧૪ ॥

શૌષિરો ગલશાલૂકં કળ્પકઃ ક્ષમિદન્તકઃ ।

દન્તવેષ્ટઃ સોપકુશઃ શીતાદો દન્તપુષ્પુટઃ ॥ ૧૫ ॥

પિત્તાસૂક્ષ્મકાજાશ્ચૌષ્ઠ્યાઃ ક્ષુદ્રરોગાશ્ચ ભૂયશઃ ।

૮ સંનિપાતથી થયેલા વિદ્રધિ શિવાયના આડીના પાંચે પ્રકારના દુષ્ટ વિદ્રધિઓ, ચામડીના રોગો, જેમાં વેદના થતી હોય એવા વાતરોગ, એક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો સોભે (ત્રણશોથ-ગુમકું), કાનની પૂટોના રોગો,

સ્ત્રીપદ, (હાથી પગાનો રોગ) વિપથી દૂષિત થયેલું રક્ત, રસોળા, રતવા, વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી થયેલી ગ્રન્થિઓ, વાયુથી-પિત્તથી અને કફથી થયેલા ઉપદંશો, સ્તનના રોગો, વિદારિકા, શૌષિર, ગલશાલૂક, કંટક, ક્ષમિદંતક, દંતવેષ્ટક, ઉપકુશ, શીતાદ, દંતપુષ્પુટ, પિત્ત, રક્ત અને કફ એઓથી ઉત્પન્ન થયેલા ઓઠના રોગો અને ધણાખરા ક્ષુદ્ર રોગો એઓ સ્નાવ કરાવવા યોગ્ય છે. ૧૨-૧૫

સીવવાયોગ્ય રોગો.

સીવ્યા મેદઃસમુત્થાશ્ચ મિન્નાઃ સુલિખિતા ગદાઃ ।

સચોવ્રણાશ્ચ યે ચૈવ ચલસંધિવ્યપાશ્રયાઃ ॥ ૧૬ ॥

૯ મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા, ચીરેલા તથા સારી રીતે ખોતરેલા રોગો સીવવા યોગ્ય છે. તુરતમાં થયેલાં ત્રણો તથા હાથ પગ વગેરેના હાલતા સાંધાઓમાં થયેલા ત્રણો પણ સીવવા યોગ્ય છે. ૧૬

સીવવાને અયોગ્ય ત્રણો.

ન ક્ષારાગ્નિવિષૈર્જુષ્ટા ન વા મારુતવાહિનઃ ।

નાન્તર્લોહિતશલ્યાશ્ચ

૧૦ જે ત્રણો ક્ષાર, અગ્નિ અને વિપ એઓથી થયેલા હોય, જે ત્રણોમાંથી પવન નીકળતો હોય અને જે ત્રણોની અંદર અગરેલું લોહી કે શલ્ય રહી ગયું હોય તે ત્રણોને સીવવા નહીં. ૧૭

સીવવાને અયોગ્ય ત્રણોની ચિકિત્સા.

તેષુ સમ્યગ્વિશોધનમ્ ॥ ૧૭ ॥

પાંશુરોમનસ્નાદીનિ ચલમસ્થિ ભવેષ્ચ યત્ ।

અદ્દતાનિ યતોડમૂનિ પાચયેયુર્મૃશં વ્રણમ્ ॥ ૧૮ ॥

રુજશ્ચ વિવિધાઃ કુર્યુઃ

૧૧ ઉપર કહેલા ત્રણોને એકદમ સીવવા નહિ પરંતુ તેઓને સારીરીતે શુદ્ધ કરવા જોઈએ. કેમકે ત્રણની અંદર રહેલા રજ, વાળ, નખ વગેરે શલ્યો અને ખંડિત થયેલું હાડકું એઓને ખંદાર કહાડ્યા વિના જે ત્રણને સીવી દેવામાં આવે તો એ સઘળાં શલ્યો ત્રણને એકદમ પકાવે છે અને ત્રણમાં અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. (એટલામાટે ત્રણોને શુદ્ધ કરવા જોઈએ એટલે તેઓની અંદર રહેલા દુષ્ટ રક્ત, શલ્ય વગેરેને કહાડી નાંખવા જોઈએ). ૧૭-૧૮

ત્રણને ક્યારે સીવવો ?

તસ્માદેતાન્ વિશોધયેત્ ।

તતો વ્રણં સમુજ્જમ્ય સ્થાપયિત્વા યથાસ્થિતમ્ ૧૯

૧૨ તે માટે ત્રણોને શુદ્ધ કરવા અને ત્રણને શુદ્ધ કર્યા પછી તેને ઉચો કરી તથા ચામડી વગેરેને બરાબર બેસ્તાં કરીને પછી તેને સીવવો. ૧૯

વ્રણને સીવવામાં કેવા દોરાઓનો ઉપયોગ કરવો ?

સીવ્યેત્ સૂક્ષ્મેણ સૂત્રેણ વલ્કેનાશ્મન્તકસ્ય વા ।
શણજક્ષોમસૂત્રાભ્યાં સ્નાયવા વાલેન વા પુનઃ ॥૨૦॥
મૂર્વાગુદ્ધૃતીતાનૈર્વા સીવ્યેત્ ;

૧૩ વ્રણને સીવવામાટે ઝીણા સુતરના દોરા અથવા આસોંદરાની છાલની રેશાઓ, અથવા શણના દોરા, અથવા અળસીના દોરા, અથવા સ્નાયુ, અથવા વાળ, અથવા મૂર્વાના કે ગળોના તાંતણાઓ એમાંની જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં યોગ્ય જણાય અથવા જે વસ્તુ તે સમયે મળી આવે તેનો દોરા તરીકે ઉપયોગ કરવો અને તેનાથી વ્રણને સીવવો. ૨૦

વ્રણને સીવવાના ચાર પ્રકાર.

વેલ્લિતકં શનૈઃ ।

સીવ્યેદ્ગોફણિકાં વાપિ સીવ્યેદ્વા તુન્નસેવર્નામ્ ૨૧
ઋજુગ્રન્થિમથો વાપિ યથાયોગમથાપિ વા ।

૧૪ અનુવેલ્લિતક, ગોફણિકા, તુન્નસેવર્ની અને ઋજુ-ગ્રન્થિ એવા નામના વ્રણને સીવવાના ચાર પ્રકારો છે. એ ચાર પ્રકારોમાંના કોઈ પણ પ્રકારથી અથવા તેો જે વ્રણને જે પ્રકાર યોગ્ય જણાય તે પ્રકારથી તે વ્રણને ધીરે ધીરે સીવવો. ૨૧

વ્રણને સીવવામાટે સોધઓ.

દેશેડલપમાંસે સંધૌ ચ સૂચી વૃત્તાદ્ગુલદ્વયમ્ ॥૨૨॥
આયતા ટ્ર્યદ્ગુલા ટ્ર્યસ્લા માંસલે વાપિ પૂજિતા ।
ધનુર્વક્રા હિતા મર્મફલકોશોદરોપરિ ॥ ૨૩ ॥
દ્વ્યેતાસ્ત્રિવિધાઃ સૂચીસ્તીક્ષ્ણાગ્રાઃ સુસમાહિતાઃ ।
કારયેન્માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રપરિમણ્ડલાઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૫ થોડા માંસવાળા ભાગમાં થયેલા વ્રણને સીવવા માટે ગોળ અને એ આંગળ લાંબી સોઈ હોવી જોઈએ. ધણા માંસવાળા ભાગમાં થયેલા વ્રણને સીવવામાટે વ્રણ આંગળ લાંબી અને છેડાના ભાગમાં વ્રણ હાંસીયાવાળી સોઈ હોવી જોઈએ. મર્મસ્થળોમાં, વૃષણોમાં કે પેટમાં થયેલા વ્રણને સીવવામાટે ધનુષના જેવી વાંકી સોઈ હોવી જોઈએ. આ વ્રણે પ્રકારની સોઈઓ તીક્ષ્ણ અણીવાળી, અરાખર પકડી શકાય એવી અને જાડા પુલના ડીંટીઆના આગલા ભાગના જેવી ગોળ બનાવવી. ૨૨-૨૪

વ્રણમાં કયા સ્થાનમાં ટાંકા મારવા ?

નાતિદુરે નિકૃષ્ટે વા સૂચીં કર્મણિ પાતયેત્ ।

દૂરાદુજો વ્રણૌષ્ઠસ્ય સન્નિકૃષ્ટેડવલુચ્ચનમ્ ॥ ૨૫ ॥

૧૬ વ્રણને સીવતી વખતે વ્રણના મ્હોડાથી બહુ સમીપમાં કે બહુ દૂર સોઈથી ટાંકા મારવા નહી. કેમકે વ્રણના મ્હોડાની બહુ સમીપમાં ટાંકા મારીને સીવવાથી ટાંકા ઉતરડાઈ જાય છે-તુટી જાય છે અને વ્રણના

મ્હોડાથી બહુ દૂર ટાંકા મારીને સીવવાથી વ્રણમાં વેદના થાય છે. ૨૫

વ્રણને સીવ્યા પછીની ચિકિત્સા.

અથ ક્ષોમપિચુચ્છન્નં સુસ્યૂતં પ્રતિસારયેત્ ।

પ્રિયદ્ગ્વજ્જનયદ્ગ્યાદ્ગોધ્રચૂર્ણૈઃ સમન્તતઃ ॥ ૨૬ ॥

શલુકીફલચૂર્ણૈર્વા ક્ષોમધ્યામેન વા પુનઃ ।

તતો વ્રણં યથાયોગં બદ્ધાચારિકમાદિશેત્ ॥ ૨૭ ॥

પતદદૃષ્ટવિધં કર્મ સમાસેન પ્રકીર્તિતમ્ ।

વિકિત્સિતેષુ કાત્સ્ન્યેન વિસ્તરસ્તસ્ય વક્ષ્યતે ૨૮

૧૭ વ્રણને સારી રીતે સીવી લીધા પછી અલસીના રેશાઓથી બનાવેલા વસ્ત્રથી તથા રુના પુંખડાથી વ્રણને ઢાંકી, તેની ચોતરફ ઘઉંલા, રસવન્તી, જેડીમધ અને લોધર એઓનું ચૂર્ણ અથવા સાલેડાના ફળનું ચૂર્ણ અથવા અલસીના રેશાઓથી બનાવેલા વસ્ત્રની રાખનું ચૂર્ણ ભરભરાવીને તેને યોગ્ય બંધથી બાંધી લેવો. તે પછી (સૂત્રસ્થાનના 'વ્રણિતોપાસનીય' નામના ૧૮મા અધ્યાયમાં કહેલા) આહારાવહારના નિયમો તેને બતાવી દેવા. આ આઠ પ્રકારના શસ્ત્રકર્મવિષે અહીં સંક્ષેપથી કહેવામાં આવ્યું છે. ચિકિત્સાસ્થાનમાં એ વિશે વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવશે. ૨૬-૨૮

શસ્ત્રપ્રયોગ કરતી વખતે ચાર પ્રકારની

આપત્તિની સંભાળ રાખવી.

હીનાતિરિક્તં તિર્યકચ ગાત્રચ્છેદનમાત્મનઃ ।

પતાશ્ચત્સોડૃષ્ટવિધે કર્મણિ વ્યાપદઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૯॥

૧૮ આઠે પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મ કરતી વખતે શસ્ત્રને જેટલો જોઈએ તેથી ઓછો પ્રયોગ થવો અથવા વધારે પ્રયોગ થવો, શસ્ત્રનું વાંકું જતું તથા શસ્ત્રપ્રયોગ કરનારનું પોતાનું અંગ કપાઈ જતું એ રીતે ચાર પ્રકારની આપત્તિ અને છે. એટલા માટે એવી રીતે સાવધાની રાખીને શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો કે જેથી આ ચાર પ્રકારની આપત્તિઓ બનવા પામે નહીં. ૨૯

શસ્ત્રપ્રયોગના હીનયોગથી વિકારો થવાનો સંભવ.

અજ્ઞાનલોભાહિતવાક્યયોગ-

મયપ્રમોહૈરપરૈશ્ચ ભાવૈઃ ।

યદા પ્રયુક્તિમિષકુશલં

તદા સશેષાન્કુરુતે વિકારાન્ ॥ ૩૦ ॥

૧૯ જે વૈદ્ય અજ્ઞાન, લોભ, શત્રુઓની શીખવણી, ભય તથા મોહ એ કારણોથી અથવા તેો ખીજાં કારણોથી શસ્ત્રનો હીનપ્રયોગ કરે તેો તેથી ખીજા પણ કેટલાએક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦

શસ્ત્રાદિકની ક્રિયા નહિ જાણનારા મૂર્ખ વૈદ્ય પાસે શસ્ત્રાદિકની ક્રિયા કરાવવી નહિ.

તં ક્ષારશસ્ત્રાગ્નિભિરૌષધૈશ્ચ

મૂયોડમિયુજ્ઞાનમયુક્તિયુક્તમ્ ।

જિજીવિષુર્દુરત एव वैद्यं
विवर्जयेदुग्रविषाम्निवृत्त्यम् ॥ ૩૧ ॥

૨૦ શસ્ત્રની અરોઅર યોજના કરી નહિ જાણનારો મૂર્ખ વૈદ્ય જો ફરીવાર પણ ક્ષાર, શસ્ત્ર, અગ્નિ કે ઔષધ એઓનો પ્રયોગ કરવાને તૈયાર થાય તો જીવવાની ઇચ્છા રાખનારા રોગીએ તેને ભયંકર વિષ અને અગ્નિના જેવો પ્રાણુ હરનાર સમજીને દૂરથી જ ભાગ કરી દેવો. ૩૧

મૂર્ખ વૈદ્ય પ્રાણુનો પણ નાશ કરે છે.

तदेव युक्तं त्वतिमर्मसंधीन्
हिंस्याच्छिरां स्नायुमथास्थि चैव ।
मूर्खप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन
प्राणैर्वियुज्ज्यादथवा कथंचित् ॥ ૩૨ ॥

૨૧ જો મૂર્ખ વૈદ્ય શસ્ત્રનો અતિયોગ કરે તો તેથી મર્મ, સન્ધિ, શિરા, સ્નાયુ અને અસ્થિ કપાઈ જાય છે અથવા તો કોઈ વખત ક્ષણમાત્રમાં મનુષ્યના પ્રાણુનો પણ નાશ કરે છે. ૩૨

મર્મમાં શસ્ત્રનો જખમ થવાથી થનારા રોગો.

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं संस्वपनोष्णता च ।
स्वस्तांगता मूर्छनमूर्ध्वात-
स्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ ૩૩ ॥
मांसोदकामं रुधिरं च गच्छे-
त्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तથૈવ ।
दशार्द्धसंख्येष्वपि हि क्षतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ ૩૪ ॥

૨૨ માંસમર્મ, શિરામર્મ, સન્ધિમર્મ, સ્નાયુમર્મ અને અસ્થિમર્મ એ પાંચ પ્રકારના મર્મોમાં શસ્ત્રથી જખમ થયો હોય તો માથામાં ચક્રી આવવી, બકબું, પડી જવું, ચિત્તનું અસ્વસ્થ થવું, શરીરના વ્યાપારોનું બંધ પડી જવું, બલનો ક્ષય થવો, શરીરમાં ઉષ્ણતા થવી, અંગોનું શિથિલ થવું, મૂર્છા આવી જવી, શ્વાસ થવો, વાયુથી નાના પ્રકારની વેદનાઓ થવી અને સઘળી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓનું બંધ પડી જવું એ લક્ષણો થાય છે તથા જખમમાંથી માંસના ઘોણુ જેવો સ્વાવ અને રક્ત વહેવા માંડે છે. ૩૩-૩૪

શિરા કપાઈ ગઈ હોય તેનાં લક્ષણ.

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं स्ववेदै क्षततश्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्ता-
च्छिन्नासु भिन्नास्वथवा शिरासु ॥ ૩૫ ॥

૨૩ શસ્ત્રપ્રયોગ કરતાં શિરા કપાઈ જાય કે ચીરાઈ જાય તો જખમમાંથી ઇન્દ્રગોપ નામના કીડાના જેવું શતું લોહી બહુ જ સ્રવવા લાગે છે અને તેથી (સૂત્ર-

સ્થાનના 'શોણિતવર્ણનીય' નામના ૧૪ મા અધ્યાયમાં કહેલા) રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ માથું દુખવું વગેરે વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૫

સ્નાયુ કપાઈ ગયો હોય તેનાં લક્ષણ.

कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः
क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
चिराद्गणो रोहति यस्य चापि
तं स्नायुविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ ૩૬ ॥

૨૪ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં સ્નાયુમાં જખમ થયો હોય તો શરીર ખુંધું થઈ જાય છે, શરીરના અવયવોમાં પીડા થાય છે, સઘળું શરીર સઘળી ક્રિયાઓ કરવામાં અશક્ત થઈ જાય છે, ગંભીર વેદનાઓ થાય છે અને વ્રણ ઘણું દિવસે રુઝાય છે. ૩૬

ચલ અને અચલ સંધિમાં જખમ થયો હોય તેનાં લક્ષણ.

शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च
बलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ ।
क्षतेषु संधिष्वचलाचलेषु
स्यात्संधिकर्मोपरतिश्च लिङ्गम् ॥ ૩૭ ॥

૨૫ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં ચલ કે અચલ સન્ધિમાં જખમ થયો હોય તો સોજો બહુ જ વધી પડે છે, ભયંકર વેદનાઓ થાય છે, બલનો ક્ષય થાય છે, સાંધાઓમાં ભાંગવા જેવી પીડા અને સોજો થાય છે તથા તે સન્ધિની સઘળી ક્રિયાઓ બંધ પડી જાય છે. ૩૭

હાડકામાં જખમ થયો હોય તેનાં લક્ષણ.

घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्वास्ववस्थासु न शान्तिरस्ति ।
तृष्णाङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक्च
तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ ૩૮ ॥

૨૬ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં હાડકામાં જખમ થયો હોય તો રાતદિવસ ભયંકર વેદનાઓ થાય છે, કોઈ પણ અવસ્થાઓમાં રોગીને શાંતિ મળતી નથી, તરશ લાગ્યા કરે છે, શરીર સુસ્ત થઈ જાય છે, જખમમાં સોજો ચઢી આવે છે અને પીડા થાય છે. ૩૮

સંધિ, શિરા, સ્નાયુ, અથવા તો હાડકું પોતાના મર્મ સાથે જખમમાં હોય તો તેનાં લક્ષણો.

यथास्वमेतानि विभावयेयु-
लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ।

૨૭ સંધિ, શિરા, સ્નાયુ કે હાડકું પોતાનાં મર્મ સાથે છેદાયાં હોય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક એકનાં ચિહ્ન થાય છે તથા આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ભ્રમ, અસંખલ્લાપણુ વગેરે ચિહ્નો પણ થાય છે.

માંસના મર્મમાં જખમ થવાથી થનારાં ચિહ્ન.

સ્પર્શ ન જાનાતિ વિપાણ્ડુવર્ણો

યો માંસમર્મણ્યમિતાહિતઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

૨૮ શસ્ત્રક્રિયા કરતી વખતે માંસના મર્મભાગમાં જખમ થાય તો તે મનુષ્યને કોઈપણ પ્રકારના સ્પર્શની ખબર પડતી નથી અને શરીરનો વર્ણ (રંગ) અત્યંત શીઠા પડી જાય છે. ૩૯

શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાનાં જ શરીરને કાપી

નાખનારા વૈદ્યનો ત્યાગ કરવો.

આત્માનમેવાથ જઘન્યકારી

શસ્ત્રેણ યો હન્તિ હિ કર્મ કુર્વન્ ।

તમાત્મવાનાત્મહનં કુર્વૈદ્યં

વિવર્જયેદાયુરમીપ્સમાનઃ ॥ ૪૦ ॥

૨૯ ખરાબ રીતે શસ્ત્રક્રિયા કરનારો જે વૈદ્ય શસ્ત્રકર્મ કરતી વખતે શસ્ત્રથી પોતાનું જ અંગ કાપી નાખે તે આત્મહાતી વૈદ્યને જીવવાની ઇચ્છા રાખનારા બુદ્ધિમાન રોગીએ છોડી જ દેવો. ૪૦

શસ્ત્રો આહાંઅવળાં નાંખવાથી થનારા દોષો.

તિર્યકપ્રણિહિતે શસ્ત્રે દોષાઃ પૂર્વમુદાહૃતાઃ ।

તસ્માત્પરિહરન્દોષાન્કુર્યાંચ્છસ્ત્રાનિપાતનમ્ ॥ ૪૧ ॥

૩૦ શસ્ત્ર આહુંઅવળું નાંખવાથી જે દોષો (તુક-સાનો) થાય છે તે પૂર્વે (સૂત્રસ્થાનના અગ્રોપહરણીય નામના પાંચમા અધ્યાયના ૧૪ માં સૂત્રમાં) કહેલા છે. તે માટે પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા દોષોનો ભાગ કરીને અર્થાત્ તેવા દોષો નહિ કરતાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી. ૪૧

વૈદ્યે રોગીનું પુત્રવત્ પાલન કરવાનાં કારણ.

માતરં પિતરં પુત્રાન્બાન્ધવાનપિ ચાતુરઃ ।

અથૈતાનમિશક્તૈઃ વૈદ્યે વિશ્વાસમેતિ ચ ॥ ૪૨ ॥

વિસૃજત્યાત્મનાત્માનં ન ચૈનં પરિશક્તે ।

તસ્માત્પુત્રવદેવૈનં પાલયેદાતુરં મિષક ॥ ૪૩ ॥

૩૧ રોગી પોતાનાં મા, બાપ, પુત્રો અને સગાસંબંધીઓ એઓના ઉપર પણ કદાચ શંકા રાખે છે પરંતુ વૈદ્યના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે અને પંડે જ પોતાનું શરીર વૈદ્યના હાથમાં સોંપી દે છે તેમ તેની ઉપર કદી પણ શંકા લાવતો નથી. તે માટે વૈદ્ય પુત્રની પેઠે જ રોગીનું પાલન કરવું જોઈએ. ૪૨-૪૩

રોગને માટે ક્રિયાઓનો નિર્ણય.

કર્મણા કશ્ચિદ્દેકેન દ્વાભ્યાં કશ્ચિન્નિમિસ્તથા ।

વિકારઃ સાધ્યતે કશ્ચિન્નુર્ભિરપિ કર્મભિઃ ॥ ૪૪ ॥

૩૨ કોઈ રોગ એક ક્રિયાથી, કોઈ રોગ બે ક્રિયાથી, કોઈ રોગ ત્રણ ક્રિયાથી અને કોઈ રોગ ચાર ક્રિયાથી પણ મટી શકે છે. ૪૪

ઉત્તમ ચિકિત્સા કરવાથી ધર્માદિકનો

લાભ થાય છે.

ધર્માર્થો કીર્તિમત્સર્થ સતાં પ્રહણમુક્તમમ્ ।

પ્રાપ્નુયાત્સ્વર્ગવાસં ચ હિતમારભ્ય કર્મણા ॥ ૪૫ ॥

૩૩ વૈદ્ય ચિકિત્સાથી રોગીનું હિત કરીને ધર્મ, અર્થ, મહાન્ કીર્તિ, સત્પુરુષો તરફથી ઉત્તમ માન અને સ્વર્ગ-મા વાસ એઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૫

અધ્યાય ૨૬ મો

૧ પ્રનષ્ટશલ્યવિજ્ઞાનીય (શરીરમાં ગુમ થઈ ગયેલાં શલ્યના વિજ્ઞાન વિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતઃ પ્રણષ્ટશલ્યવિજ્ઞાનમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અંહીથી હું 'પ્રનષ્ટ-શલ્યવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

શલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

'શલ' 'શ્વલ' આગુગમને ધાતુસ્તસ્ય શલ્યમિતિ
રૂપમ્ ॥ ૩ ॥

૨ સંસ્કૃત ભાષામાં 'શલ' ધાતુનો અર્થ 'જલદી જવું' એવો થાય છે અને એ ધાતુને 'શ્વ' એવો કૃત પ્રલય લાગવાથી 'શલ્ય' એવું રૂપ થાય છે. ૩

શલ્યના ભેદો.

તદ્વિવિધં શારીરમાગન્તુકં ચ ॥ ૪ ॥

૩ તે શલ્ય શારીર અને આગન્તુ એ ભેદોથી બે પ્રકારનું છે. ૪

આ શાસ્ત્રનું શલ્યશાસ્ત્ર નામ પડવાનું કારણ.

સર્વશારીરાબાધકરં શલ્યં તદિહોપદિશ્યત ઇત્યતઃ
શલ્યશાસ્ત્રમ્ ॥ ૫ ॥

૪ સર્વ શરીરને અથવા તેના કોઈ પણ ભાગને પીડા કરનારી જે વસ્તુ તેને 'શલ્ય' કહેવામાં આવે છે અને તે 'શલ્ય'નું આ તન્ત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એટલા માટે આ શાસ્ત્રને 'શલ્યશાસ્ત્ર' એવું નામ આપવામાં આવે છે. ૫

૧ શલ્ય કહેતાં શરીરમાં ઝડપથી પ્રવેશ કરીને પીડા કરનારો પદાર્થ. અને પ્રણુષ્ટ કહેતાં ગુમ થઈ જવું. શરીરમાં ગુમ થઈ ગયેલાં શલ્યના જ્ઞાનનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહ્યો છે તેથી આ અધ્યાય પ્રણુષ્ટશલ્યવિજ્ઞાનીય નામનો કહેવાય છે.

શારીર અને આગંતુ શલ્યનાં લક્ષણો.

તત્ર શારીરં રોમનસ્નાદિ ધાત્વોઽન્નમલા દોષાશ્ચ
દુષ્ટાઃ । આગન્ત્વપિ શારીરશલ્યવ્યતિરેકેણ યા-
વન્તો ભાવા દુઃસ્ખમુત્પાદયન્તિ ॥ ૬ ॥

૫ શારીર અને આગંતુ એ બે પ્રકારના શલ્યોમાં
દુષ્ટ થયેલાં—રોગગ્રસ્ત થયેલાં સ્વાંડા, નખ, પાંપણ વગેરે
વસ્તુઓ, રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓ, મૂત્ર, પુરીષ વગેરે
અન્નના મળો અને વાયુ વગેરે દોષો એઓને ‘શારીર-
શલ્ય’ કહેવામાં આવે છે અને શારીર શલ્યો શિવાય
બીજા તૃણ, કાષ્ટ, પાપાણુ વગેરે જેટલા પદાર્થો શારીરમાં
અને મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તેઓને ‘આગન્તુ શલ્ય’
કહેવામાં આવે છે. ૬

શલ્યનું સ્વરૂપ.

અધિકારો હિ લોહવેણુવૃક્ષતૃણશૃક્લાસ્થિમયેષુ
તત્રાપિ વિશેષતો લોહેષ્વેવ, વિશસનાર્થોપપન્ન-
ત્વાલ્લોહસ્ય । લૌહાનામપિ દુર્વારત્વાદણુમુખત્વા-
દૂરપ્રયોજનકરત્વાશ્ચ શર પવાધિકૃતઃ ॥ ૭ ॥

૬ લોહું, વાંસ, લાંકડાં, ખડ, શીંગડાં, અને હાડકાં
એ પદાર્થોમાં શલ્ય થવાની યોગ્યતા છે (એટલે એ
પદાર્થોનાં શલ્યો અને છે) તેઓમાં પણ વળી લોહમાં
શલ્ય થવાની વિશેષ યોગ્યતા છે. કેમકે બીજા પદાર્થો
કરતાં લોહું મારવાના કામમાં વધારે ઉપયોગી છે.
લોહાના પદાર્થોમાં પણ બાણમાંજ શલ્ય થવાની વિશેષ
યોગ્યતા છે કેમકે બાણનું મુક્કેલીથી વારણુ થઈ શકે
છે, તેનું મ્હોડું ઝીણી અણીવાળું હોય છે અને તે છોટી
ધારેલા પ્રયોજનને (નીશાનને) પાર પાડી શકે છે
(વીધી શકે છે). ૭

એ પ્રકારનાં બાણ.

સ દ્વિવિધઃ કર્ણી શ્રુક્ષ્ણશ્ચ । તત્ર પ્રાયંણ વિવિધ-
વૃક્ષપત્રપુષ્પફલતુલ્યાકૃતયો વ્યાખ્યાતા વ્યાલમૃગ-
પક્ષિવક્ત્રસદશાશ્ચ ॥ ૮ ॥

૭ એ બાણો કર્ણી (કાનવાળા) અને શ્રુક્ષ્ણ—(કાન
વગરના—સીધા) એમ બે પ્રકારના થાય છે. બાણનું
મ્હોડું ઘણું કરીને નાના પ્રકારના વૃક્ષાનાં પાનડા, પુલ
અને ફલ એઓના જેવી આકૃતિવાળું અથવા હિસક
પશુઓ અને પક્ષિઓના મ્હોડાના જેવી આકૃતિવાળું
હોય છે. ૮

શારીરમાં શલ્યની પાંચ પ્રકારે ગતિ થાય છે.

સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણૂનાં વા પશ્ચવિધો
ગતિવિશેષ ઋર્ધ્વમધોઽર્વાચીનસ્તિર્યગ્જુરિતિ ॥૯॥

૮ મ્હોડાં કે ન્હાનાં સઘળાં શલ્યો શારીરમાં ઉંચે,
નીચે પાછળથી આડાં અને સીધાં એમ પાંચ પ્રકારે ગતિ
કરે છે (પ્રવેશ કરે છે—જાય છે.) ૯

શલ્યો શારીરના કયા સ્થાનોમાં રહે છે ?

તાનિ યદા વેગક્ષયાત્પ્રતિઘાતાદ્વા ત્વગાદિષુ ઘ્ર્ણ-
વસ્તુષ્વવતિઘ્ર્ણન્તે ધમનીસ્રોતોઽસ્થિતદ્ધિવરપેશો-
પ્રમૃતિષુ વા શારીરપ્રદેશેષુ ॥ ૧૦ ॥

૯ તે શલ્યો શારીરમાં દાખલ થયા પછી વેગ બંધ
પડવાથી અથવા તે વેગનો પ્રતિઘાત થવાથી શારીરમાં
જ અટકીને ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, સન્ધિ,
કોઠા અને મર્મ એ આઠ પ્રણુને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનોમાં
અથવા ધમનીઓમાં, સ્રોતોમાં, અસ્થિઓમાં, અસ્થિઓ-
નાં ફિદ્રોમાં અથવા તે માંસની પેશીઓમાં એ રીતે
શારીરના પ્રદેશોમાં દાખલ થઈને રહે છે. ૧૦
શારીરમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણુ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

તત્ર શલ્યલક્ષણમુચ્યમાનમુપધારય ।

તશ્ચ દ્વિવિધં સામાન્યં વૈશેષિકં ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ શારીરમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણુ કહું છું તે
સાંભળો:-શારીરમાં રહેલા શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણો
અને વિશેષ લક્ષણો એ રીતે બે પ્રકારનાં લક્ષણો છે. ૧૧

શારીરમાં રહેલાં શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણુ.

શ્યાવં પિડકાવન્તં શોફવેદનાવન્તં મુદુર્મુદુઃ
શોણિતાસ્ત્રાવિણં બુદ્બુદ્વદુન્નતં મૃદુમાંસં ચ વ્ર્ણં
જાનીયાત્સશલ્યોઽયમિતિ સામાન્યલક્ષણમેતદુ-
ક્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ જે પ્રણુ કાળો પડી ગયો હોય, તેમાં ફેડલીઓ
થયેલી હોય, સોજાં ચ્હડેલો હોય, વેદનાઓ થતી હોય,
વારંવાર માંહેથી રક્ત સ્રવતું હોય, પ્રણુ પરપોટાની પેઠે
ઉપસેલો હોય અને તેનું માંસ નરમ હોય તે બાણનું
કે આ પ્રણુમાં શલ્ય રહી ગયું છે. આ પ્રમાણે શારીરમાં
રહેલાં શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણુ કહ્યાં. ૧૨

શારીરમાં રહેલાં શલ્યનાં વિશેષ લક્ષણુ.

વૈશેષિકં તુ ત્વગ્ગતે વિવર્ણઃ શોફો ભવત્યાયતઃ
કઠિનશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ શારીરમાં રહેલા શલ્યનાં વિશેષ લક્ષણુ આ
પ્રમાણે છે:-શલ્ય જે ત્વચામાં રહેલું હોય તે તે સ્થાન-
માં આમડીના રંગથી જુદા રંગનો, લાંબો અને કઠણુ
સોજાં થાય છે. ૧૩

માંસમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણુ.

માંસગતે શોફાભિવૃદ્ધિઃ શલ્યમાર્ગાનુપસંરોહઃ
પીડનાસહીણુતા ચોષપાકૌ ચ । પેશ્યન્તરસ્થેત્યે-
તદેવ ચોષશોફવર્જમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ શલ્ય જે માંસમાં રહેલું હોય તે તે સ્થાનમાં
એકદમ સોજાં ચ્હડે છે, શલ્યનો માર્ગ સ્પષ્ટો નથી,
દયાણુ ખમી શકાતું નથી (દયાય તે વેદના થાય છે),
ચૂસાવા જેવી વેદના થાય છે અને પ્રણુ પાકી આવે
છે. શલ્ય જે માંસપેશીમાં રહેલું હોય તે સોજાં અને

ચૂસાવા જેવી વેદના સિવાય આકીનાં સઘળાં ઉપર કહેલાં લક્ષણો થાય છે. ૧૪

શિરામાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

શિરાગતે શિરાધ્માનં શિરાશૂલં શિરાશોફશ્ચ ॥૧૫॥

૧૪ શલ્ય જે શિરામાં રહેલું હોય તો શિરા પુલી આવે છે અને શિરામાં સોજે તથા શૂળ થાય છે. ૧૫

સ્નાયુમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

સ્નાયુગતે સ્નાયુજાલોત્ક્ષેપણં સંરમ્મશ્ચોગ્રા રુક્ચ ૧૬

૧૫ શલ્ય જે સ્નાયુમાં રહેલું હોય તો સ્નાયુનું જળું ઉંચું થઈ આવે છે, તેમાં સોજે થાય છે અને ઉચ્ચ વેદનાઓ થાય છે. ૧૬

સ્રોતસમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

સ્રોતોગતે સ્રોતસાં સ્વકર્મગુણહાનિઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ શલ્ય જે સ્રોતોમાં રહેલું હોય તે તે સ્રોતોના પોતપોતાના ગુણોની અને કર્મોની હાનિ થાય છે. ૧૭

ધમનીમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ

ધમનીસ્થે સફેનં રક્તમીરયન્નનિલઃ સશબ્દો

નિર્ગચ્છત્યક્કમર્દઃ પિપાસા હૃલ્લાસશ્ચ ॥ ૧૮ ॥

૧૭ શલ્ય જે ધમનીમાં રહેલું હોય તો પવન વળુ-માંથી શીલુવાળાં રુધિરને બહાર કહાડતો અને અવાજ કરતો નીકળે છે, અંગો ભાંગે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે અને મોળ આવે છે. ૧૮

હાડકામાં રહેલાં શલ્યનું લક્ષણ.

અસ્થિગતે વિવિધવેદનાપ્રાદુર્ભાવઃ શોફશ્ચ ।

અસ્થિવિવરગતેઽસ્થિપૂર્ણતાઽસ્થિતોદઃ સંહર્ષો બલ-વાશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

૧૮ શલ્ય જે હાડકામાં રહેલું હોય તો સોજે તથા અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે અને હાડકાના છિદ્રમાં રહેલું હોય તો હાડકું ભરાઈ ગયા જેવું લાગે છે, હાડકામાં સોજાઓ ભોંકાતી હોય એવી વેદના થાય છે અને રૂવાડાં એકદમ ઉભાં થઈ જાય છે. ૧૯

સંધિમાં રહેલાં શલ્યનું લક્ષણ.

સંધિગતેઽસ્થિવશ્ષેષોપરમશ્ચ ॥ ૨૦ ॥

૧૯ શલ્ય સંધિમાં રહેલું હોય તો હાડકામાં રહેલા શલ્યનાં જે લક્ષણો ઉપર કહેલાં છે તે સઘળાં લક્ષણો થાય છે અને તે સંધિની અંગને સંક્રાંચવાની અને પ્રસારવાની ક્રિયાની હાનિ થાય છે. શક્તિ એાછી થઈ જાય છે. ૨૦

કોઠામાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

કોષ્ઠગત આટોપાનાહૌ મૂત્રપુરીષાહારર્દશનં ચ વ્રણમુક્તાત્ ॥ ૨૧ ॥

૨૦ શલ્ય જે કોઠામાં રહેલું હોય તો પેટમાં દુખાવો અને મૂત્રપુરીષાહારર્દશનં ચ વ્રણમુક્તાત્ ॥ ૨૧ ॥

કમ્બજ્યત રહે છે તથા વળુના મ્હોડામાંથી મૂત્ર-વિષા અને આધિલું અન્ન નીકળે છે. ૨૧

મર્મસ્થાનમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

મર્મગતે મર્મવિદ્ભવશ્ષેષ્ટતે ॥ ૨૨ ॥

૨૧ શલ્ય જે મર્મસ્થાનમાં રહેલું હોય તો (સૂત્ર-સ્થાનના 'અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મીય' એ નામના ૨૫ મા અધ્યાયમાં) શિરા વગેરેના મર્મોમાં જન્મ થવાનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે તે લક્ષણો થાય છે, અને મર્મમાં વિંધાયલા પુરુષની પેઠે તે પુરુષ હાલયાલ કરે છે. ૨૨

લક્ષણો અસ્પષ્ટ દેખાવાનું કારણ.

સૂક્ષ્મગતિષુ શલ્યેષ્વેતાન્યેવ લક્ષણાન્યસ્પષ્ટાનિ ભવન્તિ ॥ ૨૩ ॥

૨૨ જે શલ્યોની ગતિ સૂક્ષ્મ હોય તો ઉપર કહેલાં સઘળાં લક્ષણો અસ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. ૨૩

કેવી સ્થિતિમાં શલ્યો શરીરમાં ગુમ થાય છે અને તે ક્યારે ખીડા કરે છે ?

મહાન્તિ સ્વલ્પાનિ વા શુદ્ધદેહાનામનુલોમસન્નિ-વિષ્ટાનિ રોહન્તિ વિશેષતઃ કણ્ઠસ્રોતઃશિરાત્વકૂપે-દ્યસ્થિવિવરેષુ । દોષપ્રકોપવ્યાયામાભિઘાતાજીર્ણે-ભ્યઃ પ્રચલિતાનિ પુનર્બાઘન્તે ॥ ૨૪ ॥

૨૩ મ્હોટાં અથવા તો ન્હાનાં શલ્યો, જેઓનાં શરીરો શુદ્ધ હોય (વાયુ વગેરે દોષોથી દૂષિત થયેલાં ન હોય) તેઓનાં શરીરોમાં વિશેષે કરીને કંઠ, સ્રોતસ, શિરા, ચામડી, માંસપેશી અને હાડકાંના છિદ્રો એઓમાં જે અનુલોમ (સવળી) રીતે પેઠેલાં હોય તો પાક વિગેરે થાતાં નથી અને શલ્યનો માર્ગ સ્પર્શ જઈને શલ્ય અંદર જ ગૂમ થઈ જાય છે. પરંતુ તે ગૂમ થયેલાં શલ્યો જે દોષના પ્રકોપથી, મ્હેનત કરવાથી, અભિઘાત થવાથી (લાગવાથી) કે અજીર્ણ થવાથી ચલાયમાન થાય છે (હલે છે) તો પાછાં ખીડા કરે છે. ૨૪

ચામડીમાં રહેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

તત્ર ત્વક્પ્રણયે સ્નિગ્ધસ્વિન્નાયાં મૃન્માષયવ-ગોધૂમગોમયમૃદિતાયાં ત્વચિ યત્ર સંરમ્મો વેદના વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ । સ્ત્યાનઘૃતમૃ-શ્ચન્દનકલ્કૈર્વા પ્રદિગ્ધાયાં શલ્યોષ્મણાશુ વિસરતિ ઘૃતમુપશુષ્યતિ વા લેપો યત્ર તત્ર શલ્યં વિજાની-યાત્ ॥ ૨૫ ॥

૨૪ શલ્ય જે ચામડીમાં ગૂમ થઈ ગયું હોય તો ચામડી ઉપર પ્રથમ સ્નેહ (ઘી તેલ વગેરે) ચોળી, તેને સ્વેદ (સેક કે બાફ) આપીને પછી તેના ઉપર માટી, અડદ, જવ, ઘઉં, અને છાંણા એઓનું ચૂર્ણ ચોળતાં ચામડીમાં જે જગોએ સોજે અથવા તો વેદના થાય તે જગોએ શલ્ય છે, એમ જાણવું. અથવા ચામડી ઉપર

करतां नै जगोअे शल्यनी गरमीथी तुरत धी पीगणी
जधने सरडी न्य अथवा माडीने क्क यंदनने लेप
सुकाई न्य ते जगोअे शल्य छे अेम न्जुवुं. २५

मांसमां रहुलां शल्यनी परीक्षा.

मांसप्रणष्टे स्नेहस्वेदादिभिः क्रियाविशेषैरवि-
रुद्धैरानुरमुपपादयेत् । कर्शितस्य तु शिथिली-
भूतमनववद्धं श्रुभ्यमाणं यत्र संरम्भो वेदना वा
भवति तत्र शल्यं विजानीयात् ॥ २६ ॥

२५ शल्य ने मांसमां गूम थर्छ गयुं होय तो रोगीने
अनुदूळ आवे अेवी स्नेह, स्वेद वगेरे क्रियाअे करवी.
आ क्रियाअेथी रोगीनुं शरीर कृश थवाथी तेनुं शल्य
ठीकुं थर्छ, छुटुं पडीने क्षोभ पामतां-डालतां नै जगोअे
सोअे क्क वेदना थाय ते जगोअे शल्य छे अेम न्जुवुं. २६

डोडा वगेरेमां रहुलां शल्यनी परीक्षा.

कोष्ठास्थिसंधिपेशीविवरेष्ववस्थितमेवं परीक्षेत २७

२६ शल्य ने डोडांमां, हाडकांना छिद्रमां, सन्धिना
छिद्रमां क्क मांसपेशीना छिद्रमां गूम थर्छ गयुं होय तो
तेनी पणु अेवीज रीते परीक्षा करवी. २७

**शिरा, धमनी, स्रोतस् क्क स्नायुमां गुम
थयेलां शल्यनी परीक्षा.**

शिराधमनीस्रोतःस्नायुप्रणष्टे खण्डचक्रसंयुक्ते
यानि व्याधितमारोग्याशु विषमेऽध्वनि यायाद्यत्र
संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् २८

२७ शल्य ने शिरांमां, धमनींमां, स्रोतोमां क्क स्नायु-
मां गूम थर्छ गयुं होय तो रोगीने अेक लांगेला पधडां-
वाणी गाडीमां जेसाडीने उंया नीया मार्गमां जेसथी-
वेगथी इरवावा. अेम करतां गाडीने धयकारो लागवाथी
नै जगोअे सोअे क्क वेदना थाय ते जगोअे शल्य छे
अेम न्जुवुं. २८

हाडकांमां गुम थयेलां शल्यनी परीक्षा.

अस्थिप्रणष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनि बन्धन-
पीडनाभ्यां भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना वा
भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ २९ ॥

२८ शल्य ने हाडकांमां गूम थयेकुं होय तो प्रथम
रोगीना हाडकांने धी वगेरे स्नेहपदार्थ योणी, स्वेद
(सिक क्क आइ) आपी पछी तेने जेरथी आंधवां अने
दयाववां. अेम करवाथी हाडकांमां नै जगोअे सोअे
क्क वेदना थाय ते जगोअे शल्य छे अेम न्जुवुं. २९

संधिअेमां गुम थयेलां शल्यनी परीक्षा.

संधिप्रणष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन्प्रसारणा-
कुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशमुपाचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
वा भवति तत्र शल्यमिति जानीयात् ॥ ३० ॥

२९ शल्य ने संधिअेमां गूम थर्छ गयुं होय तो

प्रथम सन्धिनां स्थानाने धी वगेरे स्नेहपदार्थ योणी, स्वेद
आपीने पछी सन्धिनां स्थानाने सारी पेडे इलाववां,
संकोयाववां, आंधवां तथा दयाववां. अेम करतां संधिना
नै स्थानमां सोअे क्क वेदना थाय ते स्थानमां शल्य छे
अेम समजुं. ३०

मर्ममां गुम थयेलां शल्यनी परीक्षा.

मर्मप्रणष्टे त्वनन्यभावान्मर्मणामुक्तं परीक्षणं भ-
वति ॥ ३१ ॥

३० शल्य ने मर्मस्थानमां गुम थर्छ गयुं होय तो
मर्मो त्वयाआदि स्थानाथी बिन्न स्थानमां होतां नथी
तेथी मर्ममां रहुलां शल्यनी परीक्षा त्वयाआदि स्थानांमां
गुम थयेलां शल्यनी परीक्षा प्रमाअे नै करवी अेम
कडेवाई गयुं. ३१

**शरीरमां गुम थयेलां शल्यनी सामान्य
रीते परीक्षा.**

सामान्यलक्षणमपि च हस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठपर्वत-
द्रुमारोहणधनुर्व्यायामद्रुतयाननियुद्धाध्वगमनल-
ङ्घनप्रतरणप्लवनव्यायामैर्जृम्भोद्गारकासक्ष्वथुष्ठीव-
नहसनप्राणायामैर्वातमूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र
संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ३२

३१ शरीरमां गुम थयेलां शल्यनुं सामान्य लक्षणु आ
प्रमाअे छे:-हाथीनी कांध उपर क्क घोडांनी पीठ उपर
जेसीने इरवाथी, पर्वत उपर क्क उंया आड उपर
रहुडवाथी, धनुष अंयवानी म्हेनत करवाथी, उतावणे
दोडवाथी, कुस्ती करवाथी, पंथ करवाथी, आडाअे वगेरेने
टपवाथी, पाष्ठीमां तरवाथी, लींत वगेरेने ठुडी नवाथी,
म्हेनत करवाथी, अगासुं आवाथी, ओडकार आववाथी,
उधरस आववाथी, धीक आवाथी, थुंकवाथी, हसवाथी,
प्राणायाम करवाथी अथवा तो अघोवायु, मूत्र, मण क्क
वीर्धने लाग करवाथी (करतां) नै जगोअे सोअे क्क
वेदना थाय ते जगोअे शल्य छे अेम न्जुवुं. ३२

शल्य न्जुवुंवां क्क डोडाअेक यिह.

भवन्ति चात्र ॥

यस्मिंस्तोदादयो देशे सुसता गुरुतापि च ।

घट्टते बहुशो यत्र स्यूते तुद्यतेऽपि च ॥ ३३ ॥

आतुरश्चापि यं देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ।

संवाह्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥३४॥

३२ आ विषयमां जे अ्शेक आ प्रमाअे छे:-शरीरना
नै प्रदेशमां सोई लोंक्या जेवी अनेक प्रकारनी वेदनाअे
थाती होय, स्पर्शनी अण्णर पडती न होय (यामडी
ज्हेर मारी गछ होय), लारेपणुं न्जुवुं होय; रोगी
नै प्रदेशने वारंवार पोतानी मेजे हलाअ्या करते
होय, नै स्थानमांथी साव नीकणतो होय, नै स्थानमां
सोअे लोंक्या जेवी वेदना थाती होय तथा शरीरने

ચોળતાંચાપતાં રોગી જે સ્થાનને વારંવાર અચાબ્યા કરતો હોય તે સ્થાનમાં શલ્ય છે એમ જાણવું. ૩૩-૩૪

રોગીનું શલ્ય નીકળી ગયાની પરીક્ષા.

અલ્પવાધમશૂનં ચ નીરુજં નિરુપદ્રવમ્ ।

પ્રસન્નં મૃદુપર્યન્તં નિરાઘટ્ટમનુન્નતમ્ ॥ ૩૫ ॥

પષण्या સર્વતો દૃષ્ટ્વા યથામાર્ગં ચિકિત્સકઃ ।

પ્રસારાકુચ્ચનાશ્ચૂનં નિઃશલ્યમિતિ નિર્દિશેત્ ॥ ૩૬ ॥

૩૩ જ્યારે પ્રણુમાં દુઃખ ઓછું થઈ જાય, સોજે, શૂલ વગેરે વેદનાઓ અને ઉપદ્રવો મટી જાય, પ્રણુ સ્વચ્છ થઈ જાય અને બેસી જાય, પ્રણુના છેડાઓ નરમ થઈ જાય, પ્રણુમાં શલ્ય હાલતું જણાય નહી, પ્રણુને તપાસવાની એષણી નામની શળીથી પ્રણુનો માર્ગ તપાસતાં તે ચોખો જણાય અને તે અંગને પ્રસારતાં (લાંબું કરતાં) કે સંકોચતાં કરી અડચણ આવતી ન હોય ત્યારે વૈદ્યે કહેવું કે પ્રણુમાંથી શલ્ય નીકળી ગયું છે. ૩૫-૩૬

શરીરમાં દાખલ થયેલાં શલ્યોનાં પરિણામ વિશે.

અસ્થ્યાત્મકં મજ્યતે તુ શલ્યમન્તશ્ચ શીર્યતે ।

પ્રાયો નિર્મુજ્યતે શાર્ક્રમાયસં ચેતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

વાર્ક્ષવૈળવતાર્ણાનિ નિર્હિંચન્તે તુ નો યદિ ।

પચન્તિ રક્તં માંસં ચ ક્ષિપ્રમેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૩૮ ॥

કાનકં રાજતં તામ્રં રૈતિકં ત્રપુ સીસકમ્ ।

ચિરસ્થાનાદ્વિલીચન્તે પિત્તેજઃપ્રતાપનાત્ ॥ ૩૯ ॥

સ્વભાવશીતા મૃદવો યે ચાન્યેડપીદશા મતાઃ ।

દ્રવીભૂતાઃ શરીરેડસ્મિન્નેકત્વં યાન્તિ ધાતુભિઃ ઇ૦

વિષાણદન્તકેશાસ્થિવેણુદારૂપલાનિ તુ ।

શલ્યાનિ ન વિશીર્યન્તે શરીરે મૃગમયાનિ ચ ઇ૧

૩૪ અસ્થિ (હાડકાં)રૂપી શલ્ય શરીરમાં દાખલ થયાં પછી ભાંગી જાય છે ત્યારે કોઈક અસ્થિ અંદર ભાંગીને ભુકારૂપ થઈ જાય છે. (માટે તેને કહાડતી વખતે તેના અવયવો શરીરમાં રહી ન જાય તેની સંભાળ રાખવી.) શીંગડાનું તથા લોહાનું શલ્ય ધણું કરીને અંદર વાકું વળી જાય છે, આવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષનાં-ઝાડનાં, વાંસનાં, કે ખડનાં શલ્ય જે કાઠી નાંખવામાં આવે નહિ તો તેઓ તુરત મનુષ્યનાં રુધિરને અને માંસને પકાવે છે, અને પકાવ્યા પછી પોતાની મેળે નીકળી પડે છે. (માટે તેઓ જે વિશલ્યમ્ એટલે જેમાંથી શલ્ય કાઢવામાં આવે તો પ્રાણ નાશ પામે એવાં મર્મોમાં પડ્યાં હોય તો તેઓને કાઢવાં જ નહિ.) સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, પીતળ, કથીર અને સીસું આનાં શલ્ય ધણું વખત શરીરમાં રહે છે તો પિત્તરૂપી અગ્નિને તાપ લાગવાથી પોતાની મેળે જ પીંગળીને શરીરના ધાતુઓની સાથે એક થઈ જાય છે. (માટે તેઓ જે વિશલ્યમ્ મર્મોમાં પડ્યાં હોય તો તેઓને નહિ કાઢવાથી જરા પણ અડચણ નથી.)

સ્વાભાવિક રીતે શીતળ તથા ક્રામળ એવા સુવર્ણના જેવા ખીજ પદાર્થો પણ શરીરમાં પિત્તરૂપી અગ્નિના તાપથી દ્રવરૂપ-રસરૂપ થઈને ધાતુઓની સાથે એકત્ર થઈ જાય છે. શીંગડાં, દાંત, કેશ, અસ્થિ (હાડકાં) વાંસ, કાષ, પત્થર અને માટી એઓનાં શલ્યો તો શરીરમાં સડતાં નથી તેમ શરીરમાં મળી પણ જતાં નથી. ૩૭-૪૧

શલ્ય શાસ્ત્ર જાણનારો રાજવૈદ્ય થઈ શકે છે.

દ્વિવિધં પશ્ચગતિકં ત્વગાદિવ્રણવસ્તુષુ ।

યો વેત્યધિષ્ટિતં શલ્યં સ રાજ્ઞઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૪૨ ॥

૩૫ જે પ્રકારનાં શલ્યને, શલ્યની પાંચ ગતિઓને, તથા ત્વચા આદિ પ્રણુનાં સ્થાનોમાં ચોટી ખેટલાં શલ્યને જે જાણે છે તે વૈદ્ય રાજની ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય છે (રાજવૈદ્ય થવાને યોગ્ય છે.) ૪૨

અધ્યાય ૨૭ મો

***શલ્યાપનયનીય (શલ્યને બહાર કાઢવાના ઉપાય.)**

ઉપક્રમ.

અથાતઃ શલ્યાપનયનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'શલ્યાપનયનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

જે પ્રકારનાં શલ્ય.

શલ્યં દ્વિવિધમવવદ્ધમનવબદ્ધં ચ ॥ ૩ ॥

૨ અવબદ્ધ (મજબૂત ચોટી ખેટલું) અને અનવબદ્ધ (નહી ચોટી ખેટલું) એમ શલ્ય જે પ્રકારનું છે. ૩

શલ્યને બહાર કાઢવાના પંદર ઉપાય.

તત્ર સમાસેનાવબદ્ધશલ્યોદ્ધરણાર્થં પશ્ચદશ હેતૂન્વહ્યામઃ । તદ્યથા । સ્વભાવઃ, પાચનં, મેદનં, દારણં, પીડનં, પ્રમાર્જનં, નિર્ધર્માપનં, વમનં, વિરેચનં, પ્રક્ષાલનં, પ્રતિમર્શઃ, પ્રવાહણં, આચૂષણં, અચસ્કાન્તો, હર્ષશ્ચેતિ ॥ ૪ ॥

૩ તેમાંથી અવબદ્ધ શલ્યને બહાર ખેંચી કહાડવાના પંદર ઉપાય સંક્ષેપમાં કહું છું:- ૧સ્વભાવ, ૨પાચન, ૩મેદન, ૪દારણ, ૫પીડન, ૬પ્રમાર્જન, ૭નિર્ધર્માપન, ૮વમન, ૯વિરેચન, ૧૦પ્રક્ષાલન, ૧૧પ્રતિમર્શ, ૧૨પ્ર-

* શલ્ય કહેતાં શરીરના અંદરના ભાગમાં યુચી ગયેલો આભાવિક પદાર્થ અને જપનયનમ્ કહેતાં તેને બહાર કાઢવું. શલ્યને બહાર કાઢવા ઉપાયોનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું 'શલ્યાપનયનીય' એવું નામ છે.

વાહણ, ૧૯આયુષણ, ૧૪અયસ્કાન્ત અને ૧૫હર્ષ (એ પંદર ઉપાયથી અવખલ્લ શલ્ય કહાડી શકાય છે.) ૪

નેત્ર વગેરેનાં શલ્યોને કાઢવાનો ઉપાય.

તન્નાશુક્ષ્મચૂદ્ધારકાસમૂત્રપુરીષાનિલૈઃ સ્વમાવ-
બલપ્રવૃત્તૈર્નયનાદિભ્યઃ પતતિ ॥ ૬ ॥

૪ સ્વભાવની-પ્રકૃતિની શક્તિથી પ્રવર્તેલાં આંસુ, છિક, ઓડકાર, ઉધરસ, મૂત્ર, મળ અને પવન એઓથી નેત્ર વગેરેમાં રહેલાં ધૂળ વગેરે શલ્યો બહાર નીકળી જાય છે. ૫

માંસમાં રહેલાં શલ્યને કાઢવાનો ઉપાય.

માંસાવગાઢં શલ્યમવિદહ્યમાનં પાચયેત્ પ્રકોથા-
ત્તસ્ય પૂયશોણિતવેગાદ્ઝૈરવાદ્વા પતતિ । પક્વમભિચ-
માનં મેદયેદ્ધારયેદ્ધા મિશ્રમનિરસ્યમાનં પીડનીયૈઃ
પીડયેન્પાણિભિર્વા ॥ ૬ ॥

૫ માંસમાં અંદર ગયેલું શલ્ય જે પોતાની મેળે પાક્યું ન હોય તો તેને પાચન દ્રવ્યોથી પકાવવું એટલે માંસને પાક થતાં પરુના અને રુધિરના વેગથી અથવા તો પોતાના ભારથી તે શલ્ય બહાર નીકળી આવશે. શલ્ય (શલ્ય જેમાં ઘુસેલું હોય એવું માંસ) પાક્યું હોય પરંતુ તે જે પોતાની મેળે ચીરાતું ન હોય તો તેને શસ્ત્રથી ચીરી નાખવું અથવા તો ફાડી નાખનારા દ્રવ્યોથી ફાડી નાખવું એટલે શલ્ય નીકળી જશે અને તેમ કર્યા છતાં પણ જે શલ્ય ન નીકળે તો પીડન કહેતાં દવાવ-
નારાં ઔષધોના લેપો કરીને અથવા હાથોથી દબાવીને તેને કહાડી નાખવું. ૬

આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પડેલાં ઝીણાં શલ્યો
કાઢવાનો ઉપાય.

અપૂન્યશ્લલ્યાનિ પરિષેચનાધમાપનૈર્વાલવસ્ત્ર-
પાણિમિઃ પ્રમાર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

૬ આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પડેલાં શલ્યો જે બહુ ઝીણાં હોય તો તેઓને પાણીની ધાર કરવાથી, ડુંક મારવાથી, વાળથી (અસ)થી, વસ્ત્રથી, કે હાથથી લુછી નાખવાં (કહાડી નાખવાં.) ૭

કંઠમાં અટકી ગયેલા અન્નના કોળીયાને બહાર
કાઢવાનો ઉપાય.

આહારશોષશ્લેષ્મહીનાણુશલ્યાનિ શ્વસનોત્કા-
સનપ્રથમનૈર્નિર્ધમેત્ ॥ ૮ ॥

૭ ભોજન કરતાં નાક, ગળા વગેરેમાં અટકી રહેલા અન્નના કોળીયાને, કફને તથા નીકળી ગયેલા શલ્યોના આકી રહી ગયેલા ભાગોને શ્વાસથી, ખાંસીથી અથવા નાકમાં ઔષધનું ચૂર્ણ નાંખીને આણેલી છીંકથી કહાડી નાખવાં. ૮

આમાશયમાં તથા પક્વાશયમાં રહેલા અન્નનાં
શલ્યોને કાઢવાના ઉપાય.

અન્નશલ્યાનિ વમનાહુલિપ્રતિમર્શપ્રમૃતિમિઃ ।
વિરેચનૈઃ પક્વાશયગતાનિ ॥ ૯ ॥

૮ આમાશયમાં રહેલાં અન્નનાં શલ્યોને વમન (ઉલટી) થી અથવા તો ગળામાં આંગળી વગેરેથી ધસીને કાઢી નાંખવાં અને પક્વાશયમાં રહેલાં અન્નનાં શલ્યોને વિરેચનો આપીને કાઢી નાંખવાં. ૯

વ્રણનાં પરુને તથા ધૂળને કાઢવાના ઉપાય.

વ્રણદોષાશ્રયગતાનિ પ્રક્ષાલનૈઃ ॥ ૧૦ ॥

૯ વ્રણમાં રહેલાં પરુને તથા ખીજાં ધૂળ વગેરે શલ્યોને ઘોષને કહાડી નાંખવાં. ૧૦

અધોવાયુ, મળ મૂત્ર વગેરેને કાઢવાના ઉપાય.

વાતમૂત્રપુરીષગર્ભસંક્રેષુ પ્રવાહણમુક્તમ્ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ અધોવાયુ, મૂત્ર, મળ અને ગર્ભ એઓ અટકી રહેલા હોય તો તેઓને પ્રવાહણથી-જેર કરાવવાથી કાઢી નાખવા એમ કહ્યું છે. ૧૧

ઝેરી લોહી, બગડેલું ધાવણ વગેરેને કાઢી
નાખવાના ઉપાય.

મારુતોદ્કસવિષરુધિરદુષ્ટસ્તન્યેષ્વાન્ચૂષણમા-
સ્યેન વિષાણૈર્વા ॥ ૧૨ ॥

૧૧ પવન, પાણી, ઝેરવાળું રક્ત અને બગડેલું ધાવણ એઓને મ્હોડાવડે કે શીંગડાવડે ચૂસીને કહાડી નાખવાં. ૧૨ લોહચુંબકથી કાઢવાયોગ્ય વ્રણ.

અનુલોમમનવબદ્ધમર્કળમનલપવ્રણમુખમયસ્કા-
ન્તેન ॥ ૧૩ ॥

૧૨ જે શલ્ય વ્રણમાં અનુલોમ (સવળી) રીતે રહેલું હોય, મજબૂત ચોટી બેઠેલું ન હોય અને કાન વગરનું હોય તથા વ્રણનું મ્હોડું મ્હોડું હોય તે શલ્યને (જે તે શલ્ય લોહાનું હોય તો) લોહચુંબકથી ખેંચી કાઢવું. ૧૩

શોકશલ્ય કાઢવાના ઉપાય.

હૃદયસ્થિતમનેકકારણોત્પન્નં શોકશલ્યં હર્ષે-
નેતિ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થઈને હૃદયમાં રહેલાં શોકરૂપી શલ્યને હર્ષથી કહાડી નાખવું. ૧૪

શલ્યને બહાર ખેંચી કાઢવાના બે ઉપાય.

સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણૂનાં વા દ્વાવેવાહરણ-
હેતૂ ભવતઃ પ્રતિલોમોઽનુલોમશ્ચ । તન્ન પ્રતિલોમમ-
ર્વાચીનમાનયેદનુલોમં પરાચીનમ્ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ મોટાં કે નાનાં સર્વ શલ્યોને આહરણ કરવાના-બહાર ખેંચી કહાડવાના બે જ ઉપાયો-માર્ગો છે-એક પ્રતિલોમ અને બીજા અનુલોમ. (શલ્ય જે રસ્તેથી શરીરમાં પેદું હોય તે રસ્તેથી તેને બહાર ખેંચી

કહાડવાને 'પ્રતિલોભ આહરણુ' કહેવામાં આવે છે અને શલ્ય જે રસ્તેથી શરીરમાં પેદું હોય તેને સામેના (તેની પછવાડેના-તેથી ઉલટે) રસ્તેથી તેને બહાર ખેંચી કહાડવાને 'અનુલોભ આહરણુ' કહેવામાં આવે છે). અર્વાચીન શલ્યને પ્રતિલોભ માર્ગથી બહાર ખેંચી કાઢવું અને પરાચીન શલ્યને અનુલોભ માર્ગથી બહાર ખેંચી કહાડવું. (જે શલ્ય શરીરના આગલા અર્ધ ભાગ સુધી ગયેલું હોય તેને 'અર્વાચીન શલ્ય' કહેવામાં આવે છે અને જે શલ્ય શરીરના પાછલા અર્ધ ભાગમાં ગયેલું હોય તેને 'પરાચીન શલ્ય' કહેવામાં આવે છે. આનો ખુલ્લો અર્થ એ છે કે જે શલ્ય શરીરમાં પેસીને બહુ દૂર નહીં જઈ શકતાં નજીકમાં શરીરના આગલા અર્ધ ભાગમાં રહી જાય તે શલ્યને અર્વાચીન શલ્ય કહેવામાં આવે છે એ અર્વાચીન શલ્યને પ્રતિલોભ માર્ગથી એટલે જે માર્ગથી શરીરમાં પેઠેલું હોય તે જ માર્ગથી બહાર ખેંચી કાઢવું અને જે શલ્ય પેસીને બહુ દૂર એટલે શરીરના પાછલા અર્ધ ભાગમાં બીજા છેડાની પાસે સુધી પહોંચી જાય તે શલ્યને પરાચીન શલ્ય કહેવામાં આવે છે. એ પરાચીન શલ્યને અનુલોભ માર્ગથી એટલે જે માર્ગથી તે શરીરમાં પેઠેલું હોય તેથી ઉલટે માર્ગથી તેને બહાર ખેંચી કહાડવું). ૧૫

કેવાં શલ્યનાં મુખને કાપીને બહાર કાઢવું?

ઉત્તુણ્ડિતં છિત્ત્વા નિર્ઘાતયેચ્છેદનીયમુક્ષમ્ ॥૧૬॥

૧૫ શલ્યનું મુખ પરાઈ-પાછલા અર્ધ ભાગમાંથી બહાર નિકળ્યું ન હોય પરંતુ શલ્યના મુખના ગોદાથી પાછળનો અર્ધ ભાગ ઉંચો થઈ ગયો હોય અને તેનું મુખ કાપવા યોગ્ય જણાય તો તેને કાપીને શલ્યને હાથથી કે મુદ્ગર આદિથી હલાવીને જે માર્ગથી પેદું હોય તેથી ઉલટે માર્ગથી તેને બહાર કાઢવું. ૧૬

કેવાં શલ્યોને હાથવડે કાઢવાં?

છેદનીયમુખાન્યપિ કુક્ષિવક્ષઃકક્ષાવહ્નગપર્ણકા-
ન્ટરપતિતાનિ ચ હસ્તશક્યં યથામાર્ગં હસ્તેનૈવાપ-
હર્તુ પ્રયતેત ન નિર્ઘાતયેત્ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ પેટ, છાતિ, કાખ, સાથળનાં મૂળ અને પાસળાં આ સ્થાનોમાં રહેલાં શલ્યોએ પરાઈ ભાગને ઉંચો કર્યો હોય અને તે ભાગનાં મુખે કાપવા યોગ્ય જણાય તોપણ તેને કાપવાં નહિ. પરંતુ હાથથી બહાર કાઢી શકાય તેમ હોય તો હાથવડે જે માર્ગથી પેદાં હોય તે માર્ગથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ તે શલ્યોને હલાવવાં નહિ. ૧૭

શરીરમાં પેઠેલાં શલ્યને હલાવવામાં જોખમ છે.

અનુત્તુણ્ડિતશલ્યાનિ છેદનીયમુખાનિ ચ ।

અનિર્ઘાત્યાનિ જાનીયાઙ્ગ્યદ્છેદાનુબન્ધતઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૭ શલ્ય શરીરમાં ધણું જ ઉંડું પેદું હોય પરંતુ

તેણે પોતાનાં મુખથી પરાઈના ભાગને ઉંચો કર્યો ન હોય તો, પરાઈના ભાગનું મુખ કાપવા યોગ્ય જણાય તોપણ શલ્યને હાથથી હલાવવું નહિ. કારણ કે હાથથી હલાવવાથી પેટ વગેરેનો ભાગ વિશેષ કપાઈ જાય છે. ૧૮

શલ્યને બહાર કાઢવામાટે યંત્રનો તથા

શસ્ત્રોનો કયારે ઉપયોગ કરવો ?

હસ્તેનાપહર્તુમશક્યં વિશસ્ય શસ્ત્રેણ યન્ત્રેણ
વાપહરેત્ ॥ ૧૯ ॥

૧૮ પરંતુ તે શલ્ય જે હાથવડે બહાર ખેંચી કહાડાય એમ ન હોય તો યોગ્ય યંત્રવડે પકડીને બહાર ખેંચી કાઢવું અને જે તે યંત્રવડે પણ કાઢી શકાય એમ ન હોય તો શસ્ત્રવડે અંગને કાપી જોઈતો માર્ગ કરીને બહાર ખેંચી કહાડવું. ૧૯

શલ્ય કાઢતી વખતે મૂર્છિત થયેલા

રોગીની ચિકિત્સા.

भवति चात्र ॥

शीतलेन जलेनैनं मूर्च्छन्तमवसेचयेत् ।

संरक्षेदस्य मर्माणि मुहुराश्वासयेच्च तम् ॥ ૨૦ ॥

૧૯ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે-શલ્ય કાઢતાં રોગીને મૂર્છા આવી જાય તો તેના મુખ વગેરે ઉપર થંડું પાણી છાંટવું, તેના મર્મસ્થાનોનું રક્ષણ કરવું અને વારંવાર દૂધનું તર્પણ વગેરે આપીને તેનું આશ્વાસન કરવું. ૨૦

શલ્ય કાઢી લીધા પછીની ચિકિત્સા.

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा स्वेदा-
हर्मग्निघृतप्रभृतिभिः संस्वेद्य विदह्य प्रदिह्य सर्पि-
र्मधुभ्यां बद्ध्वाऽऽचारिकमुपदिशेत् ॥ ૨૧ ॥

૨૦ શલ્યને કાઢી લીધા પછી ત્રણમાંથી લોહી-પરુ વગેરેને ઘોઈ, લ્લોઈ સાફ કરી, ત્રણને સ્વેદ આપવાની જરૂર જણાય તો અગ્નિથી કે ઉદ્ધા ઘીથી સ્વેદ આપવો અને ડહામ દેવાની જરૂર જણાય તો ડહામ દેવો, તે પછી તેના ઉપર મધ અને ઘીનો લેપ કરી, વંચથી પાટો બાંધીને ('ત્રણિતોપાસનીય' નામના સૂત્રસ્થાનના ૧૯ અધ્યાયમાં કહેલા) આહાર વિહારના નિયમો પાળવાનો ઉપદેશ કરવો. ૨૧

શિરામાં કે સ્નાયુમાં પેઠેલાં શલ્યને

બહાર કાઢવાનો ઉપાય.

शिरान्नायुविलग्नं शलाकादिभिर्विमोच्यापनयेत् २૨

૨૧ જે શલ્ય શિરામાં કે સ્નાયુમાં ચોટી રહેલું હોય તો તેને શલાકા-સળી વગેરેથી, શિરાથી કે સ્નાયુથી છુટું પાડીને પછી બહાર ખેંચી કાઢવું. ૨૨

કયારે સોજાને દબાવીને શલ્ય કાઢવું.

श्वयथुप्रस्तवारङ्गं समवपीड्य श्वयथुं ॥ ૨૩ ॥

૨૨ જે બાણના શલ્યના પાંખા ઉપર સોજા આવી

गयो होय तो अन्ने आणुथी सोजने द्यावीने शल्य कडाडी लेवुं. २३

शट्यना पांभ्याने अहार काढवानो उपाय.

दुर्बलवारङ्गं कुशादिभिर्बद्ध्वा ॥ २४ ॥

२३ शल्यनुं पांभुं नभणुं होय तो तेने दर्भ वगेरेनी दोरीवडे आंधीने अहार भेंची काढवुं. २४

हृदयना समीपमां पेठेसां शल्यने अहार काढवानो उपाय.

हृदयमभितो वर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरु-
द्वेजितस्यापहरेद्यथामार्गम् ॥ २५ ॥

२४ हृदयनी आणुआणुना प्रदेशमां शल्य होय तो थंडा पाणीना छंटकाव वगेरेथी रोगीने यमकावीने प्रतिदोम मार्गथी (जे मार्गथी शल्य पेठुं होय तेज मार्गथी) तेने अहार भेंची कडाडवुं. २५

निरुपाये शस्त्रक्रियाथी शल्यने अहार काढवुं.

दुरुपहरमन्यतोऽपबाध्यमानं पाटयित्वाद्धरेत् ॥ २६ ॥

२५ जे प्रतिदोम मार्गथी शल्य अहार कडाडी शक्य अम न होय अने ते शल्य भर्भस्थानमां पीडा करतुं होय तो भीज प्रदेशमां (न्यांथी शल्य कडाडवानी सुगमता जणाय त्यां) शस्त्रथी खीरीने पणु ते शल्यने आहार काढी लेवुं. २६

शल्येने आहार काढवाना उपायो.

अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य पा-
दाभ्यां यन्त्रेणापहरेदशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुप-
रिगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रवि-
भुज्य धनुर्गुणैर्बद्ध्वा एकतश्चास्य पञ्चाङ्गचामुपसंय-
तस्याश्वस्य वक्त्रकटके वा बध्नीयादथैनं कशया
ताडयेद्यथोन्नामयच्छिरो वेगेन शल्यमुद्धरति । दृढां
वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्बद्धोद्धरेत् २७

२६ जे शल्य हाडकाना छिद्रमां अथवा हाडकामां बराभ गयुं होय तो वैचे पोताना पग हाडकामां बरावीने यन्त्रवडे शल्यने अहार भेंची कडाडवुं. जे आ उपायथी पणु शल्य कडाडी नहि शक्य तो रोगीने अक नेशवर माणुस पासे पकडावीने यन्त्रथी शल्य भेंची काढवुं. तेम करतां पणु जे शल्य न नीकणे तो यन्त्रवडे शल्यना पांभीआने वांकु वाणी, अक धनुष लेठ तेनी दोरी शल्यना पांभीयामां बरावी उपरने लाडडीने लाग पंयागी* अंधथी आधिला घोडाना म्हेडाना योडकामां आंधीने पछी घोडाने अवी रीते अक आणुकनो इटका भारवेा के ते पोतानुं मायुं उंयुं करतांनी साथेज शल्यने

* पंयांगीअंध अटले घोडाना बार पगने अने पांयमां मुपने अवी रीते आंधवामां आवे के जेने घोडा नरा पणु उलावी शके नहि. आवा अंधने पंयांगी अंध कडेवामां आवे छे.

पणु अहार भेंची कडाडे. अथवा तो अक आडनी म-
जभूत आणने नभावी, अक दोरीना अक छेडाने शल्यना पांभीआमां आंधी भीजे छेडा ते आणमां आंधीने पछी ते आणने छोडी देवी अटले ते आण उंयुं यतांनी साथे शल्यने पणु भेंची कडाडशे. २७

हाडकामां पेठेसां शल्यने आहार काढवानो उपाय.

अस्थिदेशोत्तुडिण्तमष्ठीलाश्ममुद्गराणामन्यतम-
स्य प्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव यन्त्रेण ॥ २८ ॥

२७ जे हाडकामां बरायेकुं शल्य उत्तुडित (उंया मुभवाणुं) थयेकुं होय तो तेने अष्टीला (लाठ), पथरा अथवा मुद्गर आमांना अकना प्रहारथी उलावीने जे मार्गथी ते शरीरमां पेठेकुं होय ते मार्गथी ज तेने यंत्रथी अहार भेंची कडाडवुं. २८

कानवाणां शल्यने अहार काढवानो उपाय.

विमृदितकर्णानि कर्णवन्त्यनाबाधकरदेशोत्तुण्डि-
तानि पुरस्तादेव ॥ २९ ॥

२८ कानवाणुं शल्य शरीरना पीडा न करे अवा प्रदेशमां पेसीने उत्तुडित थयेकुं होय तो प्रथम ते शल्यना कानेने भरडीने पछी तेने अहार भेंची काढवुं. २९

गणामां योटी लामने अहार काढवानो उपाय.

जातुषे कण्ठासक्ते कण्ठे नार्डी प्रवेश्याग्नितां
च शलाकां तयावगृह्य शीताभिरग्निः परिषिच्य
स्थिरीभूतमुद्धरेत् ॥ ३० ॥

२९ जे लाम गणानी अंदर योटी गर्भ होय तो तांया वगेरे जातुथी अनावेली अक नणीने गणा-
मां नांभवी. ते पछी अग्निमां तपावेली अक लोढानी शणी ते नणीमां थधने लाम सुधी पहोयाडी देवी. अग्निनी गरभीथी पीगणीने लाम ते शणीने योटे अटले शणी उपर थंडु पाणी रेडीने ते लामने धट करवी अने पछी ते शणीने अहार भेंची लेवी अटले लाम तेनी साथे योटीने अहार नीकणी आवशे. ३०

लाम शिवायनी भील वस्तु गणामां योटी गर्भ
होय तेने अहार काढवानो उपाय.

अजानुषं जतुमधूच्छिष्टलिप्तया शलाकया पूर्व-
कल्पेनेत्येके । अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक्कण्ठासक्त-
मवेक्ष्य केशोण्डकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं
पाययेदाकण्ठाच्च पूर्णकोष्ठं वामयेद्धमतश्च शल्यै-
कदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत् । मृदुना
वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुवेद्धान्तः । क्षत-
कण्ठाय च मधुसर्पिषी लेढुं प्रयच्छेत्रिफलाचूर्णं
वा मधुशर्करामिश्रम् ॥ ३१ ॥

३० लाम शिवाय भील डाभ वस्तु गणामां अटकी गर्भ होय तो गणामां अक जातुनी नणी नांभी, ते नणीमां लोढानी शणीने अग्निमां तपावी तेना उपर

લાખ કે મીણુ ચોપડીને તે શળીને તે નળીમાં નાંખી તે શળીમાં શલ્યને ચોટાડી લઈ, શળી ઉપર થંકું પાણી રેડી ન્યારે તે શલ્ય શળીમાં બરાબર ચોટી બન્યે ચારે કહાડી લેવું. માછલીના કાંટા વગેરે હાડકાનું શલ્ય અથવા ખીજું કાઈ શલ્ય ગળામાં આડું આવીને અટકી રહ્યું છે એમ જ્ઞેવામાં આવે તો વાળના ગુંચળાને એક મળ-પૂત દોરાથી બાંધી તે ગુંચળું રાખ વગેરે કાઈ પાતળા ખોરાકની સાથે રોગીને પાઈ દેવું (અને દોરીને ખીજે છેડા બહારજ રહેવા દેવો) ગળા સુધી રાખ પીવાથી રોગીને કાઠો પૂર્ણ થતાં (પેટ ભરાતાં) તેને ઉલટી કરાવવી. ઉલટી કરતાં કરતાં ન્યારે જણાય કે તે વાળ-નું ગુંચળું ગળામાં આવીને શલ્યના એક ભાગને ચોટી રહ્યું છે ચારે તુરત દોરાના બહારના છેડાને ખેંચી લેવો એટલે શલ્ય તે ગુંચળાની સાથે બહાર નીકળી આવશે. અથવા દાંતણના આગલા ભાગને કચરીને તેનો નરમ કુચો કરવો. પછી તે કુચાથી ગળામાં અટકેલા શલ્યને બહાર ખેંચી કહાડવું, અને બહાર કહાડી લેવાનું ન બને તો ઠેલીને અંદર પેસાડી દેવું. શલ્ય કહાડતાં ગળું છોલાઈ ગયું હોય તો રોગીને મધ અને ઘી એાછા વધતા પરિમાણે મેળવીને ચાટવા આપવાં અથવા ત્રિક્ષલાના ચૂર્ણમાં શાકર અને મધ મેળવીને ચાટવાને આપવું. ૩૧

પેટમાં ભરાઈ ગયેલાં પાણીને બહાર કાઢવાના ઉપાય.

ઉદકપૂર્ણમવાક્ષિરસમવપીડયેદ્ધુનીયાદ્વામયેદ્વા મસ્મરાશૌ વા નિશ્ચનેદામુશ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ પાણીમાં ડુબી જવાથી જેના પેટમાં પાણી ભરાઈ ગયું હોય તેને ઉંધે માથે લટકાવીને તેનું પેટ દબાવવું, તેને ખુબ હલાવવો, અથવા તેને ઉલટી કરાવવી અથવા તેને રાખના ઢગલામાં ગળા સુધી દાટી દેવો. ૩૨

ગળામાં અટકી ગયેલા અન્નના કોળીયાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય.

ગ્રાસશલ્યે તુ કળ્ઠાસક્તે નિઃશઙ્કમનવબુદ્ધં સ્કન્ધે મુષ્ટિનામિહન્યાત્ । સ્નેહં મધં પાનાયં વા પાયયેત્ ॥ ૩૩ ॥

૩૨ જેના ગળામાં આહારનો કોળીયો અટકી રહ્યો હોય તેની કાંધ ઉપર ઘેંચડક સામો મનુષ્ય જાણે નહિ તેમ મુઠી મારવી. અથવા તો તેને સ્નેહ, મધ કે પાણી પાવું એટલે કોળીયો અંદર ઉતરી જશે. ૩૩

કેવા શલ્યવાળા રોગીને અભ્યંગાદિકની ક્રિયા કરવી ?

બાહુરજ્જુલતાપાશૈઃ કળ્ઠપીડનાદ્વાયુઃ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્મણં કોપયિત્વા સ્ત્રોતો નિરુણદ્ધિ લાલાસ્રાવં

ફેનાગમનં સંજ્ઞાનાશં ચાપાદયતિ । તમભ્યજ્ય સંસ્વેદ્ય શિરોવિરેચનં તસ્મૈ તીક્ષ્ણં દધાદ્રસં ચ વાતઘ્નં વિદધ્યાદિતિ ॥ ૩૪ ॥

૩૩ હાથથી, દોરીથી, અથવા તો લતાથી ગળાને ફાંસી આવી બન્યે છે ચારે ગળું દબાઈ જવાથી વાયુ કોપાયમાન થઈને કફને કોપાયમાન કરીને સ્રોતસના માર્ગોને રુંધી દે છે, મુખમાંથી લાળનો સ્રાવ કરાવે છે, શીણુ લાવે છે, અને સંજ્ઞાનો (ભાનનો) પણ નાશ કરે છે આવા રોગીને વૈદ્યે અભ્યંગ કરીને, સ્વેદન ક્રિયા કરીને તથા તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન (માથાને હલકું કરનારું વિરેચન) આપવું તથા વાયુનો નાશ કરનારો રસ પણ આપવો. ૩૪

શલ્ય કાઢતાં પહેલાં વૈદ્યે ધ્યાન આપવા યોગ્ય બાબતો.

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

શલ્યાકૃતિવિશેષાંશ્ચ સ્થાનાન્યાવેક્ષ્ય ભુદ્ધિમાન્ ।

તથા યન્નપૃથક્ત્વં ચ સમ્યક્છલ્યમથાહરંત્ ॥ ૩૫ ॥

૩૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-ભુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે શલ્યને કાઢતાં પહેલાં શલ્યની જુદી જુદી આકૃતિ-એાનું, શલ્યને રહેવાનાં મસ્તક, હૃદય વગેરે સ્થાનોનું, તથા જુદી જુદી જ્ઞાતનાં યંત્રોનું સારી રીતે અવલોકન કરીને પછી શલ્યને બહાર કાઢવું. ૩૫

શલ્ય કાઢતી વખતે યોગ્ય યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

કર્ણવન્તિ તુ શલ્યાનિ દુઃખાહાર્યાણિ યાનિ ચ ।

આદદીત મિષક્તસ્માત્તાનિ યુક્ત્યા સમાહિતઃ ૩૬

૩૫ જે શલ્યો કાનવાળાં હોય તથા જે શલ્યો મહા કષ્ટથી બહાર નીકળી શકે તેવાં હોય, તેવાં શલ્યોને વૈદ્યે સાવધાન થઈને યુક્તિથી (એટલે હીનયોગ, અતિ-યોગ અને મિથ્યાયોગ ન થાય તે પ્રમાણે) બહાર કાઢવાં. ૩૬

યંત્રોથી શલ્યોને ક્યારે બહાર કાઢવાં ?

પૈરુપાયૈઃ શલ્યં તુ નૈવ નિર્ગાત્યને યદિ ।

મત્યા નિપુણયા વૈદ્યો યન્નયોગૈશ્ચ નિર્હરંત્ ॥ ૩૭ ॥

૩૬ ઉપર કહેલા ઉપાયોથી જે શલ્યને બહાર કાઢી શકાય જ નહિ તો પછી વૈદ્યે નિપુણ્યુદ્ધિથી યંત્રોવડે શલ્યોને બહાર કાઢવાં. ૩૭

શલ્યોને બહાર ન કાઢવાથી થનારી હાનિઓ.

શોથપાકૌ રજશ્ચોગ્રાઃ કુર્યાંછલ્યમનિર્હતમ્ ।

વૈકલ્યં મરણં વાપિ તસ્માદ્યત્નાદ્ધિનિર્હરંત્ ॥ ૩૮ ॥

૩૭ શલ્યને બહાર કાઢવામાં ન આવે તો તે શલ્ય સોજે, પાક, ઉગ્ર વેદના, શરીરના અવયવમાં ખોડ-આપણુ અને વખતપર મરણુ પણ કરે છે. તે માટે શલ્યને યત્નથી બહાર કાઢવું જોઈએ. ૩૮

અધ્યાય ૨૮ મો

*વિપરીતાવિપરીત પ્રણવિજ્ઞાનીય (અસાધ્ય અને સાધ્ય પ્રણના વિજ્ઞાનવિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વિપરીતાવિપરીતવ્રણવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
દ્યારુયાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'વિપરીતાવિપરીતવ્રણવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મારી પાસે તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અરિષ્ટનાં લક્ષણો મરણની આગમચેતી આપે છે.

ફલાગ્નિજલવૃષ્ટીનાં પુષ્પધૃમામ્બુદા યથા ।

ચ્યાપયન્તિ ભવિષ્યત્ત્વં તથાડરિષ્ટાનિ પञ્ચતામ્ ૩

૨ જેમ પુષ્પો ફળોની, ધૂમાડો અગ્નિની, અને વાદળાંઓ વૃષ્ટિની ભવિષ્યતાને સૂચવે છે. એમ અરિષ્ટનાં લક્ષણો મરણની ભવિષ્યતાને સૂચવે છે એટલે જેમ પુષ્પો ભવિષ્યમાં થનારા ફળોની, ધૂમાડો અગ્નિની અને વાદળાંઓ ભવિષ્યમાં થનારી વૃષ્ટિની આગમચેતી આપે છે તેમ અરિષ્ટનાં લક્ષણો ભવિષ્યમાં થનારા રોગીના મરણની આગમચેતી આપે છે. ૩

અરિષ્ટનાં લક્ષણો વિના મરણ થતું જ નથી.

તાનિ સૌશ્મ્યાત્પ્રમાદાદ્વા તથૈવાશુ વ્યતિક્રમાત્ ।

ગૃહ્યન્તે નોદ્રતાન્યક્ષૈર્મૂર્ષોર્નત્વસમ્ભવાત્ ॥ ૪ ॥

૩ મરવા પડેલા રોગીઓને અરિષ્ટ-મરણસૂચક લક્ષણો સારી રીતે પ્રકટ થયાં હોય જતાં પણ તે મૂર્ષોં એ લક્ષણો સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અથવા તે પ્રમાદને-ખેદરકારીને લીધે અથવા એ લક્ષણો ઝડપદાર હોવાને લીધે તેઓને સમજી શકતા નથી. પરંતુ તેથી એમ માનવાનું નથી કે મરણની પહેલાં અરિષ્ટ લક્ષણો ઉત્પન્ન થતાં જ નથી. અર્થાત્ મરણની પહેલાં અરિષ્ટ લક્ષણો અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૪

અરિષ્ટ (મરણસૂચકચિહ્ન)ને ઉપાય.

ધ્રુવં તુ મરણં રિષ્ટે બ્રાહ્મણૈસ્તત્કિલામલૈઃ ।

રસાયનતપોજપ્યતપૈર્વા નિવાર્યતે ॥ ૫ ॥

૪ દોષજન્ય અરિષ્ટોએ સૂચવેલું મરણ અવશ્ય થાય છે. તથાપિ રાગાદિક દોષોથી રહિત મહાત્મા બ્રાહ્મણો તે અરિષ્ટને અવશ્ય મટાડે છે તથા રસાયણોનાં

* વિપરીત (અરિષ્ટસૂચક-મરણસૂચક) તથા અવિપરીત (સાધ્ય) એવા પ્રણના વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું વિપરીતાવિપરીતવ્રણ વિજ્ઞાનીય એવું નામ છે.

સેવનથી, તપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી, અને જપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી પણ અરિષ્ટનું નિવારણ થાય છે. ૫

અરિષ્ટના પરિપાકવિશે.

નક્ષત્રપીડા बहुधा यथा कालाद्विपच्यते ।

तथैवारिष्टपाकं च ब्रुवते बहवो जनाः ॥ ૬ ॥

૫ જેમ ધણું પ્રકારની નક્ષત્ર પીડાઓ-અહીં પીડાઓ લાંબે કાળે પરિપાક પામે છે (પોતાના પરિપાકનો સમય આવતાં ફળ આપે છે) એમ ધણું અરિષ્ટ લક્ષણો પણ લાંબે કાળે પરિપાક પામે છે-મરણ નીપજવે છે. આમ ધણું વિદ્વાનો કહે છે. ૬

વૈદે અરિષ્ટનાં લક્ષણ જાણવાની જરૂર.

असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रति कुर्वन्गतायुषः ।

अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत्कुशलो भिषक् ॥ ૭ ॥

૬ જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય એવા રોગીની ચિકિત્સા કરવાથી લોકોમાં વૈદ્યની અપકીર્તિ થાય છે એટલામાટે કુશળ વૈદ્યે યતનથી અરિષ્ટનાં લક્ષણો જાણવાં જોઈએ. ૭

પ્રણવાળા રોગીના મરણનું લક્ષણ.

गन्धवर्णरसादीनां विशेषाणां समासतः ।

वैकृतं यत्तदाचष्टे व्रणितः पक्कलक्षणम् ॥ ૮ ॥

૭ પ્રણના સ્વાભાવિક ગન્ધ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ એઓમાં જે વિકાર-ફેરફાર થવો તેને ટુંકમાં પ્રણવાળા રોગીના મરણનું લક્ષણ જાણવું. ૮

પ્રણનો સ્વાભાવિક ગંધ

कटुस्तीक्ष्णश्च विस्त्रश्च गन्धस्तु पवनादिभिः ।

लोहगन्धिस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः ॥ ૯ ॥

लाजातसीतैलसमाः किञ्चिद्विस्त्राश्च गन्धतः ।

જ્ઞેયાઃ પ્રકૃતિગન્ધાઃ સ્યુ—

૮ સ્વાભાવિક રીતે વાયુથી થયેલા પ્રણમાં તીષ્ણ, પિત્તથી થયેલા પ્રણમાં તીક્ષ્ણ, કફથી થયેલા પ્રણમાં કાચા માંસના જેવો, રક્તથી થયેલા પ્રણમાં લોહાના જેવો, ત્રણે દોષોના સંનિપાતથી થયેલા પ્રણમાં મિશ્રિત (ઉપર કરેલા સઘળા લક્ષણોવાળો), વાયુ અને પિત્તથી થયેલા પ્રણમાં કંઈક કાચા માંસના જેવો અને શાળની ધાણીના જેવો, વાયુ અને કફથી થયેલા પ્રણમાં કંઈક કાચા માંસના જેવો અને અલસીના તેલના જેવો તથા પિત્ત અને કફથી થયેલા પ્રણમાં કંઈક કાચા માંસના જેવો અને તેલના તેલના જેવો ગન્ધ હોય (એટલે જો પ્રણમાં ઉપર કહેવા પ્રમાણે ગન્ધો હોય તો) એ ગન્ધો પ્રણનો સ્વાભાવિક ગન્ધ છે એમ જાણવું. ૯

પ્રણનો અસ્વાભાવિક ગંધ અરિષ્ટ ગણાય છે.

रतोन्यद्रन्धवैकृतम् ॥ ૧૦ ॥

મચાગુર્વાજ્યસુમનઃપદ્મચન્દ્રનચમ્પકૈઃ ।

સગન્ધા દિવ્યગન્ધાશ્ચ સુમૂર્ણાં વ્રણાઃ સ્મૃતાઃ ૧૧
શ્વવાજિમૂષિકધ્વાજ્ઞપૂતિવહુરમત્કુળૈઃ ।

સગન્ધાઃ પદ્મગન્ધાશ્ચ ભૂમિગન્ધાશ્ચ ગર્હિતાઃ ૥૧૨૥

૯ જે ઉપર કહેલા પ્રણુના સ્વાભાવિક ગન્ધો શિવાય જુદા જ પ્રકારનો ગન્ધ પ્રણુમાં હોય તો જાણવું કે પ્રણુના ગન્ધમાં વિકાર (અસ્થિરૂપવિકાર) થયેલો છે. જે પ્રણુમાંથી મઘ, અગર, ઘી, જાંબુનાં પુલ, કમળના પુલ, ચંદન, કે ચંપાના પુલના જેવો ગન્ધ નીકળતો હોય અથવા દિવ્ય (વરતી નહીં શકાય એવો. અદ્ભુત) ગન્ધ નીકળતો હોય અથવા કુતરાં, ઘોડા, ઉંદર, કાગડા, પડ, સુકાયેલું માંસ, માંકડ, કાદવ, અને પૃથ્વી એઓના જેવો ગર્હિત-ખરાબ ગન્ધ નીકળતો હોય તો તે ગન્ધ પ્રણુવાળા રોગીનું મરણ સૂચવનારું ચિહ્ન છે એમ જાણવું. ૧૧-૧૨

ચિકિત્સા નહિ કરવા યોગ્ય પ્રણુ.

ધ્યામકુઙ્કમકઙ્કુચસવર્ણાઃ પિત્તકોપતઃ ।

ન દહ્યન્તે ન ચૂર્ણ્યન્તે ભિષક્તાન્પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૩ ॥

કણ્ઠમન્તઃ સ્થિરાઃ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાઃ કફનિમિત્તતઃ ।

દૂયંતે ચ વિદહ્યન્તે ભિષક્તાન્પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૪ ॥

કૃષ્ણાસ્તુ યે તનુસ્ત્રાવા વાતજા મર્મતાપિનઃ ।

સ્વલ્પામપિ ન કુર્વન્તિ રુજં તાન્પરિવર્જયેત્ ॥૧૫॥

શ્વેદન્તે ઘુર્ધુરાયન્તે જ્વલન્તીવ ચ યે વ્રણાઃ ।

ત્વગ્માંસસ્થાશ્ચ પવનં સશબ્દં વિસૃજન્તિ યે ॥૧૬॥

યે ચ મર્મસ્વસમ્ભૂતા ભવન્ત્યત્યર્થવેદનાઃ ।

દહ્યન્તે ચાન્તરત્યર્થે બાહિઃ શીતાશ્ચ યે વ્રણાઃ ॥૧૭॥

દહ્યન્તે બહિરત્યર્થે ભવન્ત્યન્તશ્ચ શીતલાઃ ।

શક્તિકુન્તધ્વજરથા વાજિવારણગોવૃષાઃ ॥ ૧૮ ॥

યેષુ ચાપ્યવભાસેરન્પ્રાસાદાકૃતયસ્તથા ।

ચૂર્ણાવકીર્ણાં ઇવ યે માંતિ વા ન ચ ચૂર્ણિતાઃ ૧૯

પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસકાસારોચકપીડિતાઃ ।

પ્રવૃદ્ધપૂયરુધિરા વ્રણા યેષાં ચ મર્મસુ ॥ ૨૦ ॥

ક્રિયામિઃ સમ્યગારબ્ધા ન સિધ્યન્તિ ચ યે વ્રણાઃ ।

વર્જયેત્તાર્મિષકપ્રાજ્ઞઃ સંરક્ષન્નાત્મનો યશઃ ॥ ૨૧ ॥

૧૦ પિત્તના કોપથી થયેલા પ્રણુનો વર્ણુ રોહિસ-ધાંસ, કેશર કે યોદારના વર્ણુના જેવો હોઈ તેમાં જે દાહ કે ચૂસાવા જેવી વેદના થાતી ન હોય તો વૈદે તે પ્રણુની ચિકિત્સા કરવી નહી. કફના કોપથી થયેલા પ્રણુ ઘોળા, કઠણુ, સિન્ધ અને ખરજવાળા હોઈ જે તેમાં દાહ અને પીડા થતી હોય તો વૈદે તે પ્રણુની ચિકિત્સા કરવી નહી. વાતના કોપથી થયેલા પ્રણુ કાળા, પાતળા સ્ત્રાવવાળા અને મર્મમાં પીડા કરનારા હોઈ જે તેમાં જરા પણ વેદના થતી ન હોય તો વૈદે તે પ્રણુની ચિકિત્સા કરવી નહિ. જે પ્રણુમાં ખડ-ખડાટ કે ધુરધુરાટ (ખડખડ કે ધુરધુર અવાજ) થતો

હોય જે પ્રણુમાં દાહ થતો હોય, ચામડીમાં અને માંસમાં થયેલા જે પ્રણુમાંથી શબ્દ (અવાજ)ની સાથે વાયુ નીકળતો હોય અને જે પ્રણુ મર્મમાં નહી થયેલા છતાં ખડુ જ વેદનાવાળાં હોય તે પ્રણુની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે પ્રણુની અંદર દાહ થતો હોય અને ખંદાર સ્પર્શ કરવાથી શીતળતા જણાતી હોય તથા જે પ્રણુમાં અંદર શીતળતા જણાતી હોય અને ખંદાર સ્પર્શ કરવાથી ગરમી જણાતી હોય તે પ્રણુની પણ વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે પ્રણુ શક્તિ, ભાલાં, ધ્વજ, રથ, ઘોડા, હાથી, બળદ કે મહેલ એઓની જેવી આકૃતિઓવાળા દેખાય તથા જે પ્રણુ ઉપર ચૂર્ણુ ભરભરાવેલું ન હોય છતાં તે ઉપર ચૂર્ણુ ભરભરાવેલું હોય એવા દેખાય તે પ્રણુની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે પ્રણુમાંથી પરુ અને રક્ત ખડુ વહેતાં હોય તથા જે પ્રણુથી રોગીને બળ અને માંસનો ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ અને અન્ન ઉપર અરુચિ એ ઉપદ્રવો થયેલા હોય અને જે પ્રણુ મર્મસ્થલમાં થયેલા હોય તે પ્રણુની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે પ્રણુ સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં છતાં પણ મટતા ન હોય તે પ્રણુની પણ પોતાનો યશ જાળવવાની ધૃત્તિ રાખનારા વૈદે ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. ૧૩-૨૧

અધ્યાય ૨૯ મો.

*વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિદર્શનીય

(અશુભ તથા શુભ એવા દૂત, શકુન,

અને સ્વપ્નેાનું સંક્ષેપમાં કથન.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિદર્શ-
નીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'વિપરીતા-વિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિદર્શનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

રોગીનાં શુભ અશુભની પરીક્ષા કરવાના પદાર્થો.

દૂતદર્શનસંભાષાવેષાશ્ચેષ્ટિતમેવ ચ ।

ઋક્ષં વેલા તિથિશ્ચૈવ નિમિત્તં શકુનોડનિલઃ ॥૩॥

દેશો વૈદ્યસ્ય વાગ્દેહમનસાં ચ વિચેષ્ટિતમ્ ।

કથયન્ત્યાતુરગતં શુભં વા યદિ વાડશુભમ્ ॥૪॥

* વિપરીત(અશુભ) તથા અવિપરીત (શુભ) એવા દૂત, શકુન અને સ્વપ્ન એઓનું નિદર્શન કહેતાં એકદેશથી કથન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ 'વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિદર્શનીય' છે.

૨ દૂતોનાં દર્શન, સંભાષણ, વેપ અને ચેષ્ટા (લીલચાલ) તથા નક્ષત્ર, વેળા, નિધિ, નિમિત્ત, શકુન, પવન, દેશ અને વૈદ્યની શારીરિક, વાચિક તથા માનસિક ચેષ્ટા એઓ રોગીનાં શુભ કે અશુભ ભવિષ્યને સૂચવી આપે છે. (એટલે રોગીનું શુભ કે અશુભ એઓથી જાણી શકાય છે). ૩-૪

કેવા દૂતોથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે ને કેવા દૂતોથી કાર્ય બગડે છે.

પાષણ્ડાશ્રમવર્ણનાં સ્વપક્ષાઃ કર્મસિદ્ધયે ।

ત ઇવ વિપરીતાઃ સ્યુર્દુતાઃ કર્મવિપત્તયે ॥ ૫ ॥

૩ રોગી જે પાખંડધર્મનો, જે આશ્રમવાળો અને જે વર્ણનો હોય તેના તરફથી જે તે જ પાખંડધર્મવાળો, તે જ આશ્રમવાળો અને તે જ વર્ણવાળો દૂત જે આવે તે રોગીના કાર્યની સિદ્ધિ થશે. રોગીને આરામ થશે એમ સમજવું અને રોગી જે પાખંડધર્મવાળો, જે આશ્રમવાળો તથા જે વર્ણવાળો હોય તેથી જે વિપરીત-બુદ્ધા જ પાખંડધર્મવાળો, આશ્રમવાળો કે વર્ણવાળો દૂત આવે તે રોગીનું કાર્ય બગડશે. રોગીને આરામ નહીં થાય, એમ સમજવું. (એટલે કાપાલિક વગેરે પાખંડધર્મવાળા તરફથી કાપાલિક વગેરે પાખંડધર્મવાળો અને બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ વગેરે આશ્રમવાળા તરફથી બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ વગેરે આશ્રમવાળો આવે તે રોગીને આરામ થાય છે એમ જાણવું.) ૫

અશુભ દૂતો.

નપુંસકં સ્ત્રીં વહવો નૈકકાર્યાં અસૂયકાઃ ।

ગર્દભોપૂરથપ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્તા વા સ્યુઃ પરમ્પરાઃ ॥ ૬ ॥

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ।

૪ નપુંસક દૂત, સ્ત્રી દૂત, ધણુ દૂત, અનેક કાર્યમાં ગુંથાયલા દૂતો, ધર્ષાળુ દૂતો, ગર્વેલા અથવા તેા હુટ બેટેલા રથમાં બેસીને આવેલા દૂતો, ટોળારૂપે એકલા થઈને આવનારા દૂતો આ રીતે જે દૂતો વેદના તરફ આવે છે તેઓને પણ અશુભ જાણવા. ૬

પાશદ્વંડાયુધધરાઃ પાણ્ડુરેતરવાસસઃ ॥ ૭ ॥

આર્દ્રજીર્ણાપસવ્યૈકમલિનધ્વસ્તવાસસઃ ।

ન્યૂનાધિકાઙ્ગા ઉદ્વિગ્ના વિકૃતા રૌદ્રરૂપિણઃ ॥ ૮ ॥

૫ જે દૂતો પાશ (પશુ વગેરેને બાન્ધવાનું દોરડું), દંડ કે તરવાર વગેરે કોઈ પણ જાતનું હથેલીયાર ધારણ કરીને વેદની પાસે આવે, જે દૂતોએ કાળાં, પીળા, રાતાં, બીનાં, મેલાં કે ફાટેલાં કપડાં પહેરેલાં હોય અથવા જમણા ખભા ઉપર કપડું નાંખીને અથવા એક જ કપડું પહેરીને વેદની પાસે આવેલા હોય, જે દૂતો ઓછા કે વધારે અંગાવાળા, બીનેલા, ખોડવાળા કે ભયંકર રૂપવાળા હોય તે સર્વે દૂતોને અશુભ સમજવા. ૭-૮

રૂક્ષાનિષ્ઠુરવાદાશ્વાપ્યમાઙ્ગલ્યામિધાયિનઃ ।

૬ જે દૂતો સ્નેહ વગરનું, કઠોર કે અમંગળ વચન બોલતા વેદની પાસે આવે તે દૂતોને અશુભ સમજવા.

છિન્દન્તસ્તૃણકાષ્ટાણિ સ્પૃશન્તો નાસિકાં સ્તનમ્ ૯.

વચ્ચાન્તાનામિકાકેશનજ્જરોમદ્શાસ્પૃશઃ ।

સ્ત્રોતોડવરોઘહૃદ્ગ્નડમૂર્ઙ્ગૌરઃ કુક્ષિપાણયઃ ॥ ૧૦ ॥

કપાલોપલમસ્માસ્થિતુષાઙ્ગારકરાશ્ચ યે ।

વિલિચ્ચન્તો મર્હીં કિંચિન્મુચ્ચન્તો લોષ્ટમેદિનઃ ॥ ૧૧ ॥

તૈલકર્દમદિગ્ધાઙ્ગા રંકસ્તગ્નુલેપનાઃ ।

ફલં પક્કમસારં વા ગૃહીત્વાન્યચ્ચ તદ્વિધમ્ ॥ ૧૨ ॥

નચ્ચૈર્નચ્ચાન્તરં વાપિ કરેણ ચરણં તથા ।

ઉપાનચ્ચર્મહસ્તા વા વિકૃતવ્યાધિપીડિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

વામાચારા સ્વન્તશ્ચ શ્વાસિનો વિકૃતેક્ષ્ણાઃ ।

યામ્યાં દિશં પ્રાઙ્ગલયો વિષમૈકપદેસ્થિતાઃ ॥ ૧૪ ॥

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ।

૭ જે દૂતો ખડ અને લાકડાંનું છેદન કરતા કરતા અથવા નાક, સ્તન, કપડાનો છેડો, ટચળી આંગળીની બેડની આંગળી, વાળ, સ્વાડાં, કે કપડાના લટકતા છોગાં એઓનો સ્પર્શ કરતા કરતા અથવા કાન વગેરે શરીરનાં છિદ્રો, કાંધ, હૃદય, ગાલ, માથું, છાતી કે કુખ એઓની ઉપર હાથ મુકીને અથવા માથાની ખોપરી, પથરો, રાખ, હાડકાં કે ફેતરા હાથમાં લેધને અથવા તેા ધરતીને ખોતરતા કે કોઈ વસ્તુને મુકી દેતા, કે માટીનાં ઢેકાંને ભાંગતા અથવા તેલ કે કાદવ શરીર ઉપર ચોપડીને અથવા રાતાં ધૂલની માળાઓ પહેરીને કે રાતું ચંદન શરીર ઉપર ચોપડીને અથવા સાર વગરનું પાકું ફલ કે એના જેવી જ ખીજી વસ્તુને હાથમાં લઇને અથવા નખથી ખીજી નખને કે હાથથી પગને પકડતા, અથવા હાથમાં બેડા કે ચામડું લઇને અથવા રોતા રોતા, હાંકતા હાંકતા કે દક્ષિણ દિશામાં હાથ બેડતા વેદની પાસે આવે તથા જે દૂતો ગલતકૃષ્ટ વગેરે વિકૃત રોગથી પીડાયલા, ખરાબ આચરણવાળા, આંખની ખોડવાળા, અથવા વિષમ સ્થાનમાં ઉભા રહેલા હોય અથવા એક પગથી ઉભા રહેલા હોય તે દૂતોને પણ અશુભ જાણવા. ૧૦-૧૪

દક્ષિણામિમુલ્લં દેશે ત્વશુચૌ વા હુતાશનમ્ ॥ ૧૫ ॥

જ્વલયન્તં પચન્તં વા ક્રૂરકર્મણિ ચોદ્યતમ્ ।

નમ્નં ભૂમૌ શયાનં વા વેગોત્સર્ગેણ વાડશુચિમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રકીર્ણકેશમભ્યક્તં સ્વિન્નં વિક્લવમેવ ચ ।

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

૮ વૈદ્ય દક્ષિણ દિશા તરફ મ્હોડું કરીને બેડો કે ઉભો હોય, અપવિત્ર પ્રદેશમાં ઉભો હોય, અગ્નિ સળગાવતો હોય, કંઈ પણ રાંધતો હોય, પશુવધ વગેરે ક્રૂર કર્મો કરવાને તૈયાર થયો હોય, નાગો હોય, ધરતી ઉપર સૂતો હોય, મળ-મૂત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવાથી અપવિત્ર સ્થિતિ-

मां होय, छुटा वाणवाणो होय, तेल चोणीने ष्ठेले होय, पसीनाथी लींजयेले होय हे विह्वल होय ते समये जे हूतो आवे तेचो अशुभ समजवा. १५-१७

वैद्यस्य पिड्ये दैवे वा कार्यं चोत्पातदर्शने ।

मध्याह्ने चार्धरात्रे वा संध्ययोः

८ वैद्य श्राद्ध वगेरे पितृकार्य हे होम वगेरे देवकार्य करतो होय ते समये, उत्कापात वगेरे उत्पात थतो होय ते समये, मध्याह्ने, अर्धराते अथवा सूर्योदयना हे सूर्यास्तना समयमां जे हूतो आवे ते हूतोने अशुभ समजवा.

कृत्तिकासु च ॥ १८ ॥

आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ।

१० जे हूतो कृत्तिका, आर्द्रा, आश्लेषा, मघा, मूल, पूर्वाश्लेषुनी, पूर्वाभाद्रपदा, पूर्वाषाढा अने भरणी अे नक्षत्रांमां वैद्यनी पासो आवे ते हूतोने अशुभ समजवा. १८

चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां संधिदिनेषु च १९
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।

११ जे हूतो चैथ, नोम, छट, अमास, पुनम हे प्रतिपदा (अेकम) अे तिथिआंमां वैद्यनी पासो आवे ते हूतोने पणु अशुभ समजवा. १९

अभुक् संयोगमां हूतोनुं शुभाशुभपणुं.

स्विन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ॥२०॥
गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ।

त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः स्मृताः ॥२१॥

एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्या संविभजेत्तु तत् ।

रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ॥ २२ ॥

प्रशस्तो जलरोधेषु दूतवैद्यसमागमः ।

विज्ञायैवं विभागं तु शेषं बुध्येत पण्डितः ॥ २३ ॥

१२ जे हूतो अग्निना समीपमांथी परसेवाथी लींजधने तथा तपीने मध्याह्न समयमां वैद्यनी पासो आवे ते हूतोने जे रोगीने पित्त संयन्धी रोग थयो होय तो अशुभ समजवा अने जे रोगीने कफ संयन्धी रोग थयो होय तो शुभ समजवा. वायु वगेरेना रोगांमां पणु वैद्ये आ उपरथी विचार करीने पेतानी बुद्धिथी हूतोना शुभ अशुभपणुना निर्णय करी लेवो. रक्तपित्त, अतिसार अने प्रमेह अे रोगांमां ज्यां जणने अटकाव थतो होय ते स्थलमां जे हूतोने अने वैद्यतो समागम थाय तो ते शुभ छे. पंडित वैद्ये आ उपरथी विचार करीने लींज रोगांमां पणु हूत अने वैद्यना समागना स्थल उपरथी रोगीना शुभ अशुभ लविष्यने निर्णय करी लेवो. २०-२३

कार्यसिद्धिं करनारा हूतो.

शुक्लवासाः शुचिर्गौरः श्यामो वा प्रियदर्शनः ॥

स्वस्यां जातौ सगोत्रो वा दूतः कार्यकरः स्मृतः २४

गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ।

धृतिमान्विधिकालज्ञः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् २५

अलंकृतो मङ्गलवाग्दूतः कार्यकरः स्मृतः ।

१३ जे हूते, सडेद वस्त्र पेर्या होय, गौरवर्णवाणो अथवा श्यामवर्णवाणो छतां पणु रूपाणो होय, रोगीनी जतने हे रोगीना गोत्रने होय, शुभ चेष्टावाणो, धी-रजवाणो, कर्तव्यने तथा समयने समजनारो होय, अने शणुगारेदी, स्वतन्त्र, स्निग्ध तथा कामण वयन जे ल-नारो होय तथा मांगलिक पदार्थो लघ, अणदनी गाडीमां जेसीने अथवा तो पगे आलीने वैद्यनी पासो आवेले होय ते हूतने कार्यनी सिद्धि करनारो समजवो. २४-२५

स्वस्थं प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् २६
उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ।

१४ जे हूत आरोग्यतावाणो, पवित्र तथा सरभा प्रदेशमां जगमणे भोडे जेठेला अने पवित्र स्थितिमां रडेला वैद्यनी पासो आवे ते हूतने कार्यनी सिद्धि कर-नारो समजवो. २६

कार्यसिद्धिं करनारां शुभ शकुन.

मांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोवृषाः ॥ २७ ॥

शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ।

स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलंकृता ॥२८॥

कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ।

हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमना नृपः ॥ २९ ॥

अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चाषः शिखी तथा ।

१५ वैद्यने रोगीने घेर जवाना समयमां कायुं मांस, पाणीना धो, छत्र, आक्षणे, हाथी, गाय, अणद, शुक्ल वर्णवाणां पदार्थो, पुत्रवाणी स्त्री, वाछडा सहित गाय, माटीनां काडीयां, शणुगारेदी कन्या, माछवां, कायुं इण, साथीयो, लाडु, सोनुं, जेमां जेआ लरेला होय जेवुं पात्र, प्रसन्न यित्तवाणो राज, अणतो अग्नि, घोडो, हंस पक्षी, याप पक्षी हे मोर जेवामां आवे तो कार्यनी सिद्धि थशे जेभ समजवुं. २७-२९

ब्रह्मदुन्दुभिर्जीमूतशङ्खवेणुरथस्वनाः ॥ ३० ॥

सिंहगोवृषनादाश्च हेषितं गजवृंहितम् ।

शस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकं चैव वामतः ॥३१॥

प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठाः वाचश्च हृदयंगमाः ।

पत्रपुष्पफलोपेतान्सक्षीराश्रीरुजो द्रुमान् ॥ ३२ ॥

आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतोरणवेदिकाः ।

दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ॥३३॥

वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ।

૧૬ વૈષ્ણવે રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં વેદનો ધ્વનિ, નોખતનો અવાજ, મેઘની ગર્જના, શંખનો શબ્દ, વાંસળીનો શબ્દ, રથનો શબ્દ, સિંહની ત્રાડ, બળદના હીચોરા, ઘોડાની હજીણાડી, હાથીની ગર્જના, હંસનો શબ્દ, ડાખી તરફ ધ્રુવડનો શબ્દ અને રાજદ્વારમાં જતા લોકોની હૃદયને પ્રિય લાગે એવી વાણી એ સઘળા શબ્દોનું સાંભળવું શુભ છે. પાનડાં, પુલો અને ફળોથી શોભાયમાન તથા રોગ વગરના અને છીરવાળા વૃક્ષો ઉપર બેઠેલાં, આકાશમાં ઉડતાં અથવા ઘર, ધ્વજન કે છાજીઓ અથવા તો વેદિઓ ઉપર બેઠેલાં પક્ષીઓ મધુર ધ્વનિ કરતાં હોય અથવા તો શાંત એવી દિશાઓમાં, પાછળ ડાબે પડખે અથવા જમણે પડખે રહીને પક્ષીઓ મધુર અવાજ કરતાં કરતાં આલ્યાં જાય તો કાર્યની સિદ્ધિ થાશે એમ સમજવું. ૩૦-૩૩

અશુભ શકુનો.

શુષ્કેડશનિહતે પત્રે વહ્લીનદ્વે સકળકે ॥૩૪॥

વૃક્ષેડયવાડમ્મસ્માસ્થિવિટ્તુપાજ્ઞારપાંસુપુ ।

ચૈત્યવલ્મીકવિપમસ્થિતા દીપ્તસ્વરસ્વરાઃ ॥૩૫॥

પુરતો દિશ્ચુ દીપ્તાસુ વક્તારો નાર્થસાધકાઃ ।

૧૭ વૈષ્ણવે રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં સુકાયેલાં, વીજળી પડવાથી બળી ગયેલાં, લતાઓથી ઘેરાયેલા અને કાંટાવાળા વૃક્ષો ઉપર, વિજળી પડવાથી બળી ગયેલાં પાદડાં ઉપર, અથવા પથરા, શખ, હાડકાં, વિષા, ફેતરાં, કોલસા, ધૂળ, ચૈસ, રાફડા અને વિપ-મસ્થાન એઓ ઉપર બેઠેલાં અથવા તો સન્મુખ દ્વ લાગવાથી પ્રદીપ્ત થયેલી દિશાઓમાં પક્ષીઓ અતિ કંઠાર સ્વરથી બોલતાં હોય તો એ શકુનો અર્થની સિદ્ધિ કરનારાં નથી. ૩૪-૩૫

શુભ તથા અશુભ શકુનો.

પુન્નામાનઃસ્વગા વામાઃ સ્ત્રીસંજ્ઞા દક્ષિણાઃ શુભાઃ ૩૬
દક્ષિણાદ્વામગમનં પ્રશસ્તં શ્વશૃગાલયોઃ ।

વામં નકુલચાષાણાં નોભયં શશર્ષયોઃ ॥ ૩૭ ॥

ભાસકૌશિકયોશ્ચૈવ ન પ્રશસ્તં કિલોભયમ્ ।

દર્શનં વા સ્તં ચાપિ ન ગોધાકુકલાસયોઃ ॥ ૩૮ ॥

દૃતૈરનિષ્ઠૈસ્તુલ્યાનામશસ્તં દર્શનં નૃણામ્ ।

કુલત્થતિલકાર્પાસનુષપાષાણમસ્મનામ્ ॥ ૩૯ ॥

પાત્રં નેષ્ટં તથાજ્ઞારતૈલકર્દમપુરિતમ્ ।

પ્રસન્નેતરમયાનાં પૂર્ણં વા રક્તસર્ષપૈઃ ॥ ૪૦ ॥

શવકાષ્ટપલાશાનાં શુષ્કાણાં પથિ સંગમાઃ ।

નેપ્યન્તે પતિતાન્તસ્થદ્વીનાન્ધરિપવસ્તથા ॥ ૪૧ ॥

૧૮ વૈષ્ણવે રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં પુલિંગ-નામવાળાં પક્ષીઓ ડાખી તરફ અને સ્ત્રીલિંગનામવાળાં પક્ષીઓ જમણી તરફ જવામાં આવે તો તે શકુન શુભ છે; કુતરો કે શીયાળ જમણી તરફથી ડાખી

તરફ ઉતરે (આલ્યાં જાય) તો તે શકુન શુભ છે; નોળીઓ અને ચાષપક્ષી એઓ પણ ડાખાં ઉતરે તો શુભ છે; પરંતુ શશલો, સર્પ, ગરંજ અને ધ્રુવડ એઓનું કાર્ષ પણુ તરફ ઉતરવું અશુભ છે; ઘો અને કાકીડો એઓનું દર્શન અને બોલવું બલેય અશુભ છે; અશુભસૂચક દૂતોના જેવાં જ લક્ષણોવાળા બીજા પણુ કાર્ષ માણસો જોવામાં આવે તો તેઓનું દર્શન પણ અશુભ છે; કળથી, તલ, કપાસ, ફેતરાં, પથરા, શખ, કોલસા, તેલ, કાદવ, પ્રસન્ન શિવાયનું બીજા જાતનું મઘ અથવા રાતા સર્ષવ એઓથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ છે; રસ્તામાં ચાલતાં સુકાયેલાં શબો, સુકાયેલાં લાકડાઓ અને સુકાયેલાં પાનડાઓનો સમાગમ થાય તો તે અશુભ છે. તેમ જ પતિત, મરવા પડેલા, દીન અને આંધળા માણસો તથા શત્રુ એઓનો સમાગમ થાય તો તે પણ અશુભ જ છે. ૩૬-૪૧

મૃદુઃ શીતોડનુકૂલશ્ચ સુગન્ધિશ્ચાનિલઃ શુભઃ ।

ખરાળોડનિષ્ઠગન્ધશ્ચ પ્રતિલોમશ્ચ ગર્હિતઃ ॥ ૪૨ ॥

૧૯ વૈષ્ણવે રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં કોમળ, થંડો, અનુકૂલ (પાછળથી આવતો) અને સુગન્ધવાળો પવન શુભકારી છે. પરંતુ કંઠાર, ગરમ, પ્રતિકૂલ (સામેથી આવતો) અને દુર્ગન્ધવાળો પવન અશુભ છે. ૪૨

ગ્રંથ્યર્વુદાદિપુ સદા છેદશબ્દશ્ચ પૂજિતઃ ।

વિદ્રધ્યુદરગુલમેષુ મેદશબ્દસ્તથૈવ ચ ॥ ૪૩ ॥

રક્તપિત્તાતિસારેષુ રુદ્ધશબ્દઃ પ્રશસ્યતે ।

પર્વં ધ્યાધિવિશેષેણ નિમિત્તમુપચારયેત્ ॥ ૪૪ ॥

૨૦ વૈષ્ણવે રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં ગ્રન્થિ, અર્ચુદ વગેરે રોગવાળાની પાસે જવું હોય ત્યારે જે કાપવાના અર્થવાળો શબ્દ સાંભળવામાં આવે તો તે શુભ છે; વિદ્રધિ, ઉદર કે ગુલ્મ રોગવાળાની પાસે જવું હોય ત્યારે ચીરવાના અર્થવાળો શબ્દ સાંભળવામાં આવે તો તે શુભ છે અને રક્તપિત્ત તથા અતિસાર રોગવાળાની પાસે જવું હોય ત્યારે જે રોકવાના અર્થવાળો શબ્દ કાને પડે તો તે શુભ છે. એટલે એ રોગોમાં એવા શબ્દો સાંભળીને જે વૈષ્ણવે રોગીને ઘેર જાય તો રોગીને આરામ થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા રોગોમાં પણ શબ્દો ઉપરથી રોગીના શુભ અશુભ ભવિષ્યનો નિર્ણય કરી લેવો. ૪૩-૪૪

અભાંગલિક શબ્દો.

તથૈવાક્રુષ્ટહાકષ્ટમાક્રન્દસુદિતસ્વનાઃ ।

હૃદ્યાં વાતપુરીષાણાં શબ્દો વૈ ગર્દભોષ્ટ્રયોઃ ॥ ૪૫ ॥

૨૧ આક્રોશનો (ગાળનો અથવા તિસ્કારનો) શબ્દ, હાય મરી ગયો એવો શબ્દ, દુઃખનો શબ્દ, રોવાનો અવાજ, ઉલટી કરવાનો અવાજ, અધોવાયુનો (પાદવાનો) અવાજ, ઝાડે ફરવાનો અવાજ, ગધેડાનું ભુંકવું,

अने उंटनुं गांगरुं अे शम्भो वैद्यने रोगीने घेर जवाना समयमां अभंगल सूयवनारा छे. ४५

प्रतिषिद्धं तथा भग्नं क्षुतं स्वल्पितमाहृतम् ।

दौर्मनस्यं च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥ ४६ ॥

२१ वैद्य रोगीने जेवा माटे पोताने घेरथी आदे ते समयमां तेने डाँध जवा माटे निषेध-मनाह करे, डाँध वस्तु लांगी जय, छीक थाय, वैद्य पडी जय, कुं तेने कुंछ लागी जय अथवा तो तेना मनमां जेद थाय तो ते अशुभ छे. ४६

वैद्यना पोताना घरमांथी निकणती वपतनां
अथवा तो रोगीना घरमां पिसती वपतनां
अशुभ शकुन.

प्रवेशेप्येतदुद्देशादवेक्ष्यं च तथातुरे ।

प्रतिद्वारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥ ४७ ॥

केशभस्मास्थिकाष्टाश्रमतुषकार्पासकण्टकाः ।

खट्वोर्ध्वपादा मद्यापो वसा तैलं तिलास्तृणम् ४८
नपुंसकव्यङ्गभग्ननग्नमुण्डासिताम्बराः ।

प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥ ४९ ॥

२२ रोगीना घरमां प्रवेश करती वपते पोतानी तथा रोगीनी अे सर्व स्थिति वैद्ये जेनी. परंतु रोगीना घरमां गया पछी रोगीना घरना द्वार आगण के ते घरमां जेवी जतने अनाव अने तो तेने अशुभ गणुवे नहि. वैद्य पोताना घरमांथी नीकणे ते समयमां अथवा रोगीना घरमां प्रवेश करे ते समयमां जे तेने वाण, राप्प, हाडकां, लाडकां, पथरा, इतरां कपास, कांटा, उँघा पडेवा आटवेा, मद्य, जण, यरणी, तेल, अड, नपुंसक, ज्योडवाणो मालुस, लांगेला अंगवाणो मालुस, नम, माथे मुँडे के तमाम काणा वस्त्रोवाणो मालुस जेवामां आवे तो ते अशुभ छे. ४७-४९

रोगीना घरमां प्रवेश करती वपतनां तथा
असती वपतनां अशुभ शकुनो.

भाण्डानां सङ्करस्थानां स्थानात्संचरणं तथा ।

निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥ ५० ॥

वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ।

२३ वैद्य रोगीना घरमां प्रवेश करे अथवा तो जेसे ते समयमां जेकां करेलां वासलेा पोताना स्थानमांथी असी जय, उँडी जेडेकी वस्तु उँजेडवामां आवती होय, डाँध पखु वस्तु लांगी नाअवामां आवती होय, डाँध वस्तु पडी जती होय, डाँध वस्तुने ज्हार लेध जवामां आवती होय, वैद्यने असवानुं आसन पडी जय के रोगी नीयुं भ्हाडुं करीने जेहा होय तो ते अशुभ छे. ५०

केवा रोगीने आराम थातो नथी ?

वैद्यं संभाषमाणोऽङ्गं कुञ्च्यमास्तरणानि वा ॥ ५१ ॥

प्रमृद्याद्वा धुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ।

हस्तं चाकृण्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ५२
यो वैद्यमुन्मुखः पृच्छेदुन्मार्ष्टिं स्वाङ्गमातुरः ।

न स सिध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ५३
भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिध्यति ।

२४ रोगी वैद्यनी साथे वात करतां करतां पोताना अंगने, लीतने अथवा भीडानाने हलाव्या करे, अथवा तो हाथ, पीक के माथुं हलाव्या करे अथवा वैद्यने हाथ जेथीने पोताना माथा उपर के छाती उपर मुँडे तो ते अशुभ छे. जे रोगी उँयुं भ्हाडुं करीने वैद्यने प्रश्न पूछे अथवा तो प्रश्न पूछती वपते पोताना अंगने साधु कर्मां करे ते रोगीने आराम थतो नथी. जे रोगीना घरमां वैद्यने सत्कार थाय ते रोगीने आराम थाय छे अने जे रोगीना घरमां वैद्यने सत्कार थाय नथी ते रोगीने आराम थतो नथी. ५१-५३

वैद्ये रोगीना दूतानी परीक्षा करवी.

शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ॥ ५४ ॥

आतुरस्य ध्रुवं तस्माद्दृतादींलक्षयेद्भिषकः ।

२५ जे रोगीना दूत वगेरे सारा लक्षणेवाणा होय ते रोगीनुं शुभ थाय छे अने जेना दूत वगेरे अराय लक्षणेवाणा होय ते रोगीनुं अशुभ थाय छे अटला माटे रोगीनुं लक्षिण जखुवा सारुं वैद्ये अवश्य रोगीना दूत वगेरेनी परीक्षा करवी. ५४

शुभाशुभ स्वप्नो क्लेषानी प्रतिज्ञा.

स्वप्नानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥ ५५ ॥

सुहृदो यांश्च पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ।

२५ हुवे जे स्वप्नो रोगीना सगासंभंधीओना अथवा रोगीना पोताना जेवामां आवतां भरजुनी अथवा रोगमांथी मुक्त थवानी सूयना आपे छे ते स्वप्नविशे कहुं छुं. ५५

अशुभ स्वप्नो.

स्नेहाभ्यकशरीरस्तु करभव्यालगर्दभैः ॥ ५६ ॥

वराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ।

रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्ती मुक्तमूर्द्धजा ॥ ५७ ॥

यं वा कर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ।

अन्त्यावसायिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ५८

परिष्वजेरन्यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ।

मूर्द्धन्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्विकृताननैः ॥ ५९ ॥

पिबेन्मधु च तैलं च यो वा पङ्केऽवसीदति ।

पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत्प्रहसेत्तथा ॥ ६० ॥

निरम्बरश्च यो रक्तां धारयच्छिरसि स्रजम् ।

यस्य वंशो नलो वापि तालो चोरसि जायते ॥ ६१ ॥

यं वा मत्स्यो प्रसेद्यो वा जननीं प्रविशेन्नरः ।

पर्वताग्रात्पतंत्यो वा श्वभ्रे वा तमसावृते ॥ ६२ ॥

હીયતે સ્નોતસા યો વા યો વા મૌણ્ઙ્યમવાપ્નુયાત્ ।
 પરાજીયેત બધ્યેત કાકાઘૈર્વાભિભૂયતે ॥ ૬૩ ॥
 પતનં તારકાદીનાં પ્રણાસં દીપચક્ષુષોઃ ।
 યઃ પદ્યેદ્દેવતાનાં વા પ્રકમ્પમવનેસ્તથા ॥ ૬૪ ॥
 યસ્ય છર્દિર્વિરેકો વા દશનાઃ પ્રપતન્તિ વા ।
 શાલ્મલીં કિંશુકં ચૂપં વલ્મીકં પારિભદ્રકમ્ ॥ ૬૫ ॥
 પુષ્પાલ્યં કોવિદારં વા ચિતાં વા યોડધિરોહતિ ।
 કર્પાસૈતૈલપિણ્યાકલોહાનિ લવણં તિલાન્ ॥ ૬૬ ॥
 લભેતાશ્રીત વા પક્કમન્નં યશ્ચ પિબેત્સુરામ્ ।
 સ્વસ્થઃ સલભતે વ્યાધિં વ્યાધિતો મૃત્યુમૃચ્છતિ ૬૭
 ૨૭ જે માણસ સ્વપ્નામાં આ રીતે દેખે કે-તે જાણે
 શરીર તેલ ચોળી ઉંટ, વાઘ વગેરે અથવા તો દિસકે પ્રાણી,
 ગધેડા, સૂર કે પાડો એવોના ઉપર બેસીને દક્ષિણ દિશા
 તરફ જાય છે, અથવા જોણે રાતાં કપડાં પહેરેલાં હોય,
 જેના વાળ છટા હોય અને જેનો વર્ણ કાળો હોય
 એવી ટાઈ સ્ત્રી હસતી હસતી અને નાચતી નાચતી
 તેને આંધીને દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચી જાય છે; અથવા
 ચંડાલ વગેરે નીચ જાતના લોકો તેને દક્ષિણ દિશા
 તરફ ખેંચી જાય છે; અથવા જાણે પ્રેતો કે સંન્યાસીઓ
 તેને આલિંગન કરે છે; અથવા જાણે ખરાય મ્હોડા-
 વાળાં ફાડી ખાનારા પ્રાણીઓ તેનું માથું મુઠે છે;
 અથવા તો તે જાણે તેલ કે મઘ પીયે છે; અથવા
 જાણે તે કાદવમાં ડુબી જાય છે; અથવા જાણે તે
 શરીર ઉપર કાદવ ચોપડીને નાચે છે અને હસે છે;
 અથવા જાણે નાગો થઈને રાત્રી માળા માથા ઉપર
 પહેરે છે; અથવા જાણે તેની છાતી ઉપર વાંશ, યરુ
 કે તાડનું ઝાડ ઉગ્યું હોય એમ તેને લાગે છે; અથવા જાણે
 માછલું તેને ગળી જાય છે; અથવા તો તે માતાના ઉદરમાં
 પ્રવેશ કરે છે; અથવા જાણે તે પર્વતની ટોચ ઉપરથી
 અંધારા ખાડામાં પડી જાય છે; અથવા જાણે તે નદી
 વગેરેના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે; અથવા જાણે તે
 માથું મુઠાવે છે; અથવા જાણે તે યુદ્ધમાં હારી જાય છે,
 અંધાય છે કે કાગડાઓ વગેરેથી પરાભવ પામે છે;
 અથવા જાણે તારા વગેરે ખરી પડે છે, દીવો છુટાઈ
 જાય છે, નેત્રો નાશ પામે છે, અથવા દેવતાઓની
 મૂર્તિઓ કે પૃથ્વી કંપે છે; અથવા જાણે રોગીને ઉલટી
 થાય છે કે રેચ લાગે છે; અથવા જાણે તેના દાંતો
 પડી જાય છે; અથવા જાણે તે શેમળો, આખરો,
 યજ્ઞમાં પશુને આંધવા માટે ખોડેલાં લાકડું, રાફડો,
 લિંબડો, પુલોથી ભરપૂર ચંપાકાડીનાં ઝાડ કે ચિતા
 એવોના ઉપર ચઢે છે; અથવા જાણે તે કપાસ, તેલ,
 ખોળ, લોહડું, મીઠું, તલ મેળવે છે; અથવા તો રાંધેલાં
 અન્નનું સ્વપ્નામાં ભોજન કરે છે કે દારુ પીયે છે આવાં
 સ્વપ્ન જોવાથી સાંભળે મનુષ્ય રોગી થાય છે અને રોગી
 હોય તો મરણ પામે છે. ૫૬-૬૭

નિષ્કૃળ નીવડનારાં સ્વપ્નો.

યથાસ્વં પ્રકૃતિસ્વપ્નો વિસ્મૃતો વિહતશ્ચ ।

ચિન્તાહૃતો દિવા દૃષ્ટો ભવન્ત્યફલદાસ્તુ તે ॥૬૮॥

૨૮ જે માણસની જે પ્રકૃતિ હોય તે પ્રકૃતિ પ્રમાણે
 તે જ સ્વપ્ન દેખે (એટલે જેમકે-વાત પ્રકૃતિવાળો માણસ
 સ્વપ્નામાં આકાશમાં જાય, પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ
 સ્વપ્નામાં અગ્નિ, વીજળી વગેરેને દેખે અને કફ પ્રકૃતિ-
 વાળો માણસ સ્વપ્નામાં જલાશય વગેરે દેખે), અથવા
 જોણેલું સ્વપ્ન ખીલકુલ ભુલાઈ જાય, અથવા ખરાય
 સ્વપ્ન જોયા પછી સારું સ્વપ્ન કે સારું સ્વપ્ન જોયા પછી
 ખરાય સ્વપ્ન જોવામાં આવે અથવા જે સ્વપ્ન અમુક
 આખતનો વારંવાર વિચાર કરવાથી આવે અને જે
 સ્વપ્ન દીવસે જોવામાં આવે તે સ્વપ્નાનું કંઈ પણ ફળ
 મળતું નથી. ૬૮

અશુભ ફળ આપનારાં વિશિષ્ટ સ્વપ્ન.

જ્વરિતાનાં શુના સચ્યં કપિસચ્યં તુ શોષિણામ્ ।

ઉન્માદે રાક્ષસૈઃ પ્રતૈરપસ્મારે પ્રવર્તનમ્ ॥ ૬૯ ॥

મેહાતિસારિણાં તોયપાનં ક્ષેહસ્ય કુષ્ટિનામ્ ।

ગુલ્મેષુ સ્થાવરાંત્પત્તિઃ કોષ્ઠે મૂર્ધ્નિ શિરોરુજિ ૭૦

શ્વપ્તુલીમક્ષણં છર્ચામધ્વા શ્વાસપિપાસયોઃ ।

હારિદ્રં મોજનં વાપિ યસ્ય સ્યાત્પાણ્ડુરોગિણઃ ૭૧

રક્તપિત્તી પિબેચશ્ચ શોણિતં સ વિનશ્યતિ ।

૨૯ જેઓને જ્વર આવેલો હોય તે માણસને જે
 સ્વપ્નામાં કુતરાની સાથે દોસ્તી થાય, જેઓને ક્ષય રોગ
 થયેલો હોય તે રોગીઓને જે સ્વપ્નામાં વાંદરાની સાથે
 દોસ્તી થાય, જેઓને ઉન્માદ થયો હોય તે રોગીને જે
 સ્વપ્નામાં રાક્ષસોની સાથે સમાગમ થાય, જેઓને અપસ્માર
 રોગ થયેલો હોય તે રોગીને જે સ્વપ્નામાં પ્રેતોના
 સમાગમ થાય, જેને પ્રમેહ કે અતિસાર રોગ થયેલો
 હોય તે રોગી જે સ્વપ્નામાં પાણી પીયે, જેને કુષ્ટ રોગ
 થયેલો હોય તે રોગી જે સ્વપ્નામાં ઘી, તેલ વગેરે
 સ્નેહનું પાન કરે, જેને ગુલ્મ રોગ થયેલો હોય તે રોગીના
 પેટ ઉપર સ્વપ્નામાં ઝાડ ઉગી નીકળે, માથામાં
 દુખાવો થતો હોય તે રોગી પોતાના માથામાં જે
 સ્વપ્નામાં ઝાડ ઉગી નીકળેલું દેખે, જેને ઉલટી થતી
 હોય તે માણસ જે સ્વપ્નામાં પુરી ખાય, જેને શ્વાસ
 કે તૃપા રોગ થયેલો હોય તે માણસ જે સ્વપ્નામાં પંથ
 કરે, જેઓને પાંડુરોગ થયેલો હોય તે રોગીઓ જે
 સ્વપ્નામાં હળદરવાળું ભોજન કરે અને જેને રક્તપિત્ત
 રોગ થયેલો હોય તે માણસ જે સ્વપ્નામાં લોહી પીયે
 તો તે મરી જાય છે. ૬૯-૭૧

અશુભ સ્વપ્નોનું નિવારણ.

સ્વપ્નાનેવંચિધાન્દૃષ્ટ્વા પ્રાતસ્તથાય યત્નવાન્ ॥ ૭૨ ॥

દયાન્માષાંસ્તિલાંહોહં વિપ્રેભ્યઃ કાશ્ચન્નં તથા ।

જપેષ્ટાપિ શુભાન્મન્ત્રાન્ગાયત્રીં ત્રિપદાં તથા ૭૩
દૃષ્ટ્વા ચ પ્રથમે યામે સુપ્યાદ્ ધ્યાત્વા પુનઃ શુભમ્ ।
જપેદ્વાન્યતમં વેદં બ્રહ્મચારી સમાહિતઃ ॥ ૭૪ ॥
ન ચાન્વક્ષીત કસ્મૈચિદ્દૃષ્ટ્વા સ્વપ્નમશોભનમ્ ।
દેવતાયતને ચૈવ વસેદ્રાત્રિત્રયં તથા ॥ ૭૫ ॥
વિપ્રાંશ્ચ પૂજયેન્નિત્યં દુઃસ્વપ્નાત્પ્રવિમુચ્યતે ॥

૩૦ આવી જાતનાં ખરાય સ્વપ્ને જોવામાં આવે
તો પ્રભાતમાં ઉઠી યતની બ્રાહ્મણને અડદ, તલ, લોહું,
અને સોનું એઓનું દાન આપવું. વેદના શુભ મંત્રોનો
તથા ત્રિપદા ગાયત્રીનો જપ કરવો. રાત્રિના પહેલા પહેરમાં
ખરાય સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યું હોય તો મંગલદાયક
વિષયનું ધ્યાન કરીને પાછું સુઈ જવું અથવા તો બ્રહ્મચર્ય
રાખી, એકાગ્રચિત્ત થઈને ચાર વેદમાંથી એક વેદનો
પાઠ કરવો. ખરાય સ્વપ્ન જોવામાં આવેલું હોય તે
કાઠને કહેવું નહિ, દેવમંદિરમાં (અગ્નિહોત્રની યજ્ઞશાળામાં)
ત્રણ રાત સુધી રહેવું તથા બ્રાહ્મણોનું નિલ પૂજન કરવું.
આમ કરવાથી ખરાય સ્વપ્નનું ફળ થતું નથી. ૭૨-૭૫.

શુભ સ્વપ્ને.

અત ऊर्ध्वं પ્રવક્ષ્યામિ પ્રશસ્તં સ્વપ્નદર્શનમ્ ॥૭૬॥
દેવાન્દિજાન્ગોવૃષભાઝીવતઃ સુહૃદો નૃપાન્ ।
સમિદ્ધમગ્નિં વિપ્રાંશ્ચ નિર્મલાનિ જલાનિ ચ ॥૭૭॥
પદ્યેત્કલ્યાણલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
માંસં મત્સ્યાન્નજઃ શ્વેતા વાસાંસિ ચ ફલાનિ ચ ૭૮
લભન્તે ધનલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
મહાપ્રાસાદસફલવૃક્ષધારણપર્વતાન્ ॥ ૭૯ ॥
આરોહેદ્રવ્યલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
નદીનદસમુદ્રાંશ્ચ શુભિતાન્કલુષોદકાન્ ॥ ૮૦ ॥
તરેત્કલ્યાણલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
ઉરગો વા જલૌકા વા ભ્રમરો વાપિ યં દશેત્ ૮૧
આરોગ્યં નિર્દિશંસ્ય ધનલાભં ચ બુદ્ધિમાન્ ।

૩૧ હવે સારાં સ્વપ્નેનાં દર્શનોનું ફળ કહું છું:-જે
માણસ સ્વપ્નમાં દેવો, દિવ્ય, ગાય, બલદ, જીવતા સ્નેહી-
ઓ, રાજા, બળતો અગ્નિ, બ્રાહ્મણો કે નિર્ભળ પાણી
એઓને જુવે તે માણસ જે સાંભળે હોય તો કલ્યાણને
પ્રાપ્ત થાય છે અને રોગી હોય તો રોગમાંથી મુક્ત થાય છે.
જે માણસને સ્વપ્નમાં માંસ, માછલાં, ઘોળાં ફુલની
માળાઓ, ઘોળાં વસ્ત્રો કે ફળોની પ્રાપ્તિ થાય તે માણસ
જે સાંભળે હોય તો તેને ધન મળે છે અને રોગી હોય તો
તે રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં મહોટા
મહેલ, ફળવાળાં વૃક્ષો, હાથી કે પર્વત એઓનાં ઉપર
ચઢે છે તે માણસ જે સાંભળે હોય તો ધન મેળવે છે
અને રોગી હોય તો રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. જે
માણસ સ્વપ્નમાં પૂરમાં આવેલી અને મેલાં પાણીવાળી

નદીઓ, નદો કે સમુદ્રો એઓને તરી જાય છે તે માણસ
જે સાંભળે હોય તો કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને રોગી
હોય તો રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં
સર્પ, જળો કે ભમરો કરડે તે માણસ જે સાંભળે હોય
તો ધન મેળવે છે અને રોગી હોય તો રોગમાંથી
મુક્ત થાય છે. એમ બુદ્ધિમાન વૈદો સ્વપ્નનું ફળ
કહેવું. ૭૬-૮૧

શુભ સ્વપ્નને જોનારાની ચિકિત્સા કરવી.

પવં રૂપાચ્છુભાન્સ્વપ્નાન્યઃ પશ્યેદ્યાધિતો નરઃ ।

સ દીર્ઘાયુરિતિ-જ્ઞેયસ્તસ્મૈ કર્મ સમાચરેત્ ॥ ૮૨ ॥

૩૨ જે રોગી માણસ આવી જાતના સારાં સ્વપ્નઓ-
ને દેખે તે રોગીને લાંબા આયુષ્યવાળો જાણવો અને તેની
ચિકિત્સા કરવી. ૮૨

અધ્યાય ૩૦ મો

*પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ (પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષ-
યનું વિપરીત જ્ઞાન થવારૂપી

અરિષ્ટનું વર્ણન.)

ઉપક્રમ.

અથાતઃ પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યા-
હ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું; 'પંચે-
ન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન
જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું
છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અરિષ્ટનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ.

શરીરશીલયોર્યાં તુ પ્રકૃતેર્વિકૃતિર્ભવેત્ ।

તત્ત્વરિષ્ટં સમાસેન વ્યાસતસ્તુ નિબોધ મે ॥ ૩ ॥

૨ શરીર અને શીલ-(મનનો ભાવ) એઓની જે
પ્રકૃતિ-(સ્વાભાવિક ધર્મ) તેની વિકૃતિ-તેનું જે ઉલટા-
પણું થવું તેને સંક્ષેપમાં અરિષ્ટ-મરણ્યુચ્ચક લક્ષણ જા-
ણવું. હવે તે અરિષ્ટનાં લક્ષણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરું
છું તે મારી પાસેથી સાંભળો. ૩

* શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુષ્, જીભ અને નાસિકા આ પાંચ
જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ, અને ગંધ
આ પાંચ તેના વિષય કહેવાય છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષ-
યોનું હીનયોગથી અથવા તો મિથ્યા યોગથી વિપ્રતિપત્તિ એટલે
વિપરીત-ઉલટું જ્ઞાન થવું તે વિષયને અધિકાર કરીને આ
અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું પંચેન્દ્રિયાર્થવિ-
પ્રતિપત્તિ એવું નામ છે.

શબ્દોના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

શૂળોતિ વિવિધાચ્છન્દાન્યો દિવ્યાનામભાષતઃ ।

સમુદ્રપુરમેઘાનામસંપતૌ ચ નિઃસ્વનાન્ ॥ ૪ ॥

તાન્સ્વનાન્નાવગૃહ્ણાતિ મન્યતે ચાન્યશબ્દવત્ ।

ગ્રામ્યારણ્યસ્વનાંશ્ચાપિ વિપરીતાચ્છૂળોત્યપિ ॥૫॥

દ્વિષચ્છન્દેષુ રમતે સુહૃચ્છન્દેષુ કુપ્યતિ ।

ન શૂળોતિ ચ યોઽકસ્માત્તં ભ્રુવન્તિ ગતાયુષમ્ ॥૬॥

૩ જે માણસ આસપાસમાં ગંધર્વાદિ દિવ્ય પ્રાણીઓ નહીં છતાં તેઓના વિવિધ પ્રકારના શબ્દોને સાંભળે છે અથવા સમુદ્રનો ધ્રુવવાટ, શહેરના લોકોનો ધોંધાટ અને મેઘની ગર્જનાને સમુદ્રાદિકના અભાવમાં પણ સાંભળે છે અથવા એઓના શબ્દો થવા છતાં પણ તેઓને સાંભળતો નથી અથવા એ શબ્દોને ખીજા શબ્દોની પેઠે માને છે અથવા ગામના શબ્દોને વનના શબ્દો જેવા અને વનના શબ્દોને ગામના શબ્દો જેવા સાંભળે છે. (માને છે.) અથવા વગર કારણે શત્રુઓની વાતો સાંભળીને રાજ થાય છે અને મિત્રોની વાતો સાંભળીને ગુસ્સે થાય છે અથવા અકસ્માત્ કથું સાંભળતો જ નથી. તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૪-૬

સ્પર્શના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

યસ્તૂષ્ણમિવ ગૃહ્ણાતિ શીતમુષ્ણં ચ શીતવત્ ।

સંજાતશીતપિડકો યશ્ચ દાહેન પીઠ્યતે ॥ ૭ ॥

ઉષ્ણગાત્રોઽતિમાત્રં ચ યઃ શીતેન પ્રવેપતે ।

પ્રહારાન્નામિજાનાતિ યોઽક્ષ્ણચ્છેદમથાપિ વા ॥૮॥

૪ જે માણસ શીતસ્પર્શવાળી વસ્તુને ઉષ્ણસ્પર્શવાળી અને ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુને શીતસ્પર્શવાળી જ્ઞાન કરે-સમજે છે. અથવા પહારથી શીતસ્પર્શવાળી ફેડલીઓ થયા છતાં પણ અંદર દાહથી પીડાય છે. અથવા બહુ જ ગરમ શરીરવાળો છતાં પણ જે થંડીથી અત્યંત ઠુજે છે. અથવા લાકડી વગેરેના મારને અથવા તે અંગના કપાઈ જવાને પણ જાણતો નથી. તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ જાણવું. ૭-૮

રૂપના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

પાંસુનેવાવર્કીર્ણાનિ યશ્ચ ગાત્રાણિ મન્યતે ।

વર્ણાન્યભાવો રાજ્યો વા યસ્ય ગાત્રે ભવન્તિ હિ ૯

૫ જે માણસ પોતાના અંગોને રજથી-ધૂળથી અર-ડાયેલાં જેવાં માને છે અથવા જે માણસના શરીરનો રંગ બદલાઈ જાય છે અથવા જે માણસના શરીરમાં કાળા રાતા વગેરે રંગની રેખાઓ જેવામાં આવે છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૯

રસના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

જ્ઞાતાનુલિપ્તં યં ચાપિ મજન્તે નીલમશ્લિકાઃ ।

૬ જે માણસના શરીર ઉપર નાહીને ચંદન વગેરેના લેપ કરેલો હોય છતાં પણ કાળી માખીઓ બેસે છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલું છે એમ સમજવું.

ગંધના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

સુગન્ધિર્વાતિ યોઽકસ્માત્તં ભ્રુવન્તિ ગતાયુષમ્ ॥૧૦॥

૭ જે માણસના શરીરમાંથી અકસ્માત્ એટલે સુગન્ધી ઔષધોના પ્રયોગ નહીં કર્યાં છતાં પણ, સુગન્ધ નીકળવા લાગે છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ જાણવું. ૧૦

રસના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

વિપરીતેન ગૃહ્ણાતિ રસાન્યશ્ચોપયોજિતાન્ ।

ઉપયુક્તાઃ ક્રમાદ્યસ્ય રસા દોષાભિવૃદ્ધયે ॥૧૧॥

યસ્ય દોષાગ્નિસામ્યં ચ કુર્યુર્મિથ્યોપયોજિતાઃ ।

યો વા રસાન્ન સંવેત્તિ ગતાસું તં પ્રચક્ષતે ॥૧૨॥

૮ જે માણસ ઉપયોગમાં લીધેલા મધુર વગેરે સર્વ રસોને વિપરીત (ઉલટી) રીતે પ્રહણુ કરે-સમજે એટલે મીઠાને ખાટો અને ખાટાને મીઠો એમ વિપરીત રીતે જાણે અથવા રસો ભોજનવિધિમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા હોય છતાં પણ તેથી જેના દોષોને જ વધારો થાય અથવા અયોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા રસો પણ જેના દોષોની અને જઠરાગ્નિની સમાનતા કરે અથવા જે માણસને રસોનું મુદ્દલ જ્ઞાન થાય જ નહીં-કોઈ પણ રસનો સ્વાદ જાણી શકે નહીં, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૧-૧૨

સુગન્ધં વેત્તિ દુર્ગન્ધં દુર્ગન્ધસ્ય સુગન્ધિતામ્ ।

યો વા ગન્ધાન્ન જાનાતિ ગતાસું તં વિનિર્દિશેત્ ૧૩

ગંધના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

૯ જે માણસ સુગન્ધને દુર્ગન્ધ જાણે અને દુર્ગન્ધને સુગન્ધ જાણે અથવા કોઈ પણ જાતના ગન્ધને ખીલકુલ જાણી શકે જ નહીં. તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૧૩

દ્વન્દ્વાન્યુષ્ણહિમાદીનિ કાલાવસ્થા વિશસ્તથા ।

વિપરીતેન ગૃહ્ણાતિ ભાવાનન્યાંશ્ચ યો નરઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્પર્શના વિપરીતપણાસ્વરૂપી અરિષ્ટ.

૧૦ જે માણસ શીત અને ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ વગેરે દ્વન્દ્વ ગુણોને તેઓની સ્થિતિથી ઉલટા સમજે એટલે શીતને ઉષ્ણ અને ઉષ્ણને શીત, સ્નિગ્ધને રુક્ષ અને રુક્ષને સ્નિગ્ધ સમજે, અથવા પ્રવાત (પવન ખુબ વાવો) નિવાત (પવન ન વાવો) વરસાદ, દિવસ રાત વગેરે કાલની અવસ્થાઓને તેઓની સ્થિતિથી ઉલટી રીતે સમજે એટલે પવન ખુબ વાવો હોય તો પણ પવન નથી વાવો એમ સમજે, પવન ન વાવો હોય તો પણ ખુબ

વાય છે એમ સમજે, રાત હોય તો દિવસ છે, અને દિવસ હોય તો રાત છે એમ ઉલટી રીતે સમજે; અથવા પૂર્વ પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓને ઉલટી રીતે સમજે એટલે પૂર્વને પશ્ચિમ અને પશ્ચિમને પૂર્વ દિશા સમજે તથા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મોને તેના ખરા સ્વરૂપથી વિપરીત જુવે- જાણે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૧૪

રૂપના વિપરીતપણાં રૂપી અરિષ્ટ.

દિવા જ્યોતીષિ યશ્ચાપિ જ્વલિતાનીવ પશ્યતિ ।
રાત્રૌ સૂર્યં જ્વલન્તં વા દિવા ષા ચન્દ્રવર્ચસમ્ ૧૫
અમેઘોપપ્લવે યશ્ચ શક્રવાપતહિદુણાન્ ।
તહિત્વતોડસિતાન્યો વા નિર્મલે ગગને ઘનાન્ ॥૧૬॥
વિમાનયાનપ્રાસાદૈર્યશ્ચ સદ્ગુલમમ્બરમ્ ।
યશ્ચાનિલં મૂર્તિમન્તમન્તરીક્ષં ચ પશ્યતિ ॥ ૧૭ ॥
ધૂમનીહારવાસોભિરાવૃતામિવ મેદિનીમ્ ।
પ્રદીપ્તમિવ લોકં ચ યો વાડપ્પુતમિવામ્મસા ॥૧૮॥
ભૂમિમષ્ટાપદાકારાં લેખામિર્યશ્ચ પશ્યતિ ।
ન પશ્યતિ સનક્ષત્રાં યશ્ચ દેવીમરુઘતીમ્ ॥ ૧૯ ॥
ધ્રુવમાકાશગઙ્ગાં વા તં વદન્તિ ગતાયુષમ્ ।
જ્યોત્સ્નાદર્શોણતોયેષુ છાયાં યશ્ચ ન પશ્યતિ ॥૨૦॥
પશ્યત્યેકાઙ્ગીનાં વા વિકૃતાં વાડન્યસત્વજામ્ ।
શ્વકાકકઙ્ગુઘ્રાણાં પ્રેતાનાં યક્ષરક્ષસામ્ ॥ ૨૧ ॥
પિશાચોરગનાગાનાં ભૂતાનાં વિકૃતામપિ ।
યો વા મયૂરકળ્પઠાસં વિધૂમં વહ્નિમીક્ષતે ॥
આતુરસ્ય ભવેન્મૃત્યુઃ સ્વસ્થો વ્યાધિમવાપ્નુયાત્ ૨૨

૧૧ જે માણસ દિવસે તારાઓને ચલકતા જેવા દેખે છે અને રાતે સૂર્યને પ્રકાશ પામેલો દેખે છે, અથવા દિવસે ચન્દ્રનાં કિરણો-ચાંદની દેખે અથવા આકાશમાં મેઘ ચઢી આવેલો ન હોય છતાં પણ ઇન્દ્રધનુષ કે વીજળીના ચમકારાઓ દેખે છે અથવા નિર્મળ આકાશમાં પણ વીજળીના ચમકારાવાળાં કાળાં વાદળાંઓ દેખે છે અથવા વિમાનોથી, હાથીઘોડા વગેરે વાહનોથી કે મહેલોથી ઘેરાયેલું આકાશ દેખે છે અથવા વાયુ અને આકાશ કે જે અમૂર્ત દ્રવ્યો છે તેઓને મૂર્તિમાન દેખે છે અથવા પૃથ્વીને ધ્રુવાડાથી, ઝાંકળથી કે વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલી જેવી દેખે છે અથવા જગતને સલગતા જેવું કે જળમાં કુખી ગયેલા જેવું દેખે છે અથવા પૃથ્વીને રેખાઓથી ચોપટ રમવાના પટ જેવી દેખે છે અથવા રાતે નક્ષત્રો, અરુન્ધતીને તારો, ધ્રુવનો તારો કે આકાશગંગા દેખે નહીં અથવા ચન્દ્રની ચાંદનીમાં, ચંદ્રીસામાં, સૂર્યના તડકામાં તથા પાણીમાં પોતાનો પડછાયો દેખે નહીં અને દેખે તોપણ એકાદ અંગ વગરનું, વિકાર પામેલું (બદસીકલ) કે કોઈ ખીજા પ્રાણીના જેવું દેખે અથવા કુતરો, કાગડા, કંક, ગીધ, પ્રેત, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, સર્પ અને જૂતો એઓની વિકૃત છાયાને જોયા કરે અથવા ધૂંવાડા

વિનાના અગ્નિને મોરના કંઠના જેવો દેખે, તે માણસ રોગી હોય તો મરી જાય છે અને સાજો હોય તો રોગી થાય છે. ૧૫-૨૨

અધ્યાય ૩૧ મો*

છાયાવપ્રતિપત્તિ (છાયાનું બદલાઈ જવારૂપી અરિષ્ટ અને તેનું પરિણામ.)

ઉપક્રમ

અથાતશ્ચાયાવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'છાયા-વિપ્રતિપત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

છાયાનાં વિપરીતપણાં રૂપી અરિષ્ટ.

શ્યાવા લોહિતિકા નીલા પીતિકા વાપિ માનવમ્ ।
અભિદ્રવન્તિ યં છાયાઃ સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૩ ॥

૨ જે માણસના શરીરની છાયા-અસલ કાન્તિ અકસ્માત બદલાઈ જઈને કાળી, રાતી, આશમાની કે પીળી થઈ જાય છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમાં સંશય નથી એમ જાણવું. ૩

લાજ વગેરેના વિપરીતપણાં રૂપી અરિષ્ટ.

હીશ્ચિયૌ નશ્યતો યસ્ય તેજ ઓજઃ સ્મૃતિઃ પ્રમા ।
અકસ્માદ્યં ભજન્તે વા સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૪ ॥

૩ જે માણસનાં લાજ, શોભા, તેજ, ઓજ (બલ), સ્મરણશક્તિ અને પ્રભા એઓ અકસ્માત નાશ પામે

* છાયા એટલે શરીરની અસલ કાન્તિ અને વિપ્રતિપત્તિ એટલે તેનું બદલાઈ જવું. અહીં છાયા ઉપરાંત હ્રી (લાજ) શ્રી (શરીરની શોભા) તેજ, બળ વગેરે પણ જાણવાં. આ સર્વનું અકસ્માત બદલાઈ જવારૂપી અરિષ્ટ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તેથી આ અધ્યાયનું છાયાવિપ્રતિપત્તિ એવું નામ છે. છાયાને અને પ્રભાને શાસ્ત્રમાં જુદી જુદી માની છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે; વર્ણમાક્રમતિ ચ્છાયા પ્રમા વર્ણપ્રકાશિની । આસન્ના લક્ષ્યતે છાયા પ્રમા દૂરાન્ન લક્ષ્યતે । છાયા વર્ણમાં રહે છે અને પ્રભા વર્ણને પ્રકાશ કરનારી છે. છાયા પાસેથી જોવામાં આવે છે અને પ્રભા છોટથી દેખાય છે. પ્રભા, વર્ણ અને છાયાનાં જેમ ભિન્નભિન્ન લક્ષણ છે તેમ તેની સંખ્યામાં પણ ફેરફાર છે. ગૌર, કૃષ્ણ, શ્યામ અને ગૌરશ્યામ એમ ચાર પ્રકારનો વર્ણ છે. રક્ત, પીત, સિત (શ્વેત) શ્યામ રંગની, હરિત (લીલા રંગની) પાંદુર (શ્વેત રક્ત રંગની) અને કૃષ્ણ વર્ણની આમ સાત પ્રકારની પ્રભા છે, સ્વિનઘ, વિમલ, રક્ષ, મલિન અને સંક્ષિપ્ત એમ પાંચ પ્રકારની છાયા છે. આ છાયાના તથા લગ્ન, શરીરશોભા, તેજ વગેરેના બદલાઈ જવારૂપી અરિષ્ટનો આ અધ્યાયમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અથવા જે માણસને લાજ, શોભા, તેજ, ઝોજ (અળ), સ્મરણશક્તિ અને પ્રભા એઓ અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય તે માણસનું કશો પણ સંદેહ રાખ્યા વગર આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૪

શરીરના અવયવોમાં વિકારથવારૂપી અરિષ્ટ.

યસ્યાધરોષ્ટ્રઃ પતિતઃ ક્ષિપ્તઞ્ચોર્ધ્વં તથોત્તરઃ ।

ઉમ્ભૌ વા જામ્બવામાસૌ દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૫॥

૪ અકસ્માત જે માણસને નીચેનો ઝોઠ નીચે ઉતરી જાય તથા ઉપલો ઝોઠ ઉંચે ચઢી જાય અથવા બંને ઝોઠો પાકલા બંધુના જેવા કાળા રંગના થઈ જાય તે માણસનું જીવન દુર્લભ છે. ૫

આરક્તા દશના યસ્ય શ્યાવા વા સ્યુઃ પતન્તિ વા ।

સ્વજનપ્રતિમા વાપિ તં ગતાયુષમાદિશેત્ ॥ ૬ ॥

૫ જે માણસના દાંતો જરાક લાલ-રાતા, કાળા કે આશમાની રંગના થઈ જાય અથવા પડી જાય તે માણસનું આયુષ્ય પુરું થયું છે એમ સમજવું. ૬

કૃષ્ણા સ્તબ્ધાડવલિતા વા જિહ્વા શના ચ યસ્ય વૈ ।

કર્કશા વા ભવેદ્યસ્ય સોડચિરાદ્વિજહાત્યસૂન્ ॥૭॥

૬ જે માણસની જીભ કાળી, અકડ, ખરસટ કે કફથી લીપાયેલી થઈ જાય અથવા સૂજી જાય તે માણસ થોડા સમયમાં પ્રાણને છોડે છે. ૭

કુટિલા સ્ફુટિતા વાપિ શુષ્કા વા યસ્ય નાસિકા ।

અવસ્ફૂર્જતિ મગ્ના વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥ ૮ ॥

૭ જે માણસનું નાક અકસ્માત વાંકું થઈ જાય, ફાટી જાય, સુકાઈ જાય, કે તુટી જાય અથવા તેમાંથી ધરધરર અવાજ નીકળ્યા કરે તે માણસ જીવતો નથી. ૮

સંક્ષિપ્તે વિષમે સ્તબ્ધે રક્તે સ્વસ્તે ચ લોચને ।

સ્યાતાં વા પ્રચુતે યસ્ય સ ગતાયુર્નરો ધ્રુવમ્ ॥૯॥

૮ જે માણસની આંખો સંકોચાઈ જાય, નેત્રો વાંકાં ચુકાં થઈ જાય, સ્તબ્ધ (અક્રુડ-નિશ્ચેષ્ટ) થઈ જાય, રાતાં થઈ જાય, નીચે લડખડી પડે અથવા તેમાંથી પાણી ઝર્પા કરે તે માણસ નિશ્ચય મરી જાય છે. ૯

કેશાઃ સીમન્તિનો યસ્ય સંક્ષિપ્તે વિનતે ધ્રુવૌ ।

લુનન્તિ ચાક્ષિપદ્માણિ સોડચિરાદ્યાતિ મૃત્યવે ૧૦

૯ જેનાં વાળોની વચ્ચે સંઘાઓ પડી જાય, જેની ભમ્ભરો સંકોચાઈ જાય કે નમી-લડખડી પડે, અને આંખના પાંપણોના વાળો હમ્મશાં કંપ્યા કરે તે માણસ થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામે છે. ૧૦

અવયવોની ક્રિયાના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ.

નાહરત્યન્નમાસ્યસ્થં ન ધારયતિ યઃ શિરઃ ।

પકાપ્રહૃષ્ટિર્મૂઢાત્મા સઘઃ પ્રાણાજ્ઞહાતિ સઃ ॥ ૧૧ ॥

બલવાન્દુર્બલો વાપિ સંમોહં યોડધિગચ્છતિ ।

ઉત્થાપ્યમાનો બહુશસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તાનઃ સર્વદા શેતે પાદૌ વિકુરુતે ચ યઃ ।

વિપ્રસારણશીલો વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥ ૧૩ ॥

શીતપાદકરોહ્યાસક્ષિપ્તશ્ચાસશ્ચ યો ભવેત્ ।

કાકોહ્યાસશ્ચ યો મર્ત્યસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥૧૪॥

નિદ્રા ન ચ્છિદ્યતિ યસ્ય યો વૈ જાગર્તિ સર્વદા ।

મુહ્યેદ્યા વલ્કુકામસ્તુ પ્રત્યાચ્ચેયઃ સ જાનતા ॥૧૫॥

ઉત્તરોષ્ટ્રં ચ યો લિહ્યાદુત્કારાંશ્ચ કરોતિ યઃ ।

પ્રેતૈર્વા ભાષતે સાર્ધં પ્રેતરૂપં તમાદિશેત્ ॥ ૧૬ ॥

૧૦ જે માણસ મ્હોડામાં નાંખેલા અન્નને ગળી શકે નહી, જે માથાને સ્થિર રાખી શકે નહી એટલે જેનું માથું લટકી પડે, નજર એક તરફ જ રાખ્યા કરે અથવા મૂઠ ચિત્તવાળો બની જાય તે માણસ તુરત પ્રાણ છોડે છે. જે બલવાન કે દુર્બળ માણસને ઉઠાડવાના સમયમાં વારંવાર મૂર્છા આવી જતી હોય તે માણસની વિદ્વાન વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે રોગી હમ્મશાં ચતો જ સુવે છે, પગને લાંબા ટુંકા કર્યા કરે છે અથવા પગને સંકોચી રાખે છે તે રોગી મનુષ્ય મરણ પામે છે. જે રોગીના હાથ, પગ અને શ્વાસ થંડા પડી ગયા હોય અથવા તેનો શ્વાસ તુટતો હોય અથવા જે રોગી કાગડાની પેઠે મ્હોડું ફાટીને શ્વાસ છોડ્યા કરતો હોય તે રોગીની યુદ્ધિમાન વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે રોગી હમ્મશાં ઉંઘ્યા કરતો હોય અથવા તો જગ્યા જ કરતો હોય અથવા બોલવાની ધમ્મજા કરે ત્યારે ગભરાઈ જતો હોય તે રોગીની સમજી વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે રોગી ઉપલા હોઠને ચાટ્યા કરતો હોય અથવા ઉપરા ઉપર ઓડકાર ખાધા કરતો હોય અથવા મરેલાઓની સાથે વાતો કર્યા કરતો હોય તે રોગીને મરેલો જ સમજવો. ૧૧-૧૬

શરીરના અવયવોમાં થયેલાં વ્યાધિરૂપી અરિષ્ટા.

સ્નેહ્યઃ સરોમકૂપેભ્યો યસ્ય રક્તં પ્રવર્તતે ।

પુરુષસ્યાવિષાર્તસ્ય સઘો જહ્યાત્સ જીવિતમ્ ॥૧૭॥

૧૧ જે માણસ ઝેરથી પીડાતો ન હોય છતાં તેનાં મ્હોડા, નાક વગેરે ઇન્દ્રિયોના છિદ્રોમાંથી તથા સ્વાડાના છિદ્રોમાંથી લોહી વહ્યા કરતું હોય તે માણસ તરત મરી જાય છે. ૧૭

વાતાષ્ટ્રીલા તુ હૃદયે યસ્યોર્ધ્વમનુયાયિની ।

રુજાન્નવિદ્વેષકરી સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૨ જેના હૃદયમાં (જેની છાતિમાં) વાતાષ્ટ્રીલાના જેવી ગાંઠ ઉંચે ચઢતી હોય અને તેથી વેદના તથા અન્ન ઉપર અભાવો થાતો હોય તે માણસ અવશ્ય મરી જાય છે. ૧૮

અતન્યોપદ્રવકૃતઃ શોફઃ પાદસમુત્થિતઃ ।

પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુલ્લજો ગુહ્યજો દ્વયમ્ ॥૧૯॥

૧૩ શ્વાસ, તૃષ્ણા, દુર્બલતા વગેરે રોગો કે જેઓ સોળમાં પાછલથી ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ઉપદ્રવો સાથે જે સોળે પુરુષને પગમાં ઉત્પન્ન થઈને આખા શરીરમાં ફેલાય, સ્ત્રીને મ્હોડા ઉપર ઉત્પન્ન થઈને આખા શરીરમાં ફેલાય અને સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેને ગુહ્ય ભાગમાં ઉત્પન્ન થઈને આખા શરીરમાં ફેલાય તો તે સોળે તેઓને મારી નાંખે છે. ૧૯

અતિસારો જ્વરો હિક્કા છર્દિઃ શૂનાન્ડમેદૂતા ।

શ્વાસિનઃ કાસિનો વાપિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ૨૦

૧૪ જે શ્વાસના કે ઉધરસના રોગીને અતિસાર-ઝાડો, જ્વર, હેડકી, ઉલટી અને લિંગનો તથા વૃષણનો સોળે એ રોગો થાય તેની વૈદ્યે ચિકિત્સા ન કરવી. ૨૦

સ્વેદો દાહશ્ચ બલવાન્ હિક્કા શ્વાસશ્ચ માનવમ્ ।

બલવન્તમપિ પ્રાણૈર્વિયુજ્જન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૨૧ ॥

૧૫ સ્વેદ (પરસેવો નીકળવો), બળવાન્ દાહ (બળાતરા થવી), હેડકી અને શ્વાસ એ રોગો જે બહુ બેરમાં થયા હોય તો બલવાન માણસને પણ મારી નાંખે છે એમાં સંશય નથી. ૨૧

શ્યાવા જિહ્વા ભવેદ્યસ્ય સર્વ્યં ચાક્ષિ નિમજ્જતિ ।

મુખં ચ જાયતે પૂતિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥૨૨॥

૧૬ જે રોગીની જીભ કાળી પડી ગઈ હોય, ડાખી આંખ ઉડી ઉતરી ગઈ હોય અને જેનું મ્હોડું દુર્ગન્ધી થઈ ગયું હોય તે રોગીની ચિકિત્સા છોડી દેવી. ૨૨

વક્ત્રમાપૂર્યતેઽશ્રુભિઃ સ્વિઘતશ્ચરણાવુભૌ ।

ચક્ષુશ્ચાકુલતાં યાતિ યમરાષ્ટ્રં ગમિષ્યતઃ ॥ ૨૩ ॥

અતિમાત્રં લઘૂનિ સ્યુર્ગાત્રાણિ ગુરુકાણિ ચ ।

યસ્યાકસ્માત્સ વિજ્ઞેયો ગન્તા વૈવસ્વતાલયમ્ ૨૪

૧૭ જે રોગીનું મ્હોડું આંસુઓથી ભરાઈ જાય, જેના બન્ને પગ પરસેવાથી ભીંજાઈ જાય અને જેનાં નેત્રો વ્યાકુલ-અસ્થિર થઈ જાય તે રોગી મરી જશે એમ સમજવું. જે રોગીનું શરીર અકસ્માત્ હલકું થઈ જાય અથવા તો અકસ્માત્ ભારે થઈ જાય તે રોગી પણ મરી જાય છે. ૨૩-૨૪

પદ્મમત્સ્યવસાતૈલઘૃતગન્ધાશ્ચ યે નરાઃ ।

મૃદ્ધગન્ધાંશ્ચ યે વાન્તિ ગન્તારસ્તે યમાલયમ્ ॥૨૫॥

૧૮ જે રોગીઓના શરીરમાંથી કાદવ, માછલાં, ચરખી, તેલ, કે ઘી એઓના જેવો ગન્ધ નીકળે અથવા કોઈ જાતનો સારો ગન્ધ નીકળે છે તે રોગીઓ યમમંદિરમાં જાય છે. ૨૫

યૂકા લલાટમાયાન્તિ ઘણિ નાશ્નન્તિ વાયસાઃ ।

યેષાં વાપિ રતિર્નાસ્તિ યાતારસ્તે યમાલયમ્ ॥૨૬॥

૧૯ જે રોગીના માથા ઉપરથી જૂઓ કપાલ ઉપર

ઉતરી આવે, જેના હાથથી નંખાયેલા કાકમલિને કાગ-ડાઓ ખાય નહી, અને જેને કોઈ પણ બાબતમાં ચેહેન પડે નહી તે માણસ મરી જાય છે. ૨૬

જ્વરાતિસારશોષાઃ સ્યુર્યસ્યાન્યોન્યાવસાદિનઃ ।

પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય નાસૌ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમ્ ૨૭

૨૦ જેનાં માંસ અને બલ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય એવા રોગીને જે જ્વર, અતિસાર અને સોળે એ રોગો પરસ્પર એકબીજાના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો તે રોગીની ચિકિત્સા કરી શકાતી નથી. ૨૭

ક્ષીણસ્ય યસ્ય શુત્તૃષ્ણે દૃઘૈર્મિષ્ટૈર્હિતૈસ્તથા ।

ન શામ્યતોઽન્નપાનૈશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ૨૮

૨૧ જે ક્ષીણ થયેલા રોગીની ભૂખ અને તરસ મન-ગમતાં સ્વાદિષ્ટ અને હિતકારક અન્નપાનોથી પણ શાંત પામે નહી તે રોગીનું મરણ પાસે આવેલું જાણવું. ૨૮

પ્રવાહિકા શિરઃશૂલં કોષ્ઠશૂલં ચ દારુણમ્ ।

પિપાસા બલહાનિશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥૨૯॥

૨૨ ક્ષીણ થયેલા જે માણસને પ્રવાહિકા, દારુણ એવો માથાનો તથા પેટનો દુખાવો, તૃષ્ણા અને બલનો-ઓજનો નાશ એ રોગો ઉત્પન્ન થાય તે માણસનું મરણ પાસે આવી ચુકેલું સમજવું. ૨૯

પ્રાણીના મરણનાં ત્રણ કારણો.

વિષમેણોપચારેણ કર્મભિશ્ચ પુરાહૃતૈઃ ।

અનિત્યત્વાશ્ચ જન્તૂનાં જીતિતં નિઘનં વ્રજેત્ ॥૩૦॥

૨૩ વિષમ-ઉલટી ચિકિત્સા થવાથી અથવા પૂર્વે કરેલાં કર્મોના યોગથી અથવા શરીરના અનિત્ય-નાશવન્ત સ્વભાવથી પ્રાણીઓનું જીવન નાશ પામે છે. ૩૦

ચિકિત્સા લાગુ નહી પડવાનાં કારણો.

પ્રેતભૂતપિશાચાશ્ચ રક્ષાંસિ વિવિધાનિ ચ ।

મરણાભિમુખં નિત્યમુપસર્પન્તિ માનવમ્ ॥ ૩૧ ॥

તાનિ મેષજવીર્યાણિ પ્રતિઘ્નન્તિ જિઘાંસયા ।

તસ્માન્મોઘાઃ ક્રિયાઃ સર્વા ભવન્સ્યેવ ગતાયુષઃ ૩૨

૨૪ જે મનુષ્યનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું હોય છે તે મનુષ્યની પાસે પ્રેતો, ભૂતો, પિશાચો, અને અનેક જાતના રાક્ષસો સદા આવે છે અને તેઓ તે મનુષ્યનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ઔષધોનાં વીર્યોનો નાશ કરે છે. માટે જેનું આયુષ્ય નાશ પામ્યું હોય તે મનુષ્યને કરેલી સર્વે ચિકિત્સાઓ નિષ્ફળ જ થાય છે. ૩૧-૩૨

અધ્યાય ૩૨ મો*

સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ (સ્વભાવમાં ફેરફાર
થવારૂપ અરિષ્ટ) ઉપક્રમ.

અથાતઃ સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ સુશ્રુતાય ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'સ્વભાવ-
વિપ્રતિપત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે
ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે
પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અવયવોના સ્વભાવમાં ફેરફાર થવો એ
મરણનાં ચિહ્ન છે.

સ્વભાવપ્રસિદ્ધાનાં શરીરૈકદેશાનામન્યભાવિત્વં
મરણાય । તદથા । શુક્લાનાં કૃષ્ણતા કૃષ્ણાનાં
શુક્લતા રક્તાનામન્યવર્ણત્વં સ્થિરાણામસ્થિરત્વં મૃ-
દૂનાં સ્થિરતા ચલનામચલત્વમચલાનાં ચલતા
પૃથૂનાં સંક્ષિપ્તત્વં સંક્ષિપ્તાનાં પૃથુતા દીર્ઘાણાં દ્રસ્વ-
ત્વં દ્રસ્વાનાં દીર્ઘતાડપતનધર્મિણાં પતનધર્મિત્વં
પતનધર્મિણામપતનધર્મિત્વમકસ્માશ્ચ શૈત્યૌષ્ણ્ય-
ઐઘ્યરૌઘ્યપ્રસ્તમ્ભવૈવર્ણ્યાવસાદનં ચાઙ્ગાનામ્ ॥૩॥

૨ મનુષ્યના શરીરના અવયવોનો જે પ્રસિદ્ધ સ્વભાવ
છે તે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવાથી તે મનુષ્યનું મરણ થાય
છે. જેમ કે આંખોની આસપાસના ખુણાઓ; જે ઘાળા
રંગના હોય તેઓ એકદમ કાળા રંગના થઈ જાય.
આંખોના વચલા ડોળા કાળા રંગના હોય છે તે અકસ્માત
ઘાળા રંગના થઈ જાય. હાઠ, તાળવું, જીભ વગેરે રાતા
રંગનાં હોય છે તે અકસ્માત ઘાળાં, કાળાં કે પીળા
રંગનાં થઈ જાય. દાંતો, શિરાઓ, સ્નાયુ વગેરે કઠણુ
હોય છે તે અકસ્માત ક્રામળ થઈ જાય. માંસ,
લોહી, મેદ, મજ્જા વગેરે જે ક્રામળ હોય છે તે
અકસ્માત કઠણુ થઈ જાય. સંધિ, જીભ વગેરે જેઓ ચળ-
ચળાયમાન છે તે અકસ્માત અચળ થઈ જાય. માંસ, મેદ,
અસ્થિ વગેરે પદાર્થો અચળ છે તેઓ અકસ્માત ચળ
થઈ જાય. માથું, લલાટ, છાતી તથા પીઠ વગેરે જે
મોટાં છે તેઓ અકસ્માત નાનાં (સંકુચિત) થઈ જાય.
કીકી, નખ, સ્વાડાં, તથા ઘુંટી વગેરે નાનાં છે તેઓ
અકસ્માત મોટાં થઈ જાય. નેત્રો, નાસિકાઓ તથા
બુજાઓ વગેરે લાંબાં છે તેઓ અકસ્માત ટુંકાં થઈ

* સ્વભાવ એટલે અસલરૂપ અને વિપ્રતિપત્તિ કહેતાં તેમાં
ફેરફાર આ અધ્યાયમાં શરીરના અવયવોના સ્વભાવમાં કહેતાં
અસલરૂપમાં વિપ્રતિપત્તિ કહેતાં ફેરફાર થવારૂપી અરિષ્ટનો
અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ
અધ્યાયનું સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ એવું નામ છે.

જાય, પીડી, કંઠ વગેરે ટુંકાં હોય છે તેઓ અકસ્માત
લાંબાં થઈ જાય, નહિ પડવાના સ્વભાવવાળી આંગળીઓ
વગેરે અકસ્માત પડવા લાગે, પડવાના સ્વભાવવાળાં
રુવાડા વગેરે અકસ્માત નહિ પડે તેવાં થઈ જાય, ઉજ્જુ
સ્વભાવવાળા હાથ પગ વગેરે અકસ્માત શીતળ થઈ
જાય. શીતળ સ્વભાવવાળા જીભ વગેરે અકસ્માત ઉજ્જુ
થઈ જાય. સ્નિગ્ધ સ્વભાવવાળી આંખની કીકીઓ વગેરે
અકસ્માત રૂક્ષ થઈ જાય, રૂક્ષ સ્વભાવવાળા કેશ તથા
રુવાડાં અકસ્માત સ્નિગ્ધ થઈ જાય, અક્કડ રહેવાના
સ્વભાવવાળા પગના ફણાઓ તથા કાંડાની ઉપરના ભાગો
અકસ્માત શિથિલ થઈ જાય, વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા સારા
વર્ણુવાળા અવયવો ખરાબ વર્ણુના થઈ જાય, પ્રવૃત્તિના
સ્વભાવવાળા હાથ પગ વગેરે શરીરના અવયવો અક-
સ્માત પ્રવૃત્તિ વિનાના વિકળ-જડ થઈ જાય, આનું
નામ સ્વભાવનો ફેરફાર થયો ગણાય છે. ૩

અવયવોનું પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જવું તથા
તેના વજનમાં ફેરફાર થવો એ મરણનાં ચિહ્ન છે.

સ્વેભ્યઃ સ્થાનેભ્યઃ શરીરૈકદેશાનામવસ્ત્રસ્તોત્ક્ષિ-
પ્તમ્પ્રાન્તાવક્ષિપ્તપતિતવિમુક્તનિર્ગતાન્તર્ગતગુરુલઘુ-
ત્વાનિ ॥ ૪ ॥

૩ શરીરના અવયવોનું પોતપોતાનાં સ્થાનેમાંથી
જરાક ખસી જવું તથા અવયવોના વજનમાં ફેરફાર
થવો આ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે. જેમકે:-ભમરો તથા
પાપણો વગેરેનું પોતાનાં સ્થાનેમાંથી નિચે લટકી
જવું, તેઓનું ઉચે ચઢી જવું, નેત્ર વગેરેનું પરિભ્રમણ
થવું, નેત્ર વગેરેનું આડું થઈ જવું, મસ્તક, કંઠ વગેરેનું
નમી જવું, સાંધાઓ વગેરેનું પરસ્પરમાં છુટા પડી જવું,
જીભ, નેત્ર તથા નાક વગેરેનું બહાર નિકળી પડવું, જીભ,
નેત્ર તથા નાક વગેરેનું અંદર પેસી જવું. હાથ, સાથળ
વગેરેનું હલકું થઈ જવું, આંખની પાપણો વગેરેનું ભારે
થઈ જવું, આ સર્વ ચિન્હો મરણની સૂચના આપે છે. ૪
મરણની સૂચના આપનારાં વિપરીત ચિહ્નો.

પ્રવાલવર્ણવ્યક્તપ્રાદુર્ભાવો વાપ્યકસ્માત્ । શિરાણાં
ચ દર્શનં લલાટે નાસાવંશે વા પિઙ્કોત્પત્તિઃ ।
લલાટે પ્રમાતકાલે વા સ્વેદઃ । નેત્રોગાઙ્ગિના
વાડ્મુપ્રવૃત્તિઃ । ગોમયચૂર્ણપ્રકાશસ્ય વા રજસો
દર્શનમુત્તમાઙ્ગે નિલયનં વા કપોતકઙ્કાકપ્રમૃતીનાં ।
મૂત્રપુરીષવૃદ્ધિરમુજ્જાનાનાં તત્પ્રણાશો મુજ્જાનાનાંવા ।
સ્તનમૂલહૃદયોરઃસુ ચ ગૂલોત્પત્તયઃ । મધ્યે ગૂન-
ત્વમન્તેષુ પરિમ્લાયિત્વં વિપર્યયો વા તથાઙ્ગાઙ્ગે
શ્વયથુઃ । શોષોઙ્ગપશ્ચયોર્વા નષ્ટહીનવિકલવિકૃતસ્વ-
રતા વિવર્ણપુષ્પપ્રાદુર્ભાવો વા દન્તમુસ્લનસ્વશરીરેષુ
યસ્ય વાપ્સુ કફપુરીષેરતાંસિ નિમજ્જન્તિ । યસ્ય

૮ જેના ધરમાં, સ્ત્રીમાં, શયનમાં, આસનમાં, ગાડી ઘોડા વગેરે વાહનોમાં, મણિઓમાં, રત્નોમાં અથવા તેા ધરનાં રાત્ર્યસ્ત્રીલાઓમાં જે વાસ્તુવિદ્યામાં કહેલાં દુષ્ટ લક્ષણવાળાં નિમિત્તોને પ્રાદુર્ભાવ થાય તેા તે મનુષ્ય પણ મરણ પામે છે. ૧૦

ચિકિત્સા કર્યા છતાં રોગની વૃદ્ધિ, મોટા વ્યાધિનું એકદમ મટી જવું તથા આહારનું ડૂળ ન થવું આ પણ મરણનાં ચિહ્ન છે.

भवन्ति चात्र ॥

चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्रतायुषः ॥ ૧૧ ॥

निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।

न चाहारफलं यस्य हृदयते स विनश्यति ॥ ૧૨ ॥

૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે પ્રાચીન શ્લોકો છે:—

જેનાં બળ તથા માંસ ક્ષીણ થયાં હોય, એવા મનુષ્યને કોઈ રોગ સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં આવ્યા છતાં પણ વૃદ્ધિ પામે તેા તે રોગને આયુષ્યના ક્ષયનું ચિહ્ન જાણવું. જે મનુષ્યનેા વાતવ્યાધિ વગેરે કોઈ મોટા વ્યાધિ ધીરે ધીરે નહિ પરંતુ એકદમ મટી જાય, તથા જે મનુષ્યને આહારનું (ભોજનનું) ડૂળ જેવામાં આવે નહિ, તે મનુષ્ય પણ મરણ પામે છે. ૧૧-૧૨

રાજા તરફથી માન મેળવવાને યોગ્ય વૈદ્ય.

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग्बुध्येत यो भिषक् ।

साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः संमतो भवेत् ૧૩

૧૦ જે વૈદ્ય ઉપર કહેલાં અરિષ્ટોનાં (મરણના ચિહ્નોનાં) રૂપોને સારી રીતે જાણે છે, તે વૈદ્ય સાધ્ય તથા અસાધ્ય રોગોની પરીક્ષા કરવામાં રાજાનેા સારી રીતે માનીતો થાય છે. ૧૩

અધ્યાય ૩૩ મો*

અવારણીય (ઉપદ્રવોથી અસાધ્ય થનારા રોગોનું વર્ણન)

ઉપક્રમ

अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે—હવે અહીંથી હું ‘અવારણીય’ એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

* જે રોગ મટાડી શકાય તેવા હોય તે વારણીય કહેવાય છે અને જે રોગ મટાડી શકાય તેવા ન હોય અર્થાત્ અસાધ્ય હોય તે રોગ અવારણીય કહેવાય છે. આ અધ્યાયમાં અવારણીય એટલે અસાધ્ય રોગોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું અવારણીય નામ છે.

રસાયન વિના અસાધ્ય થઈ જનારા રોગો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्यवार्थताम् ।

रसायनाद्विना वत्स ताञ्छृण्वेकमना मम ॥ ૩ ॥

૨ વત્સ સુશ્રુત ! જે રોગો જે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થઈને રસાયનના પ્રયોગો વિના અસાધ્ય થઈ જાય છે—મટાડી શકાતા નથી, તે રોગોવિશે હું કહું છું તે તું એકાગ્રચિત્ત થઈને મારી પાસેથી સાંભળ. ૩

વાતવ્યાધિ વગેરે મહાવ્યાધિઓ અને તેઓને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगंदरः ।

अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ ૪ ॥

अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चિકित्स्या महागदाः ।

प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवर्माज्वरैः ॥ ૫ ॥

मूर्च्छातिसारहिकामिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।

वर्जनीयाविशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ૬ ॥

૩ વાતરોગ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, અર્શ, ભગંદર, પથરી, મૂઢગર્ભ અને આડમો ઉદરરોગ એ આઠ મહારોગો સ્વાભાવિક રીતે જ મુશ્કેલીથી મટાડી શકાય એવા છે. એઓમાં વળી જે બલનેા ક્ષય, માંસનેા ક્ષય, શ્વાસ, તરસ, ધાતુઓનેા શોષ, ઉલટી, તાવ, મૂર્છા, અતિસાર અને હેડકી એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તેા કાર્યસિદ્ધિની ધરૂણા રાખનારા વૈદ્યે એ રોગોની વિશેષે કરીને ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. ૪-૬

વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

गूनं सुप्तत्वचं भ्रमं कम्पाध्माननिपीडितम् ।

नरं रुजार्तमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ૭ ॥

૪ જે રોગીને વાતરોગમાં સાંભે, ચામડીનું ખૂંદર મારી જવું (સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થવું), હાડકાનું ભાંગી જવું, કંપ, પેટ ચઢી આવવું અને શૂલ વગેરે અંદરની ગંભીર વેદનાઓ થવી એ ઉપદ્રવો રોગીને મારી નાખે છે. ૭

પ્રમેહને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।

पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ ૮ ॥

૫ જે પ્રમેહવાળા રોગીને પ્રમેહનિદાનમાં કહેલા ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય, અથવા વધારે પ્રમાણમાં મૂત્રનેા સાવ થાય અથવા શરાવિકા વગેરે પિડકાઓ-કેાડલી-ઓથી જે અત્યંત પીડાતો હોય તે પ્રમેહના રોગીને પ્રમેહ મારી નાખે છે. ૮

કોઠને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

प्रभिन्नं प्रसृताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्त्ररम् ।

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ૯ ॥

૬ જે કુષ્ઠરોગીનેા કોઠ કાટી જાય, કોઠમાંથી બહુ જ

સાવ થવા લાગે, આંખો લાલ થઈ જાય, સ્વર-અવાજ ખેસી જાય અને વમન, વિરેચન, આસ્થાપન, અનુવાસન તથા શિરોવિરેચન એ પાંચકર્મોથી જરા પણ યુષ્ણ-કાયદો થાય નહી તે કુષ્ઠરોગી મરી જાય છે. ૯

હૃદયને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

તૃષ્ણારોચકશૂલાર્તમતિપ્રહ્લુતશોણિતમ્ ।

શોફાતીસારસંયુક્તમર્શોવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥ ૧૦ ॥

૭ જે માણસને અર્શરોગમાં તરસ, અન્ન ઉપર અરુચિ, શૂલ, સોજા અને અતિસાર એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તથા અર્શમાંથી બહુ જ રક્ત સ્રવવા લાગે તે માણસ મરી જાય છે. ૧૦

ભગંદરને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

વાતમૂત્રપુરીષાણિ ક્રિમયઃ શુક્રમેવ ચ ।

મગંદ્રાત્પ્રસ્ત્રવન્તિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

૮ જે રોગીને ભગંદરમાંથી અધાવાયુ, મૂત્ર, વિષા, ક્રિમિ અને વીર્ય નીકળવા લાગે તે રોગીની વૈદ્યે ચિકિત્સા છોડી દેવી. ૧૧

પથરીને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

પ્રશૂનનાભિવૃષ્ણં રુદ્ધમૂત્રં રુગન્વિતમ્ ।

અશ્મરી ક્ષપયત્યાશુ સિકતા શર્કરાન્વિતા ॥ ૧૨ ॥

૯ અશ્મરી (પથરી), શર્કરા (રેતી) અને સિકતા (કાંકરી) એ રોગોમાં જે રોગીને નાભિમાં અને વૃષણ-અંડકાશમાં સોજા થાય, મૂત્ર રોકાઈ જાય અને શૂલના જેવી વેદના થવા લાગે તે રોગી પુરત મરી જાય છે.

મૂઢગર્ભને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

ગર્ભકોષપરાસજ્ઞો મક્કલ્લો યોનિસંવૃતિઃ ।

હન્યાત્ક્રિયં મૂઢગર્ભે યથોક્તાઞ્ચાપ્યુદ્ઘવાઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૦ મૂઢગર્ભમાં (ગર્ભની અટકાયતમાં) જે ગર્ભને અત્યંત અટકાવ, મક્કલ, યોનિનો સંકોચ અને નિદાનસ્થાનના અધ્યાય ૮ માં કહેલા મૂઢગર્ભના નિદાનમાં કહેલા આક્ષેપક-તાણુ, શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભિણી સ્ત્રી મરી જાય છે. ૧૩

ઉદરરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

પાર્શ્વમજ્જાન્નવિદ્વેષશોફાતીસારપીડિતમ્ ।

વિરિક્તં પૂર્યમાણં ચ વર્જયેદુદરાદિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૧ ઉદર રોગમાં જે રોગીને પડખાંઓમાં લંગાવા જેવી વેદના, અન્ન ઉપર અભાવા, સોજા અને અતિસાર એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તથા વિરેચન કરાવવા છતાં પણ પેટ પાછું ભરાઈ જાય તે રોગીની ચિકિત્સા છોડી દેવી. ૧૪

જ્વરને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

યસ્તામ્યતિ વિસંહ્રશ્ચ શેતે નિપતિતોડપિ વા ।

શીતાદિતોન્તરુણશ્ચ જ્વરેણ મ્રિયતે નરઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૨ જે જ્વરમાં રોગી એકદમ ગભરાઈ જતો હોય, ભાનવિનાનો થઈ જતો હોય, સુતો સુતો પઓ જ રહેતો હોય એટલે ઉડી શકતો ન હોય અને ખૂદાર શીતથી તથા અંદર દાહથી પીડાતો હોય તે જ્વર રોગીને મારી નાંખે છે. ૧૫

યો હૃષ્ટરોમા રક્તક્ષો દ્વિદિ સંઘાતશૂલવાન્ ।

નિત્યં વક્ત્રેણ ચોચ્છ્રસ્યાત્તં જ્વરો હન્તિ માનવમ્ ૧૬

હિક્કાશ્વાસપિપાસાર્તે મૂઢં વિભ્રાન્તલોચનમ્ ।

સંતતોચ્છાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

આવિલાક્ષં પ્રતામ્યન્તં નિદ્રાયુક્તમતીવ ચ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસં ચ નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૩ જે જ્વરમાં રોગીનાં શ્વાસાં ઉભાં થઈ જાય, આંખો લાલ થઈ આવે, હૃદયમાં એકદમ શૂલ નીકળે અને રોગી નિત્ય મ્હોડાથી જ શ્વાસ છોડ્યા કરે તે જ્વર રોગીને મારી નાંખે છે. જે જ્વરમાં રોગી હેડકી, શ્વાસ, તરસ અને મૂર્છાથી પીડાતો હોય, આંખોને આમ તેમ ફેરવ્યા કરતો હોય અને ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તથા રોગીનો શ્વાસ હમેશાં ઉચ્ચો જ રહેતો હોય તે જ્વર રોગીને મારી નાંખે છે. જે જ્વરમાં રોગીની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવે, રોગી બેભાન થઈ જાય અને બહુ ઉધ્યા કરે તથા રોગીનું રક્ત અને માંસ ક્ષીણ થઈ જાય તે જ્વર રોગીને મારી નાંખે છે. ૧૬-૧૮

અતિસારને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

શ્વાસશૂલપિપાસાર્તે ક્ષીણં જ્વરનિપીડિતમ્ ।

વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતીસારો વિનાશયેત્ ॥ ૧૯ ॥

૧૪ અતિસાર રોગમાં જે શ્વાસ, શૂલ, તરસ, બલ અને માંસનો ક્ષય તથા જ્વર એ સઘળા ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય અને ખાસ કરીને રોગી વૃદ્ધ હોય તે તેને અતિસાર મારી નાંખે છે (એટલે જે અતિસાર રોગમાં શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય અને રોગી વૃદ્ધ હોય તે તે કદી પણ બચતો નથી પરંતુ જે રોગી જુવાન હોય તે કદાચ બચી જાય છે.) ૧૯

ક્ષયરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

શુક્લાક્ષમન્નદ્વેષારમૂર્ધ્વશ્વાસનિપીડિતમ્ ।

કૃચ્છ્રેણ બહુ મેહન્તં યક્ષ્મા હન્તીહ માનવમ્ ॥૨૦॥

૧૫ ક્ષયરોગમાં જે રોગીની આંખો સફેદ થઈ જાય, રોગી અન્નનો દ્વેષ કરે, રોગીનો શ્વાસ ઉચ્ચો રહેતો હોય અને રોગી બહુ મુશ્કેલીથી ધણા મલતો લાગ કરતો હોય તે ક્ષયરોગ તે રોગીને મારી નાંખે છે. ૨૦

ગુદ્મરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

શ્વાસશૂલપિપાસાન્નવિદ્વેષપ્રન્થિમૂઢતાઃ ।

ભવન્તિ દુર્બલત્વં ચ ગુલ્મિનો મૃત્યુમેષ્યતઃ ॥૨૧॥

૧૬ ગુદ્મરોગમાં જે શ્વાસ, શૂલ, તરસ, અન્ન ઉપર

અભાવો, અકસ્માત્ ગુહમનું દબાઈ જવું અને દુર્બલતા એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો રોગી મરી જાય છે. ૨૧

વિદ્રધિરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

આધ્માતં બદ્ધનિષ્યન્દં છર્વિહિકાતૃડન્વિતમ્ ।

રુજાશ્વાસસમાવિષ્ટં વિદ્રધિનાંશયેન્નરમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧૭ વિદ્રધિરોગમાં જે પેટનું ચ્હડી આવવું, મૂત્રનું રોકાવું-મૂત્રની અટકાયત, ઉલટી, હેડકી, તરશ, શૂલ વગેરે વેદનાઓ અને શ્વાસ એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો તે વિદ્રધિ રોગને મારી નાંખે છે. ૨૨

પાંડુરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

પાણ્ડુદન્તનલ્લો યશ્ચ પાણ્ડુનેત્રશ્ચ માનવઃ ।

પાણ્ડુસજ્જાતદર્શીં ચ પાણ્ડુરોગીં વિનશ્યતિ ॥૨૩॥

૧૮ જે પાંડુરોગમાં જેનાં દાંતો, નખો અને આંખો પીળાં થઈ જાય તથા જે સઘળી વસ્તુઓને પીળી દેખે તે રોગી મરી જાય છે. ૨૩

રક્તપિત્તને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

લોહિતં છર્દયેચ્છશ્ચ બહુશો લોહિતેક્ષણઃ ।

રક્તાનાં ચ દિશાં દ્રષ્ટ્વા રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥૨૪॥

૧૯ રક્તપિત્તરોગમાં જે રોગી વારંવાર લોહીની ઉલટી કરે, જેની આંખો લાલ થઈ જાય અને જે સઘળી દિશાઓને રાતી દેખે તે રોગી મરી જાય છે. ૨૪

ઉન્માદને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

અવાચ્ચુ ડુ મુલ્લો વા ક્ષીણમાંસવલ્લો નરઃ ।

જાગરિણ્ણુરસંદેહમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥ ૨૫ ॥

૨૦ ઉન્માદ રોગમાં જે રોગી પોતાનું મ્હોડું હમ્મશાં ઉચું અથવા નીચું જ રાખ્યા કરતો હોય અને હમ્મશાં જાગ્યા જ કરતો હોય તથા જેનાં માંસ અને બલ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તે રોગી અવશ્ય મરી જાય છે. ૨૫ અપરમાર (વાઈ) ને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

બહુશોઽપસ્મરન્તં તુ પ્રક્ષીણં ચલિતમ્ભુવમ્ ।

નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમપસ્મારો વિનાશયેત્ ॥૨૬॥

૨૬ અપરમાર (વાઈના)ના રોગમાં જે વારંવાર અપરમારનો વેગ આવવો (વારંવાર વાઈ આવવી), બન્ને ભમ્મરોનું ખસી જવું, નેત્રોનો વિકાર અને બલ તથા માંસની ક્ષીણતા એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો રોગી મરી જાય છે. ૨૬

અધ્યાય ૩૪ મો.

*યુક્તસેનીય (શત્રુની ઉપર ચઢાઈ કરનારા રાજાની રક્ષા કરવાવિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતો યુક્તસેનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે હું અહીંથી 'યુક્તસેનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અંથનો વિષય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

યુક્તસેનસ્ય નૃપતેઃ પરાનભિજિગીષતઃ ।

ભિષજા રક્ષણં કાર્યં યથા તદુપદેક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

૨ શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી સેનાને તૈયાર કરીને (સાથે લેઈને) શત્રુઓના દેશ ઉપર ચ્હડાઈ લઈ જનારા રાજાનું વૈધે જે પ્રમાણે રક્ષણ કરવું જોઈએ તેનો ઉપદેશ છું. ૩

વૈધે રાજાની વિપથી ખાસ રક્ષા કરવી.

વિજિગીષુઃ સહામાત્યૈર્યાત્રાયુક્તઃ પ્રયત્નતઃ ।

રક્ષિતવ્યો વિશેષેણ વિપાદેવ નરાધિપઃ ॥ ૪ ॥

૩ રાજા જ્યારે શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી પોતાના મંત્રીઓની સાથે યુદ્ધને માટે પ્રયાણ કરે ત્યારે વૈધે તેની બહુ કાળજીથી સર્વ પ્રકારના આગતુ મૃત્યુઓથી તથા વિશેષે કરીને વિપથી રક્ષા કરવી. ૪ વિપથી ખરાબ થયેલા માર્ગાદિકને વૈધે શુદ્ધ કરવા.

પન્થાનમુદકં છાયાં ભક્તં યવસમિન્ધનમ્ ।

દૂષયન્ત્યરયો યસ્માજ્ઞાનીયાચ્છોધયેત્તથા ।

તસ્ય લિઙ્ગં ચિકિત્સા ચ કલ્પસ્થાને પ્રવક્ષ્યતે ॥૫॥

૪ શત્રુઓ માર્ગ, જળ, વૃક્ષોની છાયા, ખોરાક, ઘાંસ અને બળતણ એઓને વિપના સંયોગથી દૂષિત-ખરાબ કરી નાંખે છે. એટલા માટે વૈધે એ સર્વ પદાર્થોની પરીક્ષા કરી જોવી. અને જે તેઓ વિપના સંયોગથી દૂષિત થયેલા જણાય તો તેઓની ચિકિત્સા કરીને તે પદાર્થોને શુદ્ધ કરવા. વિપથી દૂષિત થયેલા માર્ગ વગેરેનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. ૫

* યુક્ત સંપ્રામાર્થ સેનાચતુરંગબલં અસ્ય ઇતિ યુક્તસેનઃ જે રાજાની ચતુરંગિણી સેના સંપ્રામમટ્ટે નિયુક્ત થયેલી હોય તે રાજા યુક્તસેન કહેવાય છે. તેવા શત્રુની ઉપર ચઢાઈ લઈ જનારા રાજાની તથા તેની સેનાની વિપાદિકથી રક્ષા કરવાનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું યુક્તસેનીય એવું નામ છે.

કાળમૃત્યુ તથા અકાળમૃત્યુની વ્યાખ્યા.

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥६॥

૫ અર્થર્થ વેદને જાણનારા પંડિતો કહે છે કે-મૃત્યુ એક જ જાતનું છે એમ નથી પરંતુ મૃત્યુઓ અસંખ્ય છે અને તેમાં એક મૃત્યુ મુખ્ય છે. તે મૃત્યુને કાલમૃત્યુ અને બાકીનાં સઘળાં મૃત્યુઓને અકાળ મૃત્યુઓ કહેવામાં આવે છે. ૬

वैद्ये तथा पुरोहिते अकाल मृत्युथी राजनी रक्षा करवी.

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्द्वैघपुरोहितौ ॥ ७ ॥

૬ અકાળ મૃત્યુઓ અસંખ્ય પ્રકારનાં છે એટલા માટે રસમાં-ઔષધોમાં નિપુણતા ધરાવનારા વૈદ્ય અને મંત્રોમાં નિપુણતા ધરાવનારા પુરોહિતે વાતાદિ દોષોથી થતા અકાલ મૃત્યુઓથી અને આગન્તુ કારણોથી થતાં અકાલ મૃત્યુઓથી યત્નપૂર્વક કાળજી રાખીને, રાજાનું રક્ષણ કરવું. ૭

वैद्ये पुरोहितनी सलाहथी ज कार्य करवां.

ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टमायुर्वेदमभाषत ।

पुरोहितमते तस्माद्भर्त त भिषगात्मवान् ॥ ८ ॥

૭ બ્રહ્માએ આઠ અંગોવાળા આયુર્વેદને અર્થર્થવેદનું એક અંગ તરીકે કહેલું છે અને તે અર્થર્થવેદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પુરોહિતને હોય છે માટે હિત-અહિતને સમજનારા વૈદ્યે પુરોહિતનો મત લઈને સઘળાં કાર્યો કરવાં. (એટલે પુરોહિતને સમગ્ર અર્થર્થવેદનું જ્ઞાન હોય છે અને વૈદ્યને તો માત્ર અર્થર્થવેદના એક અંગરૂપ આયુર્વેદનું જ જ્ઞાન હોય છે. એટલા માટે વૈદ્યે પુરોહિતની સલાહથી જ સઘળાં કાર્યો કરવાં જોઈએ.) ૮

राजना अलाये प्रजनो नाश थाय छे.

सङ्करः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ।

प्रजानामपि चोच्छित्तिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥ ९ ॥

૯ જે રાજા વિપત્તિમાં આવી પડે અથવા મરણ પામે (અને તેથી પ્રજા રાજા વગરની રહે) તો પ્રજા ઉપર દંડ નહીં હોવાને લીધે બ્રાહ્મણુ આદિ સર્વ વર્ણોમાં વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે (અથવા બ્રાહ્મણુ વગેરે સર્વ વર્ણોમાં એકાકાર થઈ જાય છે). વર્ણાશ્રમ ધર્મનો અને ધંધારોજગારનો નાશ થઈ જાય છે અને ધંધારોજગાર ન રહેવાને લીધે છેવટે પ્રજાનો પણ નાશ થઈ જાય છે. ૯

विद्वान् वैद्ये राजानुं हितयितन कर्था करवुं.

पुरुषाणां नृपाणां च केवलं तुल्यमूर्तिता ।

आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः १०

तस्माद्देवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनःकर्मभिः शुभैः ।

चिन्तयेन्नृपतिं नित्यं श्रेयांसीच्छन्विचक्षणः ॥ ११ ॥

૯ જે કે સાધારણ માણસોનું અને રાજાનું મૂર્તિમાં-આકારમાં સરખાપણું છે (એટલે જેમ સાધારણ માણસોને હાથ પગ નાક કાન મ્હોઠું વગેરે હોય છે તેમ જ રાજાને પણ હોય છે) પરંતુ રાજાનાં દાન, આજ્ઞા, ક્ષમા, ધૈર્ય અને પરાક્રમ અમાનુષિક (સાધારણ માણસોથી વિલક્ષણ પ્રકારના-સાધારણ માણસોમાં ન હોઈ શકે એવાં) હોય છે. એટલા માટે હૃમ્મેશાં પોતાનું મંગળ થાય એવી ઠગ્ગા રાખનારા વિદ્વાન વૈદ્યે શુભ એવાં વાણી મન અને કર્મોવટે નિત્ય રાજાનું દેવની પેઠે ચિન્તન કરવું. ૧૦-૧૧

वैद्ये राजना तंभुनी पडासभां रહેवुं.

स्कन्धावारे च महति राजगेहादनन्तरम् ।

भवेत्संनिहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥ १२ ॥

तत्रस्थमेनं ध्वजवद्यशःख्यातिसमुच्छ्रितम् ।

उपसर्पन्त्यमोहेन विपशल्यामयादिताः ॥ १३ ॥

स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्वबहिष्कृतः ।

वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विधपूजितः ॥ ૧૪ ॥

૧૦ સેનાના મ્હોટા પડાવની અંદર જ્યાં રાજાને માટે તંબુ નાખવામાં આવેલ હોય તેની પાસે જ વૈદ્યે પોતાનો તંબુ નાખવો-પોતાનો મુકામ કરવો અને તેમાં યંત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષાર, ઔષધો વગેરે સર્વ સામગ્રીઓ હૃમ્મેશાં તૈયાર રાખવી. યજ્ઞની ખ્યાતિને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા એવા વૈદ્યે ધેવળની પેઠે ઉંચા સ્થાનમાં રહેવું કે જેથી ઝેરથી શલ્યથી તથા રોગોથી પીડાતા પુરુષો મુઝાયા વગર ત્યાં રહેલા વૈદ્યની પાસે જઈ શકે છે. પોતાના શાસ્ત્રમાં (આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં) કુશળ, ખીજ શાસ્ત્રોના વિષયોનું પણ જ્ઞાન ધરાવનારો અને રાજા તથા તેના જેવા જ ખીજ સરદારો તરફથી સન્માન પામેલો વૈદ્ય સૈન્યમાં જેમ ધ્વજ શોભે તેમ શોભે છે. ૧૨-૧૪

ચિકિત્સાના ચાર પાદ (ચાર પાયા).

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।

एते पादाश्चિકित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ૧૫ ॥

૧૧ વૈદ્ય, રોગી, ઔષધ અને પરિચારક (રોગીની સારવાર કરનાર નોકર) એ ચાર ચિકિત્સાના પાયાઓ એટલે અંગો છે. અને એ ચાર અંગો જ ચિકિત્સાની સિદ્ધિના (રોગીની શાન્તિના) ઉપાયો છે. ૧૫

गुणवान् अंगोनी सहायताथी वैद्य भोटा रोगने

पल्लु मटाउ छे.

गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान्भिषक् ।

व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ૧૬ ॥

૧૨ પોતાના ગુણોથી સંપન્ન વૈદ્ય જે રોગી, ઔષધ

અને પરિચારક આ ત્રણ અંગો પોતાના ગુણોથી સંપન્ન હોય તો તેઓના સહાયથી થોડા સમયમાં મ્હોટા રોગને પણ મટાડે છે. ૧૬

ચાર પાદમાં વૈદ્યની શ્રેષ્ઠતા.

વૈદ્યહીનાસ્ત્રયઃ પાદા ગુણવન્તોઽપ્યપાર્થકાઃ ।

ઉદ્ગાતૃહોતૃબ્રહ્માણો યથાધ્વર્યુ વિનાધ્વરે ॥ ૧૭ ॥

૧૩ રોગી વગેરે ચિકિત્સાના ત્રણ અંગો પોતપોતાના ગુણોથી સંપન્ન હોય તો પણ વૈદ્ય વિના તેઓ નકામાં થઈ પડે છે. (એટલે આરોગ્ય સંપાદન કરવામાં સમર્થ થઈ શકતા નથી). જેમ યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ (સર્વ કર્મનેા ઉપદેશ કરનારા આચાર્ય) વિના ઉદ્ગાતા, હોતા અને બ્રહ્મા એ ત્રણ ઋત્વિજ્ઞે સારા હોય તોપણ નકામા છે (એટલે અધ્વર્યુ વિના હોતા વગેરેથી યજ્ઞ થઈ શકતો નથી) તેમ વૈદ્ય વિના રોગી વગેરે ત્રણ અંગો ગુણવાન્ હોય તો પણ નકામાં છે.) ૧૭

ગુણવાન્ વૈદ્યનાં વખાણ.

વૈદ્યસ્તુ ગુણવાનેકસ્તારયેદાનુરાન્સદા ।

મૂવં પ્રતિતરૈર્હીનં કર્ણધાર ઇવામ્મસિ ॥ ૧૮ ॥

૧૪ જેમ ખલાસીઓ ગુણવાન્ ન હોય તો પણ સુકાની ગુણવાન્ હોય તો તે જેમ વાહાણને પાણીમાંથી તારે છે તેમ ખીજ પાયા ગુણવાન્ ન હોય તોપણ વૈદ્યરૂપી એક પાયો ગુણી (વિદ્વાન) હોય તો તે રોગીઓને રોગોમાંથી સદા તારે છે. ૧૮

વૈદ્યરૂપી પાયો કેવો જોઈએ.

તત્ત્વાધિગતશાસ્ત્રાર્થો દૃષ્ટકર્મા સ્વયં કૃતી ।

લઘુહસ્તઃ શુચિઃ શૂરઃ સજ્જોપસ્કરમેષજઃ ॥ ૧૯ ॥

પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ઘોમાન્વ્યવસાયી વિશારદઃ ।

સત્યધર્મપરો યશ્ચ સ ભિષકપાદ ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

૧૫ જે વૈદ્યે આયુર્વેદના વિષયને યથાર્થ રીતે જાણેલો હોય, છેદન (કાપતું) ભેદન (ચીરતું) વગેરે (શસ્ત્ર) ક્રિયાઓ તથા સ્નેહન-સ્વેદન વગેરે ક્રિયાઓ કરવામાં કુશળ હોય (અથવા જેણે ખીજ સારા વૈદ્યોના હાથે થતી છેદન વગેરે તથા સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓ જોયેલી હોય) પોતાની શુદ્ધિથી પણ ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે એવો હોય. (અથવા પોતાને હાથે પણ જેણે છેદન વગેરે તથા સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓ કરેલી હોય એવો), હલકા હાથવાળો હોય (શસ્ત્ર પ્રયોગ કરવામાં કંપ વગેરે દોષો વિનાનો હોય), બહારની અને અંદરની-અંતઃ-કરણની પવિત્રતાવાળો હોય, ઉત્સાહી હોય, મુશ્કેલીના સમયમાં શું કરવું તેનો તરત વિચાર કરી શકે એવો (એટલે મુઝાય નહીં એવો) હોય, શાસ્ત્રમાં નહીં કહેલી અથવા સંક્ષેપમાં કહેલી બાબતોનો ઉઠાપોહ કરી શકે એવો હોય, હૃમ્મેશાં ચિકિત્સાનો વ્યવસાય-ધંધો કરનારો

હોય, સત્ય બાબતો કરવામાં અને ધર્મનું આચરણ કરવામાં તત્પર રહેનારો હોય તથા જેણે અંગ્રોપ-હરણીય નામના સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલી યંત્ર, શસ્ત્ર વગેરે સામગ્રીઓ અને ઔષધો તૈયાર રાખેલાં હોય એવા વૈદ્યને ચિકિત્સાના અંગરૂપ સમજવો. ૧૯-૨૦

રોગીરૂપી પાયો કેવો જોઈએ?

આયુષ્માન્સત્સ્વવાન્સાધ્યો દ્રવ્યવાનાત્મવાનપિ ।

આસ્તિકો વૈદ્યવાક્યસ્થો વ્યાધિતઃ પાદ ઉચ્યતે ૨૧

૧૬ જે રોગી લાંબા આયુષ્યનાં ચિહ્નોવાળો, દુઃખને સહન કરી શકે એવો, સાધ્યરોગથી પીડાયેલો, ધન-વાળો (જોઈતી સામગ્રીઓવાળો), ઇન્દ્રિયોની લોલુપતા વગરનો, આસ્તિક અને વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તનારો હોય એવા રોગીને ચિકિત્સાના અંગરૂપ સમજવો. ૨૧

ઔષધરૂપી પાયો કેવો જોઈએ.

પ્રશસ્તદેશસંભૂતં પ્રશસ્તેઽહનિ ચોદ્દતમ્ ।

યુક્તમાત્રં મનઃકાન્તં ગન્ધઘર્ણરસાન્નિવતમ્ ॥ ૨૨ ॥

દોષમ્નમ્ગ્લાનિકરમવિકારિ વિપર્યયે ।

સમીક્ષ્ય દત્તં કાલે ચ ભેષજં પાદ ઉચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

૧૭ જે ઔષધ સારા પ્રદેશમાં (સારી જમીનમાં) ઉત્પન્ન થયેલું સારે દિવસે લેવામાં આવેલું, મનને પ્રિય લાગે એવું, (મનને પ્રિય લાગે એવી બનાવટવાળું), ઉપયુક્તગન્ધ વર્ણ અને રસવાળું, વાત આદિ દોષોને તથા રોગોને મટાડે એવું, ગ્લાનિ (સુગ) ઉત્પન્ન ન કરે એવું, ક્રિયામાં ફેરફાર થતાં પણ કશી તુકસાની નહીં કરનારું અને યોગ્ય સમયમાં દેશ, અવસ્થા, ઋતુ, સાત્ત્વ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને યોગ્ય માત્રામાં આપવામાં આવેલું હોય એવાં ઔષધને ચિકિત્સાના ત્રીજા અંગરૂપ ભેષજપાદ કહેવામાં આવે છે. ૨૨-૨૩

પરિચારકરૂપી (સેવા કરનારો) પાયો

કેવો જોઈએ ?

સ્નિગ્ધોઽજુગુપ્સુર્બલવાન્યુક્તો વ્યાધિતરક્ષણે ।

વૈદ્યવાક્યકૃદ્ધ્રાન્તઃ પાદઃ પરિચરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૮ જે પરિચાર (રોગીની સારવાર કરનારો નોકર) પોતાના ધણી ઉપર પ્રીતિવાળો, રોગીની ગમે એવી સ્થિતિ હોય તો પણ તેની સુગ કે નિંદા નહીં કરનારો, બલવાન્, રોગીનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે સઘળું કામકાજ કરનારો અને કામકાજ કરવામાં થાકે નહીં એવો હોય તેવા પરિચારકને ચિકિત્સાનો ચોથો પાયો-ચોથું અંગ કહેવામાં આવે છે. ૨૪

અધ્યાય ૩૫ મો.

***આતુરોપક્રમણીય (કેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી તે વિશે).**

ઉપક્રમ.

અથાત આતુરોપક્રમણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુતકહે છે કે હવે અંહીથી હું 'આતુરોપક્રમણીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

ચિકિત્સા કર્યા પહેલાં રોગીનાં આયુષ્યની તથા વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર.

આતુરમુપક્રમમાણેન મિષજાયુરેવાદૌ પરીક્ષ્યેત |
સત્યપ્યાયુષિ વ્યાધૃત્વમ્નિવયોદેહબલસત્વસાત્મ્ય-
પ્રકૃતિમેષજદેશાન્પરીક્ષેત ॥ ૩ ॥

૨ રોગીની ચિકિત્સા કરવા ધારતા વૈદ્યે પ્રથમ તે એ રોગીના આયુષ્યની જ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. રોગીનું આયુષ્ય (લાંબું) છે એમ સિદ્ધ થયા પછી (પણ) રોગ, ઋતુ, જઠરાગ્નિ, અવસ્થા-ઉમ્મર, દેહ, બલ, મન, સાત્મ્ય (માદક આવતી વસ્તુઓ), પ્રકૃતિ, ઔષધ અને દેશ એઓની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ૩

દીર્ઘાયુષી મનુષ્યનાં લક્ષણો અને તેની સર્વથા ચિકિત્સા કરવી.

તન્ન મહાપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠસ્તનાગ્રદશનવદન-
સ્કન્ધલાટં દીર્ઘાહુલિપર્વોચ્છ્રાસપ્રેક્ષણવાહું વિ-
સ્તીર્ણમ્નસ્તનાન્તરોસ્કં હસ્વજંજ્વામેદ્રગ્રીવં ગમ્મી-
રસત્વસ્વરનામિમનુષ્વૈર્બદ્ધસ્તનમુપચિતમહારોમશ-
કર્ણં પશ્ચાન્મસ્તિષ્કં સ્નાતાનુલિપ્તં મૂર્દ્ધાનુપૂર્વ્યાં
વિશુષ્યમાણશરીરં પશ્ચાન્ન વિશુષ્યમાણહૃદયં પુરુષં
જાનીયાદીર્ઘાયુઃ સ્વલ્વયમિતિ । તમેકાન્તેનોપ-
ક્રમેત્ ॥ ૪ ॥

૩ જેનાં હાથ, પગ, પડખાં, પીઠ, સ્તનના અગ્ર ભાગો, દાન્તો, મ્હોડું, કાંધ અને લલાટ (કપાલ) આ અધ્યાયના વિષયમાં કહેલા પ્રમાણથી કંઈક મ્હોટાં હોય; આંગળીઓનાં પર્વો-વેદાઓ, નિશ્વાસ, નેત્રો અને બાહુઓ લાંબા હોય; ભ્રમરો, એ સ્તનોનો વચ્ચેનો ભાગ અને છાતી વિસ્તીર્ણુ-મ્હોળાં હોય; પિંડીઓ, લિંગ અને કંઠ ટુંકા હોય; મન અને સ્વર ગંભીર હોય; નાભિ-હુંટી ઉંડી હોય; સ્તનો કંઈક ઉંચાં અને ઘટ્ટ

* આતુર એટલે રોગી અને ઉપક્રમ એટલે ચિકિત્સા-ક્રિયા-આ અધ્યાય રોગીની ચિકિત્સાનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું આતુરોપક્રમણીય એવું નામ છે.

હોય; કાન માંસથી ભરેલા, પ્હોળા અને રંવાડાવાળા હોય; અને માથાના પાછલા ભાગમાં મસ્તિષ્ક-મગજ અધિક હોય; તથા જેના નાહ્યા પછી અથવા શરીર ઉપર ચંદન વગેરેનો લેપ કર્યા પછી જેનું શરીર માથાથી માંડીને સુકાય અને છાતી પાછળથી સુકાય તે પુરુષને લાંબા આયુષ્યવાળો જાણવો. અને વૈદ્યે તે પુરુષની ચિકિત્સા મનમાં જરા પણ સંદેહ લાવ્યા વગર કરવી. ૪

અદ્ય આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો.

પમિર્લક્ષણૈર્વિપરીતૈરત્પાયુઃ ॥ ૫ ॥

૪ જે પુરુષમાં ઉપર કહેલા લાંબા આયુષ્યવાળા પુરુષનાં લક્ષણોથી ઉલટાં જ લક્ષણો જેવામાં આવતાં હોય તે પુરુષને અદ્ય આયુષ્યવાળો જાણવો. ૫

મધ્યમ આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો.

મિશ્રૈર્મધ્યમાયુરિતિ ॥ ૬ ॥

૫ જે પુરુષમાં લાંબા આયુષ્યવાળાનાં તથા અદ્ય આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો મિશ્ર જેવામાં આવે તેને મધ્યમ આયુષ્યવાળો જાણવો. ૬

દીર્ઘાયુષી પુરુષની પરીક્ષા.

મવન્તિ જ્ઞાત્ર ॥

ગૂઢસંધિશિરાસ્નાયુઃ સંહતાઙ્ગઃ સ્થિરેન્દ્રિયઃ ।

ઉત્તરોત્તરસુક્ષેત્રો યઃ સ દીર્ઘાયુરુચ્યતે ॥ ૭ ॥

ગર્ભાત્પ્રભૃત્યરોગો યઃ શનૈઃ સમુપચીયતે ।

શરીરજ્ઞાનવિજ્ઞાનૈઃ સ દીર્ઘાયુઃ સમાસતઃ ॥ ૮ ॥

૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-જેના સાંધાઓ, શિરાઓ અને સ્નાયુ માંસથી ભરેલા હોવાને લીધે દેખાતા ન હોય, જેનાં અંગો મજબૂત હોય, જેની ઈંદ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ હોય અને જેના પગની આંગળીથી માંડીને શરીરના અવયવો ઉત્તરોત્તર સુંદર હોય, તે પુરુષ દીર્ઘઆયુષ્યવાળો કહેવાય છે. જે પુરુષ ગર્ભમાં આવે ત્યારથી રોગ વગરનો હોય, જેનાં શરીર, તત્વઓધ અને કારીગીરી વગેરેનું જ્ઞાન ધીરે ધીરે વધતાં હોય, તે પુરુષ દીર્ઘ (લાંબા) આયુષ્યવાળો હોય છે આ લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે. ૭-૮

મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા.

મધ્યમસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઋર્ધ્વં નિબોધ મે ।

અઘસ્તાદક્ષયોર્યસ્ય લેક્ષ્નાઃ સ્યુર્વ્યકમાયતાઃ ॥ ૯ ॥

દ્વે વા તિસ્ત્નોડધિકા વાપિ પાદૌ કર્ણૌ ચ માંસલૌ ।

નાસાગ્રમૂર્ધ્વં ચ ભવેદૂર્ધ્વલેક્ષ્નાશ્ચ પૃષ્ઠતઃ ॥ ૧૦ ॥

યસ્ય સ્યુસ્તસ્ય પરમમાયુર્મવતિ સત્તતિઃ ।

૭ હવે પછી મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ! જેનાં અક્ષક* નામનાં બે હાડકાંની નીચેના ભાગમાં બે, ત્રણ અથવા તો તેથી

* શારીરસ્થાનના અધ્યાય ૫ માંમાં જુઓ.

પણુ વિશેષ લાંબી અને સ્પષ્ટ લીટીઓ હોય, જે પગ તથા જે કાન માંસથી ભરેલા હોય, નાકની અણી ઉંચી હોય, અને પીઠમાં ઉંચી લીટીઓ હોય. તેનું પરમ આયુષ્ય સીતેર વર્ષનું હોય છે. ૯-૧૦

અહ્ય આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા.

જઘન્યસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઋર્ધ્વં નિબોધ મે ॥ ૧૧ ॥

હસ્વાનિ યસ્ય પર્વાણિ સુમહચ્ચાપિ મેહનમ્ ।

તથોરસ્યવલીઢાનિ ન ચ સ્યાત્પૃષ્ઠમાયતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઋર્ધ્વં ચ શ્રવણૌ સ્થાનાન્નાસા ચોચ્ચા શરીરિણઃ ।

હસતો જલપતો વાપિ દન્તમાંસં પ્રદશ્યતે ।

પ્રેક્ષતે યશ્ચ વિમ્નાન્તં સ જીવેત્પશ્ચવિશતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

૯ હવે અહ્ય આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા કરું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ! જેની આંગળીના વેઢાઓ ઢુંકા હોય, શિશુ અહુ મોઢું હોય, છાતી ઉપર વાળની આડી અવળી ચકરીઓ હોય, પીઠ વિશાળ ન હોય, કાન તથા નાક પોતાનાં સ્થાનકથી ઉંચાં હોય, હસતાં તથા ખોલતાં જેના દાંતનાં પેઢાં દેખાતાં હોય, તથા જે નેત્રથી ચકળ વકળ-(ભ્રમ સહિત) જેતો હોય તે પુરુષનું પરમ આયુષ્ય પચીસ વર્ષનું હોય છે. ૧૧-૧૩

આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો અને સત્વ આદિક સારનું વર્ણન.

અથ પુનરાયુષો વિજ્ઞાનાર્થમજ્ઞપ્રત્યજ્ઞપ્રમાણસારાનુપદેક્ષ્યામઃ । તત્રાજ્ઞાન્યન્તરાધિસચ્ચિત્તવાહુશિરાંસિ તદવચવાઃ પ્રત્યજ્ઞનીતિ । તત્ર સ્વૈરજ્ઞુલૈઃ પાદાહુષ્ઠપ્રદેશિન્યૌ ઘ્રુજ્ઞુલાયતે । પ્રદેશિન્યાસ્તુ મધ્યમાડનામિકાકનિષ્ઠિકા યથોત્તરં પશ્ચમભાગહીનાઃ । ચતુરજ્ઞુલાયતે પશ્ચાહુલવિસ્તૃતે પ્રપદપાદતલે । પશ્ચચતુરજ્ઞુલાયતવિસ્તૃતા પાર્શ્વિણઃ । ચતુર્દશાહુલાયતઃ પાદઃ । ચતુર્દશાહુલપરિણાહાનિ પાદગુલ્ફજઙ્ગાજાનુમધ્યાનિ । અષ્ટદશાહુલા જઙ્ગા । જાનૂપરિપ્રાઢ્વાત્રિશદહુલમ્ । एवं પશ્ચાશત્ । જઙ્ગાયામસમાવૂઠૂ । ઘ્રુજ્ઞુલાનિ વૃષણચિવુકદશનનાસાપુટભાગકર્ણમૂલનયનાન્તરાણિ । ચતુરજ્ઞુલાનિ મેહનવદનાંતરનાસાકર્ણલલાટપ્રીવોચ્છ્રાયદષ્ટઘન્તરાણિ । ઢ્વાદશાહુલાનિ મગવિસ્તારમેહનનામિહૃદયગ્રીવાસ્તનાન્તરમુખાયામમણિબન્ધપ્રકોષ્ઠસ્થૌલ્યાનિ । ઇન્દ્રબસ્તિપરિણાહાંસપીઠકૂર્પરાન્તરાયામઃ પોઢશાહુલઃ । ચતુર્વિંશત્યહુલો હસ્તઃ । ઢ્વાત્રિશદહુલપરિમાણૌ મુજૌ । ઢ્વાત્રિશતપરિણાહાવૂઠૂ । મણિવન્ધકૂર્પરાન્તરં પોઢશાહુલમ્ । તલં ષડ્ચતુરજ્ઞુલાયામવિસ્તારમ્ । અહુષ્ઠમૂલપ્રદેશિનીશ્રવણાપાજ્ઞાન્તરં મધ્યમાહુલ્યૌ પશ્ચાહુલે । અર્ધપશ્ચાહુલે પ્રદેશિન્યનામિકે । સાર્દઙ્યહુલૌ કનિષ્ઠાહુષ્ઠૌ । ચતુ-

વિંશતિવિસ્તારપરિણાહં મુખગ્રીવમ્ । ત્રિભાગાહુલવિસ્તારા નાસાપુટમર્યાદા । નયનત્રિભાગપરિણાહા તારકા । નવમસ્તારકાંશો દષ્ટિઃ । કેશાન્તમસ્તકાન્તરમેકાદશાહુલમ્ । મસ્તકાદવટુકેશાન્તો દશાહુલઃ । કર્ણાવદ્વન્તરં ચતુર્દશાહુલમ્ । પુરુષોરઃપ્રમાણવિસ્તીર્ણા સ્ત્રીશ્રોણિઃ । અષ્ટદશાહુલવિસ્તીર્ણમુરઃ । તત્પ્રમાણા પુરુષસ્ય કટી । સર્વિશમહુલશતં પુરુષાયામ ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

૯ હવે ફરીથી આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગોનાં અને પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણોને અને સત્વ આદિ સારને ઉપદેશ કરીએ છીએ. શરીરને મધ્ય ભાગ, કમરની સંધિથી માંડીને પગની આંગળીઓ સૂધીનો ભાગ, જે હાથ, અને મસ્તક આ અંગ કહેવાય છે અને આ અંગોના જે અવયવો તેઓને તેઓનાં પ્રત્યંગો કહેવામાં આવે છે. પગનો અંગુઠો અને અંગુઠાની પાસેની આંગળી એઓ નખના ભાગને છોડી દધને પોતપોતાની આંગળીના માપથી ભરતાં જે આંગળ લાંબાં હોવાં જોઈએ. પગના અંગુઠાની પાસેની આંગળી પછીની વચલી આંગળી, તે પછીની અનામિકા આંગળી અને તે પછીની કનિષ્ઠિકા-ટચલી આંગળી એઓ અંગુઠાની પાસેની આંગળી કરતાં લંબાઈમાં ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી પાંચમે પાંચમે ભાગે ઢુંકી હોવી જોઈએ. પગના ફણા-પંજે અને તળાં (વચલી ભાગ) ચાર આંગળ લાંબાં અને પાંચ આંગળ પ્હોળાં હોવાં જોઈએ. પગની પેની પાંચ આંગળ લાંબી અને ચાર આંગળ પ્હોળી હોવી જોઈએ. પગ ચૌદ આંગળ લાંબો હોવો જોઈએ. પગનો મધ્ય ભાગ, ઘુંટીનો મધ્ય ભાગ, પીડીનો મધ્ય ભાગ અને ગોઠણનો મધ્ય ભાગ ચૌદ આંગળના ઘેરાવવાળો હોવો જોઈએ. પિડી (ઘુંટી અને ગોઠણનો વચલી ભાગ) અઢાર આંગળ લાંબી હોવી જોઈએ. ગોઠણની ઉપરનો ભાગ એટલે ગોઠણની નીચેના સંધિથી કટિસંધિ (કડની સંધિ) સૂધીનો વચલી ભાગ અત્રિશ આંગળ લાંબો હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે પગની ઘુંટીથી કમરના સંધિ સૂધીનો વચલી ભાગ કુલ પચાસ આંગળ લાંબો (૧૮+૩૨=૫૦) હોવો જોઈએ. બન્ને સાથળો પિડીની જેટલા જ લાંબા (અઢાર આંગળ લાંબી) હોવા જોઈએ. વૃષણુ (અંડકોશ), દાહડી, દાંત, નાકનાં ફેણુવા-નસકોરાં, કાનનાં મૂળ અને આંખનો વચલી ભાગ એઓ બધાં આંગળ લાંબાં હોવાં જોઈએ. લિંગ, ફાડેલા મ્હોડાનું મધ્ય અને નાકની દાંડી એઓ લંબાઈમાં ચાર આંગળ હોવાં જોઈએ. કાન, લલાટ, (કપાળ) અને કંઠ એઓની લંબાઈ ચાર આંગળ હોવી જોઈએ. આંખોની બન્ને કીકીઓનો અંતરાય ચાર આંગળ હોવો જોઈએ. સ્ત્રીની ચેનિની લંબાઈ તથા ઘેરાવ, લિંગ અને નાભિનો અંતરાય-વચલી ભાગ,

નાભિ અને હૃદયનો અંતરાય, હૃદય અને કંઠનો અંતરાય, બન્ને સ્તનોનો અંતરાય, દાહડીથી કપાળ સુધીની મ્હોડાની લંબાઈ, મણિબન્ધ-હાથના ખુંચાની અને પ્રક્રાઈ-કાંડાની સ્થૂલતા-બડાઈ-ઘેરાવો એઓ બાર બાર આંગળ હોવાં ન્નેષ્યે. પિંડીના ઉપરના ભાગની ઘેરાવો અને ખભાથી કાણી-સુધીની ભુગ્ગની લંબાઈ સોળ આંગળની હોવી ન્નેષ્યે. હાથની એટલે કાણીથી વચલી આંગળીના અગ્ર ભાગ સુધીના ભાગની લંબાઈ ચોવીસ આંગળની હોવી ન્નેષ્યે. સાથળોની ઘેરાઈ-બડાઈ બત્રીશ આંગળની હોવી ન્નેષ્યે. મણિબન્ધની અને કાણીના વચલા ભાગની લંબાઈ સોળ આંગળ હોવી ન્નેષ્યે. હાથનું તળું છ આંગળ લાંબું અને ચાર આંગળ પહોળું હોવું ન્નેષ્યે. અંગુઠાનું મૂળ અને અંગુઠાની પાસેની આંગળી એઓનો વચલા ભાગ, કાન અને આંખના છેડા એઓની વચ્ચેનો અંતરાય અને વચલી આંગળીઓ એઓની લંબાઈ પાંચ પાંચ આંગળ હોવી ન્નેષ્યે. પ્રદેશિની તથા અનામિકા (અંગુઠાની પાસેની આંગળી તથા ટચલી આંગળીની પાસેની આંગળી) સાડાચાર સાડાચાર આંગળ લાંબી હોવી ન્નેષ્યે. ટચલી આંગળી અને અંગુઠો એઓ સાડાત્રણ સાડાત્રણ આંગળ લાંબાં હોવાં ન્નેષ્યે. મ્હોડું ચાર આંગળ પહોળું હોવું ન્નેષ્યે. કંઠની ઘેરાઈ-બડાઈ વીશ આંગળ હોવી ન્નેષ્યે. એક એક નાકના ફાણવાની મર્યાદા પોણા બે આંગળ હોવી ન્નેષ્યે. આંખના ડોળાના કાળા ભાગની ગોળાઈ આંખના ડોળાના ત્રીજા ભાગ જેટલી હોવી ન્નેષ્યે. કીકીનું પ્રમાણ કાળા ભાગના નવમા ભાગ જેટલું હોવું ન્નેષ્યે. માથાના આગલા ભાગના કેશોનાં અંતની સીમા અને માથાના વચલા ભાગ વચ્ચે અગ્યાર આંગળનો અંતરાય હોવો ન્નેષ્યે. માથાના પાછલા ભાગના કેશોના અંતની સીમા અને માથાના વચલા ભાગ વચ્ચે દશ આંગળનો અંતરાય હોવો ન્નેષ્યે. બન્ને કાનો વચ્ચેનો અને માથાના પાછલા ભાગ તરફનો અંતરાય ચૌદ આંગળનો હોવો ન્નેષ્યે. પુરુષના ઉરઃસ્થલ-છાતી (હૃદય અને કંઠની વચ્ચેના ભાગ)નું જે (બાર આંગળનું) પ્રમાણ છે તેજ પ્રમાણનો સ્ત્રીઓનો શ્રોણિ પ્રદેશ (કમ્મરનો પાછલો ભાગ) હોવો ન્નેષ્યે. સ્ત્રીઓનું વક્ષઃસ્થલ અને પુરુષની કમ્મર બન્ને અદાર આંગળના વિસ્તારવાળાં હોવાં ન્નેષ્યે. હાથ ઉંચા કરીને પગના ઢૂણા ઉપર ઉભા રહેલા પુરુષની લંબાઈ એકસો વીશ આંગળ હોવી ન્નેષ્યે. ૧૪

પુરુષ તથા સ્ત્રીના રસ રક્ત વગેરેને

પરિપક્વ થવાનો સમય.

મવન્તિ ચાત્ર ॥

પન્નવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્નારી તુ પોઢશે ।

સમત્વાગતવીર્યૌ તૌ જાનીયાત્કુશલો મિષક ૧૫

૧૦ આ વિષયમાં પ્રાચીન શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:-
પચ્ચીસમે વર્ષે પુરુષનાં અને સોળમે વર્ષે સ્ત્રીનાં રસ, રક્ત વગેરે સર્વ ધાતુઓ પરિપૂર્ણ-પરિપક્વદશને પામે છે એટલા માટે વિદ્વાન વેદો તેઓનાં અંગ પ્રત્યંગોનું જે પ્રમાણ ઉપર કહેવામાં આવેલું છે તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનું પ્રમાણ તેજ અવસ્થામાં થાય છે તેથી અલ્પ વયમાં થતું નથી એમ સમજવું. ૧૫

અંગપ્રત્યંગોનું પ્રમાણ પોતાના આંગળથી ભરવું.

દેહઃ સ્વૈદ્ગુલૈરેષ યથાવદનુકીર્તિતઃ ।

૧૧ ઉપર મનુષ્યદેહનાં અંગપ્રત્યંગોનું જે પ્રમાણ યથાર્થ રીતે કહેવામાં આવ્યું તે પોતપોતાના આંગળના પ્રમાણથી થાય છે, માટે શરીરના અંગ પ્રત્યંગોનું જે પ્રમાણ લેવું હોય તે પોતાના આંગળથી ભરીને લેવું.

અંગપ્રત્યંગ ઉપરથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ

આયુષ્યની પરીક્ષા.

યુક્તઃ પ્રમાણેનાનેન પુમાન્વા યદિ વાડઙ્ગના ॥૧૬॥

દીર્ઘમાયુરવામ્નોતિ વિત્તં ચ મહદ્દચ્છતિ ।

મધ્યમં મધ્યમૈરાયુર્વિત્તં હીનૈસ્તથાડવરમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૨ જે પુરુષના અથવા જે સ્ત્રીનાં શરીરનું પ્રમાણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણેનું હોય તે પુરુષ અને સ્ત્રી લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે અને ઘણું ધન મેળવે છે. જેનાં કેટલાક અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે હોય અને કેટલાક અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ તેથી વધારે ઘટાડે હોય તે મધ્યમ આયુષ્ય ભોગવે છે અને સાધારણ ધન મેળવે છે તથા જેનાં સઘળા અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ ઉપર લખેલાં પ્રમાણથી વિશેષ ઓછું હોય તે બહુ થોડું આયુષ્ય ભોગવે છે અને નિર્ધન રહે છે. ૧૬-૧૭

સત્વસાર (બળ)વાળા પુરુષનું લક્ષણ.

અથ સારાન્વક્ષ્યામઃ ॥

સ્મૃતિમક્તિપ્રજ્ઞાશૌર્યશૌચોપેતં કલ્યાણામિનિવેશં

સત્ત્વસારં વિદ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૩ હવે સારો (બળ) કહીએ છીએ:-જે પુરુષ સ્મરણ-શક્તિ, ભક્તિ (ગુરુ, વૃદ્ધ વગેરે ઉપર ભક્તિ), બુદ્ધિ, શૂરપણું અને શરીર તથા મન સંબંધી પવિત્રતાથી યુક્ત હોય તથા હૃમ્મેશાં કલ્યાણકારી બાબતોમાંજ તત્પર રહેતો હોય તેને સાત્વિક સાર (બળ)વાળો જાણવો. ૧૮

વીર્યસારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

ક્ષિગ્ધસંહતશ્વેતાસ્થિદન્તનસં બહુકામપ્રજં શુ-

ક્ષેણ ॥ ૧૯ ॥

૧૪ જેનાં અસ્થિઓ-હાડકાંઓ, દાંતો અને નખો સ્તિગ્ધ, ઘાટા અને શ્વેતવર્ણના હોય, તથા જેને કામ અધિક હોય અને સંતાન ઘણાં હોય તેને શુક્ર (વીર્ય) સંબંધી સારવાળો જાણવો. ૧૯

મજ્જના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

અક્રુશમુત્તમવલં સ્નિગ્ધગમ્भीરસ્વરં સૌભાગ્યો-
પપન્નં મહાનેત્રં ચ મજ્જા ॥ ૨૦ ॥

૧૫ જેનું શરીર કંઈક કૃશ-પાતળું હોય તથા જે ઉત્તમ બળવાળો, સ્નિગ્ધ અને ગંભીર સ્વરવાળો, સૌભાગ્યવાળો અને વિશાળ નેત્રાવાળો હોય તેને મજ્જના સારવાળો જાણવો. ૨૦

અસ્થિના સારવાળાનું લક્ષણ.

મહાશિરઃસ્કન્ધં દૃઢદન્તહન્વસ્થિનલ્લમસ્થિભિઃ ૨૧

૧૬ જેનું માથું તથા કાંધ મ્હોટાં હોય, દાંતો, હડપચી, હાડકાંઓ અને નખો મજબૂત હોય તેને અસ્થિ(હાડકાં)-ના સારવાળો જાણવો. ૨૧

મેદના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

સ્નિગ્ધમૂત્રસ્વેદસ્વરં વૃહચ્છરીરમાયાસહિષ્ણું
મેદસા ॥ ૨૨ ॥

૧૭ જેનાં મૂત્ર, સ્વેદ-પરસવો અને સ્વર સ્નિગ્ધ હોય, જેનું શરીર મ્હોટું હોય તથા જે પરિશ્રમને-મ્હેનતને સહન કરી શકે એવો હોય તેને મેદના સારવાળો જાણવો. ૨૨

માંસના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

અચ્છિદ્રગાત્રં ગૂઢાસ્થિસંધિં માંસોપચિતં ચ
માંસેન ॥ ૨૩ ॥

૧૮ જેનું શરીર ઉચું-કઠાવર અને માંસથી ભરેલું હોય તથા જેનાં હાડકાંઓના સાંધાઓ માંસથી ઢંકાયેલા હોય તેને માંસના સારવાળો જાણવો. ૨૩

રુધિરના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

સ્નિગ્ધતામ્નનલ્લનયનતાલુજ્જિહ્વોષ્ટપાણિપાદતલં
રક્તેન ॥ ૨૪ ॥

૧૯ જેનાં નખો, નેત્રો, તાળવું, જીભ, હોઠ અને હાથ પગનાં તળાં સ્નિગ્ધ તથા રાતાં હોય તેને રુધિરના સારવાળો જાણવો. ૨૪

રસના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

સુપ્રસન્નમૃદુત્વપ્રોમાણં ત્વક્સારં વિદ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

૨૦ જેની ત્વચા-ચામડી અને સ્વાડા અતિ પ્રસન્ન અને કોમળ હોય તે પુરુષને રસના સારવાળો જાણવો. ૨૫ સત્વસાર આદિમાં પૂર્વ પૂર્વને શ્રેષ્ઠ માનવો.

શ્ત્યેષાં પૂર્વે પૂર્વે પ્રધાનમાયુઃસૌભાગ્યયોરપિ ૨૬

૨૧ ઉપર કહેલા આ આઠ પ્રકારનાં સારોમાં પૂર્વ પૂર્વ સારવાળો માણસ પછી પછીના સારવાળા માણસોના કરતાં આયુષ્ય અને સૌભાગ્યની બાબતમાં શ્રેષ્ઠ છે. એટલે સત્વસારવાળો પોતા પછીના વીર્ય વગેરે સાત સારવાળાઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, વીર્યસારવાળો પોતા પછીના મજ્જના વગેરે છ સારવાળાઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એ પ્રમાણે બીજાઓ વિશે પણ સમજી લેવું. ૨૬

અંગ પ્રત્યંગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે.

સામાન્યતોડ્ગ્ગપ્રત્યઙ્ગપ્રમાણાદય સારતઃ ।

પરીક્ષ્યાયુઃ સુનિપુણો ભિષ્વક્ષિસધ્યતિ કર્મસુ ॥૨૭॥

૨૨ સુનિપુણ વૈદ્ય જે ઉપર કહેલા અંગ પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો ઉપર તથા સારો ઉપરથી વિશેષરૂપે આયુષ્યની પરીક્ષા કરીને ચિકિત્સા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તો ચિકિત્સાનાં કામમાં સિદ્ધિ મેળવે છે. ૨૭

રોગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે.

વ્યાધિવિશેષાસ્તુ પ્રાગ્ભિહિતાઃ । સર્વં પવૈતે

ત્રિવિધાઃ સાધ્યાઃ યાપ્યાઃ પ્રત્યાલ્બેયાશ્ચ । તત્રૈતાન્
ભૂયસ્ત્રિધા પરીક્ષેત કિમસાવૌપસર્ગિકઃ પ્રાક્ષેવ-
લોડ્ગ્ગ્યલક્ષણ ઇતિ ॥ ૨૮ ॥

૨૩ આ સૂત્રસ્થાનના 'વેદોત્પત્તિ' નામના પહેલા અધ્યાયમાં તથા 'વ્યાધિસમુદેશીય' નામના એવિશમા અધ્યાયમાં જે વિશેષ રોગો (રોગોનાં ભેદો) કહેવામાં આવેલા છે તે સર્વ રોગો સાધ્ય, યાપ્ય અને પ્રત્યાલ્બેય-અસાધ્ય એવા ભેદોથી ત્રણ પ્રકારના છે. એ ત્રણ પ્રકારનાં રોગોની વળી પણ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા કરવી કે-આ રોગ શું ઔપસર્ગિક છે, પ્રાક્ષેવલ છે કે અન્યલક્ષણ છે. ૨૮

ઔપસર્ગિક-ઉપદ્રવ રોગનું લક્ષણ.

તત્રૌપસર્ગિકો યઃ પૂર્વોત્પન્નં વ્યાધિં જઘન્યકાલ-
જાતો વ્યાધિરુપસૃજતિ સ તન્મૂલ ણવોપદ્રવસંજ્ઞઃ ૨૯

૨૪ અમુક રોગ ઉત્પન્ન થયા પછી જે રોગ ઉત્પન્ન થઈને પ્રથમથી ઉત્પન્ન થયેલા તે રોગની સાથે મળી જાય તે રોગને 'ઔપસર્ગિક' રોગ કહેવામાં આવે છે. તે ઔપસર્ગિક રોગનું મૂલ-કારણ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો રોગ છે. (એટલે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા રોગને મિથ્યા આહાર વિહાર વગેરેથી કારણભૂત દોષની વૃદ્ધિ થવાને લીધે જે તેની મદત મળે તો તે બીજા રોગને-ઔપસર્ગિક-રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો રોગ જ તેની ઉત્પત્તિનું કારણ છે). આ ઔપસર્ગિક રોગને 'ઉપદ્રવ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. ૨૯

પ્રાક્ષેવલ રોગનું લક્ષણ.

પ્રાક્ષેવલો યઃ પ્રાગેવોત્પન્નો વ્યાધિરપૂર્વરૂપોડ્ગ્ગ-
પદ્રવશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

૨૫ જે રોગ પ્રથમથી જ સ્વતન્ત્ર રીતે ઉત્પન્ન થયેલો હોય, કોઈ પણ રોગનું લક્ષણ કે કોઈ પણ રોગોનો ઉપદ્રવ ન હોય તે રોગને 'પ્રાક્ષેવલ' રોગ એટલે મૂળ રોગ કહેવામાં આવે છે. ૩૦

અન્યલક્ષણ રોગનું લક્ષણ.

અન્યલક્ષણો યો ભવિષ્યદ્વ્યાધિચ્યાપકઃ સ
પૂર્વરૂપસંજ્ઞઃ ॥૩૧॥

૨૬ જે ખીજ રોગનાં લક્ષણરૂપે ઉત્પન્ન થયે હોય અને ભવિષ્યમાં થનારા રોગને જણાવનારો હોય તે રોગને 'અન્યલક્ષણુ' રોગ કહેવામાં આવે છે. અન્યલક્ષણુ રોગને આયુર્વેદમાં 'પૂર્વરૂપ' એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. ૩૧

ઉપદ્રવવાળા રોગની ચિકિત્સા કરવાનો ક્રમ.

તન્ન સોપદ્રવમન્યોન્યાવિરોધેનોપક્રમેત્ત બલવન્ત-
મુપદ્રવં વા ॥ ૩૨ ॥

૨૭ જે ઉપદ્રવવાળા રોગની ચિકિત્સા કરવી હોય તે પ્રથમ મૂળ વ્યાધિની જ ચિકિત્સા ઉપદ્રવોની સાથે વિરોધ ન આવે (ઉપદ્રવોને વધારે નહી) એવી રીતે કરવી. એટલે મૂળ વ્યાધિની શાંતિ થવાથી ઘણુંકરીને ઉપદ્રવોની પણ શાંતિ થઈ જાય છે. મૂળ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાથી મૂળ વ્યાધિની શાંતિની સાથે ઉપદ્રવોની પણ શાંતિ ન થાય તો મૂળ વ્યાધિ અને ઉપદ્રવો અનેની ચિકિત્સા એકખીજને વિરોધ ન આવે એવી રીતે સાથે જ કરવી. પરંતુ જે ઉપદ્રવ ખલુ જ બલવાન હોય તો પ્રથમ ઉપદ્રવની ચિકિત્સા કરવી, અને પછી મૂળ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવી. ૩૨

પ્રાક્ટેવળ રોગની ચિકિત્સા કરવાવિશે.

પ્રાક્ટેવલં યથાસ્વં પ્રતિકુર્વીત ॥ ૩૩ ॥

૨૮ પ્રાક્ટેવળ રોગની ચિકિત્સા તેને પોતાને માટે જે ખાસ ચિકિત્સા કહેલી હોય તે જ કરવી. ૩૩

અન્યલક્ષણુ રોગની ચિકિત્સા કરવાવિશે.

અન્યલક્ષણે ત્વાદિવ્યાધૌ પ્રયતેત ॥ ૩૪ ॥

૨૯ અન્યલક્ષણુ (ખીજ રોગનાં લક્ષણુ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા) રોગને માટે તે રોગ જે રોગનાં લક્ષણુ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે આદિ રોગની ચિકિત્સા કરવી. (એટલે મૂળ રોગની સાથે તેનાં લક્ષણુ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો રોગ પણ મટી જશે.) ૩૪

જે રોગનાં લક્ષણુ, ચિકિત્સા વગેરે કહ્યાં ન હોય તેની ચિકિત્સા કરવાવિશે.

ભવતિ ચાન્ન ॥

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્યસ્માત્તસ્માદ્વિચક્ષણઃ ।

અનુક્તમપિ દોષાણાં લિક્ષૈવ્યાધિમુપાચ્ચરેત્ ॥ ૩૫ ॥

૩૦ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે. વાતાદિ દોષો વગર કોઈ પણ રોગ ઉત્પન્ન થાતો નથી. માટે જે કોઈ રોગનાં લક્ષણુ ચિકિત્સા વગેરે કહેવામાં ન આવેલાં હોય તે રોગની વિચક્ષણુ વૈદ્યે વાત વગેરેનાં લક્ષણુ ઉપરથી પરીક્ષા કરીને તે રોગની ચિકિત્સા કરવી. ૩૫

ઋતુઓની પરીક્ષા કરવાવિષે.

પ્રાગ્મિહિતા ઋતુતવઃ ॥ ૩૬ ॥

૩૧ સૂત્રસ્થાનના 'ઋતુતવ્યાં' નામના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૧૯

ઋતુઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી ઋતુઓની પરીક્ષા કરવી. ૩૬

જે ઋતુમાં જે ક્રિયા વિરુદ્ધ હોય તે ઋતુમાં તે ક્રિયાથીજ મટે તેવો કોઈ આત્યયિક

રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તેની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

શીતે શીતપ્રતિકાર ઉષ્ણે ચોષ્મનિવારણમ્ ।

કૃત્વા કુર્યાત્ક્રિયાં પ્રાસાં ક્રિયાકાલં ન હાપયેત્ ૩૭

૩૨ શીતકાળમાં તે કાળને વિરુદ્ધ પડે એવી ક્રિયાથીજ મટી શકે એવો અને ઉષ્ણકાળમાં તે કાળને વિરુદ્ધ પડે એવી ક્રિયાથીજ મટી શકે એવો કોઈ આત્યયિક (જેના તરત ઉપાય કર્યા વગર ચાલે જ નહી એવો) રોગ ઉત્પન્ન થયે હોય તો શીતકાળમાં કૃત્રિમ ઉપાયોથી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરીને અને ઉષ્ણકાળમાં કૃત્રિમ ઉપાયોથી શીતતા (થંડી) ઉત્પન્ન કરીને શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થયેલી તે તે ક્રિયા કરવી પરંતુ ઋતુના સ્વભાવને વળગી રહીને તે ક્રિયા કરવાનો વખત શુભાવેલો નહીં. ૩૭

કેવી ચિકિત્સાથી સાધ્ય રોગ અસાધ્ય થાય છે?

અપ્રાપ્તે વા ક્રિયાકાલે પ્રાપ્તે વા ન કૃતા ક્રિયા ।

ક્રિયા હીનાડતિરિક્તા વા સાધ્યેષ્વપિ નસિધ્યતિ ૩૮

૩૩ જે ક્રિયાનો-ચિકિત્સાનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના ક્રિયા-ચિકિત્સા કરવામાં આવે અથવા ક્રિયાનો સમય વીસા પછી ક્રિયા કરવામાં આવે અથવા મહોટા રોગમાં એટલી ક્રિયા કરવામાં આવે અથવા નાનહા રોગમાં મહોટી ક્રિયા કરવામાં આવે તો સાધ્યરોગોમાં પણ તે ક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે. ૩૮

ખરી ચિકિત્સા કેને કહેવી?

યા હ્યુદીર્ણે શમયતિ નાન્યં વ્યાધિં કરોતિ ચ ।

સા ક્રિયા ન તુ યા વ્યાધિં હરત્યન્યમુદીરયેત્ ॥ ૩૯ ॥

૩૪ જે ક્રિયા-ચિકિત્સા વૃદ્ધિ પામેલા રોગને મટાડે અને ખીજ રોગને ઉત્પન્ન કરે નહી તે જ ખરી ક્રિયા-ચિકિત્સા કહેવાય છે. પરંતુ જે ક્રિયા એક રોગને મટાડે પણ ખીજ રોગને ઉત્પન્ન કરે તે ક્રિયા-ચિકિત્સા-ક્રિયા-ચિકિત્સા કહેવાતી નથી. ૩૯

સમ, વિષમ, મંદ અને તીક્ષ્ણ એમ ચાર પ્રકારનો અગ્નિ.

પ્રાગ્મિહિતોઽગ્નિરન્નસ્ય પાચકઃ । સ ચતુર્વિધો ભવતિ દોષાનભિપન્ન ઇકો વિક્રીયામાપન્નસ્ત્રિવિધો ભવતિ વિષમો વાતેન, તીક્ષ્ણઃ પિત્તેન, મન્દઃ શ્લેષ્મણા, ચતુર્થઃ સમઃ સર્વસામ્યાદિતિ ॥ ૪૦ ॥

૩૫ અન્નને પકાવનારા જઠરાગ્નિનું આ સૂત્રસ્થાનના 'ત્રણપ્રસ્ન' નામના એકવીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરી ગયા છીએ. તે જઠરાગ્નિના દોષોથી વિકાર નહિ પામ-

વાને લીધે 'સમ' નામના એક પ્રકાર અને વાત આદિ દોષોથી વિકાર પામવાને લીધે વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ એવા નામના ત્રણ પ્રકારો એમ સઘળા મળીને ચાર પ્રકાર થાય છે. વાયુના પ્રકોપથી જઠરાગ્નિ વિષમ થાય છે, પિત્તના પ્રકોપથી જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે, કફના પ્રકોપથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે અને વાયુ વગેરે ત્રણે દોષો સમાન સ્થિતિમાં હોય તો જઠરાગ્નિ સમ રહે છે. ૪૦

સમ અગ્નિનું લક્ષણ.

તત્ર યો યથાકાલમન્નમુપયુક્તં સમ્યક્પચતિ સ સમઃ સમૈર્દોષૈઃ ॥ ૪૧ ॥

૩૬ જે જઠરાગ્નિ યથાકાળે-યોગ્ય સમયે માત્રા વગેરેનો વિચાર કરીને ખાધેલા આહારને સારી રીતે પકાવે તે જઠરાગ્નિને "સમાગ્નિ" કહેવામાં આવે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો જે સમાન હોય તો જઠરાગ્નિ સમ થાય છે. ૪૧

વિષમ અગ્નિનું લક્ષણ.

યઃ કદાચિત્સમ્યક્પચતિ કદાચિદાધ્માનશૂલો-
દાવર્તાતિસારજઠરગૌરવાન્પ્રકૂજનપ્રવાહણાનિ કૃ-
ત્વા સ વિષમઃ ॥ ૪૨ ॥

૩૭ જે જઠરાગ્નિ કોઈ સમયે આહારને સારી રીતે પકાવે અને કોઈ સમયે આહારો (પેટ ચ્હડવું), શૂલ (પેટ દુખવું), ઉદાવર્ત, અતિસાર, પેટનું ભારેપણું, ગડગડાટ કે પ્રવાહણ (મળના વેગને માટે જોર કરવું) એ રોગોને ઉત્પન્ન કરીને આહારને પકાવે તે જઠરાગ્નિને 'વિષમાગ્નિ' કહેવામાં આવે છે. ૪૨

તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ.

યઃ પ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમન્નમાશુ પચતિ સ તીક્ષ્ણઃ
સ પવાભિવર્ચ્ચમાનોડત્યગ્નિરિત્યાભાષ્યતે સ મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ
પ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમાશુતરં પચતિ પાકાન્તે ચ ગલ-
તાલ્વોષ્ઠશોષદાહસન્તાપાઙ્ગનયતિ ॥ ૪૩ ॥

૩૮ જે જઠરાગ્નિ ધણું પ્રમાણમાં ખાવામાં આવેલા આહારને પણ તરત પકાવી નાંખે તે જઠરાગ્નિને 'તીક્ષ્ણ' કહેવામાં આવે છે. તે જ તીક્ષ્ણ અગ્નિ જે એકદમ વધી જાય તો તેને 'અલગ્નિ અથવા 'ભસ્મકાગ્નિ' કહેવામાં આવે છે, તે અલગ્નિ-ભસ્મકાગ્નિ વારંવાર ધણા પ્રમાણમાં ખાધેલા આહારને પણ બહુ જલદી પકાવે છે અને આહારને પકાવ્યા પછી ગળું, તાંબું અને હોઠ એઓના શોષને તથા દાહ અને સંતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૩

મંદ અગ્નિનું લક્ષણ.

યઃ સ્વલ્પમપ્યુપયુક્તમુદરશિરોગૌરવકાસશ્વા-
સપ્રસેકચ્છર્દિગાત્રસદનાનિ કૃત્વા મહતા કાલેન
પચતિ સ મન્દઃ ॥ ૪૪ ॥

૩૯ જે જઠરાગ્નિ બહુ થોડા પ્રમાણમાં ખાધેલા આહારને પણ પેટનું તથા માથાનું ભારેપણું, ઉધરસ, શ્વાસ, મુખમાંથી લાળનો સાવ, ઉલટી તથા શરીરની સુસ્તાઈ એ રોગોને ઉત્પન્ન કરીને લાંબે કાળે પકાવે તે જઠરાગ્નિને 'મંદ' અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. ૪૪

વિષમ વગેરે અગ્નિથી થનારા રોગ.

વિષમો વાતજાનરોગાંસ્તીક્ષ્ણઃ પિત્તનિમિસજ્ઞાન ।

કરોત્યગ્નિસ્તથા મન્દો વિકારાન્કફસંભવાન્ ॥૪૫॥

૪૦ વિષમ અગ્નિ વાયુ સંબંધી રોગોને, તીક્ષ્ણ અગ્નિ પિત્ત સંબંધી રોગોને અને મંદ અગ્નિ કફ સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫

સમ વિષમ વિગેરે જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

તત્ર સમે પરિરક્ષણં કુર્વાત । વિષમે સ્નિગ્ધામ્લ-
લવણૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ પ્રતિકુર્વાત । તીક્ષ્ણે મધુર-
સ્નિગ્ધશીતૈર્વિરેકૈશ્ચ । પવમેવાત્યગ્નૌ વિશેષેણ મા-
હિષૈશ્ચ ક્ષીરદધિસર્પિર્મિઃ । મન્દે કટુતિક્કષાયૈ-
ર્વમનૈશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

૪૧ જઠરાગ્નિ સમ હોય તો તેનું રક્ષણ કરવું એટલે જેથી તે સમ જ રહે એવી ચિકિત્સા કરવી (એવા આહાર વિહાર ઔષધ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.) જઠરાગ્નિ વિષમ થયે હોય તો સ્નિગ્ધ, ખાટા અને ખારા આહાર અને ઔષધથી તેની ચિકિત્સા કરવી. જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ થયેલો હોય તો મધુર, સ્નિગ્ધ અને શીતવીર્ય-હંડા આહારો અને ઔષધોથી તથા વિરેચન આપવાથી તેની ચિકિત્સા કરવી. અલગ્નિની પણ એ પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી, વિશેષે કરીને અલગ્નિમાં ભેંસનાં દૂધ, દહીં અને ઘી દિતકારી છે. જઠરાગ્નિ જે મંદ થઈ ગયે હોય તો કડવા, તીખા અને તુરા પદાર્થોથી તથા વમન-ઉલટી કરાવવાથી તેની ચિકિત્સા કરવી. ૪૬

જઠરાગ્નિનું સ્વરૂપ તેનાં કાર્ય ઉપરથી

જાણવામાં આવે છે.

જાઠરો મગવાનગ્નિરીશ્વરોડન્નસ્ય પાચકઃ ।

સૌહમ્યાદ્રસાનાદદાનો વિવેક્તું નૈવ શક્યતે ॥૪૭॥

પ્રાણાપાનસમાનૈસ્તુ સર્વતઃ પવનૈસ્ત્રિભિઃ ।

ધ્માયતે પાલ્યતે ચાપિ સ્વે સ્થાને વ્યવસ્થિતૈઃ ૪૮

૪૨ ભગવાન્ જઠરાગ્નિ (પેટમાં રહેલો અગ્નિ) મોટા મહિમાવાળો છે, સમર્થ છે, અને અન્નને પકાવનારો છે. તે અન્નના રસોને પકાવવામાટે ગ્રહણ કર્યા કરે છે પરંતુ સૂક્ષ્મ (ઝીણામાં ઝીણા-ખારીક) હોવાથી આવો છે એમ તેનું વિવેચન કરી શકાતું નથી. વાયુ જેમ આહારના અગ્નિને સહાય કરે છે તેમ અંદરના અગ્નિને પણ સહાય કરે છે. પેટની અંદરના સર્વ વાયુ-ઓમાંથી પ્રાણ, અપાન અને સમાન એ ત્રણ વાયુઓ

પોતપોતાના સ્થાનકમાં રહીને એમાંથી પ્રાણ તથા અપાન અગ્નિને ધમ્યા કરે છે અને સમાન વાયુ અગ્નિનું પાલન કર્યા કરે છે. ૪૭-૪૮

અવસ્થાના ત્રણ ભેદ અને તેનું સ્વરૂપ.

વયસ્તુ ત્રિવિધં બાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ । તત્રોન-
બોડશવર્ષા બાલાઃ । તેડપિ ત્રિવિધાઃ ક્ષીરપાઃ
ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપા
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતોન્નાદા ઇતિ ।
બોડશસત્તયોરન્તરે મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિ-
યૌવનં સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેવૃદ્ધિરા-
ત્રિંશતો યૌવનમાચ્ચત્વારિંશતઃ સર્વઘાત્વિન્દ્રિયબલ-
વીર્યસંપૂર્ણતા । અત ઉર્ધ્વમીષ્ટપરિહાણિર્યાવત્સત્તતિ-
રિતિ । સત્તેરુર્ધ્વં ક્ષીયમાણઘાત્વિન્દ્રિયબલવીર્યો-
ત્સાહમહન્યહનિ ઘલીપલિતસ્ખાલિત્યજુષ્ટં કાસ-
શ્વાસપ્રમૃતિમિરુપદ્રવૈરમિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વ-
સમર્થં જીર્ણાગારમિવામિવૃષ્ટમવસીદન્તં વૃદ્ધમા-
ચક્ષતે ॥ ૪૯ ॥

૪૩ બાલ, મધ્ય અને વૃદ્ધ એ રીતે વયના-અવસ્થાના ત્રણ ભેદો છે. સોળ વર્ષ પૂરાં ન થયાં હોય ત્યાં સુધી બાલ અવસ્થા ગણાય છે એટલે સોળ વર્ષની અંદરના માણસો બાલક કહેવાય છે. એ બાલકોના પણ ક્ષીરાદ, ક્ષીરાન્નાદ અને અન્નાદ એવા ત્રણ ભેદો છે. એક વર્ષ સુધીનાં બાલકો ક્ષીરાદ (ફક્ત દુધ ઉપર જ આધાર રાખનારા) કહેવાય છે, બે વર્ષ સુધીનાં બાલકો ક્ષીરાન્નાદ (ક્ષીર અને અન્ન બન્ને ઉપર આધાર રાખનારાં) અને બે વર્ષ પછીના બાલકો 'અન્નાદ' (અન્ન ઉપર આધાર રાખનારાં) કહેવાય છે. સોળ અને સીતેર વર્ષની વચ્ચેની (સોળ વર્ષથી સીતેર વર્ષ સુધીની) અવસ્થા મધ્ય અવસ્થા ગણાય છે. મધ્ય અવસ્થાના પણ વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂર્ણતા અને હાનિ એવા ચાર ભેદ છે. સોળથી વીશ વર્ષ સુધીમાં સઘળા ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બલ અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી સોળથી વીશ વર્ષ સુધીની અવસ્થાને વૃદ્ધિ-વૃદ્ધિની અવસ્થા કહેવામાં આવે છે; વીશથી ત્રીશ વર્ષ સુધીની અવસ્થામાં ધાતુઓ વગેરેની વૃદ્ધિને અને સંપૂર્ણતાને મિશ્રીભાવ થાય છે તેથી તે અવસ્થાને 'યૌવન' (મિશ્રીભાવની અવસ્થા) કહેવામાં આવે છે. ત્રીશથી ચાળીશ વર્ષ સુધીની અવસ્થામાં ધાતુઓ વગેરેની સંપૂર્ણતા રહે છે તેથી તે અવસ્થાને સંપૂર્ણતા (ધાતુઓ વગેરેની સંપૂર્ણતાની અવસ્થા) કહેવામાં આવે છે. ચાલીશથી સીતેર વર્ષ સુધીમાં સર્વ ધાતુઓ વગેરેની ધીરે ધીરે હાનિ થવા લાગે છે તેથી તે અવસ્થાને હાનિ (હાનિની અવસ્થા) કહેવામાં આવે છે. સીતેર વર્ષ પછી ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બલ, વીર્ય અને ઉત્સાહ એઓ દિવસે દિવસે ઓછાં થતાં જાય

છે, એ અવસ્થામાં માણસને શરીર વળીયો (ચામડીમાં કરચલીઓ) પડી જાય છે, વાળ સફેદ થઈ જાય છે, માથામાં ટાલ પડે છે તથા ઉધરસ, શ્વાસ વગેરે રોગો હુમલા કરે છે, માણસ સઘળાં કામો કરવાને અશક્ત થઈ જાય છે અને શરીર, વરસાદથી ભીંજાયેલા જુના ધરની પેઠે પડવાની હાલતમાં આવી જાય છે. આ અવસ્થાને વૃદ્ધાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. ૪૯

અવસ્થાને અનુસરીને ચિકિત્સા કરવી.

તત્રોત્તરોત્તરાસુ વયોડવસ્થાસૂત્રોત્તરા મેષજ-
માત્રાવિશેષા ભવન્ન્યુતે ચ પરિહાણેસ્તપ્રાઘ્યાપેક્ષયા
પ્રતિકુર્વતિ ॥ ૫૦ ॥

૪૪ ચઢતી ચઢતી અવસ્થામાં-(ઉમરમાં) ઔષધિની માત્રા પણ અધિક અધિક આપવી. પરંતુ સીતેરમા વર્ષ પછી તે પ્રમાણે કરવું નહિ. સીતેરમા વર્ષ પછી બાળકની ચિકિત્સા જે પ્રમાણે કરવામાં આવે તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (સોળ વર્ષના બાળકને જેટલી ઔષધની માત્રા અપાય તેટલી માત્રા સીતેર વર્ષના પુરુષને પણ આપવી.) ૫૦

વૈદ્યે વાત, પિત્ત અને કફ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું.

મવન્તિ ચાત્ર ॥

બાલે વિવર્ધતે શ્લેષ્મા મધ્યમે પિત્તમેવ તુ ।

મૂયિષ્ઠં વર્ધતે વાયુવૃદ્ધે તદ્વીક્ષ્ય યોજયેત્ ॥ ૫૧ ॥

૪૫ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-ધણું કરીને બાલ અવસ્થામાં કફ વધે છે, મધ્યમ અવસ્થામાં પિત્ત વધે છે અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં વાયુ વધે છે. માટે, વૈદ્યે તે બાબત ઉપર ધ્યાન આપીને ચિકિત્સાની યોજના કરવી. ૫૧ બાળકની અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

અગ્નિક્ષારવિરેકૈસ્તુ બાલવૃદ્ધૌ વિવર્જયેત્ ।

તત્સાધ્યેષુ વિકારેષુ મૃદ્ધીં કુર્યાત્ક્રિયાં શનૈઃ ॥ ૫૨ ॥

૪૬ બાલકની તથા વૃદ્ધની અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથી ચિકિત્સા કરવી નહી. પરંતુ બાલકને તથા વૃદ્ધને અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથી જ મરી શકે એવા કોઈ રોગ થયો હોય તો વૈદ્યે ધીરે ધીરે કામળ ચિકિત્સા કરવી. ૫૨

દેહઃ સ્થૂલઃ કૃશો મધ્ય ઇતિ પ્રાગુપદિષ્ટઃ ॥ ૫૩ ॥

૪૭ સ્થૂલ, કૃશ અને મધ્ય એમ દેહ ત્રણ પ્રકારનો (શરીર ત્રણ પ્રકારનું) હોય છે. આ વિષે આ સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' એ નામના ૧૫ મા અધ્યાયમાં ઉપદેશો છે. ૫૩

સ્થૂલ, કૃશ અને મધ્યમ શરીરવાળા રોગીની

ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

કર્ષયેદ્બુંદયેષ્વાપિ સદા સ્થૂલકૃશૌ નરૌ ।

રક્ષણં ચૈવ મધ્યસ્ય કુર્વતિ સતતં મિષક્ ॥ ૫૪ ॥

૪૮ વૈદ્યે હરમેશાં સ્થૂલદેહવાળા માણસની કર્ષણ (શરી-

રને કૃશ-પાતળું કરનારા) ઉપચારોથી ચિકિત્સા કરવી, કૃશ દેહવાળા માણસોની ઘૂંહણુ (શરીરને પુષ્ટ કરનારા) ઉપચારોથી ચિકિત્સા કરવી અને મધ્ય દેહવાળો માણસ તેથી ને તેથી જ સ્થિતિમાં રહે એવી રીતે તેનું રક્ષણ કરવું. ૫૪

ચિકિત્સા કર્યા પહેલાં રોગીના બલાબલની પરીક્ષા કરવી.

बलमभिहितगुणम् । दौर्बल्यं च स्वभावदोष-
जरादिभिरवेक्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्वक्रि-
याप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् ५૫

૪૯ આ સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના પંદરમાં અધ્યાયમાં બલના ગુણો વિષે કહ્યું છે. તે ઉપરથી વૈદ્યે રોગીના બળની પરીક્ષા કરવી. જે રોગીના શરીરમાં દોર્બલ્ય-દુર્બળપણું જેવામાં આવે તેા તપાસ કરવી કે તે દુર્બળપણું શું સ્વાભાવિક (માતા-પિતાનાં રજ અને વીર્ય દુર્બળ હોવાને લીધે જન્મથી જ) છે, અથવા વાયુ વગેરે દોષોથી થયેલું છે કે જરા-વસ્થાને લીધે થયેલું છે. જે રોગી બળવાન હોય તેા જ અગ્નિ, ક્ષાર, શસ્ત્ર, વમન, વિરેચન વગેરે સઘળી ક્રિયાઓ કરી શકાય પરંતુ જે રોગી દુર્બળ હોય તેા તે ક્રિયાઓ કરી શકાતી નથી. માટે બળ જ ક્રિયાઓનાં સઘળા આધારોમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે (એટલા માટે જ રોગીની ચિકિત્સા કરવી હોય તારે તેના બળની પરીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા છે.) ૫૫

મનુષ્યના બલાબલના અનુમાનનાં સાધનો.

केचित्कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः ।

तस्मात्स्थिरत्वं व्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ५૬

૫૦ કોઈ માણસને સ્થૂલ શરીરવાળો જેધને આ બલવાન છે અને કોઈ માણસને કૃશ-પાતળા શરીરવાળો જેધને આ દુર્બળ છે એમ માની લેવું નહી. કેમકે-ધણાં માણસો કૃશ છતાં બળવાન જેવામાં આવે છે અને ઘણાં માણસો સ્થૂલ-જડા છતાં દુર્બળ જેવામાં આવે છે. માટે શરીરની સ્થિરતા (દુઃખોને સહન કરવાનું સામર્થ્ય) અને વ્યાયામ-મહેનતથી થાય એવાં કામો, જેધને વૈદ્યે બલનું અનુમાન કરવું. ૫૬

સત્વગુણી, રજેગુણી, અને તમોગુણી મનુષ્યનાં લક્ષણ.

सत्त्वं तु व्यसनाभ्युदयक्रियास्थानेष्ववैकल्य-
करम् ॥ ૫૭ ॥

સર્વવાન્સહતે સર્વે સંસ્તભ્યાત્માનમાત્મના ।

રાજસઃ સ્તભ્યમાનોઽન્યૈઃ સહતે નૈવ તામસઃ ૫૮

૫૧ મનના જે ગુણને લીધે સંપત્તિના (સુખના) સમય-માં કે વિપત્તિના-દુઃખના સમયમાં માણસનું મન વિકાર પામે નહી તે મનના ગુણને 'સત્વ'ગુણ કહેવામાં આવે

છે. સત્વગુણવાળો માણસ પોતાની બુદ્ધિથી પોતાના મનને દઢ રાખીને સઘળાં સુખ દુઃખોને સહન કરે છે, રજેગુણવાળો માણસ ખીજાએ કરેલા ઉપદેશથી પોતાનાં મનને દઢ રાખીને સર્વ સુખ દુઃખોને સહન કરી શકે છે પરંતુ તમોગુણવાળો માણસ કોઈ પણ રીતે મનને દઢ નહી રાખી શકવાથી કશું સુખદુઃખ સહન કરી શકતો નથી. ૫૭-૫૮

ઔષધોની તથા પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરવાવિશે. પ્રકૃતિ મેષજં ચોપરિષ્ટાદ્વક્ષ્યામઃ ॥ ૫૯ ॥

૫૨ પ્રકૃતિ વિષે આગળ શારીર સ્થાનના (ગર્ભવ્યાકરણ) નામના ૪ થા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તથા ઔષધો વિષે આગળ સૂત્રસ્થાનના 'ભૂમિપ્રવિભાગીય' વગેરે અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. તે ઉપરથી ઔષધોની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરવી. ૫૯

સાત્મ્યની પરીક્ષા.

सात्म्यानि तु देशकालजात्यतुरोगव्यायामो-
दकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिबिरुद्धान्यपि
यान्यबाधकराणि भवन्ति ॥ ૬૦ ॥

૫૩ જે દેશ, કાળ, જાતિ, ઋતુ, રોગ, વ્યાયામ-મહેનત, જળ, દિવસની નિદ્રા, રસ વગેરે પદાર્થો જે-ઓને પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છતાં પણ નિરંતર સેવન વગેરે કારણોને લીધે કરી આધા-પીડા કરતા ન હોય તે પદાર્થો તેઓને સાત્મ્ય (માફક) છે એમ સમજવું. ૬૦

यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।

व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्म्यमिति निर्दिशेत् ૬૧

૫૪ જે રસ અથવા મહેનત અથવા ખીજા બાબતો પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ નિરંતર સેવન વગેરે કારણોને લીધે સુખજ આપે છે તેને 'સાત્મ્ય' કહેવામાં આવે છે. ૬૧

ત્રણ પ્રકારના દેશ.

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ ૬૨ ॥

૫૫ આનૂપ, જંગલ અને સાધારણ એ રીતે દેશના ત્રણ ભેદ છે. ૬૨

આનૂપ દેશનું લક્ષણ.

तत्र बहुदकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीता-
निलो बहुमहापर्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरी-
रमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः ॥ ૬૩ ॥

૫૬ જે દેશમાં જળ, પૃથ્વીના નીચા ઉંચા પ્રદેશો, નદી, નાળા અને વરસાદ ઘણા હોય; પવન ઠંડો અને કોમળ હોય; ઘણા મ્હોટા મ્હોટા પર્વતો અને વૃક્ષો આવેલાં હોય; ઘણાખરાં માણસો કોમળ શરીરવાળા, સુવાળા અને હૃષ્ટપુષ્ટ હોય; તથા કફ અને વાયુ

સંબન્ધી રોગો જે દેશમાં વિશેષ થાતા હોય તે દેશને 'આનૂપ' જાણવો. ૬૩

નંગલ દેશનું લક્ષણ.

**આકાશસમઃ પ્રવિરલાલ્પકણ્ટકિવૃક્ષપ્રાયોડલ્પ-
વર્ષપ્રસ્ત્રવણોદપાનોદકપ્રાય ઉગ્ગદારુણવાતઃ પ્રવિર-
લાલ્પશૈલઃ સ્થિરકૃશશરીરમનુષ્યપ્રાયો વાતપિત્ત-
રોગમૂયિષ્ટશ્ચ જાક્કલઃ ॥ ૬૪ ॥**

૫૭ જે દેશ ઉચ્ચી નીચી પૃથ્વી વગરનો આકાશના જેવો સપાટ હોય, જે દેશમાં કોઈ કોઈ જગોએ થોડાં કાંટાવાળાં વૃક્ષા થતાં હોય; ઝરણાંઓમાં તથા કુવા વગેરે જલાશયોમાં પાણી થોડાં હોય, પવન ઉદ્ભવે અને સખ્ત વાતો હોય, કોઈ જગોએ નાના પર્વતો હોય, માણસો ઘણું કરીને મજબૂત અને કૃશશરીરવાળા હોય; તથા વાયુ અને પિત્તસંબન્ધી રોગો વિશેષ થતા હોય તે દેશને 'નંગલ' સમજવો. ૬૪

સાધારણ દેશનું લક્ષણ.

ઉભયદેશલક્ષણઃ સાધારણ ઇતિ ॥ ૬૫ ॥

૫૮ જે દેશમાં ઉપર કહેલાં આનૂપ અને નંગલ બન્ને દેશોનાં લક્ષણો જોવામાં આવતાં હોય તે દેશને સાધારણ દેશ જાણવો. ૬૫

भवन्ति चात्र ॥

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षाण्ममास्ताः ।

दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः ६६

૫૯ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-સાધારણ દેશમાં તાદ, વરસાદ, ગરમી, તડકા અને પવન સમ-સાધારણ હોય છે અને મનુષ્યોનાં શરીરો પણ સમ દોષવાળાં હોય છે તેથી તે દેશને સાધારણ માનવામાં આવે છે. ૬૬

રોગીને દેશબદ્ધો કરવાની (પાણી ફેર કરવાની) જરૂર.

न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहताः ।

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपमागताः ६७

૬૦ આનૂપ દેશમાં કે નંગલ દેશમાં સંચય પામેલા દોષો ખીજ દેશમાં એટલે આનૂપ દેશમાં સંચય પામેલા દોષો નંગલ દેશમાં અને નંગલ દેશમાં સંચય પામેલા દોષો આનૂપ દેશમાં જઈને પ્રકોપ પામે તો જે પ્રમાણે પોતાને સંચય થવાના દેશમાં બળવાન થાય છે તે પ્રમાણે તે દેશમાં બળવાન થતા નથી. (એટલા માટે સંચય થયેલા દોષોનો પ્રકોપ થવા પહેલાં જ-પૂર્વરૂપાવસ્થામાં જ ખીજ દેશમાં જવું જોઈએ કે જેથી તે દોષો બળવાન થવા પામે નહી.) ૬૭

યોગ્ય આહારવિહારાદિકથી દેશસંબંધી ભય રહેતો નથી.

उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ६८ ॥

૬૧ પરંતુ જે દેશમાં દોષોનો સંચય થયો હોય તે દેશમાં જ રહીને પણ જે યોગ્ય આહાર, યોગ્ય નિદ્રા અને યોગ્ય ચેષ્ટાઓ કરવામાં આવે તો તે દેશસંબંધી ભય રહેતું નથી. ૬૮

સુખસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ.

देशप्रकृतिसात्म्यर्तुविपरीतोऽचिरोस्थितः ।

संपत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा ॥ ६९ ॥

केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यो मतो गदः ।

૬૨ જે રોગ દેશ, પ્રકૃતિ, સાત્ત્વ અને ઋતુ એ-એથી વિપરીત હોય, થોડા સમયથી (તરતનો) ઉત્પન્ન થયેલો હોય; એક જ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, ઉપદ્રવો વગરનો હોય, શમ શરીરવાળા, સમ અગ્નિ-વાળા તથા ઉત્તમ બલ, સત્વ અને આયુષ્યવાળા માણસને થયેલો હોય તથા તેમાં વૈદ્ય, ઔષધ, પરિ-ચારક અને રોગી એ ચિકિત્સાના ચાર પાદોની સંપત્તિ હોય તો તે રોગને સુખસાધ્ય જાણવો. ૬૯

અસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ.

अतोन्वया त्वसाध्यः स्यात्

૬૩ જે રોગ ઉપર કહેલા ગુણોથી ઉલટા ગુણોવા-ળો હોય એટલે દેશ, પ્રકૃતિ, સાત્ત્વ અને ઋતુ એઓના સમાન ગુણવાળો હોય, ઘણા સમયથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, ત્રણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, ઉપદ્રવોવાળો હોય, સ્થૂલ કે કૃશ શરીરવાળા, વિષમાગ્નિ, તીક્ષ્ણાગ્નિ કે મંદાગ્નિવાળા અને હીન બલ, સત્વ તથા આયુષ્યવાળા માણસને થયેલો હોય તથા તેમાં વૈદ્ય વગેરે ચિકિ-ત્સાના ચાર પાદોની સંપત્તિ ન હોય તો તે રોગને અસાધ્ય જાણવો.

કષ્ટસાધ્ય રોગનું લક્ષણ.

कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः ॥ ७० ॥

૬૪ જે રોગમાં ઉપર કહેલાં સુખસાધ્ય અને અસાધ્ય એ બન્ને પ્રકારના રોગોનાં લક્ષણો જોવામાં આવતાં હોય તે રોગને કષ્ટસાધ્ય જાણવો. ૭૦

કેવા સંયોગમાં ઔષધ બદલાવવું નહિ

गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।

कर्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि ७१

૬૫ પરંતુ જે રોગ કષ્ટસાધ્ય હોય ને ઔષધનો ગુણ તરત ન જણાય તો પણ જે તે ઔષધ હિતકારી હોય તો તે ઔષધ જ આપ્યા કરવું. ૭૧

એક ઔષધ આપ્યા પછી બીજું ઔષધ ક્યારે આપવું ?

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करोः हित ॥७२॥

૬૬ *એક ક્રિયા કરવાથી (એક ઔષધ આપવાથી)

* પ્રથમ ક્રિયાને પાંચ અથવા તે છ રાત્રિ વીતી ગયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી. (ઉદ્દન)

ને તેના ગુણ થયેલો જેવામાં ન આવે તે તે ક્રિયાના-
ઔષધનો વેગ શાંત થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી
(બીજું ઔષધ આપવું). પરંતુ ચિકિત્સાની ભેળસેળ
કરવી હિતકારક નથી. (એક ઔષધ આપ્યા પછી તુરત
બીજું ઔષધ આપવું હિતકારક નહિ.) ૭૨

ય एवमेनं विधिमैकरूपं
बिभर्ति कालादिवशेन धीमान् ।
स मृत्युपाशाङ्गतो गदौघा-
च्छिनत्ति मेषज्यपरश्वघेन ॥ ७३ ॥

૬૭ જે સુદ્ધિમાનુ વૈદ્ય આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે
કાળ વગેરેના સામર્થ્યની પરીક્ષા કરીને એકમાર્ગીપણાથી
ચિકિત્સા કરે છે તે વૈદ્ય ઔષધરૂપી દુરસીથી જગતના
મૃત્યુના પાશો જેવા રોગોના સમૂહોને કાપી નાંખે છે. ૭૩

અધ્યાય ૩૬ મો

*મિશ્રક (સોળ ઉપર અને ત્રણ ઉપર
ઔષધોપચાર.)
ઉપક્રમ.

अथातो मिश्रकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'મિશ્રક'
એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે
કરું છું. ૧-૨

वायुथी थयेला सोलने मटाडनारे लेप.

मातुलिङ्गाग्निमन्थौ च देवदारु महौषधम् ।

अहिंसा चैव राक्ष्णा च प्रलेपो वातशोफहृत् ॥ ३ ॥

૨ બીજેરું, અરણી, દેવદાર, સુંક, કપારી અને
રાસ્ના એઓને સમભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં
વાટીને તેના લેપ કરવાથી વાયુથી થયેલા સોળે મટી-
એસી જાય છે. ૩

पित्थी थयेला सोलने मटाडनारे लेप.

दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चन्दनं तथा ।

शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥ ४ ॥

૩ ધ્રા-દ્રોકડ, બરૂનાં મૂળ, જેડીમધ, રતાંજળી
અને કાકાસ્યાદિ, ઉત્પલાદિ અને ન્યઝોધાદિ એ ત્રણ
શીતવીર્ય ઔષધોવાળા ગણો એઓને સમભાગે લઈ
તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી પિત્તથી
થયેલા સોળે મટી-એસી જાય છે. ૪

* સોળની તથા ત્રણોની ચિકિત્સાઓમાં વિસ્લાપન, પાચન,
દારણ, પ્રપીડન, શોધન, રોપણ, ઉત્સાહન તથા અવસાહન
આ આઠ પ્રધાન ક્રિયા આ અધ્યાયમાં કહેલી છે તેથી આ
અધ્યાયનું નામ મિશ્રક છે.

रक्तथी तथा अलिधातथी थयेला सोलने
मटाडनारे लेप.

आगन्तुजे रक्तजे च एव एव विधिः स्मृतः ।

विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥ ५ ॥

૪ રક્તથી તથા અલિધાત વગેરે આગન્તુ કારણોથી
થયેલા સોળમાં પણ ઉપર પિત્તના સોળને માટે કહેલો
લેપ કરવો. વિષથી થયેલા સોળમાં વિષને હરનારી
ચિકિત્સા કરવી તથા ઉપર પિત્તના સોળને માટે કહેલો
લેપ પણ હિતકારી છે. ૫

કફથી થયેલા સોળને મટાડનારો લેપ.

अजगन्धाऽश्वगन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाऽजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥ ६ ॥

૫ અજમોદ, આસંધ, કારીજરી, ઘાણું નસોતર,
કાણું નસોતર અને મરડાશિંગી એઓને સમભાગે લેઈ
તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટીને તેના લેપ કરવાથી કફથી
થયેલો સોળે એસી જાય છે. ૬

ત્રણે દોષોને મટાડનારો લેપ.

एते वर्गास्त्रयो लोभ्रं पथ्या पिण्डीतकानि च ।

अनन्ता चेति लेपोऽयं सान्निपातिकशोफहृत् ॥ ७ ॥

૬ ઉપર વાયુના, પિત્તના અને કફના સોળને માટે
કહેલા ત્રણ લેપોનાં ઔષધો તથા લોધર, હરડે, તગર
(અથવા મીઠોળ), અને કપુરી મધુરી એઓને સરખે
ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટીને તેના લેપ
કરવાથી ત્રણે દોષોથી થયેલા સોળે મટી જાય છે. ૭

દોષપરત્વે કહેલા લેપોમાં નાખવાના પદાર્થ.

स्निग्धाम्ललवणो वाते कौष्णः शीतः पयोयुतः ।

पित्ते चोष्णः कफे क्षारमूत्राढ्यस्तत्प्रदान्तये ॥ ૮ ॥

૭ વાયુથી થયેલા સોળ ઉપર જે લેપ કહેલો છે
તેમાં સ્નિગ્ધ, ખાટા અને ખારા પદાર્થો મેળવી તેને
જરા ઉત્તો કરીને લગાડવો. પિત્તથી થયેલા સોળ ઉપર
જે લેપ કહેલો છે તેમાં દુધ મેળવીને તેને ઠંડો જ
લગાડવો. કફથી થયેલા સોળની ઉપર જે લેપ કહ્યો છે
તેમાં ક્ષાર અને મૂત્રો મેળવી તેને ઉત્તો કરીને લગાડવો.
આમ કરવાથી તે સોળઓ તરત શાંત થાશે. ૮

સોળને પકવનારો લેપ.

शणमूलकशिष्टाणां फलानि तिलसर्षपाः ।

सक्तवः किण्वमतसी द्रव्याण्युष्णानि पाचनम् ९

૯ શણનાં બી, મૂળાનાં બી, સરગવાનાં બી, તલ,
સર્ષવ, સાથવો, મદિરાની નીચેનો ખમીર (જુડો ભાગ)
અને અળસી તથા બીજા કક, અગર વગેરે ઉર્ણુવીર્યવાળા
પદાર્થોના લેપ સોળને પકાવે છે. ૯

પાકેલા સોળને ફાડનારો લેપ.

चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।

कपोतशृङ्गकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ॥

क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम् १૦

૯ કાંકય, ભીલામું, નેપાળો, ચિત્રો, કણ્ઠેર તથા કપૂતર, ગરબ અને કંકપક્ષી એઓની ચરક, એઓનો લેપ કરવાથી, અથવા ક્ષારવાળા પદાર્થોના લેપ કરવાથી સોજનું દારણુ થાય છે (પાકી ગયેલો સોજો ફાટી જાય છે) પ્રતિસારણીય ક્ષાર કેવળ પણ સોજને ફાટી નાંખવામાં ઉત્તમ છે. ૧૦

સોજએને પ્રપીડન (દબાવનારા) લેપ.

દ્રવ્યાણાં પિચ્છિલાનાં તુ ત્વચ્છીલાનિ પ્રપીડનમ્ ।

યવગોધૂમમાણાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥ ૧૧ ॥

*૧૦ શેમળો, ગુંદા વગેરે ચીકણા વૃક્ષોની છાલ તથા મૂળ અને જવ, ઘઉં તથા અડદ એઓને સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી સોજનું પ્રપીડન થાય છે, સોજને દબાવને તેમાંનું પરુ સધળું બહાર નીકળી આવે છે. ૧૧

પ્રણુનું શોધન કરનારા ક્વાથ.

શક્તિન્યક્કોટસુમનઃ કરવીરસુવર્ચલાઃ ।

શોધનાનિ કપાયાણિ વર્ગશ્ચારગ્વધાદિકઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ શંખાવળી, અંકાલ, જાંઘના પાન, કણ્ઠેર અને સૂરજમુખીનું ધૂલ તથા આરગ્વધાદિ ગણનાં ઔષધો એઓનો ક્વાથ પ્રણુનું શોધન કરે છે (એટલે એ ઔષધના ક્વાથથી પ્રણુને ધોવાથી પ્રણુ શુદ્ધ થાય છે.) ૧૨

પ્રણુનું શોધન કરનારી વાટ અને કલક.

અજગન્ધાડજશૂઙ્ગી ચ ગવાક્ષી લાક્કલાહ્વયા ।

પૂતીકશ્ચિત્રકઃ વાઠા વિડકૈલાહરંણવઃ ॥ ૧૩ ॥

કટુત્રિકં યવક્ષારો લવણાનિ મનઃશિલા ।

કાસીસં ત્રિવૃતા દન્તી હરિતાલં સુરાષ્ટ્રજા ॥ ૧૪ ॥

સંશોધનીનાં વર્તીનાં દ્રવ્યાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।

પૈતૈરૈવૌષધૈઃ કુર્યાત્કલકાનપિ ચ શોધનાન્ ॥ ૧૫ ॥

૧૨ અજમોદ, મરડાશીંગી, ઈંદ્રવારણાં, દુધીયો વજનાગ, કાંકય, ચિત્રો, કાળીપાડ, વાવડીંગ, એલચી, રેણુક-ખીજ, ગુંદ, મરી, લીંડીપિપર, જવખાર, સંચલ, સિંધાલૂણુ, ખીડલૂણુ, વડાગરં મીઠું, મનશિલ, હીરાકસી, નસોતર, નેપાળો, હરતાળ અને ફટકડી, એઓની વાટ તૈયાર કરીને પ્રણુમાં ખોસાં મુકવાથી પ્રણુની શુદ્ધિ થાય છે. ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે ઔષધોનો કલક કરીને પ્રણુની ઉપર ચોપડવાથી પ્રણુ પ્રણુ શુદ્ધ થાય છે. ૧૩-૧૫

પ્રણુનું શોધન કરનારાં તેલ તથા ઘી.

કાસીસકટુરોહિણ્યોર્જાતીકન્દહરિદ્રયોઃ ।

પૂર્વોદિષ્ટેષુ ચાક્ષેપુ કુર્યાત્સૈલઘૃતાનિ વૈ ॥ ૧૬ ॥

૧૩ હીરાકસી, કટુ, જાંઘનાં મૂળ, હળદર અને ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે વાટનાં દ્રવ્યો એઓથી ઘી

* પ્રણુના મુખને બુદ્ધિ રાખી, પ્રણુના ઉપર પ્રપીડન પદાર્થોના લેપ કરીને તેને સુકાવા દેવો. આ લેપ સુકાઈ જવા પછી સોજને દબાવે છે.

અને તેલ બનાવીને તેનો પ્રણુ ઉપર ઉપયોગ કરવાથી પ્રણુ શુદ્ધ થાય છે. ૧૬

અર્કોત્તમાં સ્નુહીક્ષીરં પિષ્ટા ક્ષારોત્તમાનપિ ।

જાતીમૂલં હરિદ્રે દ્વે કાસીસંકટુરોહિણીમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૪ આંકડાનાં મૂળ, હરડા, ખહેડા, આંબળા, થોરનું છીર, ખાખરો વગેરે ક્ષારવાળાં વૃક્ષો, જાંઘનાં મૂળ, હળદર, દારુહળદર, કટુ અને ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે વાટનાં ઔષધો એઓથી ઘી બનાવીને પ્રણુ ઉપર લગાડવાથી પ્રણુ શુદ્ધ થાય છે. ૧૭

પૂર્વોદિષ્ટાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્સંશોધનં ઘૃતમ્ ।

મયૂરકોં રાજવૃક્ષો નિમ્બઃ કોષાતકી તિલાઃ ૧૮

વૃહતી કણ્ટકારી ચ હરિતાલં મનઃશિલા ।

શોધનાનિ ચ યોગ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ૧૯

૧૫ અધેડો, ગરમાળો, લખડો, કડવી ઘીઓડી, તલ, ઉભી રીંગણી, ખેડી રીંગણી, હરતાળ અને મણુ-શીળ તથા ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે વાટનાં ઔષધો એઓથી તેલ બનાવીને પ્રણુ ઉપર લગાડવાથી પ્રણુ શુદ્ધ થાય છે. ૧૮-૧૯

પ્રણુને શોધનકરનારાં ચૂર્ણ.

કાસીસે સૈન્ધવે કિષ્વે વચાયાં રજનીઘૃયે ।

શોધનાક્ષેષુ ચાન્યેષુ ચૂર્ણં કુર્વીત શોધનમ્ ॥ ૨૦ ॥

૧૬ હીરાકસી, સિંધાલૂણુ, દારુનું ખમીર, વજ, હળદર, દારુહળદર અને ખીજાં નસોતર વગેરે શોધન કરનારાં ઔષધો એઓનું ચૂર્ણ કરીને પ્રણુ ઉપર ભરભરાવવાથી પ્રણુ શુદ્ધ થાય છે. ૨૦

સાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિફલાસુ ચ ।

રસક્રિયા વિધાતવ્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥ ૨૧ ॥

૧૭ *શાલસારાદિગણુમાં કહેલાં ઔષધોના સારો, કડવાં પડવળ, હરડા, ખહેડા અને આંબળા તથા ખીજાં સંશોધન કરનારા (વમન વિરેચન કરનારાં) ઔષધોની રસક્રિયા કરવી. આ રસક્રિયા પ્રણુને શુદ્ધ કરનારી છે. ૨૧

પ્રણુને શુદ્ધ કરનારો ધૂપ.

શ્રીવંષ્ટકે સર્જરસે સરલે દેવદારુણિ ।

સારેષ્વપિ ચ કુર્વીત મતિમાન્વ્રણધૂપનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧૮ ગંધાબિરોજ, રાળ, સરળ, દેવદાર અને સાલસારાદિ ગણુમાં કહેલાં ઔષધોના સારો એઓની બુદ્ધિમાન વૈદ્ય પ્રણુને ધૂમાડી દેવી. ૨૨

*જે પદાર્થની રસક્રિયા કરવી હોય તે પદાર્થ કરતાં આઠગણું અથવા તે સોળગણું પાણી નાખીને તેને ઉકાળવો અને આઠમે અથવા તે સોળમે ભાગ પાણી બાકી રહે એવો ક્વાથ કરવો, અને તેને કપડાથી ગાળી લઈને પાછો તેને અગ્નિ ઉપર ચઢાવવો અને તેનો મલમ જેવો જડો રગડો થાય એટલે તેને ઉતારી લેવો આ રસક્રિયા કહેવાય છે.

પ્રણુને રુઝાવનારા ક્વાથ તથા હિમ.

કષાયણામનુણાનાં વૃક્ષાણાં ત્વક્ષુ સાધિતમ્ ।

શૃતં શીતં કષાયં વા રોપણાર્થેષુ શસ્યતે ॥ ૨૩ ॥

૧૯ વડ, ઉંચરા, પિપળો વગેરે તુરાં વૃક્ષો કે જેઓ ઉષ્ણવીર્યવાળાં ન હોય તેઓની છાલનો ક્વાથ કે હિમ કરીને તેથી પ્રણુને ધોવાથી પ્રણુ રુઝાય છે. ૨૩

પ્રણુને રુઝાવનારી વાટ.

સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા ।

ક્ષીરિપ્રરોહેષ્વપિ ચ વર્તયો રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૪॥

૨૦ સોમલતા, ગળો, આસંધ, કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં દ્રવ્યો, વડ વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોનાં અંકુરો એઓની વાટ બનાવીને પ્રણુમાં ખોંસી રાખવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૪

પ્રણુને રુઝાવનારો કલક.

સમક્ષા સોમસરલા સોમવલ્કા સચન્દના ।

કાકોલ્યાદિશ્ચ કલ્કઃ સ્યાત્પ્રશસ્તો વ્રણરોપણે ૨૫

૨૧ રીસામણી, સોમલતા, સરલ (એક જાતનો દેવદાર), ઘોળા સારવાળો ખેર, રતાંજળી અને કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં ઔષધો એઓનો કલક પ્રણુને રુઝાવવાને માટે ઉત્તમ છે. ૨૫

પ્રણુને રુઝાવનારું ઘી.

પૃથક્પર્ણ્યાત્મગુપ્તા ચ હરિદ્રે માલતી સિતા ।

કાકોલ્યાદિશ્ચ યોજ્યઃ સ્યાત્પ્રશસ્તો રોપણે ઘૃતે ૨૬

૨૨ સમેરવો, કૌંચાં, હળદર, દારુહળદર, બાઘનાં પાન, સાકર અને કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં ઔષધો એઓથી ઘી બનાવીને પ્રણુ ઉપર લગાડવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૬

પ્રણુને રુઝાવનારું તેલ.

કાલાનુસાર્યાગુરુણી હરિદ્રે દેવદારુ ચ ।

પ્રિયક્લ્વશ્ચ રોધં ચ તૈલે યોજ્યાનિ રોપણે ॥ ૨૭ ॥

૨૩ તગર, અગર, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, ઘંઉલા, અને લોધર એઓથી તેલ બનાવીને પ્રણુ ઉપર લગાડવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૭

પ્રણુને રુઝાવનારું ચૂર્ણ.

કઠ્ઠુકા ત્રિફલા રોધં કાસીસં શ્રવણાહ્વાય ।

ધવાશ્વકર્ણયોસ્ત્વકચ રોપણં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥ ૨૮ ॥

૨૪ કાંગ, હરડા, ખહેડા, આંબળાં, લોધર, હીરાકસી, ગોરખમુંડી, અને ધાવડાની તથા રાળના વૃક્ષની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરીને પ્રણુ ઉપર ભરભરાવવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૮

પ્રિયક્લુકા સર્જરસઃ પુષ્પં કાસીસમેવ ચ ।

ત્વક્ચૂર્ણં ધવજં ચૈવ રોપણાર્થં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૯ ॥

૨૫ ઘંઉલા, રાળ, લાલ હીરાકસી અને ધાવડાની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરીને પ્રણુ ઉપર ભરભરાવવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૯

પ્રણુને રુઝાવવામાટે રસક્રિયા

ત્વક્ષુ ન્યગ્રોધવર્ગસ્ય ત્રિફલાયાં તથૈવ ચ ।

રસક્રિયાં રોપણાર્થે વિદધીત યથાક્રમમ્ ॥ ૩૦ ॥

૨૬ વડ વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોની છાલ, હરડાં, ખહેડાં અને આંબળાં આનો ક્વાથ કરી, તેને ગાળી લઈને પાછો અગ્નિ ઉપર ચડાવવો. અને તેનો જાડો રગડો કરવો અને રસક્રિયા કહે છે. આ રસક્રિયા પ્રણુને રુઝાવવા માટે અનુક્રમે કરીને પ્રણુ ઉપર લગાડવી. ૩૦

પ્રણુમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનારો લેપ.

અપામાર્ગોઽશ્વગન્ધા ચ તાલપત્રી સુવર્ચલા ।

ઉત્સાદને પ્રશસ્યન્તે કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગણઃ ૩૧

૨૭ અધેડો, આસંધ, કાળી મુસળી, સૂરજમુખીનું ટુલ અને કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં ઔષધો એઓનો લેપ કરવાથી પ્રણુની અંદર માંસ વધે છે. ૩૧

પ્રણુના લટકી પડેલા માંસને તોડી નાખનારું ચૂર્ણ.

કાસીસં સૈન્ધવં કિષ્કિન્ધં કુરુચિન્દો મનઃશિલા ।

કુક્કુટાણ્ડકપાલાનિ સુમનોમુકુલાનિ ચ ॥૩૨॥

ફલે શૈરીષકારજ્ઞે ધાતુચૂર્ણાનિ યાનિ ચ ।

વ્રણેષૂત્સન્નમાંસેષુ પ્રશસ્તાન્યવસાદને ॥ ૩૩ ॥

૨૮ હીરાકસી, સિંધાલુણુ, દારુનું ખમીર, મનશિલ, કુકડીનાં ઈંડાંના ખોપરાં, બાઘની કળી, સરપડાનાં ફળ, કરંજનાં ફળ, હરતાળ, હીરાકસી વગેરે ધાતુઓ એઓનું ચૂર્ણ પ્રણુની અંદર લટકી પડેલા માંસને તોડી-ખેરવી નાંખવાને માટે ઉત્તમ છે. ૩૨-૩૩

શોધનાદિક ગણુમાં કહેલાં ઔષધો ન મળે તો શું કરવું ?

સમસ્તં વર્ગમર્જ્જં વા યથાભમથાપિ વા ।

પ્રયુક્તિમિષકપ્રાજ્ઞો યથોદ્દિષ્ટેષુ કર્મસુ ॥ ૩૪ ॥

૨૯ વિદ્વાનવેલે આ મિશ્રકાષ્યાયમાં જે શોધન-રોપણુ વગેરે જે ગણુ કહેલા છે તથા ખીજા દ્રવ્યસંગ્રહણીય વગેરે અધ્યાયોમાં જે ગણુ કહેલા છે તે ગણુમાંનાં સર્વ દ્રવ્યો મળે તો સર્વનો, અર્ધાં મળે તો અર્ધાંનો અને અર્ધાં પણ ન મળે તો એક બે જેટલાં મળે તેટલાં દ્રવ્યોનો ઉપર કહેલા લેપાદિક કર્મોમાં ઉપયોગ કરવો. ૩૪

અધ્યાય ૩૭ મો

*ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય (ઔષધીઓ લેવામાટે સામાન્ય અને વિશેષ ભૂમિનું વર્ણન.)

ઉપક્રમ.

અથાતો ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
હ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અંહીથી હું 'ભૂમિ-
પ્રવિભાગ-વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન
જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું
છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

કેવી ભૂમિમાંથી ઔષધ લેવું ?

શ્વન્નશર્કરાશ્મવિષમવલ્મીકશ્મશાનાઘાતન
દેવતાયતનસિકતાભિરનુપહતામનૂષરામમહુરામ-
દ્રોદકાં સ્નિગ્ધાં પ્રરોહવર્તાં મૃદ્ધાં સ્થિરાં સમાં
કૃષ્ણાં ગૌરીં લોહિતાં વા ભૂમિમૌષધાર્થં પરીક્ષેત ૩

૨ જે પૃથ્વી ખાડા, કાંકરા અને પથરા એઓથી
ઉંચી નીચી ન હોય, જે ઘણા રાફડાઓવાળી ન હોય,
જેના ઉપર રમશાન, ગ્રાણીઓને વધ કરવાનાં સ્થાન કે
દેવસ્થાન આવેલાં ન હોય, જે રેતાળ (રેતીવાળી) કે
ખારી ન હોય, જેમાં ફાડો પડેલી ન હોય, જેનાથી
પાણી દૂર ન હોય, જે ચીકણી હોય, જેમાં ખીન્નેમાંથી
અંકુરો ઉત્પન્ન થઈ શકે એવી હોય, જે કામળ, સ્થિર
અને સપાટ હોય તથા જે કાળા, ઘાળા કે રાતા વર્ણ-
વાળી હોય એવી પૃથ્વીને ઔષધ લેવાને માટે પસંદ
કરવો. અટલે એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઔષધ
લેવું. ૩

ઉત્તમ ભૂમિમાંથી કેવી ઔષધિ લેવી ?

તસ્યાં જાતમપિ કૃમિવંષશસ્ત્રાતપપવનદહન-
તોયનંબાઘમાર્ગૈરનુપહતમેકરસં પુષ્ટં પૃથ્વગાઢ-
મૂલમુદ્દીચ્યાં ચૌષધમાદદીત । इत्योषधभूमि-
परीक्षाविशेषः सामान्यः ॥ ૪ ॥

૩ ઉપર લખેલા ગુણવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલું
ઔષધ પણ જે કાંડા, ત્રિપ, શક્ત, તડકા, પવન, આમ,
પાણીની રેલ કે સાંકડો રસ્તો (માર્ગમાં આવતાં જતાં
માણસ ગાડા વગેરે) એઓથી નુકસાન પામેલું ન હોય
તથા ઉત્તમ (સંપૂર્ણ) રસવાળું, પુષ્ટ (ભરેલું), જાડી
છાલવાળું અને ઉંડા મૂળવાળું જે ઔષધ હોય તે ઔષધ

* ભૂમિના સામાન્ય વિભાગને અને વિશેષ વિભાગને પ્રવિભાગ
કહેવામાં આવે છે. કઈ ઔષધીઓ કેવી ભૂમિમાંથી લેવી તેને
માટે ભૂમિના કહેતાં પૃથ્વીના સામાન્ય વિભાગના અને વિશેષ
વિભાગના વિજ્ઞાનનો વિષય આ અધ્યાયમાં વર્ણવ્યો છે તેથી
આ અધ્યાયનું નામ ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય છે.

વૈદ્યે ઉત્તર દિશા તરફ મ્હોડું કરીને ગ્રહણ કરવું.
આ પ્રમાણે ઔષધ લેવાને યોગ્ય એવી પૃથ્વીની અને
ઔષધની સામાન્ય પરીક્ષા કરી; હવે વિશેષ પરીક્ષા
કરું છું. ૪

પાર્થિવ ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

વિશેષતસ્તુ । તન્નાશ્મવર્તા સ્થિરા ગુર્વી ઇયામા
કૃષ્ણા વા સ્થૂલવૃક્ષશસ્યપ્રાયા સ્વગુણભૂયિષ્ટા ॥૫॥

૪ વિશેષે કરીને જે પૃથ્વી પથરાઓવાળી, કઠણ, ભારે
અને કાળા કે ભુરા રંગની હોય તથા જેમાં જાડાં વૃક્ષો
અને તૃણો વધારે થતાં હોય તે પૃથ્વીમાં પોતાનો-પૃથ્વીનો
ગુણ-અંશ અધિક છે એમ સમજવું. ૫

જળના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

સ્નિગ્ધા શીતલાડસન્નોદકા સ્નિગ્ધશસ્યતૃણા
કોમલવૃક્ષપ્રાયા શુક્લાડસ્તુગુણભૂયિષ્ટા ॥ ૬ ॥

૫ જે પૃથ્વી સ્નિગ્ધ, શીતળ અને ઘાળા-સફેદ રંગની
હોય તથા જેમાં પાણી નજીક હોય અને સ્નિગ્ધ
ધાન્યો, સ્નિગ્ધ તૃણો તથા કામળ વૃક્ષો વધારે થતાં
હોય તે પૃથ્વીમાં જળનો ગુણ-અંશ અધિક છે એમ
સમજવું. ૬

અગ્નિના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

નાનાવર્ણા લઘ્નશ્મવર્તા પ્રવિરલાલ્પપાણ્ડુવૃક્ષપ્ર-
રોહાડ્ઞિગુણભૂયિષ્ટા ॥ ૭ ॥

૬ જે પૃથ્વી નાના પ્રકારના વર્ણોવાળી અને હલકા
વજનના પથરાઓવાળી હોય તથા જેમાં બહુ થોડા
પ્રમાણમાં નાહ્યાં અને પીળા રંગનાં વૃક્ષો અને તૃણો
થતાં હોય તે પૃથ્વીમાં અગ્નિનો ગુણ-અંશ અધિક
છે એમ સમજવું. ૭

વાયુના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

રુક્ષા મસ્મગસમઘર્ણા તનુરુક્ષકાંટરાલ્પરસ-
વૃક્ષપ્રાયાડ્ઞિલગુણભૂયિષ્ટા ॥ ૮ ॥

૭ જે પૃથ્વી રુક્ષ અને રાખના જેવા (રાખેડી) કે
ગંધડાના જેવા રંગની હોય તથા જેમાં ઘણુંકરીને નાહ્યાં,
રુક્ષ, કાંટાવાળાં અને ઓછા રસવાળાં વૃક્ષો થતાં હોય તે
પૃથ્વીમાં વાયુનો ગુણ-અંશ અધિક છે એમ સમજવું. ૮

આકાશના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

મૃદ્ધી સમા શ્વન્નવલ્યવ્યક્તરસજ્ઞા સર્વતાડસાર-
વૃક્ષા મહાપર્વતવૃક્ષપ્રાયા ઇયામા ચાકાશગુણભૂ-
યિષ્ટા ॥ ૯ ॥

૮ જે પૃથ્વી કામળ, સપાટ, કાંટાવાળી (પોલી) અને
ભુરા રંગની હોય તથા જેમાં ચાંતરક સાર વગરના મ્હોટાં
મ્હોટાં વૃક્ષો થતાં હોય અને મ્હોટા મ્હોટા પર્વતો આવેલા
હોય તથા જેનું પાણી અવ્યક્ત રસવાળું-જેનો રસ વરતી
ન શકાય એવું હોય તે પૃથ્વીમાં આકાશનો ગુણ-અંશ
અધિક છે એમ સમજવું. ૯

કર્ષ ઋતુમાં કયાં ઔષધ લેવાં.

તત્ર કેચિદાહુરાચાર્યાઃ-પ્રાવૃદ્ધર્ષાશરદ્દેમન્ત-વસન્તગ્રીષ્મેષુ યથાસંખ્યં મૂલપત્રત્વક્ષીરસારફ-લાન્યાદદીતેતિ । તત્તુ ન સમ્યક્ । કસ્માત્સૌમ્યા-ગ્નેયત્વાજ્ઞગતઃ । સૌમ્યાન્યૌષધાનિ સૌમ્યેષ્વૃતુષ્વા-દદીતાન્નેયાન્યાન્નેયેષ્વેવમવ્યાપન્નગુણાનિ ભવન્તિ । સૌમ્યાન્યૌષધાનિ સૌમ્યેષ્વૃતુષુ ગૃહીતાનિ સોમ-ગુણભૂયિષ્ટાયાં ભૂમૌ જાતાન્યતિમધુરસ્નિગ્ધશી-તાનિ જાયન્તે । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥ ૧૦ ॥

૯ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે; ઔષધનાં મૂળ, પાનડાં, છાલ, સાર, દુધ અને ફલ એ અંગો લેવાં હોય તો દરેક ઋતુમાં બધાંએ અંગો ન લેતાં પ્રાચીન ઋતુમાં મૂળ, વર્ષા ઋતુમાં પાનડાં; શરદ્ ઋતુમાં છાલ, હેમન્તઋતુમાં ક્ષીર-ક્ષીર-દુધ, વસન્ત ઋતુમાં સાર અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ફળો લેવાં. પરંતુ તેઓનું એ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે આ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા પદાર્થો-ઔષધો સૌમ્ય (ચન્દ્રના-જળના અધિક ગુણ-વાળાં) અથવા આગ્નેય (અગ્નિના અધિક ગુણવાળાં) છે. અને સૌમ્ય ઔષધો સૌમ્ય ઋતુઓમાં અને આગ્નેય ઔષધો આગ્નેય ઋતુમાં સંપૂર્ણ ગુણવાળાં હોય છે એટલા માટે અમુક ઋતુમાં મૂળ લેવાં, અમુક ઋતુમાં પાનડાં લેવાં વગેરે નિયમ ન રાખતાં સૌમ્ય ઋતુમાં સૌમ્ય ઔષધોનાં અને આગ્નેય ઋતુમાં આગ્નેય ઔષધોનાં સઘળાં અંગો લેવાં. સૌમ્ય ઋતુઓમાં અને સૌમ્ય ગુણ જેમાં અધિક છે એવી ભૂમિમાંથી સૌમ્ય ઔષધો લેવામાં આવેલાં હોય તો તેઓ બહુ મધુર, બહુ સ્નિગ્ધ અને બહુ શીતળ હોય છે તથા આગ્નેય ઔષધો આગ્નેય ઋતુમાં આગ્નેય ગુણવાળી પૃથ્વીમાંથી લેવામાં આવેલાં હોય તો તેઓ પોતાના ગુણોથી ભરપૂર રહે છે. ૧૦

વિરેચન વગેરેનાં ઔષધો કેવી ભૂમિમાંથી લેવાં ?

તત્ર પૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ટાયાં ભૂમૌ જાતાનિ વિ-રેચનદ્રવ્યાણ્યાદદીત । અન્યાકાશમારુતગુણભૂયિ-ષ્ટાયાં ષમનદ્રવ્યાણિ । ઉભયગુણભૂયિષ્ટાયામુભય-તામાગાનિ । આકાશગુણભૂયિષ્ટાયાં સંશમનાનિ । एषं बलवत्तराणि भवन्त ॥ ૧૧ ॥

૧૦ વિરેચનનાં ઔષધો જેમાં પૃથ્વીનો અને જળનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય, તે લેવાં; વમનનાં ઔષધો જેમાં અગ્નિનો, વાયુનો અને આકાશનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં; વિરેચન અને વમન બન્ને કાર્યો કરનારાં ઔષધો જેમાં પાંચે મહાભૂતોનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં; તથા સંશમનનાં ઔષધો જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય

એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. આ પ્રમાણે લેવામાં આવેલાં ઔષધો પોતાનું કાર્ય કરવામાં અતિ બળવાનું નિવડે છે. ૧૧

કયાં ઔષધો નવાં લેવાં અને કયાં ભુનાં લેવાં ?

સર્વાણ્યેવ ચામિનવાન્યન્યત્ર મધુઘૃતગુડાપિપ્પ-લીવિડક્કેભ્યઃ । સર્વાણ્યેવ સક્ષીરાણિ વીર્યવન્તિ । તેષામસંપત્તાવનતિક્રાન્તસંવત્સરાણ્યાદદીતેતિ ૧૨

૧૧ મધ, ઘી, ગોળ, લિંડીપિપર અને વાવડીંગ એઓ સિવાય સર્વેય ઔષધો નવાં હોય તો વિશેષ ગુણ કરે છે. કેમકે સર્વ ઔષધો રસવાળાં તાળું હોય તો જ સામર્થ્યવાળાં હોય છે. પરંતુ જો એવાં રસવાળાં-તાળું ઔષધો ન મળે તો જેને એક વર્ષ વીતી ગયું ન હોય (એક વર્ષની અંદર ઉત્પન્ન થયેલાં હોય) એવાં ઔષધો લેવાં. ૧૨

ઔષધિઓને ઓળખવાનાં સાધનો.

भवन्ति चात्र ॥

ગોપાલાસ્તાપસા વ્યાધા યે ચાન્યે વનચારિણઃ ।

મૂલાહારાશ્ચ યે તેભ્યો મેષજવ્યક્તિરિણ્યતે ॥ ૧૩ ॥

૧૨ વૈદ્યે ગાય, લેસ વગેરે પશુઓને ચારનારા ગોવાળ, ભરવાડ વગેરે લોકો, વનમાં રહેનારા તપસ્વીઓ, પારાધીઓ, જંગલમાંજ રહેનારા ખીજા ભીલ વગેરે લોકો અને કેવળ ફળમૂળનો જ આહાર કરીને જીવનારા લોકો એઓને પુષ્ટીપુષ્ટીને સઘળાં ઔષધિઓ ઓળખી લેવી. કારણ કે તેઓ પાસેથી ઔષધોઓનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૩

અમુક સમયમાં અમુક ઔષધનું અમુક

અંગ લેવું આવો નિયમ નથી.

સર્વાવ્યવસાધ્યેષુ પલાશલવણાદિષુ ।

વ્યવસ્થિતો ન કાલાડસ્તિ તત્ર સર્વો વિધીયતે ૧૪

૧૩ મૂળ, પાનડાં વગેરે એક એક અંગોથી બનતા પત્રલવણુ વગેરે પ્રયોગો કે જેઓમાં અમુક ઋતુમાં મૂળ લેવાં, અમુક ઋતુમાં પાનડાં લેવાં એવો કાળનો ચોકસ નિયમ કલ્પો નથી. સાં તો સર્વ ઋતુઓમાં મૂળ વગેરે અંગોને લેવાં. ૧૪

ઔષધિઓ છ રસવાળી છે.

ગન્ધવર્ણરસોપેતા ષઙ્ઙિગ મૂમિરિણ્યતે ।

તસ્માદ્મિસ્વભાવેન વીજિનઃ ષડ્સાયુતાઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચે ગુણોવાળી પૃથ્વી વગેરે પાંચમહાભૂતોના ગુણોના-અંશો-ના અધિકપણાથી પૃથ્વીના ગુણના અધિકપણાવાળી, જળના ગુણના અધિકપણાવાળી, વાયુના ગુણના અધિકપણાવાળી, તેજસૂના ગુણના અધિકપણાવાળી અને આકાશના ગુણના અધિકપણાવાળી એમ પાંચ પ્રકારની અને પંચમહાભૂતોના ગુણોના સાધારણપણાથી

એક પ્રકારની એમ છ પ્રકારની થાય છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી છ પ્રકારની છે તેથી પૃથ્વીના સ્વભાવને લીધે ઔષધિઓ પણ છ રસવાળી થાય છે. ૧૫

અચ્યક્તઃ કિલ તોયસ્ય રસો નિશ્ચયનિશ્ચિતઃ ।

રસ एव स चाच्यक्तो व्यक्तो भूमिरसान्द्रवेत् ॥૧૬॥

૧૫ જે કે રસ એ જળનો ગુણ છે, પૃથ્વીનો ગુણ નથી એ વાત પ્રમાણેથી સિદ્ધ થયેલી છે તે પછુ—પરંતુ જળમાં જે રસ છે તે અચ્યક્ત-અસ્પષ્ટ છે અને તે જ રસ પૃથ્વીના સંબન્ધથી વ્યક્ત-સ્પષ્ટ થાય છે તેથી પૃથ્વીના સ્વભાવને લીધે છ રસોવાળી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૬

साधारण्यं भूमिर्भूमिं लक्षणं.

सर्वलक्षणसंपन्ना भूमिः साधारणी स्मृता ।

૧૬ જે પૃથ્વી ઉપર કહેના પાંચે મહાભૂતોનાં લક્ષણોવાળી હોય તે પૃથ્વીને સાધારણ્ય ભૂમિ જાણવી.

ભૂમિના ગુણો ઔષધિઓમાં ઉતરે છે.

द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥ ૧૭ ॥

૧૭ જે પૃથ્વી જે મહાભૂતના વિશેષ ગુણવાળી હોય તે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય પણ વિશેષે કરીને તેજ ગુણવાળું હોય છે. ૧૭

નવું અથવા તે જાણું ઔષધ કેવું લેવું?

विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः ।

नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेवं विनिर्दिशेत् ॥ ૧૮ ॥

૧૮ જે ઔષધ નવું લેવાનું હોય કે જાણું લેવાનું હોય પણ જે તે વિરુદ્ધ ગંધવાળું ન હોય અને તેના રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એઓ પણ અગડેલા ન હોય એવું ઔષધ લેવું. ૧૮

ક્યાં ઔષધો જાણું લેવાં અને ક્યાં નવાં?

विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् ।

शेषमन्यत्त्वभिनवं गृहीयाद्दोषवर्जितम् ॥ ૧૯ ॥

૧૯ વાવડીંગ, લિડીપિપર, મધ, ઘી અને ગોળ એ ઔષધો જાણું હોય તે પછુ હિતકારી છે માટે તે લેવાં, પરંતુ આક્રીના સઘળાં ઔષધો નવાં અને જેના ગંધ, રસ વગેરે અગડેલાં ન હોય એવાં જ લેવાં. ૧૯

પ્રાણીજ ઔષધો કેવાં પ્રાણીઓનાં લેવાં?

जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् ।

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥ ૨૦ ॥

૨૦ જંગમ પ્રાણીઓનાં રક્ત, સ્વાડાં, નખ વગેરે લેવાં હોય તે જાણીનેનાં જ લેવાં. વૃદ્ધ કે બાળકનાં લેવાં નહીં. તથા લેવાં હોય તે તેઓનાં દુધ, મૂત્ર અને છાણ તેઓએ ખાધેલા આહાર પચી ગયા પછી જ લેવાં. ૨૦

ઔષધશાળા કેવી કરવી ?

स्रोतमृद्गाण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् ।

प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥૨૧॥

૨૧ પૂર્વ દિશામાં અથવા ઉત્તર દિશામાં અને પવિત્ર-સ્વચ્છ પ્રદેશમાં ઔષધશાળા બનાવવી. અને એ ઔષધ-શાળાની અંદર એકઠાં કરેલાં ઔષધોને યોગ્યતા પ્રમાણે કપડામાં, માટીનાં વાસણોમાં, પાટીયાંઓ ઉપર અથવા તે ખીલાઓ ઉપર મૂકી રાખવાં. ૨૧

અધ્યાય ૩૮ મો.

*द्रव्यसंग्रहणीय (ઔષધોના ગણોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન.)

ઉપક્રમ.

अथातो द्रव्यसंग्रहणं यमध्यायं व्याख्यास्यमः ॥૨१॥

यथावाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે:-હવે અહીંથી હું 'દ્રવ્ય-સંગ્રહણીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

ઔષધોના ગણોની સંખ્યા.

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति ॥ ૩ ॥

૨ આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપમાં દ્રવ્યોના-ઔષધોના સાડ-ત્રીશ ગણ કહેવામાં આવેલા છે. ૩

विदारिगन्धादि गणु अन्ये तेना गुणो.

તદ્યથા । વિદારિગન્ધા વિદારી સહદેવા વિશ્વ-દેવા શ્વદંષ્ટ્રા પૃથક્પર્ણી શતાવરી સારિવા કૃષ્ણ-સારિવા જીવકર્ષમકૌ મહાસહા શુદ્રસહા વૃહત્યૌ પુનર્નૈવૈરણ્ડો હંસપાદી વૃશ્ચિકાલ્યૃષમી ચેતિ ॥૪॥

विदारिगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ।

शोपगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासविनाशनः ॥ ૫ ॥

૩ સમેરવો, વિદારીકંદ, પીળાં પુલવાળી ખપાટ, ઘોળાં પુલવાળી ખપાટ, ગોખરુ, નાનો સમેરવો, શતાવરી, રાતાં મૂળની કપુરી મધુરી, કાળાં મૂળની કપુરી મધુરી, જીવક, ઋષભક, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, ઉભી રીંગણી, બેડી રીંગણી, સાટોડી, એરંડ, હંસરાજ, રુછ-ડાવાળી મરડાશીંગી અને કવચાં આ વીશ ઔષધો, મળીને વિદારી ગન્ધાદિ ગણુ કહેવાય છે. આ વિદારી ગન્ધાદિગણુ પિત્ત, વાયુ, ધાતુઓનો શોષ, ગુદમ, અંગ-મર્દ (અંગોમાં મર્દન કરવામાં આવતું હોય એવી પીડા થવી તે), ઉર્ધ્વશ્વાસ અને ઉધરસ એઓને મ-ટાડનારો છે. ૪-૫

* આ અધ્યાયમાં ઔષધોના ગણોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ દ્રવ્યસંગ્રહણીય છે.

આરગ્વધ આદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

આરગ્વધમદનગોપઘોષ્ટાકુટજપાઠાકણ્ટકિપા-
ટલામૂર્ચેન્દ્રયવસપર્ણાનિમ્બકુરુષ્ટકદાસીકુરુષ્ટક-
ગુહુચીચિત્રશાર્કાષ્ટાકરજ્જવ્યપટોલકિરાતતિક્ત-
કાન સુષવી ચેતિ ॥ ૬ ॥

આરગ્વધાદિરિત્યેષ ગણઃ શ્લેષ્મવિવાપહઃ ।

મેહકુષ્ઠજ્વરધર્મીકણ્ઠુઘ્નો વ્રણશોધનઃ ॥ ૭ ॥

૪ ગરમાળો, મીઠાળ, ગોપધોટા, કડો-કડાયો, કાળી
પાડ, કેટકી (વીકળો), પાડળ, મૂર્ચા, ઇંદરજવ, સપ્તપર્ણ,
લિપ્પડો, પીળાં પુલનો કાંટાશલીઓ, આસમાની પુલનો
કાંટાશલીઓ, ગળો, ચિત્રો, શાર્કાષ્ટા, (કાકમાચી) કરંજ,
ગુચ્છા કરંજ, કડવાં પરવળ, કરીયાતું અને કારેલી એ
એકવીશ ઔષધોના વર્ગને આરગ્વધાદિગણુ કહેવામાં
આવે છે. આ આરગ્વધાદિગણુ કફ, ઝેર, પ્રમેહ, કુષ્ઠ,
ચમડીના રોગો, તાવ, ઉલટી અને ખરબચે-એળને
મટાડનારો તથા વ્રણને શુદ્ધ કરનારો છે. ૬-૭

વરુણુઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

વરુણાર્તગલશિશ્રુમધુ શશ્રુતર્કાંગીમેષગઙ્ગાપૂર્તીક-
નક્તમાલમોરટાગ્નિમન્યસરે વકદ્વચ્ચિમ્ધીવસુકવ-
સિરચિત્રકશતાવરીબિલ્વરાજશૃંગ્ગેદર્મા બૃહતીદ્વયં
ચેતિ ॥ ૮ ॥

વરુણાદિર્ગણોહોષ કફમેદોનિવારણમ્ ।

વિનિહન્તિ શિરઃશૂલં ગુલમાખ્યન્તરવિદ્રધીન્ ॥૯॥

૫ વરુણો, આર્તગળ, કડવો સરગવો, મીઠો સર-
ગવો, તકરી, મરડાશીંગી, કાંકચ, કરંજ, નક્તમાલ,
મોરટ, પીળા પુલનો કાંટાશલીઓ, આસમાની પુલનો
કાંટાશલીઓ, ઘોળ ટીકોરા, અગથીઓ, અધેડો, ચિત્રો,
શતાવરી, બિલી, કાકડાશીંગી, દાલડો, ઉભીરીંગણી
અને બેદીરીંગણી એ આવીશ ઔષધોના વર્ગને 'વરુણુદિ-
ગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ વરુણુદિગણુ કફ, મેદો-
રોગ, માથાનો દુખાવો, ગુદમ અને અંદરનો વિપ્રધિ
એએને મટાડે છે. ૮-૯

વીરતર્વાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

વીરતરુસહચરદ્વયદર્ભવૃક્ષાદનીગુન્દ્રાનલકુશ-
કાશાશ્મમેદકામ્નિમન્યમોરટાવસુકવસિરમલ્લુકકુ-
રુષ્ટિકેન્દીવરકપોતવઙ્કાઃ શ્વદંષ્ટ્રા ચેતિ ॥ ૧૦ ॥

વીરતર્વાદિરિત્યેષ ગણો વાતવિકારનુત્ ।

અશ્મરીશર્કરામૂત્રકુચ્છાઘાતરુજાપહઃ ॥ ૧૧ ॥

૬ વીરતરુ,* પીળાં પુલનો કાંટાશલીઓ, આસમાની
પુલનો કાંટાશલીઓ, દાલડો, આંદો, મેથ, બરુ, દરબ,
કાશડો, પાખાણુભેદ, અરણી, મોરવેલ, અગથીઓ,
અધેડો, અરડૂસો, બાણુપુષ્પ, મોટું બાણુપુષ્પ, આહી

* નર્મદાના તટ ઉપર આ ઔષધી થાય છે ને તેનું નામ
ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી.

અને ગોખરુ એ ઓગણીશ ઔષધોના વર્ગને 'વીર-
તર્વાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ વીરતર્વાદિગણુ વાયુ-
ના રોગો, પથરી, રેતી, મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાઘાત એ
રોગોને મટાડે છે. ૧૦-૧૧

સાલસાર આદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

સાલસાગજકર્ણજ્વરકદરકાલસ્કન્ધપ્રમુક્ત-
ભૂર્જમેષગઙ્ગોતિનિશચન્દનકુચન્દનશિશપા શી-
ષાસનધર્વાર્જુનતાલશાકનક્તમાલપૂર્તીકાશ્વર્કાડ-
ગુરુણિ કાર્લીયકં ચેતિ ॥ ૧૨ ॥

સાલસારાદિરિત્યેષ ગણઃ કુષ્ઠવિનાશનઃ ।

મેહપાણ્ડુમયહરઃ કફમેદોવિશોષણઃ ॥ ૧૩ ॥

૭ સાગનો સાર, રાળનું ઝાડ, ખેર, સફેદ ખેર,
ઉંખરો, સાપારી, ભોળપત્રનું ઝાડ, કાકડાશીંગી, મીણો
દરમો, સુખડ, રાંજળી, શીખમ, સરસડો, બીબલો,
વાવડો, કડાયો, તાડ, શાક, કરંજ, ગુચ્છા કરંજ, રાળનું
ઝાડ, અગર અને પીળું સુખડ એ ત્રેવીશ ઔષધોના
વર્ગને 'સાલસારાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ સાલ-
સારાદિગણુ કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને પાંદુરોગને મટાડનારો તથા
કફ અને મેદને સુકાવનારો છે. ૧૨-૧૩

લોધરાદિ ગણુ ને તેના ગુણો.

રોધ્રસાવરોધ્રપલાશકુટમ્બટાશોકફર્ણીકદ્ફ-
લૈલવાલુકસલુકીજિઙ્ગિનીકદમ્-સલાઃ કદલી
ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

૯ રોધ્રાદિરિત્યુક્તો મેદઃકફહરો ગણઃ ।

યોનિદોષહરઃ સ્તમ્ભી વ્રણ્યો વિષવિનાશનઃ ૧૫

૮ લોધર, પદાણી લોધર, ખાખરો, અરડૂસો, આસા-
પાલવ, ભારંગી, કાયફલ, એલવાલુક, સાલેડું, મવેડી, કદમ્બ,
સાગ અને કુળ એ તેર ઔષધોના વર્ગને 'રોધ્રાદિગણુ'
કહેવામાં આવે છે. આ રોધ્રાદિગણુ મેદોરોગ, મેદવૃદ્ધિ,
કફ, યોનિરોગ અને વિષને મટાડનારો, સ્તંભન (અતિસાર
વગેરેને રોકનારો) તથા વ્રણને ક્ષયદો કરનારો છે. ૧૪-૧૫

અર્કાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

અર્કાલર્કકરજ્જવ્યનાગદન્તીમયૂરકમાર્ગીરાજ્જે-
ન્દ્રપુષ્પીશુદ્રશ્વેતામહાશ્વેતાવૃશ્ચિકાલ્યલવણાસ્તા-
પસવૃક્ષશ્ચેતિ ॥ ૧૬ ॥

અર્કાદિકો ગણો હોષ કફમેદોવિષાપહઃ ।

કૃમિકુષ્ઠપ્રશમનો વિશેષાઙ્ગણશોધનઃ ॥ ૧૭ ॥

૯ આંકડો, ઘોળા પુલનો આંકડો, કરંજ, કાંકચ,
નેપાળો, અધેડો, ભારંગી, રાસ્ના, દુધીઓ વછનાગ,
ઘોળા પુલની ગરણી, કાળાં પુલની ગરણી, ખાળવણી,
માલકાંગણી અને ઇંગોડીઓ એ ચૌદ ઔષધોના વર્ગને
'અર્કાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ અર્કાદિગણુ કફ,
મેદવૃદ્ધિ, વિષ, કૃમિ અને કુષ્ઠ એએને મટાડનારો તથા
વિશેષેકરીને વ્રણને શુદ્ધ કરનારો છે. ૧૬-૧૭

સુરસાદિ ગણુ અને તેના ગુણુ.

સુરમાશ્વેતસુરસાફણિઝ્ઞકાર્જકમૂસ્તૃણસુગન્ધ-
કસુમુખ ઠાલમાલકાસમર્દક્ષવકસરપુષ્પાવિઙ્ગ-
કટ્ફલસુરસીનિર્ગુણકુલાહલો દુરુકાર્ણિકાફ-
ઝાપ્રાત્વીચલકાકમાચ્યો વિષમુષ્ટિક ઝ્વેતિ ॥ ૧૮ ॥
સુરસાદિર્ગણાં શ્લેષ કફહૃત્કૃમિસૂદનઃ ।
પ્રતિશ્યાયારુચિશ્વાસકાસઘ્નાં વ્રણશોધનઃ ॥૧૯॥

૧૦ કાળી તુલસી, શ્વેત તુલસી, મરવો, રામતુલસી, રોહિસ ખડ, મેઠું સુગંધી ખડ, રાઈ, તુલસીની એક જાત, કા-ઈરો, નાકઈકણી, જંગલી તુલસી, વાવડીંગ, કાવડલ, ધાળી નગડ, કાળી નગડ, ગોરખમુંડી, ઉદરકરની, ભારંગી, અઘેડી, પીલુડી અને બકાન એ એકવીશ ઔષધોના વર્ગને 'સુરસાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ સુરસાદિ ગણુ કફ, કૃમિઓ, સલેખમ, અત્ર ઉપર અરુચિ, શ્વાસ અને ઉધરસ આ સર્વને મટાડનારો તથા વર્ણને શુદ્ધ કરનારો છે. ૧૮-૧૯

મુષ્કાદિગણુ અને તેના ગુણુ.

મુષ્કપલાશઘવચિત્રકમદનવૃક્ષશિશપાવજ્ઞવૃક્ષા-
શ્ચિફલા ચેતિ ॥ ૨૦ ॥

મુષ્કકાદિર્ગણો શ્લેષ મેદોઘ્નઃ શુક્રદોષહૃત્ ।

મેહાર્શઃપાણ્ડુરોઘ્નઃ શકરાશ્મરિનાશનઃ ॥ ૨૧ ॥

૧૧ મરખો, ખાખરો, ધાવડો, ચિત્રો, મીઠોળનું ઝાડ, શીશમ, શેર અને ત્રિકલા (હરડાં, ખેડાં તથા આંબળાં) એ દશ ઔષધોના વર્ગને 'મુષ્કકાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ મુષ્કકાદિગણુ મેદવૃદ્ધિ, પ્રમેહ, અર્શ, પાંદુરોગ, પથરી, રેતી અને શુક્રદોષ (વીર્યના અગાડ) એ રોગોને મટાડનારો છે. ૨૦-૨૧

પિપ્પલ્યાદિ ગણુ અને તેના ગુણુ.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકશૃંગ્ગવેરમરિચ-
હસ્તિપિપ્પલીહરેણુકૈલાજમોદેન્દ્રયવપાટાઝીરકસ-
ર્ષપમહાનિમ્બફલહિન્દુભાર્ગીમધુરસાતિવિષાવચ્ચાવિ-
ઙ્ગાનિ કટુરોહિણી ચેતિ ॥૨૨॥

પિપ્પલ્યાદિઃ કફહરઃ પ્રતિશ્યાયાનિલારુચીઃ ।

નિહન્યાદ્વીપનો ગુલ્મશૂલ્ભ્રામપાચનઃ ॥ ૨૩ ॥

૧૨ લિંડીપિપર, પિપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, મરી, ગજપિપળ, રેણુકખીજ, એલચી, ઘોડી અજમેદ, ઈદરજવ, કાળીપાટ, જીરું, સરખવ, બકાનનાં ફળ, હિંગ, ભારંગી, મોરવેલ, અતિવિપની કળી, વજ, વાવડીંગ અને કડુ એ બીસીસ ઔષધોના વર્ગને 'પિપ્પલ્યાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ પિપ્પલ્યાદિગણુ કફ, શલેખમ, વાયુ, અરુચિ, ગુલ્મ અને શૂળ એ રોગોને મટાડનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા આમને પકાવનાર છે. ૨૨-૨૩

એલાદિ ગણુ અને તેના ગુણુ.

પલાતગાકુષ્ઠમાંવીધ્યામકત્વકપત્રનાગપુષ્પપ્રિય-
હુહરંણુકાઘ્યાઘનજશુક્તિચણ્ડાસ્થોણેયકધ્રોવેષ્ટક-
ચાચચોગકવાલુકગુગ્ગુલુમર્જરસતુરુષ્કકુન્દરુકાડ-
ગુરુસ્પૃકોશીગમદ્રદારુકુમાનિ પુષ્પાગઃ કેસરં
ચેતિ ॥ ૨૪ ॥

પલાદિકો વાતકફો નિહન્યાદ્વિષમેવ ચ ।

વર્ણપ્રસાદનઃ કણ્ઠપિડકાકોઠનાશનઃ ॥ ૨૫ ॥

૧૩ એલચી, તગર, કઠ, જટામાંસી, રોસ નામનું ખડ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ઘંઉલા, રેણુકખીજ, મોટા નખલા, નાના નખલા, કરમાણી, સ્થાણેયક, ચંદ્રસ, ઝીણી તજ, ચોરક (તગરની એક જાત) સફેદ વાળો, ગુગળ, રાગ, શિલારસ, કુંદર-ઇશેસ, અગર, સુગંધી પાંદડી, કાળો વાળો, દેવદારુ, કેસર, નાગકેસર અને ઘોલસરી એ એગણુત્રીસ ઔષધોના ગણુને 'એલાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ એલાદિગણુ વાયુ, કફ, વિષ, ખરજ-ચેળ, ફાડતી અને ધામઠાંઓને મટાડનારો તથા વર્ણને સ્વચ્છ કરનારો છે. ૨૪-૨૫

વચ્ચાદિ ગણુ અને હરિદ્રાદિગણુ તથા તેના ગુણુ.

વચ્ચામુસ્તાતિવિષામયામદ્રદારુણિ નાગકેશરં
ચેતિ ॥ ૨૬ ॥

હરિદ્રાદારુહરિદ્રાકલશીકુટજબીજાનિ મધુકં
ચેતિ ॥ ૨૭ ॥

પતૌ વચ્ચાહરિદ્રાદી ગણૌ સ્તન્યવિશોધનૌ ।

આમાર્તીસારશમનૌ વિશેષાદોષપાચનૌ ॥ ૨૮ ॥

૧૪ વજ, નાગરમોચ, અતિવિપની કળી, હરડે, દેવદાર અને નાગકેશર એ છ ઔષધોના વર્ગને 'વચ્ચાદિ-ગણુ' કહેવામાં આવે છે. હળદર, દારુહળદર, સમેરવો, ઈદરજવ અને જેડીમધ એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'હરિદ્રાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ વચ્ચાદિ અને હરિદ્રાદિ એ બન્ને ગણુ ધાવણુને શુદ્ધ કરનારો, આમા-તિસારને મટાડનારો અને વિશેષે કરી દોષોનું પાચન કરનારો-દોષોને પકાવનારો છે. ૨૬-૨૮

શ્યામાદિક ગણુ અને તેના ગુણુ.

શ્યામામહાશ્યામાત્રિવૃહન્તીશક્તિનીતિલ્લકક-
મ્પિલ્લકરમ્યકક્રમુકપુત્રશ્રેણીગવાક્ષીરાજવૃક્ષકરઙ્ગ-
દ્વયગુદ્ધીસત્તલાચ્છગલાન્ત્રીસુધાઃ સુવર્ણક્ષીરી
ચેતિ ॥ ૨૯ ॥

ઉક્તઃ શ્યામાદિરિત્યેષ ગણો ગુલ્મવિષાપહઃ ।

આનાહોદરવિદ્ભેદી તથોદાવર્તનાશનઃ ॥ ૩૦ ॥

૧૫ ઘોળું નસોતર, વરધારો, કાળું નસોતર, નેપાળો, શંખાવળી, લોધર, કપીલો, બકાન સોપારી, ઉદરકાની, ઈદરાવળુ, ગરમાળો, કરંજ, કાંકચ, ગળો, હાથલોથોર,

છગલાંત્રી (થોરની ભત) અને દારૂડી એ ઓગણીશ ઔષધોના વર્ગને શ્યામાદિ ગણુ, કહેવામાં આવે છે. આ શ્યામાદિ ગણુ ગુદ્મ, વિષ, કબજીયત, ઉદરરોગ અને ઉદાવર્ત એ રોગોને મટાડનાર મળને પાતળો કરનાર તથા દસ્ત લાવનારો છે. ૨૯-૩૦

બૃહતીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

બૃહતીકણ્ટકાગિકાકુટજફલપાઠા મધુકં ચેતિ ૩૧
પાચનાયો બૃહત્યાદિગણઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

કફારોચકહૃદ્લાસમૂત્રકૃચ્છ્રુજાપહઃ ॥ ૩૨ ॥

૧૬ ઉભી ભોંયનીગણી, બેડી ભોંયનીગણી, ઇંદરબવ, કાળીપાટ અને જેડીમધ એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'બૃહત્યાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ બૃહત્યાદિગણુ પાચન કરનાર તથા પિત્ત, વાયુ, કફ, અરુચિ, મોળ અને મૂત્રકૃચ્છ્રુ એઓને મટાડનાર છે. ૩૧-૩૨

પટોલાઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

પટોરચન્દનકુચ્ચન્દનમૂર્વાગુઢ્ઢીપાઠાઃ કદુરો-
હિણો ચેતિ ॥ ૩૩ ॥

પટોલાદિગણઃ પિત્તકફારોચકનાશનઃ ।

જ્વરોપશમનો વ્રણ્યશ્છર્દિકણ્ઠવિષાપહઃ ॥ ૩૪ ॥

૧૭ પરવળ, સુખડ, રતાંજળી, મૂર્વા, ગળો, કાળીપાટ અને કડુ એ સાત ઔષધોના વર્ગને 'પટોલાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ પટોલાદિ ગણુ પિત્ત, કફ, અરુચિ, જ્વર, ઉલટી, ખરજ અને વિષ એઓને મટાડનારો તથા વળુને કાયદો કરનારો છે. ૩૩-૩૪

કાકોલીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

કાકોલીક્ષીરકાકોલીજીવકર્ષમકમુદ્રપર્ણામાષ-
પર્ણામિદામહામેદાચ્છિન્નરુહાકર્કટશૃંગ્ગીતુગાક્ષીરી-
પન્નકપ્રપૌંડરીકર્કિંદૃદ્ધિમૃદ્ધીકાજીવન્ત્યો મધુકં
ચેતિ ॥ ૩૫ ॥

કાકોલ્યાદિરયં પિત્તશોણિતાનિલનાશનઃ ।

જીવનો વૃંહણો વૃષ્ણઃ સ્તન્યસ્તૃષ્ણમકરસ્તથા ૩૬

૧૮ કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શુવક, ઋષભક, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, મેદા, મહામેદા, ગળો, કાકડાશિંગી, વંશલોચન, પન્નક, પ્રપૌંડરીક, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, કાળી દરાખ, ખરખોડી-ડોડી અને જેડીમધ એ અઠાર ઔષધોના વર્ગને 'કાકોલીઆદિ ગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ કાકોલી-આદિગણુ પિત્ત, રુધિરનો વિકાર અને વાયુના રોગને મટાડે છે, પ્રાણને ટકાવનાર, પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ધાવળુને હિતકારક અને કફ કરનાર છે. ૩૫-૩૬

ઉષકાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ઋષકસૈન્ધવશિલાજતુકાસીસદ્રયહિઙ્ગુનિ તુત્થં
ચેતિ ॥ ૩૭ ॥

ઋષકાદિઃ કફં હન્તિ ગળો મેદોવિશોષણઃ ।

અશ્મરીશર્કરામૂત્રકૃચ્છ્રુગુલ્મપ્રણાશનઃ ॥ ૩૮ ॥

૧૯ ખારી માટી, સીંધાલુણુ, શીલાજીત, હીરાકસી, લાલ હીરાકસી, હીંગ અને મોરથુથુ એ સાત ઔષધોના વર્ગને 'ઉષકાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ ઉષકાદિગણુ કફ, પથરી, રેતી, મૂત્રકૃચ્છ્રુ અને ગુદ્મને મટાડનાર તથા મેદને-ચરખીને સુકાવનાર છે. ૩૭-૩૮

સારિવાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

સારિવામધુકચ્ચન્દનકુચ્ચન્દનપન્નકફાદમરીફલ-
મધુકપુષ્પાણ્યુશીરં ચેતિ ॥ ૩૯ ॥

સારિવાદિઃ પિપાસાઘ્નો રક્તપિત્તહરો ગણઃ ।

પિત્તજ્વરપ્રશમનો વિશાષાદ્વાહનાશનઃ ॥ ૪૦ ॥

૨૦ કપુરીમધુરી, જેડીમધ, સુખડ, રતાંજળી, પન્નક, સવનનાં ફળ, મહુડાનાં પુલ અને કાળો વાળો એ આઠ ઔષધોના વર્ગને 'સારિવાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ સારિવાદિગણુ તરસને, રક્તપિત્તને પિત્તજ્વરને તથા વિશેષ કરીને દાદને મટાડનારો છે. ૩૯-૪૦

અંજના આદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

અંજનરસાંજનનાગપુષ્પપ્રિયદુર્નીલોત્પલનલદન-
લિનકેસરાણિ મધુકં ચેતિ ॥ ૪૧ ॥

અંજનાદિગણો શ્લેષ રક્તપિત્તનિર્બહ્ણઃ ।

વિષોપશમનો દાહં નિહન્ત્યામ્યન્તરં તથા ॥૪૨॥

૨૧ સુરમો. (?) રસવંતી, નાગદેશર, યંઉલા, નીલ-કમળ, જટામાંસી, કમળનાં ફેશરાં અને જેડીમધ, એ આઠ ઔષધોના વર્ગને 'અંજનાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ અંજનાદિગણુ રક્તપિત્ત, વિષ અને અંદરના દાહને મટાડે છે. ૪૧-૪૨

પરુષકાદિગણુ અને તેના ગુણો.

પરુષકદ્રાક્ષાકટ્ફલદાહિમરાજાદનકતકફલ-
શાકફલાનિ ત્રિફલા ચેતિ ॥ ૪૩ ॥

પરુષકાદિરિત્યેષ ગળોડનિલવિનાશનઃ ।

મૂત્રદોષહરો હૃદયઃ પિપાસાઘ્નો રુચ્ચિપ્રદઃ ॥ ૪૪ ॥

૨૨ ફાલસા, કાળીદરાખ, કાયફળ, દાડમ, રાણુ (અથવા ચારોલી), નિર્ભળીનાં ફલ, સાગનાં ફળ, હરડાં, ખેડાં અને આંબળાં એ દશ ઔષધોના વર્ગને 'પરુષકાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ પરુષકાદિગણુ વાયુ, મૂત્રના રોગો અને તરસને મટાડનારો તથા હૃદયને-મનને પ્રિય લાગે એવો અને અન્ન ઉપર રુચિ કરનારો છે. ૪૩-૪૪

પ્રિયંશુઆદિગણુ, અંબળાં આદિગણુ અને તેના ગુણો.

પ્રિયદુર્નસમજ્ઞાઘાતકીપુષ્પાગનાગપુષ્પચન્દનકુચ-
ન્દનમોચરસરસાંજનકુમ્ભીકસોતોડંજનપન્નકેસર-
યોજનવલ્લ્યો દીર્ઘમૂલા ચેતિ ॥ ૪૫ ॥

અમ્બળાઘાતકીકુસુમસમજ્ઞાકટ્ફલમધુકબિલ્વપે-

શિકારોધ્રસાવરોધ્રપલાશનન્દીવૃક્ષપદ્મકેસરાણિ
ચેતિ ॥ ૪૬ ॥

ગળૌ પ્રિયજ્વલ્મ્બાદી પક્ષાતિસારનાશનૌ ।

સંધાનીયૌ હિતૌ પિત્તે વ્રણાનાં ચાપિ રોપણૌ ૪૭

૨૩ ઘઉંલા, રીસામણી, ધાવણીનાં ડુલ, નાગકેશર, ચંદન, રતાંજળી, મોચરસ, રસવંતી, પાડલ, સુરભો, કમળનું ફેશર, મજ્જા અને ધમાસો એ તેર ઔષધોના વર્ગને 'પ્રિયંજ્વાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. કાળીપાડ, ધાવણીનાં ડુલ, રીસામણી, અરૂંસો, જેઠીમધ, બિલાંનો ગરબ, લોધર, પઠાણી લોધર, ખાખરો, નાંદરુખ, અને કમળનાં ફેસરાં એ અચ્ચાર ઔષધોના ગણને 'અંબજ્વાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રિયંજ્વાદિ અને અંબજ્વાદિ એ બે ગણો પકવ થયલા અતિસારને મટાડનારા, ભાંગેલા અસ્થિ વગેરેને સાંધનારા, વ્રણને રૂઝવનારા અને પિત્તરોગને ક્ષયદો કરનારા છે. ૪૫-૪૭

ન્યગ્રોધાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થપુશ્પમધૂકકપીતનકકુમા-
મ્ત્રકોશામ્ત્રસોમવલ્કજમ્બૂદ્વયપ્રિયાલમધૂકરોહિણી-
વજ્જુલકદમ્બવદરીતિન્દુકીસલ્લકીરોધ્રસાવરોધ્ર-
મહાતકપલાશા નન્દીવૃક્ષશ્ચેતિ ॥ ૪૮ ॥

ન્યગ્રોધાદિર્ગણો વ્રણ્યઃ સંગ્રાહી મગ્નસાધકઃ ।

રક્તપિત્તહરો દાહમેદાંઘ્નો યોનિદોષહત્ ॥ ૪૯ ॥

૨૪ વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપર, જેઠીમધ, અંબાડા, કડાપો, આંબો, પહાડી આંબો, ઘોળાસારવાળો ખેર, મ્હોટાં બંધુનું ઝાડ, ન્હાનાં બંધુનું ઝાડ, રાણુનું ઝાડ, મહુડો, હરડેનું ઝાડ (?) આસોપાલવ, કદંબ, ઘોરડી, ટીંબરુ, સાલેડો, લોધર, પઠાણી લોધર, ભીલામો, ખાખરો અને નાંદરુખ એ પચીસ ઔષધોના વર્ગને 'ન્યગ્રોધાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ ન્યગ્રોધાદિગણુ વ્રણને ક્ષયદો કરનારો, ગ્રાહી, ભાંગેલાં અસ્થિ વગેરેને સાંધનારો અને રક્તપિત્ત, દાહ, મેદવૃદ્ધિ અને યોનિરોગ એઓને મટાડનારો છે. ૪૮-૪૯

ગુડુચીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ગુડુચાન્નિમ્બકુસ્તુમ્બુરુચન્દનાનિ પદ્મકં ચેતિ ૫૦

પષ સર્વજ્વરાન્હન્તિ ગુડુચ્યાદિસ્તુ દીપનઃ ।

હૃલ્લાસારોચકવમીપપાસાદાહનાશનઃ ॥ ૫૧ ॥

૨૫ ગળો, કિંચિડો, ધાણા, સુખડ અને પદ્મક એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'ગુડુચ્યાદિ ગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ ગુડુચ્યાદિગણુ સઘળા પ્રકારના જ્વર, મોળ, ઉલટી, અન્ન ઉપર અરુચિ, તરસ અને દાહ એઓને મટાડે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૫૦-૫૧

ઉત્પલ્લઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ઉત્પલ્લરક્તોત્પલ્લકુમુદસૌગન્ધિકકુલ્લયપુન્ડરી-
કાણિ મધુકં ચેતિ ॥ ૫૨ ॥

ઉત્પલાદિરયં દાહપિત્તરક્તવિનાશનઃ ।

પિપાસાવિષહૃદ્રોગચ્છર્દિમૂર્છાહરો ગણઃ ॥ ૫૩ ॥

૨૬ ઉત્પલ (નીલકમળ) રક્ત કમળ, કુમુદ, (પી-
યણું) સુગંધી નીલકમળ, જરા શ્યામ કમળ તથા જરા-
શ્વેત રાત્રિ વિકાશી કમળ, શ્વેત કમળ અને જેઠી-
મધ આ સાત દ્રવ્ય 'ઉત્પલાદિગણુ' કહેવાય છે. પર
આ ઉત્પલાદિગણુ દાહ, પિત્ત, સ્થિરનો વિકાર,
તરસ, વિષ, હૃદયના રોગ, ઉલટી અને મૂર્છાને
મટાડે છે. ૫૩

મુસ્તાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

મુસ્તાહરિદ્રાદારુહરિદ્રાહરીતકયામલકબિમીત-
કકુષ્ઠહૈમવર્તીવચાપાઠાકટુરોહિણીશાર્કાંઘ્રાતિવિષા-
દ્રાવિડીમહાતકાનિ ચિત્રકશ્ચેતિ ॥ ૫૪ ॥

પષ મુસ્તાદિકો નાસ્ત્રા ગણઃ શ્લેષ્મનિષૂદનઃ ।

યોનિદોષહરઃ સ્તન્યશોધનઃ પાચનસ્તથા ॥૫૬॥

૨૭ નાગરમોથ, હળદર, દારુહળદર, હરડે, આંબળાં,
ખેડાં, કઠ-ઉપલેટ, પુરાસાનીવજ, ઘોડાવજ, કાળીપાડ,
કડુ, કાંકય, અતિવિષની કળી, એલચી, ભીલામાં અને
ચિત્રક એ સોળ ઔષધોના વર્ગને 'મુસ્તાદિગણુ' કહે-
વામાં આવે છે. આ મુસ્તાદિગણુ કઠ તથા યોનિરોગને
મટાડનારો, ધાવણને શુદ્ધ કરનારો અને પાચન
કરનારો છે. ૫૪-૫૫

ત્રિક્ષ્ણાગણુ અને તેના ગુણો.

હરીતકયામલકબિમીતકાનિ ત્રિફલા ॥ ૫૬ ॥

ત્રિફલા કફપિત્તઘ્ની મેહકુષ્ઠવિનાશની ।

ચક્ષુષ્યા દીપની ચૈવ વિષમજ્વરનાશની ॥ ૫૭ ॥

૨૮ હરડાં, ખેડાં અને આંબળાં એ ત્રણ ઔષ-
ધોના વર્ગને 'ત્રિક્ષ્ણા' કહેવામાં આવે છે. આ ત્રિક્ષ-
ણાગણુ કફ, પિત્ત, પ્રમેહ, કુષ્ઠ અને વિષમજ્વર
એઓને મટાડનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો અને
આંખને ક્ષયદો કરનારો છે. ૫૬-૫૭

ત્રિકટુક ગણુ અને તેના ગુણો.

પિપ્પલીમારચશૂંકેરાણિ ત્રિકટુકમ્ ॥ ૫૮ ॥

ત્ર્યૂષણં ક.કમદોષ્ણં મેહકુષ્ઠત્વગામયાન્ ।

નિહન્યાદ્દીપનં ગુલ્મપીનસાન્ન્યલ્પનામપિ ॥ ૫૯ ॥

૨૯ કિંડી પિપર, મરી અને સુંઠ એ ત્રણ ઔષધોના
વર્ગને 'ત્રિકટુક' અથવા 'ત્ર્યૂષણુ' કહેવામાં આવે છે.
આ ત્ર્યૂષણુ ગણુ કફ, મેદવૃદ્ધિ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, ચામડીના
રોગો, ગુલ્મ, પીનસ અને મંદાગ્નિ એઓને મટાડનારો
તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો છે. ૫૮-૫૯

આમલકીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

આમલકીહરીતકીપિપ્પલ્યાશ્ચિત્રકશ્ચેતિ ॥ ૬૦ ॥

આમલક્યાદિરિત્યંષ ગણઃ સર્વજ્વરાપહઃ ।

ચક્ષુષ્યો દીપનો વૃષ્યઃ કફારોચકનાશનઃ ॥ ૬૧ ॥

૩૦ આંબળાં, હરડાં, લિંડી પિપર અને ચિત્રા એ ચાર ઔષધોના વર્ગને 'આમલક્યાદિ ગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ આમલક્યાદિ ગણુ સર્વ પ્રકારના જ્વરો, કફ અને અજ ઉપર અરુચિ એએને મટાડનારો, આંખને ક્ષાયદો કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો તથા વીર્યને વધારનારો છે. ૬૦-૬૧

કલધ્યાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ત્રપુલીસતામ્રજતકૃષ્ણલોહસુવર્ણાનિ લોહમલં
ચેતિ ॥ ૬૨ ॥

ગણસ્ત્રવાદિરિત્યેષ ગરક્રિમિહરઃ પરઃ ।

પિપાસાવિષદ્રોગપાણ્ડુમેહહરસ્તથા ॥ ૬૩ ॥

૩૧ કલઘ, સીસું, ત્રાંબું, રૂપું, ગજવેલ, સોનું અને લોહાનો કાટોડો એ સાત દ્રવ્યોના વર્ગને ત્રપ્વાદિગણુ કહેવામાં આવે છે. આ ત્રપ્વાદિગણુ કૃત્રિમ (સંયોગ-જન્ય) વિષ, ક્રિમિઓ, તરસ, વિષ, હૃદયના રોગો, પાંડુરોગ અને પ્રમેહ એએને મટાડનારો છે. ૬૨-૬૩

લાખ્યાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

લાક્ષાડડરેવતકુટજાડશ્વમારકદ્ફલહરિદ્રાદ્વય-
નિમ્બસસત્ત્વદ્માલત્યસ્ત્રાયમાણા ચેતિ ॥ ૬૪ ॥

કષાયસ્તિકમધુરઃ કફપિત્તાવિનાશનઃ ।

કુષ્ઠક્રિમિહરશ્ચૈવ દુષ્ટવ્રણવિશોધનઃ ॥ ૬૫ ॥

૩૨ લાખ, ગરમાળો, કડો-કડાવો, કણેર, કાયકળ, હળદર, દારુ હળદર, લીંબડો, જાઈ અને ત્રાયમાણુ એ અગ્યાર ઔષધોના વર્ગને 'લાક્ષાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ લાક્ષાદિગણુ તુરો, કડવો, મધુર, બગ-ડેલા ત્રણને શુદ્ધ કરનારો તથા કફના રોગો, પિત્તના રોગો, કુષ્ઠ અને ક્રિમિરોગ એએને મટાડનારો છે. ૬૪-૬૫

લઘુપંચ મૂળ અને તેના ગુણો.

પञ्च પञ્ચ મૂલાન્યત ऊर्ध्वं વક્ષ્યામઃ । તન્ન ત્રિ-
કણ્ટકવૃહતીદ્વયપૃથક્પર્ણ્યો વિદારગન્ધા ચેતિ
કનીયાન્ ॥ ૬૬ ॥

કષાયતિક્તમધુરં કનીયઃ પञ્ચમૂલકમ્ ।

વાતઘ્નં પિત્તશમનં વૃંહણં બલવર્દનમ્ ॥ ૬૭ ॥

૩૩ હવે પાંચ પ્રકારનાં પંચમૂળો કહું છું. ગોખરુ, ઉભી રીંગણી, મેઠી રીંગણી, સમેરવો અને વિદારીકંદ એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'લઘુપંચમૂલ' કહેવામાં આવે છે. આ લઘુપંચમૂલગણુ, તુરો, કડવો, મધુર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, બળને વધારનાર તથા વાયુ અને પિત્ત એએને મટાડનાર છે. ૬૬-૬૭

બૃહત્પંચ મૂળ અને તેના ગુણો.

बिल्वाङ्गमन्थटिण्डुकपाटलाकाशमर्यञ्चेति म-
हान् ॥ ૬૮ ॥

સત્તિકં કફવાતઘ્નં પાકે લઘ્વગ્નિરીપનમ્ ।

મધુરાનુરસં ચૈવ પञ्ચમૂલં મહત્સ્મૃતમ્ ॥ ૬૯ ॥

૩૪ બિલી, અરુણી, અરડૂસો, કાકચ અને સીવન એ પાંચ દ્રવ્યોના વર્ગને 'બૃહત્પંચમૂલ' કહેવામાં આવે છે. આ બૃહત્પંચમૂલ નામનો ગણુ કડવો, કંઠક મધુર, પચવામાં હલકો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો તથા કફ અને વાયુ એએને મટાડનાર છે. ૬૮-૬૯

દશ મૂળ અને તેના ગુણો.

अनयोर्दशमूलमुच्यते ॥

गणः श्वासहरो ह्येष कफपित्तानिलापहः ।

आमस्य पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः ॥ ૭૦ ॥

૩૫ ઉપર કહેલાં લઘુપંચમૂલ અને બૃહત્પંચમૂલ એ બન્ને ગણો મળીને 'દશમૂલ' કહેવાય છે. આ દશમૂલ-ગણુ શ્વાસ, કફ, પિત્ત, વાયુ અને સર્વ પ્રકારના જ્વરો એએને મટાડનારો તથા આમને પ્રકાવનારો છે. ૭૦

વલ્લી પંચમૂળ અને તેના ગુણો.

विदारिसारिवारजनीगुड्ढच्योऽजशृङ्गी चैति व-
ल्लीसंज्ञः ॥ ૭૧ ॥

૩૬ વિદારીકંદ, કપૂરીમધુરી, હળદર, ગળો અને કાકડાશીંગી એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'વલ્લીપંચમૂલ-ગણુ' કહેવામાં આવે છે. ૭૧

કંટક પંચમૂળ અને તેના ગુણો.

करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगुध्नख्य इति
कण्टकसंज्ञः ॥ ૭૨ ॥

रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ।

सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥ ૭૩ ॥

૩૭ કરમદાં, ગોખરુ, કાંટાશલીયો, શતાવરી અને ખોરડી એ પાંચ ઔષધોનાં મૂળને 'કંટક પંચમૂલગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ કંટક પંચમૂલગણુ તથા વલ્લી પંચમૂલ ગણુ એ બન્ને ગણો રક્તપિત્ત, ત્રણ પ્રકારના માનસ્યો, સઘ્વળા પ્રકારનાં પ્રમેહો અને વીર્યના દોષો એ રોગોને મટાડનારો છે. ૭૨-૭૩

તૃણપંચમૂળ અને તેના ગુણો.

कुशाकाशनलदमंकाण्डेशुका इति तृणसंज्ञकः ॥ ૭૪ ॥
मुत्रदोषविकारं च रक्तापन्नं तथैव च ।

अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् ॥ ૭૫ ॥

૩૮ દરભ, કાંસડો, બરુ, દાભડો અને ઘોળી શેલડી અથવા તે એખરો એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'તૃણ પંચમૂલગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ તૃણ પંચમૂલગણુને દૂધની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી મૂત્રના રોગો તથા રક્તપિત્ત તરત જ મટી જાય છે. ૭૪-૭૫

લઘુપંચમૂળ વગેરેના સામાન્ય ગુણો.

एषां वातहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः ।

पञ्चकौ स्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्तितौ ॥ ૭૬ ॥

૩૯ લઘુપંચમૂલ અને બૃહત્પંચમૂલ એ બે ગણો વાયુને મટાડનારો છે, વલ્લીપંચમૂલ અને કંટકપંચમૂલ

એ બે ગણો કદને મટાડનારા છે અને છેલ્લો તૃણપ-
યમૂલગણુ પિત્તને મટાડનારો છે. ૭૬
બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આ ગણોમાંથી લેપાદિક બનાવવા.

ત્રિવૃતાદિકમન્યત્રોપદેશ્યામઃ ॥ ૭૭ ॥

સમાસેન ગણા હ્યેતે પ્રોક્તાસ્તેષાં તુ વિસ્તરમ્ ।

ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યામિ જ્ઞાત્વા દોષવલાબલમ્ ॥ ૭૮ ॥

અમિલેપાન્ કષાયાંશ્ચ તૈલં સર્પીણિ પાનકાન્ ।

પ્રવિભજ્ય યથાન્યાયં કુર્વીત મતિમાન્ભિષક્ ॥ ૭૯ ॥

૪૦ 'ત્રિવૃત આદિ' નામનો આડત્રીસમો ગણુ હવે પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. આ સાડત્રીશ ગણો અહીં સંક્ષેપથી કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓને વિસ્તાર ચિકિત્સારથાનમાં કહેવામાં આવશે. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગનાં બળને તથા નિર્બળપણાને જાણીને ઘટતી રીતે જીદા જીદા વિલાગ પાડીને આ ગણોમાંથી લેપો કષાયો, તૈલ, ઘૃત અને પાનકા વગેરે પ્રયોગો-કલ્પો બનાવવા. ૭૭-૭૯

ઔષધો રાખવા માટે ઔષધ શાળા કેવી જોઈએ ?

ધૂમવર્ષાનિલકૈદૈઃ સર્વતુષ્ણનમિદ્રુતે ।

ગ્રાહયિત્વા ગૃહે ન્યસ્યેદ્વિધિનૌષધસંગ્રહમ્ ॥ ૮૦ ॥

૪૧ વૈદ્યે ઔષધો મંગાવી, જેમાં સઘળી ઋતુઓમાં ધુંવાડો, વરસાદ, પવન કે ભીનાશ-ભેજ એઓ હર-કત ન કરે એવા ઘરમાં ઉપર કહેલાં ઔષધોનો વિધિ પ્રમાણે સંગ્રહ રાખવો. ૮૦

ગણુનો ઉપયોગ કરવાની રીત.

સર્માશ્ય દોષમંદાંશ્ચ ગણાન્મિન્નાન્પ્રયોજયેત્ ।

પૃથક્કિન્નાન્સમસ્તાન્વા ગણં વા વ્યસ્તસંહતમ્ ૮૧

૪૨ ઉત્તરતંત્રના ૬૬ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવનારા દોષોના ભેદોનું સારી રીતે અવલોકન કરીને, રોગીના શરીરમાં એક દોષ હોય તો એક ગણુનો પ્રયોગ કરવો, બે દોષ મિશ્ર જોવામાં આવે તો બે ગણુનો પ્રયોગ કરવો અને ત્રણે દોષો મિશ્ર જોવામાં આવે તો ત્રણ ગણુનો પ્રયોગ કરવો. ૮૧

અધ્યાય ૩૯ મો.

*સંશોધન સંશમનીય (સંશોધન અને સંશમન કરનારાં ઔષધોનું વર્ણન).

ઉપક્રમ.

અથાતઃ સંશોધનસંશમનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

* જે દ્રવ્યો વમન વિરેચનદ્વારા દોષોને બહાર કાઢનારાં છે તે સંશોધન દ્રવ્યો કહેવાય છે અને જે દ્રવ્યો દોષોને બહાર કાઢ્યા વગર જ તેનું શમન કરે છે એટલે તેને તેના અસલ રૂપમાં લાવે છે તેનું નામ સંશમન દ્રવ્ય. આ બંને દ્રવ્યો વિશે આ અધ્યાયમાં કહ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ સંશોધન સંશમનીય છે.

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'સંશો-
ધન સંશમનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે
પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું
છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

વમન (ઉલટી) કરાવનારાં દ્રવ્યો અને તેના
અમુક ભાગ લેવાવિશે.

મદનકુટ્જજીમૂતકેશ્વાકુધામાર્ગવકૃતવેધનસર્ષ-
પવિડક્કપિપ્પલીકરજ્જપ્રપુન્નાડકોવિદારકર્બુદારારિ-
પ્રાશ્વગન્ધાવિદુલબન્ધુજીવકશ્વેતાશણપુષ્પીભિમ્બી-
વચામૃગેર્વારવશ્ચિત્રાચેત્યૂર્ધ્વભાગહરાણિ ॥ ૩ ॥

તત્ર કોવિદારપૂર્વેષાં ફલાનિ કોવિદારાદીનાં
મૂલાનિ ॥ ૪ ॥

૨ મીઠોળ, કડાચો, કુકડવેલાં, કડવી તુબડી, કડવાં ગલકાં, કડવાં તુરીયાં, સરખવ, વાવડીંગ, લિંડીપિપર, કરંજ, કુવાડીચો, કોવિદાર, કર્બુદાર, લિ-
બડો, આસંધ, વિદુલ, અપેરીચો, ખુરાસાનીવજ, શણુ-
નાં પુષ્પો, કડવાં ઘોલાં-તીડારાં, ઘોડાવજ, ઈદ્રાવણું
અને ઉદરકરની એ ઔષધો વમન-ઉલટી કરાવનારાં
છે. વમન કરાવવા માટે તેઓમાં મીઠોળથી કુવાડીયા
સુધીનાં બાર ઔષધોનાં જૂથો લેવાં અને કુવાડીયા
પછીનાં કોવિદારથી ઉદરકરની સુધીનાં બાર ઔષધોનાં
જૂથો લેવાં. ૩-૪

વિરેચન (રેચ લગાડનારાં) દ્રવ્યો.

ત્રિવૃતાશ્યામાદન્તીદ્રવન્તીસમ્પલાશક્લિનીવિષા-
ણિકાગ્વાક્ષીછગલાન્ત્રીસ્તુક્સુવર્ણક્ષીરીચિત્રકક્કિ-
ણિહીકુશકાશતિલ્વકકમ્પિલુકરમ્યકપાટલાપૂગ-
હરીતક્યામલકવિમીતકનીલિનીચતુરજુલૈરણ્ડપૂ-
તીકમહાવૃક્ષસમ્પચ્છદાર્કા જ્યોતિષ્મતી ચેત્યધો-
ભાગહરાણિ ॥ ૫ ॥

૩ ઘોળા મૂળનું નસોતર, કાળા મૂળનું નસોતર,
નેપાળો, મોટો નેપાળો, સાતલોથોર, આંખપુટાંમણું,
મરડાશિંગી, ઈદ્રાવાણું, છગલાંત્રી (વરધારો થોર) દારૂડી,
ચિત્રો, નાનાં માલકાકણું, દરલ, કાસડો, લોધર,
કપીલો, બકાન, પાડળ, સોપારી, હરડાં, ખેડાં, આંબળાં,
ગળી, ગરમાળો, એરડો, કાંકય, કાંટાળો થોર, સમપણું
આકડો અને માલકાંગણી એ ઔષધો વિરેચન કરાવ-
નારાં છે. ૫

વિરેચન દ્રવ્યોમાંથી કયા વિરેચન દ્રવ્યનો
કયો ભાગ લેવો ?

તત્ર તિલ્વકપૂર્વેષાં મૂલાનિ । તિલ્વકાદીનાં
પાટલાન્તાનાં ત્વચઃ । કમ્પિલુકફલરજઃ । પૂગા-
દીનામેરણ્ડાન્તાનાં ફલાનિ । પૂતીકારગ્વધયોઃ પ-
ત્રાણિ શેષાણાં ક્ષીરાણીતિ ॥ ૬ ॥

૪ વિરેચન કરાવવા માટે તેઓમાંના ઘોળા મૂળવાળા
નસોતરથી કાસડા સુધીનાં પંદર ઔષધોનાં જૂથો લેવાં,

લોધર, બકાન અને પાડળ એઓની છાલ લેવી, કપી-
લાના ફળની ઉપરનું ચૂર્ણ લેવું, સોપારીથી એરડા
સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળો લેવાં, ગરમાળો અને કાંકચ
એઓનાં પાનડાં લેવાં અને બાકીનાં દ્રવ્યોનાં છીરો
લેવાં. ૬

વમન અને વિરેચન બન્ને કાર્ય કરનારાં દ્રવ્યો.

કૌશાતકી સત્તલા શક્તિની દેવદાલી કારવેલ્હિ-
કા ચેત્યુમયતોભાગહરાણિ ॥ ૭ ॥

પણાં સ્વરસા ઇતિ ॥ ૮ ॥

૫ કડવાં તુરીયાં, હાથલો થોર, આંખ પુટામણાં,
કુકડવેલાં અને કારેલી એ ઔષધો વમન અને વિરેચન
બન્ને કાર્ય કરનારાં છે. વમન અને વિરેચન બન્ને
સાથે કરાવવાં હોય તો તેઓનો સ્વરસ લેવો. ૭-૮

મસ્તકનું વિરેચન કરનારાં-મસ્તકના દોષને
હરનારાં દ્રવ્યો.

પિપ્પલાંવિહંગાપામાર્ગશિયુસિદ્ધાર્થકશિરીષમ-
રિચકરવીરબિમ્બીગિરિકર્ણિકાકિણિહીવચાઝ્યોતિ-
ષ્મતીકરજ્ઞાકાંકલશુનાતિવિષાશુક્લવેરતાલીશત-
માલસુરસાર્જકેહુદીમેપશૂક્તીમાતુલુક્તીસુરક્તીપીલુ-
જાતીશાલતાલમધૂકલાક્ષાહિહુલવળમચગોશકુદ્ર-
સમૂત્રાણીતિ શિરોવિરેચનાનિ ॥ ૯ ॥

૬ લિંડીપિપર, વાવડીંગ, અધેડો, સરગવો, ઘોળા
સરપવ, શરસડો, મરી, કણેર, કડવાં ઘોલાં, ગરણી, નાની
માલકાંકણી, વજ, માલકાંકણી, કરંજ, આંકડો, ઘોળા
પુલનો આંકડો, લશણ, અતિવિપની કળી, સુંઠ, તાલી-
સપત્ર, તમાલપત્ર, તુલસી, જંગલી તુલસી, ઇંગારીયો,
મરડાસીંગી, ખીબ્જેરું, રાતાં પુલનો સરધવો, ખારી જળ,
બઠ, સાગ, તાડ, મહૂડો, લાખ, હીંગ, મીઠું, મધો,
ગાયના છાણનો રસ અને ગોમૂત્ર એ ઔષધો શિરો-
વિરેચન કરાવનારાં છે. ૯

શિરોવિરેચન કરાવનારા પદાર્થોના કયા
ભાગ લેવા ?

તત્ર કરવીરપૂર્વેષાં ફલાનિ । કરવીરાદીનામ-
કાન્તાનાં મૂલાનિ । તાલીશપૂર્વેષાં કન્દાઃ તાલી-
શાદીનામર્જકાન્તાનાં પત્રાણિ । હુદુદીમેપશૂક્યો-
સ્ત્રવઃ । માતુલુક્તીસુરક્તીપીલુજાતીનાં પુષ્પાણિ ।
શાલતાલમધૂકાનાં સારાઃ । હિહુલાક્ષે નિર્યાસૌ ।
લવણાનિ પાર્થિવવિશેષાઃ । મધાન્યાસવસંયોગાઃ ।
ગોમૂત્રશકુદ્રસૌ મલાવિતિ ॥ ૧૦ ॥

૭ શિરોવિરેચન કરાવવા માટે તેઓમાંનાં લિંડીપિપ-
રથી મરી સુધીનાં સાત ઔષધોના ફળો લેવાં. કણે-
રથી ઘોળા પુલનો આંકડા સુધીનાં નવ દ્રવ્યોનાં મૂળો
લેવાં. લશણ, અતિવિષ અને સુંઠ એઓના કંદો લેવા,

તાલીસપત્રથી જંગલી તુલસી સુધીનાં ચાર દ્રવ્યોનાં
પાનડાં લેવાં, ઇંગારીયો અને મરડાસીંગી એ બેની છાલ
લેવી, ખીબ્જેરું, સુરંગી-રાતા પુલનો સરધવો, ખારી જળ
અને બઠ એઓનાં પુલો લેવાં, સાગ, તાડ અને મહૂડો
એઓના સારો લેવા; હીંગ અને લાખ એ બે ગુંદ છે,
મીઠું, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ખનીજ પદાર્થો અને
છાણ તથા મૂત્ર આ બે મળે છે તેઓને તેજ સ્વરૂપમાં
લેવાં (સઘળાં લેવાં). ૧૦

વાયુનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો.

સંશમનાન્યત ઋર્ધ્વ વશ્યામઃ ॥ તત્ર મદ્રદારુ-
કુષ્ઠહરિદ્રાવરુણમેષશૂક્તીબલાતિવલાર્તગલકચ્છુરા-
સલુકીકુબેરાક્ષીવીરતરુસહચરાશ્નિમન્યવત્સાદન્યે-
રણ્ડાશ્મભેદકાલકાર્કશતાવરીપુનર્નવાવસુકવસિર-
કાશ્ચનકમાર્ગીકાર્પાસીવૃશ્ચિકાલીપત્તુરબદરયવકો-
લકુલત્યપ્રમૃતીનિ વિદારિગન્ધાશ્ચ દ્વે ચાઘે પશ્ચ-
મૂલ્યૌ સમાસેન વાતસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૧ ॥

૮ હવે વાયુ વગેરે દોષોનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો કહું છું.
દેવદાર, કઠ, હળદર, વરણો, મરડાસીંગી, ઘોળા પુલની
ખપાટ, પીળાં પુલની ખપાટ, કાળાં પુલનો કાંટાઅશે-
ળાઓ, કવચાં, સાલેડો, કાંકચ, વીરતરુ, કાંટાઅશેળીયો,
અરણી, ગળો, એરંડ, પાખાણુભેદ, ઘોળા પુલનો આંકડો,
આંકડો, શતાવરી, સાટોડો, અગથીયો, અધેડો, ચંપા-
કાડી, ભારંગી, વણ, વૃશ્ચિકાલી, પતંગ, ખેર, જવ, મ્હોટાં
ખેર અને કળથી વગેરે ઔષધો, વિદારી ગન્ધાદિગણ,
લઘુપંચમૂળગણ તથા બૃહત્પંચમૂળગણ આ સંક્ષેપમાં
વાયુનું સંશમન કરનારો વર્ગ છે. ૧૧

પિત્તનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો.

ચન્દનકુચન્દનહીબેરોશીરમઞ્જિષ્ઠાપયસ્યાવિદા-
રીશતાવરીગુન્દ્રાશૈવાલકહારકુમુદોત્પલકદલીક-
ન્દલીદૂર્વામૂર્વાપ્રમૃતીનિ કાકોલ્યાદિસારિવાદિરજ્ઞ-
નાદિરુત્પલાદિન્યગ્રોધાદિસ્તૂળપશ્ચમૂલમિતિ સમા-
સેન પિત્તસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૨ ॥

૯ સુખડ, રતાંજળી, ઘોળા વાળો, કાળો વાળો, મજ્જ, દુધેલી,
વિદારી કંદ, શતાવરી, ગળો, શેરાળ, કલહાર
(એક જાતનું કમળ) કમળ, પોચણું, કેળનો કંદ, દ્રોકડ-
ધો, ખેરવેલ વગેરે ઔષધો, કાકોલ્યાદિગણ, સારિ
વાદિગણ, અંજનાદિ ગણ, ઉત્પલ આદિ ગણ, ન્યગ્રોધાદિ
ગણ અને તૃણપંચમૂળગણ આ સંક્ષેપમાં પિત્તનું સંશમન
કરનારો વર્ગ છે. ૧૨

કફનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો.

કાલેયકાગુરુતિલપર્ણીકુષ્ઠહરિદ્રાશીતશિવશત-
પુષ્પાસરલારાક્ષાપ્રકીર્યોદકીર્યેહુદીસુમનઃકાકાદ-
નીલાક્કલકીહસ્તિકર્ણમુજ્જાતકલામજ્જકપ્રમૃતીનિ
વહ્લીકળટકપશ્ચમૂલ્યૌ પિપ્પલ્યાદિર્બૃહત્યાદિર્મુક્ક-

કાર્દિર્વચાવિઃ સુરસાદિરાગ્વધાદિરિતિ સમાસેન
શ્લેષ્મસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૦ કાણું અગર, અગર, તલવણી, કઠ, હળદર, કપૂર, સુવા, નસોતર, રાસના, કરંજ, કાંકય, ઈગોરીયું, જાઈ, ચણાડી, દુધીયો વછનાગ, રાતો એરડો, મુંજ નામનું ખડ, વાળો વગેરે દ્રવ્યો તથા વલ્લીપંચમૂલગણુ, કંટક-પંચમૂલગણુ, પિપ્પલ્યાદિગણુ, બૃહલ્યાદિગણુ, મુષ્કકાદિ-ગણુ, વચ્ચાદિગણુ, સુરસાદિગણુ અને આરગ્વધાદિગણુ આ સંક્ષેપમાં કહ્યું સંશમન કરનારો વર્ગ છે. ૧૩

વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ અને રોગીનું બળ તપાસીને
વૈદ્યે સંશોધન અને સંશમનરૂપ ઔષધ આપવું.

તત્ર સર્વાણ્યેવૌષધાનિ વ્યાધ્યગ્નિપુરુષબલાન્ય-
મિસર્માક્ષય વિદધ્યાત્ । તત્ર વ્યાધિબલાદધિકમૌ-
ષધમુપયુક્તં તમુપશમય વ્યાધિ વ્યાધિમન્યમા-
વહતિ । અગ્નિબલાદધિકમજીર્ણં વિષ્ટમ્ય વા પ-
ચ્યતે । પુરુષબલાદધિકં ગ્લાનિમૂર્છામદાનાવહતિ
સંશમનમ્ । एवं સંશોધનમતિપાતયતિ । હીન-
મેશ્યો દત્તમર્કિંચિત્કરં ભવતિ । તસ્માત્સમમેવ
વિદધ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

૧૧ વૈદ્યે વ્યાધિના (દોષોના તથા રોગના), જઠ-
રાગ્નિના અને પુરુષના (શરીરના) બલનો વિચાર કરીને તે
પ્રમાણે ઔષધની યોજના કરવી. કેમકે જે વ્યાધિના
બલથી વધારે માત્રામાં-પ્રમાણમાં સંશમન ઔષધ આપ-
વામાં આવે તો તે એ રોગને મટાડીને બીજા રોગને
ઉત્પન્ન કરે છે, જઠરાગ્નિના બળથી વધારે માત્રામાં
આપવામાં આવે તો તે ઔષધ પચતું નથી અથવા
લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહીને પછી પચે છે. પુરુ-
ષના બલથી વધારે માત્રામાં આપવામાં આવ્યું હોય
તો સુસ્તી, મૂર્છા અને મદ ઉત્પન્ન કરે છે. એજ પ્રમાણે
જે સંશોધન પણ વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ અને પુરુષ એઓના
બળથી વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો ઉપર
પ્રમાણે જ નુકસાની કરે છે અને પુરુષના બલને બહુ
જ હાનિ પહોંચાડે છે. તેમ જ સંશમન અને સંશો-
ધન ઔષધો જે વ્યાધિના, જઠરાગ્નિના કે પુરુષના બલથી
ઓછા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો તે થોડો ગુણ
કરે છે અથવા નકામાં જાય છે એટલા માટે સંશમન
કે સંશોધન જે કોઈ ઔષધ આપવું હોય તે વ્યાધિ,
જઠરાગ્નિ અને રોગી પુરુષ એઓના બલને અનુસ-
રીને યોગ્ય પ્રમાણમાં જ આપવું વધારે કે ઓછા
પ્રમાણમાં આપવું નહીં. ૧૪

भवन्ति चात्र ॥

रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेद्दोषदुर्बलः ।

तस्मै दद्याद्भिषकप्राज्ञो दोषप्रचयावनं मृदु ॥ ૧૫ ॥

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥ ૧૬ ॥
स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।

भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥ ૧૭ ॥

૧૨ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે-સંશોધનથી
જ મટે એવા રોગમાં જે રોગી ઉપવાસ વગેરેથી નહીં
પણ દોષોથી દુર્બલ થયેલો હોય તો વિદ્વાન વૈદ્યે તેને
ગરમાળો વગેરે હલકું સંશોધન આપવું. પરંતુ જે રોગીને
કોઠો નરમ હોય અને દોષો પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી
ગયા હોય (બહાર નીકળવાને તૈયાર થયેલા હોય) તો
રોગીઓના બળ તરફ દષ્ટિ કરવી નહિ અર્થાત્ દોષોથી
તો શું પણ ઉપવાસ વગેરેથી દુર્બલ થયેલા રોગીઓને
પણ સંશોધન આપવું કેમકે જે દોષો પોતાની મેજે જ
ચલિત (બહાર નીકળવાને તૈયાર) થયેલા હોય અને
કોઠો મૃદુ-નરમ હોય તો રોગી અલ્પબલવાળો હોય
તો પણ તેને આપવામાં આવેલું ઔષધ રોગને મટાડ-
નારું થઈ પડે છે. ૧૫-૧૭

व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याञ्जलिरिष्यते ।

बिडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥ ૧૮ ॥

૧૩ વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ અને રોગી મધ્યમ બળવાળા
હોય તો કવાથની માત્રા સોળ તોલા અને ચૂર્ણની તથા
કલ્કની માત્રા એક તોલાભાર આપવી અને કલ્કની
યાત્રા પણ એક તોલાભાર આપવી. ૮ જે વ્યાધિ વગેરે
હીન બલવાળાં હોય તો એ માત્રા ઓછી કરવી અને
વ્યાધિ વગેરે ઉત્તમ બળવાળાં હોય તો માત્રા
વધારવી.) ૧૮

अध्याय ૪૦ મો.

द्रव्य, रस, गुण, वीर्य, विपाक विज्ञानीय (द्रव्य
तथा तेषां रहोला रस, गुण, वीर्य અને
विपाकना विज्ञानविषे).

ઉપક્રમ.

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयम-
ध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે;-હવે હું અહીંથી *દ્રવ્ય
રસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે
પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે
તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

‘द्रव्यञ्च भुज्ये’ એવું કેટલાએક આચાર્યોનું મત.

केचिदार्या भुवते ‘द्रव्यं प्रधानम्’ । कस्माच्च-
स्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो

* દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક આ પાંચ પદાર્થના
વિજ્ઞાન વિશે આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેથી આ
અધ્યાયનું નામ દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય છે.

યથાડડમે ફલે યે રસાદયસ્તે પક્કે ન સન્તિ । નિત્યત્વાચ્ચ નિત્યં હિ દ્રવ્યમનિત્યા ગુણા યથા કલ્કાદિપ્રવિભાગઃ સ ઇવ સમ્પન્નરસગન્ધો વ્યાપન્નરસગન્ધો વા ભવતિ । સ્વજાત્યવસ્થાનાચ્ચ યથા હિ પાર્થિવં દ્રવ્યમન્યભાવં ન ગચ્છત્યેવં શેષાણિ । પશ્ચેન્દ્રિયગ્રહણાચ્ચ પશ્ચભિરિન્દ્રિયૈર્ગૃહ્યતે દ્રવ્યં ન રસાદયઃ । આશ્રયત્વાચ્ચ દ્રવ્યમાશ્રિતા રસાદયો ભવન્તિ । આરમ્ભસામર્થ્યાચ્ચ દ્રવ્યાશ્રિત આરમ્ભો યથા વિદારિગિન્ધાદિમાહૃત્ય સંશ્રુઘ વિપચેદિત્યેવમાદિષુ ન રસાદિપ્વારમ્ભઃ । શાસ્ત્રપ્રમાણ્યાચ્ચ શાસ્ત્રે હિ દ્રવ્યં પ્રધાનમુપદેશે હિ યોગાનાં યથા માતુલુક્કાગ્નિમન્થૌ ચેતિ ન રસાદય ઉપદિશ્યન્તે । ક્રમાપેક્ષિત્વાચ્ચ રસાદીનાં રસાદયો હિ દ્રવ્યક્રમમપેક્ષન્તે યથા તરુણે તરુણાઃ સંપૂર્ણે સંપૂર્ણા ઇતિ । ઇકદેશસાધ્યત્વાચ્ચ દ્રવ્યાણામેકદેશનાપિ વ્યાધયઃ સાધ્યન્તે યથા મહાવૃક્ષક્ષીરેણેતિ તસ્માદ્દ્રવ્યં પ્રધાનં ન રસાદયઃ । કસ્માત્ નિરવયવત્વાત્ । દ્રવ્યલક્ષણં તુ ક્રિયાગુણવત્સમવાયિકાર ગમિતિ ॥ ૩ ॥

૨ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે, “દ્રવ્ય, રસ,* ગુણ,† વીર્ય,‡ અને વિપાક§ આમાં દ્રવ્ય પ્રધાન (મુખ્ય) છે, આ વિષયમાં પ્રથમ કારણ એ છે કે દ્રવ્ય એનું એ જ રહે છે પરંતુ રસ આદિ એકના એક રહેતા નથી. જેમ (આંખા વગેરેના) કાચા ફળમાં જે રસાદિક હોય છે તે (આંખા વગેરેના) પાકેલા ફળમાં હોતા નથી. ખીજું કારણ દ્રવ્ય નિત્ય છે અને ગુણો અનિત્ય છે. જેમકે કલક આદિ પદાર્થ એનો એ રહે છે પરંતુ તેમાં રહેલા રસ, ગંધ અમુક સમય સૂધી સારા રહે છે અને અમુક સમય પછી બગડી જાય છે. ત્રીજું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય પોતાની પાર્થિવાદિ જાતિમાં જ રહે છે ખીજી જાતિને પ્રાપ્ત થતું નથી. (જેમકે પૃથ્વી સંબંધી દ્રવ્ય પૃથ્વી સંબંધવાળું જ રહે છે પરંતુ જળ સંબંધી, અગ્નિ

* મધુર, અમ્લ (ખાટો) કટુ (તીખો) તિક્ત (કડવો) લવણ (ખારો) અને કષાય (કસાયલો) આ છ રસ છે.

† શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સ્પૃશ્ય, મદ, તીક્ષ્ણ, ગુરુ, લઘુ, પિચ્છિલ (ચીકણું) વિશદ, શ્લેષ્ણુ, પરુષ, કઠિન, મૃદુ, દ્રવ, સાંદ્ર, સ્થિર, સાર, સ્થૂલ, અને સૂક્ષ્મ આ વીસ ગુણો છે.

‡ ઉપર કહેલા ગુણોમાંના પ્રથમ શીતથી લઈને તીક્ષ્ણ સૂક્ષ્મના આઠ ગુણ વીર્ય કહેવાય છે. ગુણમાં અને વીર્યમાં ફરક છે. જે ગુણ આમળામાં છે તેજ ગુણ હરડેમાં પણ છે પરંતુ આમળું શીતવીર્ય છે અને હરડે ઉષ્ણવીર્ય છે. વળી જે કાર્ય દ્રવ્ય, રસ, ગુણ અને વિપાક કરી શકતા નથી તે કાર્ય વીર્ય કરે છે.

§ દ્રવ્ય પરિપાક સમયે પોતાના સ્વાભાવિક રસનો ત્યાગ કરીને રસાંતર થઈ જાય છે તે વિપાક કહેવાય છે.

સંબંધી, વાયુ સંબંધી કે આકાશ સંબંધી થાતું નથી અને એ પ્રમાણે જ ખીજાં દ્રવ્યો પણ પોતાના સંબંધનો ત્યાગ કરતાં નથી) એથું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય પાંચે ઈદ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે છે (જાણી શકાય છે) પરંતુ રસ આદિ પાંચે ઈદ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકતા નથી.—જાણી શકાતા નથી. પરંતુ જહ્વા ઈદ્રિયથી જ ગ્રહણ થઈ શકે છે પાંચમું કારણ દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. (દ્રવ્ય રસાદિકનો આશ્રય કરીને રહેતું નથી.) છઠ્ઠું કારણ કલક તથા કવાથ વગેરેની બનાવટ પણ દ્રવ્યોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. પરંતુ રસાદિકના આશ્રયથી કરવામાં આવતી નથી. જેમકે શાલીપર્ણી આદિ ઔષધને કુટીને તેમાંથી ઔષધો તૈયાર કરવામાં આવે છે. કંઈ રસાદિકને કુટીને તેમાંથી ઔષધ બનાવવામાં આવતાં નથી. સાતમું કારણ એ છે કે;—શાસ્ત્રમાં પણ તે તે યોગોના ઉપદેશમાં દ્રવ્યોનાં જ નામ આપેલાં છે પરંતુ રસાદિકનાં નામો કહેલાં નથી. જેમકે અમુક યોગમાં ખીજેરાંને અને અરણીને મિશ્રિત કરવાં, અમુક યોગમાં અમુક દ્રવ્યોને એકઠાં કરવાં ઇલાદિ લખ્યું છે પરંતુ અમુક યોગમાં અમુક રસોને, અમુક ગુણોને, અમુક વીર્યોને, કે અમુક વિપાકોને મિશ્રિત કરવા એમ કહ્યું નથી. આઠમું કારણ એ છે કે;—રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકને દ્રવ્યના ક્રમની અપેક્ષા રહે છે પરંતુ દ્રવ્યને એઓના ક્રમની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમકે દ્રવ્ય તરુણ (નવું) હોય છે ત્યારે રસાદિક તરુણ (નવા) હોય છે અને દ્રવ્ય સંપૂર્ણ હોય છે ત્યારે રસાદિક પણ સંપૂર્ણ હોય છે. નવમું કારણ એ છે કે;—દ્રવ્યનો એક ભાગ અમુક વ્યાધિઓને મટાડે છે પરંતુ રસનો, ગુણનો, વીર્યનો કે વિપાકનો અમુક ભાગ કાઈ વ્યાધિને મટાડતો નથી. જેમકે શેરના એક ભાગરૂપ દુધથી વ્યાધિ મટે છે પરંતુ રસાદિકના અમુક ભાગથી વ્યાધિ મટતો નથી. કારણ કે રસાદિક અવયવ વિનાના—ભાગ વિનાના છે. માટે દ્રવ્ય પ્રધાન (મુખ્ય) છે. રસાદિક પ્રધાન—મુખ્ય નથી. કારણ કે તેઓ અવયવ વિનાના—આકાર વિનાના છે. જે ક્રિયાઓવાળું હોય, જે ગુણોવાળું હોય, અને ઘટ પટાદિક પદાર્થોમાં સમવાયી કારણરૂપે જે રહેલું હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. આ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. ૩

‘રસજ પ્રધાન છે’ આનું કેટલાએક આચાર્યોનું મત.

નેત્યાહુરન્યે । રસાસ્તુ પ્રધાનં । કસ્માદાગમાદાગમો હિ શાસ્ત્રમુચ્યતે શાસ્ત્રે હિ રસા અધિકૃતાઃ યથા રસાયત્ત આહાર ઇતિ તસ્મિન્ન પ્રાણાઃ । ઉપદેશાચ્ચ । ઉપદિશ્યન્તે હિ રસા યથા મધુરામ્લલવણા વાતં શમયન્તિ । અનુમાનાચ્ચ રસેન હાનુર્માયતે દ્રવ્યં યથા મધુરમિતિ । ઋષિવચનાચ્ચ ઋષિવચનં વેદો યથા કિંચિદિજ્યાર્થ મધુરમાહરેદિતિ । તસ્માદ્રસાઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૪ ॥

૩ ખીજા આચાર્યો કહે છે કે 'દ્રવ્ય પ્રધાન છે' એમ કહેવું ઠીક નથી. રસોજ પ્રધાન (મુખ્ય) છે. શા માટે? આગમમાં રસોને પ્રધાન કહ્યા છે માટે, આગમને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં રસોને પ્રધાનપણાથી-મુખ્યપણાથી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે:-આહાર રસોને આધીન છે અને પ્રાણો આહારને આધીન છે. ખીજું કારણ શાસ્ત્રમાં રસોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે 'મધુર, અમ્લ, અને લવણ રસો વાયુને શાંત કરે છે. ત્રીજું કારણ અનુમાન છે. જેમ કે અમુક રસ ઉપરથી અમુક દ્રવ્યનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. જેમકે મધુર રસ ઉપરથી અમુક દ્રવ્ય મધુર છે. ચોથું કારણ ઋષિનાં વચન છે. ઋષિનાં વચન એટલે વેદ. જેમકે વેદમાં કહ્યું છે કે 'યજ્ઞ કરવા માટે થોડોક મધુર રસ લાવવો.' આવાં કારણોથી રસો પ્રધાન મુખ્ય છે. ૪

ગુણોની પ્રધાનતા બુદ્ધિ લખવાની જરૂર નથી.

રસેષુ ગુણસંજ્ઞા । રસલક્ષણમન્યત્રોપદેક્ષ્યામઃ ॥૫॥

૪ રસોનું જ નામ ગુણ છે. તેથી રસોનાં પ્રધાન-પણાના વાદની પેઠે જ ગુણની પ્રધાનતાનો વાદ પણ સમજી લેવો. રસનાં લક્ષણનો ખીજો ટુકાણો-રસવિશેષ-પવિજ્ઞાનીય નામના ૪૨મા અધ્યાયમાં ઉપદેશ કરીશું. ૫ વીર્યજ પ્રધાન છે આમ કેટલાએક આચાર્યોનું મત.

નેત્યાહુરન્યે । વીર્ય પ્રધાનમિતિ । કસ્માત્તદ્વશે-
નોષધકર્મનિષ્પત્તેઃ । હૈષધકર્માણ્યુર્ધ્વાઘોમાગો-
મયમાગસંશોધનસંશમનસંગ્રાહકાગ્નિદીપનપ્રીડ-
નલેખનવૃહણરસાયનવાર્જીકરણશ્વયથૂકરવિલય-
નદહનદારણમાદનપ્રાણવિષપ્રશમનાનિ વીર્યપ્રા-
ધાન્યાદ્ભવન્તિ । તદ્વ ચ વીર્ય દ્વિવિધમુષ્ણં શીતં
ચાગ્નીષોમીયત્વાજ્જગતઃ । કેચિદ્વિધમાહુરુષ્ણં
શીતં ક્ષિગ્ધં રુક્ષં વિશદં પિચ્છિલં મૃદુ તીક્ષ્ણંચતિ ।
પ્રતાનિ વીર્યાણિ સ્વબલગુણોત્કર્ષાદ્રસમભિભૂયાત્મ-
કર્મ કુર્વન્તિ । યથા તાવન્મહત્પન્નમૂલં કષાયં
તિક્તાનુરસં વાતં શમયેદુષ્ણવીર્યત્વાત્તથા કુલત્થઃ
કષાયઃ કટુકઃ પલાણ્ડુઃ સ્નેહમાવાચ્ચ । મધુર
શ્ચેશ્ચુરસો વાતં વર્ધયાતિ શીતવીર્યત્વાત્ । કટુકા
પિષ્પલી પિત્તં શમયતિ મૃદુશીતવીર્યત્વાદમ્લમા
મલકં લવણં સૈન્ધવં ચ । તિક્તા કાકમાચી પિત્તં
વર્ધયત્યુષ્ણવીર્યત્વાન્મધુરા મત્સ્યાશ્ચ । કટુકં
મૂલકં શ્લેષ્માણં વર્ધયતિ ક્ષિગ્ધવીર્યત્વાત્ । અમ્લં
કપિત્થં શ્લેષ્માણં શમયતિ રુક્ષવીર્યત્વાન્મધુરં
ક્ષૌદ્રં ચ । તદેતન્નિદર્શનમાત્રમુક્તમ્ ॥ ૬ ॥

भवन्ति चात्र ॥

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ७

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

तैक्ष્ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्કર્મकारिणः ॥ ૮ ॥

ये रसाः શ્લેષ્મશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।

સ્નેહગૌરવશૈત્યાનિ બલાસં વર્ધયન્તિ તે ॥ ૯ ॥

તસ્માદ્વીર્ય પ્રધાનમિતિ ।

૫ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે રસ પ્રધાન નથી. પણ વીર્ય પ્રધાન છે. કારણ કે? ઔષધોનાં કર્મોની સિદ્ધિ વીર્યને લીધે થાય છે. આ ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં ઔષધોનાં વમન, વિરેચન, ઉભય ભાગનું સંશોધન (વમન તથા વિરેચન) સંશમન, સંગ્રહણ (ગ્રાહી કર્મ) અગ્નિદીપન, પ્રીડન (દખાવવું) લેખન (દોષોને ઉખેડીને તથા ખોત-રીને પાતળા કરવા તે) યૌહણ (શરીરને પુષ્ટ કરવું તે) રસાયન (રસાદિક સાત ધાતુઓને સરખા કરીને પુષ્ટ કરવા તે). વાજકરણ, શ્વયથુકરણ (સોજો લાવવો તે) વિલયન (સોજને નરમ પાડવો તે) દહન (ખાણવું) દારણ (ચીરવું) મદ વદાવવો, પ્રાણ હરવા, ત્રિપતું શમન કરવું ઇલાદિ કર્મ વીર્યના પ્રાધાન્યથી થાય છે. તે વીર્ય એ પ્રકારનું છે. ઉષ્ણ અને શીત. કારણ કે સર્વ જગત્ અગ્ન્યાત્મક અને સોમાત્મક છે. કેટલાએક આચાર્ય ઉષ્ણ, શીત, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, વિશદ, પિચ્છિલ, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એ રીતે આઠ પ્રકારનું વીર્ય માને છે. આ વીર્યો પોતાના બળના અને પોતાના ગુણોના ઉકર્ષથી રસનો પરાભવ કરીને પોતાનું કર્મ કરે છે. જેમ યૌહત્પંચમૂળ ગણ તૂરા રસવાળો છે અને તેમાં કડવો રસ ગૌણ છે. તેથી તે વાયુને વધારનાર હોવો જોઈએ છતાં ઉષ્ણ વીર્યને લીધે વાયુને શાંત કરે છે. કળથી તૂરા રસવાળો, અને ડુંધળી (કાંદા) તીખા રસવાળો હોવાથી વાયુને વધારનારી હોવી જોઈએ, તથાપિ તે ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ વીર્યવાળો હોવાથી વાયુને શાંત કરે છે. શેરડીનો રસ મધુર હોવાથી વાયુને પ્રતિપક્ષી હોવો જોઈએ, છતાં શીત વીર્ય હોવાથી વાયુને વધારે છે. પીપળ, તીખી, આમળું ખાટું, અને સૈંધવ આરો હોવાથી પિત્તને વધારનારાં હોવાં જોઈએ છતાં મૃદુ અને શીત વીર્યવાળાં હોવાથી તેઓ પિત્તનું શમન કરે છે. પિલુડી કડવી હોવાથી અને માંછલા મધુર હોવાથી પિત્તનાં અનુકૂલ હોવાં જોઈએ. છતાં ઉષ્ણ વીર્યને લીધે પિત્તને વધારે છે. મોટા મૂળા, તીખા હોવાથી કફનો નાશ કરનારા હોવા જોઈએ છતાં સ્નિગ્ધ વીર્યવાળા હોવાથી કફની વૃદ્ધિ કરે છે. કોઈ ખાટું અને મધ મધુર હોવાથી કફને વધારનારા હોવાં જોઈએ છતાં પણ રક્ષ વીર્યવાળાં હોવાથી કફનો નાશ કરે છે. આ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે દિગ્પ્રદર્શન માત્ર છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે. વાતનું શમન કરનારા જે રસો છે તેઓમાં જો રુક્ષપણું, લઘુપણું, અને શીતળતા હોય તો તેઓ વાયુને હણી શકે નહિ. જે રસો પિત્તનું શમન કરનારા

હોય તે રસોમાં બે તીક્ષ્ણતા, ઉષ્ણતા; અને લઘુતા હોય તો તેઓ પિત્તનું શમન કરી શકતા નથી. જે રસો કફનું શમન કરનારા છે તે રસોમાં બે સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા, અને શીતલતા હોય તો તેઓ કફને વધારે છે. તે માટે વીર્ય પ્રધાન છે. ૬-૯

‘વિપાક પ્રધાન’ છે આમ કેટલાએક આચાર્યોનું મત

નેત્યાહુરન્યે । વિપાકઃ પ્રધાનમિતિ કસ્માત્સ-
મ્યહિન્ધ્યાવિપાકત્વાદિહ સર્વદ્રવ્યાણ્યમ્યવહતાનિ
સમ્યહિન્ધ્યા વિપક્વાનિ ગુણં દોષં વા જનયન્તિ ।
તત્રાહુરન્યે પ્રતિરસં પાક ઇતિ । કેચિન્નિવિધમિ-
ચ્છન્તિ મધુરમમ્લં કટુકં ચેતિ । તત્તુ ન સમ્ય-
મ્ભૂતગુણાદાગમાઘ્ચામ્લો વિપાકો નાસ્તિ પિત્તં હિ
વિદગ્ધમમ્લતામુપૈત્યન્નેર્મન્દત્વાત્ । યદ્યેવં લવણોઽ-
પ્યન્યઃ પાકો ભવિષ્યતિ શ્લેષ્મા હિ વિદગ્ધો લવ-
ણતામુપૈતિ । મધુરો મધુરસ્યામ્લોઽમ્લસ્યૈવં સ-
વૈવામિતિ કેચિદાહુર્દેશાન્તં ચોપદિશન્તિ, -યથા
તાવત્ક્ષીરં સ્થાલીગતમભિપચ્યમાનં મધુરમેવ સ્યા-
દ્યથા વા શાલિયવમુદ્રાદયઃ પ્રકીર્ણાઃ સ્વભાવમુ-
ત્તરકાલેઽપિ ન પરિત્યજન્તિ તદ્વદિતિ । કેચિદ્-
દન્ત્યબલવન્તો બલવતાં વશમાયાન્તીત્યેવમનવ-
સ્થિતિસ્તસ્માદસિદ્ધાન્ત ઇષઃ । આગમે હિ દ્વિવિધ
પૈવ પાકો મધુરઃ કટુકશ્ચ । તયોર્મધુરાશ્ચો ગુરુઃ
કટુકાશ્ચો લઘુરિતિ । તત્ર પૃથિવ્યસેજોવાચ્ચા-
કાશાનાં દ્વૈવિધ્યં ભવતિ ગુણસાધર્મ્યાદુરુતા લ-
ઘુતા ચ । પૃથિવ્યાપશ્ચ ગુર્યઃ શેષાણિ લઘૂનિ
તસ્માદ્દિવિધ પૈવ પાક ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

૬ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે દ્રવ્ય, રસ અને વીર્ય પ્રધાન નથી પરંતુ વિપાક પ્રધાન છે. કારણ કે સમ્યકવિપાક અને મિથ્યાવિપાક આ બે મુખ્ય છે. આ- ઘલાં સર્વ દ્રવ્યો સમ્યક વિપાકને પામે છે તો ગુણુ કરે છે અને મિથ્યા વિપાકને પામે છે તો દોષ (વિકાર) ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિષયમાં કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે પ્રત્યેક રસનો બુદ્ધો બુદ્ધો વિપાક થાય છે ભારે કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે;-મધુર અમ્લ (ખાટો) અને કટુ (તીખો) આમ ત્રણ જ વિપાક થાય છે. પરંતુ આ ત્રણ વિપાકો માનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે મહાભૂતોના ગુણોનો તથા શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં અમ્લ વિપાક થાતો જ નથી. પરંતુ અગ્નિ મંદ હોવાથી પિત્ત વિદગ્ધ થઈને અમ્લપણુને (ખાટાંપણુને) પામે છે. બે વિદગ્ધ થયેલા પિત્તના અમ્લપણુને વિપાક માનીએ તો બીજા લવણુ (ખારો) વિપાક પણ માનવો જોઈએ. કારણ કે વિદગ્ધ થયેલો કફ લવણુપણુને પામે છે. મધુરનો મધુર, અને અમ્લનો અમ્લ વિપાક થાય છે. આ રીતે સર્વે રસોના પોતાના જેવા જ વિપાકો થાય છે. આમ

કેટલાએક આચાર્યો કહે છે અને દષ્ટાંત પણ આપે છે. જેમ કડાઈમાં દુધને નાખીને તેને ઉકાળીએ છીએ ત્યારે છેવટ સૂધી દુધ મધુર જ રહે છે. તેમજ ચોખા, જવ, અને મગ આદિ, ધાન્યો ધરતીમાં વવાયા છતાં ઉત્તર કાળમાં પણ પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરતાં નથી. તેમ જ રસો જઠરાગ્નિથી થતી પરિપાક અવસ્થામાં પણ પોતાના મધુરાદિક સ્વભાવને છોડતા નથી. કેટ- લાએક આચાર્યો કહે છે કે;-નિર્બળ રસો બળવાન રસોને આધીન થાય છે માટે વિપાકને માટે આ મત સિદ્ધાંતરૂપ નથી. શાસ્ત્રમાં તો બે *પ્રકારના જ વિપાક કહ્યા છે. મધુરવિપાક અને કટુકવિપાક. એમાં મધુર- વિપાક ભારે છે અને કટુકવિપાક હલકો છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ મહાભૂતોના ગુણોને અનુસરીને વિપાકમાં ગુરુતા અને લઘુતા (ભારેપણું હલકાપણું) થાય છે. પૃથ્વી તથા જળ આ બે ભૂતો ગુરુ (ભારે) છે. અને બીજાં ત્રણ ભૂતો લઘુ (હલકાં) છે તેને લઈને વિપાકમાં ગુરુતા લઘુતા થાય છે અને તેથી (વિ)પાક બે જ પ્રકારનો છે. ૧૦

भवन्ति चात्र ॥

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः ।

निवर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ ૧૧ ॥

तेजोऽનिलाकाશगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

निवर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ ૧૨ ॥

૭ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે;-પાકવા લાગેલા પદાર્થોમાંના જે પદાર્થોમાં પૃથ્વીના અને જલના ગુણો અધિક હોય છે તે પદાર્થોનો વિપાક મધુર થાય છે અને જે પદાર્થોમાં તેજના, વાયુના અને આકાશના ગુણો અધિક હોય છે તે પદાર્થોનો વિપાક કટુક થાય છે. ૧૧-૧૨

धन्वंतरिना भतमां ‘द्रव्य, रस, वीर्यं અને વિપાક’

આ ચારેય પ્રધાન છે અને ચારમાં

પણુ દ્રવ્ય પ્રધાન છે.

पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः ।

चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ ૧૩ ॥

તદ્વ્યમાત્મના કિંચિક્લિચ્છીર્યેણ સેવિતમ્ ।

किंचिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ૧૪

પાકો નાસ્તિ વિના વીર્યાદ્વીર્યં નાસ્તિ વિના રસાત્

रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ૧૫

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम् ।

अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः ॥ ૧૬ ॥

* વિપાક ગુરુ અને લઘુ એમ બે પ્રકારનો કેવી રીતે થઈ શકે? વિપાક એટલે રસનો પરિણામવિશેષ આવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. રસ જલનો ગુણુ છે અને જલ ગુરુ છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે માટે ગુરુ અને લઘુ એમ બે વિપાક કેવી રીતે થાય છે? તેના ઉત્તરમાં ઉત્તર સૂચ્ય કહે છે.

પાર્થિવ દ્રવ્યનું લક્ષણ.

તત્ર સ્થૂલસારસાન્દ્રમન્દસ્થિરચરગુરુકઠિન-
ગન્ધબહુલમાપત્કષાયં પ્રાયશો મધુરમિતિ પાર્થિ-
વમ્ ॥ ૪ ॥

૩ જે દ્રવ્ય ગંદું, મળખૂત, ઘાટું, મંદ, સ્થિર, ખરસટ, ભારે (લાંબે સમયે પાકે તેવું) કઠણુ, ઘણા ગંધવાળું, જરાક તુરું અને ઘણે ભાગે મધુર હોય તે પાર્થિવ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૪

પાર્થિવ દ્રવ્યનાં કર્મ.

તત્સ્થૈર્યબલસજ્જાતોપચયકરં વિશેષતશ્ચાઘોગ-
તિસ્વભાવમિતિ ॥ ૫ ॥

૪ તે પાર્થિવ દ્રવ્ય સ્થિરતા આપે છે, યજ્ઞ આપે છે, કઠણુપાણું આપે છે, પુષ્ટિ કરે છે, અને વિશેષે કરીને નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોય છે. ૫

જલીય દ્રવ્યનાં લક્ષણ.

શીતસ્તિમિતસ્નિગ્ધમન્દગુરુસરસાન્દ્રમૃદુપિ-
ચ્છિલરસવહુલમાપત્કષાયામ્લલવણં મધુરરસપ્રા-
યમાપ્યમ્ ॥ ૬ ॥

૫ જે દ્રવ્ય શીતળ, આદ્રપટથી આચ્છન્ન થયેલા જેવું, સ્નિગ્ધ, મંદ, ભારે રસના આધિક્યવાળું, સર (મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનારું) ઘાટું, કોમળ, ચીકાસવાળું, જરાક તુરું, ખાટું અને ખારાસવાળું તથા જેમાં મધુર રસ વિશેષ હોય તે જલીય (જળસંબંધી) દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૬

જલીય દ્રવ્યનાં કર્મ.

તત્સ્નેહનપ્રહ્લાદનક્લેદનબન્ધનવિપ્યન્દનકરમિતિ ૭

૬ જલીય દ્રવ્ય સ્નિગ્ધતા આપે છે, સુખ આપે છે, આદ્રતા (ભીનાશ) કરે છે, ચૂર્ણ વગેરે છુટા પદાર્થને બાંધે છે, અને સાવ કરે છે. ૭

તૈજસ દ્રવ્યનું લક્ષણ.

ઉપ્પત્તીક્ષ્ણસૂક્ષ્મરૂક્ષચરલઘુવિશદં રૂપગુણબહુ-
લમાષદમ્લલવણં કટુકરસપ્રાયં વિશેષતશ્ચોર્ધ્વ-
ગતિસ્વભાવમિતિ તૈજસમ્ ॥ ૮ ॥

૭ જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં ગતિ કરનારું, રૂક્ષ, ખરસટ, હલકું, ચીકાસ વિનાનું, રૂપ ગુણના આધિક્યવાળું, જરા ખાટું તથા ખારું, ઘણા તીખા રસવાળું, અને વિશેષે કરીને ઉચે ગતિ કરવાના સ્વ-ભાવવાળું હોય તે તૈજસ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૮

તૈજસ દ્રવ્યનાં કર્મ.

તદ્દહનપચનદારણતાપનપ્રકાશનપ્રભાવર્ણકરમિતિ ૯

૮ તૈજસ દ્રવ્ય બાળે છે, પકાવે છે, ફાડી નાંખે છે, તપાવે છે, પ્રકાશ કરે છે અને પ્રભાને તથા પ્રકાશાદિક વર્ણને કરે છે. ૯

વાયવીય દ્રવ્યનું લક્ષણ.

સૂક્ષ્મરૂક્ષચરશિશિરલઘુવિશદં સ્પર્શબહુલમા-
પત્તિકં વિશેષતઃ કષાયમિતિ વાયવીયમ્ ॥ ૧૦ ॥

૮ જે દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, રૂક્ષ, ખરસટ, શીતળ, હલકું, ભિન્ન ભિન્ન અવયવોવાળું, ઘણા સ્પર્શવાળું, જરા કડકું, અને વિશેષે કરીને તુરા રસવાળું હોય તે વાયવીય દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૧૦

તદ્વૈશઘલાઘવગ્લપનવિરૂક્ષણવિચારણકરમિતિ ૧૧

૧૦ વાયવીય દ્રવ્ય અવયવોને છુટા છુટા કરે છે, હલકાઈ આપે છે, સ્ત્રીની આખતમાં હર્ષ રહેવા દેતું નથી, રૂક્ષપણું કરે છે, અને મનમાં અનેક વિકલ્પો કરાવે છે. ૧૧

આકાશીય દ્રવ્યનાં લક્ષણ.

શૂક્ષ્ણસૂક્ષ્મમૃદુવ્યવાયિવિવિક્તમવ્યક્તરસં શબ્દ-
બહુલમાકાશીયમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ જે દ્રવ્ય લાસું, સૂક્ષ્મ, કોમળ, (વિપની પેઠે તથા મઘની પેઠે) આખા શરીરમાં ફેલાયા પછી પાકનારું, નોખા નોખા અવયવોવાળું, અવ્યક્ત રસવાળું, અને ઘણા શબ્દવાળું હોય તે દ્રવ્ય આકાશીય (આકાશ સંબંધી) કહેવાય છે. ૧૨

આકાશીય દ્રવ્યનાં કર્મ.

તન્માર્દવસૌપિર્યલાઘવકરમિતિ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ આકાશીય દ્રવ્ય કોમળતા આપે છે, પદાર્થોમાં છિદ્રો કરે છે, તથા લઘુતા (હળવાપણું) કરે છે. ૧૩ જગતના સર્વ પદાર્થ ઔષધરૂપ છે તેના યુક્તિયુક્ત પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

અનેન નિદર્શનેન નાનાૌષધીભૂતં જગતિ કિંચિ-
દ્ભવ્યમસ્તીતિ કૃત્વા તં તં યુક્તિવિશેષમર્થં ચામિ-
સમીક્ષ્ય સ્વવીર્યગુણયુક્તાનિ દ્રવ્યાણિ કર્મકરાણિ
ભવન્તિ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ આ ઉદાહરણ ઉપરથી જગતમાં કોઈ પણ દ્રવ્ય ઔષધ ન હોય એવું નથી. આવો વિચાર કરી રોગોનું અવલોકન કરીને તેઓના ઉપર ઘાંટ, સ્વરસ વગેરે જુદા જુદા ઔષધોની યોજના કરવામાં આવે તો પોતાના વીર્ય તથા ગુણવાળી ઔષધીઓ પોતાનું કર્મ કરે છે. ૧૪

દ્રવ્યના કાળ, કર્મ, વીર્ય, અધિકરણ,

ઉપાય અને ફળ.

તાનિ યદા કુર્વન્તિ સ કાલઃ । યત્કુર્વન્તિ
તત્કર્મ । યેન કુર્વન્તિ તદ્વીર્યમ્ । યત્ર કુર્વન્તિ
તદધિકરણમ્ । યથા કુર્વન્તિ સ ઉપાયઃ । યન્નિ-
ષ્ણાદયતિ તત્ફલમિતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ એ દ્રવ્યો જે સમયમાં કર્મ કરે છે તે તેનો

સમય કહેવાય છે. જે કરે છે તે કર્મ કહેવાય છે, જેનાથી કર્મ થાય છે તે વીર્ય કહેવાય છે, જેના વિશે કર્મ કરવામાં આવે છે તે અધિકરણ કહેવાય છે. જે પ્રમાણે (કલ્કાદિકથી) કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઉપાય કહેવાય છે અને જેને (આરોગ્ય કે અનારોગ્યને) ઉત્પન્ન કરે છે તે ક્ષણ કહેવાય છે. ૧૫

વિરેચન દ્રવ્યોની પરીક્ષા.

તत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि
पृथिव्यापो गुर्व्यो गुरुत्वाद्ધोगच्छन्ति तस्माद्वि-
रेचनमધोगुणभૂयિष्ठમनुમાનાत् ॥ ૧૬ ॥

૧૫ જે દ્રવ્યોમાં પૃથ્વીના અને પાણીના ગુણ અધિક હોય છે તે દ્રવ્યો વિરેચન કરાવનારાં હોય છે. કારણ કે પૃથ્વી અને જળ ભારે હોય છે, અને ભારેપણાને લીધે નીચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે. વિરેચન દ્રવ્યો પણ નીચે ગતિકરવારૂપી ગુણથી અત્યંત યુક્ત હોય છે તેથી તે પૃથ્વીના અને જળના અધિક ગુણ-વાળાં હોવાં જોઈએ આમ અનુમાન થાય છે. ૧૬

વમન દ્રવ્યોની પરીક્ષા.

वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि
लघू लघुत्वाच्च तावूर्ध्वमुत्तिष्ठतस्तस्माद्वમनमप्यू-
र्ध्वगुणभૂयिष्ठमुક્તम् ॥ ૧૭ ॥

૧૬ જે દ્રવ્યોમાં અગ્નિના અને વાયુના ગુણ અધિક હોય છે તે દ્રવ્યો વમન કરાવનારાં હોય છે. કારણ કે અગ્નિ તથા વાયુ હલકા છે, અને હલકાપણાને લીધે તે ઉંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે. વમન કરાવનારાં દ્રવ્યો પણ ઉંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં છે તેથી તેઓ અગ્નિના અને વાયુના અધિક ગુણવાળાં હોવાં જોઈએ. ૧૭

ઉભયગુણવાળાં દ્રવ્યની પરીક્ષા.

उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागम् । आकाशगुण-
भूयिष्ठं संशमनम् । संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठम-
निलस्य शोषणात्मकत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयि-
ष्ठम् । लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठम् । बृहणं पृथि-
व्यम्बुगुणभूयिष्ठम् ॥ ૧૮ ॥

પવમૌષધકર્માપ્યનુમાનાત્સાધયેત્ ॥ ૧૯ ॥

૧૭ જે દ્રવ્યોમાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર ગુણ અધિક હોય છે, તે વમન તથા વિરેચન ઉભય કર્મ કરે છે. સંશમન દ્રવ્યોમાં આકાશના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ અને સંગ્રાહક (મળને રોકનારા) દ્રવ્યોમાં વાયુના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ, કારણ કે શોષણ કરવું એ વાયુનું કર્મ છે. દીપન દ્રવ્યોમાં અગ્નિના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ. લેખન દ્રવ્યોમાં (કફને તથા મેદને ઉખેડી, ખોતરીને પાતળા કરનારા

દ્રવ્યોમાં) વાયુના તથા અગ્નિના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ બુંહણ દ્રવ્યોમાં (પુષ્ટિ આપનારા દ્રવ્યોમાં) પૃથ્વીના તથા જળના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે અનુમાનથી ઔષધનાં કર્મોને જાણવાં. ૧૮-૧૯

કયું દ્રવ્ય કયું કર્મ કરે છે ?

भवन्ति चात्र ॥

भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ।

भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् २૦

खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम् ।

वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥ ૨૧ ॥

आग्नेयमेव यद्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ।

वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्धते ॥ ૨૨ ॥

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितम् ।

द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ૨૩

૧૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે;—પાર્થિવ, તૈજસ, તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી વાયુ તુરત શાંતિ પામે છે, પાર્થિવ, આપ્ય, અને વાયવીય દ્રવ્યોથી પિત્ત તુરત શાંતિને પામે છે અને આકાશીય, તૈજસ તથા વાયવીય દ્રવ્યોથી કફ તુરત શાંતિને પામે છે. આકાશીય અને વાયવીય દ્રવ્યોથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે, તૈજસ દ્રવ્યોથી પિત્ત વૃદ્ધિ પામે છે, અને પાર્થિવ તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી કફ વૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રમાણે અનુમાનથી પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં જે જે અધિક ગુણ હોય છે તેનો નિશ્ચય થાય છે. વૈદ્યે એક, બે અથવા તો ઘણા દોષોને જાણ્યા પછી તેના ઉપર એક, બે અથવા તો ઘણાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો. ૨૦-૨૩

वीर्योमां लूतसंभंधी गुणानो निर्णय.

તत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्ध-
रूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णा-
वाग्नेयौ । शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । पृथि-
व्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । तोयाकाशगुणभूयिष्ठं
मृदुत्वम् । वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् । क्षितिसमी-
रणगुणभूयिष्ठं वैशद्यम् ॥ ૨૪ ॥

૧૯ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, મૃદુ, તીક્ષ્ણ, પિચ્છિલ અને વિશદ આ આઠનું વીર્ય નામ છે. તેઓમાં તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ ગુણમાં અગ્નિના ગુણ અધિક છે, શીત અને પિચ્છિલ એ બે ગુણમાં જળના ગુણ અધિક છે, સ્નિગ્ધ ગુણમાં પૃથ્વીના અને જળના ગુણ અધિક છે, મૃદુ ગુણમાં જળના તથા આકાશના ગુણ અધિક છે, રૂક્ષ ગુણમાં વાયુના ગુણ અધિક છે અને વિશદ ગુણમાં પૃથ્વીના તથા વાયુના ગુણો અધિક હોય છે. ૨૪

विपाकेमां लूताना गुणानो निर्णय.

गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ ॥ ૨૬ ॥

૨૦ ગુરુતાવાળા મધુર વિપાકમાં પૃથ્વીના તથા જળના

ગુણુ અધિક છે. અને લઘુતાવાળા કટુવિપાકમાં તેજના, વાયુના, તથા આકાશના ગુણુ અધિક છે. આ વાત (૪૦ માં અધ્યાયમાં) કહી છે. ૨૫

કયું વીર્ય ક્યા દોષને હણે છે?

તન્નોષ્ણસ્નિગ્ધૌ વાતઘૌ । શીતમૃદુપિચ્છલાઃ
પિત્તઘ્નાઃ । તીક્ષ્ણરૂક્ષવિશદાઃ શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૧ તે વીર્યોમાંથી ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ વીર્ય વાયુને હણે છે, શીત, મૃદુ અને પિચ્છલ વીર્ય પિત્તને હણે છે, અને તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ તથા વિશદ વીર્ય કફને હણે છે. ૨૬

કયો વિપાક ક્યા દોષને હણે છે?

ગુરુપાકો વાતપિત્તઘ્નઃ । લઘુપાકઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ ૨૭

૨૨ ગુરુવિપાક (મધુર વિપાક) વાયુને તથા પિત્તને હણે છે, અને લઘુવિપાક (કટુવિપાક) કફને હણે છે. ૨૭

વીર્યો કેવી રીતે જાણી શકાય?

તેષાં મૃદુશીતોષ્ણાઃ સ્પર્શગ્રાહ્યાઃ । પિચ્છિલ-
વિશદૌ ચક્ષુઃસ્પર્શાભ્યામ્ । સ્નિગ્ધરૂક્ષૌ ચાક્ષુષૌ ।
તીક્ષ્ણો ઘ્રાણદુઃસ્વોત્પાદનેન ॥ ૨૮ ॥

૨૩ મૃદુ, શીત, અને ઉષ્ણ આ ત્રણ વીર્ય સ્પર્શ કરવાથી જાણી શકાય છે, પિચ્છિલ અને વિશદ નેત્રથી તથા સ્પર્શથી જાણી શકાય છે, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ અક્ષુપથી જાણી શકાય છે, અને તીક્ષ્ણ વીર્ય નાકમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી જાણી શકાય છે. ૨૮

વિપાકો કેવી રીતે જાણી શકાય?

ગુરુપાકઃ સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્રતયા કફોત્ક્રેશોન ચ ।

લઘુર્બદ્ધવિષ્મૂત્રતયા મારુતકોપેન ચ ॥ ૨૯ ॥

૨૪ ગુરુવિપાક વિષ્ણી તથા મૂત્રની વિશેષ પ્રવૃત્તિ થવા ઉપરથી અને કફનાં ઉત્કેલશથી (તેના સ્થાનમાંથી છુટા પડવાથી) જાણવામાં આવે છે, અને લઘુવિપાક વિષ્ણી તથા મૂત્રની કબજિયત થવાથી અને વાયુના પ્રકોપથી જાણવામાં આવે છે. ૨૯

તુલ્ય રસવાળા દ્રવ્યોમાં પાર્થિવત્વાદિકની પરીક્ષા.

તન્ન તુલ્યગુણેષુ ભૂતેષુ રસવિશેષમુપલક્ષયેત્ ।

તદ્વથા મધુરો ગુરુશ્ચ પાર્થિવઃ । મધુરઃ સ્નિગ્ધ-
શ્ચાપ્ય ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

૨૫ સમાન ગુણુવાળા દ્રવ્યોમાં તેઓના પાર્થિવત્વાદિકની પરીક્ષા તેના રસ ઉપરથી કરવી. જેમકે;—મધુરતાવાળા જે પદાર્થોમાં જે પદાર્થ મધુરતાની સાથે ગુરુ હોય તેને પાર્થિવ જાણવો. અને જે પદાર્થ મધુરતાની સાથે સ્નિગ્ધ હોય તેને જલીય જાણવો. ૩૦

દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા દ્રવ્યના ઉપયોગથી થાય છે.

ભવતિ ચાત્ર ॥

ગુણા ય ઉક્તા દ્રવ્યેષુ શરીરેષ્વપિ તે તથા ।

સ્થાનવૃદ્ધિક્ષયાસ્તસ્માદ્દેહિનાં દ્રવ્યહેતુકાઃ ॥ ૩૧ ॥

૨૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે; જે ગુણો દ્રવ્યોમાં કહેવામાં આવ્યા છે તે ગુણો પ્રાણીઓના શરીરોમાં પણ તે પ્રમાણે જ છે. તે માટે દેહધારી પ્રાણીઓના દોષોની ધાતુઓની, અને અગ્નિની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા દ્રવ્યોનો જે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે થાય છે. ૩૧

—***—

અધ્યાય ૪૨ મો.

*રસવિશેષવિજ્ઞાનીય (મધુરાદિક રસોના ભેદો રસોના ગુણો તથા રસાશ્રિત દ્રવ્યોનું વર્ણન)

ઉપક્રમ.

અયાતો રસવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'રસવિશેષવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

રસ જળનો ગુણુ છે.

આકાશપવનદહનતોયભૂમિષુ યથાસંસ્થમેકો-
ત્તરપરિવૃદ્ધાઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસન્ધાઃ । તસ્માદાપ્યૌ
રસઃ । પરસ્પરસંસર્ગાત્પરસ્પરાનુગ્રહાત્પરસ્પરાનુ-
પ્રવેશાશ્ચ સર્વેષુ સર્વેષાં સાન્નિધ્યમસ્ત્યુત્કર્ષાપ-
કર્ષાત્તુ ગ્રહણમ્ ॥ ૩ ॥

૨ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીના ગુણુ છે પરંતુ તે પાંચ ભૂતોના ગુણો ઉત્તરોત્તર ભૂતોમાં વૃદ્ધિ પામેલા જોવામાં આવે છે. તે માટે રસ એ જળનો ગુણુ છે. દ્રવ્યોમાં પાંચ મહાભૂતોને પરસ્પરનો—એક બીજાનો સંસર્ગ (સંબંધ) છે, તેઓ પરસ્પર અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરે છે અને પરસ્પરમાં અનુપ્રવેશ કરે છે તે ઉપરથી સવ દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોનું સાન્નિધ્ય (સામીપ્ય) છે. છતાં પણ આકાશાદિ ભૂતોની અધિકતા ઉપરથી અને ન્યૂનતા ઉપરથી શબ્દાદિકની અધિકતાને અને ન્યૂનતાને ગ્રહણ કરી લેવી (જાણવી). ૩

રસના છ પ્રકાર અને તેના ત્રેસઠ પ્રકાર.

સ સ્વલવાપ્યો રસઃ શેષભૂતસંસર્ગાદ્વિદ્ગ્ધઃ ષોઢા
વિભજયતે । તદ્વથા । મધુરોઽસ્લો લવણઃ કટુક-
સ્તિક્તઃ કષાય ઇતિ । તે ચ ભૂયઃ પરસ્પરસંસર્ગા-
ત્રિષષ્ટિધા મિચન્તે ॥ ૪ ॥

* મધુરાદિક છ રસના ભેદોના વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ 'રસવિશેષવિજ્ઞાનીય' એવું છે. † જે દ્રવ્યમાં આકાશ અધિક હોય છે તેમાં શબ્દ અધિક હોય છે. જે દ્રવ્યમાં વાયુ અધિક હોય છે તેમાં સ્પર્શ અધિક હોય છે વગેરે.

૩ જળના ગુણરૂપ તે રસ કાળની સહાયતાથી ખીજાં ભૂતોનાં એટલે પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશના સંસર્ગથી પરિપાકાંતર પામીને મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુક, તિક્ત અને કષાય આ પ્રમાણે ૭ પ્રકારનો થાય છે અને તે ૭ રસ ફરીને પરસ્પરના સંસર્ગથી ત્રેસક પ્રકારના થાય છે. ૪

રસની ઉત્પત્તિ થવાવિશે.

તત્ર ભૂમ્યમ્બુગુણબાહુલ્યાન્મધુરઃ । ભૂમ્યમ્નિગુણબાહુલ્યાદમ્લઃ । તોયામ્નિગુણબાહુલ્યાલ્લવણઃ । વાચ્વમ્નિગુણબાહુલ્યાત્કટુકઃ । વાચ્વાકાશગુણબાહુલ્યાત્તિક્તઃ । પૃથિવ્યનિલગુણબાહુલ્યાત્કષાય इति ६

૪ પૃથ્વીના અને જળના ગુણના અધિકપણથી મધુર રસ થાય છે, પૃથ્વીના અને અગ્નિના ગુણના અધિકપણથી અમ્લ (ખાટો) રસ થાય છે, જળના અને અગ્નિના ગુણના અધિકપણથી લવણ રસ થાય છે, વાયુના અને અગ્નિના ગુણના અધિકપણથી કટુક (તીખો) રસ થાય છે, વાયુના અને આકાશના અધિક ગુણથી તિક્ત (કડવો) રસ થાય છે અને પૃથ્વીના તથા પવનના આધક ગુણથી કષાય (કસાયલો) રસ થાય છે. ૫

કયો રસ કયા દોષને હણે છે ?

તત્ર મધુરામ્લલવણા વાતઘ્નાઃ । મધુરતિક્તકષાયાઃ પિત્તઘ્નાઃ । કટુતિક્તકષાયાઃ શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥૬॥

૫ મધુર, અમ્લ અને લવણ વાયુને હણે છે, મધુર, તિક્ત અને કષાય પિત્તને હણે છે, કટુ, તિક્ત અને કષાય કફને હણે છે. ૬

દોષોની ઉત્પત્તિ શામાંથી થાય છે ?

તત્ર વાયુરાત્મનૈવાત્મા પિત્તમાગ્નેયં શ્લેષ્મા સૌમ્ય इति ७ ॥

૬ વાયુ પંડે સ્વતંત્ર મહાભૂતરૂપ છે. પિત્ત અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કફ જળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

રસોનો સ્વભાવ.

ત एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च ॥ ८ ॥

૭ તે મધુરાદિક રસો પોતે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પોતાનાં કારણોને વધારે છે, અને જેમાંથી ખીજા રસો ઉત્પન્ન થયા હોય તેવાં કારણોનો ક્ષય કરે છે. ૮

રસના મુખ્ય બે ભેદવિશે કેટલાએકના વિચાર.

केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाजगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च । तत्र मधुरतित्कषायाः सौम्याः। कट्वम्ललवणा आग्नेयाः। मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च । कटुतित्कषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः ॥ ९ ॥

૮ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે, -સૌમ્ય અને આગ્નેય એવા બે ભેદ રસના છે. સર્વ જગત્ અગ્ન્યાત્મક અને સૌમાત્મક (જળાત્મક) છે તેથી રસોને બે ભાગમાં વહેંચવા યોગ્ય છે. મધુર, તિક્ત, અને કષાય આ ત્રણ રસ સૌમ્ય (જળાત્મક) છે અને કટુ, અમ્લ તથા લવણ આ ત્રણ રસ અગ્ન્યાત્મક છે. મધુર, અમ્લ અને લવણ આ ત્રણ રસ સ્નિગ્ધ અને ગુરુ છે. કટુ, તિક્ત, અને કષાય આ ત્રણ રસ રૂક્ષ અને લઘુ છે સૌમ્ય રસ શીતવીર્ય છે અને આગ્નેય રસ ઉષ્ણવીર્ય છે. ૯

કષાય રસ વાયુની વૃદ્ધિ કરે છે.

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्याच्छैत्यं वर्धयति रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यं वैष्टम्भ्याद्वैष्टम्भ्यमिति ॥१०॥

૯ વાયુમાં શીતતા, રૂક્ષતા, લઘુતા, વિશદતા, અને વિષ્ટંભકતા (મળાદિકને અટકાવવાપણું) આ ગુણો છે અને કષાય રસ પણ એવા જ સ્વભાવનો છે, માટે કષાય રસ પોતાની શીતતાથી વાયુની શીતતાને, પોતાની રૂક્ષતાથી વાયુની રૂક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી વાયુની લઘુતાને, પોતાની વિશદતાથી વાયુની વિશદતાને અને પોતાની વિષ્ટંભકતાથી વાયુની વિષ્ટંભકતાને વધારે છે તેથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦

તીખો રસ પિત્તની વૃદ્ધિ કરે છે.

औष्ण्यतैक्षण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्धयति तैक्षण्यात्तैक्षण्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति ॥११॥

૧૦ પિત્તમાં ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, રૂક્ષતા, લઘુતા, અને વિશદતા આ ગુણો છે અને કટુક તીખો રસ પણ એવા જ સ્વભાવવાળો છે. માટે કટુક રસ પોતાની ઉષ્ણતાથી પિત્તની ઉષ્ણતાને, પોતાની તીક્ષ્ણતાથી પિત્તની તીક્ષ્ણતાને, પોતાની રૂક્ષતાથી પિત્તની રૂક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી પિત્તની લઘુતાને અને પોતાની વિશદતાથી પિત્તની વિશદતાને વધારે છે તેથી પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૧

મધુર રસથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે.

माघुर्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा तस्य समानयोनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माघुर्यान्माघुर्यं वर्धयति स्नेहात्स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्याच्छैत्यं पैच्छिल्यात्पैच्छिल्यमिति ॥ १२ ॥

૧૧ કફમાં મધુરતા, સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા, શીતતા, અને પિચ્છિલતા આ ગુણો છે. અને મધુર રસ પણ આવાજ સ્વભાવનો છે. માટે મધુર રસ પોતાની મધુરતાથી કફની મધુરતાને, પોતાની સ્નિગ્ધતાથી કફની સ્નિગ્ધતાને, પોતાની ગુરુતાથી કફની ગુરુતાને, પોતાની

શીતતાથી કફની શીતતાને અને પોતાની પિચ્છલતાથી કફની પિચ્છલતાને વધારે છે તેથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨

કયો રસ કયા દોષને હુણુ છે? અને તેનાં શા કારણો છે?

तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यमभिभवति रौ- द्यात्स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्याच्छैत्यं वैशद्यात्पै- च्छल्यमिति । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ १३ ॥

૧૨ કટુક રસ કફથી વિપરીત સ્વભાવવાળો છે, તે કફનો શત્રુ હોવાથી પોતાનાં તીખાપણાને લીધે કફની મધુરતાનો, પોતાનાં રુક્ષપણાને લીધે કફના સ્નિગ્ધપણાનો, પોતાની લઘુતાથી કફની ગુરુતાનો, પોતાની ઉષ્ણતાથી કફની શીતતાનો, અને પોતાના વિશદપણાથી કફના પિચ્છલપણાનો (ચિકાશનો) પરાભવ કરે છે. (જેથી કફનો નાશ થાય છે.) આ તે એક દૃષ્ટાંતમાત્ર કહ્યું છે (પરંતુ આ ઉપરથી અમુક રસથી અમુક દોષને નાશ થાય છે એમ જાણી લેવું.) ૧૩

મધુર રસનું લક્ષણ.

रसलक्षणमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र यः परितो- षमुत्पादयति प्रहादयति तर्पयति जीवयति मुखा- वलेपं जनयति श्लेष्माणं चाभिवर्धयति स म- धुरः ॥ १४ ॥

૧૩ હવે રસોનાં લક્ષણો કહીએ છીએ. જે રસ પરિતોષને ઉત્પન્ન કરે છે, સુખ આપે છે, તૃપ્તિ કરે છે, જીવડે છે, મુખમાં મળતી વૃદ્ધિ કરે છે, અને કફની વૃદ્ધિ કરે છે તે રસ મધુર કહેવાય છે. ૧૪

અમ્લ રસનું લક્ષણ.

यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखस्त्रावं जनयति श्रद्धां चोत्पादयति सोऽम्लः ॥ १५ ॥

૧૪ જે રસ દાંતને અંખાવી નાખે છે, મુખમાંથી લાળને ઝરાવે છે, અને રચિને ઉત્પન્ન કરે છે તે રસ અમ્લ (ખાટો) કહેવાય છે. ૧૫

લવણ રસનું લક્ષણ.

यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्दवं चापादयति स लवणः ॥ १६ ॥

૧૫ જે રસ અન્નના ઉપર રચિ ઉત્પન્ન કરે છે, કફનો સ્વાદ કરાવે છે, અને અંગોમાં કામળતા કરે છે તે રસ લવણ (ખારો) કહેવાય છે. ૧૬

કટુક (તીખા) રસનું લક્ષણ.

यो जिह्वाग्रं बाधत उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णाति नासिकां च स्त्रावयति स कटुकः ॥ १७ ॥

૧૬ જે રસ જીભની અણી ઉપર પીડા કરે છે, ઉદ્વેગને ઉત્પન્ન કરે છે, ઉદ્વેગથી મસ્તકને પકડી લે છે

અને નાકમાંથી પાણીનો સ્વાદ કરાવે છે તે રસ કટુક (તીખો) કહેવાય છે. ૧૭

તિક્ત રસનું લક્ષણ.

यो गले क्षोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षं च स तिक्तः ॥ १८ ॥

૧૭ જે રસ ગળાનું આકર્ષણ કરે છે, મુખને સ્વચ્છ કરે છે, અન્ન ઉપર રચિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને રૂવાંડાંઓને ઉભાં કરે છે. તે રસ તિક્ત (કડવો) કહેવાય છે. ૧૮

કષાય રસનું લક્ષણ.

यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति च स कषायः १९

૧૮ જે રસ મુખોને શુકાવી નાખે છે, જીભને જડ કરી દે છે, કંઠને બાંધી દે છે, અને હૃદયને ખેંચે છે તથા પીડા કરે છે તે રસ કષાય (તુરો) કહેવાય છે. ૧૯

મધુર રસના ગુણો તથા દોષો.

रसगुणानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र मधुरो रसो रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाजःशुकस्तन्यवर्द्धनश्च- क्षुण्यः केश्यो वर्ण्यो वलकृत्संधानः शोणितरस- प्रसादनो बालवृद्धक्षतक्षीणाहितः षट्पदपिपीलि- कानामिष्टतमस्तृष्णामूर्च्छादाहप्रशमनः षडिन्द्रिय- प्रसादनः कृमिकफकरश्चेति । स पवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानः कासश्वासालसकवमथुवद- नमाधुर्यस्वरोपघातकृमिगलगण्डानापादयति त- थाबुंदश्लीपदबस्तिगुदोपलेपाभिष्यन्दप्रभृतीजन- यति ॥ २० ॥

૧૯ હવે પછી રસોના ગુણો (તથા દોષો) કહીએ છીએ. મધુર રસ રસને, રુધિરને, માંસને, મેદને, અસ્થિઓને, મજ્જાને, ઓજને, વીર્યને, તથા ધાવણને વધારે છે, નેત્રનું દિત કરે છે, કેશોને સારા રાખે છે, વર્ણને સુંદર કરે છે, શરીરમાં બળ આપે છે, ભાગેલાં હાડકાં વગેરેને સાંધે છે, રુધિરને તથા રસને સ્વચ્છ કરે છે, બાળક, વૃદ્ધ તથા ક્ષતક્ષીણને દિતકારક છે, ભમરાઓને તથા કીડીઓને બહુ જ પ્રિય છે, તૃપાને, મૂર્છાને અને દાહને શાંત કરે છે, પાંચેય ઈન્દ્રિયોને તથા મનને પ્રસન્ન કરે છે અને કૃમિઓને તથા કફને ઉત્પન્ન કરે છે. આ મધુર રસ આવા ગુણવાળો છે છતાં તેનું એકનું જ જે અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે ઉધરસ, શ્વાસ, અલસક, ઉલટી, મુખની મધુરતા, સ્વરનો ભંગ, કૃમિ, ગળગંડ, અર્ચુદ, શ્લીપદ, મૂત્રાશયમાં ઉપલેપ (ચીકાસ) ગુદામાં ઉપલેપ અને અભિષ્યંદ (નેત્રરોગ) વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૦

અમ્લ રસના ગુણો તથા દોષો.

अस्तो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कौष्ठविदाही बहिःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति ।

સ એવં ગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો દન્ત-
હર્ષનયનસંમીલનરોમસંવેજનકફવિલયનશરીરશૈ-
થિલ્યાન્યાપાદયતિ તથા ક્ષતાભિહતદગ્ધદષ્ટમ્મ-
શૂનરુણપ્રચ્યુતાવમૂત્રિતવિસર્પિતચ્છિન્નમિન્નવિદ્ધો-
ત્પિષ્ટાદીની પાચ્યત્યાગ્નેયસ્વભાવાત્પરિદહતિ કઠ્ઠ-
મુરો હૃદયં ચેતિ ॥ ૨૧ ॥

૨૦ અમ્લ (ખાટો)રસ આહારને પચાવે છે, દોષોને તથા રોગોને પકાવે છે, પવનને પકડી પાડે છે, (વાયુ, મૂત્ર અને વિષ્ઠાનું) અનુલોમન કરે છે, કાઠામાં બળતરા કરે છે, આહારથી શીતળતા દેખાડે છે, શરીરમાં આર્દ્રતા (બીનાશ) કરે છે, અને ઘણું કરીને હૃદયને પ્રિય લાગે તેવો હોય છે. એ અમ્લરસ એવા ગુણુવાળો છે છતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે દાંતોને અંખાવી દે છે, નેત્રોને વીચાવે છે, રુવાડાંઓને ઉભાં કરે છે, કફને પીગળાવે છે, શરીરને શિથિલ કરી નાખે છે, ધાયલ થયેલા, અભિધાત પામેલા, બળેલા, કરડાયલા, ભાંગી ગયેલા, સૂચ ગયેલા, વાંકા વળી ગયેલા, સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલા, ઝેરી મૂત્રવાળા પ્રાણીઓના મૂત્રથી સ્પર્શાયલા, ઝેરી સ્પર્શવાળાં પ્રાણી-ઓથી સ્પર્શ પામેલા, છેદાયલા, ભેદાયલા, વીંધાયલા, અથવા તો પ્રહારાદિકથી ભાંગીને ભુકા થયેલા અવયવોને પકાવે છે અને અગ્ન્યાત્મક હોવાથી કંઠમાં, ઉરઃસ્થળમાં અને હૃદયમાં દાહ કરે છે. ૨૧

લવણરસના ગુણો તથા દોષો.

લવણ: સંશોધન: પાચનો વિશ્લેષણ: ક્લેદન:
શૈથિલ્યક્રુદુષ્ણ: સર્વરસપ્રત્યનીકો માર્ગવિશોધન:
સર્વશરીરાવયવમાર્દવકરન્નેતિ । સ એવં ગુણોડ-
વ્યેક ઇવાત્યર્થમાસેવ્યમાનો ગાત્રકઠ્ઠકોટશોફ-
વૈવર્ણ્યપુંસ્ત્વોપઘાતેન્દ્રિયોપતાપાંસ્તથા મુખાક્ષિ-
પાકં રક્તપિત્તવાતશોણિતામ્લિકાપ્રમૃતીનાપાદ-
યતિ ॥ ૨૨ ॥

૨૧ લવણુ રસ વમન તથા વિરેચન કરાવીને સં-
શોધન કરે છે, દુષ્ટ ત્રણુને પકાવે છે, અવયવોને જુદા જુદા કરી દે છે, ત્રણુને આર્દ્ર કરે છે, શરીરને શિથિલ કરે છે, ઉખુ છે, સર્વ રસોનો શત્રુ છે, મૂત્રાદિકના માર્ગોને સાફ કરે છે, શરીરના સર્વ અવયવોને કામળ કરે છે. એ લવણુ રસ આવા ગુણુવાળો છેતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે શરીરમાં ખરબ, ભાંડાં, સોજ, શરીરના વર્ણમાં અંખાપણું, પુરુષપણુનો ઉપધાત, ઈંદ્રિયોનો ઉપતાપ, મુખપાક, આંખનું પાકવું, રક્તપિત્ત, વાતરક્ત, તથા ખાટા ઓડકાર વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨

કટુક રસના ગુણો તથા દોષો.

કટુકો દીપન: પાચનો રોચન: શોધન: સ્થૌ-

લ્યાલસ્યકફકૃમિવિષકુષ્ઠકણૂપશમન: સંધિબન્ધ-
વિચ્છેદનોડવસાદન: સ્તન્યશુક્રમેદસામુપહન્તા
ચેતિ । સ એવંગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો
મ્મમદગલતાલ્વોષ્ટશોષગાત્રસંતાપબલવિઘાતકમ્પ-
તોદમેદકૃત્કરચરણપાર્શ્વપૃષ્ઠપ્રમૃતિષુ ચ વાતશૂ-
લાનાપાદયતિ ॥ ૨૩ ॥

૨૨ કટુક (તીખો) રસ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પાચન કરે છે, રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, માર્ગોને સ્વચ્છ કરે છે, સ્થૂળતાને દૂર કરે છે, આલસ્ય, કફ, કૃમિ, વિષ, કાદ, તથા ખરબને શાંત કરે છે, સાંધાઓનાં બંધનોને શિથિલ કરે છે, ઉત્સાહનો નાશ કરે છે, ધાવણુનો, વીર્યનો અને મેદનો નાશ કરે છે, એ કટુક રસ આવા ગુણુ-વાળો છેતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે ભ્રમ, હર્ષ ક્ષય, ગળાનો શોષ, તાલ-વાનો શોષ, હોઠનો શોષ, ગાત્રોનો સંતાપ, બળનો ઉપધાત, કંપ, સોષના ભોંકાયા જેવી વ્યથા, તથા શરીરમાં ભેદન કરે છે અને દાથ, પગ, પડખાં તથા પીઠ વગેરે-માં વાતશૂળોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩

તિક્ત રસના ગુણો તથા દોષો.

તિક્તદ્દેવનો રોચનો દીપન: શોધન: કણૂકોટ-
તૃણામૂર્જાજ્વરપ્રશમન: સ્તન્યશોધનો વિષમૂત્રક્લે-
દમેદોવસાપૂયોપશોષણન્નેતિ । સ એવંગુણોડ્યેક
ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો ગાત્રમન્યાસ્તમ્માક્ષેપકા-
ર્દિતશિરઃશૂલમ્મતોદમેદચ્છેદાસ્યવૈરસ્યાન્યાપાદ-
યતિ ॥ ૨૪ ॥

૨૩ તિક્ત (કડવો) રસ કફનો નાશ કરે છે, ખોરાક ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, શોધન કરે છે, ખરબ, ધામઠાં, તૃષા, મૂર્છાં તથા જ્વરને શાંત કરે છે, ધાવણુને સાફ કરે છે, વિષા, મૂત્ર, ક્લેદ, મેદ, ચરખી તથા પરને શુકવી નાખે છે. એ તિક્તરસ આવા ગુણુવાળો છેતાં પણ તેનું એકનું જો અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે ગાત્રોને તથા કંઠની પાછળની શિરાઓને પકડી પાડે છે. અને આક્ષેપક, અર્દિત, શિરઃ-શૂલ, ભ્રમ, સોષ ભોંકાયા જેવી પીડા, ભેદન, છેદન, તથા મુખની વિરસતા વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૪

કષાય રસના ગુણો તથા દોષો.

કષાય સંગ્રાહકો રોપણ: સ્તમ્મન: શોધનો
લેશન: શોષણ: પીડન: ક્લેદોપશોષણન્નેતિ । સ
એવંગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો હૃત્પીડાસ્ય-
શોષોદરાધ્માનવાક્યગ્રહમન્યાસ્તમ્મગાત્રસ્ફુરણચુ-
મચુમાયનાકુચ્ચનાક્ષેપણપ્રમૃતીજ્જનયતિ ॥ ૨૫ ॥

૨૪ કષાય રસ મળની પ્રવૃત્તિને (ઝાડાને) અટકાવે છે, ત્રણુમાં ધરતી લાવે છે, ગાત્રોને દૃઢ કરે છે, ત્રણુને શુદ્ધ કરે છે, ત્રણુનાં માંસને ઉખેડી નાખે છે, દ્રવનું શોષણુ કરે

છે, પ્રણુને તથા હૃદયને દખાવે છે, અને કલેદને (લિનાશને) સુકવી નાંખે છે. એ કષાય રસ આવા ગુણવાળો છતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે હૃદયમાં પીડા, મુખમાં શોષ, પેટમાં આફરો, બોલવામાં અટકાયત, કંઠની પાછલી શિરાઓનું ઝલાઈ જવું, ગાત્રોનું ફરકવું, ચમચમાટ, ગાત્રોનો સંક્રાંચ, અને અત્યંતકંપ વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૫

મધુર વર્ગ.

અતઃ સર્વેષામેવ દ્રવ્યાણ્યુપવેદ્યામઃ । તદ્વથા ।
કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરઘૃતવસામજ્જશાલિષટ્કિયવગો-
ધૂમમાષ્ઠક્રાટકકસેરુકત્રપુસૈર્વારુકકર્કારુકાલા-
લુકાલિન્દકતકગિલોઙ્યપ્રિયાલપુષ્કરબીજકાશ્મ-
યમ્બૂકદ્રાક્ષાસ્જૂરરાજાદનતાલનાલિકેરેશુવિકાર-
રબલાતિબલાત્મગુસાવિદારીપયસ્યાગોક્ષુરકક્ષીર-
મોરટમધૂલિકાકૂપ્માણ્ડપ્રમૃતીનિ સમાસેન મ-
ધુરો વર્ગઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ હવે સર્વેય રસનાં દ્રવ્યોનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. કાકોલ્યાદિ ગણ, દૂધ, ઘી, ચરખી, મન્ન, ચોખા, સાડી ચોખા, જવ, ધઉં, આડદ, શીંગોડાં, કસેરુ કંદ, ત્રપુસ (કાકડીની જાત) એવાંરક (મોટી કાકડી) કર્કારુક (પતકાળું) મીઠા તુંબાં (દુધી) તડયુચ, નિર્મળી, ગિલોઙ, આરેળી, કમળકાકડી, શીવણુના ફળ, મહુડાં, દ્રાક્ષ, ખજૂર, રાણુ, તાડનાં ફળ, નાળીયેર, શેરડીમાંથી થનારા ગોળ વગેરે પદાર્થો, બળદાણુ, ખપાટ, કોંચાં, ફગ-વેલનો કંદ, ખરણેર, ગોખરુ, ક્ષીરમોરટ-ફાટલા દૂધનું પાણી અથવા પીલુપર્ણી, જેડીમધ, કોળું ઇલાદિ પદાર્થ મધુર વર્ગ છે. આ મધુરવર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૨૬

અમ્લ વર્ગ.

દાહિમામલકમાતુલુક્ષાપ્રાતકકપિત્થકરમર્દ્ધ-
દરકોલપ્રાચીનામલકતિત્તિડીકકોશાપ્રભવ્યપારા-
વતવેત્રફલલકુચામ્લવેતસદન્તશઠદધિતકસુરાશુ-
ક્તસૌવીરકતુષોદકધાન્યામ્લપ્રમૃતીનિ સમાસેના
મ્લો વર્ગઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૬ દાડીમ, આંબળાં, ખીજેરાં, અંબાડાં, કેાઠ, કરમદાં, નાના બેાર, મોટાં બેાર, જળ આંબળાં, કેાકમ, જંગલી કેરી, આંટનાં ફળ, અનન્નાસ, નેતરનાં ફળ, લકુચ, (નાનાં ફળુસ) અમ્લવેતસ, લીંચુ, દહીં, છાસ, સુરા (મદિરા), *શુક્ત, †સૌવીરક, ‡તુષોદક, અને §ધાન્યામ્લ ઇલાદિ પદાર્થ અમ્લ વર્ગ છે. આ અમ્લવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૨૭

* તેલ, ગોળ, કાંઠ અને લવણુ વગેરેનો આથો.

† ફેાતરાં કાહાડી નાખીને કાચા અથવા તેા પાકા જવના કટકાને પાણીમાં આથવામાં આવે તે પાણી. ‡ ફેાતરાં સાથે જવના કટકા કરીને પાણીમાં આથવામાં આવે તે પાણી.

§ ચોખા, કોદરા વગેરેનાં ભરડકાંને પાણીમાં આથવામાં આવે તે.

લવણુ વર્ગ.

સૈન્ધવસૌવર્ચલચિડપાકયરોમકસામુદ્રકપવિત્ત-
મયવક્ષારોષરપ્રસૂતસુવર્ચિકાપ્રમૃતીનિ સમાસેન
લવણો વર્ગઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૭ સૈન્ધવ, સંચળ, ખીણુલુણુ, વડાગરું, સાંભરલુણુ, સમુદ્રનું મીઠું, પકાવીને બનાવેલું લુણુ, જવખાર, ખારો, સાંભખાર ઇલાદિ પદાર્થ લવણુ વર્ગ છે. આ લવણુ વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૨૮

કટુક વર્ગ.

પિપ્પલ્યાદિઃ સુરસાદિઃ શિમ્બુશિમ્બુમૂલકલ-
શુનસુમુલશીતશિવકુષ્ઠેદવદારુરેણુકાવલ્ગુજફ-
લચ્ચન્ડાગુગ્ગુલુમુસ્તાલાક્કલકીશુકનાસાપીલુપ્રમૃ-
તીનિ સાલસારાદિશ્ચ પ્રાયશઃ કટુકો વર્ગઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૮ પિપ્પલ્યાદિગણુ, સુરસાદિગણુ, સરગવેા, રાતો સરગવેા, મૂળા, લસણુ, સુમુખા (જંગલી તુળસી) કપૂર (અથવા તેા પત્થર ફૂલ) કંઠ, દેવદારુ, હરેણુકા, બાબચી, કરમાણી, ગુગળ, મોથ, દુધીયો વચ્ચનાગ, અરુસો, પીલુ, અને સાલસારાદિગણુ આ પ્રાયશઃ કટુક વર્ગ છે આ કટુક વર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૨૯

તિક્ત વર્ગ.

આરગ્વધાદિર્ગુઙ્ગચ્યાદિર્મન્દુકપર્ણીવેત્રકરીરહરિ-
દ્રાઙ્ગયેન્દ્રયવવરુણસ્વાદુકન્ટકસત્પર્ણવૃહતીદ્વય-
શહ્નિનીદ્રવન્તીત્રિવૃત્કતવેધનકર્કોટકકારવેલુક-
વાર્તાકકરીરકરબીરસુમનઃશઙ્ગુપ્પાડપામાર્ગત્રાય-
માણાશોકરોહિણીવૈજયન્તીસુવર્ચલાપુનર્નવાવૃશ્ચિ-
કાલીજ્યોતિષ્મતીપ્રમૃતીનિ સમાસેન તિક્તો વર્ગઃ ૩૦

૨૯ આરગ્વધાદિગણુ, ગુડુચીઆદિ ગણુ, બ્રાહ્મી, નેત-રના અંકુરો, હળદર, દારુહળદર, ઈન્દ્રજવ, વાયવરણુ, ગોખરુ, સત્પર્ણુ, ઉભી ભેારીગણી, બેડી ભેારીગણી, આંખ ઘુંટામણુ, ઉદરકરણી, નસોતર, કડવી ઘીસોડી, કડવાં કંટોલા, કારેલી, રીંગણી, કેરડો, કણેર, માલતી, મોટી શ્વેત જુઈ, અધેડો, ત્રાયમાણુ, કડુ, મોટી અરણી, સુરજમુખી, સાટોડી, મરડાશીંગી, અને મોટી માલ-કાંકણી ઇલાદિ પદાર્થ તિક્તવર્ગ છે આ તિક્તવર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૩૦

કષાય વર્ગ.

ન્યગ્રોધાદિરમ્બઘાદિઃ પ્રિયઙ્ગવાદી રોઘાદિસ્ત્રિ-
ફલાશલકીજમ્બાપ્રબકુલતિન્દુકફલાનિ કતક-
શાકપાષાણભેદકવનસ્પતિફલાનિ સાલસારાદિશ્ચ
પ્રાયશઃ કુરબકકોવિદારકજીવન્તીચિહ્લીપાલકુષા-
સુનિષ્ણણકપ્રમૃતીનિ નીવારકાદયો મુદ્ગાદયશ્ચ સ-
માસેન કષાયો વર્ગઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ ન્યગ્રોધાદિ ગણુ, અંબકાદિ ગણુ, પ્રિયંગુઆદિ ગણુ, રોઘાદિ ગણુ, ત્રિફળાં, સાલેડો, જંબૂ, આંબો, બેાલસરી,

દીપ્તરૂનાં કાયાં ક્ષુણ, નિર્મળી, સાગ, પાષાણુભેદ, વડ વગેરે વનસ્પતિનાં ક્ષુણ, સાલસારાદિગણુ, કાંટા અશેળી-ઓ, કાંચનાર, કડવી ખરખોડી, ટાંકાની ભાજી, પાલ-ખની ભાજી, ઓટીગણુ વગેરે, બંટી આદિ તૃણુ ધાન્ય, અને મગ આદિ ધાન્ય આ પદાર્થો કષાય વર્ગ છે આ કષાય વર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૩૧

રસોના ત્રેસઠ સંયોગ.

તત્રૈવાં રસાનાં સંયોગાસ્ત્રિષ્ટિર્ભવન્તિ । તદ્યથા પચ્ચદશ દ્વિકા, વિંશતિસ્ત્રિકાઃ, પચ્ચદશ ચતુષ્કાઃ, વદ્ પચ્ચકા, દકશઃ, વદ્સા દકઃ વદ્ક ઇતિ તેષા-મન્યત્ર પ્રયોજનાનિ વક્ષ્યામઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ છ રસોના ત્રેસઠ સંયોગ થાય છે. જેમ કે અબ્ધે રસના સંયોગ પંદર થાય છે, ત્રણ ત્રણ રસના સંયોગ વીસ થાય છે, ચાર ચાર રસના સંયોગ પંદર થાય છે, પાંચ પાંચ રસના સંયોગ છ થાય છે, પ્રત્યેક રસ છ જાતના છે અને છ રસનો એકત્ર સંયોગ એક છે. તેનાં પ્રયોજનો બીજે ઠેકાણે (ઉત્તર તંત્રમાં દરમા અધ્યાયમાં) કહેયું. ૩૨

રસોનો નિત્ય ઉપયોગ કરવાથી તે ગુક્સાન કરતા નથી.

ભવતિ ચાત્ર ॥

જગ્ધાઃ વડપિગચ્છન્તિ બલિનો વશતાં રસાઃ ।

યથા પ્રકુપિતા દોષા વશં યાન્તિ બલીયસઃ ॥૩૩॥

૩૨ રસના વિષયમાં આ પ્રમાણે એક શ્લોક છે:—જેમ દોષો પ્રકોપ પામ્યા છતાં પણ અતિ બળવાન મનુષ્યને વશ થાય છે. અર્થાત્ તેને વ્યાધિ કરતા નથી. તેમજ એક એક કરીને ખાધેલા છબ્બે રસો પણ અતિ બળવાન મનુષ્યને વશ થાય છે (તેને વ્યાધિ કરતા નથી.) ૩૩

અધ્યાય ૪૩ મો

*વમનદ્રવ્યવિકલ્પ વિજ્ઞાનીય-ઉલટી કરાવનારાં દ્રવ્યોના પ્રયોગાનું વિજ્ઞાન.

ઉપક્રમ.

અથાતો વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-હ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે;—હવે અહીંથી હું 'વમન દ્રવ્ય વિકલ્પ વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન, જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

* આ અધ્યાયમાં વમન (ઉલટી) કરાવનારાં દ્રવ્યોના પ્ર-યોગાનું ત્રિશિષ્ટ જ્ઞાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આ અધ્યાયનું વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય નામ છે.

'મીઠાળ' વમન (ઉલટી) કરાવનારાં ક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

વમનદ્રવ્યાણાં ફલાદીનાં મદનફલાનિ શ્રેષ્ઠત-માનિ ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

૨ મીઠાળ વગેરે વમન કરાવનારા દ્રવ્યોમાં મદન-ક્ષુણ (મીઠાળ) અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૩

મીઠાળથી વમન કરાવવાનો ૧ લો યોગ.

અથ મદનપુષ્પાણામાતપપરિશુષ્કાણાં ચૂર્ણપ્ર-કુશ્ચં પ્રત્યક્પુષ્પાસદાપુષ્પાનિમ્બકવાયાણામન્યતમે-નાલોહ્ય મધુસૈન્ધવયુક્તાં પુષ્પચૂર્ણમાત્રાં પાય-યિત્વા વામયેત્ ॥ ૪ ॥

મદનશલાટુચૂર્ણાન્યેવં વા બકુલરમ્યકોપયુ-કાનિ મધુલવણયુક્તાન્યમિપ્રતતાનિ મદનશલાટુ-ચૂર્ણસિદ્ધાં વા તિલતણ્ડુલયવાગૂમ્ ॥ ૫ ॥

૩ મીઠાળનાં ક્ષોને તડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈને, તે ચૂર્ણને અધે-ડાના ક્વાથમાં ઘોળી તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી તે મીઠાળનાં ચૂર્ણની માત્રા પાછને વમન કરાવવું.

૨ જો યોગ.

૪ મીઠાળનાં ક્ષોને તડકામાં સુકવી, તેઓનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તે ચૂર્ણને આકડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી તે ચૂર્ણની માત્રાને પાછને વમન કરાવવું.

૩ જો યોગ.

૫ મીઠાળનાં ક્ષોને તડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તે ચૂર્ણને લીંબડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સીંધાલૂણ નાખીને તે ચૂર્ણની માત્રાને પાછને વમન કરાવવું.

૪ થો યોગ.

૬ કાયાં મીઠાળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં બેલ-સારી તથા બકાન નાખી, અધેડાના રસમાં ઘોળી ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખીને તે રસ પાછને વમન કરાવવું.

૫ મો યોગ.

૭ કાયાં મીઠાળના ચાર તોલા ચૂર્ણમાં બેલસરી તથા બકાન નાખી, આકડાના રસમાં ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી, તે રસ પાછને વમન કરાવવું.

૬ ઠો યોગ.

૮ કાયાં મીઠાળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં બેલા-સરી તથા બકાન નાખી, લીંબડાના રસમાં ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી તે રસ પાછને વમન કરાવવું.

૭ મો યોગ.

૯ કાચા મીઠાળનું ચૂર્ણ ચાર તોલાભાર નાખીને ચોખાની તથા તલની રાખ તયાર કરી. તે પાછને વમન કરાવવું. ૪-૫

૮ મો યોગ.

નિર્વૃત્તાનાં વા નાતિહરિતપાણ્ડૂનાં કુશમુઢાવ-
વદ્ધમૂદ્રામયલિસાનાં યવતુષમુદ્રમાષશાલ્યાદિધા-
ન્યરાશાવટગત્રોષિતક્લિન્નમિશ્રાનાં ફલાનાં ફલ-
પિપ્પલીરુદ્ધત્યાતપે શોષયેત્તાસાં દધિમધુપલલવિ-
મૃદિતપરિશુષ્કાણાં સુમાજનસ્થાનામન્તર્નક્ષમુષ્ટિ-
મુષ્ણં યષ્ટીમધુકકષાયે કોવિદારાદીનામન્યતમે
વા કષાયે વિમૃદ્ય રાત્રિપર્યુષિતં મધુસૈન્ધવયુક્ત-
માશીર્ભિરમિમન્તિતમુદ્દુઃખઃ પ્રાઙ્મુક્ષમાતુરં પાય-
યેતાનેન મન્ત્રેણામિમન્ચ્ય ॥ ૬ ॥

૧૦ પાકેલાં પરંતુ અત્યંત હરિત કે પાંદુવર્ણાં થઈ ગયેલાં ન હોય એવાં મીઠાળને ચોતરફથી દર્ભના પાટાથી બાંધવાં અને તેના ઉપર માટીનો તથા છાણુનો બગડો લેપ કરી, જવના ફાતરાના ઢગલામાં અથવા તે મગ, અડદ કે ચોખા વગેરે ધાન્યના ઢગલામાં આઠ રાત રાખવાં, તેથી એ મીઠાળ આર્દ્ર થઈ પોતાની મેળે ફાટી જાય, એટલે તેમાંથી બી કાઢી લઈને તેને તડકામાં સુકવવાં, તે પછી એ બીને દહીં, મધ તથા માંસની સાથે સારી પેઠે વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરવું ને તેને ફરીથી તડકામાં સુકવીને એક સારા વાસણમાં ભરી રાખવું, તે પછી એ ચૂર્ણમાંથી જેમાં નખો અંદર રહે એવી અર્થાંત નાની મુઠી ભરીને, તે મુઠીભર ચૂર્ણને જેડીમધના ગરમ ક્વાથમાં ચોળીને રાતવાસી રહેવા દેવું, અને તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખવાં. તે પછી વૈદ્યે તે ક્વાથને આશીર્વાદના મંત્રાથી મંત્રી પોતાનું મુખ ઉત્તર દિશા તરફ રાખી, રોગીનું મુખ પૂર્વ દિશા તરફ કરાવીને બેસાડવો, અને નીચેના મંત્રથી તે ક્વાથને મંત્રીને રોગીને પાવો.

નવથી ઓગણીસ સૂધીના ૧૧ યોગ.

૧૨ ઉપર પ્રમાણે જ મીઠાળનું ચૂર્ણ તયાર કરવું અને તેમાંથી નાની મુંઠી જેટલું ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને આ સ્થાનના સંશોધન સંશમનીય નામના ઓગણચાલીસમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેલા કાંચનાર વગેરે અગ્યાર ઔષધમાંના કોઈ એક ઔષધના ક્વાથમાં ચોળીને રાત વાસી રહેવા દેવું અને તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખીને ઉપર પ્રમાણે જ વૈદ્યે મંત્રથી મંત્રીને તે ક્વાથ રોગીને પાવો. ૬

ક્વાથને મંત્રવાના મંત્ર.

બ્રહ્મદક્ષાશ્ચિરુદ્રેન્દ્રમૂચન્દ્રાકાંજલાનિલાઃ ।

ઋષયઃ સૌષધીપ્રામા મૂતસજ્જાશ્ચ પાન્તુ તે ॥ ૭ ॥

રસાયનમિવર્ષીણાં દેવાનામમૃતં યથા ।

સુધેવોત્તમનાગાનાં મૈષજ્યમિદમસ્તુ તે ॥ ૮ ॥

૧૨ બ્રહ્મા, દક્ષ, અધિનીકુમાર, રુદ્ર, ઈંદ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, પવન, ઋષિઓ, ઔષધિઓનો સમૂહ, તથા સર્વ ભૂતોના સમૂહ, તારું રક્ષણ કરે! રસાયનો જેમ ઋષિઓને આરોગ્ય આપે છે, અમૃત જેમ દેવાને આરોગ્ય આપે છે, અને સુધા જેમ નાગોને આરોગ્ય આપે છે તેમ આ ઔષધ તને આરોગ્ય આપે! (આ મંત્રથી ઔષધને મંત્રીને રોગીને પાવું). ૭-૮

આઠથી ઓગણીસ સૂધીના યોગ કયા રોગમાં આપવા?

વિશેષેણ શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિજ્યાયાન્તર્વિદ્રધિષુ ॥ ૯ ॥

૧૩ વિશેષે કરીને કફજ્વર, પ્રતિસ્થાય, અને અંદરનો વિદ્રધિ આ વ્યાધિઓમાં ઉપર કહેલા યોગનો ઉપયોગ કરવો. ૯

યોગ આપ્યા છતાં ઉલટી ન થાય તો શું કરવું?

અપ્રવર્તમાને વા દોષે પિપ્પલીવચાગૌરસર્ષપ-
કલ્કોન્મિશ્રૈઃ સલવણૈરુષ્ણામ્બુભિઃ પુનઃ પુનઃ પ્રવ-
ર્તયેદાસમ્યગ્વાન્તલક્ષણાદિતિ ॥ ૧૦ ॥

૧૪ યોગ આપ્યા છતાં દોષની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ તો (ઉલટી થાય નહિ તો) પીપર, વજ, તથા ઘોળા સર્ષવનો કલ્ક તથા સૈંધવ ઉના પાણીમાં ડોળી, તે પાછને વારં-
વાર ઉલટી કરાવવી. બરાબર ઉલટી થયાનાં ચિહ્નો જણાય ત્યાં સૂધી ઉલટી કરાવવી. ૧૦

૨૦ મો યોગ.

મદનફલમજ્જચૂર્ણં વા તત્કાથપરિભાવિતં મદ-
નફલકષાયેણ । મદનફલમજ્જસિદ્ધસ્ય વા પયસઃ
સંતાનિકાં ક્ષૌદ્રયુક્તામ્ । મદનફલમજ્જસિદ્ધં વા
પયઃ । મદનફલમજ્જસિદ્ધેન વા પયસા યવાગૂમ્ ૧૧

૧૫ મીઠાળની અંદરની મજ્જનું-ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ લઈને તેને મીઠાળના જ ક્વાથની ભાવના આપવી અને મીઠાળના ક્વાથની સાથે જ પાછને વમન (ઉલટી) કરાવવું.

૨૧ મો યોગ.

૧૬ મીઠાળની મજ્જનું (અંદરના ગર્ભનું) ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ લઈને તેને દૂધમાં નાખીને દૂધને ઉકાળવું અને તેની તર મધની સાથે ચટાડીને વમન કરાવવું. (ઉલટી કરાવવી).

૨૨ મો યોગ.

૧૭ મીઠાળની મજ્જનું ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાછને વમન કરાવવું.

૨૩ મો યોગ.

૧૮ મીઠાળની મજ્જનું ચૂર્ણ નાખીને દૂધને ઉતું કરવું અને તે દૂધની સાથે રાખ પાછને વમન કરાવવું. ૧૧

वीसथी त्रैवीस सूधीना योग कथा रोगमां
आपवा ?

अधोभागासृक्पित्तहृद्दाहयोः ॥ १२ ॥

१६ नीयेना भागमां थयेला रक्तपित्तमां अने पित्तथी
थयेला उदयना दाहमां उपर कहेला योग आपवा. १२

२४ भो योग अने तेनो विषय.

मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसो दधिभावमु-
पगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेकच्छर्दिमूर्च्छा-
तमकेषु ॥ १३ ॥

२० भीटोणनी मज्जननुं यार तोला बार यूर्णु
नांभीने दुध उकाणवुं अने तेनुं दही करीने, ते
दहीनी उपरनेो नडो भाग यटाडीने वमन कराववुं,
कक्षी लाण पडती होय, उलटी थती होय, मूर्छा
आवती होय, अने तमक श्वास थयो होय तेमां आ
योगनो उपयोग करवो.

२५ भो योग अने तेनो विषय.

२१ भीटोणनी मज्जना यार तोला बार यूर्णुनी
साथे दुधने उकाणीने, ते दुधनुं दही करवुं, अने ते दही
पाधने वमन कराववुं. आ योगनो उपयोग पणु कक्षी
जरती लाणमां, उलटीमां, मूर्छांमां अने तमक श्वासमां
करवो. १३

२६ भो योग अने तेनो विषय.

मदनफलमज्जरसं ज्ञेहं वा भल्लातकज्जेहवदादाय
फाणितीभूतं लेहयेदातपपरिशुष्कं वा मदनफल-
मज्जचूर्णं जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्थानगते १४

२२ यिकित्सास्थानना द्विप्रणीय यिकित्सित नामना
प्रथम अध्यायमां जे प्रमाणे बीलाभामांथी स्नेह काढवानो
विधि कळो छे ते प्रमाणे भीटोणनी मज्जमांथी रस
अथवा तो स्नेह काढीने ते रायना जेवो स्नेह यटाडीने
वमन कराववुं. पित्त कक्षना स्थानमां आव्युं होय लारे
आ योगनो उपयोग करवो.

२७ भो योग अने तेनो उपयोग.

२३ भीटोणनी मज्जननुं यार तोला बार यूर्णु
करीने तेने तडकांमां सुकववुं. ते पक्षी श्रवंतीना क्वाथ-
नी साथे पाधने वमन कराववुं. पित्त कक्षना स्थानमां
आव्युं होय लारे आ योगनो उपयोग करवो. १४

२८ भो योग अने तेनो विषय.

मदनफलमज्जकाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं त-
चूर्णं वा निम्बरूपिकाकषाययोरन्यतरेण कफ-
व्याधिहरं मदनफलमज्जचूर्णं वा मधुककाश्मर्य-
द्राक्षाकषायेण संतर्पणं च । मदनफलविधान-
मुक्तम् ॥१५॥

२४ भीटोणना यार तोला बार मज्जना क्वाथमां

(ते क्वाथ पाक उपर आवे अटले) तेमां पिपल्यादि गळुनेो
कटक नाभीने ते क्वाथ तैयार थाय अटले पावो. कक्षना
व्याधिमां आ योगनो उपयोग करवो.

२९ भो योग अने तेनो विषय.

२५ भीटोणनी यार रूपिया बार मज्जननुं यूर्णु
लीमडाना क्वाथनी साथे पाधने वमन कराववुं. कक्षना
व्याधिमां आ रोगनो उपयोग करवो.

३० भो योग अने तेनो विषय.

२६ भीटोणनी यार तोला बार मज्जननुं यूर्णु
आंकाडाना क्वाथनी साथे पाधने वमन कराववुं. कक्षना
व्याधिमां आ योगनो उपयोग करवो.

३१ भो योग अने तेनो विषय.

२७ भीटोणनी यार तोला बार मज्जननुं यूर्णु जेडी
मध, सीवणुनां इण, अने द्राक्ष आ सर्वना क्वाथनी साथे
पाधने वमन कराववुं. आ योग कक्षना रोगने हुरे छे तथा
पीवांमां पणु रुचि उत्पन्न करे छे. आ रीते भीटोणना
३१ योग कळा. १५

कुडवेलांना पुष्पोथी वमन कराववाना योगो
तथा तेजोना विषयो.

जामूतककुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेवं क्षीरेण । निर्वृ-
त्तेषु क्षीरयवागूं रोमशेषु सन्तानिकामरोमशेषु च
दध्युत्तरं हरितपाण्डुषु दधि तत्कषायसंस्पर्शं वा
सुराम् ॥ १६ ॥

२८ कुडवेलांना पुष्पोनुं यार तोला बार यूर्णु
लधने तेने अथेडाना अथवा तो लीमडाना क्वाथमां
घोणी, तेमां मध तथा सैंधव नाभीने ते क्वाथ पावो.
अथवा तो तेनी अेक नानी मूडीथी बरेलां यूर्णुने
जेडी मधना के कांयनार आदि अगीयार औषधोमांथी
काष्ठअेक औषधना क्वाथमां घोणी, रात वासी रहेवा
दर, तेमां मध, तथा सैंधव नाभीने ते क्वाथ पावो.
अथवा तो कुडवेलांना पुष्पोनुं यूर्णु दुधमां घोणीने
ते दुध पावुं अथवा तो कुडवेलांना पाकेलां पुष्पोनुं
यार तोला बार यूर्णु नाभी, दुधने उकाणीने ते दुध
साथे राय पावी. अथवा तो कुडवेलांनां पुष्पो रुछा-
वाणां थर्छ गयां होय, कठणु थर्छ गयां होय तो तेना
यार रूपिया बार यूर्णुनी साथे पकावेला दुधनी तर
मधनी साथे यटाडीने वमन कराववुं. जे रुछा
विनानां होय तो (अर्थात् विशेष पाडी गयां होय तो)
तेना यार रूपिया बार यूर्णुनी साथे दुधने उकाणवुं
अने तेनुं दही करीने ते दहीनी उपरनेो नडो भाग
यटाडवो. जे अे पुष्पो पाडीने लीला रंगना के पांडु
रंगनां थर्छ गयां होय तो तेजोनां यार रूपिया बार
यूर्णुनी साथे उकाणवुं दुधनुं दही करीने ते दही पावुं
अथवा तो अे पुष्पोना क्वाथथी पिष्टनी मदिरा यना-
वीने ते मदिरा पावी. १६

કુકડવેલાના યોગનો ઉપયોગ.

કફારોચકકાસશ્વાસપાણ્ડુરોગયક્ષ્મસુ ॥ ૧૭ ॥

૨૯ કફ, અરોચક, ખાંસી, શ્વાસ, પાંડુરોગ, અને ક્ષય રોગમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૭

કુકડવેલાના યોગવિશે વિશેષ ઉપદેશ.

પર્યાંતેષુ મદનફલમજ્જવદુપયોગઃ ॥ ૧૮ ॥

૩૦ કુકડવેલાનાં પુષ્પો બહુ પાકી ગયાં ન હોય પણ હરિત (લીલા) રંગનાં કે પાંડુ રંગના થઈ ગયાં હોય તો મીઠાળની મજ્જાની પેઠે તેના ખીજ યોગ કરીને તેઓનો ઉપયોગ કરવો. ૧૮

ઈંદ્રજવથી તથા કડવી ઘીસોડીથી વમન કરાવવાના યોગ.

તદ્દેવ કુટ્જફલવિધાનમ્ । કૃતવેદનાનામપ્યેવ
પલ્લ કલ્પઃ ॥ ૧૯ ॥

૩૧ ઈંદ્રજવથી વમન કરાવવાનો યોગ પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવો. અને કડવી ઘીસોડીથી વમન કરાવવાનો યોગ પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવો. ૧૯

કડવી તુંબીના વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ.

શ્વાકુકુસુમચૂર્ણ વા પૂર્વવેદેવં ક્ષીરેણ । કાસ-
શ્વાસચ્છર્દિકફરોગેષુપયોગઃ ॥ ૨૦ ॥

૩૨ કડવી તુંબીનાં ફૂલોથી વમન કરાવવાના યોગો પણ મીઠાળથી વમન કરાવવાના યોગોની પેઠે અનાવવા અથવા તે તેના ફૂલોતું ચૂર્ણ દુધમાં ઘોળીને તે દુધ પાવું. કડવી તુંબીથી વમન કરાવવાના યોગોનો ઉપયોગ ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અને કફના રોગોમાં કરવો. ૨૦

કડવાં તુરીયાંથો વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ.

ધામાર્ગવસ્યાપિ મદનફલમજ્જવદુપયોગો વિ-
શેષતસ્તુ ગરગુલ્મોદરકાસશ્વાસશ્લેષ્મામયેષુ વાયૌ
વા કફસ્થાનગતે ॥ ૨૧ ॥

૩૩ કડવાં તુરીયાંથી વમન કરાવવાના યોગો પણ મીઠાળની મજ્જાથી વમન કરાવવાના યોગોની પેઠે કરવા. આ યોગોનો વિશેષ કરીને ઝેર, યુક્ત, ઉદર રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, તથા કફના રોગોમાં ઉપયોગ કરવો. તથા વાયુ કફના સ્થાનમાં ગયો હોય તે વ્યાધિમાં પણ કરવો. ૨૧

સુંઘાડવાથી વમન કરાવવાનો પ્રયોગ અને તેનાથી દૂર થનારા રોગો.

કૃતવેદનફલપિપ્પલીનાં વમનદ્રવ્યકષાયપરિ-
પીતાનાં બહુશશૂર્ણમુત્પલાદિષુ દત્તમાઘ્રાતં વામ-
યતિ તસ્વનવબહ્વદોષેષુ યથાગુમાકળ્પાત્પીતવત્સુ
શ્ચ વિદધ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

૩૪ કડવી ઘીસોડીનાં ફૂલોમાંથી ખીજ કઢાડી લઈને તે ખીજોને વમન દ્રવ્યોના ક્વાથોની તથા સ્વરસ વગેરેની ઘણી ભાવનાઓ આપવી. તે પછી તેઓનાં ચૂર્ણને ઉત્પલાદિ ગણની સાથે મેળવીને સુંઘાડવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ વમન કરાવે છે. જેના દોષો ઘણાજ વધી ગયા હોય એવા રોગીઓને ગળા સૂધી રાખ પાછને પછી આ ચૂર્ણ સુંઘાડવું. ૨૨

ભાવનાઓ આપવાથી યોગો વિશેષ
ફળદાયી થાય છે.

વમનવિરેચનશિરોવિરેચનદ્રવ્યાણ્યેવં વા પ્રધા-
નતમાનિ ભવન્તિ ॥ ૨૩ ॥

૩૫ વમન, વિરેચન, અને શિરોવિરેચનનાં દ્રવ્યોને જેમ જેમ તેવાજ વમનાદિક કરાવનારાં દ્રવ્યોની ઘણી ભાવનાઓ આપવામાં આવે છે તેમ તેમ તે દ્રવ્યો વિશેષ શક્તિમાન થાય છે. ૨૩

ભક્ષ્યાદિકમાં વમનાદિકની કલ્પના કરવાવિશે.
ભવતશ્ચાત્ર ॥

વમનદ્રવ્યયોગાનાં દિગિયં સમ્પ્રકીર્તિતા ।

તાં વિમજ્ય યથાઽવ્યાધિ કાલશક્તિવિનિશ્ચયાત્ ૨૪
કષાયૈઃ સ્વરસૈઃ કલ્કૈશ્ચૂર્ણૈરપિ ચ બુદ્ધિમાન્ ।

પેયલેહ્યાદ્યમોઝ્યેષુ વમનાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ ૨૫ ॥

૩૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે;—વમન કરાવનારાં દ્રવ્યોના યોગોની આ તો એક દિશા કહી. પરંતુ શુદ્ધિમાન વૈદ્યે કાળનો તથા વીર્ય વગેરેનો નિશ્ચય કરીને જેવો રોગ હોય તે પ્રમાણે તે દિશાના વિભાગ પાડીને ભક્ષ્ય (દાંતથી કરીને ખવાય તેવા પદાર્થ) મોળ્ય, લેહ્ય (ચાટવા યોગ્ય) તથા પેય (પીવા યોગ્ય) પદાર્થોમાં વમન દ્રવ્યોના ક્વાથોને, સ્વરસોને, કલ્કોને તથા ચૂર્ણોને ગોડવી દઈને વમનની કલ્પનાઓ કરવી—તેના પ્રયોગો અનાવવા. ૨૪-૨૫

અધ્યાય ૪૪ મો.

*વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય (વિરેચન
કરાવનારાં દ્રવ્યો, ને તેના જુદા જુદા
પ્રયોગોના વિજ્ઞાનવિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાહ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'વિરે-
ચન દ્રવ્ય વિકલ્પ વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું

* વિરેચન કરાવનારાં દ્રવ્યોના ભેદોના વિજ્ઞાનવિશે આ અધ્યાયમાં કહ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું 'વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પ વિજ્ઞાનીય' એવું નામ છે.

વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

વિરેચનના મુખ્ય પદાર્થો.

અરુણામં ત્રિવૃન્મૂલં શ્રેષ્ઠં મૂલવિરેચને ।
પ્રધાનં તિલ્લકસ્વધુ ફલેષ્વપિ હરીતકી ॥ ૩ ॥
તૈલેષ્વેરણ્ડજં તૈલં સ્વરસે કાર્ષ્ણિકા ।
સુધાપયઃ પયસ્સૂકમિતિ પ્રાધાન્યસંગ્રહઃ ॥
તેષાં વિધાનં વક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૪ ॥

૨ વિરેચન કરાવનારાં મૂળીઓમાં કંઈક રાતા રંગનું નસોતરનું મૂળ ઉત્તમ છે. વિરેચન કરાવનારી છાલોમાં મોટા લોધર ઉત્તમ છે. ફળરૂપ વિરેચન કરાવનારાં ફળોમાં હરડે ઉત્તમ છે. વિરેચન કરાવનારાં તેલોમાં એરડીયું તેલ ઉત્તમ છે, સ્વરસરૂપ વિરેચનોમાં કારેલીનો સ્વરસ ઉત્તમ છે અને છીરરૂપ વિરેચનોમાં થોરનું છીર ઉત્તમ છે. આ રીતે વિરેચન દ્રવ્યોમાં મુખ્ય દ્રવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો. હવે યથાર્થ રીતે તેઓના પ્રયોગનો વિધિ અનુક્રમથી કહું છું. ૩-૪

વાતરોગીને માટે વિરેચન.

વૈરેચનદ્રવ્યરસાનુપીતં
મૂલં મહૌત્તમસ્તદોષમ્ ।
ચૂર્ણાકૃતં સૈન્ધવનાગરાલ્ય-
મસ્તૈઃ પિષેન્મારુતરોગજુષ્ટઃ ॥ ૫ ॥

૩ દોષ વિનાનું (અર્થાત્ સડી ગયું ન હોય અથવા તે જેમાં શુભ જંતુ પડેલા ન હોય તેવું) નસોતરનું મોટું મૂળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન કરાવનારાં દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપવી અને તેમાં સૈંધવ અને સુંક ભેળવીને સૌવીરક તથા દહી વગેરે ખાટા પદાર્થોની સાથે પાવું આ પ્રયોગ વાતરોગીએ સેવવો. ૫

પિત્તરોગીને માટે વિરેચન.

દક્ષોર્વિકારૈર્મધુરૈ રસૈસ્ત-
તૈસ્તે ગદે ક્ષીરયુતં પિષેદ્ધા ।

૪ નિર્દોષ નસોતરનું મોટું મૂળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી તેમાં સૈંધવ તથા સુંક ભેળવીને તેને ખાંડ કે સાકરના પાણીની સાથે અથવા તે કાકોલી આદિ મધુર ગણના ક્વાથની સાથે અથવા દુધની સાથે પાવું આ યોગને પિત્તના રોગમાં સેવવો.

કફરોગીને માટે વિરેચન.

ગુહ્યચરિષ્ટત્રિફલારસેન
સવ્યોષમૂત્રં કફજે પિષેદ્ધા ॥ ૬ ॥

૫ નિર્દોષ નસોતરના મૂળને લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી તેમાં સૈંધવ

સુંક ભેળવી ગળોના, લીમડાના તથા ત્રિકૂળના ક્વાથની સાથે અથવા તે સુંક મરી તથા પીપળનું ચૂર્ણ નાખીને ગોમૂત્રની સાથે પાવું આ યોગ કફ રોગમાં આપવો. ૬

વાત અને કફ એમ મિશ્રરોગીને માટે

વિરેચનના એ યોગ.

ત્રિવર્ણકઙ્કયૂષણયુક્તમેતદ-
ગુડેન લિહ્યાદનવેન ચૂર્ણમ્ ।
પ્રસ્થે ચ તન્મૂલરસસ્ય દત્ત્વા
તન્મૂલકલ્કં કુહ્લવપ્રમાણમ્ ॥ ૭ ॥
કર્ષોન્મિતે સૈન્ધવનાગરે ચ
વિપાચ્ય કલ્કીકૃતમેતદઘાત્

૬ નસોતરનું મોટું નિર્દોષ મૂળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી; તેમાં તેના જેટલા જ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સુંક, મરી તથા પીપળનું ચૂર્ણ ભેળવી તે ચૂર્ણ જુના ગોળની સાથે ખવરાવવું અથવા તે નસોતરના નિર્દોષ મોટાં મૂળ લઈને તેના ચોસઠ તોલા ભાર ક્વાથમાં તેજ મૂળનો સોળ તોલા ભાર કલ્ક નાખીને તેમાં એક એક રૂપીયા ભાર સૈંધવ તથા સુંક પણ નાખવી અને તે ક્વાથને પકાવીને લોંદા જેવો થાય એટલે તેને ઉતારી લેવો અને તેમાંથી યોગ્ય માત્રા ખવરાવવી. આ એ યોગો વાતશ્લેષ્મિક-વાત તથા કફ એમ મિશ્ર રોગવાળાને માટે છે. ૭

વિરેચનનો છઠો યોગ.

તત્કલ્કમાગઃ સમહૌષધાર્ધઃ
સસૈન્ધવો મૂત્રયુતશ્ચ પેયઃ ॥ ૮ ॥

૭ નસોતરના કલ્કનો એક ભાગ લઈને તેમાં અર્ધ ભાગ જેટલી સુંક તથા અર્ધ ભાગ જેટલું સૈંધવ નાખીને તેને ગોમૂત્રની સાથે પીવું. ૮

વિરેચનનો સાતમો યોગ.

સમાસ્ત્રિવૃન્નાગરકાઽમયાઃ સ્યુ-
ર્માગાર્ધકં પૂગફલં સુપક્કમ્ ।
વિહ્લસારો મરિચં સદારુ
યોગઃ સસિન્ધૂઙ્ગવમૂત્રયુક્તઃ ॥ ૯ ॥

૮ નસોતર, સુંક, તથા હરડે એઓનું ચૂર્ણ સરખે ભાગે લઈને એકઠું કરવું. તેમાં નસોતરના અર્ધા ભાગ જેટલાં જુનાં ને પાકેલાં સોપારી, વાવડીગનાં ખી, મરી, દેવદાર તથા સૈંધવનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે પાવું. ૯

વિરેચનનો આઠમો યોગ.

વિરેચનદ્રવ્યભવં તુ ચૂર્ણ
રસેન તેષાં મતિમાન્વિમૃદ્ય ।
તન્મૂલાસિદ્ધેન ચ સર્પિષાકં
સેવ્યં તદાજ્યે ગુટિકીકૃતં ચ ॥ ૧૦ ॥

६ विरेचनना द्रव्योनुं यूर्णुं करी, ते यूर्णुने ते द्रव्योना न रसनी *भावना आपवी. ते पछी ते द्रव्योना भूणोना कडकी पकावेला घीनी भावना आपवी अने तेनी ते न घीमां गोणीओ वाणीने ते गोणीओ अपराववी. १०

विरेचनना नवमे योग.

गुडे च पाकाभिमुखे निधाय
चूर्णीकृतं सम्यगिदं विपाच्य ।

शीतं त्रिजाताक्तमथो विमृद्य
योगानुरूपा गुटिकाः प्रयोज्याः ॥ ११ ॥

१० यूर्णुथी अमणो गोण ओक वासलुमां नापी तेने अग्नि उपर यदाववो अने ते गोण पाक उपर आवे ओटले तेमां विरेचन द्रव्योनुं यूर्णुं नापीने सारी रीते पकावीने ते गोणने नीचे उतारी लेवो अने गोण थंडो पडे ओटले तेमां सुगंध माटे तण, तमालपत्र तथा ओलनी नापी अराअर ओणीने, तेनी योगने अनुसरती गोणीओ वाणीने तेना प्रयोग करवो. ११

विरेचनना दशमे योग.

वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भागं
सिद्धं सार्द्धं काथभागैश्चतुर्भिः ।

आमृद्गीयात्सर्पिषा तच्छृतेन
तत्काथोष्मस्वेदितं सामितं च ॥ १२ ॥

पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं त-
त्क्षिप्तं पक्कं चावतार्यं प्रयत्नात् ।

शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः

कार्यास्त्विते भक्ष्यकल्पाः समासात् ॥ १३ ॥

११ नसोतर वगेरे विरेचन द्रव्योनां यूर्णुने ओक भाग लक्ष तेने तेण द्रव्योना आरगणा क्वाथमां पकाववो, ते पछी तेण द्रव्योना कडकी पकावेलां घीमां ते यूर्णुं नेटली न धडनी परसुदी नापी, तेने सारी पेठ शेडीने तेण द्रव्योना लुहा क्वाथमां पकाववी अने ते सीरानी पेठ पाक उपर आवे ओटले तेमां पेठुं यूर्णुं नाभवुं अने पाकी रडे ओटले ते सीराने प्रयत्नथी नीचे उतारी लेवो अने थंडो थाय ओटले तेमां तण वगेरे सुगंधी पदार्थो नापीने तेना भावा जेवा नाना नाना लालु अनाववा. अने तेना उपयोग करवो. १२-१३

विरेचनना अथारमे योग.

रसेन तेषां परिभाव्य मुद्गा-

न्यूपः ससिन्धुद्रवसर्षिरिष्टः ।

वैरेचनेऽन्यैरपि वैदलैः स्या-

देवं विदध्याद्भ्रमनौषधैश्च ॥ १४ ॥

* नेटला रसथी यूर्णुं लीनुं थाय तेटला रसनी न भावना आपवी अने नेटला धीथी यूर्णुं सिन्धु थाय तेटला धीनी न भावना आपवी.

१२ नसोतर वगेरे विरेचन द्रव्योना रसनी भगने भावना आपीने ते भगने यूप* अनाववो अने तेमां संधव तथा घी नापीने तेना उपयोग करवो. १४.

विरेचनना आरमे योग.

मिस्वा द्विवेधुं परिलिप्य कलकै-
स्त्रिभण्डजातैः प्रतिषध्य रज्ज्वा ।

पक्कं च सम्यक् पुटपाकयुक्त्या

खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम् ॥ १५ ॥

१३ शेरडीने यीरी, तेमां श्वेत नसोतरने कडक भरवो अने ते शेरडीने दाराओथी आंधी शीवणु वगेरेनां पांढांओथी ढांडी धडने तेना उपर माटी ओपडी देवी. पछी निर्धूम अंगारामां पुट पाकनी रीत प्रभाणे ते शेरडीने सारी पेठ पकाववी, अने पछी तेने आहार काढीने थंडी पडी नय ओटले पित्तना रोगीओ भावी. १५

विरेचनना तेरमे योग.

सिताजगन्धात्वक्षीरीविदारीत्रिवृतः समाः ।

लिह्यान्मधुघृताभ्यां तु तृद्धाहज्वरशान्तये ॥ १६ ॥

१४ साकर, करभाणी, वंशलोयन, इगवेलानो कंड अने नसोतर समभागे लक्ष मध तथा घी साथे मेणवीने यटाडवां. आ विरेचनथी तृथा दाह अने नवर शांत पडे छे. १६

विरेचनना यौदमे योग.

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥ १७ ॥

१५ साकर तथा मधमां नसोतरनां यूर्णुने काववीने तेमां नसोतरथी ओथा भागनां तण, तमालपत्र, तथा मरी नापीने ते अवलेह यटाडवो. आ विरेचन सुकुमार मनुष्येने माटे उत्तम छे. १७.

विरेचनना पंढरमे योग.

पंचेह्लं सितार्क्षौद्रपलार्धकुडवान्वितम् ।

त्रिवृच्चूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनम् ॥ १८ ॥

१६ आर तोला भार साकर अने आठ तोला भार मधमां ओक यतुर्थांश नसोतरनुं यूर्णुं मेणवीने तेना अवलेह पकाववो अने पाक्या पछी थंडो थाय आरे ते यटाडवो आ विरेचन पित्तने नाश करनारं छे. १८

विरेचनना सोणमे योग.

त्रिवृच्चयामाक्षारशुण्ठीपिप्पलीर्मधुनामुयात् ।

सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १९ ॥

* यूप अनाववानो विधिः-आठ तोला भार भगने ओकसेने अठ्यावीस तोला भार पाणीमां संधवा अने ओथा भागनुं पाणी रडे ओटले ओक लुगडामां ते पाणीने तथा भगने नापीने ओणी नाथवा अने ते पाणीने गणी लेकुं अने तेमां धाला लरुं वगेरेने वधार देवो. † आ योगमां मधने उनुं करवाथी केई पक्षु लतनुं नुक्सान नथी.

૧૭ નસોતર, વરધારો, જવખાર, સુંઠ અને પીપર આને સરખે ભાગે લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને મધમાં કાલવીને ચટાડવાં. આ વિરેચન કફના સર્વ રોગોને માટે ઉત્તમ છે. ૧૯

વિરેચનનો સત્તરમો યોગ.

બીજાઠ્યપથ્યાકાશ્મર્યધાત્રીદાહિમકોલજાન્ ।
તૈલમૃદ્ધાપ્રસાનમ્લફલૈરાબાપ્ય સાધયેત્ ॥ ૨૦ ॥
ઘનીભૂતં ત્રિસૌગન્ધ્યત્રિવૃક્ષૌદ્રસમન્વિતમ્ ।
લેહ્યમેતત્કફપ્રાયૈઃ સુકુમારૈર્વિરેચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

૧૮ સારી પેઠે પાકેલી હરડે, શીવણનાં ફળ, આમળાં, દાડિમ અને ઘેર આટલાં ફળને તેનાં ખીજ સાથે સોળગણુ પાણીમાં ઉકાળીને તેઓનો ક્વાથ કરવો. તે પછી એ ક્વાથને એરડીયા તેલમાં પકાવવો. તે પછી તેમાં ચેથા ભાગનાં ખીજેરાં વગેરે ખાટાં ફળો નાખીને તેને ફરીથી પકાવવો. અને એ પાક ઘાટો થઈ જાય એટલે તેમાં તજ, તમાલપત્ર તથા એલચીનું ચૂર્ણ નાખવું તથા પાકના એક ચતુર્થાંશ જેટલું નસોતરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખવું અને તે પાક ચટાડવો. આ વિરેચન ઘણુ કફવાળા સુકુમાર મનુષ્યોને માટે શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦-૨૧

વિરેચનનો અઠારમો યોગ.

નીલીતુલ્યં ત્વગેલં ચ તૈસ્ત્રિવૃત્સસિતોપલા ।

ચૂર્ણં સંતર્પણં ક્ષૌદ્રફલામ્લં સન્નિપાતનુત્ ॥ ૨૨ ॥

૧૯ એક ભાગ ગળીની શીંગ, એક ભાગ તજ, તથા એળચી, અને બે ભાગ નસોતર આ બધાનું ચૂર્ણ કરીને તેને સાકર, મધ, તથા ખીજેરાં વગેરે ખાટાં ફળોની સાથે મેળવીને ખવરાવવું. આ ચૂર્ણ તૃપ્તિ કરે છે. ખાવામાં રુચિ આપે છે અને સન્નિપાતને મટાડે છે. ૨૨

વિરેચનનો એગણીસમો યોગ.

ત્રિવૃક્ષાગામ્લયઃ પ્રોક્તાસ્ત્રિફલા તત્સમા તથા ।

મોદકાઃ સન્નિપાતોર્ધ્વરક્તપિત્તજ્વરાપહાઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૦ નસોતર, વરધારો, પીપળ, અને ત્રિફળાં એઓને સરખે ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને, તેને અમળી સાકરમાં તથા મધમાં પકાવવું અને તેના લાડુ બનાવવા. આ લાડુ સન્નિપાતને, શરીરના ઉપરના ભાગના રક્તપિત્તને તથા જવરને મટાડે છે. ૨૩

વિરેચનનો વીસમો યોગ.

ત્રિવૃક્ષાગામ્લયઃ પ્રોક્તાસ્ત્રિફલા તત્સમા તથા ।

ક્ષારકૃષ્ણાવિહંગ્લાનિ સંચૂર્ણ્ય મધુસર્પિષા ॥ ૨૪ ॥

લિહ્યાદુડેન ગુટિકાં કૃત્વા વાપ્યથ મક્ષયેત્ ।

કફવાતકૃતાન્ગુલ્માન્પ્લીહોદ્રહલીમકાન્ ॥ ૨૫ ॥

હન્ત્યન્યાનપિ ચાપ્યેતક્ષિરપાયં વિરેચનમ્ ।

૨૧ ત્રણ ભાગ નસોતર, ત્રણ ભાગ ત્રિફળાં, અને એક ભાગ જવખાર, પીપળ અને વાવડીંગ એઓનું ચૂર્ણ

કરી તેને મધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને ચટાડવું અથવા ગોળમાં નાખી ગોળી વાળીને ખવરાવવું. આ વિરેચન વાયુથી થયેલા ગુલ્મોને, અરળના દરદને, ઉદર રોગોને, હલીમકને તથા ખીજ રોગોને પણ મટાડે છે. આ વિરેચન કાઈ પણ જાતનું તુકસાન કરતું નથી. ૨૪-૨૫

વિરેચનનો એકવીસમો યોગ.

ચૂર્ણં શ્યામા ત્રિવૃક્ષીલી કટ્ટી મુસ્તા દુરાલભા ૨૬
ચવ્યેન્દ્રધીજં ત્રિફલા સર્પિર્માસરસામ્બુમિઃ ।

• પીતં વિરેચનં તદ્દિ રુક્ષાણામપિ શસ્યતે ॥ ૨૭ ॥

૨૨ વરધારો, નસોતર, ગળીની શીંગ, કકુ, મોથ, રાતો ધમાસો, ચવક, ઈંદ્રજવ અને ત્રિફળા, આ બધાનું ચૂર્ણ કરી, ઘીની સાથે તથા માંસના રસની સાથે પીવું. આ વિરેચન રક્ષ શરીરવાળાઓને માટે પણ ઉત્તમ કહેવાય છે. આ ચૂર્ણ પાણી સાથે પાવામાં આવે તો તે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓને માટે ઉત્તમ છે. ૨૬-૨૭

વિરેચનનો બાવીસમો યોગ. (આસવ)

ઘૈરેચનિકનિઃકાથમાગાઃ શીતાસ્ત્રયો મતાઃ ।

ઘૌ ફાણિતસ્ય તન્નાપિ પુનરગ્નાવધિશ્રયેત્ ॥ ૨૮ ॥

તત્સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય શીતં કૃત્વા નિઘાપયેત્ ।

કલશે કૃતસંસ્કારે વિમજ્યતૂં દિમાહિમૌ ॥ ૨૯ ॥

માસાદૂર્ધ્વં જાતરસમાસબં મધુગન્ધિકમ્ ।

પિબેદસાવેવ વિધિઃ ક્ષારમૂત્રાસવેષ્વપિ ॥ ૩૦ ॥

૨૩ ચાર વિનાનાં કાઈ પણ વિરેચન દ્રવ્યોનો ક્વાથ કરવો અને તેને થંડો પાડીને તેના ત્રણ ભાગ તથા સાથવાની રાખના બે ભાગ એમ પાંચ ભાગ એકઠા કરીને તેને પાછો અગ્નિ ઉપર ચટાવવો, તે સારી પેઠે પાકી જાય અને અર્ધો રસ રહે એટલે તે પાકને ઉતારી લઈને થંડો પાડવો. તે પછી એક ઘડો લઈ તેને અંદરના ભાગમાંથી સારી પેઠે ઘાઈ, લુછને સુકવવો. તે પછી તેની અંદર મધ તથા પીપળનો લેપ કરી, અગરની ધૂમાડી દહને તેમાં પેલો પાક ભરીને તે ઘડાને શીયાળામાં એક મહિના સૂધી અને ઉનાળામાં પંદર દિવસ સૂધી ધાન્યના ઢગલામાં ડાટી મુકવો. અવધિ પૂરી થયા પછી તેમાં ખમીર આવીને રસ થાય, અને મધના જેવી ગંધ નિકળવા માંડે એટલે જાણવું કે આસવ તૈયાર થયો છે. આ આસવ પીવાથી વિરેચન થાય છે, ક્ષારાસવ તથા મૂત્રાસવ બનાવવાનો વિધિ પણ આ પ્રમાણે જ છે. ૨૮-૩૦

વિરેચનનો ત્રેવીસમો યોગ. (પિષ્ટનીસુરા)

ઘૈરેચનિકમૂલાનાં કાથે માષાન્સુમાવિતાન્ ।

સુધૌતાંસ્તત્કષાયેણ શાલીનાં ચાપિ તળ્ડુલાન્ ૩૧

અવશ્ચુદૈકતઃ પિષ્ટાન્કૃત્વા શુષ્કાન્સુચૂર્ણિતાન્ ।

શાલિતળ્ડુલચૂર્ણં ચ તત્કષાયોન્મસાધિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

તસ્ય પિષ્ટસ્ય ભાગાંસ્ત્રીન્કિષ્ણભાગવિમિશ્રિતાન્ ।
મળ્હોદકાર્થે ક્વાથં ચ દ્વાસત્સર્વમેકતઃ ॥ ૩૩ ॥
નિદ્ધ્યાત્કલશે તાં તુ સુરાં જાતરસાં પિબેત્ ।
પથ પથ સુરાકલ્પો વમનેષ્વપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩૪ ॥

૨૪ અડદની દાળને નસોતર વગેરે વિરેચન કરવનારાં દ્રવ્યોના મૂળના ક્વાથની સારી પેઠે ભાવના આપવી અને ચોખ્ખાએને પણ તેના ક્વાથથી સારી પેઠે ધોવા. તે પછી અડદની દાળને અને ચોખ્ખાને સારી પેઠે વાટીને એકઠા કરવા, ને તેના પિંડ કરીને તડકામાં સુકવવા. તે પછી ચોખ્ખાના લોટને વિરેચનના દ્રવ્યોના ક્વાથમાં ઉકાળીને તે લોટના ત્રણ ભાગ અને પેલા પિંડનો એક ભાગ એમ ચાર ભાગને એકઠા કરી, તેમાં વિરેચન પદાર્થોના ક્વાથ રેડીને તે બધાને સંસ્કારથી સંસ્કૃત કરેલા એક ઘડામાં એટલે ઘાઈ, લુઈ સુકવીને જેમાં મધ તથા પીપળનો લેપ કર્યો હોય અને અગરનો ધૂમાડો દીધો હોય એવા ઘડામાં નાંખીને તે ઘડાને અનાજના ઢગલામાં ડાટી મૂકવો. એમાં ન્યારે ખમીર આવે-રસ ઉત્પન્ન થાય અને ગંધ નિકળવા માંડે ત્યારે પૈષ્ટી-પિષ્ટની-લોટની સુરા સિદ્ધ થઈ એમ જાણવું. આ સુરાના પાનથી વિરેચન થાય છે. મીઠાળ વગેરે વમન દ્રવ્યોની સુરા પણ આ પ્રમાણે જ બનાવવી. ૩૧-૩૪

વિરેચનનો ચૌવીસમો યોગ (સૌવીરક).

મૂલાનિ ત્રિવૃતાદીનાં પ્રથમસ્ય ગણસ્ય ચ ।
મહતઃ પન્નમૂલસ્ય મૂર્વાશાર્ફ્ણયોરપિ ॥ ૩૫ ॥
સુઘાં હૈમવર્તીં ચૈવ ત્રિફલાતિવિષે વચ્ચામ્ ।
સંહૃત્યૈતાનિ ભાગૌ દ્વૌ કારયેદેકમેતયોઃ ॥ ૩૬ ॥
કુર્યાન્નિઃક્રાથમેકસ્મિન્નેકસ્મિન્નર્ણમેવ તુ ।
શુષ્ણાંસ્તસ્મિન્સ્તુ નિઃક્રાથે ભાવયેદ્બહુશો યવાન્૩૭
શુષ્કાણાં મૃદુમૃષ્ટાનાં તેષાં ભાગાસ્ત્રયો મતાઃ ।
ચતુર્થે ભાગમાવાપ્ય ચૂર્ણાનામનુકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮ ॥
પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્સમસ્તં તદનન્તરમ્ ।
તેષામેવ કષાયેણ શીતલેન સુયોજિતમ્ ॥ ૩૯ ॥
પૂર્વવત્સંનિદ્ધ્યાત્તુ ક્ષેયં સૌવીરકં હિ તત્ ।

૨૫ આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહેલા નસોતર વગેરે દ્રવ્યોનાં મૂળ, ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા વિદારીગંધાદિ ગણનાં મૂળો, બૃહત્પંચમૂળનાં મૂળો, મૂર્વાનું મૂળ, પીલુડીનું મૂળ, ઘોર, શ્વેત વજ, ત્રિક્ષ્ણા, અતિવિષ, અને વજ આ બધી ઔષધિને એકઠી કરીને અધકચરી કરવી અને તેના બે ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગનો ક્વાથ કરવો અને ખીજા ભાગનું ચૂર્ણ કરવું. તે પછી જવોને ખાંડીને તે ખાંડેલા જવોને સાત દિવસ સૂધી તે ક્વાથની ભાવના આપવી. અને તે જવોને સુકવીને થોડા થોડા સેકવા અને તેના ત્રણ ભાગ લેવા અને પેલા ચૂર્ણમાંથી ચોથો ભાગ લેવો.

અને ચારેય ભાગને એકઠા કરીને, ઘડામાં નાંખવા અને તે ચાર ભાગની સાથે પેલો શીતળ થયેલો ક્વાથ પણ ઘડામાં ભરવો. અને તે ઘડાને અનાજના ઢગલામાં ડાટવો. ન્યારે આથો આવે અને સુગંધી રસ થઈ જાય ત્યારે સૌવીરક થયું જાણવું. આ સૌવીરકથી વિરેચન થાય છે. ૩૫-૩૯

વિરેચનનો પચીસમો યોગ (તુષોદક).

પૂર્વોક્તં ઘર્ગમાહૃત્ય દ્વિધા કૃત્વૈકમેતયોઃ ॥ ૪૦ ॥
ભાગં સંશુદ્ધ્ય સંસૃજ્ય યવાન્ સ્થાલ્યામધિશ્રયેત્ ।
અજશૂઠ્ઠ્યાઃ કષાયેણ તાનભ્યાસિચ્ય સાધયેત્ ૪૧
સુસિદ્ધાંશ્રાવતાવૈતાનોષધિભ્યો વિવેચયેત્ ।
વિમૃદ્ય સતુષાન્સમ્યક્તતસ્તાન્પૂર્વવન્મિતાન્ ॥૪૨॥
પૂર્વોક્તૌષધભાગસ્ય ચૂર્ણં દર્શ્વાં તુ પૂર્વવત્ ।
તેનૈવ સહ યુષેણ કલશે પૂર્વબન્ધસેત્ ॥ ૪૩ ॥
જ્ઞાત્વા જાતરસં ચાપિ તત્તુષોદકમાદિશેત્ ।
તુષામ્સુસૌવીરકયોર્વિધિરેષ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪૪ ॥
ષડ્ઞાત્સમરાત્રાદ્વા તે ચ પેયે પ્રકીર્તિતે ।

૨૬ નસોતર વગેરેનાં મૂળો, વિદારીગંધાદિ ગણનાં મૂળો, બૃહત્પંચમૂળનાં મૂળો, મૂર્વાનું મૂળ, પીલુડીનું મૂળ, ઘોર, શ્વેત વજ, ત્રિક્ષ્ણા, અતિવિષ અને વજ આ બધાને એકઠાં કરીને તેના બે ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગને ખાંડી, ફેતરાવાળા જવોની સાથે ભેળવીને તે જવોને એક હાંડલીમાં નાંખવા. અને તેમાં ચમાર દુધેલીનો અથવા તો મરડાસીંગીનો ક્વાથ રેડીને તે ક્વાથમાં તે જવોને રાંધવા. જવ પાકી રહે એટલે ચૂલા ઉપરથી હાંડલીને ઉતારી લઈને તે ઔષધિઓમાંથી જવોને ભુદા વીણી લઈને ફેતરા સાથે જ તેઓને સારી પેઠે કુટીને તે જવના ત્રણ ભાગ અને ચોથો ભાગ બાકી બચાવેલા ઔષધોનાં ચૂર્ણનો ભાગ આ પ્રમાણે ચાર ભાગ એકઠા કરીને તેમાં પ્રથમનો (જેમાંથી જવ કાઢી લીધા હતા તે) ક્વાથ નાંખીને તેને એક ઘડામાં ભરી દેવો અને પ્રથમ કલા પ્રમાણે તે ઘડાને ધાન્યના ઢગલામાં ઢાટી રાખવો. એ ઘડામાં આથો આવીને ન્યારે ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તુષોદક થયું જાણવું. આ તુષોદકથી પણ વિરેચન થાય છે. આમાં તુષોદક બનાવવાનો અને ઉપરના વિષયમાં સૌવીરક બનાવવાનો વિધિ કહ્યો. ૪૦* રાત્રિ પછી અથવા તો સાત રાત્રિ પછી તે બંને પીવા યોગ્ય થાય છે. ૪૦-૪૪

અતિદેશ વિધિ.

વૈરેચનેષુ દ્રવ્યેષુ ત્રિવૃન્મૂલવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫ ॥

* શીત કાળમાં સાત રાત્રિ પછી અને ઉષ્ણ કાળમાં ૭ રાત્રિ પછી તેમાં ખટાસ થઈ હોય કે ન થઈ હોય તોપણ તે પીવા યોગ્ય ગણાય છે.

૨૭ નસોતરનાં મૂળને માટે જે જે વિધિઓ કહ્યા છે તે તે વિધિઓ ખીળાં વિરેચન દ્રવ્યોને માટે પણ જાણવા. ૪૫

વિરેચનનો છવીસમો યોગ.

દન્તીદ્રવન્ત્યોર્મૂલાનિ ત્રિશેષાન્મૃત્કુશાંતરે ।
પિપ્પલીક્ષૌદ્રયુક્તાનિ સ્વિષ્ણાન્યુદ્ધૃત્ય શોષયેત્ ૪૬
તતસ્ત્રિવૃદ્ધિધાનેન યોજયેચ્છેલેષ્મપિત્તયોઃ ।

૨૮ (મોટા તથા નાના નેપાળાનાં મૂળની વિશેષ કલ્પના) મોટા તથા નાના નેપાળાનાં મૂળોને પીપરની તથા મધની સાથે એકઠાં કરી તેના ગોળો કરીને તેને દહીંથી વીંટી, કપડમટી કરીને અગ્નિમાં સારી પેઠે બાકવાં. બધાઈ રહે એટલે બાહાર કાઢીને સુકવવાં અને પછી નસોતરની રીત પ્રચાણે કફ ઉપર તથા પિત્ત ઉપર તેનો પ્રયોગ કરવો. ૪૬

વિરેચનનો સત્યાવીસમો તથા અઠ્યાવીસમો યોગ.

તયોઃ કલ્કકષાયાભ્યાં ચક્રતૈલં વિપાચયેત્ ॥૪૭॥
સર્પિશ્ચ પક્કં વીસર્પકક્ષાદાહાલજીર્જયેત્ ।

મેહગુલ્માનિલશ્લેષ્મવિબન્ધ્યાંસ્તૈલમેવ ચ ॥ ૪૮ ॥

૨૯ મોટા તથા નાના નેપાળાના કલ્કથી તથા ક્વાથથી ચક્રતૈલ (ધાણીમાં પીલેલું તેલ) પકાવવું. અને તેના જ કલ્કથી તથા ક્વાથથી ઘી પણ પકાવવું. આ ઘી વિ-સર્પને, કાખના રોગને, દાહને, તથા અલજને મટાડે છે, અને તેલ પ્રમેહને, ગુલ્મને, વાયુને, કફને તથા મલબંધને મટાડે છે. ૪૭-૪૮

વિરેચનનો ઓગણત્રીસમો યોગ.

ચતુઃશેઠ્ શકુચ્છુક્રવાતસંરોધજા રુજઃ ।

૩૦ મોટા તથા નાના નેપાળાના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલાં ઘી, તેલ, ચરખી અને મજ્જા આ ચાર સ્નેહો વિષ્ણાના, વીર્યના તથા વાયુના શોષથી થયેલા રોગોને મટાડે છે.

વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ.

દન્તીદ્રવન્તીમરિચકનકાહ્વયવાસકૈઃ ॥ ૪૯ ॥

વિશ્વમેષજમુદ્ગીકાચિત્રકૈર્મૂત્રમાવિતૈઃ ।

સસાહં સર્પિષા ચૂર્ણં યોજ્યમેતદ્વિરેચનમ્ ॥ ૫૦ ॥

જીર્ણે સંતર્પણં ક્ષૌદ્રં પિત્તશ્લેષ્મરુજાપહમ્ ।

અર્જીર્ણપાર્શ્વરુક્પાણ્ડુહીહોદરનિર્બર્હણમ્ ॥ ૫૧ ॥

૩૧ નાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો, મરી, પીળીચો, જવાસો, સુંઠ, દ્રાખ, અને ચિત્રો આ ઔષધોને સાત દિવસ સૂધી ગોમૂત્રની ભાવના આપી તેઓનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણને ઘીમાં કાલવીને ચટાડવું એટલે વિરે-ચન થાય છે. આ ચૂર્ણ પચી જાય એટલે તેની ઉપર મધની સાથે સાથે વે વરાવવો. આ ચૂર્ણથી પિત્તના રોગો, કફના રોગો, અલ્હી, પડખાની પીડા, પાંડુરોગ,

પ્લીહા (ખરલ) રોગ, અને પેટના રોગોનો નાશ થાય છે. ૪૯-૫૧

વિરેચનનો એકત્રીસમો યોગ.

ગુડસ્યાષ્ટપલે પથ્યા વિંશતિઃ સ્યુઃ પલં પલમ્ ।

દન્તીચિત્રકયોઃ કર્ષૌ પિપ્પલીત્રિવૃતોર્દશ ॥ ૫૨ ॥

કૃત્વૈતાન્મોદકાનેકં દશમે દશમેઽહનિ ।

તતઃ સ્વાદેદુષ્ણતોયસેવી નિર્યન્ત્રણાસ્તિભમે ॥ ૫૩ ॥

દોષઘ્ના પ્રહૃણીપાણ્ડુરોગાર્શઃકુષ્ઠનાશનાઃ ।

૩૨ બત્રીસ તોલા ભાર ગોળમાં વીસ હરડેનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા ભાર નાના નેપાળાનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા ભાર ચિત્રકનું ચૂર્ણ, એક તોલા ભાર પીપળનું ચૂર્ણ અને એક તોલા ભાર નસોતરનું ચૂર્ણ નાખવું અને આ બધા-ના દશ લાડુ બનાવવા. આ લાડુમાંથી દશમે દશમે દિવસે એક એક લાડુ ખવરાવવો, અને તેના ઉપર ઉનું પાણી પાવું. આ લાડુ દોષોનો નાશ કરે છે તથા ગ્રહણી, પાંડુરોગ, હરસ, અને કુકનો નાશ કરે છે આ પ્રયોગમાં કાઈ પણ જાતની કરી પાળવાની જરૂર નથી. ૫૨-૫૩

વિરેચનનો બત્રીસમો યોગ (ત્રિવૃદ્ધક).

વ્યોષં ત્રિજાતકં મુસ્તા વિઙ્ગામલકે તથા ॥૫૪॥

નવૈતાનિ સમાંશાનિ ત્રિવૃદ્ધગુણાનિ વૈ ।

શ્લશ્ણચૂર્ણીકૃતાનીહ દન્તીભાગદ્વયં તથા ॥ ૫૫ ॥

સર્વાણિ ચૂર્ણિતાનીહ ગાલિતાનિ વિમિશ્રયેત્ ।

ષડ્મિશ્ચ શર્કરાભાગૈરીપ્ત્સૈન્ધવમાક્ષિકૈઃ ॥ ૫૬ ॥

પિપ્પિડતં મક્ષયિત્વા તુ તતઃ શીતામ્બુ પાયયેત્ ।

ઘસ્તિરુક્તૃજ્જ્વરચ્છર્દિશોષપાણ્ડુમ્રમાપહમ્ ॥૫૭॥

નિર્યન્ત્રણમિદં સર્વં વિષદ્ધં તુ વિરેચનમ્ ।

ત્રિવૃદ્ધકસંશોડયં પ્રશસ્તઃ પિત્તરોગિણામ્ ॥૫૮॥

મધ્યઃ ક્ષીરાનુપાનો વા પિત્તશ્લેષ્માતુરૈર્નૈઃ ।

મધ્યરૂપસઘર્મત્વાદાહ્યેષ્વેવ વિધાયતે ॥ ૫૯ ॥

૩૩ સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મોથ, વાવડીંગ, તથા આમળાં આ નવ દ્રવ્યોનો એક એક ભાગ અને નસોતરના આઠ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, કપડાથી ચાળી લઈ તેને છ ભાગ સાકર, એક ચ-તુર્થાંશ સૈન્ધવ તથા મધની સાથે મેળવીને તેના ગોળો કરવા. આ ગોળાઓ યોગ્ય માત્રાથી ખવરાવવા અને તેના ઉપર શીતળ જળ પાવું. આ વિરેચન મૂત્રાશયના રોગને, તરસને, જરને, ઉલટીને, શોષને, પાંડુ રોગને તથા ભ્રમને મટાડે છે અને ઝેરના વિકારને પણ મટાડે છે, આ વિરેચનમાં કરી પાળવાની જરૂર નથી. આ યોગનું નામ ત્રિવૃદ્ધક છે અને પિત્તના રોગીઓને માટે ઉત્તમ છે. પિત્તના અને કફના રોગથી પીડાતા રોગી મનુષ્યોએ આ ઔષધ ખાઈને તેના ઉપર દૂધ પીવું. આ ઔષધ એક ઝોરાકના જેવું છે તેથી ધનવાનોને માટે જ આ યોગ કહેવામાં આવ્યો છે. ૫૪-૫૯

વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ.

તિલવકસ્ય ત્વચં બાહ્યામન્તર્વલ્કવિવર્જિતામ્ ।
 ચૂર્ણયિત્વા તુ તૌ ભાગૌ તત્કષાયેણ ગાલયેત્ ૬૦
 તૃતીયં ભાવિતં તેન ભાગં શુષ્કં તુ ભાવિતમ્ ।
 દશમૂલકષાયેણ ત્રિવૃદ્ધત્સંપ્રયોજયેત્ ।
 વિધાનં ત્વશ્ચુ નિર્દિષ્ટં

૩૪ લોદરની અંદરની છાલ નહિ પરંતુ આહારની છાલ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેના ત્રણ ભાગ કરવા અને તેમાંથી એ ભાગને લોદરની છાલના જ ક્વાથવડે એકવીશવાર ગળવા. તે પછી બાકીનો ત્રીજો ભાગ જે ચૂર્ણ છે તેને ગાળેલા ક્વાથની ભાવના આપવી. તે ભાવના સુકાર્ષ ગયા પછી દશ મળના ક્વાથની ભાવના આપવી. અને તે પછી તે ચૂર્ણનો નસોતરના ચૂર્ણની પેઠે સારી રીતે ઉપયોગ કરવો. જે જે ઓષધિઓની છાલો વિરેચનોમાં ઉપયોગી છે તે સર્વ પ્રયોગી છાલોનો વિધિ આ લોદરની છાલના વિધિ પ્રમાણે જ કરવો. આ રીતે વિરેચન કરાવનારી છાલોનો વિધિ કહ્યો. ૬૦

વિરેચનનો ચોત્રીસમો યોગ.

ફલાનામથ વક્ષ્યતે ॥ ૬૧ ॥

હરીતક્યાઃ ફલં ત્વસ્થિવિયુક્તં દોષવર્જિતમ્ ।
 યોજ્યં ત્રિવૃદ્ધિધાનેન સર્વવ્યાધિનિર્બર્હણમ્ ॥ ૬૨ ॥
 રસાયનં પરં મેધ્યં દુગ્ધાન્તર્વર્ણશોધનમ્ ।

૩૫ હવે ફળોનો વિધિ કહેવામાં આવશે. સડા વગેરે દોષોથી રહિત હરડેનું ફળ લઈ ડળીયો કઢાડી નાખી, તે ફળનો નસોતરના વિધિ પ્રમાણે જ ઉપયોગ કરવો. તે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવાથી તે સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે. આ યોગ રસાયન છે, પરમ પવિત્ર છે, યુદ્ધને વધારનારો છે, અને શરીરની અંદરના ભાગમાં થયેલાં દુષ્ટ પ્રણુને શુદ્ધ કરનારો છે. ૬૧-૬૨

વિરેચનનો પાત્રીસમો યોગ.

હરીતકી વિડક્લાનિ સૈન્ધવં નાગરં ત્રિવૃત્ ॥ ૬૩ ॥

મરિચાનિ ચ તત્સર્વં ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ।

૩૬ હરડે, વાવડીંગ, સૈંધવ, સુંડ, નસોતર અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી, ગોમૂત્રની સાથે આપવામાં આવે તો તેથી વિરેચન થાય છે. ૬૩

વિરેચનનો છત્રીસમો યોગ.

હરીતકી મદ્રદારુ કુદ્ધં પૂગફલં તથા ॥ ૬૪ ॥

સૈન્ધવં શૂક્લવેરં ચ ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ।

૩૭ હરડે, દેવદાર, કઠ, સોપારી, સૈંધવ અને સુંડ એઓનું ચૂર્ણ કરીને ગોમૂત્રની સાથે આપવામાં આવે તો તેથી વિરેચન થાય છે. ૬૪

વિરેચનનો સાડત્રીસમો યોગ.

નીલિનીફલચૂર્ણં ચ નાગરામયયોસ્તથા ॥ ૬૫ ॥

લિહ્યાદુડેન સલિલં પશ્ચાદુષ્ણં પિબેન્નરઃ ।

૩૮ ગળીની સીંગા, સુંડ, અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ કરી ગોળની સાથે મેળવીને ચટાડવું અને તેના ઉપર ઉનું પાણી પાવું. ૬૫

વિરેચનનો આડત્રીસમો યોગ.

પિપ્પલ્યાદિકષાયેણ પિબેત્પિષ્ટાં હરીતકીમ્ ॥ ૬૬ ॥

સૈન્ધવોપહિતઃ સઘ્વ યોગો વિરેચયેત્ ।

૩૯ પિપ્પલી આદિ ગળના ક્વાથમાં સૈંધવની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પાવામાં આવે તો તે યોગથી તુરત જ વિરેચન થાય છે. ૬૬

હરડેના ભિન્નભિન્ન યોગો અને તેનાં ફળ
 હરીતકી મધ્યમાણા નાગરેણ ગુડેન વા ॥ ૬૭ ॥

સૈન્ધવોપહિતા વાપિ સાતત્યેનાગ્નિદીપની ।

વાતાનુલોમની વૃષ્યા ચેન્દ્રિયાણાં પ્રસાદની ॥ ૬૮ ॥

૪૦ હરડે સુંડની સાથે, ગોળની સાથે, અથવા તો સૈંધવની સાથે નિત્ય ખાવામાં આવે તો તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પવનનું અનુલોમન કરે છે, -પવનને નીચે ખેસાડે છે, વીર્યને વધારે છે, અને ઈંદ્રિયોને પ્રસન્ન રાખે છે. ૬૭-૬૮

ત્રિક્ષણાના ગુણુ તથા પ્રયોગ.

સંતર્પણકૃતાન્રોગાન્પ્રાયો હન્તિ હરીતકી ।

શીતમામલકં રુક્ષં પિત્તમેદઃકફાપહમ્ ॥ ૬૯ ॥

વિર્મીતકમનુષ્ણં તુ કફપિત્તનિર્બર્હણમ્ ।

ત્રીણ્યપ્યમ્લકષાયાણિ સતિકમધુરાણિ ચ ॥ ૭૦ ॥

ત્રિફલા સર્વરોગઘ્ની ત્રિભાગઘૃતમૂર્છિતા ।

વયસઃ સ્થાપનં ચાપિ કુર્યાત્સતતસેવિતા ॥ ૭૧ ॥

૪૧ હરડે ઘણુંકરીને સંતર્પણથી (સારી પેઠે ખાધેલા ખોરાકથી) થનારા રોગોને હણે છે. આ બળું શીત છે, રુક્ષ છે, અને તે પિત્તને, મેદને તથા કફને મટાડે છે. ખેલેકું ઉષ્ણ નથી. તે કફને તથા પિત્તને મટાડે છે. આ ત્રણે ફલો અમ્લ, કષાય, તિક્ત, તથા મધુર એમ ચારે રસોથી યુક્ત છે અને તે ત્રણે મળીને ત્રિક્ષણા કહેવાય છે. ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ ત્રીજા ભાગ જેટલા ઘીની સાથે કાલવીને (ભેળીને) નિત્ય ખાવામાં આવે તો તે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે અને યુવાવસ્થાને ટકાવી રાખે છે. ૬૯-૭૧

વિરેચનનો એગણ્યાલીસમો યોગ.

હરીતકીવિધાનેન ફલાન્યેવં પ્રયોજયેત્ ।

વિરેચનાનિ સર્વાણિ વિશેષાન્નતુરુલાત્ ॥ ૭૨ ॥

ફલં કાલે સમુદ્ધૃત્ય સિકતાયાં નિધાપયેત્ ।

સપ્તાહમાતપે શુષ્કં તતો મજ્જાનમુદ્ધરેત્ ॥ ૭૩ ॥

તૈલં ગ્રાહ્યં જલે પક્ત્વા તિલવદ્ધા પ્રપીઢ્ય ચ ।

તસ્યોપયોગો બાલાનાં યાવદ્વર્ષાણિ દ્વાદશ ॥ ૭૪ ॥

૪૨ હરડે પ્રમાણે જ વિરેચન કરાવનારાં સર્વ ફળોનો પ્રયોગ કરવો. ગરમાળાની શીંગના વિરેચનનો પ્રયોગ

કરવો હોય તો યોગ્ય સમયે ગરમાણાની સીંગને ઝાડ ઉપરથી ઉતારીને સાત દિવસ સૂધી રેતીમાં ડાટી રાખવી. પછી તેને તડકામાં સુકવીને તેમાંથી ગોળ કાઢી લેવો. અને તેને પાણીમાં ઉકાળીને તેમાંથી તેલ કાઢી લેવું અથવા તો તેલની પેઠે તેને વિધિપૂર્વક પીલીને તેમાંથી તેલ કાઢી લેવું અને બાળક આર વર્ષનું થાય ત્યાં સૂધી વિરેચનમાં તે તેલનો ઉપયોગ કરવો. ૭૨-૭૪

વિરેચનનો ચાલીસમો યોગ.

લિહ્યાદેરણડતૈલેન કુષ્ઠં ત્રિકટુકાન્વિતમ્ ।

સુલ્લોદકં ચાત્રુપિષ્કેષ યોગો વિરેચયેત્ ॥ ૭૫ ॥

૪૩ કઠ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓનાં ચૂર્ણને એરંડીયાં તેલની સાથે ચાટે અને તેના ઉપર ટ્રાસું જળ (જરાક ઉષ્ણ જળ) પીચે, તો આ યોગ વિરેચન કરે છે. ૭૫

વિરેચનનો એકતાલીસમો યોગ.

પરણડતૈલં ત્રિફલાકાથેન દ્વિગુણેન તુ ।

યુક્તં પીતં તથા ક્ષીરરસાભ્યાં તુ વિરેચયેત્ ॥ ૭૬ ॥

બાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણસુકુમારેષુ યોજિતમ્ ।

ફલાનાં વિધિરુદ્ધિષ્ઠઃ ક્ષીરાણાં શૃણુ સુશ્રુત ॥ ૭૭ ॥

૪૪ એરંડીયું તેલ ત્રિક્ષણાના બમણા ક્વાથની સાથે, દુધની સાથે અથવા તો માંસના રસની સાથે ભેળીને તે બાળકાને, વૃદ્ધોને, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલાઓને અને સુકુમારેને પાવામાં આવે તો તે વિરેચન કરે છે. હે સુશ્રુત! ક્ષોનો વિધિ કલ્પો. હવે ક્ષીરરૂપ વિરેચનોનો વિધિ કહું છું તે સાંભળ. ૭૬-૭૭

વિરેચનનો બેતાલીસમો યોગ.

વિરેચનાનાં તીક્ષ્ણાનાં પયઃ સૌધં પરં મતમ્ ।

બહ્નપ્રયુક્તં તદ્દન્તિ વિષવત્કર્મવિષ્નમાત્ ॥ ૭૮ ॥

વિજાનતા પ્રયુક્તં તુ મહાન્તમપિ સંચયમ્ ।

મિનચ્યાશ્બેવ દોષાણાં રોગાન્ હન્તિ ચ દુસ્તરાન્ ૭૯

મહત્યાઃ પંચમૂલ્યાસ્તુ બૃહત્યોઞ્ચૈકશઃ પૃથક્ ।

કષાયૈઃ સમભાગં તુ તદ્દ્ગ્ગૈર્વિશોષિતમ્ ॥ ૮૦ ॥

અમ્લાદિભિઃ પૂર્વવચ્ચુ પ્રયોજ્યં કોલસંમિતમ્ ।

૪૫ તીક્ષ્ણ વિરેચનોમાં થોરનાં દુધ (છીર) ને અત્યંત તીક્ષ્ણ માનવામાં આવ્યું છે. અજ્ઞાની વૈદ્ય તે છીરનો (થોરના દુધનો) પ્રયોગ કરે છે તો ચિકિત્સાના કર્મમાં ભૂલ થઈ જવાથી તે છીર રોગીને ઝેરની પેઠે મારી નાખે છે. પરંતુ ક્રિયાને જાણનારા વિદ્વાન્ વૈદ્યના હાથથી અપાયલું તે છીર દોષોના મોટા સંચયનો પણ ઝટ નાશ કરે છે. અને દુસ્તર (મટી શકે નહિ તેવા) રોગોને પણ મટાડે છે. થોરનાં છીરને બૃહત્પંચ મૂળ, ઉભી ભોરીંગણી અને એડી ભોરીંગણી, એના ક્વાથની સાથે મેળવી અંગારા ઉપર ચઢાવીને તેનો મૃદુ પાક કરવો. પછી એ ક્વાથના સાત ભાગ અને છીરનો એક ભાગ એમ આઠ ભાગ એકઠા

કરવા અને તેમાંથી એક તોલા ભાર તે દુધ નસોતરની પેઠે ખાટી કાંજીની સાથે તથા મદિરા વગેરેની સાથે આપવો. ૭૮-૮૦

વિરેચનનો ત્રેતાલીસમો યોગ.

મહાવૃક્ષપયઃપીતૈર્યવાગૂસ્તપ્તુલૈઃ કૃતા ॥ ૮૧ ॥

પીતા વિરેચયત્યાશુ ॥

૪૬ યોખાને થોરના છીરની ભાવના આપીને તે યોખાની યવાગૂ* બનાવીને પીવામાં આવે તો તે તુરત વિવેચન કરાવે છે. ૮૧

વિરેચનનો ચુમ્બાલીસમો યોગ.

ગુહેનોત્કારિકા કૃતા ॥

૪૭ ધઉને થોરના છીરની ભાવના આપીને તે ધઉને લોટ કરવી, તેમાં ઘી, દૂધ અને ગોળ નાખીને તેની લાપસી કરવી. આ લાપસી ખાવાથી પણ વિરેચન થાય છે.

વિરેચનનો પીસ્તાલીસમો યોગ.

લેહો વા સાધિતઃ સમ્યક્સ્નુહીક્ષીરસિતાઘૃતૈઃ ૮૨

૪૮ ધઉના લોટને થોરના છીરની ભાવના આપીને તેમાં સાકર, તથા ઘી નાખીને તેનો સીરો બનાવવો (આ સીરો ખાવાથી વિરેચન થાય છે). ૮૨

વિરેચનનો છેતાલીસમો યોગ.

માવિતાસ્તુ સ્નુહીક્ષીરે પિપ્પલ્યો લવણાન્વિતાઃ ॥

૪૯ પીપરોને થોરના છીરની ભાવના આપીને સૈંધવ સાથે ખવરાવવામાં આવે તો તેથી પણ વિરેચન થાય છે.

વિરેચનનો સડતાલીસમો યોગ.

ચૂર્ણં કામ્પિલ્લકં વાપિ તત્પીતં ગુટિકાકૃતમ્ ॥ ૮૩ ॥

૫૦ કપિલાના ચૂર્ણને થોરના છીરની ભાવના આપી ગોળી વાળીને ખાવામાં આવે તો તેથી પણ વિરેચન થાય છે. ૮૩

વિરેચનનો અડતાલીસમો યોગ.

સપ્તલાશક્તિનીદન્તીત્રિવૃદારગ્વધં ગવામ્ ।

મૂત્રેણાપ્લાવ્ય સપ્તાહં સ્નુહીક્ષીરે તતઃ પરમ્ ॥ ૮૪ ॥

કીર્ણં તેનૈચ ચૂર્ણેન માલ્યં વસનમેવ ચ ।

આઘ્રાયાડડવૃત્ય વા સમ્યચ્ચૃદુકોષ્ઠો વિરિચ્યતે ૮૫

૫૧ હાથલો થોર, આંખપુટાંમણાં, નાનો નેપાળો નસોતર અને ગરમાળો આનાં ચૂર્ણને સાત દિવસ સૂધી ગોમૂત્રની ભાવના આપવી. તે પછી સાત દિવસ સૂધી થોરના છીરથી ભાવના આપવી અને પછી તે ચૂર્ણને પુષ્પના ઉપર અથવા તો વચ્ચના ઉપર ઊંટનું; કામળ

* જે ધાન્યની યવાગૂ કરવી હોય તેનાથી છ મણું પાણી મૂકીને તે ધાન્યને ઉકાળવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં ઘાટી કણીઓ રહે અને પાણી થોડું પચપચાટવાયું દેખાય તેને યવાગૂ કહેવામાં આવે છે.

૪ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે;—વરસાદનું પાણી પૃથ્વીના, રાતી માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો મધુર થાય છે, કપિલ (પીળા તથા રાતા રંગની) માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો ખાટું થાય છે, પાંકુ—(શ્વેત) વર્ણની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો ખારું—લવણ થાય છે, પીળા વર્ણની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો તીખું થાય છે, કાળા રંગની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો કડવું થાય છે અને ઘાળા રંગની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો તુરું થાય છે. ૫

વરસાદના જળમાં રસ પ્રકટ થવાવિષે સ્વમત.

તત્તુ ન સમ્યક્ । તત્ર પૃથિવ્યાદીનામન્યોન્યાનુ-
પ્રવેશકૃતઃ સલિલરસો ભવત્યુત્કર્ષાપકર્ષેણ । તત્ર
સ્વગુણભૂયિષ્ટાર્યાં ભૂમાવસ્ત્લં લવણં ચ । અમ્બુગુણ-
ભૂયિષ્ટાર્યાં મધુરમ્ । તેજોગુણભૂયિષ્ટાર્યાં કટુકં
તિક્તં ચ । વાયુગુણભૂયિષ્ટાર્યાં કષાયં ચ । આકાશ-
ગુણભૂયિષ્ટાર્યામવ્યક્તરસમવ્યક્તં હ્યાકાશમિત્યતસ્ત-
ત્પ્રધાનમવ્યક્તરસત્વાત્ ॥ ૬ ॥

૫ તેઓનું આ કહેવું અરાબર નથી. પરંતુ ખરું તો એ છે કે—પૃથ્વીમાં પોતાના ગુણના અને ખીજા મહા-ભૂતોના થયેલા અનુપ્રવેશના ગુણોના વધઘટપણને લીધે જળમાં મધુર વગેરે રસો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે—જે પૃથ્વીમાં પોતાનો જ ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ ખાટું અને ખારું થાય છે, જેમાં જળનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ મધુર થાય છે, જેમાં અમ્બિનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તીખું અને કડવું થાય છે, જેમાં વાયુનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તુરું થાય છે તથા જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ અસ્પષ્ટ રસવાળું થાય છે. કારણ કે આકાશ પડે અવ્યક્ત છે અને તે જલ અવ્યક્ત—અસ્પષ્ટ રસ-વાળું હોવાથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૬

આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો આકાશના
ગુણવાળું જળ પીવું.

તત્પેયમાન્તરિક્ષાલાભે ॥ ૭ ॥

૬ જો આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો તેના બદલામાં જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય તેવું પૃથ્વીમાં રહેલું જળ ઉપયોગમાં લેવું. ૭

આંતરિક્ષ જળના ભેદ.

તત્રાન્તરિક્ષં ત્રતુર્વિધમ્ । તદ્યથા । ધારં કારં
તૌષારં હૈમમિતિ । તેષાં ધારં પ્રધાનં લઘુત્વાત્ ॥ ૮ ॥

૭ ધાર (ધારારૂપે પડતું વરસાદનું પાણી), કાર (આકાશમાંથી પડતા પાણીના પથરા જેવા કરાઓનું પાણી) તૌષાર (ઝાકળનું પાણી) અને હૈમ (અરક

પીંગળીને તેમાંથી થયેલું પાણી) એ રીતે આંતરિક્ષ જળ ચાર પ્રકારનું છે. આ સઘળા પ્રકારના આંતરિક્ષ જળોમાં ધારજળ હલકું હોવાથી પ્રધાન—શ્રેષ્ઠ છે. ૮ ગાંગ જળ અને સામુદ્રનાં જળની પરીક્ષા તથા

ગાંગ જળ લેવાનો સમય.

તત્પુનર્દ્વિવિધં ગાઙ્ગં સામુદ્રં ચેતિ । તત્ર ગાઙ્ગમા-
શ્વયુજે માસિ પ્રાયશો વર્ષતિ । તયોર્દ્વયોરપિ પરી-
ક્ષણં કુર્વાત । શાલ્યોદનપિણ્ડમકુચિતમવિદગ્ધં
રજતભાજનોપહિતં વર્ષતિ દેવે બહિષ્કુર્વાત સ યદિ
મુહૂર્તં સ્થિતસ્તાદશ એવ ભવતિ તદા ગાઙ્ગં પત-
તીત્યવગન્તવ્યં વર્ણાન્યત્વે સિક્થપ્રક્રેદે ચ સામુદ્ર-
મિતિ વિદ્યાત્તન્નોપાદેયમ્ । સામુદ્રમપ્યાશ્વયુજે
માસિ ગૃહીતં ગાઙ્ગવન્નવતિ । ગાઙ્ગં પુનઃ પ્રધાનં
તદુપાદદીતાશ્વયુજે માસિ ॥ ૯ ॥

૮ એ ધારજળના 'ગાંગ' અને 'સામુદ્ર' એવા બે ભેદ છે. તેઓમાં આસુ મહિનામાં જે જળ વરસે છે તે જળ ધણું કરીને ગાંગ હોય છે અને આસુ શિવાયના ખીજા મહિનાઓમાં જે જળ વરસે છે તે જળ ધણું કરીને સામુદ્ર હોય છે. ગાંગ અને સામુદ્ર એ બંને પ્રકારનાં જળોની પરીક્ષા આ પ્રમાણે કરવી—વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે જે છુંદાયલા ન હોય એવા તથા જેનો રંગ બદલાયેલો ન હોય એવા ભાતનો પિંડો એક રૂપાના વાસણમાં મુકી તે વાસણ બહાર વરસાદમાં બે ઘડી સુધી રાખવું. આ પ્રમાણે વરસાદમાં રાખતાં જો તે ભાત કશા પણ વિકારને ન પામતાં તેવો ને તેવો જ રહે તો જાણવું કે—ગાંગજળ પડે છે—વરસે છે અને જો તે ભાતનો રંગ બદલાઈ જાય કે ભાતના દાણામાં પચ-પચાટ થાય તો જાણવું કે—સામુદ્ર જળ વર્ષે છે. સામુદ્ર જળ પડતું હોય તો તે લેવું નહીં. સામુદ્રજળ પણ આશ્વિન મહિનામાં પડતું હોય તો તે લેવામાં કશી હરકત નથી. કેમકે—સામુદ્ર જળ પણ આશ્વિન માસમાં ગાંગ જળના જેવા જ ગુણવાળું હોય છે. પરંતુ ગાંગ જળ જ સર્વ જળોમાં શ્રેષ્ઠ છે. અને આ ગાંગજળ આશ્વિન માસમાં લેવું. ૯

ગાંગજળ ઝીલી લેવાનો પ્રકાર અને

આંતરિક્ષનું પ્રતિનિધિ.

શુચિશુક્લવિતતપટૈકદેશચ્યુતમથવા હર્મ્યતલ-
પરિભ્રમન્ચૈર્વા શુચિભિર્માજનૈર્ગૃહીતં સૌવર્ણે રાજતે
મૃન્મયે વા પાત્રે નિદધ્યાત્તસર્વકાલમુપયુજીત ।
તસ્યાલાભે મૌમમ્ । તન્નાકાશગુણબહુલમ્ ॥ ૧૦ ॥

૯ એક સ્વચ્છ ઘાળાં વસ્ત્રને વરસાદમાં બહાર ઉંચે ટંગાડવું અને તેના વચલા ભાગમાં કાંઈક પથરા વગેરે બોજ મુકવો. એટલે વસ્ત્ર વચમાંથી નમી જશે. આવી રીતે કરવાથી વસ્ત્ર ઉપર પડેલું જળ વચલા ભાગમાંથી

એકદુ યદને નીચે પડશે. તે જળને નીચે એક પાત્ર રાખીને તેમાં ઝીલી લેવું અથવા ધરની અગાસી ઉપરથી પડતું વરસાદનું પાણી કાઠ પાત્રમાં ઝીલી લેવું અથવા તે ખીજું કાઠ સ્વચ્છ પાત્ર વરસાદમાં મુકીને તેમાં પાણી ઝીલી લેવું. આ રીતે ઝીલી લીધેલાં વરસાદનાં પાણીને સોનાના, રૂપાના કે માટીના વાસણમાં રાખી મુકવું અને તે પાણીને સર્વ કાળમાં-હરમેશાં ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે ઝીલી લીધેલું વરસાદનું પાણી ન મળે તે તો તેના અભાવમાં જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વી ઉપર પડેલું ભૌમ જળ (કુવા વગેરે જમીનનું પાણી) લેવું. ૧૦

સાત પ્રકારનું જળ.

તત્પુનઃ સસવિધમ્ । તદ્યથા । કૌપં નાદેયં સારસં તાડાગં પ્રાસ્ત્રવણમૌદ્ધિદં ચૌષ્ઠ્યમિતિ ૧૧

૧૦ ભૌમ (પૃથ્વી ઉપર પડેલું) જળ કૌપ-કુવાનું, નાદેય-નદીનું, સારસ-સરોવરનું, તાડાગ-તળાવનું, પ્રાસ્ત્રવણ-ઝરણાનું, ઔદ્ભિદ-પૃથ્વીમાંથી સરવાણીરૂપે અને ચૌષ્ઠ્ય-વગર બાંધેલા કુવાનું, એવી રીતે સાત પ્રકારનું જળ છે. ૧૧

કર્ષ ઋતુમાં કયું જળ પીવું.

તત્ર વર્ષાસ્વાન્તરિક્ષમૌદ્ધિદં વા સેવેત મહાગુણત્વાત્ । શરદિ સર્વે પ્રસન્નત્વાત્ । હેમન્તે સારસં તાડાગં વા । વસન્તે કૌપં પ્રાસ્ત્રવણં વા । ગ્રીષ્મે-પ્યેવમ્ । પ્રાવૃષિ ચૌષ્ઠ્યમનવમનભિવૃષ્ટં સર્વં ચેતિ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ તેમાં વર્ષાઋતુમાં આંતરિક્ષ અને ઔદ્ભિદ જળ ઉત્તમ ગુણવાળાં હોય છે માટે તે જળોનું સેવન કરવું. શરદઋતુમાં અગસ્ત્યનો ઉદય થવાને લીધે સધળાં પ્રકારનાં જળો સ્વચ્છ થઈ જાય છે માટે સધળાં પ્રકારના જળનું સેવન કરવું. હેમંતઋતુમાં સરોવરના અથવા તળાવના જળનું સેવન કરવું. વસંત ઋતુમાં અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કુવાના અથવા ઝરણાના જળનું સેવન કરવું. પ્રાવૃષ્ટ ઋતુમાં બાંધ્યા વગરના કુવાના જળનું અથવા જુના જળનું સેવન કરવું, અને વરસાદ ન થયો હોય ત્યાં સૂધી નદી વગેરેનાં જળોનું સેવન કરવામાં કશી અડચણ નથી. ૧૨

વરસાદના નવાં જળનું પાન કરવાથી તથા તેમાં સ્નાન કરવાથી રોગ થાય છે.

કીટમૂત્રપુરીષાણ્ડશવકોથપ્રદૂષિતમ્ ।

તુણપર્ણોત્કરયુતં કલ્મષં વિષસંયુતમ્ ॥ ૧૩ ॥

યોડવગાહેત વર્ષાસુ પિબેદ્વાપિ નવં જલમ્ ।

સવાહ્યામ્યન્તરારોગાન્પ્રાપ્નુયાત્ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥૧૪॥

૧૨ વર્ષાઋતુમાં (આપાઠ, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ

ત્રણ માસમાં) નવું વર્ષેલું જળ ઝેરી કીડાઓથી, પ્રાણીઓનાં મળમૂત્રથી, પ્રાણીઓના ઈંડાના અને શંખોના સડાથી તથા મરી ગયેલાં પ્રાણીઓના શયના સડાથી દૂષિત થયેલું, ખડના અને પાનડાઓના કચરાવાળું, ડાળું તથા અનેક પ્રકારના સ્થાવર અને જંગમ વિષોના સંયોગવાળું હોય છે. માટે જે માણસ વર્ષાઋતુમાં નવા જળમાં નાહે છે તેને કુદ વગેરે બહારના રોગો થાય છે અને જે વર્ષાઋતુમાં નવા જળનું પાન કરે છે તેને ઉદરરોગ વગેરે અંદરના રોગો તુરત જ થાય છે. ૧૩-૧૪

બગડેલા પાણીનાં લક્ષણ.

તત્ર ચચ્છૈવાલપદ્મહટતણપન્નપત્રપ્રમૃતીભિરવ-ચ્છન્નં શશિસૂર્યકિરણાનિલૈર્નામિજુષ્ટં ગન્ધવર્ણરસો-પ્સૃષ્ટં ચ તદ્યાપન્નમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૩ જે જળ શેવાળ, કાદવ, રાતાં પોડાં, ખડ, કમળનાં પાંદડા વગેરેથી ઠંકાયેલું હોય; જેનાં ઉપર સૂર્ય કે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં ન હોય, જેના ઉપર ખુલ્લો પવન ફરતો ન હોય; અને જે કાઠ પણુ જાતના ગંધ, વર્ણ કે રસવાળું હોય તે જળને બગડેલું સમજવું. ૧૫

બગડેલા પાણીમાં છ જાતના દોષો.

તસ્ય સ્પર્શરૂપરસગન્ધવીર્યવિપાકદોષાઃ ષટ્-સમ્ભવન્તિ । તત્ર સ્વરતા પૈચ્છિલ્લયમૌષ્ણ્યં દન્તગ્રા-હિતા ચ સ્પર્શદોષાઃ । પદ્મસિકતાશૈવાલવહુવર્ણતા રૂપદોષાઃ । વ્યક્તરસતા રસદોષઃ । અનિષ્ટગન્ધતા ગન્ધદોષઃ । યદુપયુક્તં તૃણાગૌરવશૂલકફપ્રસેકા-નાપાદ્યતિ સ વીર્યદોષઃ । યદુપયુક્તં ચિરાદ્વિ-પચ્યતે વિષ્ઠ્ઞાતિ વા સ વિપાકદોષ इति ॥ ૧૬ ॥

૧૪ બગડેલા જળમાં સ્પર્શદોષ, રૂપદોષ, રસદોષ, ગંધદોષ, વીર્યદોષ અને વિપાકદોષ એ રીતે છ જાતના દોષો થાય છે. તેઓમાં ખરસટપણું, ચીકાસ, ઉષ્ણતા અને જેથી દાંતો કળે છે એવું ઠંડાપણું એ જળના સ્પર્શદોષો છે, જળમાં કાદવ, રેતી, શેવાળ અને અનેક વર્ણો હોવા એ જળના રૂપના દોષો છે; જળમાં કાઠ પણુ જાતનો રસ સ્પષ્ટ જણાવો એ રસનો દોષ છે; જળમાં ખરાય ગંધ નીકળવો-હોવો એ ગંધનો દોષ છે, જે પીવાથી તરસ, ભારેપણું, શૂળ અને કફપ્રસેક ઉત્પન્ન કરે છે તે વીર્યનો દોષ છે; તથા પીધાથી જે ઘણીવાર પચે છે અથવા પેટમાં ગડગડાટ ઉત્પન્ન કરે છે તે વિપાકનો દોષ છે. ૧૬

આંતરિક્ષ જળ નિર્દોષ છે.

ત પત આન્તરિક્ષે ન સન્તિ ॥ ૧૭ ॥

૧૫ ઉપર કહેલા એ છ દોષો આંતરિક્ષ જળમાં હોતા નથી. ૧૭

अगडेला जणने स्वच्छ करवाना तथा तेनी दुर्गंध मटाडवाना उपाय.

व्यापन्नानामग्निकथनं सूर्यातपप्रतापनं तप्तायः-
पिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्वापणं प्रसादनं च
कर्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चा-
धिवासनमिति ॥ १८ ॥

१६ जण अगडेलुं होय तेने अग्नि उपर उकाणुं, सूर्यना तडकांमां तपावतुं, तेमां दोढाना गोणांओने, पथरांओने अथवा छोटोने तपावीने खुआववी-आमवी आ तेने स्वच्छ करवाना उपाय छे अने नागचंपानां पुल, कमणनां पुल, पाडणनां पुल वगेरेने तेमां नाभवानां आ तेना दुर्गंध मटाडवाना उपाय छे. १८

केवा वासळुमां पाणी बरी राखतुं तथा पीतुं.

सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा ।

पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥१९॥

१७ सोनाना, रूपाना, त्रंभाना, कांसाना, स्फटिक वगेरे मणिना के माटीना वासळुमां राखेळुं अने पुष्पो, वाजो वगेरेथी वासेळुं सुगंधि जण पीतुं. १९

अगडेलुं तथा ऋतु वगर पडेळुं जण उपयोगमां लेवुं नहि.

व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यच्चाप्यनार्तवम् ।

दोषसंजननं ह्येतन्नाददीताहितं तु तत् ॥ २० ॥

१८ अगडेलुं अथवा ऋतु वगर वरसेळुं-पडेळुं जण ह्मेशां छोडी हेवुं, केमके अे जण दोषोने उत्पन्न करानारं अने अहित-अपथ्य छे. माटे ते जण पीतुं नहि. २०

अगडेलुं जण पीवाथी रोगो थाय छे.

व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम् ।

श्वयथुं पाण्डुरोगं च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ २१ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।

अन्यान्वा विषमान् रोगान्प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव च ॥२२॥

१९ जे भाणुस अगडेलां जणने स्वच्छ-साक्ष कथां विना पीये छे तेने तरत ज सोज, पांडुरोग, आम-डीना रोगो, गुल्म, मंदाग्नि, श्वास, उधरस, श्लेष्म, शूल अने उदररोग अे रोगो तथा भीज पणु केटलाक विषम रोगो तरत ज थाय छे. २१-२२

मलिन जणने निर्भण करवाना उपाय.

तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । त-
द्यथा । कतकगोमेदकबिसप्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि
मुक्ता मणिश्चेति ॥ २३ ॥

२० निर्भणनां इजो, गोमेदमणि-लसणीओ, क-मणनां भूण, शेवाणनां भूण, वस्त्र, मोती अने स्फटिक वगेरे मणिओ अे सात मेलां जणने निर्भण करवाना

उपायो छे. (अटले अे नीजे पाणीमां नांभवाथी पाणीने क्यरो सधणो नीजे येसी जणने पाणी निर्भण थाय छे). २३

पाणीनां वासळु कथां राखवां.

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं,
त्र्यष्टकं, मुञ्जबलय, उदकमञ्जिका, शिक्यं चेति २४
२१ जणथी लरेलां वासळोने आण्ड उपर, त्रि-
पाठ उपर, मुंज नामना अडनी छंढोणी उपर, मांथी
उपर के सीकांमां राखवां. २४

जणने थंडुं करवाना उपाय.

सप्त शीतीकरणानि भवन्ति । प्रवातस्थापनमु-
दकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं
वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनं चेति ॥ २५ ॥

२२ जणथी लरेलां पात्रने पुथ पवनवाणी जगामां राखतुं, अथवा तेना उपर लीनुं कपडुं वीटाणी ते पर हुंडुं पाणी छांटतुं, अथवा तेने लाकडीथी अनावेला पंत्र-
मां मूडीने इेरवतुं, (अथवा जणमां लाकडी इेरववी),
अथवा ते पर पंजो नांभवे, अथवा जणने कप-
डीथी धणीवार गाणतुं. अथवा तेने रेतीमां डटी मूकतुं,
अथवा सीकांमां टंगाडी राखतुं, आ सात जणने हुंडुं
करवाना उपाय छे. २५

गुणुकारी जणनुं लक्षणु.

निर्गन्धमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम् ।

अच्छं लघु च हृद्यं च तोयं गुणवदुच्यते ॥२६॥

२३ जे जण गंध वगरनुं, अस्पष्ट रसवाणुं, तरशने मटाडनारं, पवित्र, हुंडुं, स्वच्छ, हलकुं अने मनने प्रिय लागे अेवुं होय ते जणने गुणुकारी समजवुं. २६

नदीओना गुणु.

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् । दक्षि-
णाभिमुखा नाऽतिदोषलाः साधारणत्वात् । तत्र
सह्यप्रभवाः कुष्ठं जनयन्ति विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डु-
रोगं च, मलयप्रभवाः कृमीन्, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदो-
दराणि, हिमवत्प्रभवाः हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्ली-
पदगलगण्डान्, प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चाशी-
स्युपजनयन्ति । पारिपात्रप्रभवाः पथ्या बलारोग्य-
कर्य इति ॥ २७ ॥

२४ पश्चिम दिशा तरङ्क जनारी-पश्चिम समुद्रमां मणनारी नदीओनुं जण हलकुं होवाथी पथ्य छे, पूर्व दिशा तरङ्क जनारी-पूर्व समुद्रमां मणनारी नदीओनुं पाणी लारे होवाथी सारं नथी, अने दक्षिण दिशा तरङ्क जनारी-दक्षिण समुद्रमां मणनारी नदीओनुं जण साधारणु होवाथी (अहु हलकुं के अहु लारे नही होवाथी) अहु दोषोने वधारे उत्पन्न करतुं नथी, तेओ-

માંની સહ્યપર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓ કુષ્ઠને ઉત્પન્ન કરે છે, વિંધ્યાચલમાંથી નીકળેલી નદીઓ કુષ્ઠને તથા પાંદુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે, મલયાચળમાંથી નીકળેલી નદીઓ કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, મહેદ્રાચળમાંથી નીકળેલી નદીઓ સ્ત્રીપદોને તથા ઉદરોગને ઉત્પન્ન કરે છે, હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદીઓ, હૃદ્રોગ, સાન્ને, માથાનો દુઃખાવો, સ્ત્રીપદ અને ગલગંડ એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; માળવાના પૂર્વ દિશાના તથા પશ્ચિમ દિશાના પર્વતોમાંથી નીકળેલી નદીઓ અર્શોને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા પારીયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓ પથ્થ છે, તથા યલ અને આરોગ્યને આપનારી છે. ૨૭

નद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः ।

गुर्व्यः शैवालसंचलनाः क्लृषा मन्द्रगाश्च याः २८

૨૫ જે નદીઓ ઉતાવળા વેગવાળી તથા નિર્ભળ જળવાળી હોય તેઓનું પાણી હલકું હોય છે અને જે નદીઓ મંદ વેગવાળી, મેલી તથા શેવાળથી ઠંકાયેલી હોય તે નદીઓનું પાણી ભારી હોય છે. ૨૮

प्रायेण नद्यो मरुषु सत्तिका लवणान्विताः ।

ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥ २९ ॥

૨૬ ઘણું કરીને મારવાડ દેશની નદીઓનું જળ કંઈક કડવું, ખારું, જરાક તુરું અને મધુર હોય છે તેથી તે જળ પચવામાં હલકું અને યલને વધારનારું હોય છે. ૨૯

पाणीने क्यारे भरी लेवुं ?

तत्र सर्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्युषसि तत्र ह्यमलत्वं शैत्यं चाधिकं भवति स एव चापां परो गुण इति ॥ ३० ॥

૨૭ સઘળા પ્રકારના પૃથ્વીનાં જળો પરોઠીયામાં ભરી લેવાં જોઈએ. કેમકે તે સમયમાં જળમાં શીતળપણું અને નિર્ભળપણું કે જે જળના મુખ્ય ગુણો છે તે અધિક હોય છે. ૩૦

केवां जलने उत्तम जलवुं ?

दिवाककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभिः ।

अरुक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ ३१ ॥

૨૮ જે જળની ઉપર દિવસે સૂર્યનાં અને રાતે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તથા જે જળ રક્ષ કે અભિષ્પંદી (બેજવાળું)-શરદી કરનારું ન હોય, તે જળને આંતરિક્ષ જળના જેવું જ સમજવું. ૩૧

આંતરિક્ષ જળના વિશેષ ગુણો.

गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्सुभाजने ।

बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥ ३२ ॥

૨૯ સારા વાસણમાં લેઈ રાખેલું આકાશનું જલ ત્રણે દોષોને મટાડનારું, યલને વધારનારું, રસાયન અને પવિત્ર છે. આંતરિક્ષ જળ પૃથ્વી ઉપર પચા પછી

તેને જેવા પાત્રમાં રાખવામાં આવે તેવા ગુણવાળું તે થાય છે. ૩૨

ચંદ્રકાંત મણિમાંથી ઝરેલા પાણીના ગુણ.

रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ।

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् ३३

૩૦ ચંદ્રકાંત મણિમાંથી ઝરેલું પાણી રાક્ષસોનો નાશ કરનારું, શીતળ, આનંદ આપનારું, નિર્ભળ અને જ્વર, દાહ, વિષ તથા પિત્તને મટાડનારું જાણવું. ૩૩

કયા રોગમાં અને કઈ ઋતુમાં શીતળ જળનો

ઉપયોગ કરવો ?

मूर्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

भ्रमरूमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥ ३४ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ।

૩૧ મૂર્છા, પિત્તના રોગો, દાહ, વિષ, રક્તના રોગો, મદાત્યય, માથામાં ચકરી આવવી, થાક, દમ, ઉલટી અને ઉપરના ભાગનું રક્તપિત્ત એ રોગોમાં તથા ઉબ્જકાળમાં ઠંડું પાણી આપવું એ ઉત્તમ છે. ૩૪

કયા રોગમાં શીતળ જળનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

पार्श्वशले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥ ३५ ॥

आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ।

हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

૩૨ પડખાંમાંથી શૂળ નીકળવું, શલેષ્મ, વાયુ સંબંધી રોગ, ગલગ્રહ (ગળાનું ઝલાઈ જવું), પેટ ચ્હડી આવવું, કોઠાનું સખતપણું, નવો તાવ અને હેડકી એ રોગોમાં; જે દિવસે સંશોધન કર્યું હોય તે દિવસે તથા સ્નેહપાન કર્યા પછી ઠંડું પાણી પીવું નહી. ૩૫-૩૬

नदीना पाणीना सामान्य गुणो.

नादेयं वातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनम् ।

तदभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् ॥ ३७ ॥

૩૩ નદીનું જળ વાયુ કરનારું, રૂક્ષ, અગ્નિને દીપાવનારું, હલકું અને કફ તથા મેદનો નાશ કરનારું છે. પરંતુ નદીનું જળ જે મધુર તથા ઘાટું હોય તે શરદી કરનારું, ભારે અને કફ કરનારું છે. ૩૭

सरोवरना पाणीना सामान्य गुणो.

तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु ॥

૩૪ સરોવરનું પાણી તુરું, મધુર, હલકું, યલને વધારનારું અને તરશને મટાડનારું છે.

तणापना पाणीना सामान्य गुणो.

ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३८ ॥

૩૫ તળાવનું પાણી રસમાં મધુર અને તુરું, વિપાકમાં તીખું અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૩૮

वापना पाणीना सामान्य गुणो.

वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटु पित्तलम् ॥

૩૬ વાવનું પાણી કંધક ખારવાળું, તીખું, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુને તથા કફને મટાડનારું છે.

કુવાના પાણીના ગુણો.

સક્ષારં પિત્તલં કૌપં શ્લેષ્મણં દીપનં લઘુ ॥ ૩૯ ॥

૩૭ કુવાનું પાણી કંધક ખારવાળું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, હલકું, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને કફને મટાડનારું છે. ૩૯

નહીં આંધેલા કુવાના પાણીના ગુણો.

ચૌષ્ઠ્યમગ્નિકરં રુક્ષં મધુરં કફકૃષ્ણ ચ ॥

૩૮ નહીં આંધેલા કુવાનું પાણી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને રુક્ષ છે તથા મધુર હોવા છતાં પણ કફને ઉત્પન્ન કરતું નથી.

ઝરણાના પાણીના ગુણો.

કફઘ્નં દીપનં હૃદયં લઘુ પ્રસ્રવણોદ્ભવમ્ ॥ ૪૦ ॥

૩૯ ઝરણાનું પાણી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, હલકું અને કફને મટાડનારું છે. ૪૦

પૃથ્વીમાંથી સરવાણી તરિકે નિકળતા જળના ગુણો.

મધુરં પિત્તશમનમવિદાહ્યૌદ્ગ્નિદં સ્મૃતમ્ ॥

૪૦ પૃથ્વીમાંથી સરવાણી તરિકે નિકળતું પાણી મધુર અને પિત્તને મટાડનારું છે; તથા વિદાહને ઉત્પન્ન કરતું નથી.

વીરડાના પાણીના ગુણો.

વૈકિરં કટુ સક્ષારં શ્લેષ્મણં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ વીરડાનું પાણી કંધક ખારવાળું, તીખું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને કફને મટાડનારું છે. ૪૧

ક્યારાના પાણીના ગુણો.

કૈદારં મધુરં પ્રોક્તં વિપાકે ગુરુ દોષલમ્ ॥

૪૨ ક્યારાનું-ખેતરનું પાણી મધુર, વિપાકમાં-પચવામાં ભારે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

આખોચીયાના પાણીના ગુણો.

તદ્વત્પાલ્વલમુદ્દિષ્ટં વિશેષાદ્દોષલં તુ તત્ ॥ ૪૨ ॥

૪૩ આખોચીયાનું પાણી ક્યારાના પાણી જેવું જ અને દોષોને વધારે ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૪૨

સમુદ્રના પાણીના ગુણો.

સામુદ્રમુદકં વિસ્ત્રં લવણં સર્વદોષકૃત્ ॥

૪૪ સમુદ્રનું પાણી ખરાબ ગન્ધવાળું, ખારું અને સઘળા દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

આનૂપ દેશના પાણીના ગુણો.

અનેકદોષમાનૂપં વાર્યમિષ્યન્દિ ગર્હિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

૪૫ આનૂપ દેશનું પાણી અનેક દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું, શરદી કરનારું અને નિન્દિત છે. ૪૩

બંગલ દેશના પાણીના ગુણો.

પમિદૌષૈરસંયુક્તં નિરવઘ્નં તુ જાઙ્ગલમ્ ॥

૪૬ બંગલ દેશનું પાણી ઉપરના દોષો વિનાનું, અને ઉત્તમ છે.

સાધારણ દેશના જળના ગુણો.

પાકે વિદાહિ તૃષ્ણાઘ્નં પ્રશસ્તં પ્રીતિવર્ધનમ્ ॥૪૪॥

દીપનં સ્વાદુ શીતં ચ તોયં સાધારણં લઘુ ।

૪૭ સાધારણ દેશનું પાણી પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું, તરશને મટાડનારું, ઉત્તમ, પ્રીતિને વધારનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મધુર, શીતળ અને હલકું છે. ૪૪

ઉના પાણીના ગુણો.

કફમેદોડનિલામઘ્નં દીપનં ઘસ્તિશોધનમ્ ॥ ૪૫ ॥

શ્વાસકાસજ્વરહરં પથ્યમુષ્ણોદકં સદા ।

૪૮ ઉનું પાણી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું, હૃદયમાં પથ્ય અને કફ, મેદ, વાયુ, આમ, સ્વાસ, ઉધરસ તથા જ્વર એવાને મટાડનારું છે. ૪૫

ઉનું પાણી ક્યારે થયું કહેવાય તેનાં લક્ષણ

યત્કાથ્યમાનં નિર્વેગં નિઃકેનં નિર્મલં લઘુ ॥ ૪૬ ॥

ચતુર્ભાગાવશેષં તુ તત્તોયં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ।

૪૯ પાણી ઉકળતાં ઉકળતાં જ્યારે એથી ભાગ બાકી રહે, હલકું થઈ જાય, નિર્મળ થઈ જાય તથા તેમાં ચહેલ ઉભરો અને શીણ શાંત થઈ જાય ત્યારે જાણવું કે ઉષ્ણોદક-ઉનું પાણી તૈયાર થયું અને આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલાં ઉષ્ણોદકને હિતકારી જાણવું. ૪૬

રાતવાસી ઉનું જળ રોગીને આપવું નહિ.

ન ચ પર્યુષિતં દેયં કદાચ્ચિદ્વારિ જાનતા ॥ ૪૭ ॥

અમ્લીભૂતં કફોત્ક્રેશિ ન હિતં તત્ પિપાસવે ।

૫૦ સમજી વૈદે તૃષાવાળા રોગીને રાતવાસી રહેલું ઉનું પાણી કદી પણ આપવું નહીં. કેમકે ઉનું પાણી રાતવાસી રહે તો તે ખાટું થઈ જાય છે, કફનો પ્રકાપ કરે છે, અને હિતકારક નથી. (માટે તૃષાવાળા રોગીને રાતવાસી રહેલું ઉનું પાણી આપવું નહીં.) ૪૭

ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જળ કેને આપવું?

મઘપાનાત્સમુદ્ગ્નૈ રોગે પિત્તોત્થિતે તથા ॥ ૪૮ ॥

સન્નિપાતસમુત્થે ચ ગૃતશીતં પ્રશસ્યતે ।

૫૧ મઘપાન કરવાથી થયેલા રોગો, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો, અને સન્નિપાતથી થયેલા રોગો આ રોગોમાં ઉનું કરીને ઠંડું પાડેલું પાણી રોગીને પીવાને આપવું હિતકારક છે. ૪૮

નારીધેલાના પાણીના ગુણો.

સ્નિગ્ધં સ્વાદુ હિમં હૃદયં દીપનં ઘસ્તિશોધનમ્ ॥૪૯॥

વૃથ્યં પિત્તપિપાસાઘ્નં નારિકેલોદ્ગુરુ ।

પર નારીયેલનું પાણી સ્નિગ્ધ, મધુર, ઠંડું, મનને પ્રિય લાગે એવું, હૃદયને હિતકારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રાશયને સાદું કરનારું, વૃષ્ય, ભારે અને પિત્તને તથા તરશને મટાડનારું છે. ૪૯

ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જળ કેને આપવું?

દાહાતીસારપિત્તાસૂક્ષ્મૂર્છામઘવિષાર્તિષુ ॥ ૫૦ ॥

ગૃતશીતં જલં શસ્તં તૃષ્ણાછર્દિન્નમેષુ ચ ।

૫૩ દાહ, અતિસાર, પિત્તરોગ, રુધિરના રોગ, મૂર્છા, મદિરાપાનથી થયેલી પીડા, વિષના પાનથી થયેલી પીડા, તરસ, ઉલટી અને ભ્રમ (ચકરી આવવી) આ રોગમાં ઉનું કરીને થંડું કરેલું જળ આપવું ઉત્તમ છે. ૫૦

કેવા રોગોમાં થોડું પાણી પીવું?

અરોચકે પ્રતિદયાયે પ્રસેકે શ્વવથૌ ક્ષયે ॥ ૫૧ ॥

મન્દાગ્નિવુદરે કુષ્ઠે જ્વરે નેત્રામયે તથા ।

વ્રણે ચ મધુમેહે ચ પાનીયં મન્દમાચરેત્ ॥ ૫૨ ॥

૫૪ અન્ન ઉપર અરુચિ, શલેષ્મ, કફનો સાવ, સોજો, ક્ષય, અગ્નિમાંઘ, ઉદરરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, આંખના રોગો, વળુ અને મધુમેહ એ રોગોમાં પાણી થોડું પીવું. ૫૧-૫૨

ઇતિ જલવર્ગ.

અથ દુग्ધવર્ગ-આઠ પ્રકારનું દુધ.

ગવ્યમાજં તથા ચૌષ્ઠમાવિકં માહિષં ચ યત્ ॥ ૫૩ ॥

આશ્વાયાશ્ચૈવ નાર્યાશ્ચ કરેણૂનાં ચ યત્પયઃ ।

૫૫ ગાયનું દુધ, અકરીનું દુધ, ઉટડીનું દુધ, ઘેટીનું દુધ, લેંસનું દુધ, ઘાડીનું દુધ, સ્ત્રીનું દુધ અને હાથણીનું દુધ એ આઠ પ્રકારનાં દુધ વિશેષ કરીને પીવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ૫૩

દુધ સર્વને હિતકારક છે.

તત્ત્વનેકૌષધિરસપ્રસાદં પ્રાણદં ગુરુ ।

મધુરં પિચ્છિલ્લં શીતં સ્નિગ્ધં સ્પૃશ્ણં સરં મૃદુ ।

સર્વપ્રાણમૃતાં તસ્માત્સાત્મ્યં ક્ષીરમિહોચ્યતે ॥ ૫૪ ॥

૫૬ ગાય વગેરે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનું ભક્ષણ કરે છે. તે સઘળી ઔષધિઓના નિર્ભળ સારરૂપ હોવાથી દુધ પ્રાણને આપનારું-હૃદયગીને ટકાવનારું, ભારે, મધુર, શીતળ, સ્નિગ્ધ, લાસું, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનારું અને કામળ છે. દુધમાં આ સઘળા ગુણો હોવાને લીધે દુધ સઘળાં પ્રાણીઓને સાત્ત્વ-પ્રકૃતિથી જ હિતકારક છે. એમ આયુર્વેદમાં કહેલું છે. ૫૪

દુધના સામાન્ય ગુણો.

તત્ર સર્વમેષ ક્ષીરં પ્રાણિનામપ્રતિષિદ્ધં જાતિ-સાત્મ્યાત્ । વાતાપિત્તશોણિતમાનસવિકારેશ્વવિરુ-

દ્રમ્ । જીર્ણજ્વરકાસશ્વાસશોષક્ષયગુલ્મોન્માદો-દરમૂર્છાન્નમમદદાહપિપાસાહૃદ્વસ્તિદોષપાણ્ડુરોગ-પ્રહર્ણીદોષાર્શીઃશૂલોદાવર્તાતિસારપ્રવાહિકાયોનિરો-ગગર્ભાસ્રાવરક્તપિત્તશ્રમક્લમહરં પાપ્માપહં વલ્યં વૃષ્યં વાજીકરણં રસાયનં મેઘ્યં સંધાનમાસ્થાપનં વયઃ સ્થાપનમાયુષ્યં જીવનં વૃંહણં વમનં વિરેચના-સ્થાપનં તુલ્યગુણત્વાઘ્નૌજસો વર્દનમિતિ બાલ-વૃદ્ધક્ષતક્ષોણાનાં શુદ્ધવાયવ્યાયામકર્શિતાનાં ચ પથ્યતમમ્ ॥ ૫૫ ॥

૫૭ સર્વ જાતનાં દુધ પ્રાણીઓનાં શરીરને જન્મથી જ અનુકૂળ હોવાથી કોઈ પણ પ્રાણીને દુધ આપવાનું નિષિદ્ધ (મનાહ) નથી. વાયુના રોગોમાં, પિત્તના રોગોમાં, રક્તના રોગોમાં અને માનસિક રોગોમાં દુધ વિરુદ્ધ નથી. દુધ શુભ્રજ્વર, ઉધરસ, સ્વાસ, શોષ, ક્ષય, ગુલ્મ, ઉન્માદ, ઉદરરોગો, મૂર્છા, માથામાં ચકરી આવવી, મદ, દાહ, તરસ, હૃદયના રોગો, મૂત્રાશયના રોગો, પાંડુરોગ, ગ્રહણીરોગ, અર્શ, શૂળ, ઉદાવર્ત, અ-તિસાર, પ્રવાહિકા, યોનિના રોગો, ગર્ભસ્રાવ-ગર્ભપાત, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ અને દારિદ્ર્ય એઓને મટાડનારું, બલને વધારનારું, વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના વિષયમાં હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારું, રસાયન, યાદશક્તિને વધારનારું, ભાંગેલા અસ્થિ વગેરેને સાંધનારું, આસ્થાપનઅસ્તિમાં ઉપયોગી, યુવા-વસ્થાને લાંબા સમય સુધી ટકાવી રાખનારું, હૃદયગીને વધારનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, ઉલટી લાવનારું, રેચ લગાડનારું, ઓજના જેવા જ ગુણોવાળું હોવાથી ઓજને વધારનારું તથા બાલક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા, ભુખ, મૈથુન અને મ્હેનત કરવાથી દુર્બળ થયેલા એઓને બહુ જ પથ્ય (હિતકારક) છે. ૫૫

ગાયના દુધના ગુણો.

ગોક્ષીરમનભિષ્યન્દિ સ્નિગ્ધં ગુરુ રસાયનમ્ ।

રક્તપિત્તહરં શીતં મધુરં રસપાકયોઃ ॥ ૫૬ ॥

જીવનીયં તથા વાતાપિત્તઘ્નં પરમં સ્મૃતમ્ ।

૫૮ ગાયનું દુધ સ્નિગ્ધ, ભારે, રસાયન, શીતવીર્ય, રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સઘળા પ્રકારના દુધોમાં ઉત્તમ અને રક્તપિત્તને, વાયુને તથા પિત્તને અત્યંત મટાડનારું છે. અભિષ્યંદી (શરદી કરનારું) નથી તથા જીવનને ટકાવનારું છે. ૫૬

અકરીના દુધના ગુણો.

ગવ્યતુલ્યગુણં ત્વાજં વિશેષાચ્છોષિણાં હિતમ્ ૫૭

દીપનં લઘુ સંપ્રાહિ શ્વાસકાસાસ્રપિત્તનુત્ ।

અજાનામલ્પકાયત્વાત્કટુતિક્તનિષેવણાત્ ॥ ૫૮ ॥

નાત્યમ્બુપાનાઘ્રાયમાત્સર્વવ્યાધિહરં પયઃ ।

૫૯ અકરીનું દુધ ગાયના દુધના જેવા જ ગુણોવાળું, વિશેષ કરીને હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, આહી

અને શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયને મટાડનારું છે. બકરીઓ નાહાના કદવાળી હોય છે, તીખા અને કડવા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, ઘણું પાણી પીતી નથી અને મહેનત કરે છે તેથી તેઓનું દુધ સઘળા રોગોને મટાડનારું છે. ૫૭-૫૮

ઉંટડીના દુધના ગુણો.

રુક્ષોષ્ણં લવણં કિંચિદૌષ્ટં સ્વાદુરસં લઘુ ॥ ૫૯ ॥
શોફગુલ્મોદરાશોષ્ણં કૃમિકુષ્ઠવિષાપહમ્ ।

૬૦ ઉંટડીનું દુધ કંઈક ખારું, મધુર, રક્ષ, ગરમ, હલકું અને સોળે, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, અર્શ, પેટના કૃમિ, કુષ્ઠ તથા વિષ એઓને મટાડનારું છે. ૫૯

ગાડરના દુધના ગુણો.

આવિકં મધુરં સ્નિગ્ધં ગુરુ પિત્તકફાવહમ્ ॥ ૬૦ ॥
પથ્યં કેવલવાતેષુ કાસે ચાનિલસમ્ભવે ।

૬૧ ગાડરનું-ઘેટીનું દુધ મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, પિત્તને તથા કફને કરનારું અને કેવળ વાયુથી થયેલા રોગોમાં તથા વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં હિતકારી છે. ૬૦

ભેંસના દુધના ગુણો.

મહાભિષ્યન્દિ મધુરં માહિષં વહ્નિનાશનમ્ ॥ ૬૧ ॥
નિદ્રાકરં શીતકરં ગવ્યાત્ક્ષિગ્ધતરં ગુરુ ।

૬૨ ભેંસનું દુધ બહુ અભિષ્યન્દિ, મધુર, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારું, નિદ્રા લાવનારું, ઈંડક આપનારું તથા ગાયના દુધ કરતાં વધારે સ્નિગ્ધ અને ભારે છે. ૬૧

ઘોડીના દુધના ગુણો.

ઉષ્ણં ચૈકશફં બલ્યં શાસ્ત્રાવાતહરં પયઃ ॥ ૬૨ ॥
મધુરામ્લરસં રુક્ષં લવણાનુરસં લઘુ ।

૬૩ સઘળા પ્રકારના એક (અખંડિત) ખરીવાળા પાણીઓનું એટલે ઘોડી વગેરેનું દુધ કંઈક ખારું, મધુર, ખાટું, રક્ષ, હલકું, બળને વધારનારું અને હાથ-પગમાં થયેલા વાયુના રોગોને મટાડનારું છે. ૬૨

સ્ત્રીના દુધના ગુણો.

નાર્યાસ્તુ મધુરં સ્તન્યં કષાયાનુરસં હિમમ્ ॥ ૬૩ ॥
નસ્યાઓતનયોઃ પથ્યં જીવનં લઘુ દીપનમ્ ।

૬૪ સ્ત્રીનું દુધ કંઈક તુરું, મધુર, શીતળ-ઈંડું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, જીવનને વધારનારું અને નર્ય આપવામાં તથા આંખોમાં નાંખવાને હિતકારી છે. ૬૩

હાથણીના દુધના ગુણો.

હસ્તિન્યા મધુરં વૃષ્યં કષાયાનુરસં ગુરુ ॥ ૬૪ ॥
સ્નિગ્ધં સ્થૈર્યકરં શીતં ચક્ષુષ્યં બલવર્દનમ્ ।

૬૫ હાથણીનું દુધ કંઈક તુરું, મધુર, શીતવીર્ય-ઈંડું, સ્નિગ્ધ, ભારે, શરીરને મજબૂત-દૃઢ કરનારું, આંખોને હિતકારી અને વીર્યને તથા બળને વધારનારું છે. ૬૪

પ્રભાતમાં દોહેલાં દુધના ગુણો.

પ્રાયઃ પ્રાભાતિકં ક્ષીરં ગુરુ વિષ્ટમ્ભિ શીતલમ્ ૬૫
રાત્રૌ સોમગુણત્વાચ્ચ વ્યાયામાભાવતસ્તથા ।

૬૬ રાત્રિ ચંદ્રના ગુણોવાળી છે (રાત્રિમાં ચંદ્રના જે ગુણો શીતળતા અને સ્નિગ્ધતા તે વિશેષ હોય છે) અને રાતે પશુઓ મહેનત કરતાં નથી તેથી પ્રભાતમાં દોહેલું દુધ ધણુંકરીને ભારે, શીતળ અને પેટમાં ગડગડાટ આફરો વગેરે કરનારું હોય છે. ૬૫

પાછલા પહોરમાં દોહેલા દુધના ગુણો.

દિવાકરામિત્તાનાં વ્યાયામાનિલસેવનાત્ ॥ ૬૬ ॥
વાતાનુલોમિ શ્રાન્તિમ્નં ચક્ષુષ્યં ચાપરાહ્નિકમ્ ।

૬૭ દિવસે પશુઓ સૂર્યના તાપથી તપે છે, મહેનત કરે છે અને ખુલ્લી હવામાં ફેરે છે તેથી દિવસના પાછલા પહોરમાં દોહેલું દુધ વાયુનું અનુલોમન કરનારું, થાકને મટાડનારું અને આંખોને હિતકારી હોય છે. ૬૬

કાચા દુધના ગુણો.

પયોડમિષ્યન્દિ ગુર્વામં પ્રાયશઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૬૭ ॥

૬૮ કાચું દુધ ધણું કરીને અભિષ્યન્દિ અને ભારે હોય છે. ૬૭

ગરમ કરેલા દુધના ગુણો.

તદેવોક્તં લઘુતરમનમિષ્યન્દિ વૈ શૃતમ્ ।

૬૯ ગરમ કરેલું દુધ બહુ હલકું છે અને તે શરદી કરનારું નથી.

સ્ત્રીઓનું દુધ કાચુંજ હિતકારી છે.

વર્જયિત્વા સ્ત્રિયાઃ સ્તન્યમામમેવ હિ તક્ષિતમ્ ૬૮

૭૦ પરંતુ સ્ત્રીઓનું દુધ ગરમ હોય તો હિતકારી નથી પણ કાચું હોય તોજ તે હિતકારી છે. ૬૮

શેડકઢયું દુધ હિતકારી છે.

ધારોષ્ણં ગુણવત્ક્ષીરં વિપરીતમતોડન્યથા ।

૭૧ શેડ કઢયું દુધ ઉત્તમ ગુણકારી છે અને જે દુધ શેડકઢયું ન હોય તે તેવું હિતકારી નથી.

અતિગરમ કરેલા દુધના ગુણ.

તદેવાતિશૃતં સર્વે ગુરુ બુંહણમુચ્યતે ॥ ૬૯ ॥

૭૨ સઘળા પ્રકારનાં દુધોને બહુ પકાવવામાં-ગરમ કરવામાં આવે તો તેઓ ભારે અને શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં કહેવાય છે. ૬૯

નહિ આવાલાયક દુધ.

અનિષ્ટગન્ધમમ્લં ચ વિવર્ણં વિરસં ચ યત્ ।

વર્જ્યં સલવણં ક્ષીરં યચ્ચ વિપ્રથિતં ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

૭૩ જે દુધ ખરાબ ગંધવાળું થઈ ગયું હોય, જે દુધ ખાટું અને ખારાસવાળું થઈ ગયું હોય, જેનાં વર્ણ અને રસ અદલાધને બગડી ગયેલા હોય તથા જે ક્ષાત્રીને ક્ષેદા ક્ષેદા થઈ ગયું હોય તે દુધનો સાગ કરવો-તે દુધ ઉપયોગમાં લેવું નહીં. ૭૦

ઈતિ દુગ્ધવર્ગી.

અથ દધિવર્ગ-ત્રણ પ્રકારનું દહીં.

દધિ તુ મધુરમમ્લમત્યમ્લં ચેતિ ॥ ૭૧ ॥

૭૪ દહીં મીઠું, ખાટું અને બહુ ખાટું એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. ૭૧

દહીંના સામાન્ય ગુણો.

તત્કપાયાનુરસં સ્નિગ્ધમુષ્ણં પીનસવિષમજ્વરા-
તિસારારોચકમૂત્રકૃચ્છ્રકાર્શ્યાપહં વૃષ્યં પ્રાણકરં
મજ્જલ્યં ચ ॥ ૭૨ ॥

૭૫ દહીં કંધક તુરં, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય-ગરમ, વીર્યને તથા બલને વધારનારું, માંગલિક અને પીનસ, વિષમ-જ્વર, અતિસાર, અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા કૃશપણું એ રોગોને મટાડનારું છે. ૭૨

મીઠા દહીંના ગુણો.

મહામિષ્યન્દિ મધુરં કફમેદોવિવર્ધનમ્ ।

૭૬ મીઠું દહીં બહુ અભિષ્યંદિ અને કફ તથા મેદને વધારનારું છે.

ખાટા દહીંના ગુણો.

કફપિત્તકૃદમ્લં સ્યાત્ ।

૭૭ ખાટું દહીં પિત્તને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

બહુ ખાટા દહીંના ગુણો.

અત્યમ્લં રક્તદૂષણમ્ ॥ ૭૩ ॥

૭૮ બહુ ખાટું દહીં રક્તને ખરાબ કરનારું છે. ૭૩

કાચા દહીંના ગુણો.

વિદાહિ સૃષ્ટવિષ્મૂત્રં મન્દજાતં ત્રિદોષકૃત્ ।

૭૯ ખરાબર નહીં જામેલું-કાચું દહીં દાહ કરનારું મળ-મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનારું અને ત્રણ દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

ગાયના દહીંના ગુણો.

સ્નિગ્ધં વિપાકે મધુરં દીપનં બલવર્ધનમ્ ॥ ૭૪ ॥

વાતાપહં પવિત્રં ચ દધિ ગવ્યં રુચિપ્રદમ્ ।

૮૦ ગાયનું દહીં વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, પવિત્ર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, બલને વધારનારું, અજ ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૭૪

બકરીના દહીંના ગુણો.

દધ્યાજં કફપિત્તમ્નં લઘુ વાતક્ષયાપહમ્ ॥ ૭૫ ॥

દુર્નામશ્વાસકાલેષુ હિતમ્નેઃ પ્રદીપનમ્ ।

૮૧ બકરીનું દહીં હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, અર્શી, શ્વાસ અને ઉધરસ એ રોગોમાં હિતકારી તથા કફ, પિત્ત, વાયુ અને ક્ષય એઓને મટાડનારું છે. ૭૫

ભેંસના દહીંના ગુણો.

વિપાકે મધુરં વૃષ્યં વાતપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૭૬ ॥

બલાસવર્ધનં સ્નિગ્ધં વિશેષાદધિ માહિષમ્ ।

૮૨ ભેંસનું દહીં વિપાકમાં મધુર, વીર્યને વધારનારું,

વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનારું, કફને વધારનારું અને બહુ જ સ્નિગ્ધ છે. ૭૬

ઉંટડીના દહીંના ગુણો.

વિપાકે કટુ સક્ષારં ગુરુ મેઘૌષ્ટિકં દધિ ॥ ૭૭ ॥

વાતમર્શોસિ કુષ્ઠાનિ કૃમીન્હન્ત્યુદરાણિ ચ ।

૮૩ ઉંટડીનું દહીં કંધક ખારું, વિપાકમાં તીખું, ભારે, મળને પાતળો કરનારું-દસ્ત સાફ લાવનારું અને વાયુ, અર્શી, કુષ્ઠ, પેટના કૃમિ અને ઉદરરોગ એઓને મટાડનારું છે. ૭૭

ગાડરના દહીંના ગુણો.

કોપનં કફવાતાનાં દુર્નામ્નાં ચાવિકં દધિ ॥૭૮॥

રસે પાકે ચ મધુરમત્યમિષ્યન્દિ દોષલમ્ ।

૮૪ ગાડરનું દહીં રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર, અતિ અભિષ્યંદિ-અતિ શરદી કરનારું, વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુ, કફ અને અર્શી રોગ એઓને પ્રકાપ કરનારું છે. ૭૮

ઘોડીના દહીંના ગુણો.

દીપનીયમચક્ષુષ્યં વાડવં દધિ વાતલમ્ ॥ ૭૯ ॥

રૂક્ષમુષ્ણં કષાયં ચ કફમૂત્રાપહં ચ તત્ ।

૮૫ ઘોડીનું દહીં જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, તુરં, ઉષ્ણવીર્ય, રક્ષ, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું, કફને તથા મૂત્રને નાશ કરનારું અને આંખને નુકસાન કરનારું છે. ૭૯

સ્ત્રીના દહીંના ગુણો.

સ્નિગ્ધં વિપાકે મધુરં બલ્યં સંતર્પણં ગુરુ ॥ ૮૦ ॥

ચક્ષુષ્યમઝ્યં દોષક્ષં દધિ નાર્યા ગુણોત્તરમ્ ।

૮૬ સ્ત્રીનું દહીં વિપાકમાં મધુર, ભારે, બલ આપનારું, તૃપ્તિ કરનારું, દોષોને મટાડનારું, આંખોને બહુ હિતકારી અને સધળી રીતે ઉત્તમ ગુણોવાળું છે. ૮૦

હાથણીના દહીંના ગુણો.

લઘુ પાકે બલાસમ્નં વીર્યોષ્ણં પક્તિનાશનમ્ ॥ ૮૧ ॥

કષાયાનુરસં નાગ્યા દધિ વર્ષોવિવર્ધનમ્ ।

૮૭ હાથણીનું દહીં કંધક તુરં, પચવામાં હલકું, કફને નાશ કરનારું, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારું અને વિષ્ટાને વધારનારું છે. ૮૧

ગાયનું દહીં શ્રેષ્ઠ છે.

દર્ધાન્યુક્તાનિ યાનીહ ગવ્યાદીનિ પૃથક્ પૃથક્ ૮૨

વિજ્ઞેયમેષુ સર્વેષુ ગવ્યમેવ ગુણોત્તરમ્ ।

૮૮ અહીં જે જુદી જુદી જાતનાં ગાય, બકરી, ઉંટડી વગેરેના દહીંઓ કહ્યાં; તે સર્વમાં ગાયના દહીંને જ ઉત્તમ ગુણોવાળું સમજવું. ૮૨

પાણી કાઠી નાખેલા દહીંના ગુણો.

વાતમ્નં કફકૃત્ સ્નિગ્ધં વૃંહણં ન ચ પિત્તકૃત્ ॥૮૩॥

કુર્યાન્નક્તામિલાષં ચ દધિ યત્સુપરિચ્ચુતમ્ ।

૮૯ જેમાંથી સારી રીતે પાણી કઢાડી નાંખવામાં આવેલું હોય એવું દહીં રિનગ્ધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, અન્ન ખાવા ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું, વાયુને મટાડનારું અને કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૮૩

કઢેલા દુધના દહીંના ગુણો.

ગુતાક્ષીરાક્તુ યજ્ઞાતં ગુણવદ્ધિ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૮૪ ॥
વાતપિત્તહરં રુચ્યં ધાત્વાન્નિબલવર્ધનમ્ ।

૯૦ કઢેલા દુધમાંથી કરેલું દહીં ઉત્તમ ગુણોવાળું, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, ધાતુઓને, જઠરાગ્નિને તથા બલને વધારનાર અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૮૪

દહીંની તરના ગુણો.

દધ્નઃ સરો ગુરુર્ધૃષ્યો વિજ્ઞેયોઽનિલનાશનઃ ॥ ૮૫ ॥
વહેર્વિધમનશ્ચાપિ કફશુક્રવિવર્ધનઃ ।

૯૧ દહીંની થર-તર ભારે, કામને જગૃત કરનારી, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારી, વાયુને મટાડનારી અને કફને તથા વીર્યને વધારનારી છે. ૮૫

તર વગરના દહીંના ગુણો.

દધિ ત્વસારં રૂક્ષં ચ ગ્રાહિ વિઘ્નમ્નિ વાતલમ્ ૮૬
દીપનીયં લઘુતરં સકષાયં રુચિપ્રદમ્ ।

૯૨ થર-તર વગરનું દહીં કંઈક તુરું, રુક્ષ, બહુ હલકું, ગ્રાહિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું, પેટમાં ગડગડાટ કરનાર અને વાયુને વધારનાર છે. ૮૬

ઋતુપરત્વે દહીંના ગુણો.

શરદ્ગ્રીષ્મવસંતેષુ પ્રાયશો દધિ ગર્હિતમ્ ॥ ૮૭ ॥
હેમંતે શિશિરે ચૈવ વર્ષાસુ દધિ શસ્યતે ।

૯૩ ધણુંકરીને શરદ્, ગ્રીષ્મ તથા વસન્ત એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું એ ખરાબ છે અને હેમંત, શિશિર તથા વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું એ સારું છે. ૮૭

દહીંની નીચે રહેલા પાણીવાળા ભાગના ગુણો.

તૃષ્ણાક્લમહરં મસ્તુ લઘુ સ્તોતોવિશોધનમ્ ॥ ૮૮ ॥
અમ્લં કષાયં મધુરમવૃષ્યં કફવાતનુત્ ।

પ્રહ્લાદનં પ્રીણનં ચ મિનત્યાશુ મલં ચ તત્ ॥

બલમાવહતે ચાપિ મક્તચ્છન્દં કરોતિ ચ ॥ ૮૯ ॥

૯૪ દહીંની નીચે રહેલો જળમિશ્રિત ભાગ તરશને અને થાકને મટાડનાર, ખાટો, તુરો, મધુર, હલકો, સ્તોતોને સાફ કરનારો, આનંદ આપનાર, તૃપ્તિ કરનાર, મળને જલદી પાતળો કરનાર, બળ આપનાર, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્નવનાર, કફ તથા વાયુને મટાડનાર અને અવૃષ્ય (સીઓના વિષયમાં હર્ષ ઓછો કરનાર) છે. ૮૮-૮૯

દહીંના ગુણોનો ઉપસંહાર.

સ્વાદ્વમ્લમત્યમ્લકમન્વજાતં

તથા ગૃતક્ષીરમ્બં સરશ્ચ ।

અસારમેવં દધિ સત્તઘાઽસ્મિન્

વર્ગે સ્મૃતા મસ્તુગુણાસ્તથૈવ ॥ ૯૦ ॥

૯૫ આ પ્રમાણે આ દધિવર્ગમાં મીઠું દહીં, ખાટું દહીં, બહુ ખાટું દહીં, જમવા લાગેલું-બરોબર નહીં જમેલું દહીં, કઢેલા દુધનાં દહીં, દહીંની તર અને તર વગરનું દહીં એ સાત જાતનાં દહીંના તથા દહીંની નીચે રહેલા જળમિશ્રિત ભાગના ગુણો કલા. ૯૦

ઈતિ દધિવર્ગ.

અથ તકવર્ગ-છાશના ગુણો.

તક્રં મધુરમમ્લં કષાયાનુરસમુષ્ણવીર્યં લઘુ
રૂક્ષમન્નિદીપનં ગરશોફાતીસારગ્રહણીપાણ્ડુરોગા-
શઃશ્લીહગુલ્મારોચકવિષમજ્વરતૃષ્ણાચ્છર્દિપ્રસેકશૂ-
લમેદઃસ્ત્રેષ્માનિલહરં મધુરવિપાકં હૃદ્યં મૂત્રકૃચ્છ્ર-
સ્નેહવ્યાપ્તપ્રશમનમવૃષ્યં ચ ॥ ૯૧ ॥

૯૬ છાશ મધુર, ખાટી, કંઈક તુરી, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, હલકી, રુક્ષ, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, કામને ઓછો કરનારી તથા વિષ, સોજા, અનિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, અર્શ, પ્લીહા-રોગ, ગુદમ, અરુચિ, વિષમજ્વર, તરશ, ઉલટી, લાળનો સ્પ્રવ, શૂળ, મેદોવૃદ્ધિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, સ્નેહપાનના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગથી થયેલા રોગો, કફ અને વાયુ એઓને મટાડનારી છે. ૯૧

છાશનું લક્ષણ.

મન્યનાદિપૃથગ્મૂતસ્નેહમર્દ્દોદકં ચ યત્ ।

નાતિસાંદ્રદ્રવં તક્રં સ્વાદ્વમ્લં તુવરં રસે ॥ ૯૨ ॥

૯૭ અર્ધું દહીં અને અર્ધું પાણી બંનેને મેળવી, સ્વાઈ વગેરેથી વલોનીને તેમાંથી માંખણ કઢાડી લેતાં બહુ જડો નહીં, તેમ બહુ પાતળો પણ નહીં એવો જે પદાર્થ રહે તેને તક્ર-છાશ કહેવામાં આવે છે. છાશ મીઠી, ખાટી અને તુરા રસવાળી હોય છે. ૯૨

ઘોળવાનું લક્ષણ.

યત્તુ સન્નેહમજ્જલં મથિતં ઘોલમુચ્યતે

૯૮ દહીંમાં પાણી નાંખ્યા વગર જ વલોવવામાં આવે અને તેમાંથી માંખણ કઢાડી લેવામાં ન આવે તો તેને ઘોલ-દહીંનું ઘોળવું કહેવામાં આવે છે.

છાશ કેવા મનુષ્યોને અને કયા રોગમાં ન આપવી.

તક્રં નૈવ ક્ષતે વદ્યાન્નોષ્ણકાલે ન દુર્બલે ॥ ૯૩ ॥

ન મૂર્ચ્છાન્નમ્લદાહેષુ ન રોગે રક્તપૈત્તિકે ।

૯૯ ઉષ્ણકાળમાં (શરદ્ઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં), મૂર્ચ્છા, દાહ, ભ્રમ (માથામાં ચકરી આવવી) અને રક્ત-

પિત્ત એ રોગોમાં તથા દુર્બળ માણસને અને પ્રણ-
વાળાને હાશ આપવી નહીં. ૯૩

ક્યારે અને ક્યા રોગમાં હાશ ખાવી.

શીતકાલેઽગ્નિમાન્દ્યે ચ કફોત્થેષ્વામયેષુ ચ ૧૪
માર્ગાવરોધે દુષ્ટે ચ વાયૌ તક્ત્ત્વ પ્રશસ્યતે ।

૧૦૦ શીતકાળમાં, જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય ત્યારે,
સોતો રોકાઈ ગયાં હોય ત્યારે, વાયુ દુષ્ટ થયો ત્યારે તથા
કફથી થયેલા રોગોમાં હાશ આપવી ઉત્તમ છે. ૯૪

મીઠી છાશના ગુણો.

તત્પુનર્મધુરં શ્લેષ્મપ્રક્રોષણં પિત્તપ્રશમનં ચ ॥૧૫॥

૧૦૧ મીઠી છાશ કફને કોપાવનારી અને પિત્તને શાંત
કરનારી છે. ૯૫

ખાટી છાશના ગુણો.

અમ્લં વાતઘ્નં પિત્તકરં ચ ॥ ૧૬ ॥

૧૦૨ ખાટી છાશ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી અને વાયુને
મટાડનારી છે. ૯૬

વાતાદિ દોષપરત્વે છાશનો ઉપયોગ કરવાવિશે.

ઘાતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં સ્વાદુ પિત્તે સશર્કરમ ।

પિબેત્તક્રં કફે ચાપિ વ્યોષક્ષારસમાયુતમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૦૩ વાયુનો પ્રકોપ થયેલો હોય તો ખાટી છાશમાં
સિંધાલુણુ નાંખીને તેનો ઉપયોગ કરવો, પિત્તનો પ્રકોપ
થયેલો હોય તો મીઠી છાશમાં સાકર નાંખીને તે આપવી
અને કફના પ્રકોપમાં છાશમાં સુંક, મરી, લિંડીપિપળ
તથા જવખાર નાંખીને તે હાશ આપવી. ૯૭

અગડેલી છાશના ગુણો.

ગ્રાહિણી ઘાતલા રુક્ષા દુર્જરા તક્રકૂર્ચિકા ।

તક્રાલ્લઘુતરો મળ્ડઃ કૂર્ચિકાદધિતક્રજઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૦૪ અગડી જવાથી જેમાં નાની નાની ગાંઠયો
બાઝી ગઈ હોય તે છાશને તક્રકૂર્ચિકા કહે છે. તક્રકૂર્ચિકા
વાયુ કરનારી, ઝાડાને અટકાવનારી, રુક્ષ અને માંડ
માંડ પચે તેવી છે. અગડેલી છાશનો તથા અગડેલા
દહીનો ઉપરનો ભાગ હાશ કરતાં વિશેષ હલકો છે. ૯૮

અગડેલા દુધનો માવો, સાત દિવસની અંદરનું

ખીરું, અને ફાટી ગયેલાં દુધનું પાણી

આ સર્વના ગુણો.

ગુરુઃ કિલાટોઽનિલહા પુંસ્ત્વનિદ્રાપ્રદઃ સ્મૃતઃ ।

મધુરૌ વૃંહણૌ વૃષ્ણૌ તદ્વત્પીયૂષમારદૌ ॥ ૧૯ ॥

૧૦૫ અગડેલા દુધનો માવો ભારે છે, વાયુને હરનાર
છે, વીર્યને વધારનાર છે, નિદ્રા લાવનાર છે, વીયાયા
પછી સાત દિવસની અંદરનું ખીરું મધુર છે, વીર્યને
વધારનાર છે, અને પુષ્ટિકારક છે. ફાટી ગયેલા દુધના
પાણીના પણ તેજ ગુણુ-છે. ૯૯

તાબ માખણના ગુણો.

નવનીતં પુનઃ સઘસ્કં લઘુ સુકુમારં મધુરં
કષાયમીષદમ્લં શીતલં મેઘ્યં લીપનં હૃદ્યં સંગ્રાહિ
પિત્તાનિલહરં વૃષ્યમવિદાહિ ક્ષયકાસશ્વાસવ્રણ-
શાષોર્શોઽર્દિતાપહમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૬ તાબું માખણુ હલકું, મધુર, તુરું, કંધક ખાટું,
ટાટું, બુદ્ધિને વધારનારું, શરીરને સુકુમાર-સુંવાળું કરનારું,
જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું
(હૃદયને હિતકારી) કામને જગૃત કરનારું, શીતળતા
કરનારું, સંગ્રાહિ તથા પિત્ત, વાયુ, ક્ષય, ઉધરસ, સ્વાસ,
પ્રણુ, ધાતુ શોષ, અર્શ અને અર્દિત (લકવા) એઓને
મટાડનારું છે. ૧૦૦

વાશી માખણના ગુણો.

ચિરોત્થિતં ગુરુ કફમેદોવિવર્દનં બલકરં વૃંહણં
શોષઘ્નં વિશેષતો બાલાનાં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૭ વાશી માખણુ ભારે, કફને તથા મેદને વધાર-
નારું, બળ આપનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, શોષને
મટાડનારું અને બાલકોને વિશેષ ફાયદો કરનારું છે. ૧૦૧

દુધમાંથી કાઢેલા માખણના ગુણો.

ક્ષીરોત્થં પુનર્નવનીતમુત્કૃષ્ણસ્નેહં માધુર્યયુક્તમતિ-
શીતં સૌકુમાર્યકરં ચક્ષુષ્યં સંગ્રાહિ રક્તપિત્તનેલ-
રોગ હરં પ્રસાદનં ચ ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૮ દુધમાંથી કાઢેલું માખણુ ઉત્તમ સ્નેહવાળું-
ધીવાળું, મધુર રસવાળું, અતિ શીતળ, શરીરને સુંવાળું
કરનારું, ગ્રાહિ, આંખોને ફાયદો કરનારું, મનને પ્રસન્ન
કરનારું અને રક્તપિત્તને તથા આંખના રોગોને મટા-
ડનારું છે. ૧૦૨

દુધની તરના ગુણો.

સંતાનિકા પુનર્વાત્ત્વો તર્પણી બલ્યા વૃષ્યા
સ્નિગ્ધા રુચ્યા મધુરા મધુરાવિપાકા રક્તપિત્તપ્ર-
સાદની ગુર્વી ચ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૯ દુધની થર-તર રસમાં અને વિપાકમાં મધુર,
વાયુને કરનારી, સ્નિગ્ધ, ભારે, રુચિ ઉત્પન્ન કરનારી,
તૃપ્તિ આપનારી, બલને તથા વીર્યને વધારનારી અને
રક્તપિત્તને શાંત કરનારી છે. ૧૦૩

અકરી વગેરેના દુધની છાશના ગુણો.

વિકલ્પ ષષ્ઠ દધ્યાદિઃ શ્રેષ્ઠો ગવ્યોઽભિવર્ણિતઃ ।

વિકલ્પાનવશિષ્ટાંસ્તુ ક્ષીરવીર્યાત્સમાદિશેત્ ૧૦૪

૧૧૦ આ જે છાશ વગેરે જુદા જુદા પદાર્થો કહેવામાં
આવ્યા તેઓ ગાયના દુધના જ ઉત્તમ છે અને તેથી
ગુણો પણ તેઓના જ કહેલા છે એમ સમજવું. ખીજ
અકરી વગેરેનાં દુધથી બનાવેલા છાશ વગેરે પદાર્થોના
ગુણો તે તે દુધના ગુણો પ્રમાણે સમજી લેવા. ૧૦૪

ધતિ તકવર્ગ

અથ ધૂતવર્ગ-ધીના સામાન્ય ગુણો.

ઘૃતં તુ સૌમ્યં શીતવીર્યં મૃદુ મધુરમલ્પામિ-
શ્યન્દિ ક્ષેહનમુદાવર્તોન્માદાપસ્મારશૂલજ્વરાનાહ-
ઘાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિદીપનં સ્મૃતિમતિમેધાકાન્તિ-
સ્વરલાવણ્યસૌકુમાર્યૌજસ્તેજોબલકરમાયુષ્યં વૃષ્યં
મેધ્યં વયઃસ્થાપનં ગુરુ ચક્ષુષ્યં શ્લેષ્માભિવર્ધનં
પાપ્માડલક્ષ્મીપ્રશમનં વિષહરં રક્ષોઘ્નં ચ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૧૧ ઘી સૌમ્ય, મધુર, શીતવીર્ય, ક્રામળ, ભારે,
કંઠક અભિષ્યંદિ, શરીરને સ્નિગ્ધ અને સુકુમાર-સુંવાળું
કરનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, સ્મરણશક્તિ, બુદ્ધિ,
મેધા શરીરની કાંતિ, સ્વર, લાવણ્ય, સુકુમારતા, એજ,
તેજ, અને બલને આયુષ્ય, વીર્ય અને કફ એએને વ-
ધારનારું, પવિત્ર, ઉરનાર, યુવાવસ્થાને લાંબા સમય
સુધી ટકાવી રાખનારું, આંખોને ફાયદો કરનાર, તથા
ઉદાવર્ત, ઉન્માદ, અપસ્માર-વાઈ, શૂળ, શુભ્રજ્વર,
આફરો, વાયુ, પિત્ત, પાપ, અલક્ષ્મી-દારિદ્ર્ય, અને વિષને
મટાડનારું તથા રાક્ષસોના ભયને નાશ કરનારું છે. ૧૦૫

ગાયના ધીના ગુણો.

વિપાકે મધુરં શીતં વાતપિત્તવિષાપહમ્ ।

ચક્ષુષ્યમદ્ર્યં બલ્યં ચ ગવ્યં સર્પિર્ગુણોત્તરમ્ ॥૧૦૬॥

૧૧૨ ગાયનું ઘી વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, આંખોને
ફાયદો કરનારું, બળ આપનારું, સઘળાં ઘૃતોમાં ઉત્તમ
અને વાયુ, પિત્ત તથા વિષ એએને મટાડનારું છે. ૧૦૬

બકરીના ધીના ગુણો.

આજં ઘૃતં દીપનીયં ચક્ષુષ્યં બલવર્ધનમ્ ।

કાસે શ્વાસે ક્ષયે ચાપિ પથ્યં પાકે ચ તલ્લઘુ ૧૦૭

૧૧૩ બકરીનું ઘી હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નારું, આંખોને ફાયદો કરનારું, બળને વધારનારું તથા
ઉધરસ, શ્વાસ અને ક્ષય એ રોગોમાં પથ્ય છે. ૧૦૭

ભેંસના ધીના ગુણો.

મધુરં રક્તપિત્તઘ્નં ગુરુ પાકે કફાવહમ્ ।

વાતપિત્તપ્રશમનં સુશીતં માહિષં ઘૃતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૧૪ ભેંસનું ઘી મધુર, બહુ ટાઢું, પચવામાં ભારે,
કફને ઉત્પન્ન કરનારું તથા રક્તપિત્તને, વાયુને અને
પિત્તને શાંત કરનારું છે. ૧૦૮

ઉંટીના ધીના ગુણો.

ઔષ્ઠ્રં કટુરસં પાકે શોફક્રિમિવિષાપહમ્ ।

દીપનં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૧૫ ઉંટીનું ઘી વિપાકમાં તીખું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનારું અને કફ, વાયુ, સોજો, પેટના કૃમિ, વિષ, કુષ્ઠ,
ગુલ્મ અને ઉદરરોગો એએને મટાડનારું છે. ૧૦૯

ગાડરના ધીના ગુણો.

પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિર્નં ચ પિત્તપ્રકોપણમ્ ।

કફેડનિલે યોનિદોષે શોષે કમ્પે ચ તદ્વિતમ્ ૧૧૦

૧૧૬ ગાડરનું ઘી પચવામાં હલકું, પિત્તને પ્રકોપ
નહીં કરનારનારું તથા કફ, વાયુ, યોનિરોગ, ધાતુશોષ
અને કંપ એ રોગોમાં હિતકારી છે. ૧૧૦

ધોડીના ધીના ગુણો.

પાકે લઘૂષ્ણવીર્યં ચ કષાયં કફનાશનમ્ ।

દીપનં વદ્ધમૂત્રં ચ વિદ્યાદૈકશકં ઘૃતમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૭ ધોડીનું ઘી તુરું, પચવામાં હલકું, ઉષ્ણવીર્ય,
જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રને અટકાવનારું અને
કંફને મટાડનારું છે. ૧૧૧

સ્ત્રીના ધીના ગુણો.

ચક્ષુષ્યમદ્ર્યં સ્ત્રીણાં તુ સર્પિઃ સ્યાદ્મૃતોપમમ્ ।

વૃદ્ધિ કરોતિ દેહાગ્ન્યોર્લઘુપાકં વિષાપહમ્ ॥૧૧૨॥

૧૧૮ સ્ત્રીઓનું ઘી પચવામાં હલકું, આંખોને બહુ
ફાયદો કરનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત
કરનારું, વિષને મટાડનારું અમૃતના જેવું અને સર્પ
ઘી કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૨

હાથણીના ધીના ગુણો.

કષાયં વદ્ધવિષ્ણમૂત્રં તિક્તમગ્નિકરં લઘુ ।

હન્તિ કારેણવં સર્પિઃ કફકુષ્ઠવિષક્રિમીન્ ॥૧૧૩॥

૧૧૯ હાથણીનું ઘી તુરું, કડવું, હલકું, ઝાડાને તથા
પેસાબને અટાવનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને
કફ, કુષ્ઠરોગો, વિષ અને પેટના કૃમિ એએને મટાડ-
નારું છે. ૧૧૩

દુધમાંથી કાઢેલા માખણના ધીના ગુણો.

ક્ષીરઘૃતં પુનઃ સંગ્રાહિ રક્તપિત્તઘ્નમ્ મૂર્છાપ્રશ-
મનં નેત્રરોગાહિતં ચ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૨૦ દુધને વલોવીને કઢાડેલા માખણમાંથી કરેલું
ઘી ગ્રાહિ, આંખોના રોગોમાં હિતકારી અને રક્તપિત્ત,
બ્રમ (માથામાં ચકરી આવવી) અને મૂર્છા એ રોગોને
મટાડે છે. ૧૧૪

પીંગળેલા ઘી ઉપર જામેલા માંડાના ગુણો.

સર્પિર્મણ્ડસ્તુ મધુરઃ સરો યોનિશ્રોત્રાક્ષિશિરસાં
શૂલઘ્નો વસ્તિનસ્યાક્ષિપૂરણેષૂપદિશ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

૧૨૧ પીંગળેલા ઘીની ઉપર જામેલા માંડા-ઘાટો ભાગ
મધુર, દસ્તને સાફ લાવનાર તથા યોનિ-કાન-આંખ અને
માથું એએના શૂળને મટાડનારો છે, પીચકારી દેવાના
કામમાં, નસ્ય આપવાના કામમાં અને આંખોની અંદર
ભરવાના કામમાં એ ઉપયોગી છે. ૧૧૫

બુના ધીના ગુણો.

સર્પિઃ પુરાણં સરં કટુવિપાકં ત્રિકોષાપહં
મૂર્છામદોન્માદોદરજ્વરગરશોષાપસ્મારયોનિશ્રો-
ત્રાક્ષિશિરઃશૂલઘ્નં દીપનં વસ્તિનસ્યાક્ષિપૂરણેષૂપ-
દિશ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

૧૨૨ જીવિ વાપકમાં તીખું, દસ્તને સાફ લાવનારું તથા વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો, મૂર્ચ્છા, મદ, ઉન્માદ, ઉદરરોગ, જ્વર, વિષ, ધાતુ શોષ, અપસ્માર-વાર્ધ, અને યોનિ, કાન, આંખ તથા માથું એઓનાં શૂલને મટાડનારું છે, અગ્નિને પ્રદીપન કરનાર છે અને પીચકારી દેવામાં, નસ્ય આપવામાં તથા આંખોની અંદર ભરવાના કામમાં ઉપયોગી કહેલું છે. ૧૧૬

દશ વર્ષના જીવના ધીના ગુણા.

भवन्ति चात्र ॥

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ૧૧૭ ॥

૧૨૩ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:—દશ વર્ષનું જીવનું ધી તિમિર (માતીયો), સ્વાસ, પીનસ, જ્વર, ઉદરસ, મૂર્ચ્છા, કુષ્ઠરોગો, વિષ, ઉન્માદ, ગ્રહો અને અપસ્માર એઓનો નાશ કરે છે. ૧૧૭

અગ્યારથી સો વર્ષ સુધીના જીવના ધીના ગુણા.

एकादश शतं चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।

रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् १૧૮

पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।

बल्यं पवित्रं मेध्यं च विशेषात्तिमिरापहम् ।

सर्वभूतहरं चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥ ૧૧૯ ॥

૧૨૪ અગ્યાર વર્ષથી સો વર્ષ સુધીના જીવના ધીને 'કુંભસર્પિ' કહેવામાં આવે છે. આ ધી રાક્ષસોના ભયનો નાશ કરે છે; એકસો વર્ષથી પણ જીવના ધીને 'મહાઘૃત' કહેવામાં આવે છે. જેના શરીરમાં વાયુ અધિક હોય એવા મનુષ્યોએ આ ધીનું પાન કરવું. આ મહાઘૃત પવિત્ર, બલને અને શુદ્ધિને વધારનારું, કફને તથા સઘળા પ્રકારનાં જીવોની પીડાને મટાડનારું અને વિશેષે કરીને નેત્રના તિમિર રોગનો નાશ કરનારું છે. ૧૧૮-૧૧૯

धति धृतवर्ग.

અથ તૈલવર્ગ-તલના તેલના ગુણ તથા તેનો ઉપયોગ.

તૈલં ત્વાન્નેયમુષ્ણં તીક્ષ્ણં મધુરં મધુરવિપાકં
બૃહ્ણં પ્રીણનં વ્યવાયિ સૂક્ષ્મં વિશદં ગુરુ સરં વિકાસિ
વૃષ્યં ત્વક્પ્રસાદનં શોધનં મેધામાર્દવમાંસસ્થૈર્ય-
વર્ણબલકરં ચક્ષુષ્યં બદ્ધમૂત્રં લેહનં તિક્તકષાયા-
નુરસં પાચનમનિલબલાસક્ષયકરં ક્રિમિઘ્નમશિતં-
પિત્તજનનં યોનિશિરઃકર્ણશૂલપ્રશમનં ગર્ભાશયશો-
ધનં ચ તથા છિન્નમિન્નવિદ્વોત્પિષ્ટચ્યુતમથિતક્ષત-
પિષ્ઠિતમગ્નસ્ફુટિતક્ષારાગ્નિદગ્ધવિશ્લિષ્ટદારિતામિ-
હતદુર્ભગ્નમૃગવ્યાલવિદગ્ધપ્રભૃતિષુ ચ પરિષેકામ્ય-
ક્લાવગાહાદિષુ તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૫ તેલ (તલનું તેલ) આગ્નેય, ઉષ્ણવીર્ય, રસમાં મધુર, કંઠક તીખું અને તુરું, વિપાકમાં મધુર, તીક્ષ્ણ,

ભારે, શરીરને પુષ્ટિ આપનારું, તૃપ્તિ કરનાર, વ્યવાયિ, (આખા શરીરમાં ફેલાયા પછી પાકનારું) વિકાશી, (સંધિના અંધાને છુટું પાડનારું) લેપન, પાચન કરનાર, સૂક્ષ્મ ભાગોમાં પણ પેસી શકે એવું, નિર્ભળ, દસ્તને સાફ લાવનાર, કામને જગૃત કરનાર, ચામડીને સ્વચ્છ કરનાર, શરીરને સ્થિર કરનાર, શુદ્ધિને વધારનાર, શરીરને કામળ કરનાર, માંસની પેશીઓને દઢ કરનાર, શરીરના વર્ણને સારો કરનાર, બળ આપનાર, આંખોને ફાયદો કરનાર, મૂત્રની અટકાયત કરનાર, ગર્ભાશયનું શોધન કરનાર, પેટના કૃમિઓને તથા યોનિ, કાન અને માથું એઓના શૂળને મટાડનાર, શરીરને સહજ પાતળું કરનાર, પિત્ત કરનાર, તથા શરીરના જે ભાગો કપાયેલા, ચીરાયેલા, વીધાયેલા, પીસાયેલા, પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલા, હલખલી ગયેલા, જખમી થયેલા, ચકદાર્ધ-કચરાર્ધ ગયેલા, ભાંગી ગયેલા, પુટી ગયેલા, ક્ષારથી કે અગ્નિથી બળેલા, સંધિથી છુટા પડેલા, ફાડી નાખેલા, અભિઘાત પામેલા, ખરાબ રીતે ભાંગી ગયેલા, હિંસક પશુઓએ અથવા ઝેરી પ્રાણીઓએ દંશેલા હોય તે ભાગો ઉપર રેડવાના કર્મમાં, શરીર ઉપર અભ્યંગ કરવામાં-ચોળવાના કર્મમાં તથા અવગાહન કરવાના કર્મમાં (અંદર ઉતરીને સ્નાન કરવાના કર્મમાં) વગેરે કર્મમાં તેલનું તેલ ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૨૦

तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૬ વાયુની શાંતિને માટે પીચકારીઓ આપવામાં, પીવામાં, નસ્ય દેવામાં, કાનમાં નાંખવામાં, આંખમાં નાંખવામાં અને અન્નપાનના વિધિમાં તેલના તેલનો ઉપયોગ કરવો. ૧૨૧

એરંડીયાં તેલના ગુણા તથા ઉપયોગ.

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटु कषा-
यानुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वक्चयं वृष्यं मधुर-
विपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमे-
धाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफहरमधोभागदोष-
हरं च ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૭ એરંડીયું તેલ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, કંઠક તુરું, વિપાકમાં મધુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પણ પેસી શકે એવું, સ્રોતોને સાફ કરનારું, ચામડીને ફાયદો કરનાર, વીર્યને વધારનાર, યુવાવસ્થાતે ધણા સમય સૂધી ટકાવી રાખનાર, યોનિનું અને વીર્યનું શોધન કરનાર, આરોગ્ય આપનાર, યાદ-દાસ્તને વધારનાર, કાંતિને આપનાર, રમરજીશક્તિને વધારનાર, બળને આપનાર, વાયુને અને કફને હરનાર તથા વિરેચનદ્વારા નીચેના ભાગથી દોષોને બહાર કાઢનાર છે. ૧૨૨

લીંમડા વગેરેના તેલના ગુણે ને તેનો ઉપયોગ,
નિમ્બાતસીકુસુમ્મમૂલકર્જીમૂતકવૃક્ષકકૃતવેચ-
નાર્કકમ્પિલ્લકહસ્તિકર્ણપૃથ્વીકાપીલુકરજેદ્દુદીશિ-
મ્સર્વપસુવર્ચલાવિડક્કજ્યોતિષ્મતીફલતૈલાનિ તી-
ક્ષ્ણાનિ લઘૂન્યુષ્ણવીર્યાણિ કટૂનિ કટુવિપાકાનિ
સરાણ્યનિલકફક્કમિકુષ્ઠપ્રમેહશિરોરોગહરાણિ ચે-
તિ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૮ લિંબડો, અલસી, કસુમ્બો, મૂળા, કુકડવેલાં,
ઈંદ્રજવ, કડવી ઘીસોડી, આંકડો, કપિલો, એરંડ, કલોચ
શરૂં (અથવા એલચી), પીલુ-બળ, કરંજ, ઈંગોરીયો,
સરગવો, સરપવ, સુરજમુખી, વાવડીંગ અને માલકાંગણી
એએનાં ફળોનાં-બીજોનાં તેલો રસમાં અને વિપાકમાં
તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, હલકાં, દસ્તને સાધુ લાવનારાં
અને વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ તથા માથાના રોગો
એએને મટાડનારાં છે. ૧૨૩

અલસીના તેલના ગુણે તથા તેનો ઉપયોગ.

વાતચ્ચં મધુરં તેષુ ક્ષૌમં તૈલં બલાવહમ્ ।

કટુપાકમચક્ષુષ્યં ક્ષિગ્ધોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૬ અલસીનું તેલ વાયુને મટાડનાર, મધુર, વિપા-
કમાં તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, આંખોને નુકસાન
કરનાર, બળ આપનાર અને પિત્તને ઉત્પન્ન કર-
નાર છે. ૧૨૪

સરસીયાં તેલના ગુણે તથા તેનો ઉપયોગ.

કૃમિઘ્નં સાર્ષપં તૈલં કણ્ઠકુષ્ઠાપહં લઘુ ।

કાફમેદોઽનિલહરં લેખનં કટુ દીપનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૩૦ સરસીયું તેલ તીખું, હલકું, લેખન, (દોષોને
ખોતરીને બહાર કાઢનાર) જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર
અને કફ, મેદોવૃદ્ધિ, વાયુ, ખરજ તથા કુષ્ઠ એએને
મટાડનાર છે. ૧૨૫

ઈંગોરીયાના તેલના ગુણે.

કૃમિઘ્નમિદ્દુદીતૈલમીષત્તિકં તથા લઘુ ।

કુષ્ઠામયક્રિમિહરં દષ્ટિશુક્રબલાપહમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૩૧ ઈંગોરીયાનું તેલ કંધક કડવું, હલકું અને કૃમિ,
કાઠ, કૃમિથી થનારાં વિકારો, દષ્ટિ-નેત્ર, વીર્ય તથા બલ
એએનો નાશ કરનાર છે. ૧૨૬

કસુમ્બાના તેલના ગુણે.

વિપાકે કટુકં તૈલં કૌસુમ્મં સર્વદોષકૃત્ ।

રક્તપિત્તકરં તીક્ષ્ણમચક્ષુષ્યં વિદાહિ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૩૨ કસુમ્બાનું તેલ વિપાકમાં તીખું, તીક્ષ્ણ, દાહ
કરનાર, આંખને નુકસાન કરનાર અને રક્તપિત્તને
તથા સર્વ દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૨૭

કરીયાતા વગેરેના તેલના ગુણે તથા તેનો ઉપયોગ.

કિરાતતિક્કકાઽતિમુક્કકચિમીતકનાલિકેરકો-
લાક્ષોઽજીવન્તીપિયાલકર્ણુદારસૂર્યવહ્નીપ્રપુસૈર્વારુ-

કકર્કારુક્ષ્માણ્ડપ્રમૃતીનાં તૈલાનિ મધુરાણિ મધુર-
વીર્યવિપાકાનિ વાતપિત્તપ્રશમનાનિ શીતવીર્યાણ્ય-
મિષ્યન્દાનિ સૃષ્ટવિષ્મૂત્રાણ્યમિસાદનાનિ ચેતિ १૨૮

૧૩૩ કરીયાતું, ટીબરું, બહેડાં, નાળીયેર, ઘોરનો
મગજ, અખોડ, મીઠી ખરખોડી-ડોડી, ચારોળી, કાંચ-
નાર, ખરજોર, કાકડી, કાકડીની જાત, કોહોળું, પતકાળું
વગેરેનાં તેલો, રસમાં વીર્યમાં અને વિપાકમાં મધુર,
શીતવીર્ય, અભિષ્પંદિ, (શરદી કરનારાં) મળમૂત્રને સાધુ
લાવનારાં, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારાં અને વાયુને તથા
પિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૧૨૮

મહુડા વગેરેના તેલના ગુણે.

મધૂકકાશ્મર્યપલાશતૈલાનિ મધુરકષાયાણિ ક-
ફપિત્તપ્રશમનાનિ ॥ ૧૨૯ ॥

૧૩૪ મહુડાનાં ફળો, સવનનાં ફળો અને ખાખરા-
નાં ફળો એએનાં તેલો મધુર, તુરાં તથા કફને અને
પિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૧૨૯

તવર, ભીલામાં વગેરેના તેલના ગુણે.

તુવરકમહ્લાતકતૈલે ઉષ્ણે મધુરકષાયાયે તિક્કાનુ-
રસે વાતકફકુષ્ઠમેદોમેહકૃમિહરે ઉભયતોભાગદો-
ષહરે ચ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૫ ચેરનું-તવરનું અને ભીલામાંનું તેલ મધુર,
તુરું, કંધક કડવું વમન અને વિરચન બંને માર્ગથી
દોષોને હરનાર તથા વાયુ, કફ, કુષ્ઠ, મેદોવૃદ્ધિ, પ્રમેહ
અને કૃમિ એએને મટાડનાર છે. ૧૩૦

દેવદાર વગેરેના તેલના ગુણે.

સરલદેવદારુગર્ણારશિશાપાગુરુસારસ્નેહાસ્તિ-
ક્કકટુકષાયા દુષ્ટવ્રણશોધનાઃ કૃમિકફકુષ્ઠાનિલ-
હરાશ્ચ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૬ સરલ નામનો એક જાતનો દેવદાર, દેવદાર,
ગંડીર, શીશમ અને અગર એએના અંદરના સારનાં
તેલો કડવાં, તીખાં, તુરાં, દુષ્ટ વ્રણોને શુદ્ધ કરનારાં
અને કૃમિ, કફ, કુષ્ઠ અને વાયુ એએને મટાડનારાં છે. ૧૩૧

કડવી તુંબડી વગેરેનાં તેલના ગુણે.

તુમ્બીકોશામ્નદન્તીદ્રવન્તીશ્યામાસત્તલાનીલિકા-
કમ્પિલ્લકશક્તિનીસ્નેહાસ્તિક્કકટુકષાયા અધોમા-
ગદોષહરાઃ કૃમિકફકુષ્ઠાનિલહરા દુષ્ટવ્રણવિશો-
ધનાશ્ચ ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૭ કડવી તુંબડી, જંગલી આંખો, નેપાળો, મોટો
નેપાળો, વરધારો, હાથલો, થોર, ગળીનાં ખી, કપીલો અને
શંખાવલી એએના સ્નેહો-તેલો કડવાં, તીખાં, તુરાં
દુષ્ટવ્રણને શુદ્ધ કરનારાં, વિરચનને માર્ગથી દોષોને
કઢાડનારાં તથા કૃમિ, કફ અને વાયુ એએને મ-
ટાડનારાં છે. ૧૩૨

આંખ પુટામણીના તેલના ગુણો.

યવતિકાતૈલં સર્વદોષપ્રશમનમીપત્તિકમગ્નિદી-
પનં લેખનં મેઘ્યં પથ્યં રસાયનં ચ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૮ આંખ પુટામણીનું તેલ કંઈક કડવું, સઘળા દોષોને શાંત કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, લેખન, પવિત્ર (અથવા બુદ્ધિને વધારનાર), પથ્ય અને રસાયન છે. ૧૩૩

નસોતરના ખીના તેલના ગુણો.

પૈકૈષિકાતૈલં મધુરમતિશીતં પિત્તહરમનિલપ્ર-
કોપણં શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૯ નસોતરનું તેલ મધુર, બહુ ટાકું, પિત્તને હરનાર, વાયુને પ્રકાપ કરનાર અને કફને વધારનાર છે. ૧૩૪

આંખાની ગોઠલીના તેલના ગુણો.

સહકારતૈલમીપત્તિકમતિસુગન્ધિ વાતકફહરં
રૂક્ષં કષાયં મધુરસવન્નાતિપિત્તકરં ચ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૪૦ આંખાની ગોઠલીનું તેલ તુરું, કંઈક કડવું અને મધુર, રૂક્ષ, બહુ સુગંધિ, પિત્તને બહુ ઉત્પન્ન નહીં કરનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૩૫

તેલના ગુણોને ઉપસંહાર.

ફલોદ્ભવાનિ તૈલાનિ યાન્યનુકાનિ કાનિચિત્ ।

ગુણાન્કર્મ ચ વિજ્ઞાય ફલવત્તાનિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૩૬ ॥

૧૪૧ આ તૈલવર્ગમાં જે જે કહેલાંએક ફળોનાં તેલો કહ્યાં નથી તે તે તેલોનાં ગુણો, અને કર્મો તે તે ફળોના ગુણો અને કર્મો પ્રમાણે જાણી લેવાં. ૧૩૬

યાવન્તઃ સ્થાવરાઃ સ્નેહાઃ સમાસાત્પરિકીર્તિતાઃ ।

સર્વે તૈલગુણા જ્ઞેયાઃ સર્વે ચાનિલનાશનાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૪૨ આ તૈલવર્ગમાં જેટલાં સ્થાવર તેલો કહ્યાં તે સઘળાનાં ધણુખરાં ગુણુ કર્મો તેલના તેલના ગુણુ કર્મો પ્રમાણે જાણી લેવાં. આ સઘળાં તેલો વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૩૭

તલનું તેલ સર્વ તેલ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

સર્વેભ્યસ્તિવહ તૈલેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ।

નિષ્પત્તેસ્તદ્ગુણત્વાચ્ચ તૈલત્વમિતરેષ્વપિ ॥ ૧૩૮ ॥

૧૪૩ આ વર્ગમાં કહેલાં સર્વ તેલોમાં તલનું તેલ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે અને સાધારણ રીતે તેલના તેલને જ તેલ કહેવામાં આવે છે. ખીજાં એરંડ વગેરેનાં તેલો તેલના તેલની પેઠે જ નીકળે છે અને બહુધા તેલના તેલના જેવાં જ ગુણુવાળાં છે તેથી તેઓને પણ તૈલ-તેલ કહેવામાં આવે છે. ૧૩૮

ચરખી, મેઠ તથા મજ્જાના ગુણો.

પ્રામ્યાનૂપૌદકાનાં ચ વસામેદોમજ્જાનો ગુરુષ્ણ-
મધુરા ઘાતમ્ના, જાઝ્જલૈકશફળવ્યાદાદીનાં લઘુશીત-
કષાયા રક્તપિત્તમ્નાઃ પ્રતુદવિષ્કિરાણાં શ્લેષ્મમ્નાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૪૪ આમ્ય, આનૂપ અને ઔદક એ વર્ગોનાં પ્રાણી-ઓનાં વસા, ચરખી અને મજ્જા એઓ મધુર, ઉષ્ણ-વીર્ય અને ભાર છે. જંગલ, એકશક (એક ખરીવાળાં પ્રાણી) અને કબ્યાદ (માંસાહારી) એ વર્ગોનાં પ્રાણીઓનાં વસા, ચરખી અને મજ્જા એઓ તુરાં, શીતવીર્ય, હલકાં અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. પ્રતુદ અને વિષ્કિર એ એ વર્ગોનાં પ્રાણીઓનાં વસા, ચરખી અને મજ્જા કફને મટાડનારાં છે. ૧૩૯

ધી, તેલ, ચરખી અને મજ્જાના ગુણો.

તત્ર ઘૃતતૈલવસામેદોમજ્જાનો યથોત્તરં ગુરુચ્ચિ-
પાકા વાતહરાશ્ચ ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૫ તેમાં ધી, તેલ, વસા, ચરખી અને મજ્જા એઓ ઉત્તરોત્તર એક ખીજા કરતાં વિપાકમાં ભારે અને વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૪૦

ઘૃતિ તૈલવર્ગ.

અથ મધુવર્ગ-મધના ગુણો.

મધુ તુ મધુરં કષાયાનુરસં રૂક્ષં શીતમગ્નિદીપનં
વર્ણ્યં સ્વર્યં લઘુ સુકુમારં લેખનં દૃઢ્યં સંધાનં
શોધનં રોપણં વાજીકરણં સંગ્રાહિ ચક્ષુઃપ્રસાદનં
સૂક્ષ્મમાર્ગાનુસારિ પિત્તશ્લેષ્મમેદોમેહહિક્કાશ્વાસ-
કાસાતિસારચ્છર્દિતૃષ્ણાકૃમિવિષપ્રશમનં હ્રાદિ
ત્રિદોષપ્રશમનં ચ । તત્તુ લઘુત્વાત્કફઘ્નં પૈષ્ઠિલ્યા-
ન્માધુર્યાત્કષાયભાવાશ્ચ વાતાપિત્તમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૬ મધ મધુર, કંઈક તુરું, શીતવીર્ય, રૂક્ષ, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, શરીરના વર્ણને સારો કરનાર, સ્વરને હિતકારક, શરીરને સુકુમાર-સુંવાળું કરનાર, લેખન, (મેદને ઉખેડનાર), મનને પ્રિય લાગે એવું (અથવા હૃદયને હિતકારી), ભાંગેલાં હાડકાં વગેરેને સાંધનાર, વળુ વગેરેને શુદ્ધ કરનાર, વળુને રક્તવનાર, વીર્યને વધારનાર, ગ્રાહિ, આંખોને સ્વચ્છ કરનાર, સૂક્ષ્મ માર્ગોમાં પણ પેસી શકે એવું, સુખ આપનાર અને પિત્ત, કફ, મેદવૃદ્ધિ, પ્રમેહ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, ઉલટી, તરસ, કૃમિ અને વિષ એઓને મટાડનાર છે. મધ હલકું હોવાને લીધે કફને, ચીકણું મધુર અને તુરું હોવાથી પિત્તને તથા ચીકણું અને મધુર હોવાથી વાયુને મટાડે છે. ૧૪૧

મધની આઠ જાત.

પૌત્તિકં આમરં ક્ષૌદ્રં માક્ષિકં છાત્રમેવ ચ ।

આર્ચ્યમૌદાલકં દાલમિત્યઘૈ મધુજાતયઃ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૭ પૌત્તિક, આમર, ક્ષૌદ્ર, માક્ષિક, છાત્ર, આર્ચ્ય, ઔદા-લક અને દાલ એવાં નામની મધની આઠ જાતો છે. ૧૪૨

પૌત્તિક મધના ગુણો.

વિશેષાત્પૌત્તિકં તેષુ રૂક્ષોષ્ણં સધિવાન્વયાત્ ।

ઘાતાસૃષ્ણિપક્વચ્છેદિ વિદાહિ મદકૃત્મધુ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૮ તે આઠ જાતનાં મધોમાં પૌત્તિક મધ ઝેર-વાળા રસોને એકઠો કરનારી પુત્તિકા નામની માખી-આંચે બનાવેલું હોવાને લીધે તેમાં ઝેરનો સંબંધ હોવાથી ઉષ્ણવીર્ય, રૂક્ષ, વિદાહિ, મેદ, ગ્રંથિ વગેરેનું ઉદ્દન કરનાર તથા વાયુ, રક્તપિત્ત અને મદ એઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૪૩

બ્રામર મધના ગુણો.

પૈચ્છિલ્યાત્સ્વાદુભૂયસ્ત્વાજ્ઞામરં ગુરુ સંજ્ઞિતમ્ ।

૧૪૯ બ્રામર મધને ચીકણું અને બહુ મધુર હોવાથી ભારે કઠું છે.

ક્ષૌદ્ર મધના ગુણો.

ક્ષૌદ્રં વિશેષતો જ્ઞેયં શીતલં લઘુ લેખનમ્ ॥૧૪૯॥

૧૫૦ ક્ષૌદ્ર મધ વિશેષે કરીને શીતળ, હલકું અને મેદ વગેરેને તોડનારું છે. ૧૪૪

માક્ષિક મધના ગુણો.

તસ્માલ્લઘુતરં રૂક્ષં માક્ષિકં પ્રવરં સ્મૃતમ્ ।

શ્વાસાદિષુ ચ રોગેષુ પ્રશસ્તં તદ્વિશેષતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

૧૫૧ માક્ષિક મધને ક્ષૌદ્ર કરતાં પણ વધારે હલકું, રૂક્ષ અને ઉત્તમ ગુણવાળું જાણવું. આ મધ શ્વાસ વગેરે રોગોમાં ઉપયોગ કરવાને માટે ખીબ મધોનાં કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૪૫

છાત્ર મધના ગુણો.

સ્વાદુપાકં ગુરુ હિમં પિચ્છિલં રક્તપિત્તજિત્ ।

શ્વિત્રમેહક્રિમિહરં વિદ્યાચ્છાત્રં ગુણોત્તરમ્ ॥૧૪૬॥

૧૫૨ છાત્ર નામનું મધ વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, ભારે, ચીકણું, રક્તપિત્ત, સફેદ કોઠ, પ્રમેહ અને કૃમિ એઓને મટાડનારું અને ઉત્તમ ગુણવાળું છે. ૧૪૬

આર્ધ્ય મધના ગુણો.

આર્ધ્યં મધ્વતિચક્ષુષ્યં કફપિત્તહરં પરમ્ ।

કષાયં કટુ પાકે ચ બલ્યં તિક્તમવાતકૃત્ ॥૧૪૭॥

૧૫૩ આર્ધ્ય નામનું મધ તુરું, કડવું, વિપાકમાં તીખું, કફને તથા પિત્તને મટાડનારું, વાયુ નહીં ઉત્પન્ન કરનારું અને આંખોને બહુ ફાયદો કરનારું છે. ૧૪૭

ઔદાલક મધના ગુણો.

ઔદાલકં રુચિકરં સ્વર્યં કુષ્ઠવિષાપહમ્ ।

કષાયમુષ્ણમમ્લં ચ પિત્તકૃત્કટુપાકિ ચ ॥૧૪૮॥

૧૫૪ ઔદાલક નામનું મધ તુરું, ખાટું, વિપાકમાં તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, અન્ન ઉપર રુચિ ઉપજવનાર, સ્વરને સારો કરનાર, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર અને કુષ્ઠને તથા વિષને મટાડનાર છે. ૧૪૮

દાલ મધના ગુણો.

હૃદિમેહપ્રશમનં મધુ રૂક્ષં દલોઞ્જવમ્ ।

૧૫૫ દાલ નામનું મધ રૂક્ષ અને ઉલટીને તથા પ્રમેહને મટાડનારું છે.

નવા મધના ગુણો.

બુંહણીયં મધુ નવં નાતિશ્લેષ્મહરં સરમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

૧૫૬ નવું મધ શરીરને પુષ્ટ કરનાર તથા દસ્તને સાફ લાવનાર અને કફને બહુ હરનાર નથી. ૧૪૯

જીના મધના ગુણો.

મેદઃસ્થૌલ્યાપહં ગ્રાહિ પુરાણમતિલેખનમ્ ।

૧૫૭ જીનું મધ રૂક્ષ, ગ્રાહિ, મેદવૃદ્ધિને તથા શરીરની કૃશલતાને મટાડનાર અને બહુજ લેખન છે.

પાકાં તથા કાચ્યાં મધના ગુણો.

દોષત્રયહરં પક્કમામમ્લં ત્રિદોષકૃત્ ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૮ પાકું મધ ત્રણે દોષોને મટાડનાર છે અને કાચું તથા ખાટું મધ ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૫૦

મધ યોગવાહી હોવાથી ઘણાં કાર્ય કરે છે.

તદ્યુક્તં વિવિધૈર્યૌગૈર્નિહન્યાદામયાન્બહૂન્ ।

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાચ્ચ યોગવાહિ પરં મધુ ॥ ૧૫૧ ॥

૧૫૯ મધ અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોના રસોથી બનેલું હોવાને લીધે તથા પરમ *યોગવાહિ હોવાને લીધે નાના પ્રકારના ઔષધોની સાથે મળીને ઘણાં પ્રકારના રોગોને મટાડે છે. ૧૫૧

મધને ઉષ્ણ ઉપચારો સાથે વિરોધ.

**તત્તુ નાનાદ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિરુદ્ધત્વાત્પુ-
ષ્પરસસવિષમક્ષિકાસમ્ભવત્વાચ્ચાનુષ્ણોપચારમ્ ૧૫૨**

૧૬૦ મધ અનેક દ્રવ્યોના પરસ્પર વિરુદ્ધ રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી યુક્ત છે, પુષ્પના રસોમાં ફરનારી ઝેરી માખીઓ મધને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે મધને ઉષ્ણ ઉપચાર સાથે વિરોધ છે. ૧૫૨

મધ ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે આપવાથી

નુકસાન કરે છે.

ઉષ્ણૌર્વિરુદ્ધ્યતે સર્વં વિષાન્વયતયા મધુ ।

ઉષ્ણાર્તમુષ્ણૌરુષ્ણે વા તન્નિહન્તિ યથા વિષમ્ ૧૫૩

૧૬૧ સર્વ પ્રકારનાં મધને ઝેરી માખીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેને ઝેરની સાથે સંબંધ છે અને તેથી તેને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે વિરોધ છે. ધામથી પીડા પામતા મનુષ્યને આપવામાં આવેલું મધ, તથા ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે આપવામાં આવેલું મધ, અથવા તેા ઉષ્ણ ઋતુમાં આપવામાં આવેલું મધ ઝેરની પેઠે મનુષ્યને મારી નાખે છે. ૧૫૩

મધને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થો સાથે

વિરોધ હોવાનાં કારણો.

તત્સૌકુમાર્યાચ્ચ તથૈવ શૈલ્યા-

જ્ઞાનોષધીનાં રસસમ્ભવાચ્ચ ।

* સંસ્કારથી જે દ્રવ્યની સાથે જોડાય તે દ્રવ્યના ગુણને વધારીને જે દ્રવ્ય અમૃત સમાન થાય તે દ્રવ્ય યોગવાહી કહેવાય છે.

उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च

तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ १५४ ॥

૧૬૨ મધ સુક્રમાર હોવાથી, શીતળ હોવાથી અને અનેક આપવાના રસોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તેને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે વિશેષ કરીને વિરોધ છે. મધને જેમ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે સકારણુ વિરોધ છે તેમ જ અંતરિક્ષ જળની સાથે પણ સ્વાભાવિક વિરોધ છે. ૧૫૪

ઉલટીમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થો સાથે આપવામાં અડચણ નથી.

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।

अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ १५५ ॥

૧૬૩ ઉલટીના કર્મમાં મધ ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે એકતું કરીને આપવાથી પૂર્વે કહેલી હરકત નડતી નથી. કારણ કે ઉલટીના કર્મમાં આપેલું મધ અંદર પાકતું નથી તેમ અંદર રહેતુંએ નથી. ૧૫૫

મધનું અછર્ણુ મનુષ્યને મારી નાખે છે.

मध्वामात्परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते ।

विरुद्धोपक्रमत्वात्तत्सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥ १५६ ॥

૧૬૪ મધના અછર્ણુ કરતાં ખીલું કોઈ પણ અછર્ણુ વિશેષ કષ્ટદાયક નથી. કારણ કે અછર્ણુની સ્વેદન તથા ઉષ્ણ જળપાન વગેરે ચિકિત્સાઓ મધથી વિરુદ્ધ છે. માટે મધનું અછર્ણુ ઝેરની પેઠે મનુષ્યને મારી નાંખે છે. ૧૫૬

धृति मधुवर्ग.

अथ धक्षुवर्ग-शैलडीना सामान्य गुणो.

इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः

स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः

कृमिकफकराश्चेति । ते चानेकविधाः । तद्यथा १५७

૧૬૫ શેલડીઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીત-વીર્ય, ભારે, સ્નિગ્ધ, બલ આપનારી, વીર્યને વધારનારી, મૂત્રને સાફ લાવનારી, રક્તપિત્તને શાંત કરનારી અને કૃમિઓને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને તે અનેક જાતની છે. તે આ પ્રમાણે. ૧૫૭

शैलडीनी आर जत,

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेषुः सूचिपत्रकः ॥ १५८ ॥

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कौशकृत् ।

इत्येता जातयः स्थौल्यात्

૧૬૬ સ્થૂલ રીતે શેલડીઓની ૧ પૌંડ્રક, ૨ ભીરુક, ૩ વંશક, ૪ શતપોરક, ૫ કાંતાર, ૬ તાપસેક્ષુ, ૭ કાષ્ટેક્ષુ, ૮ સૂચીપત્રક, ૯ નૈપાલ, ૧૦ દીર્ઘપત્ર, ૧૧ નીલપોર અને ૧૨ કૌશકાર એવા નામની આર જાતો છે. ૧૫૮-૧૫૯

आर जतनी शैलडीओना गुण.

गुणान्वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १५९ ॥

सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलः सरः ।

अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा १६०

૧૬૭ હવે પછી આર જાતની શેલડીઓના ગુણો કહું છું:-પૌંડ્રક અને ભીરુક એ જે જાતની શેલડીઓ મધુર, સ્નિગ્ધ, શરીરને પુષ્ટ કરનારી, દસ્તને સાફ લાવનારી, કફને ઉત્પન્ન કરનારી, ભારે, વીર્યને વધારનારી, તથા પાકાવસ્થામાં વિદાહને ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૧૬૦

आभ्यां तुल्यगुणः किंचित्सक्षारो वंशको मतः ।

वंशवच्छतपोरस्तु किंचिदुष्णः स वातहा ॥ १६१ ॥

कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।

एवंगुणस्तु काष्ठेषुः स तु वातप्रकोपणः ॥ १६२ ॥

૧૬૮ વંશક અને શતપોરક એ જે જાતની શેલડીઓ પણ પૌંડ્રક અને ભીરુકના ગુણુ જેવા ગુણુવાળી, કંધક ગરમ અને વાયુને મટાડનારી છે. કાંતાર અને તાપસ એ જે જાતની શેલડીઓ પણ વંશકના જેવા જ ગુણુવાળી છે. કાષ્ટેક્ષુ જાતની શેલડી પણ વંશક જાતની શેલડીના જેવા જ ગુણુવાળી છે પરંતુ તે વાયુને પ્રકોપ કરે છે. ૧૬૧-૧૬૨

सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।

वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥ १६३ ॥

૧૬૯ સૂચીપત્ર, નીલપોર, નૈપાલ અને દીર્ઘપોર એ આર જાતની શેલડીઓ કંધક તુરી, પાકાવસ્થામાં વિદાહ કરનારી, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. ૧૬૩

कौशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

૧૭૦ કૌશકાર જાતની શેલડી શીતવીર્ય, ભારે અને રક્તપિત્તને તથા ક્ષયને મટાડનારી છે.

शैलडीना अवयवोभां षुदा षुदा रस विशे.

अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥ १६४ ॥

अग्नेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ।

૧૭૧ સઘળી જાતની શેલડીઓના મૂળમાં અત્યંત મધુર રસ હોય છે (મૂળ બહુ મીઠાં હોય છે), મધ્યમાં મધુરરસ હોય છે (મધ્ય ભાગ મધુર હોય છે) અને અગ્રભાગમાં તથા ગાંઠામાં આરો રસ હોય છે. ૧૬૪

यूसैली शैलडीना रसना गुणो.

अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥ १६५ ॥

वक्तप्रहादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ।

૧૭૨ શેલડીને દાંતોથી દબાવીને ચૂસેલો રસ કફને ઉત્પન્ન કરનારો, વીર્યને વધારનારો, મ્હોડાને આનંદ આપનારો, પાકાવસ્થામાં દાહ નહીં કરનારો અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારો છે. ૧૬૫

યંત્રથી પીલેલી શેલડીના રસના ગુણો.

ગુરુર્વિદાહી વિષ્ટમ્બી યાન્નિકસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ૧૬૬

૧૭૩ શેલડીને યંત્રમાં પીલીને કહાડેલો રસ ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારો અને ઝાડાને કબ્જ કરનારો છે. ૧૬૬

અગ્નિથી પકાવેલા શેલડીના રસના ગુણો.

પક્વો ગુરુઃ સરઃ સ્નિગ્ધઃ સતીક્ષ્ણઃ કફવાતનુત્ ॥

૧૭૪ અગ્નિથી પકાવેલો શેલડીનો રસ ભારે, દસ્તને સાફ લાવનારો, સ્નિગ્ધ, કંધક તીક્ષ્ણ અને કફને તથા વાયુને મટાડનારો છે. ૧૬૭

શેલડીના રસની રાખના ગુણો.

ફાણિતં ગુરુ મધુરમભિષ્યન્દિ બુંહણમવૃષ્યં ત્રિ-
દોષકૃચ્ચ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૭૫ શેલડીનો ઉનો કરેલો પાતળો ગોળ મધુર, ભારે, અભિષ્યંદિ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને નુકસાન કરનાર અને ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૬૮

ગોળના સામાન્ય ગુણો.

ગુહઃ સક્ષારમધુરો નાતિશીતઃ સ્નિગ્ધો મૂત્ર-
રક્તશોધનો નાતિપિત્તજિદ્વાતમ્નો મેદઃકફકરો
બલ્યો વૃષ્યશ્ચ ॥ ૧૬૯ ॥

૧૭૬ ગોળ કંઈ ખારો, મધુર, બહુ શીતળ નહીં એવો, સ્નિગ્ધ, બલ આપનારો, વીર્યને વધારનારો, મૂત્રને અને રક્તને શુદ્ધ કરનારો, વાયુને મટાડનારો, ચરબીને અને કફને ઉત્પન્ન કરનારો છે તથા પિત્તને બહુ શાંત કરનારો નથી. ૧૬૯

શુદ્ધ ગોળના ગુણો.

પિત્તઘ્નો મધુરઃ શુદ્ધો વાતઘ્નોઽસુકપ્રસાદનઃ ।

૧૭૭ શુદ્ધ ગોળ મધુર, વાયુને મટાડનારો અને રક્તને શુદ્ધ કરનારો છે.

બુના ગોળના ગુણો.

સ પુરાણોઽધિકગુણો ગુહઃ પથ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૮ બુનો શુદ્ધ ગોળ અધિક ગુણવાળો અને અત્યંત પથ્ય છે. ૧૭૦

કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકરના ગુણો.

મત્સ્યપિંડકાક્ષણશર્કરા વિમલજાતા ઉત્તરો-
ત્તરં શીતાઃ સ્નિગ્ધા ગુરુતરા મધુરતરા વૃષ્યા રક્ત-
પિત્તપ્રસાદનાસ્તૃષ્ણાપ્રશમનાશ્ચ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૯ કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકર એએા ઉત્તરો-
ત્તર એકબીજાના કરતાં વધારે નિર્મળપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઉત્તરોત્તર વધારે શીતળ, સ્નિગ્ધ, ભારે, મધુર, વીર્યને વધારનારો અને રક્તપિત્તને તથા તૃષ્ણાને મટાડનારો છે. ૧૭૧

શેલડીના રસના શુદ્ધ ગોળ વિગેરે

વિકારોના ગુણો.

યથા યથૈષાં વૈમલ્યં મધુરત્વં તથા તથા ।

સ્નેહલાઘવશૈત્યાનિ સરત્વં ચ તથા તથા ॥ ૧૭૨ ॥

૧૮૦ ગોળ, ખાંડ, સાકર વગેરે શેલડીના રસના વિકારો જેમ જેમ વધારે નિર્મળ હોય તેમ તેમ તેઓ વધારે વધારે મધુર, સ્નિગ્ધ, હલકા, ઠંડા અને ઝાડાને સાફ લાવનારા છે. ૧૭૨

ખાંડ વગેરેના મેલોમાં ખાંડ વગેરેના જેવા જ ગુણો હોય છે.

યો યો મત્સ્યપિંડકાક્ષણશર્કરાણાં સ્વકો ગુણઃ ।

તેન તેનૈવ નિર્દેશ્યસ્તેષાં વિસ્ત્રાવણો ગુણઃ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૮૧ કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકર એએાનો પોતાનો જે જે ગુણ છે તે જ ગુણ તેમાંથી કાઢેલા મેલમાં પણ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ખાંડના મેલમાં ખાંડના જેવા, સાકરના મેલમાં સાકરના જેવા ગુણ છે એમ જાણવું. ૧૭૩

ઉત્તમ સાકરની પરીક્ષા.

સારસ્થિતા સુવિમલા નિઃશ્વારા ચ યથા યથા ।

તથા તથા ગુણવતી વિજ્ઞેયા શર્કરા બુધૈઃ ॥ ૧૭૪ ॥

૧૮૨ સાકર જેમ જેમ સારરૂપે રહેલી હોય, નિર્મળ હોય, અને ક્ષાર વિનાની હોય, તેમ તેમ વિદ્વાન્ વૈદ્યે તેને અધિક ગુણવતી જાણવી. ૧૭૪

મધની સાકરના ગુણો.

મધુશર્કરા પુનશ્છર્ચતીસારહરી રૂક્ષા છેદની
પ્રહ્લાદની કષાયમધુરા મધુરવિપાકા ચ ॥ ૧૭૫ ॥

૧૮૩ મધની સાકર, મધુર, તુરી, વિપાકમાં મધુર, રૂક્ષ, કફને તોડનારી, સુખ આપનારી અને ઉલટીને તથા અતિસારને મટાડનારી છે. ૧૭૫

જવાસાની સાકરના ગુણો.

યવાસશર્કરા મધુરકષાયા તિક્તાનુરસા શ્લેષ્મ-
હરી સરા ચેતિ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૮૪ જવાસાની સાકર મીઠી, તુરી, કંધક કડવી, અને કફને મટાડનારી અને દસ્તને સાફ લાવનારી છે. ૧૭૬

સાકરના સામાન્ય ગુણો.

યાવત્યઃ શર્કરાઃ પ્રોક્તાઃ સર્વા દાહપ્રણાશનાઃ ।

રક્તપિત્તપ્રશમનાશ્છર્દિમૂર્છાતૃષાપહાઃ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૮૫ સઘળી જાતની સાકરો દાહ, રક્તપિત્ત, ઉલટી, મૂર્છા અને તરશ એએાને મટાડનારી છે. ૧૭૭

મહુડાના ફુલોના પાતળા ગોળના ગુણો.

રૂક્ષં મધૂકપુષ્પોત્થં ફાણિતં વાતપિત્તકૃત્ ।

કફઘ્નં મધુરં પાકે કષાયં બસ્તિદૂષણમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

૧૮૬ મહુડાના યુક્તનો ફાલિત-પાતળો ગોળ તુરો, વિપાકમાં મધુર, રૂક્ષ, કફનો નાશ કરનાર, મૂત્રાશયમાં પિકાર ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૭૮

ધતિ મધુવર્ગ.

અથ મધવર્ગ-મધના સામાન્ય ગુણો.

સર્વે પિત્તકરં મધમમ્લં દીપનરોચનમ્ ।
ભેદનં કફવાતઘ્નં હૃદયં વસ્તિવિશોધનમ્ ॥ ૧૭૯ ॥
પાકે લઘુ વિદાહ્યુષ્ણં તીક્ષ્ણમિન્દ્રિયબોધનમ્ ।
વિકાસિ સૃષ્ટિવિષ્મૂઝં

૧૮૭ સર્વ પ્રકારનાં મધો ખાટાં, પચવામાં હલકાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, અન્ન ઉપર રચિ ઉપબળવનારાં, મળને પાતળો કરનારાં, (દસ્ત સાફ લાવનારાં), મનને પ્રિય લાગે એવાં, મૂત્રાશયને સાફ કરનારાં, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારાં, વિકાસી, (સંધિઓનાં બંધનને છુટા કરનારાં) ઈન્દ્રિયોને ભગ્ન કરનારાં અને મળને તથા મૂત્રને સાફ લાવનારાં છે. ૧૭૯-૧૮૦

દ્રાક્ષના મધના ગુણો.

ઝટુણુ તસ્ય વિશેષણમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

માર્દ્વીકમવિદાહિત્વાન્મથુરાન્વચતસ્તથા ।
રક્તપિત્તેऽપિ સતતં બુઘૈર્ન પ્રતિબિઘ્યતે ॥ ૧૮૧ ॥
મધુરં તદ્ધિ રૂક્ષં ચ કષાયાનુરસં લઘુ ।

લઘુપાકિ સરં શોષવિષમજ્વરનાશનમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૮૮ હવે જુદી જુદી જાતનાં મધોના વિશેષ ગુણો સાંભળો! દરાખનું મધ મધુર, કંધક તુરું, રૂક્ષ, હલકું, જલદી પચી જાય એવું, દસ્તને લાવનારું અને ક્ષયને તથા વિષમ જ્વરને મટાડનારું છે. દ્રાક્ષનું મધ મધુર દ્રવ્યોથી અને છે અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું નથી તેથી વિદ્વાનો રક્તપિત્તમાં પણ તે આપવાની મનાઈ કરતા નથી. ૧૮૧-૧૮૨

ખજૂરના મધના ગુણો.

માર્દ્વીકાલ્પાન્તરં કિંચિત્ત્વાર્જૂરં વાતકોપનમ્ ।
તદેવ વિશદં રુચ્યં કફઘ્નં કર્ષણં લઘુ ॥ ૧૮૩ ॥
કપાયમધુરં હૃદયં સુગન્ધીન્દ્રિયબોધનમ્ ।

૧૮૯ ખજૂરના મધના ગુણોમાં દરાખના મધોના ગુણો કરતાં થોડોક ફેર છે. ખજૂરનું મધ તુરું, મધુર, કંધક વાયુનો પ્રકોપ કરનારું, વિશદ, અન્ન ઉપર રચિ ઉપબળવનારું, કફને મટાડનારું, શરીરને પાતળું કરનારું, હલકું, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું (અથવા હૃદયને હિતકારી), સુગંધિ અને ઈન્દ્રિયોને ભગ્ન કરનારું છે. ૧૮૩

સુરાના ગુણો.

કાસાશોઘ્રહણીદોષમૂત્રાઘાતાનિલાપહા ॥ ૧૮૪ ॥
સ્તન્યરક્તક્ષયહિતા સુરા વૃંહણદીપની ।

૧૮૦ સુરા શરીરને પુષ્ટિ આપનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, ધાવણુનો અને રક્તનો ક્ષય થયો હોય તે ઉપર સારી, તથા ઉધરસ, અર્શ, ગ્રહણી, મૂત્રાઘાત અને વાયુ એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૪

શ્વેત સુરાના ગુણો.

કાસાશોઘ્રહણીશ્વાસપ્રતિશ્યાયવિનાશની ॥ ૧૮૫ ॥
શ્વેતા મૂત્રકફસ્તન્યરક્તમાંસકરી સુરા ।

૧૮૧ શ્વેતસુરા મૂત્ર, કફ, ધાવણુ, રક્ત અને માંસ એઓને વધારનારી તથા ઉધરસ, અર્શ, ગ્રહણી, શ્વાસ અને શ્લેષ્મ એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૫

સુરાની ઉપરની આછાના ગુણ.

હૃદયરોચકહૃક્ષિતોદશૂલપ્રમર્દની ॥ ૧૮૬ ॥

પ્રસન્ના કફવાતાશોંવિબન્ધાનાહૃષાશની ।

૧૮૨ પ્રસન્ના (સુરાની ઉપરની આછા) ઉલટી, અરુચિ, હૃદયની અને કુખની વેદના, શૂળ, કફ, વાયુ, અર્શ, દસ્ત વગેરેની અટકાયત-કમજબત અને આફરો (પેટ ચ્હડી આવવું) એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૬

જવની મદિરાના ગુણો.

પિત્તલાલ્પકફા રૂક્ષા યવૈર્વાતપ્રકોપણી ॥ ૧૮૭ ॥

૧૮૩ જવથી બનાવેલી સુરા રૂક્ષ, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, કંધક કફ કરનારી અને વાયુને કોપાવનારી છે. ૧૮૭

ઘઉંની સુરાના ગુણો.

વિષ્ટમ્મિની સુરા ગુર્વી શ્લેષ્મલા તુ મધૂલિકા ।

૧૮૪ ઝીણું ઘઉંની બનાવેલી સુરા પેટમાં ગડગડાટ કરનારી, ભારે અને કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

બેહુડાની સુરાના ગુણો.

રૂક્ષા નાતિકફા વૃષ્યા પાચની ચાક્ષિકી સ્મૃતા ૧૮૮

૧૮૫ બેહુડાની સુરા રૂક્ષ, વીર્યને વધારનારી અને આહારનું પાચન કરનારી છે તથા કફને વધારે ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૧૮૮

જવના સાથવાની સુરાના ગુણો.

ત્રિદોષો મેઘવૃષ્યશ્ચ કોહલો વદનપ્રિયઃ ।

૧૮૬ જવના સાથવાથી બનાવેલી સુરા જીભને પ્રિય લાગે એવી, ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારી, મળને પાતળો કરનારી અને વીર્યને તુકસાન કરનારી છે.

સુરાના કડદાના ગુણો.

ઘ્રાહ્યુષ્ણો જગલઃ પક્ષા રૂક્ષસ્તુદ્કફશોકહૃત્ ૧૮૯

હૃદયઃ પ્રવાહિકાટોપતુર્નામાનિલશોષહૃત્ ।

૧૮૭ સુરાની નીચેનો ભાગ-કડદો ઉષ્ણવીર્ય, આહિ, પાચન કરનારો, રૂક્ષ, મનને પ્રિય લાગે એવો તરશ, કફ, સોબે, પ્રવાહિકા, પેટની અંદરનો ગડગડાટ, અર્શ, વાયુ અને ક્ષય એઓને મટાડનારો છે. ૧૮૯

મધના કુચાના ગુણો.

બક્કસો હૃતસારત્વાદ્વિષ્ટમ્મી વાતકોપનઃ ॥ ૧૯૦ ॥

દીપનઃ સૃષ્ટવિષ્ણુત્રો વિશદોડલ્પમદો ગુરુઃ ।

૧૯૮ જેમાંથી સાર કઠાડી લેવામાં આવ્યો હોય (રસ નીચેથી લેવામાં આવ્યો હોય) એવો મધની નીચેનો કુચો સાર વગરનો હોવાને લીધે પેટમાં ગડ-ગડાટ કરનારો, ભારે, ચિકાશ વિનાનો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, મળમૂત્રને સાફ લાવનારો, વાયુનો પ્રકાપ કરનારો અને સ્હેજ નીશો કરનારો છે. ૧૯૦

ગોળના મધના ગુણો.

કષાયો મધુરઃ સીધુમૌઙ્ઙઃ પાચનદીપનઃ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૯૯ ગોળથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરું, મધુર, આહારને પાચન કરનારું અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું છે. ૧૯૧

સાકરના મધના ગુણો.

શાર્કરો મધુરો રુચ્યો દીપનો વસ્તિશોધનઃ ।

વાતમ્નો મધુરઃ પાકે હૃદ્ય ઇન્દ્રિયબોધનઃ ॥ ૧૯૨ ॥

૨૦૦ સાકરથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ રસમાં મધુર અને અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્નનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, ઈન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૯૨

શેલડીના પાકા રસના મધના ગુણો.

તદ્વત્પકરસઃ સીધુર્બલવર્ણકરઃ સરઃ ।

શોફમ્નો દીપનો હૃદ્યો રુચ્યઃ શ્લેષ્માર્શસાં હિતઃ ૧૯૩

૨૦૧ શેલડીના પાકા રસથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ સાકરના સીધુના જેવા જ ગુણોવાળું, બળ આપનારું, શરીરના વર્ણને સારો કરનારું, દસ્તને સાફ લાવનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું અને સોજો, કફ તથા અર્શ એઓને મટાડનારું છે. ૧૯૩

શેલડીના કાચા રસના મધના ગુણો.

કર્ષણઃ શીતરસિકઃ શ્વયથૂદ્રનાશનઃ ।

વર્ણકૃજ્જરણઃ સ્વર્યો વિબન્ધમ્નોડર્શસાં હિતઃ ૧૯૪

૨૦૨ શેલડીના રસથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ શરીરને પાતળું કરનારું, શરીરના વર્ણને સારો કરનારું, પાચક, સ્વરને સારો કરનારું અને સોજો, ઉદર રોગો, દસ્તની કબજિયત અને અર્શ એઓને મટાડનારું છે. ૧૯૪

બહેડાના મધના ગુણો.

આક્ષિકઃ પાણ્ડુરોગ્નો વ્રણ્યઃ સંપ્રાહકો લઘુઃ ।

કષાયમધુરઃ સીધુઃ પિત્તમ્નોડસૃકપ્રસાદનઃ ॥ ૧૯૫ ॥

૨૦૩ બહેડાથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરું, મધુર, હલકું, આહી, વ્રણને કાયદો કરનારું, લોહીને

સુધારનારું અને પાંડુરોગને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૯૫

બંધુના મધના ગુણો.

જામ્બવો બદ્ધનિષ્યન્દસ્તુવરો વાતકોપનઃ ।

૨૦૪ બંધુથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરું, મૂત્રને રોકનારું અને વાયુનો પ્રકાપ કરનારું છે.

સુરાસવના ગુણો.

તીક્ષ્ણઃ સુરાસવો હૃદ્યો મૂત્રલઃ કફવાતનુત્ ૧૯૬

મુક્ષપ્રિયઃ સ્થિરમદો વિજ્ઞેયોડનિલનાશનઃ ।

૨૦૫ સુરાસવ* તીક્ષ્ણ, મનને તથા શુભને પ્રિય લાગે એવો, મૂત્રને સાફ લાવનારો અને કફને તથા વાયુને મટાડનારો છે. સુરાસવનો મદ-નીશો ઘણીવાર સુધી રહે છે. ૧૯૬

મધ્વાસવના ગુણો.

લઘુર્મધ્વાસવશ્ચેદી મેહકુષ્ઠવિષાપહઃ ॥ ૧૯૭ ॥

તિક્તઃ કષાયઃ શોફમ્નસ્તીક્ષ્ણઃ સ્વાદુરવાતક્રુત્ ।

૨૦૬ મધ્વાસવ† તુરો, કડવો, મધુર, હલકો, તીક્ષ્ણ, વાયુને ઉત્પન્ન નહીં કરનારો, દસ્તને સાફ લાવનારો, કફને તોડનારો અને પ્રમેહ, કુક, વિપ અને સોજો એઓને મટાડનારો છે. ૧૯૭

મૈરેય મધના ગુણો.

તીક્ષ્ણઃ કષાયો મદકૃદ્વુર્નામકફગુલ્મહૃત્ ॥ ૧૯૮ ॥

કૃમિમેદોડનિલહરો મૈરેયો મધુરો ગુરુઃ ।

૨૦૭ મૈરેય‡ નામનું મધ તીક્ષ્ણ, તુરું, મધુર, ભારે, મદ કરનારું, અને અર્શ, કફ, ગુલ્મ, કૃમિ, મેદોશુદ્ધિ અને વાયુ એઓને મટાડનારું છે. ૧૯૮

દ્રાક્ષ તથા શેલડીના રસથી બનાવેલા

આસવના ગુણો.

બલ્યઃ પિત્તહરો વર્ણ્યો મૃદ્વીકેશુરસાસવઃ ॥ ૧૯૯ ॥

૨૦૮ દ્રાખ અને શેલડીના રસથી બનાવેલો આસવ બલ આપનારો, પિત્તને હરનારો અને શરીરના વર્ણને સારો કરનારો છે. ૧૯૯

મહુડાના કુલના મધના ગુણો.

સીધુર્મધૂકપુષ્પોત્થો વિદાહ્યમ્નિબલપ્રદઃ ।

રુક્ષઃ કષાયઃ કફહૃદ્વાતપિત્તપ્રકોપણઃ ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૯ મહુડાના પુલોથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરું, રુક્ષ, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું, જઠરાગ્નિને બળ આપનારું, કફને મટાડનારું અને વાયુને તથા પિત્તને કાપાવનારું છે. ૨૦૦

* પાણીને બદલે સુરા નાખીને બનાવેલો આસવ.

† મધ તથા ગોળ નાખીને કરેલો આસવ.

‡ લોહની સુરાને તથા ગોળના આસવને બુદ્ધાં બુદ્ધાં બનાવીને તેને એકઠાં કરી તેમાં મધ નાખીને બનાવેલું મધ મૈરેય કહેવાય છે.

કંદ, મૂળ વગેરેના આસવોના ગુણ.

નિર્દિશેદ્રસતશ્ચાન્યાન્કન્દમૂલફલાસવાન્ ।

૨૧૦ જે કંદ, મૂળ, ફળ વગેરેના આસવો આ મઘ વર્ગમાં કહેવામાં આવ્યા નથી તેઓના ગુણો તે કંદ, મૂળ, ફળ વગેરેના ગુણો ઉપરથી જાણી લેવા.

નવા મઘના ગુણો.

નવં મઘમભિષ્યન્દિ ગુરુ વાતાદિકોપનમ્ ॥૨૦૧॥
અનિષ્ટગન્ધં વિરસમહદ્યં ચ વિદાહિ ચ ।

૨૧૧ નવું મઘ અભિષ્યન્દિ, ભારે, વાયુ વગેરે દોષોને કોપાવનારું, અપ્રિય ગંધવાળું, અપ્રિય રસવાળું અને અપ્રિય લાગે એવું અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૨૦૧

જૂના મઘના ગુણો.

સુગન્ધિ દીપનં હૃદ્યં રોચિષ્ણુ કૃમિનાશનમ્ ॥૨૦૨॥
સ્ફુટસ્રોતસ્કરં જીર્ણં લઘુ વાતકફાપહમ્ ।

૨૧૨ જૂનું મઘ હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, સ્વાદિષ્ટ-રસ્યે એવું, સ્રોતોને સ્વચ્છ કરનારું તથા કૃમિ, વાયુ અને કફ એઓનો નાશ કરનારું છે. ૨૦૨

અરિષ્ટના ગુણો.

અરિષ્ટો દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારાદધિકો ગુણૈઃ ॥૨૦૩॥
બહુદોષહરશ્ચૈવ દોષાણાં શમનશ્ચ સઃ ।
દીપનઃ કફવાતપ્નઃ સરઃ પિત્તાવિરોધનઃ ॥ ૨૦૪ ॥
શૂલાધ્માનોદરપ્લીહજ્વરાજીર્ણાર્શસાં હિતઃ ।

૨૧૩ અરિષ્ટ હરડે વગેરે ધણા દ્રવોના સંયોગને લીધે અને ધાવણીનાં પુલ વગેરે દ્રવ્યોના સંસ્કારને લીધે ખીજી જાતના મઘો કરતાં અધિક ગુણુવાળો છે, ધણા દોષોને હરનારો, વાયુ વગેરે ત્રણે દોષોને શાંત કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, દસ્તને સાફ લાવનારો, પિત્તને નહીં કોપાવનારો અને કફ, વાયુને મટાડનારો તથા શૂળ, આક્રો, ઉદરરોગો, પ્લીહના રોગો, જ્વર, અજીર્ણ અને અર્શ એ રોગોમાં હિતકારક છે. ૨૦૩-૨૦૪

પિષ્પત્યાદિ ગણુના અરિષ્ટના ગુણો.

પિષ્પત્યાદિકૃતો ગુલ્મકફરોગહરઃ સ્મૃતઃ ॥૨૦૫॥

૨૧૪ પિષ્પત્યાદિ ગણુથી બનાવેલો અરિષ્ટ ગુલ્મને અને કફના રોગોને મટાડનારો છે. ૨૦૫

અરિષ્ટોનો ઉપસંહાર.

ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યન્તેઽરિષ્ટા રોગહરાઃ પૃથક્ ।

૨૧૫ જૂદા જૂદા રોગોને મટાડનારા જૂદા જૂદા અરિષ્ટો આગળ ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે.

નહિ કહેલા અરિષ્ટાદિકના ગુણુ દ્રવ્યો તથા સંસ્કારો પ્રમાણે જાણવા.

અરિષ્ટાસવસીધૂનાં ગુણાન્કર્માણિ ચાવિશેત્ ॥૨૦૬॥
બુદ્ધ્યા યથાસ્વં સંસ્કારમવેક્ષ્ય કુશલો ભિષક્ ।

૨૧૬ આ મઘ વર્ગમાં જે અરિષ્ટો, આસવો અને મઘો કહેવામાં આવ્યાં નથી તેઓના ગુણો અને કર્મો રોગોને અનુસરીને જે દ્રવ્યોને જે સંસ્કાર આપીને અરિષ્ટ બનાવ્યો હોય તે પ્રમાણે કુશળ વૈદ્યે પોતાની સુદ્ધિથી જાણી લેવા અને કહેવા. ૨૦૬

કેવું મઘ પીવું નહિ.

સાન્દ્રં વિદાહિ દુર્ગન્ધં વિરસં કૃમિલં ગુરુ ૨૦૭

અહૃદ્યં તરુણં તીક્ષ્ણમુષ્ણં દુર્માજનસ્થિતમ્ ।

અલ્પૌષધં પર્યુષિતમત્યચ્છં પિચ્છિલં ચ યત્ ૨૦૮
તદ્વર્જ્યં સર્વદા મઘં કિંચિચ્છેષં તુ યદ્ભવેત્ ।

૨૧૭ જે મઘ ઘાટું, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરે એવું, ખરાબ ગંધવાળું, અગડેલા રસવાળું, કૃમિઓવાળું, ભારે, મનને અપ્રિય લાગે એવું, નવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખરાબ વાસણુમાં રહેલું, થોડા ઔષધોથી બનાવેલું, ઉધાડા વાસણુમાં રાતવાસી રહેલું, બહુ આકું, ચીકણું અને વાસણુમાં નીચે કડદાની સાથે થોડું બાકી રહેલું હોય એવું મઘ પીવું નહીં. ૨૦૭-૨૦૮

દુર્જર મઘ.

તત્ર યત્સ્તોકસમ્ભારં તરુણં પિચ્છિલં ગુરુ ॥૨૦૯॥

કફપ્રકોપિ તન્મઘં દુર્જરં ચ વિશેષતઃ ।

૨૧૮ જે મઘ થોડા ઔષધોવાળું, નવું, ચીકણું, અને ભારે હોય તે મઘ કફને કોપાવનારું અને વિશેષ કરીને માંડ પચે એવું હોય છે. ૨૦૯

પિત્તનો પ્રકોપ કરનારું મઘ.

પિત્તપ્રકોપિ બહુલં તીક્ષ્ણમુષ્ણં વિદાહિ ચ ॥૨૧૦॥

૨૧૯ જે મઘ ઘાટું, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું હોય તે મઘથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૨૧૦

વાયુનો પ્રકોપ કરનારું મઘ.

અહૃદ્યં દુષ્ટગં પૂતિ કૃમિલં વિરસં તનુ ।

તથા પર્યુષિતં ચાપિ વિદ્યાદનિલકોપનમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૨૦ જે મઘ મનને અપ્રિય લાગે એવું, ખરાબ વાસણુમાં રહેલું, ખરાબ ગંધવાળું, કીડાવાળું, અગડેલા સ્વાદવાળું, વાસણુમાં કડદાની સાથે નીચે થોડું બાકી રહેલું અને ઉધાડા વાસણુમાં રાતવાસી રહેલું હોય તે મઘ વાયુને કોપાવે છે. ૨૧૧

સર્વ દોષોને કોપાવનારું મઘ.

સર્વદોષૈરુપેતં તુ સર્વદોષપ્રકોપણમ્ ।

૨૨૧ જે મઘમાં ઉપર કહેલા સર્વ દોષો હોય તે મઘ સર્વ દોષોને કોપાવે છે.

કેવું મધ પીવું.

ચિરસ્થિતં જાતરસં દીપનં કફવાતજિત્ ॥૨૧૨॥
રુચ્યં પ્રસન્નં સુરામિ મદ્યં સેવ્યં મદાવહમ્ ।

૨૨૨ જે મધ જૂનું, સારા રસવાળું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, રચિકારક, નિર્ભંગ, સુગંધિ અને હૃષ્ય આપનારું-નીશો લાવનારું હોય તે મધનું સેવન કરવું. ૨૧૨

મધ શરીરમાં કેવી રીતે મદ ઉત્પન્ન કરે છે?

તસ્યાનેકપ્રકારસ્ય મદ્યસ્ય રસવીર્યતઃ ॥ ૨૧૩ ॥
સૌક્ષ્મ્યાદૌણ્યાચ્ચ તૈક્ષ્ણ્યાચ્ચ વિકાસિત્વાચ્ચ વહ્નિના ।
સમેત્ય હૃદયં પ્રાપ્ય ધમનીર્ધ્વમાગતમ્ ॥ ૨૧૪ ॥
વિક્ષોભ્યેન્દ્રિયચ્ચેતાંસિ વીર્યં મદયતેઽચિરાત્ ।

૨૨૩ દ્રાક્ષ આદિ અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોના ભેદને લીધે, લવણુ વિનાના ખીજ પાંચ રસના ભેદને લીધે, ઉષ્ણ તથા રુક્ષ આદિ વીર્યોના ભેદને લીધે મધ અનેક પ્રકારનું છે. તેની શક્તિ જઠરાગ્નિની સાથે મળી જઈને અગ્નિના ઉર્ધ્વગામીપણાને લીધે, મધના આગ્નેય દ્રવ્યપણાને લીધે તેના ઉર્ધ્વગામી સ્વભાવથી તથા હલકાપણાથી ધમનીઓ દ્વારા ઉચ્ચે ચઢીને હૃદયમાં દાખલ થાય છે. તીક્ષ્ણપણાથી તથા સાંધાના બંધનેને છુટા કરવારૂપી સ્વભાવને લીધે ઝડપદાર હોવાથી તથા સૂક્ષ્મ હોવાથી તુરત જ ઇન્દ્રિયોને તથા ચિત્તને ચલાયમાન કરીને મદવાળાં બનાવે છે. ૨૧૩-૨૧૪

દોષના પ્રમાણમાં મદ ઉપજે છે.

ચિરેણ શ્લેષ્મિકે પુંસિ પાનતો જાયતે મદઃ ॥૨૧૫॥
અચિરાદ્વાતિકે દૃષ્ટઃ પૈત્તિકે શીઘ્રમેવ તુ ।

૨૨૪ કફ પ્રકૃતિવાળા માણસને મધ પીધા પછી ધણી વારે મદ ઉત્પન્ન થાય છે, વાત પ્રકૃતિવાળા માણસને મધ પીધા પછી થોડી વારે મદ ઉત્પન્ન થાય છે અને પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસને મધ પીધા પછી તુરત જ મદ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧૫

સત્વગુણીને મધપાનની અસર.

સાત્વિકે શૌચદાક્ષિણ્યહર્ષમણ્ડનલાલસઃ ॥૨૧૬॥
ગીતાધ્યયનસૌભાગ્યસુરતોત્સાહકૃન્મદઃ ।

૨૨૫ જે સાત્વિક પુરુષ મધ પીને મત્ત થયો હોય તે તેને પવિત્રતાની, પરાયા મનને અનુસરીને વર્તવાની, આનંદની અને શરીરને વસ્ત્ર અલંકાર વગેરેથી શણુગારવાની ઇચ્છા થાય છે તથા ગાયન ગાવાનો, અધ્યયનનો, સૌભાગ્યનો અને મૈથુન કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧૬

રજ્જેગુણીને મધપાનની અસર.

રાજસે દુઃસ્વશીલત્વમાત્મત્યાગં સસાહસમ્ ॥૨૧૭॥
કલહં સાન્નબંધં તુ કરોતિ પુરુષે મદઃ ।

૨૨૬ જે રજ્જેગુણી પુરુષ મધ પીને મત્ત થયો હોય તે તેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય એવાં કામો કરવામાં, આપધાત કરવામાં, સાહસ કરવામાં (ખુન વગેરે કરવામાં) અને હર્ષમેશાં કલ્પ્યો કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૨૧૭

તમોગુણીને મધપાનની અસર.

અશૌચનિદ્રામાત્સર્યાગમ્યાગમનલોલતાઃ ॥૨૧૮॥
અસત્યભાષણં ચાપિ કુર્યાદ્ધિ તામસે મદઃ ।

૨૨૭ જે તમોગુણી માણસ મધ પીને મત્ત થયો હોય તે તે અપવિત્ર રહે છે, નિદ્રા કર્યા કરે છે, માત્સર્ય કરે છે, ગુરુપત્ની વગેરે અગમ્ય સ્ત્રીઓમાં ગમન કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને અસત્ય ભાષણુ કરે છે. ૨૧૮

સરકાના ગુણો.

રક્તપિત્તકરં શુક્રં છેદિ ભુક્તવિપાચનમ્ । ॥૨૧૯॥
વૈસ્વર્યં જરણં શ્લેષ્મપાણ્ડુક્તિમિહરં લઘુ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણં મૂત્રલં હૃદયં કફમ્ કટુપાકિ ચ ॥૨૨૦॥

૨૨૮ શુક્ર (સરકા) રક્તપિત્તને કરનારો, કફની ગાંઠ વગેરેને ફાડી નાંખનારો, વિપાકમાં તીખો, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, મનને પ્રિય લાગે એવો, કફ વગેરેને તોડનારો, આહારનું પાચન કરનારો, અવાજને ઘેસાડી દેનારો, આમને પકાવનારો, હલકો, મૂત્રને સાફ લાવનારો અને કફ, પાંદુરોગ તથા કૃમિ એઓને મટાડનારો છે. ૨૧૯-૨૨૦

સરકામાં આથેલાં અથાણાના ગુણો.

તદ્વત્તદાસુતં સર્વે રોચનં ચ વિશેષતઃ ।

૨૨૯ એ સરકામાં આથેલાં કંદમૂળ વગેરેનાં આસુતો (અથાણાંઓ) સરકાના જેવા જ ગુણોવાળાં અને વિશેષ કરીને અન્ન ઉપર રચિ ઉપજાવનારાં હોય છે.

દ્રવ્યોને લીધે સરકાના ગુણોના ભેદ.

ગૌડાનિ રસશુક્તાનિ મધુશુક્તાનિ યાનિ ચ ॥૨૨૧॥
યથાપૂર્વં ગુરુતરાણ્યભિષ્યન્દકરાણિ ચ ।

૨૩૦ ગોળના બનાવેલા સરકાઓ, શેરડી વગેરેના રસના બનાવેલા સરકાઓ, અને મધના સરકાઓ આ સરકાઓમાં પછી પછીના સરકા કરતાં પૂર્વ પૂર્વના સરકાઓ વધારે ભારે, અને અભિષ્યંદી (સ્ત્રોતોને કલેદવાળા કરનારા) છે. ૨૨૧

તુષોદક અને સૌવીરકના ગુણો.

તુષામ્બુ દીપનં હૃદયં હૃત્પાણ્ડુકમિરોગનુત્ ॥ ૨૨૨ ॥
ગ્રહણ્યશૌંચિકારમ્નં મેદિ સૌવીરકં તથા ।

૨૩૧ તુષોદક અને સૌવીરક જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, મનને પ્રિય લાગે એવાં, દસ્તને સાફ લાવનારાં, હૃદયના રોગો, પાંદુરોગ, કૃમિ, ગ્રહણી અને અર્શને મટાડે છે. ૨૨૨

ધાન્યામ્લના ગુણો.

ધાન્યામ્લં ધાન્યયોનિત્વાદીપનં દાહનાશનમ્ ૨૨૩
સ્પર્શાત્પાનાત્તુ પવનકફતૃષ્ણાહરં લઘુ ।
તૈક્ષ્ણ્યાન્ન નિર્હેરદાદુ કફં ગણ્ઢૂષધારણાત્ ॥૨૨૪॥
મુખવૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યમલશોષક્લમાપહમ્ ।
દીપનં જરણં મેદિ હિતમાસ્થાપનેષુ ચ ॥ ૨૨૫ ॥
સમુદ્રમાશ્રિતાનાં ચ જનાનાં સાત્મ્યમુચ્યતે ।

૨૩૨ ધાન્યામ્લ ધાન્યોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું-અનેહું હોવાને લીધે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, આહારનું પાચન કરનારું, દસ્તને પાતળો કરનારું, આસ્થાપનઅસ્તિમાં હિતકારક અને સમુદ્રને કિનારે રહેનારા લોકોને માફક આવે એવું છે. ધાન્યામ્લ બહાર સ્પર્શથી દાહને મટાડે છે, પીવાથી, વાયુથી અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલી તરશને મટાડે છે, તીક્ષ્ણ હોવાથી કફને તુરત બહાર કઢાડે છે. ધાન્યામ્લના કોગળા મ્હોંમાં રાખવાથી મ્હોડાના અદસ્વાદ, મ્હોડાની દુર્ગંધ, મળ, શોષ અને સુસ્તી એઓને મટાડે છે. ૨૨૩-૨૨૫

ઇતિ મધ વર્ગ

અથ મૂત્ર વર્ગ-મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો.

ગોમહિષ્યજાવિગજહયચ્ચરોષ્ટ્રાણાં મૂત્રાણિ તી-
ક્ષ્ણાણિ કટુન્યુષ્ણાણિ તિક્તાણિ લઘ્ણાણિ રસાણિ લ-
ઘ્ણાણિ શોધનાણિ કફવાતકૃમિમેદોવિષગુલ્માર્શ-
ઉદરકુષ્ઠરોચકપાણ્ડુરોગહરાણિ હૃદ્યાણિ દીપનાણિ
ચ સામાન્યતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

૨૩૩ ગાય, ભેંસ, બકરી, ગાડર, હાથી, ઘોડો, ગધેડો અને ઉંટ એઓનાં મૂત્રો તીખાં, કડવાં, કંધક ખારાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, હલકાં, શોધન કરનારાં, હૃદય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદ, વિષ, ગુદ્મ, અર્શ, ઉદરરોગો, કૃષ્ણરોગો, સોજ, અરુચિ, અને પાંડુરોગ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૨૬

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

તત્સર્વં કટુતીક્ષ્ણોષ્ણં લઘ્ણાણુરસં લઘુ ।

શોધનં કફવાતમ્નં કૃમિમેદોવિષાપહમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

અર્શોજઠરગુલ્મમ્નં શોફારોચકનાશનમ્ ।

પાણ્ડુરોગહરં મેદિ હૃદ્યં દીપનપાચનમ્ ॥ ૨૨૮ ॥

૨૩૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સ્લોકો છે:-સઘ્ણાણિ જાતનાં મૂત્રો, તીખાં કંધક ખારાં, ઉષ્ણવીર્ય, હલકાં, શોધન કરનારાં, હૃદયને હિતકારક, દસ્તને સાફ લાવનારાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, આહારને પાચન કરનારાં અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદ, વિષ, અર્શ, ઉદરરોગો, ગુદ્મ, સોજ, અરુચિ અને પાંડુરોગ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૨૭-૨૨૮

ગાયના મૂત્રના ગુણો.

ગોમૂત્રં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં સક્ષારત્વાન્ન વાતલમ્ ।
લઘ્વન્નિદીપનં મેધ્યં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥ ૨૨૯ ॥
શૂલગુલ્મોદરાનાહવિરેકાસ્થાપનાદિષુ ।
મૂત્રપ્રયોગસાધ્યેષુ ગવ્યં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૩૦ ॥
૨૩૫ ગાયનું મૂત્ર તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, પવિત્ર, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું, અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ગાયનું મૂત્ર ક્ષારવાળું હોવાને લીધે વાયુને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી. શૂળ, ગુદ્મ, ઉદરરોગો, મળઅંધ-દસ્તની કબજિયત, વિરેચન, નિરુહ વગેરે અસ્તિઓમાં તથા મૂત્રના પ્રયોગથી સાધ્ય-મટાડી શકાય એવા પ્રયોગોમાં ગાયનું મૂત્ર વાપરવું. ૨૨૯-૨૩૦

ભેંસના મૂત્રના ગુણો.

દુર્નામોદરશૂલેષુ કુષ્ઠમેહાવિશુદ્ધિષુ ।
આનાહશોફગુલ્મેષુ પાણ્ડુરોગે ચ માહિષમ્ ॥ ૨૩૧ ॥
૨૩૬ ભેંસનું મૂત્ર અર્શ, ઉદરરોગો, શૂળ, કૃષ્ણ, પ્રમેહ, મળઅંધ, સોજ, ગુદ્મ અને પાંડુરોગ એ રોગોમાં તથા વમન, વિરેચન વગેરેથી બરાબર શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાં હિતકારી છે. ૨૩૧

બકરીના મૂત્રના ગુણો.

કાસશ્વાસાપહં શોષકામલાપાણ્ડુરોગનુત્ ।
કટુતિક્તાન્વિતં છાગમીષન્મારુતકોપનમ્ ॥ ૨૩૨ ॥
૨૩૭ બકરીનું મૂત્ર કંધક તીખું અને કડવું, કંધક વાયુને કોપાવનારું તથા ઉધરસ, શ્વાસ, શોષ, કમળો અને પાંડુરોગ એઓને મટાડનારું છે. ૨૩૨

ગાડરના મૂત્રના ગુણો.

કાસપ્લીહોદરશ્વાસશોષવર્ષોગ્રહે હિતમ્ ।
સક્ષારં તિક્તકટુકમુષ્ણં વાતઘ્નમાચિકમ્ ॥ ૨૩૩ ॥
૨૩૮ ગાડરનું મૂત્ર કડવું, તીખું, કંધક ખારવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને મટાડનારું અને ઉધરસ, પ્લીહાના રોગો, ઉદરરોગો, શ્વાસ, શોષ અને દસ્તની કબજિયત એ રોગોમાં હિતકારી છે. ૨૩૩

ઘોડાના મૂત્રના ગુણો.

દીપનં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં વાતચેતોવિકારનુત્ ।
આશ્નં કફહરં મૂત્રં કૃમિદ્રુષુ શસ્યતે ॥ ૨૩૪ ॥
૨૩૯ ઘોડાનું મૂત્ર તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, કફ, વાયુ અને માનસિક રોગો-ચિત્તના વિકારો એઓને મટાડનારું તથા કૃમિ અને દાદર એઓ ઉપર હિતકારક છે. ૨૩૪

હાથીના મૂત્રના ગુણો.

સતિક્તં લઘ્ણં મેદિ વાતઘ્નં પિત્તકોપનમ્ ।
તીક્ષ્ણં ક્ષારે કિલાસે ચ નાગં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ૨૩૫

૨૪૦ હાથીનું મૂત્ર કંધક કડવું, ખારું, તીક્ષ્ણ, મળને પાતળા કરનારું, પિત્તનો પ્રકોપ કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ક્ષાર બનાવવામાં અને સફેદ કાઠ ઉપર લગાડવાના લેપ વગેરેમાં હાથીના મૂત્રનો ઉપયોગ કરવો. ૨૩૫

ગધેડાના મૂત્રના ગુણો.

ગરચેતોવિકારણં તીક્ષ્ણં પ્રહ્ણિરોગનુત્ ।

દીપનં ગાર્દભં મૂત્રં કૃમિવાતકફાવહમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

૨૪૧ ગધેડાનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ, જઠરામિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને વિષ, ચિત્તના-મનના રોગો, ગ્રહણી, કૃમિ, વાયુ અને કફ એઓને મટાડનારું છે. ૨૩૬

ઉંટના મૂત્રના ગુણો.

શોફકુષ્ટોદરોન્માદમારુતક્રિમિનાશનમ્ ।

અર્શોર્ણં કારભં મૂત્રં

૨૪૨ ઉંટનું મૂત્ર સોજા, કુષ્ઠ રોગો, ઉદર રોગો, ઉન્માદ, વાયુ, કૃમિ અને અર્શ એઓને મટાડનારું છે.

મનુષ્યના મૂત્રના ગુણો.

માનુષં ચ વિષાપહમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

૨૪૩ માણસનું મૂત્ર વિષને મટાડનારું છે. ૨૩૭

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

દ્રવદ્રવ્યાણિ સર્વાણિ સમાસાત્કીર્તિતાનિ તુ ।

કાલદેશવિભાગજ્ઞો નૃપતેદાંતુમર્હતિ ॥ ૨૩૮ ॥

૨૪૪ આ અધ્યાયમાં સર્વે દ્રવરૂપ દ્રવ્યો સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે. જે વૈદ્ય દેશના તથા કાળના વિભાગ પ્રમાણે તે દ્રવદ્રવ્યો આપવાનું જાણે છે તે રાજવૈદ્ય થવાને યોગ્ય છે. ૨૨૬

અધ્યાય ૪૬ મો.*

અન્નપાનવિધિ

ઉપક્રમ

અથાતોઽન્નપાનવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું અન્નપાનવિધિ એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે

* આ અધ્યાયમાં અન્નના તથા પાનના એટલે અનુપાનના વિધિને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું 'અન્નપાનવિધિ' એવું નામ છે.

૪૫ મા અધ્યાયના ૧૪૨ મા શ્લોકની નોટ.

મચ્છરના જેવી અત્યંત ઝીણી કાળી, લોકોને બહુ જ પીડા કરનારી અને વૃક્ષના કોતરમાં રહેનારી પુત્તિકા નામની માખીઓએ બનાવેલું મધ વૈદ્યક કહેવાય છે, નાના નાના ભ્રમરોએ બનાવેલું મધ ક્રામર કહેવાય છે, પીળા રંગની ઝીણી માખીઓએ બનાવેલું મધ ક્ષૌદ્ર કહેવાય છે, પીળા રંગની મોટી માખીઓએ બનાવેલું મધ માક્ષિક કહેવાય છે, પીળી માખીઓ દ્વિમાચલના વનમાં છત્રના આકારના પોંડાં બનાવે છે તે પોંડાનું

ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અન્નપાનવિધિવિશે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન.

ધન્વન્તરિમભિવાચ સુશ્રુત ઉવાચ । પ્રાગમિહિતં પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો બલવર્ણૈઃજસાં ચ સ વદ્સુ રસેષ્વાયત્તો રસાઃ પુનર્દ્રવ્યાશ્રયિણા દ્રવ્યરસગુણ-ધીર્યવિપાકનિમિત્તે ચ ક્ષયવૃદ્ધી દોષધાતુનાં સામ્યં ચ । બ્રહ્માદેરપિ ચ લોકસ્યાહારઃ સ્થિત્યુત્પત્તિ-વિનાશદ્દેતુરાહારાદેવામિવૃદ્ધિર્બલમારોગ્યં વર્ણેન્દ્રિ-યપ્રસાદશ્ચ તથાહારવૈષમ્યાદસ્વાસ્થ્યમ્ । તસ્યા-શિતપીતલીઢલાદિતસ્ય નાનાદ્રવ્યાત્મકસ્યાનેક-વિધવિકલ્પસ્યાનેકવિધપ્રભાવસ્ય પૃથક્પૃથગદ્રવ્ય-રસગુણવીર્યવિપાકપ્રભાવકર્માણીચ્છામિ જ્ઞાતુમ્ । નશ્યનવબુદ્ધસ્વભાવા મિષજઃ સ્વસ્થાનુવૃત્તિ રોગ-નિપ્રહણં ચ કર્તુ સમર્થાઃ । આહારમૂલાશ્ચ સર્વ-પ્રાણિનો યસ્માત્તસ્માદન્નપાનવિધિપુપદિશતુ મે મગવાન્ ॥ ૩ ॥

૨ સુશ્રુતે પ્રણામ કરીને ધન્વન્તરિને પૂછ્યું કે;—મહારાજ પ્રાણીઓનું તથા પ્રાણીઓના બળનું, વર્ણનું, અને ઓજનું મૂળ કારણ આહાર છે. એ આહાર જ રસોને આધીન છે, જ રસો દ્રવ્યોને આધીન છે અને દોષોનો તથા ધાતુઓનો ક્ષય, વૃદ્ધિ તથા સમતા દ્રવ્યોના રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી થાય છે. એમ આપે પ્રથમ કહ્યું છે. બ્રહ્માંડથી માંડીને જે જે ક્ષાધ પ્રાણીઓ છે તેઓની ઉત્પત્તિનો, સ્થિતિનો, અને પ્રલયનો હેતુ આહાર જ છે. આહારથી જ શરીરની અભિવૃદ્ધિ, બળ તથા આરોગ્ય થાય છે, આહારથી જ વર્ણોની ઉત્તમતા અને ઈન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય થાય છે અને આહારનો વિપરીત ઉપયોગ કરવાથી અસ્વસ્થતા થાય છે

મધ છાત્ર કહેવાય છે, ભ્રમરાઓના મુખ જેવા તીક્ષ્ણ મુખવાળી માખીઓએ બનાવેલું મધ ક્રામર કહેવાય છે. રાફડામાં રહેનારી પીળા રંગની ઝીણી માખીઓ જે મધ બનાવે છે તે ક્ષૌદ્રક કહેવાય છે. પુષ્પોમાંથી ઝરીને પાંદડા ઉપર પડેલો મધુર, ખાટો અને તુરં જે પુષ્પરસ તે દાલ કહેવાય છે.

૪૫ મા અધ્યાયના ૧૫૮ મા શ્લોકની નોટ.

મિશ્ર રંગની શેલડીને પૌંદ્રક કહે છે.

કાળી શેલડીને મીરુ કહે છે.

વાંસના આકારની શેલડીને વંશક કહે છે.

ઘણી કાતળીવાળી શેલડીને શતપોરક કહે છે.

કાળા રંગની જંગલી શેલડીને કાંતાર કહે છે. પાતળી શેલડીને તાપસેશ્વ કહે છે. ઘોળી શેલડીને કાષ્ઠેશ્વ કહે છે. સોધ જેવા પાંદડાવાળી શેલડીને સૂચિપત્રક કહે છે. નેપાળ દેશની શેલડીને નૈપાલ કહે છે. લાંબા પાંદડાવાળી શેલડીને કીર્વપત્ર કહે છે. શ્યામ રંગની કાતળીઓવાળી શેલડીને નીલપોર કહે છે. પોટા જેવી કાતળીઓવાળી શેલડીને કોશકાર કહે છે.

ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, પેય અને લેહ્ય આ રીતે ચાર પ્રકારના પૃથ્વી આદિ અનેક દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થનારા, અનેક વિભાગવાળા તથા અનેક પ્રભાવવાળા તે આહારનાં જે જીવાં જીવાં દ્રવ્યો છે તેઓના રસોને, ગુણોને, વીર્યોને, વિપાકોને, પ્રભાવોને તથા કર્મોને ભિન્ન ભિન્ન રીતે જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું. કારણ કે જેઓએ આહારના સ્વભાવ જાણ્યા ન હોય તે વૈદ્યો સ્વસ્થ (સાજા) મનુષ્યોની સ્વસ્થતાને જાણવી શકતા નથી. તેમ રોગી મનુષ્યોના રોગોનો નિગ્રહ (અટકાવ) પણ કરી શકતા નથી. આહાર જ સર્વ પ્રાણીઓનું મૂળ છે માટે આપ જાગવાનું અન્નનો તથા અનુપાનાદિકના વિધિનો મને ઉપદેશ કરો ! ૩

ધન્વન્તરિએ ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો.

इत्युक्तः प्रोवाच भगवान्धन्वन्तरिरथ क्षलु वत्स सुश्रुत यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व ॥ ૪ ॥

૩ આ પ્રમાણે સુશ્રુતના પ્રશ્નને સાંભળી ભગવાન ધન્વન્તરિએ તેને કહ્યું કે—પુત્ર સુશ્રુત ! તારા પૂજવા પ્રમાણે અન્નપાનવિધિનો ઉપદેશ કરું છું તે તું સાંભળ ! ૪

શાલીની જાતો.

तत्र लोहितकशालिकलमकर्वमकपाण्डुकसुगंधकशकुनाहतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूकાશ્વનકમહિષમસ્તકહાયનકદૂષકમહાદૂષકપ્રમૃતયઃ શાલયઃ ॥ ૫ ॥

૪ લોહિતકશાલી (રાતા રંગના ચોખા) કલમ, કર્દમક, સુગંધક, પાંડુક, શકુનાહત, પુષ્પાંડક, પુંડરીક, મહાશાલિ, શીતભીરુક, રોધિપુષ્પક, દીર્ઘશૂક, કાંચનક, મહિષમસ્તક, હાયનક, દૂષક, મહાદૂષક વગેરે શાળની (હેમંત ઋતુમાં પાકનારા ચોખાની) જાતો છે. ૫

શાલીના સામાન્ય ગુણો.

મધુરા વીર્યતઃ શીતા લઘુપાકા બલાવહાઃ ।

પિત્તઘ્નાલ્પાનિલકફાઃ સ્નિગ્ધા વદ્ધાલ્પવર્ચસઃ ૬

૫ સર્વ પ્રકારનાં શાલિ ધાન્યો (શાળના ચોખાઓ) મધુર, શીતવીર્ય, પચવામાં હલકા, બળ આપનારા, સ્નિગ્ધ, કંઠક વાયુને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારા, પિત્તને મટાડનારા તથા ઘટ્ટ અને ઓછી વિધાને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૬

રક્ત (રાતી) શાલિના ગુણો.

તેષાં લોહિતકઃ શ્રેષ્ઠો દોષઘ્નઃ શુક્રમૂત્રલઃ ।

ચક્ષુષ્યો વર્ણબલકૃતસ્વર્યો દુઘઃ શ્રમાપહઃ ॥ ૭ ॥

વ્રણ્યો જ્વરહરઞ્ચૈવ સર્વદોષવિષાપહઃ ।

તસ્માદ્લ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશઃ શાલયોઽવરાઃ ॥૮॥

૬ એ સઘળા પ્રકારના શાલિ ધાન્યોમાં રક્તશાલિ શ્રેષ્ઠ, વાતાદિ ત્રણે દોષોને મટાડનારા, વીર્યને તથા મૂત્રને વધારનારા, આંખને કાયદો કરનારા, શરીરના વર્ણને સારો કરનારા, બળ આપનારા, સ્વરને—અવાજને

સારો કરનારા, મનને પ્રિય લાગે એવા, ત્રણને કાયદો કરનારા તથા શ્રમ—થાક, જ્વર, સર્વ દોષો અને વિષ એઓને મટાડનારા છે. રક્તશાલિ પછીના ઉપર કહેલા ખીજા શાલિઓ અનુક્રમે એથી ઉત્તરોત્તર ઓછા ગુણવાળા છે. ૭-૮

સાડી ચોખાની જાતો.

षष्टिककाङ्कमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरबककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः ॥१॥

૭ ષષ્ટિક, કાંગુક, મુકુંદક, પીતક, પ્રમોદક, કાકલક, અસન પુષ્પક, મહાષષ્ટિક, ચૂર્ણક, કુરબક, કેદારક વગેરે ષષ્ટિક ધાન્યોની (સાડી ચોખાની) જાતો છે. ૮

સાડી ચોખાના ગુણો.

રસે પાકે ચ મધુરાઃ શમના વાતપિત્તયોઃ ।

શાલીનાં ચ ગુણૈસ્તુલ્યા બૃંહણાઃ કફશુકલાઃ ૧૦

૮ સઘળા પ્રકારના સાડી ચોખાઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનારા, શરીરને પુષ્ટિ આપનારા, કફને તથા વીર્યને વધારનારા અને શાલિઓના જેવા જ ગુણવાળા છે. ૧૦

સાડી ચોખાના ખાસ ગુણો

षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।

મૃદુઃ સ્નિગ્ધસ્નિદોષઘ્નઃ સ્થૈર્યકૃદ્બલવર્ધનઃ ॥ ૧૧ ॥

વિપાકે મધુરો ગ્રાહી તુલ્યો લોહિતશાલિભિઃ ।

૯ એ સઘળા ષષ્ટિક ધાન્યોમાં (સાડી ચોખાઓમાં) ષષ્ટિક એટલે સંકેદ સાડી ચોખા સૌથી ઉત્તમ, કંઠક તુરા, વિપાકમાં મધુર, હલકા, મૃદુવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહિ, ત્રણે દોષોને મટાડનારા, શરીરને મજબૂત કરનારા, બળને વધારનારા અને રક્તશાલિના જેવા જ ગુણવાળા છે. ૧૧

સાડી સિવાયના ખીજા ચોખાના ગુણો.

शेषास्त्वल्पान्तरगुणाः षष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥१२॥

૧૦ ષષ્ટિક પછીના બાકીના સઘળા સાડી ચોખાઓ ષષ્ટિક કરતાં ગુણોમાં અનુક્રમે કાંઈક કાંઈક ઓછા છે. ૧૨

હલવાઈ ચોખાની જાતો.

कृष्णव्रीहिशालामुखजतमुखनन्दीमुखलावाक्षकत्वरितककुट्टाण्डकपारावतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः ॥ १३ ॥

૧૧ કૃષ્ણવ્રીહિ, શાલામુખ, જતુમુખ, નંદીમુખ, લાવાક્ષક, ત્વરિતક, કુકુટાંડક, પારાવતક, પાટલ વગેરે વ્રીહિધાન્યોની (હલવાઈ ચોખાની) જાતો છે. ૧૩

હલવાઈ ચોખાના ગુણો.

कषायमधुराः पाकेऽमधुरा वीर्यतोऽहिमाः ।

અલ્પામિષ્યન્દિનસ્તુલ્યાઃ ષષ્ટિકૈર્બલવર્ચસઃ ॥૧૪॥

૧૨ સઘળી ભતના ત્રીહિઓ (હલવાઇ ચોખાઓ) રસમાં તુરા અને મધુર, વિપાકમાં-પચ્યા પછી અમધુર (ખાટા), ઉષ્ણવીર્ય, કંઠક અભિષ્પંદી, વિધાને-ઝાડને આંધનારા અને સાડી ચોખાના જેવા ગુણવાળા છે. ૧૪ કૃષ્ણત્રીહિ નામના હલવાઈ ચોખાના આસ ગુણો.

કૃષ્ણત્રીહિર્વસ્તેષાં કષાયાનુરસો લઘુઃ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશો ત્રીહયોઽપરે ॥ ૧૫ ॥

૧૩ સઘળી ભતના ત્રીહિઓમાં કૃષ્ણત્રીહિ ઉત્તમ, કંઠક તુરા અને હલકા છે. કૃષ્ણત્રીહિ પછીના ખીજ ભતના ત્રીહિઓ કૃષ્ણત્રીહિ કરતાં અનુક્રમે કંઠક ઓછા ગુણવાળા છે. ૧૫

ભૂમિ અનુસાર ચોખાના ગુણો.

દગ્ધાયમવર્નો જાતાઃ શાલયો લઘુપાકિનઃ ।

કષાયા બદ્ધવિષ્ણમૂત્રા રૂક્ષાઃ શ્લેષ્માપકર્ષણાઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૪ ખડ વગેરે પાથરીને આળેલી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ તુરા, પચવામાં હલકા, રૂક્ષ, મળમૂત્રની કબજિયત કરનારા અને કફને ઓછા કરનારા છે. ૧૬

જંગલ દેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો.

સ્થલજાઃ કફપિત્તઘ્નાઃ કષાયાઃ કટુકાન્વયાઃ ।

કિંચિત્સત્તિકમધુરાઃ પવનાનલવર્ધનાઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૫ જંગલ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ-ચોખાઓ તુરા, મધુર, કંઠક તીખા અને કડવા, કફને તથા પિત્તને મટાડનારા અને વાયુને તથા જડરામિને વધારનારા છે. ૧૭

પાણીવાળા પ્રદેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો.

કૈદારા મધુરા વૃષ્ટ્યા બલ્યાઃ પિત્તનિબર્હણાઃ ।

ઈષ્ટકષાયાલ્પમલા ગુરવઃ કફશુકલાઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૬ આનૂપ-ધણુ પાણીવાળા, પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ-ચોખાઓ મધુર, કંઠક તુરા, વીર્યને વધારનારા, બળ આપનારા, ભારે, વિધાને ઓછી કરનારા, કફને તથા વીર્યને વધારનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૧૮

રોષેલા ભાતના ગુણો.

રોષ્યાતિરોષ્યા લઘવઃ શીઘ્રપાકા ગુણોત્તરાઃ ।

અદાહિનો દોષહરા બલ્યા મૂત્રવિવર્ધનાઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૭ એકવાર ખેવાર કે ત્રણવાર એક ઠંકાણેથી ઉખેડીને ખીજે ઠંકાણે વાવેલા ચોખાઓ હલકા, જલદી પચી ભય એવા, ઉત્તમ ગુણોવાળા, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહી કરનારા, બળને આપનારા, મૂત્રને વધારનારા અને વાતાદિ દોષોને હરનારા છે. ૧૯

ઠાડવાને કાપીને ઉગાડેલા ચોખાના ગુણો.

શાલયશિષ્ણરૂઢા યે રૂક્ષાસ્તે બદ્ધવર્ચસઃ ।

તિક્તાઃ કષાયાઃ પિત્તઘ્ના લઘુપાકાઃ કફાવહાઃ ૨૦

૧૮ એક વખત ઉગેલા ઠાડવાઓને કાપીને, તેને ખીજ જગોયે પાછા વાવીને ઉગાડેલા ચોખાઓ રૂક્ષ, કડવા, તુરા, જલદી પચી ભય એવા, વિધાને આંધનારા, કફને ઉત્પન્ન કરનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૨૦

શાલિવર્ગને ઉપસંહાર.

વિસ્તરેણાયમુદ્દિષ્ટઃ શાલિવર્ગો હિતાહિતઃ ।

તદ્વક્તુધાન્યમુદ્દાદિમાષાદીનાં ચ વશ્યતે ॥ ૨૧ ॥

૧૯ હિતકારક અને અહિતકારક એવા શાલિઓનો આ વર્ગ વિસ્તારથી કહ્યો. હવે તેની પેઠે જ ખડધાન્ય, મગ વગેરે તથા અડધ વગેરેનું હિતાહિતપણું કહેવામાં આવશે. ૨૧

ઇતિ શાલિવર્ગ.

અથ કુધાન્યવર્ગ-ખડ ધાન્યની ભતો.

કોરદૂષકશ્યામાકનીવારશાન્તનુવરકોદ્દાલકપ્રિ-
યદ્દુમધૂલિકાનાન્દીમુખીકુરુવિન્દગવેધુકવરુકતો-
દર્ષણીમુકુન્દકવેણુયવપ્રમૃતયઃ કુધાન્યવિશેષાઃ ૨૨

૨૦ કોદરો, સામો, નમાર, શાંતનું, વરક, જંગલી કોદરો, કાંગ, મધુલિકા, નાંદીમુખી, કુરુવિદ, ગવેધુક, વરુક, તોદપર્ણી, મુકુંદક, વાંસીયા જવ વગેરે કુધાન્યની-ખડ ધાન્યની ભતો છે. ૨૨

ખડધાન્યના ગુણો.

ઉષ્ણાઃ કષાયમધુરા રૂક્ષાઃ કટુવિપાકિનઃ ।

શ્લેષ્મઘ્ના બદ્ધનિષ્પન્દા વાતપિત્તપ્રકોપણાઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૧ સઘળી ભતનાં ખડધાન્યો તુરાં, મધુર, વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, કફને મટાડનારાં, મૂત્રને રોકનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને કોપાવનારાં છે. ૨૩

કોદરો વગેરેના ગુણો.

કષાયમધુરસ્તેષાં શીતઃપિત્તાપહઃ સ્મૃતાઃ ।

કોદ્રવશ્ચ સનીવારઃ શ્યામાકશ્ચ સશાન્તનુઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૨ એઓમાં કોદરો, નમાર, સામો અને શાંતનું એઓ તુરા, મધુર અને શીત તથા પિત્તને મટાડનારા છે. ૨૪

કાંગની ભતો અને તેના ગુણો.

કૃષ્ણા રક્તાશ્ચ પીતાશ્ચ શ્વેતાશ્ચૈવ પ્રિયક્લ્વઃ ।

યથોત્તરં પ્રધાનાઃ સ્યૂ રૂક્ષાઃ કફહરાઃ સ્મૃતાઃ ૨૫

૨૩ કાંગ કાળી, રાતી, પીળી અને ઘેળી એમ ચાર પ્રકારની થાય છે. એ ચાર ભતની કાંગોમાં ઉત્તરોત્તર ભત પ્રધાન-ઉત્તમ, રૂક્ષ અને કફને મટાડનારી છે. ૨૫

મધુલિકા અને નાંદીમુખીના ગુણો.

મધૂલી મધુરા શીતા સ્નિગ્ધા નાન્દીમુખી તથા ।

૨૪ મધુલિકા અને નાંદીમુખી એઓ મધુર, શીતવીર્ય અને સ્નિગ્ધ છે.

વરુક અને મુકુંદકના ગુણો.

વિશોષી તન્ન મૂચિષ્ઠં વરુકઃ સમુકુન્દકઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ વરુક અને મુકુંદક દ્રવધાતુઓને બહુજ શોષણ કરનારા છે. ૨૬

વાંસીયા જવના ગુણો.

રુક્ષા વેણુચવા જ્ઞેયા વીર્યોષ્ણાઃ કટુપાકિનઃ ।

બદ્ધમૂત્રાઃ કફહરાઃ કષાયા વાતકોપનાઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૬ વાંસીયા જવ તુરા, વિપાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ, મૂત્રને રોકનારા, કફને મટાડનારા અને વાયુને કોપાવનારા છે. ૨૭

વૈદલ (બે પડવાળાં) ધાન્યોની જાત.

મુદ્ગવનમુદ્ગકલાયમકુષ્ઠમસૂરમદ્ગલ્યચ્ચળકસતી-
નત્રિપુટકહરેણ્વાઢકીપ્રભૃતયો વૈદલાઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૭ મગ, જંગલી મગ, વટાણા, મઠ, મસૂર, મંગલ્ય, ચણા, મટર, ખીજી જાતના મટર, નાના વટાણા, તુવર વગેરે ધાન્યોની જાતોને વૈદલ (બે પડવાળાં ધાન્યો) ધાન્યો કહેવામાં આવે છે. ૨૮

વૈદલ ધાન્યના ગુણો.

કષાયમધુરાઃ શીતાઃ કટુપાકા મરુત્કરાઃ ।

બદ્ધમૂત્રપુરીષાશ્ચ પિત્તશ્લેષ્મહરાસ્તથા ॥ ૨૯ ॥

૨૮ સધળી જાતનાં વૈદલ ધાન્યો તુરાં, મધુર, શીતવીર્ય, વિપાકમાં તીખાં, મૂત્રને તથા ઝાડાને રોકનારાં, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારાં છે. ૨૯

મગના ગુણો.

નાત્યર્થે વાતલાસ્તેષુ મુદ્ગા હૃષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।

પ્રધાના હરિતાસ્તન્ન વન્યા મુદ્ગસમાઃ સ્મૃતાઃ ૩૦

૨૯ મગ વાયુને બહુ ઉત્પન્ન કરનારા નથી અને દષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારા છે. મગમાં લીલા રંગના મગ શ્રેષ્ઠ છે. જંગલી મગ મગના જેવાજ ગુણોવાળા છે. ૩૦

મસૂરાદિ દાળના ગુણો.

વિપાકે મધુરા પ્રોક્તા મસૂરા બદ્ધવર્ચસઃ ।

મકુષ્ઠકાઃ કૃમિકરાઃ કલાયાઃ પ્રચુરાનિલાઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ મસૂર વિપાકમાં મધુર અને વિષાને બાંધનારી છે. મઠ કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરનારા છે. વટાણા બહુ વાયુ કરનારા છે. ૩૧

તુવરના ગુણો.

ઝાઢકી કફપિત્તમ્ત્રી નાતિવાતપ્રકોપણી ।

૩૧ તુવર વાયુને બહુ પ્રકોપ નહીં કરનારી અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારી છે.

ચણાના ગુણો.

વાતલાઃ શીતમધુરાઃ ક્ષયકષાયા વિરુક્ષણાઃ ॥ ૩૨ ॥

કફશોષિતપિત્તશ્લેષ્મણકાઃ પુંસ્ત્વનાશનાઃ ।

૩૨ ચણા મધુર, કંઈક તુરા, શીતવીર્ય, રુક્ષતા કરનારા, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારા અને કફ, રક્ત, પિત્ત, તથા વીર્ય એઓને નાશ કરનારા છે. ૩૨

હરેણુ તથા મટરના ગુણો.

હરેણવઃ સતીનાશ્ચ વિજ્ઞેયા બદ્ધવર્ચસઃ ।

૩૩ હરેણુ અને મટર વિષાને બાંધનારા છે.

આફરો કરનારાં કડોળ.

ઋતે મુદ્ગમસૂરાભ્યામન્યે ત્વાધ્માનકારકાઃ ॥ ૩૩ ॥

૩૪ મગ અને મસૂર સિવાય બાકીના સધળાં વૈદલ ધાન્યો આફરો કરનારાં છે. ૩૩

અડદના ગુણો.

માષો ગુરુર્મિન્નપુરીષમૂત્રઃ

ક્ષિગ્ધોષ્ણવૃષ્યો મધુરોડનિલમ્નઃ ।

સંતર્પણઃ સ્તન્યકરો વિશેષાદ્

બલપ્રદઃ શુક્રકફાવહશ્ચ ॥ ૩૪ ॥

૩૫ અડદ મધુર, બારે, ઉષ્ણવીર્ય, સિન્ધ, મળ-મૂત્રને સાફ લાવનારા, કામને જગૃત કરનારા, વાયુને મટાડનારા, તૃપ્તિ કરનારા, ધાવણુને ઉત્પન્ન કરનારા, વિશેષે કરીને બલ આપનારા અને વીર્યને તથા કફને વધારનારા છે. ૩૪

ચોળાના ગુણો.

કષાયભાવાન્ન પુરીષમેદી

ન મૂત્રલો નૈવ કફસ્ય કર્તા ।

સ્વાદુર્વિપાકે મધુરોડલસાન્દ્રઃ

સંતર્પણઃ સ્તન્યરુચિપ્રદશ્ચ ॥ ૩૫ ॥

૩૬ ચોળા રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, તૃપ્તિ કરનારા, ધાવણુને વધારનારા અને રચિ ઉપજવનારા છે. ચોળા તુરા હોવાને લીધે દસ્ત લગાડનારા, મૂત્રને વધારનારા અને કફને ઉત્પન્ન કરનારા નથી. ૩૫

કવચાના તથા કાગડોળીયાના ગુણો.

માષૈઃ સમાનં ફલમાત્મગુસ્ત-

મુક્તં ચ કાકાણ્ડફલં તથૈવ ।

૩૭ કવચાં અને કાકડોળીયાં એ બંનેને અડદના જેવાજ ગુણોવાળાં કહ્યાં છે.

જંગલી અડદના ગુણો.

આરણ્યમાષા ગુણતઃ પ્રવિદ્ધા

રુક્ષાઃ કષાયા અવિદાહિનશ્ચ ॥ ૩૬ ॥

૩૮ જંગલી અડદ તુરા અને રુક્ષ છે તથા પાકા-વસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન કરતા નથી. ૩૬

કળથીના ગુણો.

ઉષ્ણઃ કુલત્યો રસતઃ કષાયઃ

કટુર્વિપાકે કફમારુતન્નઃ ।

શુક્રાદમરીગુલમનિષૂવનશ્ચ

સંપ્રાહ્લકઃ પીનસકાસહારી ॥ ૩૭ ॥

૩૯ કળથી તુરી, વિપાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહિ અને કફ, વાયુ, વીર્યની પથરી, ગુહમ, પીનસ તથા ઉધરસ એઓને મટાડનારી છે. ૩૭

ચમેડના ગુણો.

આનાહમેદોગુદકીલહિકા-
શ્વાસાપહઃ શોણિતપિત્તકૃષ્ણ ।
કફસ્ય હન્તા નયનામયત્રો
વિશેષતો વન્યકુલત્ય ઉક્તઃ ॥ ૩૮ ॥

૪૦ ચમેડ વિશેષે કરીને આંખના રોગોને મટાડનારી, રક્તને અને પિત્તને વધારનારી તથા મલઅંધ, મેદવૃદ્ધિ, અર્શ, હેડકી, શ્વાસ અને કફ એઓને મટાડનારી છે. ૩૮

તલની જાતો તથા તેના ગુણો.

ઈષત્કષાયો મધુરઃ સતિક્તઃ
સંપ્રાહકઃ પિત્તકરસ્તથોષ્ણઃ ।
તિલો વિપાકે મધુરો બલિષ્ઠઃ
સ્નિગ્ધો વ્રણાલેપન એવ પથ્યઃ ॥ ૩૯ ॥
દન્ત્યોઽગ્નિમેધાજનનોઽલ્પમૂત્ર-
સ્વચ્યોઽથ કેદયોઽનિલહા ગુરુશ્ચ ।
તિલેષુ સર્વેષ્વસિતઃ પ્રધાનો
મધ્યઃ સિતો હીનતરાસ્તથાન્યે ॥ ૪૦ ॥

૪૧ તલ મધુર, કંઠક તુરા અને કડવા, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, ગ્રાહિ, પિત્ત કરનારા, જઠરાગ્નિને અને યુદ્ધિને વધારનારા, થોડું મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનારા, વાયુને મટાડનારા અને દાંતો, આમડી તથા વાળ એઓને ક્ષયદો કરનારા છે. તલ પ્રણુની ઉપર લેપ કરવાના કામમાં જ પથ્ય છે પણ ખાવામાં પથ્ય નથી. તલોમાં કાળા તલ સૌથી ઉત્તમ, ઘોળા તલ મધ્યમ તથા ખીજ (રાતા વગેરે) તલો અત્યંત નિ-
કૃષ્ટ-હલકા છે. ૩૯-૪૦

જવના ગુણો.

યવઃ કષાયો મધુરો હિમશ્ચ
કટુર્વિપાકે કફપિત્તહારી ।
વ્રણેષુ પથ્યસ્તિલવશ્ચ નિત્યં
પ્રબદ્ધમૂત્રો बहुवातवर्चाः ॥ ૪૧ ॥
સ્થૈર્યાગ્નિમેધાસ્વરવર્ણકૃષ્ણ
સપિચ્છિલઃ સ્થૂલવિલેક્ષનશ્ચ ।
મેદોમરુત્તૃદ્ધરણોઽતિરુક્ષઃ
પ્રસાદનઃ શોણિતપિત્તયોશ્ચ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ જવ તુરા, મધુર, વિપાકમાં તીખા, શીતવીર્ય, કંઠક પિચ્છિલ-ચીકણા, બહુ જ રુક્ષ, તલની પેટે પ્રણુની ઉપર લેપ કરવામાં પથ્ય, (સારા) મૂત્રને કમી કરનારા, વાયુને તથા મળને-વિકાને વધારનારા, શરીરને

દૃઢ કરનારા, જઠરાગ્નિને તથા યુદ્ધિને વધારનારા, સ્વરને અને વર્ણને સારો કરનારા, જાડા માણસને પાતળો કરનારા, રક્તને સ્વચ્છ કરનારા, પિત્તને શાંત કરનારા, અને મેદથી આવરણ પામેલા વાયુને તથા તૃપાને મટાડનારા છે. ૪૧-૪૨

અણી વિનાના જવના ગુણો.

પમિર્ગુણેહીનતરાંસ્તુ કિંચિ-
દ્વિઘાઘવેભ્યોઽતિયવાનશેષૈઃ ।

૪૩ અણી વગરના રાતા અને કાળા રંગના નાના જવોમાં ઉપર કહેલા જવના ગુણો કંઠક એઓ પ્રમાણમાં હોય છે.

ધઉંના ગુણો.

ગોધૂમ ઉક્તો મધુરો ગુરુશ્ચ
બલ્યઃ સ્થિરઃ શુક્રરુચિપ્રદશ્ચ ।
સ્નિગ્ધોઽતિશીતોઽનિલપિત્તહન્તા
સંધાનકૃચ્છ્લેષ્મકરઃ સરશ્ચ ॥ ૪૩ ॥

૪૪ ધઉં મધુર, ભારે, શીતવીર્ય, બહુ જ સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારા, બળ આપનારા, શરીરને દૃઢ કરનારા, વીર્યને વધારનારા, રુચિ ઉપજાવનારા, ભાંગેલાં અસ્થિ વગેરેને સાંધનારા, કફને ઉત્પન્ન કરનારા અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારા છે. ૪૩

શીંગના સામાન્ય ગુણો.

રુક્ષઃ કષાયો વિષશોફશુક્ર-
બલાસહષ્ટિક્ષયકૃદ્વિદાહી ।
કટુર્વિપાકે મધુરસ્તુ શિમ્બઃ
પ્રમિશ્નવિષ્મારુતપિત્તલશ્ચ ॥ ૪૪ ॥

૪૫ શીંગો તુરી, મધુર, વિપાકમાં તીખી, રુક્ષ, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારી, જાડાને પાતળો કરનારી, વાયુને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, દષ્ટિને ક્ષય કરનારી અને વિપ, સોજો, વીર્ય અને કફ એઓને નાશ કરનારી છે. ૪૪

શીંગના રંગપરત્વે ગુણો.

સિતાસિતાઃ પીતકરકવર્ણા
ભવન્તિ ચેઽનેકવિધાસ્તુ શિમ્બાઃ ।
યથોદિતાસ્તે ગુણતઃ પ્રધાના
જ્ઞેયાઃ કટૂષ્ણા રસપાકયોશ્ચ ॥ ૪૫ ॥

૪૬ ઘોળી, કાળી, પીળી અને રાતી એવી જે ઘણી જાતની શીંગો થાય છે તેઓમાં રાતી કરતાં પીળી, પીળી કરતાં કાળી અને કાળી કરતાં ઘોળી શીંગો ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સધળી જાતની શીંગો રસમાં અને વિપાકમાં તીખી તથા ઉષ્ણવીર્ય છે. ૪૫

જંગલી શીંગોના ગુણો.

સહાદ્યં મૂલકજાશ્ચ શિમ્બાઃ
કુશિમ્બિવહ્લીપ્રમવાસ્તુ શિમ્બાઃ ।

જ્ઞેયા વિપાકે મધુરા રસે ચ
બલપ્રદાઃ પિત્તનિર્બર્હણાશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

૪૭ જંગલી મગની શીંગો, જંગલી અડદની શીંગો, મોઘરા, મોઘરી અને ભૈરવની શીંગ એઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, બળ આપનારી તથા પિત્તને શાંત કરનારી છે. ૪૬

મગ વગેરેની શીંગોના ગુણો.

વિદાહવન્તશ્ચ મૃશં ચ રુક્ષા
વિષ્ટમ્ય જીર્યન્ત્યનિલપ્રદાશ્ચ ।
રુચિપ્રદાશ્ચૈવ સુદુર્જરાશ્ચ
સર્વે સ્મૃતા વૈદલિકાસ્તુ શિશ્વાઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૮ મગ વગેરે સર્વે વૈદલ ધાન્યોની શીંગો બહુ જ રુક્ષ, પાકાવસ્થા દાહ કરનારી, પેટમાં ગડગડાટ કરીને પાચન કરનારી, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી, રુચિ ઉપજાવનારી અને માંડ પચે એવી છે. ૪૭

કસુંબાના અને અળસીના ગુણો.

કટુર્વિપાકે કટુકઃ કફઘ્નો
વિદાહિભાવાદહિતઃ કુસુમ્મઃ ।
उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी
पित्तोल्बणा स्यात्કટુકા વિપાકે ॥ ૪૮ ॥

૪૯ કસુંબાનાં ખી રસમાં અને વિપાકમાં તીખાં, કફને નાશ કરનારાં અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારાં હોવાથી અહિત-નુકસાન કરનારાં છે. અળસી રસમાં મધુર, વિપાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને મટાડનારી અને પિત્તને વિશેષ પ્રકાપ કરનારી છે. ૪૮

ઘોળા તથા પીળા સર્પવના ગુણો.

પાકે રસે चापि कटुः प्रदिष्टः
सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोर्पा ।
तीक्ष्णोष्णरूक्षः कफमारुतघ्नः
तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥ ૪૯ ॥

૫૦ ઘોળા સર્પવ રસમાં અને વિપાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, રુક્ષ, રક્તને તથા પિત્તને કોપાવનારા અને કફને તથા વાયુને મટાડનારા છે. પીળા સર્પવ પણ ઘોળા સર્પવના જેવા જ ગુણવાળા છે. ૪૯

કેવાં ધાન્ય ગુણુકારી નથી ?

अनार्तव व्याधिहतमपर्यागतमेव च ।

अभूमिजं नवं चापि न धान्यं गुणवत्स्मृतम् ५०

૫૧ જે ધાન્ય પોતાની ઋતુ વગર ખીજ ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલું, ગેરુ વગેરે ધાન્યના રોગોથી ખરાબ થયેલું, ખરાબર નહીં પાકેલું, ખરાબ જમીનમાં ઉગેલું, નવું અને જેની અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી રહી હોય એવું હોય તે ધાન્ય ગુણુકારી નથી. અર્થાત્ તે ધાન્યમાં ઉપર કહેલા પોતપોતાના ગુણો હોતા નથી. ૫૦

ધાન્યની અવસ્થાપ્રમાણે તેના ગુણો.

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

विदाहि गुरु विष्टमि विरुढं हृष्टिदूषणम् ॥ ૫૧ ॥

૫૨ નવું ધાન્ય કફની વૃદ્ધિ કરે છે, જે ધાન્ય એક વર્ષનું જૂનું હોય તે હલકું છે, જેનામાંથી અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નાશ પામી હોય એવું ધાન્ય બળતરા કરનારું, ભારે, કબજિયાત કરનારું અને નેત્રોને ખરાબ કરનારું છે. ૫૧

ધાન્યોના ગુણોનો તથા દોષોનો ઉપસંહાર.

इयाल्यादेः सर्षपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ।

कालप्रमाणसंस्कारमात्राः संपरिकीर्तिताः ॥ ૫૨ ॥

૫૩ શાલિથી માંડીને સર્ષવ સૂધીનાં અનેક જાતનાં ધાન્ય વિભાગ પ્રમાણે ક્યારે લઘુન્યાય તેના કાળનાં એક વર્ષ વગેરે પ્રમાણ કલાં, તેઓને હલકાં કરવામાટે, રાંધવા, ભુંજવા વગેરે સંસ્કારો કલાં, તથા તેઓને કેટલા વાપરવાં તે વિશેની માત્રાઓ પણ કહી. (તે ઉપર વૈદ્યોએ ધ્યાન આપવું.) ૫૨

ઘતિ ધાન્યવર્ગ.

अथ मांसवर्ग-मांसना छ वर्ग.

अत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा ।

जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा
जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गास्तेषां वर्गानामुत्तरोत्तरं
प्रधानतमाः ॥ ૫૩ ॥

૫૪ હવે માંસોના વર્ગો તથા તેઓના ગુણુ કર્મો કહું છું. જલેશય, આનૂપ, ગ્રામ્ય, ક્રવ્યભુજ, (ક્રવ્યયાદ) એકશફ અને જંગલ એ રીતે-એ નામના માંસોના છ વર્ગ છે. તે છ માંસ વર્ગોમાં પૂર્વપૂર્વ કરતાં પછી પછીને માંસવર્ગ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૫૩

છના એ વિભાગ.

ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति ॥ ૫૪ ॥

૫૫ એ છ માંસવર્ગોના જંગલ અને આનૂપ એમ બે પ્રકાર છે. ૫૪

જંગલવર્ગના આઠ ભેદ.

तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा । जङ्गला
विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा बिले-
शया ग्राम्याश्चेति । तेषां जङ्गलविष्किरौ प्रधान-
तमौ ॥ ૫૫ ॥

૫૬ જંગલવર્ગ આઠ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે;-જંગલ, વિષ્કિર, પ્રતુદ, ગુહાશય, પ્રસહ, પર્ણમૃગ, બિલેશય અને ગ્રામ્ય. આ આઠ પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો જંગલવર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. તેઓમાં જંગલ અને વિષ્કિર વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૫૫

જંગલ (સાથળના ભેરવાળાં) પશુઓ.

पणहरिणर्षकुरङ्करालकृतमालशरभश्वदंष्ट्र
पृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गलाः ॥ ૫૬ ॥

૫૭ કાળો હરણુ, રાતો હરણુ, રૂક્ષ, ધોળો હરણુ, કસ્તૂરી મૃગ, સમુદાયમાં ફરનારો મૃગ, શરભ, શ્વેત્કૂ, (ચાર ડાહવાળો ફર મૃગ) પૃષ્ઠ (છાટણાવાળો નાનો મૃગ) ચારુષ્ક મૃગ (નાના કદનો મૃગ) મૃગમાતૃકા (મોટા પેટવાળી મૃગલી), વગેરે મૃગો-પશુઓ જંધાલ કહેવાય છે. ૫૬

જંધાલ પશુઓના માંસના ગુણો.

મૃગાઃ કષાયા મધુરા લઘવો વાતપિત્તહરા-
સ્તીક્ષ્ણા હૃદ્યા બસ્તિશોધનાશ્ચ ॥ ૫૭ ॥

૫૮ જંધાલ મૃગોનું માંસ તુરું, મધુર, હલકું, તીક્ષ્ણ, મનને પ્રિય લાગે એવું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૫૭

કાળા હરણુના માંસના ગુણો.

કષાયો મધુરો હૃદ્યઃ પિત્તાસૂક્ષ્મકફરોગહા ।

સંગ્રાહી રોચકો બલ્યસ્તેષામેણો જ્વરાપહઃ ॥ ૫૮ ॥

૫૯ તે જંધાલોમાં કાળા હરણુનું માંસ તુરું, મધુર, મનને પ્રિય લાગે એવું, ગ્રાહિ, રાત્રિ ઉપજવનારું, બળ આપનારું અને પિત્તરોગો, રક્તના રોગો, કફના રોગો તથા જ્વર એઓને મટાડનારું છે. ૫૮

રાતા હરણુના માંસના ગુણો.

મધુરો મધુરઃ પાકે દોષણોડનલદીપનઃ ।

શીતલો બદ્ધવિષ્મૂત્રઃ સુગન્ધિર્હરિણો લઘુઃ ॥ ૫૯ ॥

૬૦ રાતા હરણુનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, હલકું, સુગંધિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મળમૂત્રને અટકાવનારું અને દોષોને મટાડનારું છે. ૫૯

મૃગની ભતિનાં લક્ષણો.

વળઃ કૃષ્ણસ્તયોર્જ્જેયો હરિણસ્તામ્ન ઉચ્યતે ।

ન કૃષ્ણો ન ચ તામ્નઃ કુરુઃ સોડમિધીયતે ૬૦

૬૧ કાળા હરણુને 'એણુ' કહેવામાં આવે છે, રાતા હરણુને 'હરિણુ' કહેવામાં આવે છે અને જે હરણુ રાતો પણ ન હોય તેમ કાળો પણ ન હોય (એટલે ધોળો હોય) તેને કુરંગ કહેવામાં આવે છે. ૬૦

મૃગમાતૃકાના માંસના ગુણો.

શીતાસૃકિપત્તશમની વિજ્ઞેયા મૃગમાતૃકા ।

સન્નિપાતક્ષયશ્વાસકાસહિક્કાડરુચિપ્રણુત્ ॥ ૬૧ ॥

૬૨ મૃગમાતૃકાનું માંસ શીતવીર્ય, રક્તપિત્તને શાંત કરનારું તથા સંનિપાત, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી અને અરુચિ એઓને મટાડનારું છે. ૬૧

વિષ્કિર ભતિના પક્ષીઓ અને તેના માંસના ગુણો.

લાવતિત્તિરિકપિજ્જલવર્તીરવર્તિકાવર્તકનપ્ત્-

કાવાર્તીકચકોરકલવિક્કમયૂરકકરોપચ્ચકુકુટસા-

રક્ષાતપત્રકુતિતિરિકુરુવાહુકયલાલકમ્પૃતય-
ચ્યાહલા વિષ્કિરા લઘવઃ શીતમધુરાઃ કષાયા
દોષશમનાશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

૬૩ લાવ, કાળો તેતર, ધોળો તેતર, લવાઇડાં, બ-
ટાઉડાં, વૈયાં, નપ્તુકા, વાતીક (ધુધુ) ચકારપક્ષી, ચ-
કલાં, મોર, કલકલીયો, ઉપચકક, કુકડો, બપૈયો, સુતાર
ટંકારો, ભુરાં રંગનાં તેતર, કુરુબાહુક અને યવાલક
વગેરે પક્ષીઓ આહલ (જે પગથી અને ચાંચથી એમ
ત્રણ પદાર્થથી પ્રહાર કરીને ખોતરીને ખાનારાં) પક્ષીઓ
'વિષ્કિર' વર્ગનાં છે. વિષ્કિર વર્ગનાં પક્ષીઓનું માંસ મધુર,
તુરું, શીતવીર્ય, હલકું અને દોષોને શમાવનારું છે. ૬૨

લાવાના માંસના ગુણો.

સંગ્રાહી દીપનશ્ચૈવ કષાયમધુરો લઘુઃ ।

લાવઃ કટુવિપાકશ્ચ સન્નિપાતે ચ પૂજિતઃ ॥ ૬૩ ॥

૬૪ લાવાનું માંસ તુરું, મધુર, વિપાકમાં તીખું, હલકું,
ગ્રાહિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને સંનિપાતમાં
પથ્ય છે. ૬૩

કાળા તેતરના માંસના ગુણો.

ઈષ્ઠુરૂષ્ણમધુરો વૃષ્યો મેઘાગ્નિવર્ધનઃ ।

તિત્તિરિઃ સર્વદોષઘ્નો ગ્રાહી વર્ણપ્રસાદનઃ ॥ ૬૪ ॥

૬૫ કાળા તેતરનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, કંધક
ભારે, ગ્રાહિ, વીર્યને, બુદ્ધિને તથા જઠરાગ્નિને વધારનારું,
વર્ણને સારો કરનારું અને દોષોને મટાડનારું છે. ૬૪

ધોળા તેતરના માંસના ગુણો.

હિક્કાશ્વાસાનિલહરો વિશેષાદ્ધૌરતિત્તિરિઃ ।

૬૬ ધોળા તેતરનું ઉપર કહેલા ગુણોવાળું તથા વિશેષે
કરીને હેડકી, શ્વાસ અને વાયુ એઓને મટાડનારું છે.

કપિજલના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તહરઃ શીતો લઘુશ્ચાપિ કપિજ્જલઃ ॥ ૬૬ ॥

કફોત્થેષુ ચ રોગેષુ મન્દવાતે ચ શસ્યતે ।

૬૭ કપિજલનું (રાતા માથાવાળા તથા કાળા ડોક-
વાળા ચકલાનું) માંસ રક્તપિત્તને હરનારું, તાદું, હલકું,
કફથી થયેલા રોગો ઉપર તથા મંદ થયેલા વાયુ ઉપર
ફાયદો કરનારું છે. ૬૫

કકર તથા ઉપચકકના માંસના ગુણો.

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા મેઘાગ્નિબલવર્ધનાઃ ॥ ૬૬ ॥

લઘવઃ ક્રકરા હૃદ્યાસ્તથા ચૈવોપચક્રકાઃ ।

૬૮ કકર તથા ઉપચકક એઓનું માંસ હલકું, મનને
પ્રિય લાગે એવું, વીર્ય, બુદ્ધિ અને જઠરાગ્નિ એઓને
વધારનારું તથા વાયુને અને પિત્તને મટાડનારું છે. ૬૬

મોરના માંસના ગુણો.

કષાયઃ સ્વાદુલવળસ્ત્વચ્યઃ કેશ્યો રુચિપ્રદઃ ૬૭

મયૂરઃ સ્વરમેઘાગ્નિદક્ષોત્રેન્દ્રિયદાર્ણ્યકૃત્ ।

૬૬ મોરનું માંસ તુરું, મધુર, ખારું, રુચિ ઉપભવનારું, આમડીને તથા કેશોને ક્ષયદો કરનારું અને સ્વર, શુદ્ધિ, જ્વરામિ, દષ્ટિ તથા શ્રોત્રેન્દ્રિય એઓને દદ કરનારું છે. ૬૭

જંગલી કુકડાના માંસના ગુણો.

ક્ષિગ્ધોષ્ણોડનિલહા વૃષ્યઃ સ્વેદસ્વરણલાવહઃ ૬૮
ચુંદ્રણઃ કુકુટો વન્યઃ,

૭૦ જંગલી કુકડાનું માંસ ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારું, પરસેવો લાવનારું, સ્વરને સારો કરનારું, બળ આપનારું અને શરીરને પુષ્ટ કરનારું છે. ૬૮

ગામમાં રહેનારા કુકડાના માંસના ગુણો.

તદ્વજ્રામ્યો ગુરુસ્તુ સઃ ।

વાતરોગક્ષયવમ્બીવિષમજ્વરનાશનઃ ॥ ૬૯ ॥

૭૧ ગામમાં રહેનારા કુકડાનું માંસ જંગલી કુકડાના માંસના જેવા જ ગુણોવાળું છે. પણ તેના કરતાં વિશેષ ભારે છે તથા વાયુના રોગો, ક્ષય, ઉલટી અને વિપમ જ્વર એઓને મટાડનારું છે. ૬૯

પ્રતુદ વર્ગનાં પક્ષીઓ.

કપોતપારાવતમૃજ્જરાજપરમૃતકોયષ્ટિકકુલિજ્જગૃહકુલિજ્જગોક્ષ્વેડકડિડિમાણકશતપત્રકમાતૃનિન્દકમેદાશિશુકસારિકાવલ્ગુલીગિરિશલદ્વાન્નદૂષકસુગૃહીચ્છરિટકહારીતદાત્યૂહપ્રમૃતયઃ પ્રતુદાઃ ૭૦

૭૨ હોલાં, કપૂતર, પારેવાં, ભુંગરાજ, કાયલ, કાયષ્ટિક, જંગલી ચકલો, ચકલો, ગોક્ષ્વેડક, ડિડિમાનક, શતપત્રક, માતૃનિન્દક, ભેદાશી, પોપટ, મેના, વડવાનરી, ભેરવ, લાટ, અન્નદૂષક, સુગૃહી, (સુગરી) અંજરીટક, હારીત-સુડા, અપૈઓ વગેરે પક્ષીઓ (ચાંચવડે કૃષ્ણ વગેરેને ફેલીફેલીને ખાય છે તેથી) પ્રતુદ વર્ગનાં છે. ૭૦

પ્રતુદ વર્ગનાં પક્ષીઓનાં માંસના ગુણો.

કષાયમધુરા રુક્ષાઃ ફલાહારા મરુત્કરાઃ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરાઃ શીતા બદ્ધમૂત્રાલ્પવર્ચસઃ ॥ ૭૧ ॥

૭૩ પ્રતુદ વર્ગના પક્ષીઓનું માંસ તુરું, મધુર, શીત-વીર્ય, રુક્ષ, મૂત્રને રોકનારું, વિષાને થોડી ઉત્પન્ન કરનારું, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. ૭૧

ભેદાશીના માંસના ગુણો.

સર્વદોષકરસ્તેષાં ભેદાશી મલદૂષકઃ ।

૭૪ એઓમાં ભેદાશીનું માંસ સધળા વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારું અને મળોને બગાડનારું છે.

હોલાના માંસના ગુણો.

કષાયસ્વાદુલબ્ધો ગુરુઃ કાણકપોતકઃ ॥ ૭૨ ॥

૭૫ હોલાનું માંસ તુરું, મધુર, ખારું અને ભારે છે. ૭૨

કપૂતરના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તપ્રશમનઃ કષાયવિશદોડપિ ચ ।

વિપાકે મધુરશ્ચાપિ ગુરુઃ પારાવતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૩ ॥

૭૬ કપૂતરનું-પારેવાનું માંસ સ્વાદમાં તુરું, વિપાકમાં મધુર, ચીકાસ વગરનું, ભારે અને રક્તપિત્તને મટાડનારું છે. ૭૩

જંગલી ચકલાના માંસના ગુણો.

કુલિજ્જો મધુરઃ ક્ષિગ્ધઃ કફશુક્રવિવર્ધનઃ ।

૭૭ જંગલી ચકલાનું માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ અને કફને તથા વીર્યને વધારનારું છે.

ગામના ચકલાના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તહરો વેશ્મકુલિજ્જસ્ત્વતિશુકલઃ ॥ ૭૪ ॥

૭૮ ઘરમાં રહેનારા ચકલાનું માંસ રક્તપિત્તને મટાડનારું અને વીર્યને બહુ જ વધારનારું છે. ૭૪

ગુહાશય વર્ગનાં પશુઓ.

સિંહવ્યાઘ્રવૃકતરક્ષ્વૃક્ષ્ઠીપિમાર્જાર્શુગાલમૃગે
વાંરુકપ્રમૃતયો ગુહાશયાઃ ॥ ૭૫ ॥

૭૯ સિંહ, વાઘ, વરુ, ઝરખ, રીંછ, ચિત્રો, ખીલાડો, શીયાળ, મૃગેવારુક (શીયાળની આકૃતિનું પશુ) વગેરે પશુઓ ગુહાશય (ગુફામાં સુનારાં) વર્ગનાં છે. ૭૫

ગુહાશય પશુઓના માંસના ગુણો.

મધુરા ગુરવઃ ક્ષિગ્ધા બલ્યા મારુતનાશનાઃ ।

ઉષ્ણવીર્યા હિતા નિત્યં નેત્રગુહ્યવિકારિણામ્ ॥ ૭૬ ॥

૮૦ ગુહાશય પશુઓનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, બળ આપનારું, વાયુને મટાડનારું અને નેત્ર રોગવાળાઓને તથા ગુહના રોગોવાળાને હિતકારી છે. ૭૬

પ્રસહ વર્ગનાં પક્ષીઓ.

કાકકઙ્કુરુરચાષભાસશશઘાત્યુલૂકચિહ્નિમયે-
નગૃપ્રમૃતયઃ પ્રસહાઃ ॥ ૭૭ ॥

૮૧ કાગડો, કંગડો, ટીટોડો, ગરજ, ભાસ, ખાજ, ધુવડ, સમળા, સકરો, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ* પ્રસહ વર્ગનાં છે. ૭૭

પ્રસહ વર્ગનાં પક્ષીઓના માંસના ગુણો.

પતે સિંહાદિભિઃ સર્વે સમાના વાયસાદયઃ ।

રસવીર્યવિપાકેષુ વિશેષાચ્છોષિણે હિતાઃ ॥ ૭૮ ॥

૮૨ પ્રસહ વર્ગના પક્ષીઓનું માંસ રસ, વીર્ય અને વિપાકમાં ગુહાશય વર્ગનાં સિંહાદિક પશુઓના માંસ જેવું જ અને વિશેષે કરીને ક્ષયવાળાને હિતકારી છે. ૭૮

પર્ણમૃગની જાતિઓ.

મદુમૂષિકવૃક્ષશાયિકાવકુશપૂતિઘાસવાનરપ્ર-
મૃતયઃ પર્ણમૃગાઃ ॥ ૭૯ ॥

* જે પક્ષીઓ બલાત્કારથી ખીળ પક્ષીઓની પાસેથી ઝાંટી લઇને ખાય છે તે પ્રસહ જાતિનાં પક્ષીઓ કહેવાય છે.

૮૩ મધુ, ઝાડમાં રહેનારા ઉદર, ખીસકોલી, ગોલાં-
ગૂળ (વાનરાની એક જાત) જખાદી મીઠાં (જેના
વૃષણમાંથી જખાદીયા કસ્તૂરી થાય છે તે) વાંદરા વગેરે
પર્ણમૃગો છે. ૭૯

પર્ણમૃગોના માંસના ગુણો.

મધુરા ગુરવો વૃષ્યાશ્ચશુષ્યાઃ શોષિણે હિતાઃ ।

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાશ્ચ કાસાર્શઃશ્વાસનાશનાઃ ॥ ૮૦ ॥

૮૪ પર્ણમૃગોનું માંસ મધુર, ભારે, વીર્યને વધાર-
નારું, આંખોને ફાયદો કરનારું, ક્ષય રોગવાળાને ફાયદો
કરનારું, મળમૂત્રને સાફ લાવનારું અને ઉધરસ, અર્શ
તથા શ્વાસ એઓને મટાડનારું છે. ૮૦

દરમાં સુનારાં પ્રાણીઓ અને તેના માંસના ગુણો.

**શ્વાવિચ્છલ્યકગોધાશશવૃષદંશલોપાકલોમશક-
ર્ણકદલીમૃગપ્રિયકાઽજગરસર્પમૃષિકનકુલમહાવ-
શ્મુપ્રમૃતયો ચિલેશયાઃ ॥ ૮૧ ॥**

૮૫ શેટાઇ, શેગો, ઘો, સસલો, ગામડી બીલાડો,
લોંકડી, લોમશ, કર્ણકદલી, મૃગપ્રિયક, અજગર, સર્પ,
ઉદર, નોળીયો તથા મોટા નોળીયો વગેરે પ્રાણીઓ
બિલેશયો (દરમાં સુનારાં) કહેવાય છે. ૮૧

વર્ષામૂત્રં સંહતં કુર્યુરેતે

વીર્યં ચોષ્ણાઃ પૂર્વસ્વાદુપાકાઃ ।

વાતં હન્યુઃ શ્લેષ્મપિત્તે ચ કુર્યુઃ

ક્ષિગ્ધાઃ કાસશ્વાસકાશ્ચર્યાપહાશ્ચ ॥ ૮૨ ॥

કષાયમધુરસ્તેષાં શશઃ પિત્તકફાપહઃ ।

નાતિશીતલવીર્યત્વાદ્વાતસાધારણો મતઃ ॥ ૮૩ ॥

ગોધા વિપાકે મધુરા કષાયકટુકા સ્મૃતા ।

વાતપિત્તપ્રશમનો વૃંહણી બલવર્ધની ॥ ૮૪ ॥

શલ્યકઃ સ્વાદુપિત્તમ્નો લઘુઃ શીતો વિષાપહઃ ।

પ્રિયકો મારુતે પથ્યોઽજગરસ્સ્વર્શસાં હિતઃ ॥ ૮૫ ॥

દુર્નામાનિલદોષાન્નાઃ કૃમિદૂષીષિષાપહાઃ ।

ચક્ષુષ્યા મધુરાઃ પાકે સર્પા મેધાન્નિવર્ધનાઃ ॥ ૮૬ ॥

દર્વીકરા ક્ષીપકાશ્ચ તેષૂક્તાઃ કટુપાકિનઃ ।

મધુરાશ્રાતિચક્ષુષ્યાઃ સૃષ્ટવિષ્મૂત્રમારુતાઃ ॥ ૮૭ ॥

૮૬ બિલેશયોનું માંસ વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય,
સ્નિગ્ધ, મળને તથા મૂત્રને ઘાટું કરનારું, કફને તથા પિત્તને
ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુ, ઉધરસ, શ્વાસ અને કૃશ-
પણું એઓને મટાડનારું છે. શશલાનું માંસ તુરું, મધુર,
પિત્તને તથા કફને મટાડનારું અને બહુ શીતવીર્ય નહીં
હોવાને લીધે વાયુને માટે સાધારણ છે એટલે વાયુને
કોપાવતું પણ નથી તેમ શાંત પણ કરતું નથી. ઘોનું
માંસ તુરું, તીખું, વિપાકમાં મધુર, શરીરને પુષ્ટ કર-
નારું, બલને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટા-

ડનારું છે. શેળાનું માંસ મધુર, શીતવીર્ય, હલકું અને
પિત્તને તથા વિષને મટાડનારું છે. ત્રિયકનું માંસ વાયુના
રોગોમાં હિતકારી છે. અજગરનું માંસ અર્શ રોગવા-
ળાને હિતકારી છે. સર્પનું માંસ વિપાકમાં મધુર, કુદ્ધિને
તથા જઠરાગ્નિને વધારનારું, આંખોને ફાયદો કરનારું
અને અર્શ, વાયુના રોગો, કૃમિ અને દૂષીવિષ એઓને
મટાડનારું છે. સર્પોમાં દર્વીકર જાતિના સર્પનું માંસ
મધુર, વિપાકમાં તીખું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું,
આંખોને બહુ ફાયદો કરનારું અને ઝાડાને તથા પેસા-
બને સાફ લાવનારું છે. ૮૨-૮૭

ગ્રામ્ય પશુઓ.

**અશ્વાશ્વતરગોશ્વરોષ્ટ્રવસ્તોરમ્મદઃપુચ્છકપ્રમૃ-
તયો ગ્રામ્યાઃ ॥ ૮૮ ॥**

૮૭ ઘોડો, ખચર, બળદ, ગધેડો, ઉંટ, બકરું, ગાડર,
મેદઃપુચ્છ વગેરે પ્રાણીઓ ગામમાં રહે છે માટે તેઓને
'ગ્રામ્ય' કહેવામાં આવે છે. ૮૮

ગ્રામ્ય પશુઓના માંસના સામાન્ય ગુણો.

ગ્રામ્યા વાતહરાઃ સર્વે વૃંહણાઃ કફપિત્તલાઃ ।

મધુરા રસપાકાર્યાં દીપના બલવર્ધનાઃ ॥ ૮૯ ॥

૮૮ ગ્રામ્ય પશુઓનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં
મધુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, બલને વધારનારું,
શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વાયુને મટાડનારું અને કફને તથા
પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૮૯

બકરાના માંસના ગુણો.

નાતિશીતો ગુરુઃ ક્ષિગ્ધો મન્દપિત્તકફઃ સ્મૃતઃ ।

છગલસ્ત્વનભિષ્યન્દી તેષાં પીનસનાશનઃ ॥ ૯૦ ॥

૮૯ બકરાનું માંસ બહુ ઠાંડું નહીં, ભારે, સ્નિગ્ધ,
કંઈક પિત્તને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારું, સ્રોતસ
વગેરેને ક્લેદવાળું કરનારું નથી અને પીનસને મટાડ-
નારું છે. ૯૦

ઘેટાનાં અને ગાડરનાં માંસના ગુણો.

વૃંહણં માંસમૌરમ્નં પિત્તશ્લેષ્માવહં ગુરુ ।

૯૦ ઘેટાનું-ગાડરનું માંસ ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારું
અને પિત્તને તથા કફને વધારનારું છે.

મેદઃપુચ્છના માંસના ગુણો.

મેદઃપુચ્છોઽન્નવં વૃષ્યમૌરમ્નસદશં ગુણૈઃ ॥ ૯૧ ॥

૯૧ મેદઃપુચ્છનું માંસ ઘેટાના માંસના જેવા જ
ગુણવાળું અને વીર્યને વધારનારું છે. ૯૧

એક ખરીવાળા ઘોડા વગેરેના માંસના ગુણો.

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયવિષમજ્વરનાશનમ્ ।

ઔરમ્નવસ્તલવણં માંસમેકશફોઽન્નવમ્ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ ઘોડા વગેરે એક ખરીવાળા પશુઓનું માંસ
ઘેટાના માંસના જેવા જ ગુણોવાળું, કંઈક ખારું અને

શ્વાસ, ઉધરસ, શ્લેષ્મ અને વિષમજ્વર એઓને મટાડનારું છે. ૯૨

બંગલ પ્રાણીઓના માંસના ગુણો.

અલ્પાભિષ્યન્દ્યયં વર્ગો જાઙ્ગલઃ સમુદાહૃતઃ ।

દૂરે જનાન્તનિલયા દૂરે પાનીયગોચરાઃ ॥ ૯૩ ॥

યે મૃગાશ્ચ વિહઙ્ગાશ્ચ તેડ્લપાભિષ્યન્દિનો મતાઃ ।

અતીવાસન્નનિલયાઃ સમીપોદકગોચરાઃ ॥

યે મૃગાશ્ચ વિહઙ્ગાશ્ચ મહાભિષ્યન્દિનસ્તુ તે ॥૯૪॥

૯૩ આ જે બંગલ પ્રાણીઓના માંસનો વર્ગ કહ્યો, તે જરાક અભિષ્યંદી (શરદી કરનાર) છે. તેઓમાં જે બંગલ પશુઓ અને પક્ષીઓ ગામથી અને જલાશયથી દૂર રહેતાં હોય તેઓનું માંસ થોડું અભિષ્યંદિ હોય છે. અને જે બંગલ પશુઓ તથા પક્ષીઓ ગામની અને જલાશયની બહુ જ નજદીક રહેતાં હોય તેઓનું માંસ બહુ અભિષ્યંદિ હોય છે. ૯૩-૯૪

આનૂપ વર્ગનાં પશુ પક્ષીઓ.

આનૂપવર્ગસ્તુ પञ્ચવિધઃ । તદ્વથા । કૂલચરાઃ

પ્લુવાઃ કોશસ્થાઃ પાદિનો મત્સ્યાશ્ચેતિ ॥ ૯૫ ॥

૯૪ કૂલેચર, પ્લવ, કોશસ્થ, પાદી અને મત્સ્ય એ પાંચ જાતનાં પ્રાણીઓનો આનૂપ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૫

કૂલેચર પ્રાણીઓ.

તત્ર ગજગવયમહિષરુચમરસૃમરરોહિતવરાહ-
સ્વઙ્ગિગોર્કર્ણકાલપુચ્છકોદ્રન્યઙ્કરણ્યગવયપ્રમૃ-
તયઃ કૂલેચરાઃ પશવઃ ॥ ૯૬ ॥

૯૫ હાથી, રોઝ, ભેંસ-પાડો, રુરુ, ચમરી ગાય, સૃમર, રોહિત, સૃવર, ગેંડો, ગોકર્ણુ, કાલપુચ્છક, એદ્ર, ન્યંકુ, બંગલી રોઝ વગેરે પ્રાણીઓ-પશુઓ જલાશયના કાનારા ઉપર કરનારાં અને ચરનારાં હોય છે તેથી તેઓને 'કૂલેચર' કહેવામાં આવે છે. ૯૬

કૂલેચર પ્રાણીઓના માંસના ગુણો.

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા મધુરા રસપાકયોઃ ।

શીતલા બલિનઃ સ્નિગ્ધા મૂત્રલાઃ કફવર્ધનાઃ ૯૭

૯૬ કૂલેચર પ્રાણીઓનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારું, મૂત્રને સાદુ લાવનારું, કફને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૯૭

વિરુક્ષણો લેખનશ્ચ વીર્યોષ્ણઃ પિત્તદૂષણઃ ।

સ્વાદ્મસ્લલવણસ્તેષાં ગજઃ શ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥૯૮॥

૯૭ હાથીનું માંસ મધુર, ખાટું, ખારું, ઉષ્ણવીર્ય, શરીરને રુક્ષ અને પાતળું કરનારું, પિત્તને બગાડનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૯૮

રોઝના માંસના ગુણો.

ગવયસ્ય તુ માંસં હિ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।

વિપાકે મધુરં ચાપિ વ્યવાયસ્ય તુ વર્ધનમ્ ॥૯૯॥

૯૮ રોઝનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, મૈથુનશક્તિને વધારનારું અને ઉધરસને મટાડનારું છે. ૯૯

પાડાના માંસના ગુણો.

સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરો વૃષ્યો મહિષસ્તર્પણો ગુરુઃ ।

નિદ્રાપુંસ્ત્વબલસ્તન્યવર્ધનો માંસદાર્ઠ્યકૃત્ ॥૧૦૦॥

૯૯ પાડાનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, તૃપ્તિ કરનારું, માંસપેશીઓને દૃઢ કરનારું અને વીર્ય, નિદ્રા, પુરુષપણું, બળ અને ધાવણુ એઓને વધારનારું છે. ૧૦૦

રુરુના માંસના ગુણો.

રુરુમાંસં સમધુરં કષાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।

વાતપિત્તોપશમનં ગુરુ શુક્રવર્ધનમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૦ રુરુનું માંસ મધુર, કંધક તુરું, ભારે, વીર્યને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૦૧

ચમરી ગાયના માંસના ગુણો.

તથા ચમરમાંસં તુ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।

વિપાકે મધુરં ચાપિ વાતપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૧ ચમરી ગાયનું માંસ, રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, ખાંસી, વાયુ અને પિત્ત એઓને મટાડનારું છે. ૧૦૨

સૃમરના માંસના ગુણો.

સૃમરસ્ય તુ માંસં ચ કષાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।

વાતપિત્તોપશમનં ગુરુ શુક્રવિવર્ધનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૨ સૃમરનું માંસ કંધક તુરું, ભારે, વીર્યને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૦૩

સૃવરના માંસના ગુણો.

સ્વેદનં વૃહ્ણં વૃષ્યં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।

સ્નિગ્ધં શ્રેમાનિલહરં વારાહં બલવર્ધનમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૩ સૃવરનું માંસ શીતવીર્ય, ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, સ્નિગ્ધ, વીર્ય તથા બલને વધારનારું, તૃપ્તિ આપનારું અને થાકને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૧૦૪

ગેંડાના માંસના ગુણો.

કફઘ્નં સ્વઙ્ગિપિશિતં કષાયમનિલાપહમ્ ।

પિત્ત્યં પવિત્રમાયુષ્યં સ્વઙ્ગમૂત્રં વિરુક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૪ ગેંડાનું માંસ તુરું, પિત્તને પ્રસન્ન કરનારું, પવિત્ર, આયુષ્યને વધારનારું, મૂત્રને રોકનારું અને શરીરમાં રુક્ષપણું કરનારું છે. ૧૦૫

ગોકર્ણુના માંસના ગુણો.

ગોકર્ણમાંસં મધુરં સ્નિગ્ધં મૃદુ કફાવહમ્ ।

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તવિનાશનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૫ ગોકર્ણુનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, કફને ઉત્પન્ન કરનારું અને રક્તપિત્તને મટાડનારું છે. ૧૦૬

પ્લવ પક્ષીઓ.

હંસસારસકૌશ્વક્રવાકકુરરકાદમ્બકારણડવ-
જીવંજીવકબકબલાકાપુણ્ડરીકપ્લવશારીમુસનન્દિ-
મુસમદગૂત્કોશકાચાક્ષમલ્લિકાક્ષશુક્લાક્ષપુષ્કરશા-
યિકાકોનાલકામ્બુકુક્કુટિકામેઘરાવશ્વેતચરણપ્રમૃ-
તયઃ પ્લવાઃ સંઘાતચારિણઃ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૬ હંસ, સારસ, કૌંચ, ચક્રવાક, ટીટોડી, બતક, કારંડવ, જીવંજીવક, બગલો, બલાકા, પુંડરીક, પ્લવ, શારીમુખ, ગદ્ધિમુખ, મદ્દુય, ઉલ્કોશ, કાચાક્ષ, મલ્લિકાક્ષ, શુક્લાક્ષ, પુષ્કરશાયિકા, કોનાલક, જલકુકડી, મેઘરાવ, (બપૈઓ) શ્વેતચરણ વગેરે પક્ષીઓ (પાણી ઉપર તરનારાં હોવાથી) પ્લવ કહેવાય છે અને તે પક્ષીઓ પેતાના સમુદાયથી ફરનારાં હોય છે. ૧૦૭

પ્લવ પક્ષીઓના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તહરાઃ શીતાઃ સ્નિગ્ધા વૃષ્યા મરુજ્જિતઃ ।
સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાશ્ચ મધુરા રસપાકયોઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૭ પ્લવ પક્ષીઓનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારું, ઝાડાને તથા પેસાળને સાફ લાવનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૦૮

હંસના માંસના ગુણો.

ગુરુષ્ણમધુરઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વરવર્ણબલપ્રદઃ ।

વૃંહણઃ શુક્લસ્તેષાં હંસો મારુતનાશનઃ ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૮ હંસનું માંસ, મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વરને, શરીરના વર્ણને સારો કરનારું, બળ આપનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વીર્યને વધારનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૦૯

કોશસ્થો અને પાદીઓ.

શઙ્ગશઙ્ગનલશુક્તિશમ્બૂકમ્બૂકપ્રમૃતયઃ કોશ-
સ્થાઃ । કૂર્મકુર્મ્મીરકર્કટકકૃષ્ણકર્કટકશિશુમાર-
પ્રમૃતયઃ પાદિનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૦૯ શંખના જીવડા, શંખલાના જીવડા, છીપના જીવડા, કડાના જીવડા તથા ભલ્લૂક (મોટા કડાના જીવડા) ઇલાદિ પ્રાણીઓ સંપુટમાં રહે છે તેથી તે 'કોશસ્થ' કહેવાય છે. કાચ્યો, કુંભીર, ઘોળો કરચલો, કાળો કરચલો, સુસવાટ વગેરે પ્રાણીઓ પગવાળાં હોવાથી 'પાદી' કહેવાય છે. ૧૧૦

કોશસ્થો અને પાદીઓના ગુણો.

શઙ્ગકૂર્મદિયઃ સ્વાદુરસપાકા મરુદ્ધુદઃ ।

શીતાઃ સ્નિગ્ધા હિતાઃ પિત્તે વર્ચસ્યાઃ શ્લેષ્મવર્ધનાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૦ શંખ વગેરે કોશસ્થ પ્રાણીઓ અને કાચ્યો વગેરે પાદી પ્રાણીઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વિદાને તથા કફને વધારનારાં, વાયુને મટાડનારાં અને પિત્તના રોગોમાં હિતકારક છે. ૧૧૧

કાળા તથા ઘોળા કરચલાના માંસના ગુણો.

કૃષ્ણકર્કટકસ્તેષાં બલ્યઃ કોષ્ણોનિલાપહઃ ।

શુક્લઃ સંઘાનકૃત્સૃષ્ટવિષ્ણમૂત્રોડનિલપિત્તહા ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૧ તેઓમાં કાળા કરચલાનું માંસ કંઈક ગરમ, બળ આપનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. અને ઘોળા કરચલાનું માંસ ભાંગેલાં અસ્થિ વગેરેને સાંધનારું, દસ્તને તથા મૂત્રને સાફ લાવનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૧૨

માછલાં એ પ્રકારનાં છે.

મત્સ્યાસ્તુ દ્વિવિધા નાદેયાઃ સામુદ્રાશ્ચ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૨ નાદેય-નદીનાં અને સામુદ્ર-સમુદ્રનાં એ રીતે મત્સ્યો-માછલાંઓ એ પ્રકારનાં છે. ૧૧૩

નાદેય માછલાંના ભેદ.

તત્ર રોહિતપાટીનપાટલારાજીવવર્મિંગોમત્સ્યકૃષ્ણ-
મત્સ્યવાગુજ્જારમુરલસહસ્રદંટ્રપ્રમૃતયો નાદયોઃ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૩ રોહિત, પાટીન, પાટલ, રાજીવ, વર્મિ, ગોમત્સ્ય, કૃષ્ણમત્સ્ય, વાગુંબર, મુરલ, સહસ્રદંટ્ર વગેરે માછલાંઓ નાદેય-નદીમાં રહેનારાં છે. ૧૧૪

નાદેય માછલાંના ગુણો.

નાદેયા મધુરા મત્સ્યા ગુરવો મારુતાપહાઃ ।

રક્તપિત્તકરાશ્ચોષ્ણા વૃષ્યાઃ સ્નિગ્ધાલ્પવર્ચસઃ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૪ નદીમાં રહેનારાં માછલાંઓનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, ભારે, વીર્યને વધારનારું, રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. નદીનાં માછલાંઓથી વિદા સ્નિગ્ધ અને થોડી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૫

શેવાળા ખાનારાં માછલાંના ગુણો.

કષાયાનુરસાસ્તેષાં શષ્પશૈવાલમોજિનઃ ।

૧૧૫ એઓમાંનાં જે માછલાંઓ તૃણ (જલમાં ઉગેલી વનસ્પતિઓ) તથા શેવાળા ખાનારાં છે તેઓનું માંસ કંઈક તુરું હોય છે.

રોહિત નામના માછલાંના ગુણો.

રોહિતો મારુતહરો નાત્યર્થે પિત્તકોપનઃ ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ રોહિત નામનાં માછલાંનું માંસ પિત્તને અત્યંત પ્રકાપ નહીં કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૧૬

પાટીન નામના માછલાંના ગુણો.

પાટીનઃ શ્લેષ્મલો વૃષ્યો નિદ્રાલુઃ પિશિતાશનઃ ।

દૂષયેદમ્લપિત્તં તુ કુષ્ટરોગં કરોત્યસૌ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ માંસ ભક્ષણ કરનારાં પાટીન નામનાં માછ-

લાનું માંસ વીર્યને વધારનારું, નિદ્રા લાવનારું અને કફ, અમ્લપિત્ત અને કૃષ એઓને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૧૧૭

મુરલિ નામના માછલાંના ગુણો.

મુરલો બૃહ્ણો વૃષ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તથા ।

૧૧૮ મુરલિ નામના માછલાનું માંસ શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વીર્યને વધારનારું તથા ધાવણને અને કફને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

સરૌવર અને તળાવનાં માછલાંના માંસના ગુણો.

સરસ્તઙાગસમ્ભૂતાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્વાદુરસાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાહૃદેષુ બલિનઃ સ્વલ્પેડમ્ભસ્યબલા સ્મૃતાઃ ૧૧૮

૧૧૯ સરૌવરમાં અને તળાવમાં રહેનારાં માછલાંઓનું માંસ મધુર અને સ્નિગ્ધ છે. મહાધરાનાં માછલાંઓ યજ્ઞ આપનારાં છે અને છીછરાં પાણીનાં માછલાંઓ થોડું યજ્ઞ આપનારાં છે. ૧૧૮

સમુદ્રનાં માછલાંની જાતિ.

તિમિતિમિફ્ફિલકુલિશપાકમત્સ્યનિરાલકનન્દિ-
વારલકમકરગર્ગરકચન્દ્રકમહામીનરાજીવપ્રમૃતયઃ
સામુદ્રાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

૧૨૦ તિમિ, તિમિગિલ, કુલિશ, પાકમત્સ્ય, નિરાલક, નંદિવારલક, મકર, ગર્ગરક, ચંદ્રક, મહામીન, રાજ્યવગેરે માછલાંઓ સામુદ્ર-સમુદ્રમાં રહેનારાં છે. ૧૧૯

સમુદ્રનાં માછલાંના માંસના ગુણો.

સામુદ્રા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા મધુરા નાતિપિત્તલાઃ ।

ઉષ્ણા વાતહરા વૃષ્યા વર્ચસ્યાઃ શ્લેષ્મવર્ધનાઃ ૧૨૦

બલાવહા વિશેષેણ માંસાશિત્વાત્સમુદ્રજાઃ ।

૧૨૧ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંઓનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, કંઈક પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને વીર્ય, વિદ્યા અને કફ એઓને વધારનારું છે. સમુદ્રનાં માછલાંઓ માંસનું લક્ષણ કરનારાં છે તેથી તેઓનું માંસ વિશેષ કરીને યજ્ઞ આપનારું છે. ૧૨૦

આંધ્યા વિનાના કુવાનાં, આંધેલા કુવાનાં અને વાવનાં માછલાંના માંસના ગુણો.

તેષામપ્યનિલમ્ત્વાષ્ણૌષ્ણકૌપ્યૌ ગુણોક્તરૌ ૧૨૧

સ્નિગ્ધત્વાત્સ્વાદુપાકત્વાત્તયોર્વાપ્યા ગુણોક્તરાઃ ।

૧૨૨ ગીઠા પાણીનાં માછલાંઓમાં આંધ્યા વગરના કુવાનાં અને આંધેલા કુવાનાં માછલાંઓ ઉત્તમ ગુણોવાળાં છે. એઓથી પણ વાવનાં માછલાંઓ સ્નિગ્ધ હોવાને લીધે તથા વિપાકમાં મધુર હોવાને લીધે વધારે ગુણુવાળાં છે. ૧૨૧

નદી વગેરેનાં માછલાંના કયા અવયવો હલકા છે

અને કયા અવયવો ભારે છે તે વિશે.

નાદેયા ગુરવો મધ્યે યસ્માત્પુચ્છાસ્યચારિણઃ ૧૨૨
સરસ્તઙાગજાનાં તુ વિશેષેણ શિરો લઘુ ।

અદુરગોચરા યસ્માત્સ્માદુત્સોદ્ધપાનજાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

કિંચિન્મુક્ત્વા શિરોદેશમત્યર્થં ગુરવસ્તુ તે ।

અધસ્તાદુરવો જ્ઞેયા મત્સ્યાઃ સરસિજાઃ સ્મૃતાઃ ।

ઉરોવિચરણાત્તેષાં પૂર્વમજ્ઞં લઘુ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः १२५

૧૨૩ નદીનાં માછલાંઓ પુષ્ટું અને મ્હોડું હલાવીને ગતિ કરે છે-ચાલે છે તેથી તેઓના શરીરનો વચલો ભાગ ભારે હોય છે અને પુષ્ટાંનો તથા મ્હોડાંનો ભાગ હલકા હોય છે. સરૌવરમાં અને તળાવમાં રહેનારાં માછલાંઓનો માથાનો ભાગ વિશેષ કરીને હલકા હોય છે. પર્વતના ઝરણાઓમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંઓ થોડી જગોમાં હાલચાલ કરનારાં હોવાથી એટલે થોડી મ્હેનત કરનારાં હોવાથી તેઓનો માથાનો કાંઈક ભાગ છોડીને આડીનું સઘળું શરીર અત્યંત ભારે હોય છે. સરૌવરમાં રહેનારાં માછલાંઓ છાતિથી હાલચાલ કરનારાં હોય છે તેથી તેઓની છાતીની ઉપરનો ભાગ હલકા હોય છે અને પાછલો ભાગ ભારે હોય છે. આ રીતે મહાઅભિષ્યંદી (ધણી શરદી કરનારો) આનૂપ પ્રદેશના પ્રાણીઓના માંસનો વર્ગ વિસ્તારથી કલ્પો છે. ૧૨૨-૧૨૫

કયાં માંસો ખાવાને અયોગ્ય છે ?

તપ્ત શુષ્કપૃતિવ્યાધિતવિષસર્પહતદિગ્ધવિઙ્ગ-
ર્જાઈશબાલાનામસાત્મ્યચારિણાં ચ માંસાન્ય-
મક્ષ્યાણિ યસ્માદ્વિગતવ્યાપન્નાપહતપરિણતાલ્પા-
સંપૂર્ણવીર્યત્વાદ્દોષકારણિ ભવન્તિ ॥ ૧૨૬ ॥

અરોચકં પ્રતિદયાયં ગુરુ શુષ્કં પ્રકીર્તિતમ્ ।

વિષવ્યાધિહતં મૃત્યું બાલં છર્દિં ચ કોપયેત્ ૧૨૭

કાસશ્વાસકરં વૃક્ષં ત્રિદોષં વ્યાધિદૃષિતમ્ ।

ક્ષિન્નમુત્કેશજનનં કૃશં વાતપ્રકોપણમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

एभ्यांऽन्येषामुपादेयं मांसमिति ॥ १२९ ॥

૧૨૪ સુકાયેલું માંસ, સડેલું માંસ, રોગથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ, ઝેરથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ, સર્પ કરડવાથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ, જેના ઉપર ઝેર વગેરે લગાડેલું હોય એવા પ્રાણીઓનું માંસ, શસ્ત્રાદિથી વિધાયલાં પ્રાણીનું માંસ, વૃદ્ધ પ્રાણીનું માંસ, બાલક પ્રાણીનું માંસ, દુર્બલ પ્રાણીનું માંસ અથવા અસાત્મ્ય આહાર કરનારા પ્રાણીનું માંસ આટલાં માંસ ખાવા યોગ્ય નથી. કારણ કે સુકાયેલું અને સડેલું માંસ વીર્ય વગરનું હોય છે તેથી, રોગથી, ઝેરથી અને સર્પના ડંખથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ ખગડેલું હોય છે તેથી, ઝેરથી ખરડાયેલાં, શસ્ત્રોથી મરેલાં પ્રાણીનું માંસ અપહત (ઝેરી) હોય છે તેથી, વૃદ્ધ અને દુર્બલ પ્રાણીનું માંસ હીનવીર્ય હોય છે તેથી અને બાલક પ્રાણીનું માંસ અસંપૂર્ણ વીર્યવાળું હોય છે તેથી

તે દોષાને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે તે માંસ ખાવું નહીં. સૂકું માંસ ભારે અને અરુચિને તથા શલેખમને ઉત્પન્ન કરનારું છે, એરથી અને રોગથી મરેલાં પ્રાણીનું માંસ મરણ નીપળવનારું છે, બાલક પ્રાણીનું માંસ ઉલટી કરાવનારું છે, વૃદ્ધ પ્રાણીનું માંસ ઉધરસને તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરનારું છે, રોગથી બગડેલું માંસ ત્રણે દોષાને કોપાવનારું છે, સડેલું માંસ ઉછાળો કરનારું છે, અને દુર્બળ પ્રાણીનું માંસ વાયુને કોપાવનારું છે. ઉપર કહેલા સંયોગવાળાં પ્રાણીઓથી બીજાં પ્રાણીઓનું માંસ ખાવું. ૧૨૬-૧૨૯

ભતિ ઉપરથી તથા શરીરના નાના મોટા અવયવો ઉપરથી માંસની ઉત્તમતા.

સ્ત્રિયશ્વતુષ્પાદેષુ પુમાંસો વિહક્ષેષુ મહાશરીરે-
વ્વલ્પશરીરા અલ્પશરીરેષુ મહાશરીરાઃ પ્રધાનતમા
એવમેકજાતીયાનાં મહાશરીરેભ્યઃ કૃશશરીરાઃ પ્ર-
ધાનતમાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૨૫ પશુઓમાં સ્ત્રી ભતિનું, પક્ષીઓમાં પુરુષ ભતિનું, મોટા કદવાળા પ્રાણીઓમાં નાના કદવાળાનું, નાના કદવાળામાં મોટા કદવાળાનું અને એક ભતિનાં પ્રાણીઓમાં મોટા શરીરવાળા કરતાં પાતળા શરીર-
વાળાં પ્રાણીનું માંસ વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૩૦

ધાતુઓ તથા અવયવો અનુસાર માંસના ભારેપણાનો વિચાર.

સ્થાનાદિકૃતં માંસસ્ય ગુરુલાઘવમુપદેક્ષ્યામઃ ।
તદથથા । રક્તાદિષુ શુક્રાન્તેષુ ધાતુષ્ણત્તરોત્તરાસ્તુ
ગુરુતરાસ્તથા સક્થિસ્કન્ધક્રોડશિરઃપાદકરકટી-
પૃષ્ઠચર્મકાલેયકચકુદન્ત્રાણિ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૨૬ હવે શરીરના અવયવો ઉપરથી માંસના ભારે-
પણાનો અને હલકાપણાનો ઉપદેશ કરું છું. જેમ રક્તથી માંડીને વીર્ય સુધીના ધાતુઓ ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી વધારે ભારે છે. તેમ સાથળ, ખભા, હૃદય, માથું, પગ, હાથ, કમ્બર, પીઠ, ચામડી, કાલેયક, કલેબું અને આંતરડાં એ અવયવો પણ ઉત્તરોત્તર એક બીજા કરતાં વધારે ભારે છે.* ૧૩૧

શિરઃ સ્કન્ધં કટી પૃષ્ઠં સક્થિની ચાત્મપક્ષયોઃ ।
ગુરુપૂર્વં વિજાનાયાઙ્ઙાતવસ્તુ યથોત્તરમ્ ॥ ૧૩૨ ॥
સર્વસ્ય પ્રાણિનો દેહે મધ્યો ગુરુદ્દાહુતઃ ।
પૂર્વભાગો ગુરુઃ પુંસામધોભાગસ્તુ યોષિતામ્ ૧૩૩
ઉરોપ્રીવં વિહક્ષાનાં વિશેષેણ ગુરુ સ્મૃતમ્ ।
પક્ષોત્ક્ષેપાત્સમો દિષ્ટો મધ્યભાગસ્તુ પક્ષિણામ્ ૧૩૪

* ૧૩૧ થી ૧૩૪ સુધીના શ્લોકોમાં જે અવયવો ભારે
હતા છે તેનું માંસ ભારે બનેલું.

૧૨૭ ખભા કરતાં માથું અને પીઠ કરતાં કમ્બર ભારે છે; સાથળોમાં નીચેના ભાગ કરતાં ઉપરનો ભાગ ભારે છે; રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મળ્મ અને વીર્ય એ ધાતુઓમાં પહેલાંના ધાતુ કરતાં પછી પછીનો ધાતુ ભારે છે. સર્વે પ્રાણીઓનાં શરીરમાં વચ્ચેના ભાગ ભારે હોય છે; પુરુષોનો ઉપરનો-છાતીનો ભાગ અને સ્ત્રીઓનો નીચેનો-કમ્બરનો ભાગ ભારે હોય છે. પક્ષીઓનો છાતીનો અને ગળાનો ભાગ વધારે ભારે છે અને મધ્યભાગ-વચ્ચેના ભાગ પાંખો ફડફડાવવાને લીધે સમાન-બહુ ભારી નહીં તેમ બહુ હલકો પણ નહીં એવો કલ્પો છે. ૧૩૨-૧૩૪

માંસના ભારેપણા હલકાપણાનો આધાર પ્રાણીના ખોરાક ઉપર છે.

અતીવ રૂક્ષં માંસં તુ વિહક્ષાનાં ફલાશિનામ્ ।

બૃહ્ણં માંસમત્યથં જ્વગાનાં પિશિતાશિનામ્ ૧૩૫
મસ્ત્યાશિનાં પિત્તકરં વાતઘ્નં ધાન્યચારિણામ્ ।

૧૨૮ ફળ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ બહુ રૂક્ષ હોય છે, માંસ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ શરીરને બહુ જ પુષ્ટિ કરનારું છે, માછલાં ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે અને ધાન્ય ખાનારાં પક્ષી-
ઓનું માંસ વાયુને મટાડનારું છે. ૧૩૫

ઉત્તરોત્તર વર્ગનું માંસ હલકું છે.

જલજાનૂપજા ગ્રામ્યા ક્રવ્યાદૈકશફાસ્તથા ॥૧૩૬॥

પ્રસહા વિલવાસાશ્ચ યે ચ જહ્વાલસંજ્જિતાઃ ।

પ્રતુદા વિષ્કિરાશ્ચૈવ લઘવઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥

અલ્પાભિષ્યન્દિનશ્ચૈવ યથાપૂર્વમતોડન્યથા ॥૧૩૭॥

૧૨૯ જલચર, આનૂપ, ગ્રામ્ય, ક્રવ્યાદ (કાનું માંસ ખાનારા) એકશક, પ્રસહ, બિલેશય, જંઘાલ, પ્રતુદ અને વિષ્કિર એ વર્ગોમાં ઉત્તરોત્તર વર્ગનાં માંસો પૂર્વ પૂર્વ વર્ગનાં માંસો કરતાં હલકાં અને થોડાં અભિષ્યન્દિ છે અને ઉત્તરોત્તર વર્ગનાં માંસો કરતાં પૂર્વ પૂર્વવર્ગનાં માંસો ભારે તથા વધારે અભિષ્યન્દિ છે. ૧૩૬-૧૩૭

કદાવર પશુપક્ષીઓનું માંસ સારું નથી.

પ્રમાણાધિકાસ્તુ સ્વજાતૌ ચાલ્પસારા ગુરવશ્ચ ૧૩૮

૧૩૦ પોતાની ભતિમાં જેઓ મોટાં કદવાળાં હોય તેઓનું માંસ થોડી શક્તિવાળું અને ભારે હોય છે. ૧૩૮

શરીરના કયા અવયવનું માંસ શ્રેષ્ઠ?

સર્વપ્રાણિનાં સર્વશરીરેભ્યો યે પ્રધાનતમા મ-
વન્તિ યકૃત્પ્રદેશવર્તિનસ્તાનાદદીત । પ્રધાનલાભા-
ભાવે મધ્યમવયસ્કં સઘસ્કમક્ષિષ્ટમુપાદેયં માંસ-
મિતિ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ સઘળાં પ્રાણીઓના આખા શરીરમાં કલેબની આબુબાબુના પ્રદેશનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે. માટે તે જગોનું

માંસ લેવું. પરંતુ તે જગોનું માંસ ન મળે તો પછી મધ્યમ અવસ્થાવાળા પ્રાણીનું-જીવાન પ્રાણીનું તાજું અને મનને અનુકૂળ લાગે એવું જે માંસ હોય તે લેવું. ૧૩૯

માંસ વર્ગોનો સંક્ષિપ્ત સાર.

મવાતિ ચાત્ર ।

વયઃ શરીરાવયઃ સ્વભાવો ધાતવઃ ક્રિયાઃ ।

લિઙ્ગ પ્રમાણં સંસ્કારો માત્રા ચાસ્મિન્પરીક્ષિતા ૧૪૦

૧૩૨ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે;— પ્રાણીઓની અવસ્થા, તેના શરીરના અવયવો, આહાર-વિહાર આદિ સ્વભાવ, રક્ત આદિ ધાતુઓ, ચલન આદિ ક્રિયા, સ્ત્રી પુરુષ આદિ જ્નતિ, શરીરનાં કદ, ખટાશ વગેરે નાંખીને કરેલા સંસ્કારો, અને માત્રા આટલા વિષયોનું અવલોકન કરીને માંસનું હલકાપણું, ભારેપણું તથા સ્નિગ્ધ રુક્ષાદિપણું ઇત્યાદિ ગુણોની આ પ્રકરણમાં પરીક્ષા કરવામાં આવી છે. (તે પ્રમાણે વિદ્વાન વૈદ્યે પરીક્ષા કરવી.) ૧૪૦

ધતિ માંસવર્ગ.

અથ કૃળવર્ગ-દાડીમ વગેરે કૃળ અને તેના સામાન્ય ગુણો.

અત ऊर्ध्वं ફલવર્ગાનુપદેશ્યામઃ । તદ્યથા । દાડિમામલકબદરકોલકર્કન્ધુસૌવીરસિમ્બિતિકા-ફલકપિત્થમાતુલુક્કામ્નાત્રાતકકરમર્દપ્રિયાલલકુ-ચમધ્યપારાઘતવેત્રફલપ્રાચીનામલકતિન્તિડીકર્નો-પકોશામ્લિકાનારઙ્ગજમ્બીરપ્રમૃતીનિ ॥ ૧૪૧ ॥

અમ્લાનિ રસતઃ પાકે ગુરુગ્ન્યુષ્ણાનિ વીર્યતઃ ।

પિત્તલાન્યનિલગ્નાનિ કફોક્લેશકરાણિ ચ ॥૧૪૨॥

૧૪૩ હવે પછી કૃળના વર્ગોનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. દાડીમ, આંબળાં, મ્હેટાં બેર, બેર (સુરતી), ચણીયા બેર, ખારેકાયાં બેર, સફરજન, કોંઠ, ખીબ્જેરુ, આંબા, અંબાડાં, કરમદાં, ચારોળી, લકુચ (હીંદી-ખડકર), ઓટ કૃળ, અનનાસ, નેતરનાં કૃળ, પાણી આંબળાં, કોકમનાં કૃળ, કદંબનાં કૃળ, પાલાડી આંબાનાં કૃળ, આંબલી, નારંગી, ખાટાં લીંબૂ વગેરે કૃળો રસમાં ખાટાં, પચવામાં ભારે, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં, વાયુને મટાડનારાં અને કફનો ઉછાળો કરનારાં છે. ૧૪૧-૧૪૨

દાડીમના ખાસ ગુણો.

કષાયાનુરસં તેષાં દાડિમં નાતિપિત્તલમ્ ।

દીપનીયં રુચિકરં હૃદયં વચ્ચૌવિબન્ધનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

દ્વિવિધં તત્તુ વિજ્ઞેયં મધુરં ચામ્લમેવ ચ ।

ત્રિદોષઘ્નં ચ મધુરમમ્લં વાતકફાપહમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

૧૩૪ તેઓમાં દાડમ કંઈક તુરં, કંઈક પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારં, અન્ન ઉપર રુચિ ઉપજાવનારં, મનને પ્રિય લાગે એવું અને ઝાડાને

બંધનારં છે. દાડમ મીઠું અને ખાટું એમ બે જાતનું થાય છે. તેમાં મીઠું દાડમ વાતાદિ ત્રણે દોષોને મટાડનારં છે અને ખાટું દાડમ વાયુને તથા કફને મટાડનારં છે. ૧૪૩-૧૪૪

આંબળાંના ખાસ ગુણો.

અમ્લં સમધુરં તિક્તં કષાયં કટુકં સરમ્ ।

ચથુષ્યં સર્વદોષઘ્નં વૃષ્યમામલકાફલમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

હન્તિ વાતં તદમ્લત્વાત્પિત્તં માધુર્યશૈત્યતઃ ।

કર્ક રુક્ષકષાયત્વાત્ફલેભ્યોઽભ્યધિકં ચ તત્ ૧૪૬

૧૩૫ આંબળાં ખાટાં, કડવાં, તુરાં, કંઈક મીઠાં, તીખાં, દસ્તને સાફ લાવનારાં, આંબોને ફાયદો કરનારાં, વીર્યને વધારનારાં અને સર્વે દોષોને મટાડનારાં છે. આંબળાં ખાટાં હોવાથી વાયુને મટાડે છે, મીઠાં અને શીતવીર્ય હોવાથી પિત્તને મટાડે છે તથા રુક્ષ અને તુરાં હોવાથી કફને મટાડે છે. આ પ્રમાણે આંબળાં ત્રણે દોષોને મટાડનારાં હોવાથી સઘળા કૃળામાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૪૫-૧૪૬

બેરના ખાસ ગુણો.

કર્કન્ધુકોલબદરમામં પિત્તકફાવહમ્ ।

પક્કં પિત્તાનિલહરં સ્નિગ્ધં સમધુરં સરમ્ ॥૧૪૭ ॥

૧૩૬ ચણીયાં બેર, સુરતી બેર અને અમદાવાદી બેર એઓ કાચાં હોય તો પિત્તને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. અને પાકાં હોય તો મધુર, સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારાં અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૪૭

સુકાં બેરના તથા સુપ કૃળના ખાસ ગુણો.

પુરાતનં તૃટ્શમનં શ્રમઘ્નં દીપનં લઘુ ।

સૌવીરં બદરં સ્નિગ્ધં મધુરં વાતપિત્તજિત્ ॥૧૪૮॥

૧૩૭ સુકાં બેર હલકાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અને તરશને તથા થાકને મટાડનારાં છે. સુપ કૃળ મીઠાં, સ્નિગ્ધ અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૪૮

સફરજનના ગુણો.

કષાયં સ્વાદુ સંગ્રાહિ શીતં સિમ્બિતિકાફલમ્ ।

૧૩૮ સફરજન તુરં, મધુર, ગ્રાહિ અને શીતવીર્ય છે.

કાચા કોઠના ગુણો.

આમં કપિત્થમસ્વર્યં કફઘ્નં ગ્રાહિ વાતલમ્ ૧૪૯

કફાનિલહરં પક્કં મધુરામ્લરસં ગુરુ ।

૧૩૯ કાચું કોંઠ સ્વરને બગાડનારં, ગ્રાહિ, કફને મટાડનારં અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારં છે. પાકું કોંઠ મધુર, ખાટું, ભારે અને કફને તથા વાયુને મટાડનારં છે. ૧૪૯

બીજેરાના ખાસ ગુણો.

શ્વાસકાસારુચિહરં તૃણાંઘ્રં કણ્ઠશોધનમ્ ૧૫૦
 લઘ્વમ્લં દીપનં દૃઢં માતુલુકમુદાહૃતમ્ ।
 ત્વક્તિક્તા દુર્જરા તસ્ય વાતક્રિમિકફાપહા ૧૫૧
 સ્વાદુ શીતં ગુરુ સ્નિગ્ધં માંસં મારુતપિત્તજિત્ ।
 મેઘ્યં શૂલાનિલચ્છર્દિકફારોચકનાશનમ્ ॥૧૫૨॥
 દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ ગુલ્માશોઘ્નં તુ કેસરમ્ ।
 શૂલાઝીર્ણાવિબન્ધેષુ મન્દાઘ્નો કફમારુતે ॥ ૧૫૩ ॥
 અરુચૌ ચ વિશેષેણ રસસ્તસ્યોપદિશ્યતે ।
 પિત્તાનિલકરં બાલં પિત્તલં બદ્ધકેસરમ્ ॥ ૧૫૪ ॥
 દૃઢં વર્ણકરં રુચ્યં રક્તમાંસબલપ્રદમ્ ।

૧૪૦ બીજેરું ખાટું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, કંઠને સ્વચ્છ કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું અને શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ તથા તરશ એઓને મટાડનારું છે. બીજેરાની છાલ કડવી, માંડ પચે એવી અને વાયુ, કૃમિ તથા કફ એઓને મટાડનારી છે. બીજેરાનો ગર્ભ મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારો છે. બીજેરાનાં કેશરાં (બીજમાં રહેલા તાંતણુઓ) હલકાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, ગ્રાહિ, બુદ્ધિને વધારનારાં અને શૂળ, વાયુથી થયેલી ઉલટી, કફ, અરુચિ, ગુલ્મ અને અર્શ એઓને મટાડનારાં છે. શૂળ, અજીર્ણ, મળાંધ, કબજિયત, જઠરાગ્નિની મંદતા, કફ, વાયુ અને અરુચિ એઓમાં બીજેરાનો રસ વિશેષ ઉપયોગી છે. કાચું બીજેરું પિત્તને તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે, જેમાં કેશરાં-તાંતણુઓ અંધાણાં હોય એવું બીજેરું પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે, અને પાકું બીજેરું મનને પ્રિય લાગે એવું, વર્ણને સારો કરનારું, રુચિ ઉપજાવનારું તથા રક્ત, માંસ અને બળ એઓને વધારનારું છે. ૧૫૦-૧૫૪

પાકી કેરીના ગુણો.

કષાયાનુરસં સ્વાદુ વાતઘ્નં વૃંહણં ગુરુ ॥ ૧૫૫ ॥
 પિત્તાવિરોધિ સંપક્કમાઘ્રં શુક્રવિવર્ધનમ્ ।

૧૪૧ પાકેલું આંબાનું ફલ મધુર, કંઠકિ તુરું, ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વીર્યને વધારનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, વર્ણને સારો કરનારું, રુચિ ઉપજાવનારું, કંઠકિ પિત્તને શાંત કરનારું, અને રક્ત, માંસ તથા બળ એઓને વધારનારું છે. ૧૫૫

અંબાડાના ગુણો.

વૃંહણં મધુરં બલ્યં ગુરુ વિષ્ટમ્ય જીર્યતિ ॥ ૧૫૬ ॥
 આમ્નાતકફલં વૃષ્યં સસ્નેહં શ્લેષ્મવર્ધનમ્ ।

૧૪૨ અંબાડાનું ફળ મધુર, ભારે, કંઠકિ સ્નિગ્ધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનારું, બળને, કફને તથા વીર્યને વધારનારું, અને ઘણીવાર સુધી પેટમાં રહીને પછી પચનારું છે. ૧૫૬

લકુચના ગુણો.

ત્રિદોષવિષ્ટમ્મકરં લકુચં શુક્રનાશનમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૪૩ લકુચ (હીંદી-બડર) નામનું ફળ ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું, વીર્યને નાશ કરનારું અને ઘણીવાર સુધી પેટમાં રહી ગડગડાટ કરીને પછી પચે એવું છે. ૧૫૭

કરમદાના ગુણો.

અમ્લં તૃણાપહં રુચ્યં પિત્તકૃત્કરમર્દકમ્ ।

૧૪૪ કરમદાં ખાટાં, તરશને મટાડનારાં, રુચિ ઉપજાવનારાં અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

ચારોળીના ગુણો.

વાતપિત્તહરં વૃષ્યં પ્રિયાલં ગુરુ શીતલમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૪૫ ચારોળી શીતવીર્ય, ભારે, વીર્યને વધારનારી અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. ૧૫૮

ઑંટફળના ગુણો.

દૃઢં સ્વાદુ કષાયામ્લં મવ્યમાસ્યવિશોધનમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરં ગ્રાહિ ગુરુ વિષ્ટમિ શીતલમ્ ૧૫૯

૧૪૬ ઑંટફળ મધુર, તુરું, ખાટું, શીતવીર્ય, ભારે, મનને પ્રિય લાગે એવું, મ્હોડાને સ્વચ્છ કરનારું, ગ્રાહિ, ઘણી વાર સુધી પેટમાં રહીને પછી પચનારું અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. ૧૫૯

પારાવત નામના ફળના ગુણો.

પારાવતં સમધુરં રુચ્યમત્યગ્નિવાતનુત્ ।

૧૪૭ 'પારાવત' નામનું ફળ કંઠકિ મીઠું, રુચિ ઉપજાવનારું અને જઠરાગ્નિની તીક્ષ્ણતાને તથા વાયુને મટાડનારું છે.

કદંબના ફળના તથા પાણીઆંબળાના ગુણો.

ગરદોષહરં નીપં પ્રાચીનામલકં તથા ॥ ૧૬૦ ॥

૧૪૮ કદંબનું ફળ તથા પાણીઆંબળાનું ફળ વિપના દોષને મટાડનારું છે. ૧૬૦

કોકમના ગુણો.

વાતાપહં તિન્તિડીકમામં પિત્તબલાસકૃત્ ।

ગ્રાહ્યુષ્ણં દીપનં રુચ્યં સંપક્કં કફવાતનુત્ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૪૯ કોકમનું કાચું ફળ વાયુને મટાડનારું અને કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે અને કોકમનું પાકું ફળ ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, રુચિ ઉપજાવનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૧૬૧

કેશામ્બના તથા આંબલીના ગુણો.

તસ્માદલ્પાન્તરગુણં કોશામ્બફલમુચ્યતે ।

અમ્લિકાયાઃ ફલં પક્કં તદ્વદ્દેદિ તુ કેવલમ્ ૧૬૨

૧૫૦ કેશામ્બનું ફળ કોકમના ફળ કરતાં કંઠકિ ઓછા ગુણુવાળું છે. આંબલીનું પાકું ફળ પાકા કોકમના જેવા જ ગુણુવાળું છે. પરંતુ દસ્તને સાફ લાવનારું છે. ૧૬૨

નારંગીના ફળના ખાસ ગુણો.

અમ્લં સમધુરં હૃદયં વિશદ્યં ભક્તરોચનમ્ ।

વાતઘ્નં દુર્જરં પ્રોક્તં નારઙ્ગસ્ય ફલં ગુરુ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૫૧ નારંગીનું ફળ ખાટું, કંઠક મધુર, ભારે, મનને પ્રિય લાગે એવું, વિશદ, અન્ન ઉપર રસિ ઉપજવનારું, વાયુને મટાડનારું અને માંડ પચે એવું છે. ૧૬૩

ખાટા લીંબૂના ખાસ ગુણો.

તૃષ્ણાશૂલકફોત્કેશચ્છર્દિશ્વાસનિવારણમ્ ।

વાતશ્લેષ્મવિબન્ધઘ્નં જમ્બીરં ગુરુ પિત્તઘ્નન્ ॥ ૧૬૪ ॥

૧૫૨ ખાટું લીંબૂ ભારે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને તરશ, શૂળ, કફને ઉછળાવે, ઉલટી, શ્વાસ, વાયુ, કફ અને મળબંધ-દસ્તની કબજિયાત એએને મટાડનારું છે. ૧૬૪

દોડીંગા લીંબૂના ખાસ ગુણો.

પેરાવતં દન્તશટમમ્લં શોણિતપિત્તઘ્નન્ ॥ ૧૬૫ ॥

૧૫૩ દોડીંગાં લીંબૂ ખાટાં અને રધિરને તથા પિત્તને વધારનારાં છે. ૧૬૫

ક્ષીરવૃક્ષ વગેરેના ફળના સામાન્ય ગુણો.

ક્ષીરવૃક્ષફલજામ્બવરાજાદનતોદનશીતફલતિન્દુકબકુલધન્વનાશ્મન્તકાશ્વકર્ણફલ્ગુપરૂષકગાઙ્ગેઝ્ઝકીપુષ્કરવર્તિબિલ્વભિમ્બીપ્રમૃતીનિ ॥ ૧૬૬ ॥

ફલાન્યેતાનિ શીતાનિ કફપિત્તહરાણિ ચ ।

સંગ્રાહકાણિ રૂક્ષાણિ કષાયમધુરાણિ ચ ॥ ૧૬૭ ॥

ક્ષીરવૃક્ષફલં તેષાં ગુરુ વિષ્ટમ્બિ શીતલમ્ ।

કષાયં મધુરં સામ્લં નાતિમારુતકોપનમ્ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૫૪ વડ, ઉંચરો, પિપળો વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોનાં ફળો, ભંબૂ, રાયણુ, બખાઈ આંબલી, ટીંબરૂ, બેલસરીનાં ફળ, ધાંમણનાં ફળ, આંસોદરનાં ફળ, અશ્વકર્ણુ, અંભર, ફાલસાં, ગાંગેડાં, પુષ્કરવર્તિ, બિલાં, ઘેલાં (તીંડારાં) વગેરે ફળો તુરાં, મધુર, શીતવીર્ય, ગ્રાહિ, રૂક્ષ અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. વડ વગેરે છીરવાળા વૃક્ષોનાં ફળો તુરાં, મીઠાં, કંઠક ખાટાં, શીતવીર્ય, ભારે, પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણી વારે પચનારાં અને કંઠક વાયુને કોપાવનારાં છે. ૧૬૬-૧૬૮

ભંબૂના ગુણો.

અત્યર્થં વાતલં પ્રાહિ જામ્બવં કફપિત્તજિત્ ।

૧૫૫ ભંબૂનું ફળ બહુજ વાયુને કોપાવનારું ગ્રાહિ અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે.

રાયણુના ગુણો.

સ્નિગ્ધં સ્વાદુ કષાયં ચ રાજાદનફલં ગુરુ ૧૬૯

૧૫૬ રાયણુનું ફળ મધુર, તુરું, સ્નિગ્ધ અને ભારે છે. ૧૬૯

બખાઈ આંબલીના ગુણો.

કષાયં મધુરં રૂક્ષં તોદનં કફવાતજિત્ ।

અમ્લોષ્ણં લઘુ સંગ્રાહિ સ્નિગ્ધં વિષ્ણાન્નિવર્ધનમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

૧૫૭ બખાઈ આંબલીનું ફળ તુરું, મીઠું, ખાટું, ઉષ્ણ-વીર્ય, રૂક્ષ, હલકું, ગ્રાહિ, પિત્તને તથા જઠરાગ્નિને વધારનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૧૭૦

ટીંબરૂના કાચા ફળના ગુણો.

આમં કષાયં સંગ્રાહિ તિન્દુકં વાતકોપનમ્ ।

વિપાકે ગુરુ સંપકં મધુરં કફપિત્તજિત્ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૫૮ ટીંબરૂનું ફળ કાચું તુરું, ગ્રાહિ અને વાયુને પ્રક્રોષ કરનારું છે. ટીંબરૂનું પાકું ફળ મધુર, વિપાકમાં-પચવામાં ભારે અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૭૧

બેલસરીના ફળના ગુણો.

મધુરં ચ કષાયં ચ સ્નિગ્ધં સંગ્રાહિ બાકુલમ્ ।

સ્થિરીકરં ચ દન્તાનાં વિશદં ફલમુચ્યતે ॥ ૧૭૨ ॥

૧૫૯ બેલસરીનું ફળ મધુર, તુરું, સ્નિગ્ધ, વિશદ, ગ્રાહિ અને દાંતોને મજબૂત કરનારું છે. ૧૭૨

ધાંમણાં, ગાંગેડાં અને આંસોદરના ગુણો.

કષાયં ચ હિમં સ્વાદુ ધાન્વનં કફવાતજિત્ ।

તદ્બ્રહ્મકેરુકં વિદ્યાદશ્મન્તકફલાનિ ચ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૬૦ ધાંમણનાં ફળ, ગાંગેડાં અને આંસોદરનાં ફળ એએ તુરાં, મધુર, શીતવીર્ય, અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૭૩

અંભરના ગુણો.

વિષ્ટમ્બિ મધુરં સ્નિગ્ધં ફલ્ગુજં તર્પણં ગુરુ ।

૧૬૧ અંભરનું ફળ મીઠું, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણી વારે પચે એવું છે.

કાચા પાકા ફાલસાના ગુણો.

અત્યમ્લમીષ્ણમધુરં કષાયાનુરસં લઘુ ॥ ૧૭૪ ॥

વાતઘ્નં પિત્તજનનમામં વિદ્યાત્પરૂષકમ્ ।

તદેવ પકં મધુરં વાતપિત્તનિર્બર્હણમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

વિપાકે મધુરં શીતં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

૧૬૨ કાચાં ફાલસાં અત્યંત ખાટાં, કંઠક મીઠાં અને તુરાં, હલકાં, વાયુને મટાડનારાં અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. પાકાં ફાલસાં રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, રક્તપિત્તને શાંત કરનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૭૪-૧૭૫

કમલ કાકડીના ગુણો.

પૌષ્કરં સ્વાદુ વિષ્ટમ્બિ બલ્યં કફહરં ગુરુ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૬૩ કમલ કાકડી મધુર, ભારે, બળ આપનારી, કફને ઉત્પન્ન કરનારી અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણી વારે પચનારી છે. ૧૭૬

કાયાં બિલાના અને પાકાં બિલાના ગુણો.

કફાનિલહરં તીક્ષ્ણં સ્નિગ્ધં સંપ્રાહિ કીપનમ્ ।
કદુતિક્કકષાયોષ્ણં બાલં બિલ્વમુદાદ્દતમ્ ॥ ૧૭૭ ॥
તદેવ વિઘાત્સમ્પકં મધુરાનુરસં ગુરુ ।

વિદાહિ વિષ્ટમ્બકરં કૌષ્ઠકૃત્પૂતિમારુતમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

૧૬૪ કાચું બિલું, તીખું, કડવું, તુરું, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. પાકું બિલું કંઈક મધુર, ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન કરનારું, પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણીવારે ખયે એવું, દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું, અને દુર્ગન્ધી અધાવાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૧૭૭-૧૭૮

ઘોસાંના તથા રાળના ઝાડના ગુણો.

વિમ્બીફલં સાશ્વકર્ણં સ્તન્યકૃત્કફપિત્તજિત્ ।

તૃદ્દાહજ્વરપિત્તાસૃક્કાસશ્વાસક્ષયાપહમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

૧૬૫ ઘોસાં અને રાળના ઝાડનાં ફળો ધાવણુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને કફ, પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, રક્તપિત્ત, ઉધરસ, સ્વાસ અને ક્ષય એઓને મટાડનારાં છે. ૧૭૯

તાડગોળા, નાળીયેર, ફળુસ, કેળાં વગેરેના ગુણો.

તાલનારિકેલપનસમોચપ્રમૃતીની ॥ ૧૮૦ ॥

સ્વાદુપાકરસાન્યાહુર્વાતપિત્તહરાણિ ચ ॥

બલપ્રદાનિ સ્નિગ્ધાનિ બૃંહણાનિ હિમાનિ ચ ॥ ૧૮૧ ॥

૧૬૬ તાડનાં ફળ-તાડગોળા. નાળીયેર, ફળુસ, કેળાં વગેરે ફળો રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીત-વીર્ય, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારાં, શરીરને પુષ્ટ કરનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૦-૧૮૧

તાડનાં ફળના ગુણો અને તેના બીના ગુણો.

ફલં સ્વાદુરસં તેષાં તાલજં ગુરુ પિત્તજિત્ ।

તદ્વીજં સ્વાદુપાકં ચ મૂત્રલં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૬૭ તેઓમાં તાડનું ફળ મધુર, ભારે અને પિત્તને શાંત કરનારું છે. તાડના ફળનાં બી વિપાકમાં મધુર, મૂત્રને સાફ લાવનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૨

નાળીયેરના ગુણો.

નારિકેલં ગુરુ સ્નિગ્ધં પિત્તઘ્નં સ્વાદુ શીતલમ્ ।

બલમાંસપ્રદં હૃદયં બૃંહણં બસ્તિશોઘનમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

૧૬૮ નાળીયેર ભારે, મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, મનને પ્રિય લાગે એવું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું, બળ આપનારું, માંસને વધારનારું અને પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૮૩

ફળુસના ગુણો.

પનસં સકષાયં તુ સ્નિગ્ધં સ્વાદુરસં ગુરુ ।

૧૬૯ ફળુસ મધુર, કંઈક તુરું. સ્નિગ્ધ અને ભારે છે.

કેળાના ખાસ ગુણો.

મૌચં સ્વાદુરસં પ્રોક્તં કષાયં નાતિશીતલમ્ ૧૮૪
રક્તપિત્તહરં વૃષ્યં રુચ્યં શ્લેષ્મકરં ગુરુ ।

૧૭૦ કેળાં મધુર, તુરાં, કંઈક ટાઠાં, ભારે, વીર્યને વધારનારાં, રુચિ ઉપજવનારાં, કફને વધારનારાં અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૪

દરાખ વગેરેના ગુણો.

દ્રાક્ષાકાશ્મર્યમધૂકપુષ્પસ્વર્જૂરપ્રમૃતીની ॥ ૧૮૫ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્ગુરુણિ મધુરાણિ ચ ।

૧૭૧ દરાખ, સવનનાં ફળ, મહુડાનાં ફુલ, ફળ, ખજૂર વગેરે ફળો મધુર, ભારે અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૫

દરાખના ખાસ ગુણો.

તેષાં દ્રાક્ષા સરા સ્વર્યા મધુરા સ્નિગ્ધશીતલા ૧૮૬

રક્તપિત્તજ્વરશ્વાસતૃષ્ણાદાહક્ષયાપહા ।

૧૭૨ તેઓમાં દરાખ મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારી, સ્વરને સારે કરનારી અને રક્તપિત્ત, જ્વર, સ્વાસ, તરશ, દાહ અને ક્ષય એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૬

સવનના ફળના ખાસ ગુણો.

હૃદયં મૂત્રવિબન્ધઘ્નં પિત્તાસૃગ્વાતનાશનમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

કેશ્યં રસાયનં મેઘ્યં કાશ્મર્યં ફલમુચયતે ।

૧૭૩ સવનનાં ફળ હૃદયને હિતકારી, રસાયન, વાળને કામદો કરનારાં, બુદ્ધિને વધારનારાં અને મૂત્રની અટકાયત, પિત્ત, રક્તવિકાર અને વાયુ એઓને મટાડનારાં છે. ૧૮૭

ખજૂરના ખાસ ગુણો.

ક્ષતક્ષયાપહં હૃદયં શીતલં તર્પણં ગુરુ ॥ ૧૮૮ ॥

રસે પાકે ચ મધુરં સ્વાર્જૂરં રક્તપિત્તપિત્તજિત્ ।

૧૭૪ ખજૂરનું ફળ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, ભારે, મનને પ્રિય લાગે એવું, તૃપ્તિ આપનાર અને રક્તપિત્ત; ઉરક્ષત તથા ક્ષય એઓને મટાડનાર છે. ૧૮૮

મહુડાના ફળ ફુલના ગુણો.

બૃંહણીયમહૃદયં ચ મધૂકકુસુમં ગુરુ ॥ ૧૮૯ ॥

વાતપિત્તોપશમનં ફલં તસ્યોપદિશ્યતે ।

૧૭૫ મહુડાનાં ફુલ ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારાં અને હૃદયને અપ્રિય લાગે એવાં છે. અને મહુડાનાં ફળ વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૧૮૯

બદામ વગેરેના ખાસ ગુણો.

વાતામાક્ષોડામિષુકનિલત્તુપિત્તુનિકોચકોરુમાળ-
પ્રમૃતીની ॥ ૧૯૦ ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરાણ્યાહુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાનિ ગુરુણિ ચ ।

બૃંહણાન્યનિલઘ્નાનિ બલ્યાનિ મધુરાણિ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૭૬ બદામ, અખોડ, અભિષુક, નિચુલ (ગુજ-
રાતીમાં નામ મળતું નથી) કપાસના ડોડવા, પિસ્તાં,
અને વાયવરણાં વગેરે ફળો મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ,
ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારાં, બળને વધારનારાં અને કફ,
પિત્ત તથા વાયુ એએને મટાડનારાં છે. ૧૯૦-૧૯૧

લવલી ડૂળના (હરશારેવડીના) ગુણો.

કષાયં કફપિત્તમ્નં કિંચિત્તિકં રુચિપ્રદમ્ ।

હઘં સુગન્ધિ વિશદં લવલીફલમુચ્યતે ॥ ૧૯૨ ॥

૧૭૭ લવલીનું ફળ તુરું, કંઈક કડવું, રુચિ ઉપભ-
વનાર, સુગંધિ, વિશદ, મનને પ્રિય લાગે એવું અને
કફને તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૧૯૨

વસિર, કાંસકી અને ભીલામાના ડૂળના ગુણો.

વસિરં શીતપાક્યં ચ સારુષ્કરનિબન્ધનમ્ ।

વિદમ્મિ દુર્જરં રુક્ષં શીતલં વાતકોપનમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તપ્રણાશનમ્ ।

૧૭૮ વસિર (અથેડા)નાં ફળ, કાંસકીનાં ફળ અને
ભીલામાનાં ફળ એએ વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, રુક્ષ,
પેટમાં ગડગડાટ કરનારાં, માંડ પચે એવાં, વાયુનો
પ્રકોપ કરનારાં અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૯૩

લીંબુના તથા ટંક નામના ડૂળના ગુણો.

પેરાવતંદન્તશઠમ્મલં શોણિતપિત્તકૃત્ ॥ ૧૯૪ ॥

શીતં કષાયં મધુરં ટંકં મારુતકૃદુરુ ।

૧૭૯ દોડીયાં લીંબુ તથા લીંબુ ખાટાં અને રક્તપિત્તને
કરનારાં છે. 'ટંક' નામનું ફળ મધુર, તુરું શીતવીર્ય,
ભારે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૧૯૪

ઈંગોરીયાના ડૂળના ગુણો.

ક્ષિગ્ધોષ્ણં તિક્તમધુરં વાતશ્લેષ્મમ્નમૈદુદમ્ ૧૯૫

૧૮૦ ઈંગોરીયાનું ફળ કડવું, મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ
અને વાયુને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૧૯૫

ખીજડીના ડૂળના ગુણો.

શમીફલં ગુરુ સ્વાદુ રુક્ષોષ્ણં કેશનાશનમ્ ।

૧૮૧ ખીજડીનું ફળ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ, ભારે
અને કેશોનો-વાળોનો નાશ કરનારાં છે.

ગુંદાના ગુણો.

ગુરુ શ્લેષ્માતકફલં કફકૃમ્મધુરં હિમમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૮૨ ગુંદાં મધુર, શીતવીર્ય, ભારે અને કફને કર-
નારાં છે. ૧૯૬

કેરડાં, ભીલામા, ખારીબળ અને મોગરાના ગુણો.

કરીરાક્ષિકપીલૂનિ તૃણશૂન્યફલાનિ ચ ।

સ્વાદુતિક્તકટૂષ્ણાનિ કફવાતહરાણિ ચ ॥ ૧૯૭ ॥

૧૮૩ કેરડાં, ભીલામાં, ખારી બળનાં ફળ અને
મોગરાનાં ફળ એએ મધુર, કડવાં, તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય
અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૯૭

ખારી બળના ખાસ ગુણો.

તિક્તં પિત્તકરં તેષાં સરં કટુવિપાકિ ચ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પીલુ સઙ્ગેહં કફવાતજિત્ ૧૯૮

૧૮૪ ખારી બળનાં ફળ કડવાં, તીખાં, વિપાકમાં
તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, કંઈક સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ
લાવનારાં, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં તથા કફને અને
વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૯૮

ભીલામાના તથા ચેરીયાના ખાસ ગુણો.

આરુષ્કરં તૌબરકં કષાયં મધુરં લઘુ ।

ઉષ્ણં કૃમિજ્વરાનાહમેહોદાવર્તનાશનમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

કુષ્ઠગુલ્મોદરાશોષ્ણં કટુપાકિ તથૈવ ચ ।

૧૮૫ ભીલામા અને તવરનાં-ચેરનાં ફળ તુરાં, મધુર,
વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, હલકાં અને કૃમિ, ન્વર,
આનાહ (કબજિયત), પ્રમેહ, ઉદાવર્ત, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, ઉદર-
રોગો અને અર્શ એ રોગોને મટાડનારાં છે. ૧૯૯

કરંજ, ખાખરો અને લીંબડાના ગુણો.

કરંજકિંશુકારિષ્ઠફલં જન્તુપ્રમેહનુત્ ॥ ૨૦૦ ॥

રુક્ષોષ્ણં કટુકં પાકે લઘુ વાતકફાપહમ્ ।

૧૮૬ કરંજ, ખાખરો અને લિંબડો એએનાં ફળો
વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ અને કૃમિ, પ્રમેહ
કફ અને વાયુ એએને મટાડનારાં છે. ૨૦૦

વાવડીંગના ગુણો.

તિક્તમીષદ્વિષહિતં વિડઙ્ગં કૃમિનાશનમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

૧૮૭ વાવડીંગ કંઈક કડવાં અને વિપનો તથા કૃમિ-
એનો નાશ કરનારાં છે. ૨૦૧

હરડેના ગુણો.

વ્રણ્યમુષ્ણં સરં મેઘ્યં દોષમ્નં શોફકુષ્ઠનુત્ ।

કષાયં દીપનં ચામ્લં ચક્ષુષ્યં ચામયાફલમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

૧૮૮ હરડે તુરી, ખાટી, ઉષ્ણવીર્ય, દસ્તને સાફ
લાવનારી, જડરામિને પ્રદીપ્ત કરનારી, યુદ્ધિને વધાર-
નારી, વ્રણને તથા આંખોને ફાયદો કરનારી અને
દોષોને, સોળને તથા કુષ્ઠને મટાડનારી છે. ૨૦૨

ખેહુડાના ગુણો.

મેદનં લઘુ રુક્ષોષ્ણં વૈસ્વર્યક્રિમિનાશનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં સ્વાદુપાક્યક્ષં કષાયં કફપિત્તજિત્ ૨૦૩

૧૮૯ ખેહુડાં તુરાં, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ,
હલકાં, દસ્તને પાતળો કરનારાં, આંખોને ફાયદો કર-
નારાં અને સ્વરભંગ, કૃમિ, કફ અને પિત્ત એએને
મટાડનારાં છે. ૨૦૩

સોપારીના ગુણો.

કફપિત્તહરં રુક્ષં ચક્રવૃદ્ધદમલાપહમ્ ।

કષાયમીષન્મધુરં કિંચિત્પૂનકલં સરમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

૧૯૦ સોપારી તુરં, કંઠક મધુર, રુક્ષ, દસ્તને સાઢ લાવનારં, કઢ, પિત્ત અને મોઢાની ચીકાસને તથા મોઢાના મેલને મટાડનારં છે. ૨૦૪

બવંત્રી, કપૂર, બયફળ, લતાકસ્તૂરી, ચણકબાબ અને લવંગના ગુણો.

જાતીકોશોડય કર્પૂરં જાતીકટુકયોઃ ફલમ્ ।

કક્કોલકં લવણં ચ તિર્ક કટુ કફાપહમ્ ॥૨૦૬॥

લઘુ તૃષ્ણાપહં વક્ત્રક્રોદદૌર્ગંબ્યનાશનમ્ ।

૧૯૧ બવંત્રી, કપૂર, બયફળ, લતાકસ્તૂરીનાં ફળ, ચણકબાબ અને લવીંગ એઓ કડવાં, તીખાં, હલકાં, તરસ, કઢ અને મોઢાની ચીકાસ તથા દુર્ગંધ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૦૫

કપૂરના ખાસ ગુણો.

સતિક્તઃ સુરભિઃ શીતઃ કર્પૂરો લઘુલેક્ષનઃ ॥૨૦૬॥

તૃષ્ણાયાં મુખશોષે ચ વૈરસ્યે ચાપિ પૂજિતઃ ।

૧૯૨ કપૂર કંઠક કડવું, શીતવીર્ય, હલકું, સુગંધી; લેખન અને તરસ તથા મોઢાનું સુકાવું અને બદસ્વાદ-પણું એ રોગોમાં ઉત્તમ છે. ૨૦૬

લતાકસ્તૂરીના ખાસ ગુણો.

લતાકસ્તૂરિકા તદ્વચ્છાંતા બસ્તિવિશોધની ૨૦૭

૧૯૩ લતાકસ્તૂરી પણ કપૂરના જેવા જ ગુણોવાળી, શીતવીર્ય અને મૂત્રાશયને સાઢ કરનારી છે. ૨૦૭

ચારોળીના મગજના ગુણો.

પ્રિયાલમજ્ઞા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

૧૯૪ ચારોળીનો મગજ મધુર, વીર્યને વધારનાર અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર છે.

બેહુડાના મગજના ગુણો.

બૈભીતકો મદકરઃ કફમારુતનાશનઃ ॥ ૨૦૮ ॥

૧૯૫ બેહુડાનો મગજ મદનીશો કરનારો અને કઢને તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૦૮

બોરના મગજના ગુણો.

કષાયો મધુરો મજ્ઞા કોલાનાં પિત્તનાશનઃ ।

તૃષ્ણાચ્છર્ધનિલપ્રશ્ન

૧૯૬ બોરનો મગજ તુરો, મધુર અને પિત્ત, તરસ, ઉલટી તથા વાયુ એઓને મટાડનારો છે.

આંબળાના મગજના ગુણો.

તદ્વદામલકસ્ય ચ ॥ ૨૦૯ ॥

૧૯૭ આંબળાનો મગજ પણ બોરના મગજના જેવા જ ગુણોવાળો છે. ૨૦૯

બીબેરુ, ગરમાળો અને કોશામ્બના મગજના ગુણો.

બીજપૂરકશમ્યાકમજ્ઞા કોશામ્બસમ્ભવઃ ।

સ્વાદુપાકોડમ્નિબલકૃત્કિન્નઘઃ પિત્તાનિલાપહઃ ૨૧૦

૧૯૮ બીબેરુ, ગરમાળો અને બંગલી કેરી એઓનો મગજ વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, બદરાશિને તથા બળને વધારનારો અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનારો છે. ૨૧૦

મગજના ગુણો ફળના ગુણને અનુસરતા છે.

યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં ભવતિ યાદૃશમ્ ।

તસ્ય તસ્યૈવ વીર્યેણ મજ્ઞાનમપિ નિર્દિશત્ ॥ ૨૧૧ ॥

૧૯૯ જે જે ફળોનાં જે ગુણો અને કર્મો કહેલાં છે તે તે ફળોના મગજોનાં પણ તે જ ગુણો અને કર્મો બળવાં. ૨૧૧

કયાં પાકાં અને કયાં કાયાં ફળ ગુણુકારક છે ?

ફલેષુ પરિપકં યદુણવત્તદુદાહતમ્ ।

બિલ્વાદન્યત્ર વિશ્લેયમામં તદ્દિ ગુણોત્તરમ્ ॥૨૧૨॥

ગ્રાહ્યુષ્ણં દીપનં તદ્દિ કષાયં કટુ તિક્તકમ્ ।

૨૦૦ ખિલાં શિવાય આક્રીનાં ફળોમાં જે ફળ પાકું હોય તેને જ ગુણુકારી સમજવું. પરંતુ ખિલું તે કાચું જ વિશેષ ગુણુકારી છે એમ બળવું. કાચું ખિલું ગ્રાહી, ઉષ્ણ-બદરાશિને પ્રદીપ્ત કરનારું, તુરં, કડવું અને તીખું છે. ૨૧૨

કેવું ફળ ખાવું નહિ ?

વ્યાધિતં કૃમિજુષ્ટં ચ પાકાર્તાતમકાલજમ્ ॥૨૧૩॥

વર્જનીયં ફલં સર્વમપર્યાગતમેવ ચ ।

૨૦૧ જે ફળ રોગવાળું, કીડાવાળું, બહુ જ પાકી ગયેલું, ઋતુ વગર થયેલું અથવા બરોબર નહીં પાકેલું હોય તે ફળ ખાવું નહીં. ૨૧૩

ધૃતિ ફળવર્ગ.

અથ શાકવર્ગ અને તેના ગુણો.

શાકાન્યત ઝર્ધ્વં વક્ષ્યામઃ ।

તત્ર પુષ્પફલાડલાબુકાલિન્દકપ્રભૃતીનિ ।

પિત્તગ્નાન્યનિલં કુર્યુસ્તથા મન્દકફાનિ ચ ૨૧૪

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ સ્વાદુપાકરસાનિ ચ ।

૨૦૨ હવે પછી અમે શાકવર્ગ કહીશું. કોહળું, દુધલું, તરબૂચ વગેરે શાકો કહેવાય છે. શાકો રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, દસ્તને તથા મૂત્રને સાઢ લાવનારાં, પિત્તનો નાશ કરનારાં અને વાયુને તથા કંઠક કઢને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૨૧૪

કાયાં કોહળાના ગુણો.

પિત્તમ્નં તેષુ કૂષ્માણ્ડં બાલં મધ્યં કફાવહમ્ ૨૧૫

પકં લઘૂષ્ણં સક્ષારં દીપનં બસ્તિશોધનમ્ ।

સર્વદોષહરં હૃદયં પથ્યં ચેતોવિકારિણામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

૨૦૩ કાચું કોહળું પિત્તને મટાડનારું છે. મધ્યમ-કંઠક કાચું કંઠક પાકું કોહળું કઢને ઉત્પન્ન કરનારું છે. પાકું કોહળું કંઠક ક્ષારતાવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, હલકું, બદ-

રામિને પ્રદીપ કરનારું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું, સધળા દોષોને મટાડનારું હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને ચિત્તના વિકારવાળાઓને હિતકારી છે. ૨૧૫-૨૧૬

તરબુચના ખાસ ગુણો.

દષ્ટિશુક્રક્ષયકરં કાલિન્દ્ કફવાતકૃત્ ।

૨૦૪ તરબુચ-કલીંગર દષ્ટિને તથા વીર્યને નુકસાન કરનારું અને કફને તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

દુધીના ખાસ ગુણો.

અલાભૂર્મિન્નવિટ્કા તુ રુક્ષા ગુર્વ્યતિશીતલા ૨૧૭

૨૦૫ દુધલું રુક્ષ, ભારે, બહુ જ ટાટું અને દસ્તને સાફ લાવનારું છે. ૨૧૭

કડવા દુધલાના ખાસ ગુણો.

તિક્કાલાબૂરહૃદ્યા તુ વામની વાતપિત્તજિત્ ।

૨૦૬ કડવું દુધલું હૃદયને અહિત કરનારું, ઉલટી કરાવનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે.

કાકીડોની બુદી બુદી જાતના ગુણો.

ત્રપુસૈર્વારુકર્કારુકર્કાશીર્ણવૃન્તપ્રમૃતીનિ ॥૨૧૮॥

ગુરુવિષ્ટમ્મિશીતાનિ સ્વાદૂનિ કફકૃન્તિ ચ ।

સૃષ્ટમૃત્રપુરીષાણિ સક્ષારમધુરાણિ ચ ॥ ૨૧૯ ॥

૨૦૭ કાકડી, એર્વારું, (કાકડીની જાત) કર્કારુંક (કાકડીની જાત) ખરબૂચ (સકરટેડી) વગેરે શાકો મધુર, કંધક ખારાશવાળાં, શીતવીર્ય, ભારે, પેટમાં ગડગડાટ કરનારાં, સ્વાદિષ્ટ, દસ્તને તથા મૂત્રને સાફ લાવનારાં અને કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૨૧૮-૨૧૯

કાચી પાકી કાકડીના ખાસ ગુણો

બાલં સુનીલં ત્રપુસં તેષાં પિત્તહરં સ્મૃતમ્ ।

તસ્પાણ્ડુ કફકૃક્ષીર્ણમ્મલ્લં વાતકફાપહમ્ ॥૨૨૦॥

૨૦૮ તેઓમાં કાચી અને બહુ જ લીલા રંગની કાકડી પિત્તને મટાડનારી છે. તે જ કાકડી સફેદાઇ ઉપર આવી જાય ભારે કફને ઉત્પન્ન કરે છે અને જૂની-બહુ પાકી ગયેલી કાકડી ખાટી અને વાયુને તથા કફને મટાડનારી છે. ૨૨૦

એર્વારુંક તથા કર્કારું જાતની કાકડીના ગુણો

ર્વારુકં સર્કારુ સમ્પર્કં કફવાતકૃત્ ।

સક્ષારં મધુરં રુચ્યં દીપનં નાતિપિત્તલમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

૨૦૯ એર્વારુંક અને કર્કારું નામની કાકડીની જાતો પાકી હોય તો કંધક ક્ષારતાવાળી, મધુર, સ્વિ ઉપ-જનવનારી, જઠરામિને પ્રદીપ કરનારી અને કંધક પિત્તને તથા કફને અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી છે. ૨૨૧

પાકા ખરબૂચના ખાસ ગુણો.

સક્ષારં મધુરં ચૈવ શીર્ણવૃન્તં કફાપહમ્ ।

મેદનં દીપનં હૃદયામાનાહાષ્ટીલનુલ્લઘુ ॥ ૨૨૨ ॥

૨૧૦ પાકું ખરબૂચ કંધક ક્ષારવાળું, મધુર, દસ્તને પાતળો કરનારું, જઠરામિને પ્રદીપ કરનારું, હલકું, મનને પ્રિય લાગે એવું અને કફ, આનાહ-કબજિત તથા અધીલા એઓને મટાડનારું છે. ૨૨૨

પિપર વગેરે પદાર્થોના સામાન્ય ગુણો.

પિપ્પલીમરિચશ્ચશ્ચક્રવેરાર્દ્રકદિહ્નુજોરકકુસ્તુંબુહ-
જમ્વીરકસુમુલસુરસાર્જકમૂસ્તૃણસુગન્ધકકાસ-
મર્દકકાલમાલકુઠેરકક્ષવકલરપુષ્પશિષુમધુશિષુ-
ફણિજ્ઞકસર્ષપરાજિકાકુલાહલવેણુગુણ્ડીરતિલપ-
ર્ણિકાવર્ષામૂચિત્રકમૂલકપોતિકાલશુનપલાણ્ડુક-
લાયપ્રમૃતીનિ ॥ ૨૨૩ ॥

કટૂન્યુષ્ણાનિ રુચ્યાનિ વાતશ્લેષ્મહરાણિ ચ ।

કૃતાન્નપૂપયુજ્યન્તે સંસ્કારાર્થમર્નકથા ॥ ૨૨૪ ॥

૨૧૧ *પિપર, મરી, સુંક, આદુ, હિંગ, જીરું, ધાણા, બખાઈલીંબુ, સુમુખ (તુલસી), સુરસા (જંગલી તુળસી), અર્જક (તુલસી), ભૂસ્તૃણ, સુગંધક (સુગંધી તૃણ), કાં-સોદરો, કાળી તુલસી, કુંઠેરક (એક જાતની તુલસી), ક્ષવક (કાળા સર્ષવ), ખરપુષ્પ, કડવો સરગવો, મીઠો સરગવો, મરવો, સરપવ, રાઈ, કુલાહર (ગોરખમુંડી), વેણુ (વાંસ), ગંડીર (કડવું સુરણ), તિલપર્ણિકા (તલવર્ણી), સાટોડી, ચિત્રો, મૂલાની ભાજ, લસણ, ડુંગળી-કાંદા, વટાણા વગેરે શાકો તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, સ્વિ ઉપજનવ-નારાં, અને વાયુને તથા કફને મટાડનારાં છે. આ સધળાં દ્રવ્યો રાંધેલાં અનોને વધાર વગેરે સંસ્કારો આપવાના કામમાં અનેક રીતે વપરાય છે. ૨૨૩-૨૨૪

લીલી સુકી પીપરના ખાસ ગુણો.

તેષાં ગુર્વી સ્વાદુશીતા પિપ્પલ્યાદ્રા કફાવહા ।

શુષ્કા કફાનિલઘ્ની સા વૃષ્યા પિત્તાવિરોધિની ૨૨૫

૨૧૨ લીલી પિપર મધુર, શીતવીર્ય, ભારે અને કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે. સુકી પિપર વીર્યને વધાર-નારી તથા કફને અને વાયુને મટાડનારી છે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૨૨૫

લીલાં સુકાં મરીના ગુણો.

સ્વાદુપાક્યાર્દ્રમરિચં ગુરુ શ્લેષ્મપ્રસેકિ ચ ।

કટૂણ્ણં લઘુ તચ્છુષ્કમવૃષ્યં કફવાતજિત્ ॥૨૨૬॥

૨૧૩ લીલાં મરી વિપાકમાં મધુર, ભારે અને કફને સાવ કરાવનારાં છે. સુકાં મરી તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, હલકાં, વીર્યને નુકસાન કરનારાં અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૨૨૬

* પિપર વગેરે જે પદાર્થો ગણાવ્યા છે તેમાંના કેટલાએક પદાર્થ વધારના કામમાં ઉપયોગી છે, કેટલાએક શાક તરિકે વપરાય છે, કેટલાએક ઔષધરૂપ છે અને કેટલાએક આ-હારરૂપ છે.

ઘોળાં મરીના ખાસ ગુણો.

નાત્યુષ્ણં નાતિશીતં ચ ધીર્યતો મરિચં સિતમ્ ।

ગુણવન્મરિચેભ્યશ્ચ ચક્ષુષ્યં ચ વિશેષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

૨૧૪ ઘોળાં મરી બહુ શીતવીર્ય નથી, તેમ બહુ ઉષ્ણ-
વીર્ય પણ નથી, કાળા મરીનાં જેવા જ ગુણવાળાં અને
વિશેષે કરીને આંખોને ફાયદો કરનારાં છે. ૨૨૭

સુંઠના ખાસ ગુણો.

નાગરં કફવાતર્ષ્ણં વિપાકે મધુરં કટુ ।

વૃષ્યોષ્ણં રોચનં હૃદયં સન્નેહં લઘુ દીપનમ્ ॥૨૨૮॥

૨૧૫ સુંઠ તીખી, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, હલકી,
કંઈક સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારી, રુચિ ઉપભવનારી,
મનને પ્રિય લાગે એવી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી
અને કફને તથા વાયુને મટાડનારી છે. ૨૨૮

આદુના ખાસ ગુણો.

કફાનિલહરં સ્વર્યં વિબન્ધાનાહશૂલનુત્ ।

કટૂણં રોચનં હૃદયં વૃષ્યં ચૈવાર્દ્રકં સ્મૃતમ્ ॥૨૨૯॥

૨૧૬ આદુ તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રુચિ ઉપભવનાર,
મનને પ્રિય લાગે એવું, વીર્યને વધારનાર, સ્વરને ફાયદો
કરનાર અને કફ, વાયુ, મળબંધ, શૂળ તથા આનાહ
એઓને મટાડનાર છે. ૨૨૯

હિંગના ખાસ ગુણો.

લઘૂણં પાચનં દિઙ્કુ દીપનં કફવાતજિત્ ।

કટુ સ્નિગ્ધં સરં તીક્ષ્ણં શૂલાજીર્ણવિબન્ધનુત્ ૨૩૦

૨૧૭ હિંગ તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, હલકી, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ,
પાચન કરનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, દસ્તને સાફ
લાવનારી અને કફ, વાયુ, શૂળ, અશર્ણુ અને કબજિયત
એઓને મટાડનારી છે. ૨૩૦

બે ભતનાં શરાના ખાસ ગુણો.

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પાકે રુચ્યં પિત્તાગ્નિવર્ધનમ્ ।

કટુ શ્લેષ્માનિલહરં ગન્ધાઢ્યં જીરકદ્વયમ્ ૨૩૧

કારવી કરવી તદ્વદ્વિજ્ઞેયા સોપકુશ્વિકા ।

૨૧૮ સફેદ શરું અને શાહશરું એ બન્ને ભતનાં
શરાં રસમાં અને વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ,
રુચિ ઉપભવનારાં, સુગંધી, પિત્તને તથા જઠરાગ્નિને વધાર-
નારાં અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. કલોશ
શરું, કાલીશરી અને અજમા એઓ પણ શરાના જેવા
જ ગુણવાળાં છે. ૨૩૧

કાથમરીના ગુણો.

મહ્યવ્યજ્જનમોજ્યેષુ વિવિધેષ્વવચારિતા ॥૨૩૨॥

આર્દ્રાં કુસ્તુમ્બરી કુર્યાત્સ્વાદુસૌગન્ધ્યહૃદયતામ્ ।

૨૧૯ લીલી કાથમરી-ધાણાભાજી બક્યોમાં, બોળ્યો-
માં અને કઠી વગેરેમાં નાખવામાં આવેલી હોય તે
તેઓને સ્વાદિષ્ટ, સુગંધી અને મનને પ્રિય લાગે એવાં
બનાવે છે. ૨૩૨

સુકા ધાણાના ખાસ ગુણો.

સા શુષ્કા મધુરા પાકે સ્નિગ્ધા તૃહ્ણા હનાશની ૨૩૩
દોષઘ્ની કટુકા કિંચિત્તિકા સ્ત્રોતોવિશોધની ।

૨૨૦ સુકા ધાણા તીખા, કંઈક કડવા, વિપાકમાં
મધુર, સ્નિગ્ધ, માર્ગોને સાફ કરનારા અને દોષોને,
તરસને તથા દાહને મટાડનારા છે. ૨૩૩

સુકાં બખાઈ લીંબુના ખાસ ગુણો.

જમ્બીરઃ પાચનસ્તીક્ષ્ણઃ કૃમિવાતકફાપહઃ ॥૨૩૪॥

સુરમિર્દીપનો રુચ્યો મુખવૈશઘકારકઃ ।

૨૨૧ સુકું બખાઈ લીંબુ પાચન કરનાર, તીક્ષ્ણ,
સુગંધી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપભવનાર,
મ્હેડાને સ્વચ્છ કરનાર અને કૃમિ, કફ તથા વાયુ
એઓને મટાડનાર છે. ૨૩૪

સફેદ માંજરવાળી તથા તીખા પાંદડાંવાળી તુળસી

તથા જંગલી તુળસીના ખાસ ગુણો.

કફાનિલવિષશ્વાસકાસદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ॥ ૨૩૫ ॥

પિત્તકૃત્પાર્શ્વશૂલ્લઃ સુમુખઃ સમુદાહતઃ ।

તદ્વત્તુ સુરસો જ્ઞેયો વિશેષાદ્ગરનાશનઃ ॥ ૨૩૬ ॥

૨૨૨ સફેદ માંજરવાળી તુળસી તથા તીખા પાંદડાં-
વાળી તુળસી કફને, વાયુને, વિષને, શ્વાસને, ખાંસીને
તથા દુર્ગંધપણને મટાડે છે. પિત્ત કરે છે, પડખાંના
શૂળને મટાડે છે. જંગલી તુળસીના પણ એવા જ
ગુણો છે. પરંતુ તે ઝેરના વિકારનો ખાસ નાશ
કરે છે. ૨૩૫-૨૩૬

કાળાં માંજરવાળી, ક્ષુદ્ર તુળસી અને ભૂસ્તૃણના
ખાસ ગુણો.

કફઘ્ના લઘવો રૂક્ષાઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ પિત્તવર્ધનાઃ ।

કટુપાકરસાશ્ચૈવ સુરસાર્જકભૂસ્તૃણાઃ ॥ ૨૩૭ ॥

૨૨૩ કાળાં માંજરવાળી જંગલી તુળસી, ક્ષુદ્ર તુળસી
અને ભૂસ્તૃણ કફને હરનારાં છે, હલકાં છે, રૂક્ષ છે,
કંઈક સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પિત્તને વધારનારાં છે
અને પાકમાં તથા રસમાં તીખાં છે. ૨૩૭

કાસંદરોના ખાસ ગુણો.

મધુરઃ કફવાતઘ્નઃ પાચનઃ કઠ્ઠશોધનઃ ।

વિશેષતઃ પિત્તહરઃ સતિકઃ કાસમર્દકઃ ॥ ૨૩૮ ॥

૨૨૪ કાસંદરો મધુર, કંઈક કડવા, પાચન કરનાર,
કંઈને શુદ્ધ કરનારો, તથા કફને, વાયુને અને વિશેષે
કરીને પિત્તને મટાડનારો છે. ૨૩૮

કડવા સરગવાના ખાસ ગુણો.

કટુઃ સક્ષારમધુરઃ શિથુસ્તિકોઽથ પિત્તલઃ ।

૨૨૫ કડવા સરગવો તીખો, કંઈક ક્ષારપણવાળો
અને મધુર, કડવો તથા પિત્તને મટાડનારો છે.

મીઠા સરગવાના ખાસ ગુણો.

મધુશિમ્બુઃ સરસ્તિક્તઃ શોફળ્નો દીપનઃ કટુઃ૨૩૧
૨૨૬ મીઠા સરગવો તીખો, કડવો, દસ્તને સાફ
લાવનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો અને સોજને
મટાડનારો છે. ૨૩૯

સરખવની ભાણ, કડવું સુરણ અને વેગ નામના
શાકના ખાસ ગુણો.

વિદ્યાહિં બદ્ધવિષ્મૂત્રં રૂક્ષં તીક્ષ્ણોષ્ણમેવ ચ ।

ત્રિદોષં સાર્વપં શાકં ગાણ્ડીરં વેગનામ ચ ॥૨૪૦॥

૨૨૭ સરખવની ભાણ, કડવું સુરણ અને વેગ નામનું
શાક એએા ઉબ્બુવીર્ય, તીક્ષ્ણુ, રૂક્ષ, પાકાવસ્થામાં
ઠાહ ઉત્પન્ન કરનારાં, મંજામૂત્રને રોકનારાં અને ત્રણે
દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૨૪૦

ચિત્રાના અને તલવણીના ખાસ ગુણો.

ચિત્રકસ્તિલપર્ણી ચ કફશોફહરે લઘુ ।

૨૨૮ ચિત્રો અને તલવણી એએા હલકાં અને કફને
તથા સોજને મટાડનારાં છે.

સાટોડીના ખાસ ગુણો.

વર્ષામ્ભુઃ કફવાત્સ્વી હિતા શોફોદરાશાસામ્ ૨૪૧

૨૨૯ સાટોડી કફને તથા વાયુને મટાડનારી અને
સોજને, ઉદરરોગ અને અર્શ એ રોગોમાં ફાયદો કર-
નારી છે. ૨૪૧

મૂળાની ભાણના ખાસ ગુણો.

કટુતિકરસા દ્વયા રોચની વહ્નિદીપની ।

સર્વદોષહરા લઘ્વી કણ્ઠ્યા મૂલકપોતિકા ॥૨૪૨॥

૨૩૦ મૂળાની ભાણ તીખી, કડવી, હલકી, મનને
પ્રિય લાગે એવી, અન્ન ઉપર રુચિ ઉપજાવનારી, જઠરાગ્નિ
પ્રદીપ્ત કરનારી, કંઠને ફાયદો કરનારી અને સર્વ દોષોને
મટાડનારી છે. (વાત, પિત્તને કફને શાંત કરનારી છે.) ૨૪૨

રાંધેલા મૂળાના તથા કાચા મૂળાના

ખાસ ગુણો.

મહત્તદુરુ વિષ્મિમ્ તીક્ષ્ણમામં ત્રિદોષકૃત્ ।

તદેવ સ્નિગ્ધસિદ્ધં તુ પિત્તનુત્કફવાતજિત્ ૨૪૩

૨૩૧ કાચા (અગ્નિથી નહીં પકાવેલા) મૂળા અત્યંત
ભારે, વિષ્ઠંબી (પેટમાં ગડગડાટ કરીને પચે તેવા)
તીક્ષ્ણુ, અને ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારા છે. પરંતુ
તે જ મૂળા જો ધી વગેરે સ્નેહની સાથે પકાવીને ખાધા
હોય તો વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોને
શમાવે છે. ૨૪૩

સુકા મૂળાના ખાસ ગુણો.

ત્રિદોષશમનં શુષ્કં વિષદોષહરં લઘુ ।

૨૩૨ સુકા મૂળા હલકા, વિષના વિકારોને મટાડ-
નારા અને ત્રણે દોષોને શમાવનારા છે.

સુકાં શાક (કાચરી)ના ખાસ ગુણો.

વિષ્મિમ્ વાતલં શાકં શુષ્કમન્યત્ર મૂલકાત્ ૨૪૪

૨૩૩ મૂળા શિવાયના આકીનાં સુકાં શાકો વાયુને
ઉત્પન્ન કરનારાં અને વિષ્ઠંબી (પેટમાં ગડગડાટ કરીને
માંડ માંડ પચનારાં) છે. ૨૪૪

મૂળાના ફુલ, ફળ, પાંદડાં વગેરેના ગુણો.

પુષ્પં ચ પત્રં ચ ફલં તથેવ

યથોત્તરં તે લઘ્વઃ પ્રદિષ્ઠાઃ ।

તેષાં તુ પુષ્પં કફપિત્તહન્તૃ

ફલં નિહન્યાત્કફમારૃતૌ ચ ॥ ૨૪૫ ॥

૨૩૪ મૂળાનાં પુલોથી પાંદડાંને અને પાંદડાંથી ફળોને
વધારે વધારે હલકાં કઠ્ઠાં છે. મૂળામાં પુલ કફને તથા
પિત્તને મટાડનારાં છે અને મૂળાનાં ફળ (મોધરા) કફને
તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૨૪૫

લસણના ખાસ ગુણો.

સ્નિગ્ધાંણતીક્ષ્ણઃ કટુપિચ્છિલશ્ચ

ગુરુઃ સરઃ સ્વાદુરસશ્ચ બલ્યઃ ।

વૃષ્યશ્ચ મેધાસ્વરવર્ણચશુ-

ર્મન્નાસ્થિસંધાનકરો રસોનઃ ॥ ૨૪૬ ॥

દ્વદ્રોગર્જીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલ-

વિબન્ધગુલ્મારુચિકાસશોફાન્ ।

દુર્નામકુષ્ઠાનલસાદજન્તુ-

સમીરણશ્વાસકફાંશ્ચ હન્તિ ॥ ૨૪૭ ॥

૨૩૫ લસણુ તીખું, મધુર, ઉબ્બુવીર્ય, ચિકાસવાળું,
સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણુ, ભારે, દસ્તને સાફ લાવનારું, બળ
આપનારું, વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારું, બુદ્ધિને વધારનારું,
સ્વરને તથા વર્ણને સારો કરનારું, આંખોને ફાયદો
કરનારું, ભાંગેલાં અસ્થિને સાંધનારું અને હૃદયના રોગો,
જીર્ણજ્વર, પેટનો દુખાવો, દસ્તની કબજીયત, ગુલ્મ,
અરુચિ, ઉધરસ, સોજ, અર્શ, કુષ્ઠ, જઠરાગ્નિની મંદતા,
કૃમિ, વાયુના રોગો, શ્વાસ અને કફ એએાને મટાડનારું
છે. ૨૪૬-૨૪૭

ડુંગળીના ખાસ ગુણો.

નાત્યુષ્ણવીર્યોડનિલહા કટુશ્ચ

તીક્ષ્ણો ગુરુનાતિકફાવહશ્ચ ।

બલાવહઃ પિત્તકરોડથ કિંચિ-

ત્પલાણ્ડુરન્નિં ચ વિષર્ધયેન્તુ ॥ ૨૪૮ ॥

૨૩૬ ડુંગળી તીખી, કંઠક ગરમ, તીક્ષ્ણુ, ભારે, વાયુને
મટાડનારી, બળ આપનારી, જઠરાગ્નિને વધારનારી,
કફને બહુ ઉત્પન્ન નહીં કરનારી, અને કંઠક પિત્તને
ઉત્પન્ન કરનારી છે. ૨૪૮

લીલી ડુંગળીના ખાસ ગુણો.

સ્નિગ્ધો સ્વિષ્ણ્યઃ સ્થિરધાતુકર્તા

બલ્યોઽથ મેધાકફપુષ્ટિદશ્ચ ।

સ્વાદુર્ગુરુઃ શોણિતપિત્તશસ્તઃ

સપિચ્છિલઃ ક્ષીરપલાન્ડુરુક્તઃ ॥ ૨૪૨ ॥

૨૩૭ લીલી ડુંગળી મધુર, રસવાળી, સ્નિગ્ધ, ભારે, કંઠક ચિકાસવાળી, સ્વિ ઉપજવનારી, ધાતુઓને સ્થિર કરનારી, બળ આપનારી, શુદ્ધિને તથા કફને વધારનારી અને રક્તપિત્ત ઉપર ક્ષયદો કરનારી છે. ૨૪૯

વટાણાની ભાજના ખાસ ગુણો.

કલાયશાકં પિત્તધ્નં કફધ્નં વાતલં ગુરુ ।

કષાયાનુરસં ચૈવ વિપાકે મધુરં ચ તત્ ॥ ૨૫૦ ॥

૨૩૮ વટાણાની ભાજ કંઠક તુરી, વિપાકમાં મધુર, ભારે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. ૨૫૦

ધુંછ વગેરે ભાજ અને તેના ગુણો.

ચુઙ્ચૂયુથિકાતરુણીજીવન્તીભિસ્મ્બીતિકાનદીમ-
હ્લાતકચ્છગલાન્ત્રીવૃક્ષાદનીફઙ્ગીશાલ્મલીશેલુવન-
સ્પતિપ્રસવશણકર્ણુદારકોવિદારપ્રમૃતીનિ ॥૨૫૧॥

કષાયસ્વાદુતિક્કાનિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ।

કફધ્નાન્યનિલં કુર્યુઃ સંગ્રાહીણિ લઘૂનિ ચ ૨૫૨

૨૩૯ ધુંછ, જૂઈ, કુંવાર, ખરખોડીની ભાજ, ખી-
ખીતિકાની ભાજ (ભાષામાં નામ નથી મળતું), નદી-
બદ્ધાતક (ભાષામાં નામ નથી મળતું), બીલામાની,
વરધારાની, આંદાની, ફાંગની અથવા ભારંગીની, શેમળો,
ચુંદી, ઉંચરો વગેરે વનસ્પતિનાં કુપળીયાંની, -સણ,
ચુંદાની ભાજ ચંપાભાજ વગેરેની ભાજઓ તુરી, મધુર,
કડવી, હલકી, ગ્રાહી, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને કફને
તથા રક્તપિત્તને મટાડનારી છે. ૨૫૧-૨૫૨

ધુંછની ભાજના ખાસ ગુણો.

લઘુઃ પાકે ચ જન્તુજ્જઃ પિચ્છિલો ઘ્ર્ણિનાં હિતઃ ।

કષાયમધુરો ગ્રાહી ચુઙ્ચૂસ્તેષાં ત્રિદોષહા ૨૫૩

૨૪૦ તેઓમાં ધુંછની ભાજ તુરી, મધુર, પાકમાં
હલકી, ગ્રાહી, ચિકાસવાળી, વ્રણુવાળાને ક્ષયદો કરનારી
અને કૃમિઓને તથા સર્વ દોષોને મટાડનારી છે. ૨૫૩

ખરખોડીની ભાજના ખાસ ગુણો.

ચક્ષુગ્યા સર્વદોષઘ્ની જીવન્તી સમુદાહતા ।

૨૪૧ ખરખોડીની ભાજ આંખોને ક્ષયદો કરનારી
અને સર્વ દોષોને મટાડનારી છે.

આંદાની ભાજના ખાસ ગુણો.

વૃક્ષાદની વાતહરા ।

૨૪૨ આંદાની ભાજ આંખોને ક્ષયદો કરનારી છે

ફાંગની ભાજના ખાસ ગુણો.

ફઙ્ગી ત્વલ્પબલા મતા ॥૨૫૪॥

૨૪૩ ફાંગની ભાજ કંઠક બળ આપનારી છે. ૨૫૪

ઉંચરો વગેરે છીરવાળા વૃક્ષોના ખાસ ગુણો.

ક્ષીરવૃક્ષોત્પલાદીનાં કષાયાઃ પલ્લવાઃ સ્મૃતાઃ ।

શીતાઃ સંગ્રાહિણઃ શસ્તા રક્તપિત્તાતિસારિણામ્ ૨૫૫

૨૪૪ ઉંચરો વગેરે છીરવાળા વૃક્ષોનાં અને કમળ
વગેરેના કામળ પાંદડાંઓ તુરાં, શીતવીર્ય, ગ્રાહિ અને
રક્તપિત્ત તથા અતિસાર એ રોગો ઉપર ક્ષયદો
કરનારાં છે. ૨૫૫

ઘોળી સાટોડી વગેરે ભાજના ગુણો.

પુનર્નવાવરુણતર્કાર્યુરુવૂકવત્સાદનીબિલ્વશાક-
પ્રમૃતીનિ । ડળ્ળાનિ સ્વાદુતિક્કાનિ વાતપ્રશમ-
નાનિ ચ ॥ ૨૫૬ ॥

૨૪૫ ઘોળી સાટોડી, વરણો, અરણી, ઘોળો એરડો,
ગળો, ખીલી વગેરેની ભાજઓ મધુર, કડવી, ઉષ્ણવીર્ય
અને વાયુને મટાડનારી છે. ૨૫૬

ઘોળી સાટોડીના ખાસ ગુણો.

તેષુ પૌનર્ભવં શાકં વિશેષાચ્છોફનાશનમ્ ॥૨૫૭॥

૨૪૬ તેઓમાં ઘોળી સાટોડીનું શાક વિશેષે કરીને
સોળને મટાડનારું છે. ૨૫૭

તાંદળજો, પોથી, ગદભ, ચીલ, પાલખ, ટાંકો

વગેરેની ભાજના ખાસ ગુણો.

તણ્ડુલીયકોપોદિકાઽશ્વબલાચિહ્લીપાલકૂઘાવાસ્તુ-
કપ્રમૃતીનિ ॥૨૫૮॥

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ સક્ષારમધુરાણિ ચ ।

મન્દ્વાતકફાન્યાહ્ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥ ૨૫૯ ॥

૨૪૭ તાંદળજો, પોથી, ગદભ, ચીલ, પાલખ, ટાંકો
વગેરે ભાજઓ કંઠક ક્ષારપણુવાળી અને મધુર, ઝાડાને
તથા પેસાબને સાફ લાવનારી, કંઠક વાયુને તથા
કફને ઉત્પન્ન કરનારી અને રક્તપિત્તને મટાડનારી
છે. ૨૫૮-૨૫૯

તાંદળજની ભાજના ખાસ ગુણો.

મધુરો રસપાકાભ્યાં રક્તપિત્તમદાપહઃ ।

તેષાં શીતતમો રુક્ષસ્તણ્ડુલીયો વિષાપહઃ ॥૨૬૦॥

૨૪૮ તાંદળજની ભાજ રસમાં અને વિપાકમાં
મધુર, બહુ જ ઠંડી, રુક્ષ તથા વિષ, રક્તપિત્ત અને
મદ એઓને મટાડનારી છે. ૨૬૦

પોથીની ભાજના ખાસ ગુણો.

સ્વાદુપાકરસા વૃષ્યા વાતપિત્તમદાપહા ।

ઉપોદિકા સરા સ્નિગ્ધા બલ્યા શ્લેષ્મકરી હિમા ૨૬૧

૨૪૯ પોથીની ભાજ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર

શીતવીર્ય, વીર્યને વધારનારી, સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારી, બળ આપનારી, કફને ઉત્પન્ન કરનારી અને વાયુ, પિત્ત તથા મદ એઓને મટાડનારી છે. ૨૬૧

ટાંકાની ભાજના ખાસ ગુણો.

કટુવિંપાકે કૃમિહા મેઘાન્નિબલવર્ધનઃ ।

સક્ષારઃ સર્વદોષઘ્નો વાસ્તુકો રોચકઃ સરઃ ॥૨૬૨॥
૨૫૦ ટાંકા વિપાકમાં તીખો, કંઠક ક્ષારવાળો, શુદ્ધિને, જઠરાગ્નિને તથા બળને વધારનારો, રુચિ ઉપભવનારો, દસ્તને સાફ લાવનારો અને કૃમિઓને તથા સર્વ દોષોને મટાડનારો છે. ૨૬૨

ચીલની ભાજના તથા પાલખની ભાજના ખાસ ગુણો.

ચિલ્લી વાસ્તુકવજ્જેયા પાલકુચા તણ્ડુલીયવત્ ।

વાતકૃદ્બદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષા પિત્તકફે હિતા ૨૬૩
૨૫૧ ચીલની ભાજ ટાંકાના જેવા જ ગુણોવાળી છે. અને પાલખની ભાજ તાંદળખના જેવા ગુણોવાળી, રૂક્ષ, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી, ઝાડાને તથા પીસાખને રોકનારી અને પિત્તને તથા કફને માટે સારી છે. ૨૬૩

ગદભની ભાજના ખાસ ગુણો.

શાકમાશ્વલં રૂક્ષં બદ્ધવિષ્મૂત્રમારુતમ્

૨૫૨ ગદભની ભાજ રૂક્ષ અને ઝાડાને, પીસાખને તથા અધાવાયુને રોકનારી છે.

બ્રાહ્મી વગેરેની ભાજઓ અને તેના ગુણો.

મળ્લકપર્ણીસસલાસુનિષ્ણકસુવર્ચલામ્લસુવર્ચલાપિપ્પલીગુડ્ડુચીગોજિહ્વાકાકમાર્ચીપ્રપુત્રાઢાવમ્લુજસતીનવૃહતીકણ્ટકારિકાફલપટોલવાર્તાકુકારવેલ્લકકટુકિકાકેલુકોરુબૂકપર્પટકકિરાતતિક્તકકોટકારિષ્ઠકોશાતકીવેત્રકરીરાટરૂષકાર્કપુષ્પીપ્રમૃતીનિ ॥ ૨૬૪ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્હયાનિ સુલઘ્નિ ચ ।

કુષ્ઠમેહજ્વરશ્વાસકાસારુચિહરાણિ ચ ॥ ૨૬૫ ॥

૨૫૩ બ્રાહ્મી, હાથલા થેરની ભાજ, લાંપડીની ભાજ, સૂરજમુખીની ભાજ, બ્રહ્મસુવર્ચલાની ભાજ, (બ્રાહ્મીની એક જાત છે) લિંડી પિપરની ભાજ, ગળેની ભાજ, ભોંપાથરી, પીલુડી, કુવાડીયાની ભાજ, બાબચીની ભાજ, મટરની ભાજ, ઉભી રીંગણીના ડોડવા, ભોંપરીંગણીના ડોડવા, પરવળ, રીંગણાં, કારેલાં, જંગલી કાસુંદરાની ભાજ, કાખી, એરડાની ભાજ, ખડશલીયાની ભાજ, કરીયાતાની ભાજ, કંટોલાંની ભાજ, લીંબડાની ભાજ, તૂરીયાં, નેતરનો અગ્રભાગ, અરડુસાની ભાજ, ખરણેરની ભાજ વગેરે શાકો બહુ હલકાં, મનને પ્રિય લાગે એવાં (અથવા હૃદયને હિતકારી) તથા રક્તપિત્ત, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, જ્વર, શ્વાસ, ખાંસી અને અરુચિ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૬૪-૨૬૫

બ્રાહ્મીના તથા ભોંપાથરીના ખાસ ગુણો.

કષાયા તુ હિતા પિત્તે સ્વાદુપાકરસા હિમા ।

લઘ્વી મળ્લકપર્ણી તુ તદ્વદ્વોજિહ્વાકા મતા ॥૨૬૬॥

૨૫૪ બ્રાહ્મી રસમાં તુરી, વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, હલકી અને પિત્તને માટે ક્ષાયદો કરનારી છે. ભોંપાથરી પણ બ્રાહ્મીના જેવા જ ગુણોવાળી છે. ૨૬૬

લાંપડીની ભાજના ખાસ ગુણો.

અવિદાહી ત્રિદોષઘ્નઃ સંપ્રાહી સુનિષ્ણકઃ ।

૨૫૫ લાંપડીની ભાજ પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહી કરનારી, બ્રાહ્મી અને ત્રણે દોષોને મટાડનારી છે.

બાબચીની ભાજના ખાસ ગુણો.

અવલગુજઃ કટુઃ પાકે તિક્તઃ પિત્તકફાપહઃ ૨૬૭

૨૫૬ બાબચીની ભાજ કડવી, વિપાકમાં તીખી અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારી છે. ૨૬૭

મટરની ભાજના ખાસ ગુણો

ઈષત્તિકં ત્રિદોષઘ્નં શાકં કટુ સતીનજમ્ ।

૨૫૭ મટરની ભાજ તીખી, કંઠક કડવી અને ત્રણે દોષોને મટાડનારી છે.

પીલુડીની ભાજના ખાસ ગુણો

નાત્યુષ્ણશીતં કુષ્ઠમ્ કાકમાચ્યાસ્તુ તદ્વિઘ્નમ્ ૨૬૮

૨૫૮ પીલુડીની ભાજ તીખી, કંઠક કડવી, બહુ ટાઠી નહી તેમ બહુ ગરમ પણ નહી એવી અને કફને તથા ત્રણે દોષોને મટાડનારી છે. ૨૬૮

ભેરીંગણીના ડોડવાના ખાસ ગુણો.

કળ્લકુષ્ઠકૃમિઘ્નાનિ કફવાતહરાણિ ચ ।

ફલાનિ વૃહતીનાં તુ કટુતિક્તલઘ્નિ ચ ॥ ૨૬૯ ॥

૨૫૯ ભેરીંગણીના ડોડવા તીખા, કડવા, હલકા અને કફ, વાયુ, ખરજ, કુષ્ઠ અને કૃમી એઓને મટાડનારાં છે. ૨૬૯

પરવળના ખાસ ગુણો

કફપિત્તહરં વ્રણ્યમુષ્ણં તિક્તમવાતલમ્ ।

પટોલં કટુકં પાકે વૃષ્યં રોચનદીપનમ્ ॥ ૨૭૦ ॥

૨૬૦ પરવળ કડવાં, વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, વીર્યને વધારનારાં, રુચિ ઉપભવનારાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, વાયુને ઉત્પન્ન નહી કરનારાં અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૨૭૦

રીંગણાના ખાસ ગુણો.

કફવાતહરં તિક્તં રોચનં કટુકં લઘુ ।

વાર્તાકં લીપનં પ્રોક્તં જીર્ણં સક્ષારપિત્તલમ્ ॥૨૭૧॥

૨૬૧ રીંગણું કડવું, તીખું, હલકું રુચિ ઉપભવનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. પાકી ગયેલું રીંગણું કંઠક ક્ષારવાળું અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૨૭૧

કંટોલાં અને કારેલાના ગુણો.

તદ્ગત્કર્કોટકં પ્રોક્તં કારવેલ્લકમેવ ચ ।

૨૬૨ કંટોલાં અને કારેલાં પણ રીંગણાનાં જેવા જ ગુણોવાળાં છે.

અરડુશી, નેતરનાં કુપળાં, ગળો, લીખડો, કરીયાતું અને ખડસલીયાંના ખાસ ગુણો.

અટરૂષકવેત્રાગ્રગુઢ્ઢીનીમ્બવર્પટાઃ ॥ ૨૭૨ ॥

કિરાતતિક્કસહિતાસ્તિક્કાઃ પિત્તકફાપહાઃ ।

૨૬૩ અરડુશી, નેતરનો અગ્રભાગ, ગળો, લીખડો કરીયાતું અને ખડસલીઓ એઓનાં પાનડાંઓનું શાક કડવું અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. ૨૭૨ વરણાનાં તથા કુવાડીયાનાં પાંદડાના ખાસ ગુણો.

કફાપહં શાકમુક્તં વરુણપ્રપુનાડયોઃ ॥ ૨૭૩ ॥

રૂક્ષં લઘુ ચ શીતં ચ વાતપિત્તપ્રક્રોપણમ્ ।

૨૬૪ વરણાનાં અને કુવાડીયાનાં પાનડાંઓનું શાક શીતવીર્ય, રૂક્ષ, હલકું, કફને મટાડનારું અને વાયુને તથા પિત્તને ક્રોપાવનારું છે. ૨૭૩

કાલશાકના ખાસ ગુણો.

દીપનં કાલશાકં તુ ગરદોષહરં કટુ ॥ ૨૭૪ ॥

૨૬૫ 'કાલશાક' નામનું શાક તીખું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું અને વિપના વિકારોને મટાડનારું છે. ૨૭૪

કસુંબાની ભાજના ખાસ ગુણો.

કૌસુમ્મં મધુરં રૂક્ષમુષ્ણં શ્લેષ્મહરં લઘુ ।

૨૬૬ કસુંબાની ભાજ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, રૂક્ષ, હલકી, અને કફને મટાડનારી છે.

નાળાની ભાજના ખાસ ગુણો.

વાતલં નાલિકાશાકં પિત્તઘ્નં મધુરં ચ તત્ ॥ ૨૭૫ ॥

૨૬૭ નાળાની ભાજ મધુર, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને પિત્તને મટાડનારી છે. ૨૭૫

ચાંગેરી ભાજના ખાસ ગુણો.

ગ્રહણ્યશૌચિકારઘ્ની સામ્લા વાતકફે હિતા ।

ઉષ્ણા કષાયમધુરા ચાંગેરી ચાન્નિદીપની ॥ ૨૭૬ ॥

૨૬૮ 'ચાંગેરી' નામની ભાજ ખાટી, તુરી, મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારી, વાયુના અને કફના રોગોમાં ફાયદો કરનારી અને ગ્રહણી તથા અર્શ એ રોગોને મટાડનારી છે. ૨૭૬

ભુણી વગેરે શાક અને તેના ગુણો.

લોણિકાજાતુકત્રિપર્ણિકાપત્તરઝીવકસુવર્ચલાકુ-

રુબકકઠિઝરકુન્તલિકાકુરણિકાપ્રમૃતીની ॥ ૨૭૭ ॥

સ્વાદુપાકરસાઃ શીતાઃ કફના નાતિપિત્તલાઃ ।

લવણાનુરસા રૂક્ષાઃ સક્ષારા વાતલાઃ સરાઃ ॥ ૨૭૮ ॥

૨૬૯ ભૂણી, જાતુક, ત્રિપર્ણિકા, પત્તર, જીવક, સુવર્ચલા, કુરુબક (રાતાં ફૂલોના કાંટા અશેષીયો) કઠિજર

(તુળસીની એક જાત) પરપોટી, આગીઓ વગેરે શાકો રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર, કંધક ખારાં, શીતવીર્ય, રૂક્ષ, ક્ષારપણાવાળાં, દસ્તને સાફ લાવનારા, પિત્તને બહુ ઉત્પન્ન નહીં કરનારાં, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને કફને મટાડનારાં છે. ૨૭૭-૨૭૮

પરપોટી અને આગીયા નામની ભાજના ખાસ ગુણો.

સ્વાદુતિક્કા કુન્તલિકા સકષાયા કુરણિકા ।

૨૭૦ કુન્તલિકા (પરપોટી) નામની ભાજ મધુર અને કડવી છે તથા કુરંટિકા (આગીયા) નામની ભાજ કંધક તુરી છે.

રાજક્ષવકના અને કચોરાના ખાસ ગુણો.

સંગ્રાહિ શીતલં ચાપિ લઘુ દોષાવિરોધિ ચ ॥ ૨૭૯ ॥
રાજક્ષવકશાકં તુ સટીશાકં તુ તદ્વિધમ્ ।

૨૭૧ રાજક્ષવકનું અને કચોરાનું શાક શીતવીર્ય, હલકું, ગ્રાહી અને દોષોને ક્રોપાવે નહીં એવું છે. ૨૭૯

ચણાની ભાજ તથા વટાણાની ભાજના ખાસ ગુણો.

સ્વાદુપાકરસં શાકં ટુર્જરં હરિમન્થજમ્ ॥ ૨૮૦ ॥
ભેદનં મધુરં રૂક્ષં કલાયમતિવાતલમ્ ।

૨૭૨ ચણાની ભાજનું શાક રસમાં તથા પાકમાં મધુર અને માંડ પચે એવું છે. તથા વટાણાની ભાજનું શાક, મધુર, રૂક્ષ, દસ્તને પાતળો કરનારું અને વાયુને બહુ જ ક્રોપાવનારું છે. ૨૮૦

કાંકચીયાની ભાજના ખાસ ગુણો.

ઘ્નંસનં કટુકં પાકે લઘુ વાતકફાપહમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

શોફત્રમુષ્ણવીર્યં તુ પત્રં પૂતિકરઝજમ્ ।

૨૭૩ કાંકચીયાના પાનડાંનું શાક વિપાકમાં તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, હલકું, મળને બહાર કહાડનારું અને સોજાને, વાયુને તથા કફને મટાડનારું છે. ૨૮૧

નાગરવેલના પાનના ખાસ ગુણો.

તામ્બૂલપત્રં તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુ પિત્તપ્રક્રોપણમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

સુગન્ધિ વિશદં તિક્તં સ્વર્યં વાતકફાપહમ્ ।

ઘ્નંસનં કટુકં પાકે કષાયં વહ્નિદીપનમ્ ।

વક્ત્રકણ્ઢમલક્રેદદૌર્ગન્ધ્યાદિવિશોધનમ્ ॥ ૨૮૩ ॥

૨૭૪ નાગરવેલનું પાન તીખું, કડવું, તુરું, ઉષ્ણવીર્ય, વિપાકમાં તીખું, વિશદ (વિશેષ રજેગુણવાળું), સુગન્ધિ, સ્વરને સારો કરનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, મળને બહાર કહાડનારું, પિત્તને ક્રોપાવનારું, અને વાયુ, કફ, મ્હોડાની ખરજ, મ્હોડાનો મેલ, મ્હોડાની ચીકાસ અને મ્હોડાની દુર્ગન્ધ-અદ્યો એઓને મટાડનારું છે. ૨૮૨-૨૮૩

ઘતિ પત્રશાક.

અથ પુષ્પવર્ગ-ચંપાકાઠી, શણ, અને શેમળાના પુષ્પોના ખાસ ગુણો.

કોવિદારશણશાલમર્લાપુષ્પાણિ મધુરાણિ મધુ-
રવિપાકાણિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥ ૨૮૪ ॥

૨૭૫ ચંપાકાઠી, શણ અને શેમળો એએનાં પુલો રસમાં અને વિપાકમાં મધુર તથા રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૨૮૪

અરડૂસીનાં અને અગથીયાનાં ફુલોના ગુણો.

વૃષાગસ્ત્યયોઃ પુષ્પાણિ તિક્તાણિ કટુવિપાકાણિ
ક્ષયકાસાપહાણિ ચ ॥ ૨૮૫ ॥

૨૭૬ અરડૂસીનાં તથા અગથીયાનાં પુલો કડવાં, વિપાકમાં તીખાં અને ક્ષયને તથા ખાંસીને મટાડનારાં છે. ૨૮૫

મીઠા સરગવાનાં તથા કેરડાનાં ફુલના ગુણો.

મધુશિશુકરીરકુલુમાણિ કટુવિપાકાણિ વાતહ-
રાણિ સ્વૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ ચ ॥ ૨૮૬ ॥

૨૭૭ મીઠા સરગવાનાં અને કેરડાનાં પુલ વિપાકમાં તીખાં, વાયુને મટાડનારાં તથા મળમૂત્રને સાફ લાવનારાં છે. ૨૮૬

અગથીઆનાં ફુલના ખાસ ગુણો.

આગસ્ત્યં નાતિશીતોષ્ણં નક્તાન્ધાનાં પ્રશસ્યતે ।

૨૭૮ અગથીઆનાં પુલ બહુ ઠંડાં પણ નહીં તેમ બહુ ગરમ પણ નહીં એવાં અને રાતઆંધળાએને ક્ષયદો કરનારાં છે.

રક્તવૃક્ષ, લીંબડો, મરખો, આકડો, ખીઓ અને કડાયાના પુષ્પના ખાસ ગુણો.

રક્તવૃક્ષસ્ય નિમ્બસ્ય મુષ્કકાર્કાસનસ્ય ચ ॥૨૮૭॥

કફપિત્તહરં પુષ્પં કુષ્ઠમ્ કુટજસ્ય ચ ।

૨૭૯ રક્તવૃક્ષ, લિંબડો, મરખો, આકડો, ખીઓ અને કડાયા એએનાં પુલોનું શાક કફ, પિત્ત અને કુષ્ઠ એએને મટાડનારું છે. ૨૮૭

કમળા, કુમુદ, કુવલય અને ઉત્પલના ખાસ ગુણો.

સતિકં મધુરં શીતં પદ્મં પિત્તકફાપહમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

મધુરં પિચ્છિલં સ્નિગ્ધં કુમુદં હ્રાદિ શીતલમ્ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણે વિદ્યાત્કુવલયોત્પલે ॥ ૨૮૯ ॥

૨૮૦ કમળના પુલનું શાક કંઈક કડવું, મધુર, શીત-વીર્ય અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. કુમુદનું, (પોયણાનું) શાક મધુર, ચિકણું, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ અને મનને પ્રસન્ન કરનારું છે. અને કુવલયનું તથા ઉત્પલનું શાક તેના કરતાં કંઈક ઓછા ગુણોવાળું છે. ૨૮૮-૨૮૯

નગોડનાં ફુલના ગુણો.

સિન્દુવારં વિજાનીયાદ્ધિતં પિત્તવિનાશનમ્ ।

૨૮૧ નગોડનાં પુલનું શાક પિત્તને મટાડનારું અને હિતકારક બાણું.

બઈના અને મોગરાના ખાસ ગુણો.

માલતીમલ્લિકે તિક્કે સૌરભ્યાત્પિત્તનાશને ॥૨૯૦॥

૨૮૨ બઈ અને મોગરા એએનાં પુલનું શાક કડવું અને સુગંધિ હોવાને લીધે પિત્તને મટાડનારું છે. ૨૯૦

બોલસરી અને પાડળનાં ફુલના ખાસ ગુણો.

સુગન્ધિ વિશદં હૃદયં વાકુલં પાટલાણિ ચ ।

૨૮૩ બોલસરીનાં અને પાડળનાં પુલનું શાક સુગંધિ, વિશદ (વિશેષ રબ્દગુણી) અને મનને પ્રિય લાગે એવું છે.

નાગકેસરના તથા કેસરના ખાસ ગુણો.

શ્લેષ્મપિત્તવિષ્ણં તુ નાગં તદ્વચ્ચ કુઙ્કમમ્ ॥૨૯૧॥

૨૮૪ નાગકેસર અને કેસર કફને, પિત્તને અને કેરના વિકારને હણનારાં છે. ૨૯૧

ચંપાનાં પુષ્પના ગુણો.

ચમ્પકં રક્તપિત્તઘ્નં શીતોષ્ણં કફનાશનમ્ ।

૨૮૫ ચંપાનાં પુષ્પ રક્તપિત્તને હરનારાં, શીતળ, ઉષ્ણવીર્ય અને કફને નાશ કરનારાં છે.

કેસુડાના તથા કાંટા અશેળીયાના ખાસ ગુણો.

કિશુકં કફપિત્તઘ્નં તદ્વદેવ કુરુણકમ્ ॥ ૨૯૨ ॥

૨૮૬ ખાખરાનાં પુલનું-કેસુડાનું અને કાંટા અશેળીયાનાં પુલનું શાક કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૨૯૨

પુષ્પશાક વર્ગનો ઉપસંહાર.

યથાવૃક્ષં વિજાનીયાત્પુષ્પં વૃક્ષોચિતં તથા ।

૨૮૭ આ પુષ્પશાક વર્ગમાં જે પુષ્પશાકોના ગુણો કલા નથી તેએના ગુણો તે પુષ્પો જે વૃક્ષનાં હોય તે વૃક્ષના ગુણો પ્રમાણે તેના ગુણોને બણી લેવા.

મીઠા સરગવાની ડાંડલીના ખાસ ગુણો.

મધુશિશુકરીરાણિ કટુશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥ ૨૯૩ ॥

૨૮૮ મીઠા સરગવાની ડાંડલીએનું શાક તીખું અને કફને મટાડનારું છે. ૨૯૩

ઘતિ પુષ્પવર્ગ.

અથ ઉદ્દલિન્ન વર્ગ-ઉદ્દલિન્ન (ધરતી ફેડીને નિકળનારાં) શાકના ગુણો.

ક્ષવકકુલેચરવંશકરીરપ્રમૃતીણિ કફહરાણિ સ્વ-
ષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ ॥ ૨૯૪ ॥

ક્ષવકં કુમિલં તેષુ સ્વાદુપાકં સપિચ્છિલમ્ ।

વિષ્યન્દિ વાતલં નાતિપિત્તશ્લેષ્મકરં ચ તત્ ૨૯૫

વેળોઃ કરીરાઃ કફલા મધુરા રસપાકતઃ ।

વિદાહિનો વાતકરાઃ સકષાયા વિરુક્ષણાઃ ॥૨૯૬॥

ઝદ્ધિદાનિ પલાલેક્ષુકરીષવેણુક્ષિતિજાનિ ॥ તત્ર
પલાલજાતં મધુરં મધુરવિપાકં રૂક્ષં દોષપ્રશમનં
ચ । શ્ધુજં મધુરં કષાયાનુરસં કટુકં શીતલં ચ ॥
ઉષ્ણં કારીષં કષાયં વાતકોપનં ચ ॥ વેણુજાતં
કષાયં વાતકોપનં ચ ॥ ભૂમિજં ગુરુ નાતિવાતલં
ભૂમિતશ્ચાસ્યાનુરસઃ ॥ ૨૧૭ ॥

૨૮૯ મીંદડાના ટોપ, કુલેચર અને વાંસના અંકુર
ધ્યાદિ શાક કફને હરનારાં અને વિદ્યાની તથા મૂત્રની
વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરનારાં, છે. એમાં મીંદડાનો ટોપ કૃમિ-
ઓને ઉત્પન્ન કરનારો, મધુર વિપાકવાળો, ચિકણો, કફનો
સ્નાવ કરનારો, વાયુને વધારનારો, અને કફને તથા પિત્તને
કંધક ઉત્પન્ન કરનારો છે. વાસના અંકુરો કફ કરનારા,
મધુર રસવાળા, મધુર વિપાકવાળા, પાકમાં પહેલાં
બળતરા કરનારા, વાયુને કરનારા, તુરાશવાળા, અને
રૂક્ષતા કરનારા છે. મીંદડાના ટોપો ધાન્યનાં
ફેતરા વગેરેમાં, શેલડીઓમાં, જાણુમાં, વાંસમાં તથા
પૃથ્વી ઉપર થાય છે. તેમાં ધાન્યનાં ફેતરામાંથી
ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર રસવાળા, વિપાકમાં પણુ
મધુર, રૂક્ષ અને દોષોને શાંત કરનારા છે. શેલડીમાં
ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર, થોડા તુરાશવાળા, તીખા
અને શીતળ છે. જાણુમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ઉષ્ણ-
વીર્યવાળા, તુરા અને વાયુને ક્રોધાવનારા છે. વાંસમાં
ઉત્પન્ન થનારા ટોપો તુરા અને વાયુને ક્રોધાવનારા છે
અને પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ભારે અને વાયુને
અતિ ક્રોધાવનારા નથી. તે પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે
માટે તેમાં પૃથ્વીના જેવા ગુણો છે. ૨૮૪-૨૮૭

ખોળના, તલની વડીના, તથા કાચરીના ગુણો.

પિણ્યાકતિલકલ્કસ્થૂણિકાશુષ્કશાકાનિ સર્વ-
દોષપ્રકોપનાનિ ॥ ૨૧૮ ॥

૨૯૦ ખોળ, તલનો કલ્ક (વડી) અને સુકાં શાક-
કાચરીઓ આ સર્વ દોષોને ક્રોધાવનારાં છે. ૨૯૮

વડાના તથા સિંડાકી*ના ગુણો.

વિષ્ટમ્બિનઃ સ્મૃતાઃ સર્વે વટકા વાતકોપનાઃ ।

સિણ્ડાકી વાતલા સાન્દ્રા રુચિણ્યાનલદીપની ૨૧૯

૨૯૧ વડાં ઝાડાની કબજાયાત કરનારાં છે, અને
વાયુને ક્રોધાવનારાં છે તથા ઘાટી એવી સિંડાકી વાયુને
કરનારી, રચિ ઉત્પન્ન કરનારી અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનારી છે. ૨૯૯

મધુર શાકના સામાન્ય ગુણો.

વિઙ્મેદ્ધિ ગુરુ રૂક્ષં ચ પ્રાયો વિષ્ટમ્બિ દુર્જરમ્ ।

સકષાયં ચ સર્વં હિ સ્વાદુ શાકમુદાહૃતમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

* તેલનો વધાર મૂકી હીંગ, રાઈ વગેરે નાખીને કરેલા
મૂળાનાં શાકને સિંડાકી કહેવામાં આવે છે.

૨૯૨ સર્વ જાતનાં શાક મધુર છે દસ્ત લાવનારાં
છે, ભારે છે, રૂક્ષ છે, દસ્તને અટકાવીને પેટમાં પીડા
તથા શૂળ સાથે દસ્ત લાવનારાં છે, માંડમાંડ પચે તેવાં
છે, અને તુરાશવાળાં છે. ૩૦૦

પુષ્પપત્રાદિક શાકના ભારેપણાવિશે.

પુષ્પં પત્રં ફલં નાલં કન્દાશ્ચ ગુરવઃ ક્રમાત્ ।

૨૯૩ પુષ્પશાક કરતાં પત્રશાક ભારે છે, પત્રશાક
કરતાં ફળશાક ભારે છે, ફળ શાક કરતાં નાળ શાક
(ડાંડલીયેના આકારનું શાક) ભારે છે અને નાળ
શાકના કરતા કંદશાક ભારે છે.

કેવી ભાજનો ત્યાગ કરવો ?

કર્કશં પરિજીર્ણં ચ કૃમિજુષ્ટમદેશજમ્ ॥ ૩૦૧ ॥

વર્જયેત્પત્રશાકં તદ્દકાલવિરોહિ ચ ।

૨૯૪ જે પત્રશાક (ભાજ) કઠોર સ્પર્શવાળું હોય,
અત્યંત જુનું હોય અર્થાત્ વાસી હોય, કીડાએથી
ખાધેલું હોય, અયોગ્ય સ્થાનમાં ઉગેલું હોય, અને ઋતુ
વગર ઉત્પન્ન થયેલું હોય તેવાં પત્રશાકનો (ભાજનો)
ત્યાગ કરવો. ૩૦૧

અથ કંદવર્ગ.

કંદો અને તેના સામાન્ય ગુણો.

કન્દાનત ઝદ્ધે વશ્યામઃ । વિદારીકન્દશતાવરી-
વિસમૃણાલશ્ટઙ્ગાટકકશેરુકપિણ્ડાલુકમધ્વાલુક-
હસ્ત્યાલુકકાષ્ઠાલુકશક્ષાલુકરક્તાલુકેન્દીવરોત્પલ-
કન્દપ્રભૃતીનિ ॥ ૩૦૨ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુઃ શીતાનિ મધુગણિ ચ ।

ગુરુણિ બહુશુક્રાણિ સ્તન્યવૃદ્ધિકરાણિ ચ ॥ ૩૦૩ ॥

૨૯૫ હવે પછી કંદો કહીએ છીએ. વિદારીકંદ,
શતાવરી, કમળના મૂળમાં થનારા જાડા અંકુરો, કમ-
ળનાં નાળ, શીંગોડાં, કસેલાં, પિંડાલુક, મધ્વાલુક,
હસ્ત્યાલુક, કાષ્ઠાલુક, શંખાલુક, રતાળુ-શકરીયાં, કમ-
ળના કંદ વગેરે કંદો મીઠા, શીતવીર્ય, ભારે, વીર્યને
તથા ધાવણુને વધારનારા અને રક્તપિત્તને મટાડ-
નારા છે. ૩૦૨-૩૦૩

વિદારીના ખાસ ગુણો.

મધુરો બુંદળો વૃષ્યઃ શીતઃ સ્વર્યોડતિમૂત્રલઃ ।

વિદારીકન્દો બલ્યસ્તુ પિત્તવાતહરસ્તુ સઃ ॥ ૩૦૪ ॥

૨૯૬ વિદારીકંદ મધુર, શીતવીર્ય, શરીરને પુષ્ટ કર-
નાર, વીર્યને વધારનાર, સ્વરને સારો કરનાર, મૂત્રને
ખૂબ સાફ લાવનારો અને પિત્તને તથા વાયુને મટા-
ડનારો છે. ૩૦૪

નાની મોટી શતાવરીના ખાસ ગુણો.

વાતપિત્તહરી વૃષ્યા સ્વાદુતિક્તા શતાવરી ।

મહતી ચૈવ હૃદ્યા ચ મેધાગ્નિબલવર્ધિની ॥ ૩૦૫ ॥

પ્રહણ્યશોધિકારણી વૃષ્યા શીતા રસાયની ।

કફપિત્તહરાસ્તિકાસ્તસ્યા ઘવાહુરાઃ સ્મૃતાઃ ૩૦૬

૨૯૭ નાની શતાવરી મધુર, કડવી, વીર્યને વધારનારી અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. મોટી શતાવરી શીતવીર્ય, રસાયન, વીર્યને વધારનારી, હૃદયને દિતકારી, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિ અને બળ એઓને વધારનારી તથા ગ્રહણીને અને અર્શને મટાડનારી છે. શતાવરીના અંકુરે કડવા અને કઠને તથા પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૦૫-૩૦૬

કમળના મૂળમાં થનારા અંકુરોના ગુણો.

અવિદાહિ બિસં પ્રોક્તં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

વિષ્ટમ્બિ દુર્જરં રુક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ॥ ૩૦૭ ॥

૨૯૮ કમળનાં મૂળમાં થનારા અંકુરો સ્વાદ વગરના, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહી કરનારા, પેટમાં ગડગડાટ કરનારા, માંડ પચે એવાં, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને રક્તપિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૩૦૭

શીંગોડાના તથા કસેલાંના ખાસ ગુણો.

ગુરુ વિષ્ટમ્બિશીતૌ ચ શૃઙ્ગાટકકશેરુકૌ ।

૨૯૯ શીંગોડાં અને કસેલાં શીતવીર્ય, ભારે અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણીવારે પચે એવાં છે.

પિંડાલુના ખાસ ગુણો.

પિન્ડાલુકં કફકરં ગુરુ વાતપ્રકોપણમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

૩૦૦ પિંડાલુ ભારે, કઠને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને ક્રોધાવનાર છે. ૩૦૮

સુરેંદ્રકંદના ખાસ ગુણો.

સુરેન્દ્રકન્દઃ શ્લેષ્મણો વિપાકે કટુપિત્તકૃત્ ॥

૩૦૧ સુરેંદ્રકંદ વિપાકમાં તીખો, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારો અને કઠને મટાડનારો છે.

વાંસના અંકુરોના ખાસ ગુણો.

વેળોઃ કરીરા ગુરવઃ કફમારુતકોપનાઃ ॥ ૩૦૯ ॥

૩૦૨ વાંસના અંકુરો (કુમળા વાંસ) ભારે અને કઠને તથા વાયુને ક્રોધાવનારા છે. ૩૦૯

સ્થૂલ કંદાદિકના ખાસ ગુણો.

સ્થૂલસૂરણમાણકપ્રમૃતયઃ કન્દા ઈષત્કવાયાઃ

કટુકા રુક્ષા વિષ્ટમ્બિનો ગુરવઃ કફવાતલાઃ પિત્તહરાશ્ચ ॥ ૩૧૦ ॥

૩૦૩ સ્થૂલકંદ, સૂરણ, માણકકંદ વગેરે કંદો કંધક તુરા, તીખા, રુક્ષ, પેટમાં ગડગડાટ કરનારા, ભારે, કઠ, તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૧૦

માણક કંદના ખાસ ગુણો.

માણકં સ્વાદુ શીતં ચ ગુરુ ચાપિ પ્રકીર્તિતમ્ ।

૩૦૪ માણક કંદને મધુર, શીતવીર્ય અને ભારે કઠો છે.

સ્થૂલકંદના ખાસ ગુણો.

સ્થૂલકન્દસ્તુ નાત્યુષ્ણઃ ।

૩૦૫ સ્થૂલકંદ કંધક ઉષ્ણવીર્ય છે.

સૂરણના ખાસ ગુણો.

સૂરણો ગુદકીલહા ॥ ૩૧૧ ॥

૩૦૬ સૂરણ અરશને મટાડનારું છે. ૩૧૧

પૌષણ અને કમળના કંદોના ખાસ ગુણો.

કુમદોત્પલપદ્માનાં કન્દા મારુતકોપનાઃ ।

કવાયાઃ પિત્તશમના વિપાકે મધુરા હિમાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

૩૦૭ પૌષણના ઉત્પલના, અને કમળના કંદો તુરા, વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, વાયુને ક્રોધાવનારા અને પિત્તને શમાવનારા છે. ૩૧૨

કુક્કરકંદના ખાસ ગુણો.

વારાહકન્દઃ શ્લેષ્મણઃ કટુકો રસપાકતઃ ।

મેહકુણ્ઠકિમિહરો બલ્યો વૃષ્યો રસાયનઃ ॥ ૩૧૩ ॥

૩૦૮ કુક્કરકંદ રસમાં અને વિપાકમાં તીખો, બળ આપનારો, વીર્યને વધારનારો, રસાયન અને કફ, પ્રમેહ, કૃષ્ણ અને કૃમિ એઓને મટાડનારો છે. ૩૧૩

તાડી, નાળીયેરી અને ખજૂરી વગેરેનાં માથાની

મળ્મળના ગુણો.

તાલનાલિકેરસ્વર્જૂરપ્રમૃતીનાં મસ્તકમજ્જાનઃ ॥ ૩૧૪ ॥

સ્વાદુપાકરસાનાહ્ રક્તપિત્તહરાંસ્તથા ॥

શુક્લનાનિલમ્બાંશ્ચ કફવૃદ્ધિકરાનપિ ॥ ૩૧૫ ॥

૩૦૯ તાડી, નાળીયેરી, ખજૂરી વગેરેની ટોચની મળ્મળઓ મધુર રસવાળી, મધુર પાકવાળી, રક્તપિત્તને તથા વાયુને હરનારી, અને કઠને તથા વીર્યને વધારનારી છે. ૩૧૪-૩૧૫

કયો કંદ ઉપયોગમાં લેવો નહિ ?

બાલં હ્યનાર્તવં જીર્ણં વ્યાધિતં ક્ષિમિમક્ષિતમ્ ।

કન્દં વિવર્જયેત્સર્વં યો વા સમ્યક્કુ રોહતિ ॥ ૩૧૬ ॥

૩૧૦ જે કંદ કાયો, ઋતુ વગર ઉત્પન્ન થયેલ, જૂનો, રોગવાળો, કીડાઓએ આધેલો કે વાવતાં બરાબર ન ઉગે એવો હોય તેવા સર્વ કંદોનો ઉપયોગ કરવો નહી. ૩૧૬

ઘટિ કંદવર્ગ-અથ લવણવર્ગ.

લવણવર્ગ અને તેના સામાન્ય ગુણો.

સૈન્ધવસામુદ્રવિહસૌવર્ચલરોમકૌન્દિદ્રપ્રમૃતી-
નિ લવણાનિ યથોત્તરમુષ્ણાનિ વાતહરાણિ કફ-
પિત્તકરાણિ યથાપૂર્વે ક્ષિન્ધાનિ સ્વાદૂનિ સૃષ્ટમૂ-
ત્રપુરીષાણિ ચેતિ ॥ ૩૧૭ ॥

૩૧૧ સિંધાલૂણુ, દરીયાનું મીઠું, બિડલૂણુ, સંચલ, વડાગરુ, ઔષ્ણિક વગેરે લવણો-મીઠાંઓ ઉત્તરોત્તર ઉષ્ણ-ગરમ, વાયુને મટાડનારાં, કઠને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં, સ્વાદિષ્ટ અને ઝાડાને તથા પેસાબને સાફ

લાવનારાં છે. આ લવણોમાં પૂર્વ પૂર્વ લવણ ઉત્તરોત્તર લવણ કરતાં વધારે સ્નિગ્ધ છે. ૩૧૭

સિંધાલુણના ખાસ ગુણો.

ચક્ષુષ્યં સૈન્ધવં હૃદયં હૃદયં લઘ્વન્નિદીપનમ્ ।

ક્ષિગ્ધં સમધુરં વૃષ્યં શીતં દોષમ્નુત્તમમ્ ॥ ૩૧૮ ॥

૩૧૨ સિંધાલુણુ કંઠક મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, હલકું, મનને પ્રિય લાગે એવું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, વીર્યને વધારનારું, દોષોને મટાડનારું અને સર્વ લવણોમાં ઉત્તમ છે. ૩૧૮

દરીયાઈ મીઠાના ખાસ ગુણો.

સામુદ્રં મધુરં પાકે નાત્યુષ્ણમવિદાહિ ચ ।

મેદનં ક્ષિગ્ધમીષઞ્ચ શૂલમ્નં નાતિપિત્તલમ્ ॥ ૩૧૯ ॥

૩૧૩ દરીયાનું મીઠું વિપાકમાં મધુર, કંઠક ગરમ, સ્નિગ્ધ, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહી કરનારું, દસ્તને સાફ લાવનારું, પિત્તને બહુ ઉત્પન્ન નહી કરનારું અને શૂળને મટાડનારું છે. ૩૧૯

ખિડલુણના ખાસ ગુણો.

સક્ષારં દીપનં સૂક્ષ્મં શૂલહૃદ્રોગનાશનમ્ ।

રોચનં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ વિઙ્ઠં વાતાનુલોમનમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

૩૧૪ ખિડલુણુ કંઠક ક્ષારવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, સૂક્ષ્મસ્રોતોમાં પણ પેસી નય એવું, રુચિ ઉપભવનારું, વાયુનું અનુલોમન કરનારું અને શૂળને તથા હૃદયના રોગોને મટાડનારું છે. ૩૨૦

સંચળના ખાસ ગુણો.

લઘુ સૌવર્ચલં પાકે વીર્યોષ્ણં વિશદં કટુ ।

ગુલ્મશૂલવિબન્ધમ્નં હૃદયં સુરભિ રોચનમ્ ॥ ૩૨૧ ॥

૩૧૫ સંચળ તીખું, પાકમાં હલકું, ઉષ્ણવીર્ય, વિશદ, મનને પ્રિય લાગે એવું, સુગંધિ, રુચિ ઉપભવનારું અને ગુલ્મ, શૂળ તથા ઝાડાની કમજબત એઓને મટાડનારું છે. ૩૨૧

વડાગરાના ખાસ ગુણો.

રોમકં તીક્ષ્ણમત્યુષ્ણં વ્યવાયિ કટુપાકિ ચ ।

વાતમ્નં લઘુ વિષ્યન્દિ સૂક્ષ્મં વિઙ્ઠમેદિ મૂત્રલમ્ ૩૨૨

૩૧૬ વડાગરુ બહુ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, વિપાકમાં તીખું, વ્યવાયી, હલકું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં-માર્ગોમાં પેસી શકે એવું, દસ્તને પાતળો કરનારું, મૂત્રને સાફ લાવનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૩૨૨

ઔલ્હિદ લવણના ખાસ ગુણો.

લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણમુત્કેદિ સૂક્ષ્મં વાતાનુલોમનમ્ ।

સતિકં કટુ સક્ષારં વિદ્યાલ્લવણમૌઙ્ગિદમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

૩૧૭ ઔલ્હિદ (જમીનમાંથી નિકળનારું) લવણ કડવું, તીખું, ક્ષારપણાવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, હલકું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં-માર્ગોમાં પેસી શકે એવું અને વાયુને અનુલોમ કરનારું છે. ૩૨૩

ગડ લવણના ખાસ ગુણો.

કફવાતક્રિમિહરં લેહનં પિત્તકોપનમ્ ।

દીપનં પાચનં મેદિ લવણં ગુટિકાહ્યમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

૩૧૮ ગડ* લવણ પાચન કરનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, કફને ઉખેડનારું, દસ્તને પાતળો કરનારું, પિત્તને ક્રાપાવનારું અને કફ, વાયુ તથા કૃમિ એઓને મટાડનારું છે. ૩૨૪

તીખા લવણના ખાસ ગુણો.

ઝવસૂતં વાલુકૈલં શૈલમૂલાકરોઙ્ગવમ્ ।

લવણં કટુકં હેદિ વિહિતં કટુ ચોચ્યતે ॥ ૩૨૫ ॥

૩૧૯ ક્ષારવાળી જમીનમાં થયેલું લવણ, રેતાળ જમીનમાં થયેલું લવણ, પહાડની તલાટીની ખાણોમાંથી નીકળેલું લવણ તીખું અને કફને તોડનારું છે તથા બનાવટથી કરવામાં આવેલાં લવણને પણ તીખું જ કહેવામાં આવે છે. ૩૨૫

જવખાર, સાજખાર, પાકીમ અને

ટંકણુક્ષારના ગુણો.

યવક્ષારસ્વર્જિકાક્ષારપાકિમટ્કુણક્ષારાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

ગુલ્માશોઘ્રહણીદોષશર્કરાશ્મરિનાશનાઃ ॥

ક્ષારાસ્તુ પાચનાઃ સર્વે રક્તપિત્તકરાઃ સ્મૃતાઃ ૩૨૭

૩૨૦ જવખાર, સાજખાર, પાકીમ અને ટંકણુખાર એ સર્વ ક્ષારો પાચન કરનારા, રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા અને ગુલ્મ, અર્શ, ગ્રહણી, શર્કરા-રેતી અને પથરી એ રોગોને મટાડનારા છે. ૩૨૬-૩૨૭

સાજખાર અને જવખારના ખાસ ગુણો.

જ્વૈયૌ વહ્નિસમૌ ક્ષારૌ સ્વર્જિકાયાવશૂકજૌ ।

શુક્રશ્લેષ્મવિબન્ધાશોઘુલ્મખ્લીહવિનાશનો ॥ ૩૨૮ ॥

૩૨૧ સાજખાર અને જવખાર એઓ અગ્નિ જેવા ગુણોવાળા અને વીર્ય, કફ, ઝાડાની કમજબત, અર્શ, ગુલ્મ અને પ્લીહા એઓનો નાશ કરનારા છે. ૩૨૮

પાપડીયા ખારના ગુણો.

ઉષ્ણોઽનિલઘ્નઃ પ્રક્લેદી ઝવક્ષારો બલાપહઃ ।

૩૨૨ પાપડીયા ખારો ઉષ્ણવીર્ય, બળનો અને વાયુનો નાશ કરનારો અને શરીરમાં આદ્રતા કરનારો છે.

પાકીમ ખારના ખાસ ગુણો.

મેદોઘ્નઃ પાકિમઃ ક્ષારો મૂત્રબસ્તિવિશોઘનઃ ૩૨૯

૩૨૩ પાકીમક્ષાર મૂત્રને તથા મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારો અને મેદવૃદ્ધિને મટાડનારો છે. ૩૨૯

ટંકણુખારના ખાસ ગુણો.

વિરુક્ષ્ણોઽનિલકરઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ પિત્તદૂષણઃ ।

અગ્નિદીપ્તિકરસ્તીક્ષ્ણષ્ટકુણઃ ક્ષાર ઉચ્યતે ॥ ૩૩૦ ॥

* ગડલવણુ ગોળીયાના આકારનું થાય છે.

૩૨૪ ટંકણુખાર શરીરને રુક્ષ કરનારો, તીક્ષ્ણ, જઠ-
રાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારો, પિત્તને
અગાડનારો અને કફને મટાડનારો છે. ૩૨૦

ધતિ લવણુવર્ગ.

અથ ધાતુવર્ગ-સુવર્ણના ગુણો.

સુવર્ણ સ્વાદુ હૃદ્યં ચ બુંહણીયં રસાયનમ્ ।

દોષત્રયજ્ઞં શીતં ચ ચક્ષુષ્યં વિષસૂદનમ્ ॥૩૨૧॥

૩૨૫ સોનું મધુર, શીતવીર્ય, મનને પ્રિય લાગે એવું,
હૃદયને હિતકારી, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, રસાયન,
આંખોને ક્ષાયદો કરનારું અને ઝેરના વિકારને તથા
દોષોને મટાડનારું છે. ૩૨૧

રૂપાના ગુણો.

રૂપ્યમમ્લં સરં શીતં સન્નેહં પિત્તવાતનુત્ ।

૩૨૬ રૂપું ખાટું, શીતવીર્ય, કંઠક સિન્ગધ, દસ્તને
સાફ લાવનારું અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનારું છે.

ત્રાંખાના ગુણો.

તામ્રં કષાયં મધુરં લેખનં શીતલં સરમ્ ॥ ૩૨૨ ॥

૩૨૭ ત્રાંખું તુરું, મધુર, શીતવીર્ય, કફને ઉખેડનારું
(અથવા ઉલટી લાવનારું) અને દસ્તને સાફ લાવ-
નારું છે, ૩૨૨

કાંસાના ગુણો.

તિર્કં કાંસ્યં લેખનં ચ ચક્ષુષ્યં કફવાતજિત્ ।

૩૨૮ કાંસું કડવું, કફને ઉખેડનારું, આંખોને ક્ષાયદો
કરનારું અને વાયુને તથા કફને મટાડનારું છે.

લોહાના ગુણો.

વાતકુચ્છીતલં લોહં તૃષ્ણાપિત્તકફપ્રણુત્ ॥૩૨૩॥

૩૨૯ લોહું શીતવીર્ય, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું અને
તરશ, પિત્ત તથા કફ એઓને મટાડનારું છે. ૩૨૩

કલર્થ અને સીસાના ગુણો.

કટુક્રિમિષ્ણે લવણે ત્રપુસીસે વિલેખને ।

૩૩૦ કલર્થ અને સીસું કડવાં, ખારાં, કફને ઉખે-
ડનારાં અને કૃમિઓનો નાશ કરનારાં છે.

મેાતી, પરવાળાં, હીરા, માણેક, લસણીયો,
સ્ફાટિક વગેરેના ગુણો.

મુક્તાવિદુમ્બવજ્રેન્દ્રવૈદુર્યસ્ફટિકાદયઃ ॥ ૩૨૪ ॥

ચક્ષુષ્યા મળયઃ શીતા લેખના વિષસૂદનાઃ ।

પવિત્રા ધારણીયાશ્ચ પાપ્માલક્ષ્મીમલાપહાઃ ॥૩૨૫॥

૩૩૧ મેાતી, પરવાળાં, હીરા, માણેક, લસણીયો,
સ્ફાટિક વગેરે મણિઓ શીતવીર્ય, લેખન કરનારાં, આંખોને
ક્ષાયદો કરનારાં, પવિત્ર, ધારણુ કરવા યોગ્ય, અને પાપ,
અલક્ષ્મી, મળ અને વિષનો વિકાર એઓને દાળનારાં
છે. ૩૨૪-૩૨૫

જે જે ધાન્ય તથા માંસાદિકના ગુણુ કહ્યા ન
હોય તેના ગુણુ જાણવાની રીત.

ધાન્યેષુ માંસેષુ ફલેષુ ચૈવ
શાકેષુ ચાનુક્તમિહાપ્રમેયાત્ ।

આસ્વાદતો ભૂતગુણૈશ્ચ મત્વા

તદાદિશેદ્રવ્યમનલ્પબુદ્ધિઃ ॥ ૩૨૬ ॥

૩૩૨ ધાન્યો, માંસો, ફળો, શાકો વગેરે પદાર્થો
અસંખ્યેય હોવાને કીધે સર્વ ગુણો અહીં કહેવાનું બની
શકે એમ નથી. એટલા માટે ધાન્યવર્ગ, માંસવર્ગ
વગેરે વર્ગોમાં જે જે ધાન્યો, માંસો વગેરેનાં ગુણો કહે-
વામાં આવ્યા નથી તેઓના ગુણો વિશાળ બુદ્ધિવાળા
વૈદ્યે તે તે પદાર્થોના રસો વગેરેના સ્વાદ ઉપરથી તથા
તેઓને ઉત્પન્ન કરનારાં પૃથ્વી વગેરે મહાભૂતોના ગુણો
ઉપરથી જાણી લેવા. ૩૨૬

ધાન્યવર્ગમાં કયાં ધાન્ય ઉત્તમ ?

ષષ્ટિકા યવગોધૂમા લોહિતા યે ચ શાલયઃ ।

મુદ્રાદકીમસૂરાશ્ચ ધાન્યેષુ પ્રવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૨૭॥

૩૩૩ ધાન્યવર્ગમાં સાડી ચોખા, જવ, ઘઉં, રાતા
ચોખા, મગ, તૂર અને મસૂર એઓ ઉત્તમ છે. (એટલે
ચોખાની સઘળી જાતોમાં સાડી ચોખા અને લાલ
ચોખા, શુક્ર ધાન્યોમાં જવ અને ઘઉં તથા શીખી-
ધાન્યોમાં મગ, તૂર અને મસૂર ઉત્તમ છે). ૩૨૭

માંસવર્ગમાં કયાં પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે ?

લાવતિત્તિરિસારઙ્ગકુરઙ્ગૈનકપિઙ્ગલાઃ ।

મયૂરવર્મિકૂર્માશ્ચ શ્રેષ્ઠા માંસગણેષ્વિહ ॥ ૩૨૮ ॥

૩૩૪ લાવ, તેતર, ગૌર હરિણુ, કુરંગ, કૃષ્ણ મૃગ,
કપિજલ (ગૌર તેતર), મેર, રોહિતમત્સ્ય અને કાચ્યો
એઓ માંસ વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ છે. (એટલે વિષ્કિર પક્ષી-
ઓમાં લાવ, તેતર, ઘોળો તેતર અને મેર; જંગલ
પશુઓમાં ગૌર હરિણુ અને કાળો હરણુ; મત્સ્યવર્ગમાં
રોહિતમત્સ્ય; તથા પાદીવર્ગમાં કાચ્યો ઉત્તમ છે). ૩૨૮

ફળ વર્ગમાં કયાં ફળ શ્રેષ્ઠ છે ?

દાહિમામલકં દ્રાક્ષા સર્જૂરં સપરૂષકમ્ ।

રાજાદનં માતુલુકં ફલવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥ ૩૨૯ ॥

૩૩૫ ફળવર્ગમાં દાડમ, આંબળાં, દરાખ, ખજૂર,
ફાલસા, રાયણુ અને ખીજેરુ એઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૨૯

શાકવર્ગમાં કઈ ભાજુ શ્રેષ્ઠ છે ?

સતીનો વાસ્તુકમ્બુચ્ચૂચિહ્લીમૂલકપોતિકાઃ

મળ્ડુકપર્ણી જીવન્તી શાકવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥ ૩૩૦ ॥

૩૩૬ શાકવર્ગમાં વટાણાની ભાજુ, ટાંકાની ભાજુ,
ચીલની ભાજુ, કુમળા મૂળાની ભાજુ, બ્રાહ્મી અને
ખરખોડી-ડોડી એઓ ઉત્તમ ગણાય છે. ૩૩૦

કયું દુધ અને કયું ઘી શ્રેષ્ઠ છે ?

ગઘ્યં ક્ષીરં ઘૃતં શ્રેષ્ઠમ્ ।

૩૩૭ સર્વ દુધોમાં ગાયનું દુધ અને સર્વ ધૃતોમાં ગાયનું ધૃત ઉત્તમ છે.

લવણવર્ગમાં, ખાટા પદાર્થોમાં, તીખા પદાર્થોમાં, કડવા પદાર્થોમાં, મધુર પદાર્થોમાં અને તુરા પદાર્થોમાં કયા કયા પદાર્થો ઉત્તમ છે ?

સૈન્ધવં લવણેષુ ચ ।

ઘાત્રી દાહિમમમ્લેષુ પિપ્પલી નાગરં કટૌ ॥૩૪૧॥

તિક્તે પટોલવાર્તાકે મધુરે ઘૃતમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્રં પૂગફલં શ્રેષ્ઠં કષાયે સપરુષકમ્ ॥ ૩૪૨ ॥

૩૩૮ લવણવર્ગમાં સિંધાલુણુ; ખાટા પદાર્થોમાં આંબળાં અને દાડમ; તીખાં પદાર્થોમાં લિંડીપિપર અને સુંક; કડવા પદાર્થોમાં પરવળ અને રીંગણાં; મધુર પદાર્થોમાં ઘી તથા મધ; અને તુરા પદાર્થોમાં સોપારી તથા ફાલસા એવો ઉત્તમ છે. ૩૪૧-૩૪૨

શેલડીમાંથી બનતા પદાર્થોમાં કયો પદાર્થ શ્રેષ્ઠ છે.

શર્કરેક્ષુચિકારેષુ ।

૩૩૯ શેલડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોમાં સાકર સર્વથી ઉત્તમ છે.

કયું મધ ઉત્તમ છે ?

પાને મધ્વાસવૌ તથા ।

૩૪૦ સધળા પ્રકારના મધોમાં દરાખનું મધ તથા દ્રાક્ષનો આસવ શ્રેષ્ઠ છે.

કેવું ધાન્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ?

પરિસંવત્સરં ધાન્યં ।

૩૪૧ જેને ઉત્પન્ન થવાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય (જે એક વર્ષનું જૂનું હોય) તે ધાન્ય શ્રેષ્ઠ છે.

કેવું માંસ ઉત્તમ ગણાય છે ?

માંસં વયસિ મધ્યમે ॥ ૩૪૨ ॥

૩૪૨ માંસોમાં જે માંસ મધ્યમ વયવાળા પ્રાણીનું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ૩૪૩

કેવું અન્ન ઉત્તમ ગણાય છે ?

અપર્યુષિતમન્નં તુ સંસ્કૃતં માત્રયા શુભમ્ ।

૩૪૩ રંધિલાં અન્નોમાં જે અન્ન વાસી ન હોય, તથા જેને માપસર સંસ્કારો આપીને પકાવેલું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે.

કેવું ફળ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ?

ફલં પર્યાગતં ।

૩૪૪ ફળોમાં જે ફળ બરાબર પાકેલું હોય તે ઉત્તમ છે.

કેવું શાક ઉત્તમ ગણાય છે ?

શાકમશુક્રં તરુણં નવમ્ ॥૩૪૫॥

૩૪૫ શાકોમાં જે શાક સુકાયેલું કે કરમાયેલું ન હોય અને તાજું હોય તે શાક ઉત્તમ છે. ૩૪૪

રંધિલાં અન્નના ગુણો.

અતઃપરં પ્રવક્ષ્યામિ કૃતાન્નગુણવિસ્તરમ્ ।

લાજમણ્ડો વિશુદ્ધાનાં પથ્યઃ પાચનદીપનઃ ॥૩૪૫॥

વાતાનુલોમનો હૃદ્યઃ પિપ્પલીનાગરાયુતઃ ।

૩૪૬ હવે પછી રંધિલાં અન્નોના ગુણો વિસ્તારથી કંહીશ. વમન, વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલા (જેનો કોઈ સાફ કરવામાં આવેલો હોય એવા) પુરુષને જેમાં સુંક અને પિપરનું ચૂર્ણ નાંખેલું હોય એવો લાજમંડ (ચોખ્ખાની ધાણીથી બનાવેલી રાખની ઉપરનો પાતળો ભાગ) પથ્ય (હિતકારક) છે. આ લાજમંડ આમનું પાચન કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, વાયુનું અતુલોમન કરનારો અને મનને પ્રિય લાગે એવો છે. ૩૪૫

પેયાના ગુણો.

સ્વેદાગ્નિજનની લઘ્વી દીપની બસ્તિશોધની ॥૩૪૬॥

શુત્તૃદ્ધ્રમગ્લાનિહરી પેયા વાતાનુલોમની ।

૩૪૭ પેયા-પાતળી રાખ પરસેવો લાવનારી, જઠરાગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અને અગ્નિને દીપન કરનારી, પચવામાં હલકી, મૂત્રાશયને સાફ કરનારી, વાયુને અતુલોમ કરનારી અને લુખ, તરશ, થાક અને ગ્લાનિ એવોને મટાડનારી છે. ૩૪૬

વિલેપીના ગુણો.

વિલેપી તર્પણી હૃદ્યા ગ્રાહિણી બલવર્ધની ॥ ૩૪૭ ॥

પથ્યા સ્વાદુરસા લઘ્વી દીપની શુત્તૃષાપહા ।

હૃદ્યા સન્તર્પણી વૃષ્યા વૃંહણી બલવર્ધની ॥ ૩૪૮ ॥

૩૪૮ વિલેપી-ઘાટી રાખ મધુરરસવાળી, પચવામાં હલકી, તૃપ્તિ આપનારી, મનને પ્રિય લાગે એવી, બળને વધારનારી, પુષ્ટિકારક, પથ્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને લુખને તથા તરશને મટાડનારી છે. ૩૪૭-૩૪૮ મંડ, પેયા, વિલેપી અને યવાગૂનું લક્ષણ.

સિકથૈર્વિરહિતો મણ્ડઃ પેયા સિકથસમાન્વિતા ।

વિલેપી બહુસિકથા સ્યાદવાગૂર્વિરલદ્ધવા ॥૩૪૯॥

૩૪૯ જેમાં ઘાટો ભાગ ન હોય તેને મંડ જાણવો, જેમાં ઘાટો ભાગ હોય તેને પેયા જાણવો, જેમાં પાણીનો ભાગ થોડો હોય તેને યવાગૂ જાણવો અને જેમાં ઘાટો ભાગ વિશેષ હોય તેને વિલેપી જાણવો.* ૩૪૯

* ખીજ તંત્રકરો પણ મંડ, પેયા, વિલેપી અને યવાગૂ એમ ચાર પ્રકાર માને છે અને તેના પ્રમાણમાં એક સ્થાક આ પ્રમાણે કહે છે;-મંડ પંચગુણે તોયે યવાગૂ ચતુરગુણે પચેત્ । ચતુર્દશગુણે પેયા વિલેપી તુ ચતુરગુણે ॥ મંડને પાંચગણા પાણીમાં તયાર કરવો, છગણા પાણીથી યવાગૂ બનાવવી, ચૌદગણા પાણીમાં પેયાને તયાર કરવી અને ચારગણા પાણીમાં વિલેપીને બનાવવી.

દુધપાકના ગુણો.

વિષ્ટમ્ભી પાયસો વલ્યો મેદઃકફકરો ગુરુઃ ।

૩૫૦ પાયસ-દુધપાક પચવામાં ભારે, પેટમાં ગડ-ગડાટ કરીને ઘણીવારે પચે એવો (અથવા દસ્તની કબજીયત કરનારો), બળ આપનારો અને ચરખીને તથા કફને વધારનારો છે.

કૃશરાના ગુણો.

કફપિત્તકરી વલ્યા કૃશરાડનિલનાશની ॥૩૫૦॥

૩૫૧ કૃશરા (તલ અને અડદની બનાવેલી ખીચડી) કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, બળ આપનારી અને વાયુને મટાડનારી છે. ૩૫૦

કેવી રીતે રાંધેલો ભાત પાચન થાય ?

ઘૌતસ્તુ વિમલઃ શુદ્ધો મનોજ્ઞઃ સુરભિઃ સમઃ ।

સ્વિન્નઃ સુપ્રસ્રુતસ્તૂણો વિશદસ્ત્વોદનો લઘુઃ ૩૫૧

૩૫૨ સફેદ, નિર્મળ (વીણેલા), સુગન્ધી અને મનને દરભુ કરે એવા ચોખાને સારી રીતે ઘોષ્ટને ગરમ પાણીમાં એરવા. અને સઘળા ભાગમાં બરોબર અફાય એવી રીતે તેને રાંધવા. જ્યારે ચોખાના દાણા પુલી જાય ભારે, તેમાંથી એસાણુ ગાળી લઈને (તેને એસાણીને) થોડી વાર ધીમી આંચ ઉપર તે ભાત છુટો થાય એવી રીતે વીસમવા દેવો એટલે ઉત્તમ ભાત તૈયાર થશે. આ પ્રમાણે બનાવેલો ભાત ઉનો ઉનો ખાવામાં આવે તો તે જલદી પચી જાય છે. ૩૫૧

કેવો ભાત જલદી પચે નહિ ?

અઘૌતોડપ્રસ્રુતોડસ્વિન્નઃ શીતશ્ચાપ્યોદનો ગુરુઃ ।

૩૫૩ ચોખાને ઘોષા વિના એરવામાં આવે, તેઓને બરાબર આફવામાં ન આવે અને તેમાંથી એસાણુ ગાળી લેવામાં ન આવે તેવો ભાત તથા ટાઢો ભાત પચવામાં ભારે છે.

કેવો ભાત હલકો હોય છે ?

લઘુઃ સુગન્ધિઃ કફહા વિજ્ઞેયો મૃષ્ટતણ્ડુલઃ ॥૩૫૨॥

૩૫૪ ચોખાને સેકીને પછી તેઓને બનાવવામાં આવેલો ભાત હલકો, સુગન્ધી અને કફને નાશ કરનારો છે. ૩૫૨

પુષ્ટિકારક ભાત બનાવવાની રીત.

એઠૈર્મૈસૈઃ ફલૈઃ કન્દૈર્વૈદલામ્લૈશ્ચ સંયુતાઃ ।

ગુરવો બૃહ્ણા વલ્યા યે ચ ક્ષીરોપસાધિતાઃ ॥૩૫૩

૩૫૫ ઘી વગેરે સ્નેહોની, માંસોની, ફળોની, કંઠોની મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની કે દાડમ વગેરે પદાર્થોની સાથે પકાવેલો ભાત ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારો અને બળ આપનારો છે. ભાતમાં દુધ નાંખી, રાંધીને બનાવેલી ખીર પણ ઉપરના જેવા જ ગુણોવાળી છે. ૩૫૩

કેવી દાળને હલકી જાણવી ?

સુસ્વિન્નો નિસ્તુષો મૃષ્ટ ઈષત્સૂપો લઘુર્હિતઃ ।

૩૫૬ પ્રથમ દાળને છડી, ફેતરાં કહાડી, જરા સેકીને પછી પાણીમાં સારી પેઠે રાંધેલી દાળ હલકી ને હિતકારક છે. કેવી રીતે પકાવેલું શાક ગુણુકારી થાય છે અને કેવી રીતે પકાવેલું શાક નુકસાન કરે છે ?

સ્વિન્નં નિષ્પીડિતં શાકં હિતં સ્યાત્ક્રોહસંસ્કૃતમ્ ૩૫૬
અસ્વિન્નં સ્નેહરહિતમપીડિતમતોડન્યથા ।

૩૫૭ શાકને પ્રથમ આરી, તેનું પાણી નીચોવીને પછી તેને ઘી તેલ વગેરેમાં વધારીને જે તેના ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે હિતકારી છે, પરંતુ જેને આફવામાં આવેલું ન હોય, જેમાંથી પાણી નીચોવી લેવામાં આવ્યું ન હોય અને જેને ઘી તેલ વગેરેમાં વધારવામાં આવેલું ન હોય એવું શાક નુકસાન કરનારું છે. ૩૫૪

માંસના ખાસ ગુણો.

માંસં સ્વભાવતો વૃષ્યં સ્નેહનં વલવર્ધનમ્ ॥૩૫૫॥

૩૫૮ માંસ સ્વાભાવિક રીતે જ શરીરને સ્તિગ્ધ કરનારું અને બળને તથા વીર્યને વધારનારું છે. ૩૫૫

કેવા સંસ્કારો આપવાથી માંસ પુષ્ટિકારક અને છે ?

સ્નેહગોરસઘાન્યામ્લફલામ્લકટુકૈઃ સહ ।

સિદ્ધં માંસં હિતં વલ્યં રોચનં બૃહ્ણં ગુરુ ॥૩૫૬॥

૩૫૯ માંસને જે ઘી વગેરે સ્નેહ, દહી વગેરે ગોરસ, કાંજી, દાડમ વગેરે ખાટાં ફળો અને મરી વગેરે તીખાં દ્રવ્યોની સાથે પકાવવામાં આવેલું હોય તો તે હિતકારી, બળને વધારનારું, સ્તિ ઉપજવનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું અને ભારે થાય છે. ૩૫૬

રાંધેલું માંસ દહીં વગેરે ગોરસ નાખવાથી

પુષ્ટિકારક અને છે.

તદેવં ગોરસાદાનં સુરભિદ્રવ્યસંસ્કૃતમ્ ।

વિઘાત્પિત્તકફોદ્રેકિ વલમાંસાન્નિવર્ધનમ્ ॥૩૫૭॥

૩૬૦ એવી રીતે પકાવવામાં આવેલા માંસમાં જે ઉપરથી દહીં વગેરે ગોરસ નાંખવામાં આવે અને હિંગ, જીરું વગેરે સુગન્ધી પદાર્થોથી તેને સંસ્કાર આપવામાં આવે તો તે માંસ પિત્તને અને કફને કોપાવનારું, બળ આપનારું તથા માંસને અને જઠરાગ્નિને વધારનારું થાય છે. ૩૫૭

પરિશુષ્ક માંસના ગુણો.

પરિશુષ્કં સ્થિરં સ્તિગ્ધં હર્ષણં પ્રીણનં ગુરુ ।

રોચનં વલમેઘાન્નિમાંસૌજઃશુકવર્ધનમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

૩૬૧ માંસને ઘણા ઘીમાં તળી સેકી, જીરું વગેરે મસાલો નાંખી, વારંવાર ગરમ પાણી છાંટીને પકાવવામાં આવે તો તે 'પરિશુષ્ક' કહેવાય છે. પરિશુષ્ક માંસ શરીરને દઢ અને સ્તિગ્ધ કરનારું, હર્ષ આપનારું, તૃપ્તિ કરનારું, ભારે, સ્તિ ઉપજવનારું, બળ, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિ, માંસ, એજ અને વીર્ય એઓને વધારનારું છે. ૩૫૮

ઉલ્લુપ્ત માંસનું લક્ષણ અને તેના ગુણો

તદ્દેવોલ્લુપ્તપિષ્ટવાદુલ્લુપ્તમિતિ પાચકાઃ ।

પરિશુષ્કગુણૈર્યુક્તં વહ્નો પક્વમતો લઘુ ॥ ૩૫૨ ॥

૩૬૨ પરિશુષ્ક માંસને જ ને ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરીને તેને વાટેલા જેવું કરવામાં આવે તો તેને માંસ પકાવનારા લોકો 'ઉલ્લુપ્તમાંસ' કહે છે. ઉલ્લુપ્ત માંસ પણ પરિશુષ્ક માંસના જેવાજ ગુણોવાળું છે. પરંતુ તેને અગ્નિમાં પકાવેલું હોવાથી તે હલકું થાય છે. ૩૫૯

શૂલ્યમાંસનું લક્ષણ અને તેના ગુણો.

તદ્દેવ શૂલિકાપ્રોતમજ્જારે પરિપાચિતમ્ ।

જ્ઞેયં ગુરુતરં કિંચિત્પ્રદિગ્ધં ગુરુપાકતઃ ॥ ૩૬૦ ॥

૩૬૩ તે પરિશુષ્ક માંસને જ લોહા વગેરેની શળી ઉપર ચોપડીને અંગારા ઉપર પકાવવામાં આવે તો તેને 'શૂલ્યમાંસ' કહેવામાં આવે છે. આ શૂલ્ય માંસને પકાવ્યા પછી તેના ઉપર ઘી, કાંજી, દહીં વગેરે નાખવામાં આવ્યું હોય તો તે પરિશુષ્ક માંસના કરતાં કષ્ટક વિશેષ ભારે થાય છે અને પચવામાં પણ ભારે થાય છે. ૩૬૦

તેલમાં તથા ઘીમાં પકાવેલા માંસના ગુણો.

ઉલ્લુપ્તં મર્જિતં પિષ્ટં પ્રતમં કન્દુપાચિતમ્ ।

પરિશુષ્કં પ્રદિગ્ધં ચ શૂલ્યં યચ્ચાન્યદીદશમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

માંસં યત્તૈલસિદ્ધં તુ વીર્યોષ્ણં પિત્તક્રુદ્ધુરુ ।

લઘ્વગ્નિદીપનં હૃદયં રુચ્યં હૃષ્ટિપ્રસાદનમ્ ॥ ૩૬૨ ॥

અનુષ્ણવીર્યં પિત્તદ્વં મનોશ્ચં ઘૃતસાધિતમ્ ।

૩૬૪ ઉલ્લુપ્ત, ભર્જિત, પિષ્ટ, પ્રતમ, કન્દુપાચિત, પરિશુષ્ક, પ્રદિગ્ધ, શૂલ્ય અને એવા જ પ્રકારનાં બીજાં પણ માંસોને ને તેલમાં પકાવેલાં હોય તો તેઓ ઉષ્ણવીર્ય, ભારે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં થાય છે તથા ને તેઓને ઘીમાં પકાવેલાં હોય તો તેઓ હલકાં જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, મનને પ્રિય લાગે એવાં, રુચિ ઉપભવનારાં, આંખોને ક્ષાયદો કરનારાં, ઉષ્ણુ-વીર્ય નહીં એવાં, પિત્તને મટાડનારાં અને મનને રુચ્યે એવાં થાય છે. ૩૬૧-૩૬૨

માંસના રસના ગુણો.

પ્રાણનઃ પ્રાણજનનઃ શ્વાસકાસક્ષયાપહઃ ॥ ૩૬૩ ॥

વાતાપિત્તશ્રમહરો હૃદ્યો માંસરસઃ સ્મૃતઃ ।

સ્મૃત્યોજઃસ્વરહીનાનાં જ્વરક્ષાણક્ષતોરસામ્ ॥ ૩૬૪ ॥

મગ્નવિક્ષિપ્તસન્ધીનાં કુશાનામલપરેતસામ્ ।

આપ્યાયનઃ સંહનનઃ શુક્રોજોબલવર્ધનઃ ॥ ૩૬૫ ॥

૩૬૫ માંસરસ (માંસનો સોરખો-સૂપ) તૃપ્તિ આપનારો, બળ આપનારો, મનને પ્રિય લાગે એવો અને શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, વાયુ, પિત્ત અને થાક એઓને મટાડનારો છે. આ માંસરસ જેઓનાં સ્મરણશક્તિ, વીર્ય

અને ઓજ આછાં થયેલાં હોય, અવાજ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જેઓ જ્વરથી ક્ષીણ થયેલા હોય અને જેઓ દુર્બળ હોય તેઓને આરોગ્ય આપનારો છે; ઉરઃક્ષત રોગવાળાનાં ક્ષતને રુચવનારો છે, જેઓનાં અસ્થિ ભાંગેલાં હોય અથવા સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલાં હોય તેઓનાં તે ભક્ષ અસ્થિઓને સાંધે છે. તથા જેઓનું વીર્ય, ઓજ અને બળ ક્ષીણ થયેલું હોય તેઓનાં વીર્યને, ઓજને તથા બળને વધારે છે. ૩૬૩-૩૬૫

દાડિમ વગેરેના રસવાળા માંસના રસના ગુણો.

સ દાડિમયુતો વૃષ્યઃ સંસ્કૃતો દોષનાશનઃ ।

૩૬૬ જે માંસરસમાં દાડિમનો રસ અને જીરું વગેરે મસાલો નાખીને પકાવવામાં આવેલા હોય તે માંસરસ વૃષ્ય-મૈથુનની શક્તિને વધારનારો અને દોષોને મટાડનારો છે.

રસ વિનાના માંસના ગુણો.

યન્માંસમુદ્ઘૃતરસં ન તત્પુષ્ટિબલાવહમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

વિષ્ટમિમ્ દુર્જરં રુક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ।

૩૬૭ જે માંસમાંથી રસો કઠાડી લેવામાં આવ્યો હોય તે માંસ સ્વાદ વગરનું, રુક્ષ, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું, પેટમાં ગડગડાટ કરનારું અને માંડ પચે એવું છે, આવું શરીરને પુષ્ટ કરતું નથી તેમ બળ પણ આપતું નથી. ૩૬૬

આનિષ્કના ગુણો.*

દીપ્તાગ્નીનાં સદા પથ્યઃ સ્થાનિષ્કસ્તુ પરં ગુરુઃ ૩૬૭

૩૬૮ આનિષ્ક પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને સદાય ક્ષાયદો કરનાર છે તથા અત્યંત ગુરુ (ભારે) છે. ૩૬૭

વેસવાર બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો.

માંસં નિરસ્થિ સુસ્થિવ્રજં પુનર્દૃષદિ ચૂર્ણિતમ્ ।

પિષ્પલીશુષ્કમરિચગુડસર્પિઃસમન્વિતમ્ ॥ ૩૬૮ ॥

એકઘ્યં પાચયેત્સમ્યગ્વેસવાર इति स्मृतः ।

વેસવારો ગુરુઃ સ્તિગ્ધો બલ્યો વાતરુજાપહઃ ॥ ૩૬૯ ॥

પ્રાણનઃ સર્વધાતૂનાં વિશેષાન્મુખશોષિણામ્ ।

શુક્તૃણાપહરઃ શ્રેષ્ઠઃ સ પવ સ્વાદુશીતલઃ ॥ ૩૭૦ ॥

૩૬૯ જેમાંથી હાડકાં કઠાડી લેવામાં આવ્યાં હોય એવા માંસને પ્રથમ સારી રીતે બાષ્પીને છીપર ઉપર વાટવું. તે પછી તેમાં લિંડીપિપર, સુક, મરી, ગોળ અને ઘી નાખીને સારી રીતે પકાવવું. આ પ્રમાણે પકાવેલા માંસને વેશવાર કહેવામાં આવે છે. વેશવાર ભારે, સ્તિગ્ધ, બળ આપનારો અને વાયુના રોગોને મટાડનારો છે. સર્વ ધાતુઓને તૃપ્ત કરનારો છે,

* સુકા માંસને ખાંડી તેના ભુકા કરવામાં આવે છે તેને આનિષ્ક કહે છે. તે એક ગરમ મસાલાના જેવો પદાર્થ છે અને તેને દાણ શાક વગેરેમાં ભમરાવીને ખાવામાં આવે છે. જેની જઠરાગ્નિ તેજ હોય તેને આ મસાલો પચે છે.

મુખના રોગોને વિશેષે કરીને દિતકારક છે, એ વેશ-
વાર મધુર તથા શીતલ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે
શ્રેષ્ઠ છે અને ભૂખને તથા તરસને ટાળે છે. ૩૬૮-૩૭૦

મગના યૂષના ગુણો.

કફઘ્નો દીપનો હૃદ્યઃ શુદ્ધાનાં પ્રાણિનામપિ ।

જ્ઞેયઃ પથ્યતમશ્ચાપિ મુદ્ગયૂષઃ કૃતાકૃતઃ ॥ ૩૭૧ ॥

૩૭૦ કૃત (વધારેલો) અને અકૃત (નહી વધારેલો)
મગનો યૂષ વમન વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલા પ્રાણી-
ઓને પથ્ય-હિતકારી, મનને પ્રિય લાગે એવો, જઠરાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનારો અને કફને મટાડનારો છે. ૩૭૧

રાગખાડવ કરવાની રીત અને તેના ગુણો.

સ તુ દાડિમમૃદ્વીકાયુક્તઃ સ્યાદ્રાગલાડવઃ ।

રુચિષ્યો લઘુપાકશ્ચ દોષાણામવિરોધકૃત્ ॥૩૭૨॥

૩૭૧ એ યૂષમાં જ જે દાડમ અને દરાખ નાંખવામાં
આવેલાં હોય તો તેને રાગખાડવ કહેવામાં આવે છે.
રાગખાડવ રચિ ઉપભવનારો, પચવામાં હલકો અને
વાતાદિ દોષોને કંઈક શાંત કરનારો છે. ૩૭૨

મસૂર, મગ, ઘઉં, કલથીના યૂષના ગુણો.

મસૂરમુદ્ગગોધૂમકુલત્થલવગૈઃ કૃતઃ ।

કફપિત્તાવિરોધી સ્યાદ્વાતવ્યાધૌ ચ શસ્યતે ૩૭૩

મૃદ્વીકાદાડિમૈર્યુક્તઃ સ પવોક્તોડનિલાદિતે ।

રોચનો દીપનો હૃદ્યો લઘુપાકયુપદિશ્યતે ॥ ૩૭૪ ॥

૩૭૨ મસૂર, મગ, ઘઉં, કલથી અને સિંધાગુણુ
એઓથી બનાવેલો યૂષ કફને અને પિત્તને નહી કાપાવ-
નારો અને વાયુના રોગોમાં ફાયદો કરનારો છે. એ જ
યૂષમાં જે દરાખ અને દાડમ નાંખવામાં આવ્યાં હોય
તો તે વાયુથી પીડાતા રોગીને માટે ઉત્તમ રચિ ઉપ-
ભવનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, મનને પ્રિય લાગે
એવો અને પચવામાં હલકો થાય છે. ૩૭૩-૩૭૪

પરવળની અથવા તેા લિંબડાના પાન સાથે

બનાવેલા યૂષના ગુણો.

પટોલનિમ્બયૂષૌ તુ કફમેદોવિશોષિણૌ ।

પિત્તઘ્નો દીપનો હૃદ્યૌ કૃમિકુષ્ઠજ્વરાપહૌ ॥૩૭૫॥

૩૭૩ પટોલ-પરવળની અથવા લિંબડાના પાનની
સાથે બનાવેલો મગ વગેરેનો યૂષ કફને તથા ચરખીને
સુકાવનારો, પિત્તને મટાડનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નારો અને હૃદયને હિતકારી તથા કૃમિ અને કુદને
મટાડનારો છે. ૩૭૫

મૂળાની સાથે બનાવેલા મગના યૂષના ગુણો.

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયપ્રસેકારોચકજ્વરાન્ ।

હન્તિ મૂલકયૂષસ્તુ કફમેદોગલામયાન્ ॥ ૩૭૬ ॥

૩૭૪ મૂળાની સાથે બનાવેલો મગ વગેરેનો યૂષ
શ્વાસ, ખાંસી, શ્લેષ્મ, મ્હોડામાંથી લાળનો સ્વા

થવો, અરચિ, જ્વર, કફના રોગો, મેદના રોગો અને
ગળાના રોગો એઓને મટાડનારો છે. ૩૭૬

કળથીના યૂષના ગુણો.

કુલત્થયૂષોડનિલહા શ્વાસપીનસનાશનઃ ।

તૂળીપ્રતૂળીકાસાર્શોગુલ્મોદાવર્તનાશનઃ ॥ ૩૭૭ ॥

૩૭૫ કળથીનો યૂષ વાયુ, શ્વાસ, પીનસ, તૂળી,
પ્રતૂળી, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ અને ઉદાવર્ત એઓને
મટાડનારો છે. ૩૭૭

દાડમ તથા આંબળાં નાખીને બનાવેલા કળથીના
યૂષના ગુણો.

દાડિમામલકૈર્યૂષો હૃદ્યઃ સંશમનો લઘુઃ ।

પ્રાણાગ્નિજનનો મૂર્છામેદોષ્નઃ પિત્તવાતજિત્ ॥૩૭૮॥

૩૭૬ દાડમ અને આંબળાં નાંખીને બનાવેલો કળ-
થીનો યૂષ મનને પ્રિય લાગે એવો, દોષોનું શમન કર-
નારો, હલકો, બળ આપનારો, જઠરાગ્નિને ઉત્પન્ન
કરનારો અને મૂર્છા, મેદવૃદ્ધિ, વાયુ તથા પિત્ત એઓને
મટાડનારો છે. ૩૭૮

મગ અને આંબળાના યૂષના ગુણો.

મુદ્ગામલકયૂષસ્તુ ગ્રાહી પિત્તકફે હિતઃ ।

૩૭૭ મગ અને આંબળાં એઓથી બનાવેલો
યૂષ ગ્રાહી અને વાયુના તથા પિત્તના રોગોમાં
હિતકારક છે.

જવ, ખોર અને કળથીથી બનાવેલા યૂષના ગુણો.

યવકોલકુલત્થાનાં યૂષઃ કણ્ઠ્યોડનિલાપહઃ ॥૩૭૯॥

૩૭૮ જવ, ખોર અને કળથી એઓથી બનાવેલો યૂષ
કંઠને ફાયદો કરનારો અને વાયુને મટાડનારો છે. ૩૭૯

સર્વ જાતનાં ધાન્યમાંથી બનાવેલા યૂષના ગુણો.

સર્વધાન્યકૃતસ્તદ્બ્રહ્મહણઃ પ્રાણવર્ધનઃ ।

૩૭૯ સર્વ જાતનાં ધાન્યોને ભેળાં કરીને તેઓથી
બનાવેલો યૂષ કંઠને ફાયદો કરનારો, વાયુને મટાડનારો,
શરીરને પુષ્ટ કરનારો અને બળને વધારનારો છે.

ખડયૂષ તથા કાંબળિકયૂષના ગુણો.

ખલકામ્બલિકૌ હૃદ્યૌ તથા વાતકફે હિતૌ. ૩૮૦

૩૮૦ ખડયૂષ તથા કાંબળિકયૂષ એઓ મનને પ્રિય
લાગે એવા અને કફના તથા વાયુના રોગોમાં ફાયદો
કરનારો છે. ૩૮૦

દાડમ નાખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો.

બલ્યઃ કફાનિલૌ હન્તિ દાડિમામ્લોડમ્નિદીપનઃ ।

૩૮૧ દાડમ નાંખીને ખાટો કરેલો યૂષ જઠરાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનારો, બળ આપનારો અને કફને તથા
વાયુને મટાડનારો છે.

દહી નાખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો.

દધ્યમ્લઃ કફકૃદ્બલ્યઃ સ્નિગ્ધો વાતહરો ગુરુઃ ૩૮૧

૩૮૨ દહીં નાંખીને ખાટા કરેલો યૂષ સ્તિગ્ધ, ભારે, બળ આપનારો, કફને ઉત્પન્ન કરનારો અને વાયુને મટાડનારો છે. ૩૮૧

છાસ નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો.

તક્રામ્લઃ પિત્તકૃત્પ્રોક્તો વિષરક્તપ્રદૂષણઃ ।

૩૮૩ છાશ નાંખીને ખાટા કરેલો યૂષ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારો, રક્તને બગાડનારો અને વિષને ક્ષાપાવનારો છે.

ખડ વગેરેની બનાવટ માટે વૈદ્યોની સલાહ લેવી.

खडाः खडयवाग्वश्च खाडवाः पानकानि च ॥૩૮૨॥

एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ।

૩૮૪ ખડો, ખડોની યવાગૂઓ-રાઓ, ખાડવો, પાનકા અને એના જેવા બીજા પ્રયોગો વૈદ્યને પૂછીને તેના કહેવા પ્રમાણે બનાવવા. ૩૮૨

કૃત યૂષતું તથા અકૃત યૂષતું લક્ષણ.

अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना ॥ ૩૮૩ ॥

विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संयुतं कृतम् ।

૩૮૫ જે યૂષને ઘી, તેલ વગેરે સ્નેહો અને મરી, શરૂ વગેરે તીખા પદાર્થોથી વધારવામાં ન આવે તે યૂષને 'અકૃતયૂષ' કહેવામાં આવે છે અને જે યૂષને ઘી, તેલ વગેરે સ્નેહો અને મરી, વગેરે તીખા પદાર્થોથી વધારવામાં આવે તે યૂષને 'કૃતયૂષ,' કહેવામાં આવે છે. ૩૮૩

કયા યૂષને હલકો બણવો?

अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितं च यत् ॥ ૩૮૪॥

यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे ।

૩૮૬ દહીં વગેરે ગોરસો નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે કરતાં કાંજી નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે હલકા છે અને કાંજી નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે કરતાં દાડમ, બીજેરાં વગેરે ફળો નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે હલકા છે. વધારેલા અને નહી વધારેલા યૂષોમાં અને માંસરસોમાં વધારેલા કરતાં નહી વધારેલા હલકા છે. ૩૮૪

કાંબલિક બનાવવાની રીત.

दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ३૮૫

૩૮૭ દહીંની ઉપરની આજી તથા ખાટા પદાર્થ નાંખીને તૈયાર કરેલો યૂષ 'કાંબલિક' કહેવાય છે. ૩૮૫ તલના પદાર્થો, ખોળ, કાચરીઓ, શણગાઓ, શિંડાકીઓ શિંડાકીનાં વડાઓના ગુણો.

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ।

सिण्डाकी च गुरूणि स्युः कफपित्तकराणि च ३૮૬

तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरूणि च ।

૩૮૮ તલથી અને તલના ખોળથી બનાવવામાં

આવતા ખાવાના પદાર્થો, સૂકાં શાકો (કાચરીઓ) કોટા પુટેલાં ધાન્યો અને સિંડાકી એઓ ભારે અને કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. સિંડાકીનાં વડાં પાકાવસ્થામાં દાહ કરનારાં અને ભારે છે. ૩૮૬

રાગો તથા ખાડવોના ગુણો.

लघवो बृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः ॥ ૩૮૭ ॥

वृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिभ्रमघ्ना रागखाडवाः ।

૩૮૯ સધળી જાતના રાગો અને ખાડવો હલકા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા, વીર્યને વધારનારા, અને પ્રિય લાગે એવા, રુચિ ઉપજાવનારા, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને તરસ, મૂર્છા, માથાની ચકરી, ઉલટી અને થાક એઓને મટાડનારા છે. ૩૮૭

શિખંડના ગુણો.

रसाला बृंहणी बल्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी ३૮૮

૩૯૦ (રસાલા-શિખંડ) શરીરને પુષ્ટ કરનારી, બળ આપનારી, સ્તિગ્ધ, વીર્યને વધારનારી અને રુચિ ઉપજાવનારી છે. ૩૮૮

ગોળ સાથે મેળવેલા દહીંના ગુણો.

स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् ।

૩૯૧ ગોળની સાથે મેળવેલું દહીં શરીરને સ્તિગ્ધ કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું અને વાયુને મટાડનારું છે.

મંથ બનાવવાની રીત.

सक्तवः सर्पिषाम्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ॥૩૮૯॥

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते ।

૩૯૨ સાથવાને ઘીમાં ચોળી થંડા પાણીમાં નાંખીને તેનો બહુ પાતળો પણ નહી તેમ બહુ ઘાટો પણ નહી એવો જે પદાર્થ બનાવવામાં આવે તેને મંથ એમ કહેવામાં આવે છે. ૩૮૯

મંથના ગુણો.

मन्थः सद्योबलकरः पिपासाभ्रमनाशनः ॥૩૯૦॥

૩૯૩ મંથ તુરંતજ બળ આપનારો અને તરસને તથા થાકને મટાડનારો છે. ૩૯૦

ખાટા પદાર્થના મેળવણુવાળા મંથના ગુણો.

साम्लस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्तनाशनः ।

૩૯૪ જેમાં દાડમ વગેરે ખાટા પદાર્થો, ઘી વગેરે સ્નેહો અને ગોળ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ મૂત્રકૃચ્છ્રને તથા ઉદાવર્તને મટાડનારો છે.

જેમાં સાકર તથા શેલડીનો રસ નાખ્યો હોય

એવા મંથના ગુણો.

शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारजुत् ॥ ૩૯૧ ॥

૩૯૫ જેમાં સાકર, શેલડીનો રસ અને દ્રાક્ષ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ પિત્તના રોગોને મટાડનારો છે. ૩૯૧

દરાખ તથા મહુડાના ફુલવાળા મંથના ગુણો.

દાક્ષામધૂકસંયુક્તઃ કફરોગનિવર્હણઃ ।

૩૯૬ જેમાં દરાખ અને મહુડાનાં ફુલ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ કફના રોગોને મટાડે છે.

દાડિમ વગેરે જેમાં નાખ્યાં હોય એવા મંથના ગુણો.

વર્ગત્રયેણોપહિતો મલદોષાનુલોમનઃ ॥ ૩૯૨ ॥

૩૯૭ જેમાં દાડમ વગેરે ખાટા પદાર્થો, ઘી, ગોળ, સાકર, શેલડીનો રસ, દરાખ અને મહુડાનાં ફુલ એ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ મળોને તથા દોષોને અનુલોમ કરે છે. અર્થાત્ મળોને અને દોષોને નીચે ઉતારે છે. ૩૯૨

જેમાં ખટાશ નાખેલી હોય તેવાં અથવા તે ખટાશ વિનાનાં શરબતના ગુણો.

ગૌડમમ્લમનમ્લં વા પાનકં ગુરુ મૂત્રલમ્ ।

૩૯૮ જેમાં ખટાશ નાંખવામાં આવેલી હોય એવું અથવા જેમાં ખટાશ નાંખવામાં ન આવેલી હોય એવું ગોળનું પાનક (શરબત) ભારે અને મૂત્રને સાફ લાવનારું છે.

દાડિમ વગેરે નાખીને બનાવેલા ગોળના, ખાંડના, દરાખના અને સાકરના શરબતના ગુણો.

તદેવ સ્વપ્નમ્લીલાશર્કરાસહિતં પુનઃ ॥ ૩૯૩ ॥

સામ્લં સતીક્ષ્ણં સહિમં પાનકં સ્યાન્નિરત્યયમ્ ।

૩૯૯ જેમાં દાડમ વગેરે ખાટા પદાર્થો, મરી-તજ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો અને ભીમસેની કપૂર નાંખવામાં આવેલાં હોય એવું ગોળનું, ખાંડનું, દરાખનું અથવા સાકરનું પાનક નિર્દોષ છે. ૩૯૩

દરાખના પાનકના ગુણો

માર્દ્રીકં તુ શ્રમહરં મૂર્છાદાહતૃષાપહમ્ ॥ ૩૯૪ ॥

૪૦૦ દરાખનું પાનક થાક, મૂર્છા, દાહ અને તૃપા એઓને મટાડનારું છે. ૩૯૪

ફાલસાના અને ખોરના પાનકના ગુણો.

પરૂષકાણાં કોલાનાં હૃદયં વિષ્ટમ્મિ પાનકમ્ ।

૪૦૧ ફાલસાનું અને ખોરનું પાનક મનને પ્રિય લાગે એવું અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણીવારે પચે એવું છે.

પાનકોનું (શરબતોનું) ભારેપણું તથા હલકાપણું જાણવાની રીત.

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં જ્ઞાત્વા માત્રાશ્ચ સર્વતઃ ॥ ૩૯૫ ॥
પાનકાનાં યથાયોગં ગુરુલાઘવમાદિશોત્ ।

૪૦૨ જુદા જુદા દ્રવ્યોના સંયોગોને, દ્રવ્યોના સંસ્કારોને, તથા દ્રવ્યોની માત્રાઓને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને યોગ્ય રીત્યા તે તે પાનકોનું-શરબતોનું ભારેપણું તથા હલકાપણું કહેવું. (જાણવું) ૩૯૫

ધતિ કૃતાન્નવર્ગ.

લક્ષ્યવર્ગઃ-દુધ મેળવીને કરેલા ધર્ડના લાડુ વગેરેના સામાન્ય ગુણો.

વક્ષ્યામ્યતઃ પરં મહ્યાન્નરસવીર્યવિપાકતઃ ॥ ૩૯૬ ॥

મહ્યાઃ ક્ષીરકૃતા બલ્યા વૃષ્યા હૃદ્યાઃ સુગન્ધિનઃ ।

અદાહિનઃ પુષ્ટિકરા દીપનાઃ પિત્તનાશનાઃ ॥ ૩૯૭ ॥

૪૦૩ હવે પછી રસોનો, વીર્યોના અને વિપાકનો વિચાર કરીને લક્ષ્ય (લક્ષણ કરીને ખાવાના) પદાર્થો કહું છું. ધર્ડના લોટને દુધની સાથે મેળવીને બનાવવામાં આવેલા લક્ષ્યો-(ખાવાના પદાર્થો) બળ આપનારા, વીર્યને વધારનારા, મનને પ્રિય લાગે એવા, સુગન્ધી, પાકાવસ્થામાં દાહ નહી કરનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૯૬-૩૯૭

ઘેબરના ખાસ ગુણો.

તેષાં પ્રાણકરા હૃદ્યા ઘૃતપૂરાઃ કફાવહાઃ ।

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા ગુરવો રક્તમાંસલાઃ ॥ ૩૯૮ ॥

૪૦૪ તેઓમાં ઘૃતપુર (ઘેબર) બળ આપનારાં, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં, ભારે, કફ, વીર્ય, રક્ત અને માંસ એઓને વધારનારાં તથા વાયુને અને પિત્તને મટાડનારાં છે. ૩૯૮

ગોળના લક્ષ્યના ગુણો.

બૃંહણા ગૌડિકા મહ્યા ગુરવોડનિલનાશનાઃ ।

અદાહિનઃ પિત્તહરાઃ શુક્રઙ્ગાઃ કફવર્ધનાઃ ॥ ૩૯૯ ॥

૪૦૫ ગોળ નાંખીને બનાવેલા લક્ષ્યો શરીરને પુષ્ટ કરનારા, ભારે, વીર્યને વધારનારા, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન નહી કરનારા, કફને વધારનારા તથા વાયુને અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૯૯

મધુમસ્તક, સંપાવ અને માલપુડાના ગુણો.

મધુમસ્તકસંપાવાઃ પૂપા હોતે વિશેષતઃ ।

૪૦૬ મધુમસ્તક, સંપાવ અને માલપુડા એઓ વિશેષ ભારે છે અને શરીરને પુષ્ટિ આપનારા છે.* ૪

લાડુના ગુણો.

ગુરવો બૃંહણાશ્ચૈવ મોદકાસ્તુ સુદુર્જરાઃ ॥ ૪૦૦ ॥

૪૦૭ લાડુઓ માંડ માંડ પચે એવા ભારે અને પુષ્ટિ આપનારા છે. ૪૦૦

* પરસુદીને ધીનું મોણુ દઈ તેમાં દુધ નાખીને તેનાં મૂઠીયાં કરવાં અને તેને ધીમાં તળવાં, અને તેને ખાંડી, ચાળીને તેના ભુકામાં સાકરનું યુક્ત ખૂબ ચોળીને મેળવવું અને તેમાં એલચી, લવીંગ, મરી, ટોપરું, ભીમસેની બરાસ, અને ચારોળીનાં બી નાખવાં, તે પછી ધીના મોણુવાળી પરસુદીને પુરી વણાય તેવા લોટ બાંધીને તેને રોટલી અથવા પુરીના આકારમાં વણીને તેમાં ઉપર કહેલું પુરણુ ભરવું અને તેને વાળી ગોળ કરીને ધીમાં ડુબડુબાં તળી કાઢવો આને સંપાવ કહે છે.

સદૃકના ગુણો.

રોચનો દીપનઃ સ્વર્યઃ પિત્તઃ પવનાપહઃ ।

ગુર્મિષ્ટમશ્ચૈવ સદૃકઃ પ્રાણવર્ધનઃ ॥૪૦૧॥

૪૦૮ સદૃક રુચિ ઉપજવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, સ્વરને સારો કરનાર, ભારે, બહુ જ મધુર, બળને વધારનાર અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર છે.* ૪૦૧

વિબંધનના ગુણો.

હૃદયઃ સુગન્ધિર્મધુરઃ સ્નિગ્ધઃ કફકરો ગુરુઃ ।

વાતાપહસ્તૃસિકરો બલ્યો વિષ્યન્દનઃ સ્મૃતઃ ૪૦૨

૪૦૮ વિબંધન એક ભતનો ખાદ્ય પદાર્થ મનને પ્રિય લાગે એવો, સુગંધી, મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, બળ આપનાર, તૃપ્તિ કરનાર, કફને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. ૪૦૨

પરસુદીમાંથી બનતા ખોરાકના ગુણો.

બૃંહણા વાતપિત્તઘ્ના મહ્યા બલ્યાસ્તુ સામિતાઃ ।

૪૧૦ પરસુદીમાંથી બનાવેલા ભક્ષ્યો બળ આપનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારા છે.

ફેનક વગેરેના ગુણો.

હૃદ્યાઃ પથ્યતમાસ્તેષાં લઘવઃ ફેનકાદયઃ ॥૪૦૩॥

૪૧૧ પરસુદીમાંથી બનાવેલા ભક્ષ્યોમાં ફેનક વગેરે હલકા, મનને પ્રિય લાગે એવા અને બહુ હિતકારી છે. ૪૦૩

કચવડીના ગુણો.

મુદ્રાદિવૈસવારાણાં પૂર્ણાં વિષ્ટમ્બિનો મતાઃ ।

૪૧૨ મગ વગેરેનો વેસવાર ભરીને બનાવેલા ભક્ષ્યો (કચવડી વગેરે) પેટમાં ગડગડાટ કરીને ધણીવારે પચે એવા છે.

માંસ વગેરેની કચવડીના ગુણો.

વેસવારૈઃ સપિશિતૈઃ સમ્પૂર્ણાં ગુરુબૃંહણાઃ ॥૪૦૪॥

૪૧૩ માંસ સહિત મગ વગેરેનો વેસવાર ભરીને બનાવેલા ભક્ષ્યો ભારે અને શરીરને પુષ્ટ કરનારા છે. ૪૦૪

પરસુદીની સાથે મેળવેલા તલ, ગોળ વગેરેના

ભક્ષ્યના ગુણો.

પાલલાઃ શ્લેષ્મજનનાઃ ।

૪૧૪ તલને વાટી તેમાં ગોળ મેળવી તેના પરસુદીની સાથે બનાવેલા ભક્ષ્યો-ખાવાના પદાર્થો કફને ઉત્પન્ન કરનારા છે.

પરસુદીની પુરીના ગુણો.

શંકુલ્યઃ કફપિત્તલાઃ ॥૪૦૫॥

૪૧૫ પરસુદીની શંકુલીઓ (પુરીઓ) કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી છે. ૪૦૫

* લવીંગ, સુંક, મરી, પીપર અને ખાંડ એ બધાની સાથે દહીંને મથકું અને ગાળી લેવું. તે પછી તેમાં દાડીમનો રસ અને ભીમરોની કપૂર નાખીને બનાવેલો ખોરાક સદૃક કહેવાય છે.

ચોખાના લોટના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો.

વીર્યોષ્ણાઃ પૈષ્ટિકા મહ્યાઃ કફપિત્તપ્રકોપણાઃ ।

વિદાહિનો નાતિબલા ગુરુશ્ચ વિશેષતઃ ॥૪૦૬॥

૪૧૬ ચોખાના લોટથી બનાવેલા ભક્ષ્યો ઉષ્ણવીર્ય, અત્યંત ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહ કરનારા, કંધક બળ આપનારા અને કફને તથા પિત્તને પ્રોત્પાવનારા છે. ૪૦૬

મગ વગેરેના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો.

વૈદલા લઘવો મહ્યાઃ કષાયાઃ સૃષ્ટમારુતાઃ ।

વિષ્ટમ્બિનઃ પિત્તસમાઃ શ્લેષ્મઘ્ના મિત્રવર્ચસઃ ॥૪૦૭॥

૪૧૭ મગ વગેરે વૈદલ (બે દલવાળા) ધાન્યોથી બનાવવામાં આવેલા ભક્ષ્યો તુરા, હલકા, અધાવાયુને લાવનારા, પેટમાં ગડગડાટ કરીને ધણીવારે પચે એવા, ઝાડાને પાતળો કરનારા, પિત્તનું શમન કરનારા અને કફને મટાડનારા છે. ૪૦૭

અડદના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો.

બલ્યા વૃષ્યાસ્તુ ગુરવો વિજ્ઞેયા માષસાધિતાઃ ।

૪૧૮ અડદથી બનાવવામાં આવેલા ભક્ષ્યો ભારે, બળ આપનારા અને વીર્યને વધારનારા છે.

કુચિકાના ગુણો.

કૂચિકાવિકૃતા મહ્યા ગુરવો નાતિપિત્તલાઃ ૪૦૮

૪૧૯ કુચિકામાંથી એટલે દુધને ફાડી નાંખી તેનો માવો કરીને તેમાંથી બનાવવામાં આવેલા ભક્ષ્યો ભારે અને કંધક પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૪૦૮

મગના સણુગામાંથી બનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

વિરુદ્ધકૃતા મહ્યા ગુરવોડનિલપિત્તલાઃ ।

વિદાહોત્કેશજનના રુક્ષા દષ્ટિપ્રદૂષણાઃ ॥૪૦૯॥

૪૨૦ કોટા પુટલાં મગ વગેરે ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્યો ભારે, રુક્ષ, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારા, મોળ લાવનારા, આંખોને નુકસાન કરનારા અને વાયુને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૪૦૯

ઘીમાં બનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

હૃદ્યાઃ સુગન્ધિનો વૃષ્યા લઘવો ઘૃતપાચિતાઃ ।

વાતપિત્તહરા બલ્યા વર્ણદષ્ટિપ્રસાદનાઃ ॥૪૧૦॥

૪૨૧ ઘીથી બનાવેલા ભક્ષ્યો હલકા, મનને પ્રિય લાગે એવા, સુગંધી, વીર્યને વધારનારા, બળ આપનારા, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારા, શરીરના વર્ણને સારો કરનારા અને આંખોને ઠંડક આપનારા છે. ૪૧૦

તેલમાં બનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

વિદાહિનસ્તૈલકૃતા ગુરવઃ કટુપાકિનઃ ।

ઉષ્ણા મારુતદષ્ટિઘ્નાઃ પિત્તલાસ્ત્વકપ્રદૂષણાઃ ॥૪૧૧॥

૪૨૨ તેલમાં બનાવેલા ભક્ષ્યો વિપાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્ય, ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારા,

વાયુને મટાડનારા, આંખોને નુકસાન કરનારા, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા અને ચામડીને અગાડનારા છે. ૪૧૧

ફળ, માંસ વગેરેના અનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

ફલમાંસેશ્વુવિકૃતિતિલમાષોપસંસ્કૃતાઃ ।

મહ્યા બલ્યાસ્તુ ગુરવો વૃંહણા હૃદયપ્રિયાઃ ॥૪૧૨॥

૪૨૩ ફળ, માંસ, ગોળ વગેરે શેલડીના રસમાંથી અનતા પદાર્થો, તલ અને અડદ એએથી અનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો પચવામાં ભારે, બળ આપનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવા છે. ૪૧૨

કપાલાઙ્ગારપક્વાસ્તુ લઘવો વાતકોપનાઃ ।

સુપક્વાસ્તનવશ્ચાપિ ભૂયિષ્ઠં લઘવો મતાઃ ॥૪૧૩॥

૪૨૪ તાવડી ઉપર અને અંગારામાં પકાવેલા ઘઉં વગેરેના ભાખરા હલકા અને વાયુને પ્રકાપ કરનારા છે. પરંતુ અહુ પકાવેલી રેટલી વગેરે પાતળા પદાર્થો અહુ જ હલકા હોય છે. ૪૧૩

અગડેલા દુધના માવાના તથા તકપિંડમાંથી

અનાવેલા પદાર્થોના ગુણો.

સકિલાટાદયો મહ્યા ગુરવઃ કફવર્ધનાઃ ।

૪૨૫ અગડેલા દુધનો માવો અને તકપિંડ (ઘાટી છાસને વસ્ત્રથી ગાળી કાઢતાં પાછળ રહેલો લોટો) નાખીને અનાવેલા ખોરાકો ભારે છે. અને કફને વધારનારા છે.

ઘઉં વગેરેની ધુધરીના ગુણો.

કુલમાષા વાતલા રુક્ષા ગુરવો મિન્નવર્ચસઃ ॥૪૧૪॥

૪૨૬ ઘઉં વગેરેની આફેલી ધુધરીઓ રુક્ષ, ભારે, દસ્તને પાતળો કરનાર અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૪૧૪

ઢોકળાના ગુણો.

ઉદાવર્તહરો વાત્યઃ કાસપીનસમેહનુત્ ।

૪૨૭ ઢોકળાં ઉદાવર્ત, ખાંસી, પીનસ અને પ્રમેહ એએને મટાડે છે.

જવની ધાણીના તથા એળાના ગુણો.

ધાનોલુમ્બાસ્તુ લઘવઃ કફમેદોવિશોષણાઃ ॥૪૧૫॥

૪૨૮ જવની ધાણી અને એળા હલકા અને કફને તથા મેદને સુકવનારા છે. ૪૧૫

સાથવાના ગુણો.

સક્તવો વૃંહણા વૃષ્યાસ્તૃષ્ણાપિત્તકફાપહાઃ ।

પીતાઃ સઘો બલકરા મેદિનઃ પવનાપહાઃ ॥૪૧૬॥

ગુર્વી પિષ્ઠી સ્વરાત્યર્થે લઘ્વી સૈવ વિપર્યયાત્ ।

સક્કૂનામાશુ જીર્ણેત મૃદુત્વાદવલેહિકા ॥૪૧૭॥

૪૨૯ સાથવો શરીરને પુષ્ટિ આપનારો, વીર્યને વધારનારો અને તરસ, પિત્ત તથા કફ એએને મટાડનારો છે. સાથવાને પાણીમાં નાખીને પીવામાં આવે તો તે તરતમાં બળ આપનારો, દસ્તને પાતળો કર-

નારો અને પવનને તોડનારો છે. સાથવામાં પાણી નાંખીને તેનો કકણુ પીડો કરવામાં આવે તો તે અહુ જ ભારે થાય છે અને સાથવામાં પાણી નાંખીને તેને પાતળો કરવામાં આવે તો તે જ હલકો થાય છે. સાથવાને અવેલહ કામળ હોવાને લીધે તરત પચી જાય છે. ૪૧૬-૪૧૭

શાળની ધાણીના ગુણો.

લાજાશ્ચર્ચતિસારમ્ના દીપનાઃ કફનાશનાઃ ।

બલ્યાઃ કષાયમધુરા લઘવસ્તૃષ્ણમલાપહાઃ ॥૪૧૮॥

૪૩૦ શાળની ધાણી તુરી, મધુર, હલકી, જઠરા-મિને પ્રદીપ્ત કરનારી, બળ આપનારી, અને ઉલટી, અતિસાર, કફ, મળ અને તૃષા એએને મટાડનારી છે. ૪૧૮

શાળની ધાણીના સાથવાના ગુણો.

તૃદ્છર્દિદાહઘર્માર્તિનુદસ્તસ્તક્ત્ત્વો મતાઃ ।

રક્તપિત્તહરાશ્ચૈવ દાહજ્વરવિનાશનાઃ ॥૪૧૯॥

૪૩૧ શાળની ધાણીનો સાથવો તરસ, ઉલટી, દાહ, લૂ લાગવી, રક્તપિત્ત અને દાહજ્વર એએને મટાડનારો છે. ૪૧૯

પવાના ગુણો.

પૃથુકા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા વૃંહણાઃ કફવર્ધનાઃ ।

૪૩૨ પવા સ્નિગ્ધ, ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારા અને કફને વધારનારા છે.

દુધ પવાના ગુણો.

બલ્યાઃ સક્ષીરભાવાત્તુ વાતમ્ના મિન્નવર્ચસઃ ૪૨૦॥

૪૩૩ દુધમાં ભીંજવેલા પવા વાયુને મટાડનારા અને દસ્તને પાતળો કરનારા છે. ૪૨૦

નવા ચોખાના ગુણો.

સુદુર્જરઃ સ્વાદુરસો વૃંહણસ્તણ્ડુલો નબઃ ।

૪૩૪ નવા ચોખા મધુર, શરીરને પુષ્ટ કરનારા અને માંડ પચે એવા છે.

જૂના ચોખાના ગુણો.

સન્ધાનકૃન્મેહહરઃ પુરાણસ્તણ્ડુલઃ સ્મૃતઃ ॥૪૨૧॥

૪૩૫ જૂના ચોખા ભાંગેલા અસ્થિ વગેરે સાંધનારા અને પ્રમેહને મટાડનારા છે. ૪૨૧

કોને કયું અનુપાન પથ્ય (હિતકારક) છે ?

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારવિકારાન્સમવેક્ષ્ય તુ ।

યદા કારણમાસાદ્ય મોકૃણાં છન્દતોડપિ વા ॥૪૨૨॥

અનેકદ્રવ્યયોનિત્વાચ્છાસ્તસ્તાન્વિનિર્દિશોત્ ।

૪૩૬ જ્યારે રોગીને તે તે ભક્ષ્યો ખવરાવવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય અથવા તે તે તે ભક્ષ્ય ખાવાની રોગીએને ઇચ્છા થાય ત્યારે દ્રવ્યોના સંયોગોનો, સંસ્કારોનો તથા વિકારોનો વિચાર કરીને વૈભે શાસ્ત્રાનુસાર તે તે ભક્ષ્યોના

ચુરુત્વ લઘુત્વાદિકનો નિર્દેશ કરવો. કારણ કે લક્ષ્ય પદાર્થો અનેક દ્રવ્યોમાંથી અને છે. ૪૨૨

ઘતિ લક્ષ્યવર્ગ.

અથ અનુપાન વર્ગ.

અતઃ સર્વાણ્યનુપાનાન્યુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૪૨૩ ॥

અમ્લેન કેચિદ્વિહતા મનુષ્યા

માધુર્યયોગે પ્રણયીભવન્તિ ।

તથામ્લયોગે મધુરેણ તૃપ્તા-

સ્તૃષાં યથેષ્ટં પ્રવદન્તિ પથ્યમ્ ॥ ૪૨૪ ॥

૪૩૭ હવે પછી સર્વ પ્રકારનાં અનુપાનોનો ઉપદેશ કર્યું. ખાટા પદાર્થો ખાવા પીવાથી ઉદ્દેગ-કંટાળો પામેલા કેટલાએક માણસો મધુર પદાર્થોના ઉપયોગથી સુખી થાય છે અને મધુર પદાર્થો ખાવાપીવાથી ઉદ્દેગ-કંટાળો પામેલા કેટલાએક લોકો ખાટા પદાર્થોના ઉપયોગથી સુખી થાય છે. એટલા માટે વિદ્વાન્ માણસો ખાટા પદાર્થોથી તૃપ્ત થયેલાઓને મધુર અને મધુર પદાર્થોથી તૃપ્ત થયેલાઓને ખાટા પદાર્થો અનુપાન તરીકે પથ્ય છે એમ કહે છે. ૪૨૩-૪૨૪

અનુપાનમાં વપરાતા પદાર્થો.

શીતોષ્ણતોયાસવમઘયૂષ-

ફલામ્લઘાન્યામ્લપયોરસાનામ્ ।

યસ્યાનુપાનં તુ હિતં મવેઘ-

ત્તસૈ પ્રદેયં ત્વિહ માત્રયા તત્ ॥ ૪૨૫ ॥

૪૩૮ ટાટું પાણી, ઉનું પાણી, આસવ, મઘ, યૂષ, ખીબેરાં વગેરે ખાટાં ફળોનો રસ, કાંચ, દુધ અને માંસરસ એ સઘળા પદાર્થો અનુપાનને માટે વપરાય છે. બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે આ સઘળા પદાર્થોમાંથી જેને જે હિતકારક જણાય તેને તે પદાર્થ માત્રાથી અનુપાન તરીકે આપવો. ૪૨૫

ઋતુ, રોગ વગેરે જોધને અનુપાનની ગોઠવણ કરવા વિશે.

વ્યાધિં ચ કાલં ચ વિમાવ્ય ધૌરૈ-

ર્ઢ્વ્યાણિ મોજ્યાનિ ચ તાનિ તાનિ ।

૪૩૯ ધીર વૈદ્યોએ રોગ, ઋતુઓ, અને અવસ્થાઓ, એઓનો વિચાર કરીને તથા તે તે દ્રવ્યો (તેલ વિગેરે પદાર્થો)નો તથા ભોજન્ય પદાર્થોનો વિચાર કરીને અનુપાનની યોજના કરવી.

સર્વ અનુપાનોમાં જળનું *અનુપાન ઉત્તમ છે.

સર્વાનુપાનેષુ વરં વદન્તિ

મેઘ્યં યદમ્મઃ શુચિમાજનસ્થમ્ ॥ ૪૨૬ ॥

લોકસ્ય જન્મપ્રભૃતિ પ્રશસ્તં

તોયાત્મકાઃ સર્વરસાશ્ચ દૃષ્ટાઃ ।

* તેલ ધી વગેરે પીધા પછી તથા ભોજન કર્યા પછી જે પદાર્થ પીવામાં આવે છે તેને અનુપાન કહેવામાં આવે છે.

સહ્લેપ ષષોઽમિહિતોઽનુપાને-

શ્વતઃપરં વિસ્તરતોઽમિધાસ્યે ॥ ૪૨૭ ॥

૪૪૦ સર્વ અનુપાનોમાં નિર્ભળ, અને પવિત્ર પાત્રમાં રહેલાં પાણીને ઉત્તમ અનુપાન કહ્યું છે. કારણ કે પાણી મનુષ્યોને જન્મથી આરંભીને સાત્ત્વ્ય (અનુકૂળ) હોય છે તથા પૃથ્વી ઉપરના સર્વ રસો પણ પાણીરૂપ ભેવામાં આવે છે. અનુપાનોને માટે આ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. હવે પછી વિસ્તારથી કહીશ. ૪૨૬-૪૨૭

તેલ ઉપર અનુપાન.

ઉષ્ણોદકાનુપાનં તુ સ્નેહાનામથ શસ્યતે ।

ઋતે મહાતકસ્નેહાત્સ્નેહાતૌવરકાત્તથા ॥ ૪૨૮ ॥

૪૪૧ સ્નેહનું (તેલ ધી વગેરેનું) પાન કરાવીને તેના ઉપર ઉના પાણીનું અનુપાન આપવું (ઉનું જળ પાવું) પરંતુ ભીન્નામાના તથા ચેરીયાના સ્નેહનું પાન કરાવ્યા પછી તેના ઉપર ઉના પાણીનું અનુપાન આપવું નહિ. ૪૨૮

ઉષ્ણ કાળમાં તથા શીત કાળમાં કેવું

અનુપાન આપવું ?

અનુપાનં વદન્ત્યેકે તૈલે યૂષામ્લકાષ્ઠિકે ।

૪૪૨ કેટલાએક કહે છે કે; તેલ ઉપર ઉષ્ણકાળમાં યૂષનું અનુપાન આપવું અને શીતકાળમાં ખાટી કાંચનું અનુપાન આપવું.

મઘ, ચોખાના લોટના પદાર્થ વગેરે ખાઘ

ઉપર અનુપાનો.

શીતોદકં માક્ષિકસ્ય પિષ્ટાન્નસ્ય ચ સર્વશઃ ॥ ૪૨૯ ॥

દધિપાયસમઘાતિવિષજુષ્ટે તથૈવ ચ ।

કેચિત્પિષ્ટમયસ્યાહુરનુપાનં સુસ્નોદકમ્ ॥ ૪૩૦ ॥

૪૪૩ સર્વ પ્રકારનું મઘ, ચોખાના લોટના પદાર્થો, દહીં, દુધપાક, વગેરે ખાધા પછી, મઘ પીવાથી થતા દાહ ઉપર, અને જેર પીધાથી થનારા વ્યામોહ ઉપર ટાઢા પાણીનું અનુપાન આપવું. કેટલાએક કહે છે કે;— ચોખાના લોટના લક્ષ્ય ઉપર જરાક ઉના પાણીનું અનુપાન આપવું. ૪૨૯-૪૩૦

ભાત, મગ વગેરેનાં ભોજનો ઉપર અનુપાન.

પયો માંસરસો વાપિ શાલિમુદ્રાદિમોજિનામ્ ।

યુદ્ધાઘ્રાતપસન્તાપવિષમઘરુજાસુ ચ ॥ ૪૩૧ ॥

૪૪૪ ભાત, તથા મગના ભોજન ઉપર, યુદ્ધ કરવાથી થયેલી પીડા ઉપર, તડકાથી કે પંથ કરવાથી થયેલી પીડા ઉપર, અગ્નિના તાપથી થયેલી પીડા ઉપર દૂધનું અથવા તેા માંસના રસનું અનુપાન દેવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૩૧

અડદ વગેરેનાં ભોજન ઉપર તથા માંસના

ભોજન ઉપર અનુપાન

માષાદેરનુપાનં તુ ધાન્યામ્લં દધિમસ્તુ વા ।

મઘં મઘોચિતાનાં તુ સર્વમાંસેષુ પૂજિતમ્ ॥૪૩૨॥
અમઘપાનામુદકં ફલામ્લં વા પ્રશસ્યતે ।

૪૪૫ અડદ વગેરેના ભોજન ઉપર ધાન્યાલ્મ (ખાટી કાંજી)નું અથવા તેા દહીની તરનું, અથવા તેા દહીની નીચે રહેલાં પાણીનું અનુપાન આપવું. તથા જ્યોને મઘ પીવાનો અભ્યાસ હોય તેઓને સર્વ પ્રકારનાં માંસો ઉપર મઘનું અનુપાન આપવું ઉત્તમ છે. જ્યોને મઘ પીવાનો અભ્યાસ ન હોય તેઓને સર્વ પ્રકારના માંસો ઉપર જળનું અથવા તેા દાડિમ વગેરેની ખટા-ધનું અનુપાન આપવું શ્રેષ્ઠ છે. ૪૩૨

તડકો સેવવાથી, પંથ કરવાથી, ઉચ્ચ સ્વરે
ખોલવાથી, સ્ત્રીનું સેવન કરવાથી થાકી
ગયેલાને માટે અનુપાનો.

ક્ષીરં ઘર્માધ્વમાપ્યસ્ત્રીક્લાન્તાનામમૃતોપમમ્ ॥૪૩૩॥

૪૪૬ ધામથી, પંથ કરવાથી, ઉચ્ચ સ્વરે લાપણુ કરવાથી અને સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી થાકી ગયેલા પુરુ-ષોને દુધનું અનુપાન અમૃત સમાન છે. ૪૩૩
મઘ પીવાથી દુર્બળ થયેલાઓને માટે, સ્થૂળોને માટે તથા આરોગ્ય મનુષ્યને માટે અનુપાન.

સુરાક્રશાનાં સ્થૂલાનામનુપાનં મધૂદકમ્ ।

નિરામયાનાં ચિત્રં તુ મક્તમધ્યે પ્રકીર્તિતમ્ ॥૪૩૪॥

૪૪૭ મદિરાનું પાન કરવાથી દુર્બળ થયેલા મનુ-ષ્યોને તથા સ્થૂલ શરીરવાળા મનુષ્યોને મધ મેળવેલા જળનું અનુપાન ઉત્તમ છે અને સ્વસ્થ મનુષ્યોને (આરોગ્ય મનુષ્યોને) ભોજનની વચ્ચે *વિચિત્ર પ્રકારનું અનુપાન આપવું. ૪૩૪

દોષોને અનુકૂળ એવાં અનુપાનો.

સ્ત્રિઘોષ્ણં મારુતે પથ્યં કફે રુક્ષોષ્ણમિષ્યતે ।

અનુપાનં હિતં ચાપિ પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

હિતં શોણિતપિત્તિભ્યઃ ક્ષીરમિશ્વરસસ્તથા ।

અર્કસેલુશિરીષાણામાસવાસ્તુ વિષાર્તિષુ ॥ ૪૩૬ ॥

૪૪૮ વાયુ ઉપર સ્તિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અનુપાન આપવું, પિત્ત ઉપર મધુર તથા શીતળ અનુપાન આપવું, કફ ઉપર રુક્ષ તથા ઉષ્ણ અનુપાન આપવું, રક્તપિત્ત ઉપર દુધનું તથા શેલડીના રસનું અનુપાન આપવું અને ઝેરની પીડા ઉપર આકડો, ગુંદો, તથા સરસડાના આસવોનું અનુપાન આપવું કાયદાકારક છે. ૪૩૫-૪૩૬
ધાન્યાદિક વર્ગો ઉપર અનુપાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

અતઃ પરં તુ વર્ગાણામનુપાનં પૃથક્પૃથક્ ।

પ્રવશ્યામ્યાનુપૂર્વેયં સર્વેષામેવ મે શૃણુ ॥ ૪૩૭ ॥

* આ શ્લોકમાં ચિત્રં પદ છે તેનો અર્થ હારાણુચંદ્ર આપ-માણુ કરે છે કે; આરોગ્ય મનુષ્યને સ્તિગ્ધ, રુક્ષ, ઉષ્ણ, મધુર, શીતળ એમ સર્વ પ્રકારનું અનુપાન આપવું. અને તે અનુપાન ભોજનના મધ્યમાં આપવું.

૪૪૯ હવે પછી હું ધાન્યાદિક સર્વેય વર્ગોના ઉપર અનુક્રમથી જુદાં જુદાં અનુપાન કહીશ. તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૪૩૭

શુક ધાન્યાદિ તથા વૈદલા ધાન્યાદિ ઉપર
અનુપાન.

તત્ર પૂર્વશસ્યજાતીનાં બદરામ્લં વૈદલાનાં
ધાન્યામ્લમ્ ।

૪૫૦ પ્રથમ કહેલા *શુકધાન્ય, †કુધાન્ય, અને ‡શમીધાન્ય ઉપર ખેરની ખટાધવાળું અનુપાન આપવું. અને મગ, તુવર વગેરે વૈદલ ધાન્ય ઉપર (કઠોળ ઉપર) ધાન્યામ્લનું અનુપાન આપવું.

જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના માંસ ઉપર
આપવાનાં અનુપાનો.

જહ્વાલાનાં વર્તકાદીનાં ચ પિપ્પલ્યાસવઃ ।
વિષ્કિરાણાં કોલબદરાસવઃ । પ્રતુદાનાં તુ ક્ષીરવૃ-
ક્ષાસવઃ । ગુહાશયાનાં તુ સર્જૂરનારિકેલાસવઃ ।
પ્રસહાનામશ્વગન્ધાસવઃ ॥ પર્ણમૃગાણાં કૃષ્ણગન્ધા-
સવઃ । બિલેશયાનાં ફલસારાસવઃ । ફકશફાનાં
ત્રિફલાસવઃ । અનેકશફાનાં સદિરાસવઃ । કૂલ-
ચરાણાં તુ શૃઙ્ગાટકકશેરુકાસવઃ । કોશવાસિનાં
પાદિનાં ચ તદેવ । પ્લવાનામિશ્વરસાસવઃ । નાદે-
યાનાં મત્સ્યાનાં મૃગાલાસવઃ । સામુદ્રાણાં તુ
માતુલુક્કાસવઃ ॥ ૪૩૮ ॥

૪૫૧ જંઘાલવર્ગનાં અને વિષ્કિરવર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર લિંડીપિપરના આસવનું અનુપાન આપવું. વિષ્કિરવર્ગનાં પક્ષીઓનાં માંસોની ઉપર ખેરનાં આસવનું અનુપાન આપવું. પ્રતુદ વર્ગનાં પાક્ષીઓનાં માંસોની ઉપર ઉચ્ચ વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોના આસ-વોનું અનુપાન આપવું. ગુહાશયવર્ગના પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર ખજૂરના અને નાળીયેરના આસવનું અનુપાન દેવું. પ્રસહવર્ગના પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર આસંઘનાં આસવનું અનુપાન આપવું. પર્ણમૃગવર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર સરગવાના આસવનું અનુ-પાન આપવું. બિલેશયવર્ગના પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર દરાખ વગેરે ફળોના આસવનું અનુપાન દેવું. એક ખરી-વાળા પશુઓનાં માંસોની ઉપર ત્રિક્ષણાના આસવનું અનુપાન આપવું. બે ખરીવાળા બકરી વગેરે પશુઓનાં માંસોની ઉપર ખેરના આસવનું અનુપાન આપવું. કૂલ-ચર વર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર સીંધોડાના અને કસેલાના આસવનું અનુપાન દેવું. કોશસ્થવર્ગના અને પાદી વર્ગના માંસોની ઉપર પણ સીંધોડાના અને કસે-લાના આસવનું અનુપાન દેવું. પ્લવવર્ગના પ્રાણીઓના

* અણીવાળાં જવ વગેરે ધાન્ય, † સામા બંદી વગેરે ધાન્ય, ‡ અડદ વગેરે ધાન્ય.

માંસની ઉપર શેલડીના રસના આસવનું અનુપાન આપવું. નદીમાં થનારાં માછલાંઓના માંસની ઉપર કમળના દાંડલાંઓના આસવનું અનુપાન આપવું અને સમુદ્રનાં માછલાંઓનાં માંસની ઉપર ખીજેરાના આસવનું અનુપાન આપવું. ૪૩૮

દાડિમ વગેરે ડૂળોના ઉપર આપવાનાં અનુપાનો.

અમ્લાનાં ફલાનાં પશ્ચોત્પલકન્દાસવઃ । કષા-
યાણાં દાડિમવેત્રાસવઃ । મધુરાણાં ત્રિકટુકયુક્તઃ
કન્દાસવઃ । તાલફલાદીનાં ધાન્યામ્લમ્ । કટુકાનાં
દૂર્વાનલવેત્રાસવઃ । પિપ્પલ્યાદીનાં શ્વદંષ્ટ્રાવસુકા-
સવઃ ॥ ૪૩૯ ॥

૪૫૨ દાડમ વગેરે ખાટાં ડૂળોની ઉપર કમળના અને પોયણાના કંદોના આસવોનું અનુપાન આપવું. વડનાં ડૂળ વગેરે તુરાં ડૂળોની ઉપર દાડમના અથવા નેતરના આસવનું અનુપાન દેવું. દરાખ વગેરે મધુર ડૂળોની ઉપર જેમાં સુંક, મરી અને લિંડીપીપર પડેલાં હોય એવા કંદોના આસવોનું અનુપાન આપવું. તાલ વગેરેનાં ડૂળોની ઉપર ધાન્યામ્લનું અનુપાન દેવું. તીખાં ડૂળોની ઉપર ઘોઠકડના, અરૂના અથવા નેતરના આસવનું અનુપાન આપવું. પીપર વગેરેની ઉપર ગોખરૂના અથવા ઘોલસરીના આસવનું અનુપાન આપવું. ૪૩૯

કોળાં વગેરે શાક ઉપર આપવાનાં અનુપાનો.

કૂખાણ્ડાદીનાં દાર્વીકરીરાસવઃ । સુચ્ચૂપ્રમૃ-
તીનાં લોઘાસવઃ । જાવિન્ત્યાદીનાં ત્રિફલાસવઃ ।
કુસુમ્મશાકસ્ય સ ઇવ । મળ્ડૂકપર્ણ્યાદીનાં મહા-
પંચમૂલાસવઃ ॥ ૪૪૦ ॥

૪૫૩ કાહળાં વગેરે શાકોની ઉપર દારૂહળદરના અને કેરડાંના આસવનું અનુપાન આપવું. ધુંજી વગેરે શાકોની ઉપર લોધરના આસવનું અનુપાન દેવું. ડોડી વગેરે શાકોની ઉપર ત્રિફળોના આસવનું અનુપાન દેવું. કસુંબાની લાજી ઉપર પણ ત્રિફળોના આસવનું અનુપાન દેવું. આહી વગેરે શાકોની ઉપર બૃહત્પંચમૂળોના આસવનું અનુપાન દેવું. ૪૪૦

તાડીની મજ્જા ઉપરનું અનુપાન.

તાલમસ્તકાદીનામ્લફલાસવઃ ॥ ૪૪૧ ॥

૪૫૪ તાડીના અગ્ર લાગની મજ્જા વગેરેના ઉપર ખાટાં ડૂળોના આસવનું અનુપાન આપવું. ૪૪૧

સીંધાલુણ વગેરે ઉપર અનુપાન.

સૈન્ધવાદીનાં સુરાસવ આરનાલં ચ ॥ ૪૪૨ ॥

૪૫૫ સિંધાલુણ વગેરે લવણોની ઉપર સુરાસવનું અથવા આરનાળનું અનુપાન આપવું. ૪૪૨

અનુપાનના વિષયનેા ઉપસંહાર.

તોયં વા સર્વત્રેતિ ॥ ૪૪૩ ॥

૪૫૬ અથવા તો સર્વ પદાર્થોની ઉપર જળનું અનુપાન દેવું. ૪૪૩

भवन्ति चात्र ।

सर्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम् ।

૪૫૭ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે પ્રાચીન શ્લોક છે. સઘળા અનુપાનોમાં આંતરીક્ષ જળનું—આકાશના જળનું અનુપાન શ્રેષ્ઠ છે.

આંતરીક્ષ જળના અભાવમાં સાત્મ્ય જળનું અનુપાન આપવું.

સાત્મ્યં યસ્ય તુ યત્તોયં તત્તસ્મૈ હિતમુચ્યતે ॥ ૪૪૪ ॥

૪૫૮ આંતરીક્ષ જળ ન મળે તો પછી જે માણુસને જે જળ સાત્મ્ય—માફક હોય તે માણુસને તે જળનું અનુપાન હિતકારક કહ્યું છે. ૪૪૪

વાતાદિકદોષના પ્રકોપ ઉપર આપવાનાં અનુપાનો.

उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलम् ।

૪૫૯ વાયુના તથા કફના પ્રકોપની ઉપર જરા ઉના પાણીનું અનુપાન આપવું અને પિત્તના તથા રક્તના પ્રકોપની ઉપર શીતળ જળનું અનુપાન દેવું.

અધિક ભોજન કર્યું હોય તેના ઉપર આપવાનું અનુપાન.

दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥ ૪૪૫ ॥

यथोक्तेनानુપાનેન સુખમન્નં પ્રજીર્યતિ ।

૪૬૦ વાયુ વગેરે દોષોને ઉત્પન્ન કરે એવું, ભારે અથવા માત્રાથી અધિક ભોજન કરવામાં આવ્યું હોય તોપણુ જે તેની ઉપર ઉપર લખેલા પદાર્થોનું અનુપાન આપવામાં આવે તો તે સ્હેલાઈથી પચી જાય છે. ૪૪૫

અનુપાનના ગુણો (ફાયદાઓ).

रोचनं बृंहणं वृष्यं दोषसङ्घातभेदनम् ॥ ૪૪૬ ॥

તર્પણં માર્દવકરં શ્રમક્લમહરં સુખમ્ ।

દીપનં દોષશમનં વિપાસાચ્છેદનં પરમ્ ॥ ૪૪૭ ॥

बल्यं वर्णकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ।

૪૬૧ અનુપાન રુચિ ઉપજવનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વીર્યને વધારનારું, દોષોના સમુદાયને પૃથક્કરણ કરનારું, તૃપ્તિ કરનારું, શરીરને કામળ કરનારું, થાકને ઝલાવનારું અને તરસને મટાડનારું, સુખ આપનારું, જરાશિને પ્રદીપ્ત કરનારું, દોષોનું શમન કરનારું, બળ આપનારું અને શરીરના વર્ણને સારું કરનારું સદા કહેવાય છે. ૪૪૬-૪૪૭

અનુપાન ક્યારે પીવું તે વિશે અને તે પીવાથી થનારા ફાયદા.

तदादौ कर्शयेत्पितं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ॥ ૪૪૮ ॥

પશ્ચાત્પિતં બૃંહયતિ તસ્માદ્વીક્ષ્ય પ્રયોજયેત્ ।

૪૬૨ ભોજનના આદિમાં અનુપાન પીવામાં આવ્યું

હોય તો તે શરીરને કૃશ કરે છે. ભોજનના મધ્યમાં અનુપાન પીવામાં આવે તો તે શરીરને મધ્યમ સ્થિતિમાં રાખે છે અને ભોજનના અંતમાં પીવામાં આવે તો તે શરીરને સ્થૂલ કરે છે. એટલા માટે વૈદ્યે પ્રયોજનને અનુસરીને અનુપાનની યોજના કરવી. ૪૪૮

ભોજન કર્યા પછી અનુપાન પીવાતું કારણ.

સ્થિરતાં ગતમક્ષિન્નમન્નમદ્રવપાયિનામ્ ॥ ૪૪૯ ॥

મવત્યાબાઘજનનમનુપાનમતઃ પિબેત્ ।

૪૬૩ ભોજન કર્યા પછી અનુપાન (જળ વગેરે) પીવામાં ન આવે તો આંધલું અન્ન આમાશયમાં બરાબર કિલન (એકરસ) નહીં થવાને લીધે સ્થિર પછી રહીને પીડા કરે છે. એટલા માટે ભોજન કર્યા પછી જળ વગેરે અનુપાન પીવું જોઈએ. ૪૪૯

ભોજન પછી કોણે કોણે અનુપાન પીવું નહિ ?

ન પિબેચ્છાસકાસારો રોગે ચાપ્યુર્ધ્વજન્નુગે ॥૪૫૦॥

ક્ષતોરસ્કઃ પ્રસેકી ચ યસ્ય ચોપહતઃ સ્વરઃ ।

૪૬૪ સ્વાસ, ઉધરસ, જત્રુથી-હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા રોગો, ઉરઃક્ષત, લાળનો સ્વાવ અને સ્વરભંગ એઓથી પીડાયેલા મનુષ્યે ભોજન કર્યા પછી અનુપાન પીવું નહી. ૪૫૦

અનુપાન પીધા પછી કંઈ કંઈ ક્રીયા કરવી નહિ ?

પીત્વાડધ્વમાષ્યાધ્યયનગેયસ્વપ્નાન્ન શીલયેત્ ૪૫૧

પ્રદૂષ્યામાશયં તદ્દિ તસ્ય કણ્ઠોરસિ સ્થિતમ્ ।

સ્યન્દાગ્નિસાદ્ઠ્ઠર્ચાદીનામયાજ્ઞનયેદ્દહન્ ॥૪૫૨ ॥

૪૬૫ અનુપાન પીધા પછી પંથ કરવો નહીં, ઉંચે સ્વરે બોલવું નહીં, લાલવું નહીં, ગાવું નહીં અને નિદ્રા કરવી નહીં. કારણ કે અનુપાન પીધા પછી પંથ વગેરે કરવાથી તે અનુપાન આમાશયને ક્ષોભ પમાડી કંઠ અને છાતીમાં આવી લાળનો સ્વાવ, જઠરાગ્નિની મંદતા, ઉલટી વગેરે ધણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫૧-૪૫૨ ભક્ષ્ય પદાર્થના હલકાપણાનો તથા ભારેપણાનો વિચાર તે તે પદાર્થના સ્વભાવાદિકનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.

ગુરુલાઘવચિન્તેયં સ્વભાવં નાતિવર્તેતે ।

તથા સંસ્કારમાત્રાન્નકાલાશ્ચાપ્યુત્તરોત્તરમ્ ॥૪૫૩ ॥

૪૬૬ ખાવા પીવાના પદાર્થના હલકાપણા વિશે તથા ભારેપણા વિશે જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે વિચાર તે તે પદાર્થોના સ્વભાવનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી (જેમકે જંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ હલકાં છે માટે તેઓનું માંસ પણ હલકું છે) સંસ્કારનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી (જેમકે ચોખા હલકા છે છતાં તેના લોટના પદાર્થ ભારે છે વગેરે) માત્રાનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી (જેમકે હલકા અન્નથી તૃપ્તિ કરવી અને ભારે

અન્નથી અરધી તૃપ્તિ કરવી). અન્નનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી. (જેમકે મંડ, પેયા, વિલેપી, ભાત, પુડલા આમાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે અને પૂર્વ પૂર્વનાં હલકાં છે) કાળનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી (જેમકે નવું ધાન્ય કફ કરનારું છે અને જૂનું ધાન્ય હલકું છે વગેરે). ૪૫૩

આહારના ભારેપણાનો તથા હલકાપણાનો

આધાર મનુષ્યના ઉપર હોય છે.

મન્દકર્માનલારોગ્યાઃ સુકુમારાઃ સુસ્થોચિતાઃ ।

જન્તવો યે તુ તેષાં દ્વિ ચિન્તેયં પરિકીર્તિતા ॥૪૫૪॥

બલિનઃ સ્વરમશ્યા યે યે ચ દીપ્તાગ્નયો નરાઃ ।

કર્મનિત્યાશ્ચ યે તેષાં નાવશ્યં પરિકીર્તયેતે ॥ ૪૫૫ ॥

૪૬૭ જે લોકો થોડું કામ કરનારા (આળસુ), મંદ અગ્નિવાળા, થોડા આરોગ્યવાળા (બહુધા રોગી), કોમળ શરીરવાળા અને સુખ ભોગવનારા હોય તે લોકોને માટે જ આ આહારના ભારેપણાનો કે હલકાપણાનો વિચાર કરવાનો છે. પરંતુ જે લોકો બળવાન, કઠણ પદાર્થો ખાનારા, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા અને હૃમ્મેશાં મહેનત કરનારા છે તેઓને માટે આહારના ભારેપણાનો તથા હલકાપણાનો વિચાર કરવાની વિશેષ આવશ્યકતા નથી-અવશ્ય કરવો જોઈએ એમ નથી. ૪૫૪-૪૫૫

ઇતિ સર્વાનુપાનવર્ગા.

અથ ભોજનવિધિ.

અથાહારવિધિં વત્સ વિસ્તરેણાખિલં શૃણુ ।

૪૬૮ પુત્ર સુશ્રુત ! હવે હું ભોજન કરવાના સમગ્ર વિધિનો વિસ્તારથી ઉપદેશ કરું છું તે તું સાંભળ.

પાકશાળા (રસોડું) અને તેમાં રાખવા

યોગ્ય મનુષ્યો.

આત્તાન્વિતમસંકીર્ણં શુચિ કાર્યં મહાનસમ્ ॥૪૫૬॥

૪૬૯ રસોડું સ્વચ્છ અને સાંકડ વગરનું (દરેક પ્રકારની સગવડવાળું) બનાવવું અને તેમાં દરેક કામ-કાળને માટે જે માણસો વિશ્વાસપાત્ર હોય તેઓને જ રાખવાં. ૪૫૬

વૈદ્યે અન્નની પરીક્ષા કરીને રાજને નિવેદન કરવું.

તન્નાસૈર્ગુણસમ્પન્નમન્નં મશ્યં સુસંસ્કૃતમ્ ।

શુચૌ દેશે સુસંગુતં સમુપસ્થાપયેદ્વિષ્ણુ ॥ ૪૫૭ ॥

વિષ્ણૈરગદૈઃ સ્પૃષ્ઠં પ્રોક્ષિતં વ્યજનોદકૈઃ ।

સિદ્ધૈર્મન્ત્રૈર્હૃતવિષં સિદ્ધમન્નં નિષેદયેત્ ॥ ૪૫૮ ॥

૪૭૦ ત્યાં વૈદ્યે વિશ્વાસપાત્ર માણસો-રસોયાઓ પાસેથી સારા ગંધ, રસ, અને વર્ણવાળું અન્ન રંધાવીને, તેને પવિત્ર સ્થાનમાં સાધારણ લોકોની નજર ન પડે એવી રીતે રખાવવું. ચાર પછી તે અન્નને વિષને મટાડનારા ઔષધોથી યુક્ત કરી, વિષ હર ઔષધવાળા જળવડે ભીજવેલા પંખાઓવડે તે ઉપર પવન નાંખી,

તથા અથર્વવેદમાં કહેલા વિપનાશક સિદ્ધ મંત્રોથી તે અન્નને અભિમંત્રિત કરીને રાજને ભોજન કરવામાટે આપવું. ૪૫૭-૪૫૮

કયા પદાર્થો કેવા પાત્રમાં પીરસવા ?

વક્ષ્યામ્યતઃ પરં કૃત્સ્નામાહારસ્યોપકલ્પનામ્ ।

ઘૃતં કાર્ણાયસે દેયં પેયા દેયા તુ રાજતે ॥ ૪૫૯ ॥

ફલાનિ સર્વભક્ષ્યાંશ્ચ પ્રદઘાઢૈલેષુ ચ ।

પરિશુષ્કપ્રદિઘ્વાનિ સૌવર્ણેષુ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૬૦ ॥

પ્રદ્રવાણિ રસાંશ્ચૈવ રાજતેષુપહારયેત્ ।

કટ્વરાણિ સ્નહાંશ્ચૈવ સર્વાન્ઢૈલેષુ દાપયેત્ ॥ ૪૬૧ ॥

દઘાત્તામ્રમયે પાત્રે સુશીતં સુશૃતં પયઃ ।

પાનીયં પાનકં મઘં મૃષ્મયેષુ પ્રદાપયેત્ ॥ ૪૬૨ ॥

કાચસ્ફટિકપીત્રેષુ શીતલેષુ શુભેષુ ચ ।

દઘાઢૈદૂર્યપાત્રેષુ રાગસ્નાહવસટ્કાન્ ॥ ૪૬૩ ॥

૪૭૧ હવે કયા પદાર્થો કેવા પાત્રમાં પીરસવા અને કયા કયા પ્રદેશમાં મુકવા વગેરે આખતની સઘળી યોજના કહું છું. ઘી લોઢાના-ગજવેલ પાત્રમાં દેવું, પેયા-પાતળી રાખ રૂપાના પાત્રમાં દેવી, કૃળો તથા સર્વ પ્રકારનાં ભક્ષ્યો આખરા કેળ વગેરેના પાનડા ઉપર પીરસવાં, પરિશુષ્ક તથા પ્રદિઘ્ધ માંસો સોનાના પાત્રમાં પીરસવાં, મંડ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થો અને માંસરસો રૂપાના પાત્રમાં પીરસવા, જાશ તથા સર્વ પ્રકારના ખડો-યૂષો પથરાના વાસણમાં પીરસવા, સારી રીતે ઉકાળીને થંડું કરેલું દૂધ ત્રાંબાના વાસણમાં પીરસવું, જળ-પાનકો અને મઘો એએને માટીના વાસણમાં પીરસવાં તથા રાગ, ખાડવો અને સટ્કો એએને શીતળ અને નિર્ભળ એવા કાચના, સ્ફટિકના અથવા તે વૈદૂર્યમણિના પાત્રોમાં પીરસવા. ૪૫૯-૪૬૩

ભોજનના પદાર્થોમાંથી કયો પદાર્થ ભોજન કરનારાની કઈ બાબુ પર મૂકવો તે વિશે.

પુરસ્તાદ્દિમલે પાત્રે સુવિસ્તીર્ણે મનોરમે ।

સૂદઃ સૂપૌદનં દઘાત્પ્રદેહાંશ્ચ સુસંસ્કૃતાન્ ॥ ૪૬૪ ॥

ફલાનિ સર્વભક્ષ્યાંશ્ચ પરિશુષ્કાણિ યાનિ ચ ।

તાનિ દક્ષિણપાર્શ્વે તુ મુજ્જાનસ્યોપકલ્પયેત્ ૪૬૫ ॥

પ્રદ્રવાણિ રસાંશ્ચૈવ પાનીયં પાનકં પયઃ ।

સ્નહાન્યૂષાંશ્ચ પેયાંશ્ચ સવ્યે પાર્શ્વે પ્રદાપયેત્ ॥ ૪૬૬ ॥

સર્વાન્ગુહવિકારાંશ્ચ રાગસ્નાહવસટ્કાન્ ।

પુરસ્તાત્સ્થાપયેત્પ્રાજ્ઞો દ્વયોરપિ ચ મધ્યતઃ ॥ ૪૬૭ ॥

૪૭૨ રસોયાએ સારી રીતે બનાવેલા દાળ, ભાત અને પ્રદિઘ્ધ માંસ એએને નિર્ભળ, વિસ્તીર્ણુ-પ્હોળા અને મનોહર પાત્રમાં રાખીને જમનારની સામે મુકવાં; સર્વ પ્રકારનાં કૃળો સર્વ પ્રકારનાં ભક્ષ્યો અને પરિશુષ્ક માંસ એ સઘળી ચીજો જમનારને જમણે પડખે રાખવી; મંડ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થો, માંસરસ, પાણી,

પાનકો, દૂધ, ખડયૂષ અને પેયા એ સઘળા પદાર્થો જમનારને ડાખે પડખે મુકવા; તથા ગોળથી બનાવેલાં ભક્ષ્યો, રાગો, ખાડવો અને સટ્કો જમનારની સામે મધ્ય ભાગમાં રાખવા. ૪૬૪-૪૬૭

ભોજન કરવાનું સ્થાન કેવું જોધએ ?

एवं विज्ञाय मतिमान्भोजनस्योपकल્पनाम् ।

भोक्तारं विजने रम्ये निःसंबाधे शुभे शुचौ ॥ ૪૬૮ ॥

સુગન્ધિપુષ્પરચિતે સમે દેશેડથ મોજયેત્ ।

૪૭૩ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે એકાંત, રમણીય, સુગન્ધી પુષ્પોથી સજ્જ કરેલા, ધુડ, માખી વગેરે ન પડે એવા, સપાટ, શુભ અને પવિત્ર પ્રદેશમાં ઉપર લખવા પ્રમાણેની સઘળી ભોજનની ગોઠવણુ કરીને રાજને જમાડવો. ૪૬૮

કેવું ભોજન ફાયદો કરે છે ?

विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसादिभिः ॥ ૪૬૯ ॥

મનોજ્ઞં શુચિ નાત્યુષ્ણં પ્રત્યગ્રમશનં હિતમ્ ।

૪૭૪ જેને મનને પ્રિય લાગે એવા તથા હિતકારી વધાર વગેરે સંસ્કારો આપવામાં આવેલા હોય એવું, મનને પ્રિય લાગે એવા રસ, ગન્ધ અને વર્ણુવાળું, પથ્ય, મનોહર, પવિત્ર, સ્હેજ ઉતું અને તરતનું રાધેલું અન્ન હિતકારક છે. ૪૬૯

ભોજન વખતે આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કેવા રસોનો ઉપયોગ કરવો ?

पूर्वं मधुरमश्रीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥ ૪૭૦ ॥

પશ્ચાત્છેષાન્રસાન્વૈદ્યો મોજનેષ્વચારયેત્ ।

૪૭૫ વૈદ્યે ભોજનમાં પ્રથમ મધુર રસવાળા પદાર્થો જમાડવા, મધ્યમાં ખારા રસવાળા પદાર્થો જમાડવા અને છેવટે બાકીના તીખા, કડવા અને તુરા રસવાળા પદાર્થો જમાડવા. ૪૭૦

ભોજન વખતે કયા પદાર્થ પ્રથમ ખાવા અને કયા પછી ખાવા ?

आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ४૭૧

તતઃ પેયાંસ્તતો મોજ્યાન્ભક્ષ્યાંશ્ચિત્રાંસ્તતઃ પરમ્ ।

૪૭૬ બુદ્ધિમાન્ માણસે પ્રથમ દાડમ વગેરે કૃળો ખાવાં, પછી મંડ વગેરે પીવાના પદાર્થો જમવા. તે પછી ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ખાવાં અને તે પછી લાડુ વગેરે અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો ખાવા. ૪૭૧

ભોજનવિશે બીજા વિદ્વાનોનું મત.

घनं पूर्वं समश्रियात्केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥ ૪૭૨ ॥

૪૭૭ કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રથમ કઠિન પદાર્થો જમાડવા. ચારે કેટલાએક કહે છે કે, પ્રથમ દ્રવ એટલે પાણીના જેવા પાતળા પદાર્થો જમાડવા. ૪૭૨

ભોજનના આદિમાં અને અંતમાં આંબળાં ખાવાં.

આદાવન્તે ચ મધ્યે ચ મોજનસ્ય તુ શસ્યતે ।

નિરત્યયં દોષહરં ફલં હ્યામલકં નૃણામ્ ॥૪૭૩॥

૪૭૩ આંબળાં મનુષ્યોને કંઈ પણ તુકસાન નહી કરતાં દોષાનું હરણુ કરનારાં છે માટે ભોજનના આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં આંબળા ખાવાં એ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૭૩ ભોજન કર્યા પછી નહિ ખાવા યોગ્ય પદાર્થ મૃગાલબિસશાલૂકકન્દેશુપ્રભૃતીનિ ચ ।

પૂર્વં યોજ્યાનિ મિષજા ન તુ મુક્તે કથંચન ॥૪૭૪॥

૪૭૪ કમળના દાંડા, કમળનાં મૃળ, કમળના કંદ, સૂરણ વગેરે કંદો, શેરડી વગેરે પદાર્થો ભોજનના આદિમાં જ ખાવા, ભોજન કર્યા પછી કદી પણ ખાવા નહી. ૪૭૪

ક્યારે, કેમ બેસીને, કેવી રીતે, કેવું, અને કેટલું ભોજન કરવું?

સુખમુઘ્નૈઃ સમાસીનઃ સમદેહોઽન્નતત્પરઃ ।

કાલે સાત્મ્યં લઘુ ક્ષિગ્ધં ક્ષિપ્રમુષ્ણં દ્રવોત્તરમ્ ૪૫
બુભુક્ષિતોઽન્નમશ્રીયાન્માત્રાવદ્વિદિતાગમઃ ।

૪૮૦ આયુર્વેદ જાણનારા માણસે ભુખ લાગે ત્યારે, યોગ્ય સમયે, ઉંચા આસન ઉપર, સુખ ઉપજે તેમ બેસી, શરીરને સરખું રાખી, ભોજનમાં જ ચિત્ત રાખીને, સાત્મ્ય-માદ્ક આવે એવું, હલકું, સ્નિગ્ધ અને ઉનું, ભોજન યોગ્ય માત્રામાં-પ્રમાણુ સર બહુ વિલંબ નહી કરતાં તેમ બહુ જલદી-ઉતાવળ પણ નહી કરતાં જમવું. ૪૭૫

વિધિપૂર્વક ભોજન કરવાથી ધણા ફાયદા થાય છે.

કાલે મુક્તં પ્રીણયતિ સાત્મ્યમન્નં ન વાઘતે ॥૪૭૬॥

લઘુ શીઘ્રં વ્રજેત્પાકં ક્ષિગ્ધોષ્ણં બલવહ્નિદમ્ ।

ક્ષિપ્રં મુક્તં સમં પાકં યાત્યદોષં દ્રવોત્તરમ્ ॥૪૭૭॥

સુખં જીર્યતિ માત્રાવદ્ધાતુસામ્યં કરોતિ ચ ।

૪૮૧ ભુખ લાગે ત્યારે જમવાથી તૃપ્તિ થાય છે, સાત્મ્ય અન્ન જમવાથી પીડા થાતી નથી, હલકું અન્ન જમવાથી તે તરત પચી જાય છે, સ્નિગ્ધ અન્ન જમવાથી બળ વધે છે. ઉનું અન્ન જમવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, બહુ વિલંબ નહી કરતાં તેમ બહુ ઉતાવળ પણ નહી કરતાં જમવાથી અન્ન સરખી રીતે પચે છે, ભોજનમાં દ્રવ પદાર્થો પાછળથી જમવાથી ભોજન વિદાહને પામતું નથી અને યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્નનું ભોજન કરવાથી તે સ્હેલાઈથી પચી જાય છે અને ધાતુઓને સમાન રાખે છે. ૪૭૬-૪૭૭

ઋતુપરત્વે ભોજનનો વિધિ.

અતીવાયતયામાસ્તુ ક્ષપા યેષ્ઠતુષુ સ્મૃતાઃ ॥૪૭૮॥

તેષુ તત્પ્રત્યનીકાલ્યં મુજ્જીત પ્રાતરેવ તુ ।

યેષુ ચાપિ મહેયુશ્ચ દિવસા મૃશમાયતાઃ ॥૪૭૯॥

તેષુ તત્કાલવિહિતમપરાહ્ને પ્રશસ્યતે ।

રજન્યો દિવસાશ્ચૈવ યેષુ ચાપિ સમાઃ સ્મૃતાઃ ૪૮૦
કૃત્વા સમમહોરાત્રં તેષુ મુજ્જીત મોજનમ્ ।

૪૮૨ જે ઋતુઓમાં રાત્રિ અત્યંત લાંબા પહોર-વાળી થાય છે (મોટી થાય છે) તે ઋતુઓમાં (હેમંત તથા શિશિરમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણુ-વાળું અન્ન જમવું અને તે સવા પ્રહર દિવસ ચઢે ત્યારે જમવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો અત્યંત લાંબા થાય છે તે ઋતુઓમાં (ગ્રીષ્મમાં તથા વર્ષામાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણુવાળું અન્ન જમવું. અને તે અપરાહ્નમાં એટલે અઢી પ્રહર દિવસ ગયા પછી જમવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો તથા રાત્રિઓ સમાન થાય છે તે ઋતુઓમાં (શરદમાં અથવા વસંતમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણુવાળું અન્ન જમવું, અને તે મધ્યાહ્ને* જમવું ૪૭૮-૪૮૦

ભોજન ક્યારે કેવું અને કેટલું કરવું ?

નાપ્રાપ્તાતીતકાલં વા હીનાધિકમથાપિ વા ॥૪૮૧॥

અપ્રાપ્તકાલે મુજ્જાનઃ શરીરે હ્યલઘૌ નરઃ ।

તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્નોતિ મરણં વા નિચચ્છતિ ૪૮૨
અતીતકાલે મુજ્જાનો વાયુનોપહતેઽનલે ।

કૃચ્છ્રાદ્વિપચ્યતે મુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાઙ્કિતિ ॥૪૮૩॥
હીનમાત્રમસન્તોષં કરોતિ ચ બલક્ષયમ્ ।

આલસ્યગૌરવાટોપસાર્દાશ્ચ કુરુતેઽધિકમ્ ॥૪૮૪॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્તયા દોષૈરેતૈર્વિવર્જિતમ્ ।

યથોક્તગુણસમ્પન્નમુપસેવેત મોજનમ્ ॥૪૮૫॥

વિમજ્ય કાલદોષાદીન્કાલયોરુમયોરપિ ।

૪૮૩ ભોજન કરવાનો સમય થયા પહેલાં અથવા ભુખ લાગ્યા પહેલાં ભોજન કરવું નહી, ભોજનનો સમય થયા પછી અથવા ભુખ લાગ્યા પછી ધણો સમય જવા દેધને ભોજન કરવું નહી (એટલે ભોજનનો સમય થાય કે ભુખ લાગે ત્યારે વિલંબ નહી કરતાં તરત જમી લેવું.) આજા પ્રમાણમાં અથવા તો વધારે પ્રમાણમાં પણ ભોજન કરવું નહી, ભોજન કરવાનો સમય થયા પહેલાં અથવા ભુખ લાગ્યા પહેલાં માણસનું શરીર ભારે હોય છે, તેથી તેવા સમયમાં ભોજન કરવાથી માથાનો દુઃખાવો વગેરે અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે અથવા મરણુ સુધાં નિપજે છે, ભોજનનો સમય વીતી ગયા પછી ભોજન કરવાથી વાયુ પ્રકાપ પામીને જઠરાગ્નિનો ઉપધાત કરે છે તેથી ખાધેલું અન્ન માંડ માંડ

* આ ભોજનનો વિધિ એક ટંક જમનારાને માટે કહ્યો છે. પરંતુ જે મનુષ્ય દિવસમાં બે વાર જમતો હોય તેને સવા પહોર દિવસ ચઢ્યા પછી જમાડવો અને તે પણ ભોજનની માત્રાથી અડધું અથવા તો ત્રીજા ભાગનું અન્ન દિવસના સાડાત્રણ પ્રહર ગયા પછી અથવા તો રાત્રે જમાડવું.

પચે છે અને ખીજી વખત જન્મવાની ઇચ્છા થતી નથી, ઓછા પ્રમાણમાં ભોજન કરવાથી તૃપ્તિ થતી નથી અને બળનો ક્ષય થાય છે તથા વધારે પ્રમાણમાં ભોજન કરવાથી આળસ, શરીરનું ભારેપણું, આફરો અને સુસ્તી થાય છે. એટલા માટે દોષ, કાળ વગેરેનો વિચાર કરીને બંને વખતે યુક્તિથી-સારી રીતે સંસ્કાર આપેલું (રાંધેલું) ઉપર જણાવેલા દોષો વગરનું અને આયુર્વેદમાં કહેલા ઉત્તમ ગુણોવાળું ભોજન યોગ્ય માત્રાથી જમવું. ૪૮૧-૪૮૫

કેવું અન્ન જમવું નહિ ?

અચોક્ષં દુષ્ટમુચ્છિષ્ટં પાષાણતૃણલોષ્ટવત્ ॥ ૪૮૬ ॥

દ્વિષ્ટં વ્યુષિતમસ્વાદુ પૂતિ ચાન્નં વિવર્જયેત્ ।

ચિરસિદ્ધં સ્થિરં શીતમન્નમુષ્ણીકૃતં પુનઃ ॥ ૪૮૭ ॥

અશાન્તમુપદગ્ધં ચ તથા સ્વાદુ ન લક્ષ્યતે ।

૪૮૪ જે અન્ન ચોખાઇ વગરનું, વિષ વગેરેથી દૂષિત થયેલું, ઉચ્છિષ્ટ-એટું, કાંકરીવાળું, તણસલાંવાળું, માંટીના દેકાવાળું, મનને અપ્રિય લાગે એવું, વાશી રહેલું, સ્વાદ વગરનું, સડેલું, રંધાયા પછી ઘણીવાર સુધી પડી રહેલું, કઠણ થઇ ગયેલું, ટાટું થઇ ગયેલું, ફરીવાર-ખીજીવાર ઉનું કરેલું, જેમાં પાણી વગેરે રહી ગયેલું હોય તેવું, બળી ગયેલું હોય તેવું તથા જે સ્વાદ વિનાનું હોય તેવું ભોજન-અન્ન-ખાવું નહી. ૪૮૬-૪૮૭

સ્વાદિષ્ટ અન્ન પાછળથી પીરસવું.

યદ્યત્સ્વાદુતરં તત્તદ્વિદધ્યાદુત્તરોત્તરમ્ ॥ ૪૮૮ ॥

૪૮૫ પીરસતી વખતે ઘણાં પ્રકારનાં અન્નો સ્વાદિષ્ટ હોય તેઓમાંથી જે જે અન્ન વધારે વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય તે તે અન્ન પાછળથી પીરસવું. ૪૮૮

ભોજનની વચ્ચે પાણીના કોગળા કરીને

મુખને સાફ કરવું.

પ્રક્ષાલયેદઙ્ગિરાસ્યં મુજ્જાનસ્ય મુહુર્મુહુઃ ।

વિશુદ્ધરસને તસ્મૈ રોચતેડન્નમપૂર્વવત્ ॥ ૪૮૯ ॥

સ્વાદુના તસ્ય રસનં પ્રથમેનાપિ તર્પિતમ્ ।

ન તથા સ્વાદયેદન્યત્તસ્માત્પ્રક્ષાલ્યમન્તરા ॥ ૪૯૦ ॥

૪૮૬ જમતી વખતે માણસે જમતાં જમતાં વચમાં વારં વાર પાણીથી કોગળા કરવા. કેમકે પાણીથી કોગળા કરવાને લીધે જીભ સ્વચ્છ થવાથી તે પછી જે અન્ન ખવાય તે અન્ન અપૂર્વની-નવાની પેઠે રચે છે-લાવે છે. પ્રથમ એક સ્વાદિષ્ટ અન્નથી જીભ તૃપ્ત થઈ જાય છે એટલે તેને ખીજું અન્ન સ્વાદિષ્ટ લાગતું નથી એટલા માટે વચમાં વચમાં પાણીથી કોગળા કરીને ભોજન કરવું. ૪૮૯-૪૯૦

સ્વાદિષ્ટ અન્નના ફાયદાઓ.

સૌમનસ્યં બલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં સુખમ્ ।

સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમ્

૪૮૭ સ્વાદિષ્ટ અન્ન ભોજન કરવાથી મનની પ્રીતિ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ, સંતોષ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વાદ વિનાનાં ભોજનથી થતા ગેરફાયદાઓ.

અસ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

૪૮૮ સ્વાદ વગરનું અન્ન ભોજન કરવાથી મનની અપ્રીતિ, દુર્બળપણું, કૃશતા, નિરુત્સાહીપણું, અસંતોષ અને રોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯૧

સ્વાદિષ્ટ ભોજનનું લક્ષણ.

મુક્ત્વા ચ યત્પ્રાર્થયતે મૂયસ્તત્સ્વાદુ મોજનમ્ ।

૪૮૯ માણસ જે ભોજનને ખાધને વારં વાર તેને ખાવાની માગણી કરે છે તે ભોજનને સ્વાદિષ્ટ જાણવું.

ભોજન કરતી વખતે પાણી પીવા વિશે.

અશિતશ્ચોદકં યુક્તયા મુજ્જાનશ્ચાન્તરા પિબેત્ ૪૯૨

૪૯૦ જમતાં જમતાં વચમાં અને જમી રહ્યા પછી યોગ્ય પ્રમાણમાં પાણી પીવું. ૪૯૨

દાંતોમાં ભરાઇ રહેલું અન્ન સળીથી કહાડી નાખવું.

દન્તાન્તરગતં ચાન્નં શોઘનેનાહરેચ્છનૈઃ ।

કુર્યાદનિર્દ્યતં તદ્દિ મુખસ્યાનિષ્ઠગન્ધતામ્ ॥ ૪૯૩ ॥

૪૯૧ દાંતોમાં ચોટી રહેલાં અન્નને ખડની સળી વગેરેથી ધીરે ધીરે કહાડી નાખવું. કારણ કે જે દાંતોમાં ચોટી રહેલું અન્ન કહાડી નાખવામાં ન આવે તો તે મ્હોડામાં દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૯૩

ભોજનના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પ્રકોપ પામનારા વાતાદિક.

જીર્ણેડન્ને વર્ધતે વાયુર્વિદગ્ધં પિત્તમેવ તુ ।

મુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માન્નુક્ટે હરેત્કફમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

૪૯૨ જમણું અન્ન, પચી ગયા પછી વાયુ પ્રકોપ પામે છે; અન્ન પચવા લાગે છે ત્યારે પિત્ત પ્રકોપ પામે છે અને જમ્યા પછી તરત કફનો પ્રકોપ થાય છે. એટલા માટે જમ્યા પછી તરત જ કફને હરણુ કરવાના ઉપાયો કરવા. ૪૯૪

ભોજન કર્યા પછી ધૂમપાન કરવું તથા

મુખવાસ આવો.

ધૂમેનાપોહ્ય હૃદ્યૈર્વા કષાયકટુતિક્તકૈઃ ।

પૂગકંકોલ કર્પૂરલવઙ્ગસુમનઃફલૈઃ ॥ ૪૯૫ ॥

કટુતિક્તકષાયૈર્વા મુખવૈશઘ્યકારકૈઃ ।

તામ્બૂલપત્રસહિતૈઃ સુગન્ધૈર્વા વિચક્ષણઃ ॥ ૪૯૬ ॥

૪૯૩ વિચક્ષણ પુરુષે જમ્યા પછી કફને શાંત કરવાને માટે ધૂમપાન કરવું અથવા મનને પ્રિય લાગે એવા સોપારી, ચલુકખાખ, ભીમસેની કપૂર, લવંગ, જાયફળ વગેરે તુરા, તીખા અને કડવા પદાર્થો અથવા મ્હોડાને સ્વચ્છ કરે એવા ખીજા કડવા, તીખા કે તુરા પદાર્થો અથવા એલચી વગેરે સુગંધી પદાર્થોની સાથે નાગરવેલનાં પાન ચાવવાં. ૪૯૫-૪૯૬

ભોજન કર્યા પછી થોડીકવાર વિશ્રાંતિ લઇને
સો પગલાં ચાલવું.

મુક્ત્વા રાજવદાસીત યાવદ્નક્તમો ગતઃ ।

તતઃ પાદશતં ગત્વા વામપાર્શ્વે તુ સંવિશેત્ ॥૪૨૭॥

શબ્દરૂપરસાન્ગાન્ધાન્સ્પર્શોશ્ચ મનસઃ પ્રિયાન્ ।

મુક્ત્વાનુપસેવેત તેનાન્નં સાધુ તિષ્ઠતિ ॥ ૪૨૮ ॥

૪૨૪ જમ્યા પછી ત્યાં સુધી જમવાનો થાક ઉતરે
નહી ત્યાં સુધી રાજની પેઠે નિશ્ચિત થઇને બેસવું. થાક
ઉતર્યા પછી એકસો પગલાં ચાલીને પછી ડાબે પડબે
સુવું અને મનને પ્રિય લાગે એવા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ, ગંધ એઓનું સેવન કરવું. તેથી ખાધેલું અન્ન
પેટમાં સારી રીતે ઠેકાણે પડે છે. ૪૨૭-૪૨૮

ભોજન પછી સુગ થાય તેવા પદાર્થ જોવા નહિ.

શબ્દરૂપરસસ્પર્શગન્ધાશ્ચાપિ જુગુહ્સિતાઃ ।

અશુચ્યન્નં તથા મુક્તમતિહાસ્યં ચ વામયેત્ ॥૪૨૯॥

૪૨૫ જમ્યા પછી જેથી ઘૂણા-સૂગ ઉત્પન્ન થાય
એવા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એઓનું
સેવન કરવાથી અથવા વધારે હસવાથી અથવા અપવિત્ર
અન્નનું ભોજન કરવાથી ઉલટી થાય છે. ૪૨૯

ભોજન કર્યા પછી શું શું કરવું નહિ ?

શયનં ચાસનં વાપિ નેચ્છેદ્વાપિ દ્રવોત્તરમ્ ।

નાગ્ન્યાતપૌ ન પ્લવનં ન યાનં નાપિ વાહનમ્ ૫૦૦

૪૨૬ જમ્યા પછી લાંબા વખત સુધી સુવું કે બેઠું
રહેવું નહી, જેમાં દ્રવલાગ વિશેષ હોય એવા અન્નનું
ભોજન કરવું નહી, જમ્યા પછી અમિના તાપનું કે
સૂરજના તડકાનું સેવન કરવું નહી, પાણીમાં નહાવું કે
તરવું નહી, પંથ કરવો નહી અને ઘોડા વગેરે વાહન
ઉપર બેસવું નહી. ૫૦૦

રસોના સેવન કરવા વિશે.

નચૈકરસસેવાયાં પ્રસજ્યેત કદાચન ।

શાકાવરાન્નમૂયિષ્ઠમસ્લં ચ ન સમાચરેત્ ॥૫૦૧॥

एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद्रसान्सदा ।

૪૨૭ કદી પણ એકના એક રસનું નિરંતર સેવન
કરવું નહી, જેમાં શાક, દાળ કે ખટાસ વધારે હોય
એવા અન્નનું ભોજન કરવું નહી. અર્થાત્ શાક દાળ
અને ખટાશ ઝાઝાં ખાવાં નહિ, એક એક રસનું
પણ હમ્મેશાં અધિક પ્રમાણમાં સેવન કરવું નહી. તેમ
સર્વ રસોનું પણ હમ્મેશાં અધિક પ્રમાણમાં સેવન
કરવું નહી. ૫૦૧

જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે એક

વખત ભોજન કરવું.

પ્રાગ્મુક્તે ત્વવિવિક્તેઽગ્નૌ દ્વિરન્નં ન સમાચરેત્ ૫૦૨

पूर्वभुक्ते विदग्धेऽग्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ।

૪૨૮ સવારના જમ્યા પછી જો સાંજના જઠરાગ્નિ
મંદ હોય તો ખીજ વાર જમવું નહીં. એક વખત
જમેલું અન્ન બરાબર પચ્યું ન હોય એટલે કંઇક પચ્યું
હોય અને કંઇક પચ્યું ન હોય એવી હાલતમાં ખીજવાર
જમવાથી જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે. ૫૦૨

જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે કેવું ભોજન કરવું ?

માત્રાગુરં પરિહરેદાહારં દ્રવ્યતશ્ચ યઃ ॥ ૫૦૩ ॥

વિષ્ટાન્નં નૈવ મુજ્જીત માત્રયા વા બુભુક્ષિતઃ ।

દ્વિગુણં ચ વિવેક્તોયં સુખં સમ્યક્પ્રજીર્યતિ ॥૫૦૪॥

૪૨૯ જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય એવા માણસે હલકાં
અન્નનું પણ અધિક પ્રમાણમાં ભોજન કરવું નહીં. જે
અન્ન માત્રાથી-પ્રમાણથી અથવા સ્વભાવથી જ ભારે હોય
તે અન્નનું પણ ભોજન કરવું નહીં. ઓખાના લોટથી
ખનાવેલા પદાર્થો ખાવા જ નહીં. જો બહુ જ ભૂખ
લાગી હોય તો એવું અન્ન પ્રમાણમાં જ ખાવું અને
ખાધા પછી તેના ઉપર બમાણું પાણી પીવાથી તે સારી
રીતે પાચન થઈ જાય છે. ૫૦૩-૫૦૪

પેય, લેહ, ખાદ્ય અને ભક્ષ્ય પદાર્થો

ઉત્તરોત્તર ગુરુ છે.

પેયલેહ્યાદ્યમહ્યાનાં ગુરુ વિદ્યાદ્યથોત્તરમ્ ।

૫૦૦ મંડ વગેરે પીવા યોગ્ય પદાર્થો કરતાં લેહ
વગેરે ચાટવા યોગ્ય પદાર્થો ભારે છે, ચાટવા યોગ્ય
પદાર્થોના કરતાં પણ દાળ ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો
ભારે છે અને દાળ, ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થોના કરતાં
પણ લાઠુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થો વિશેષ ભારે છે.

ભારે પદાર્થ તથા હલકા પદાર્થ કેટલા

પ્રમાણમાં ખાવા ?

ગુરુણામર્ધસૌહિત્યં લઘૂનાં તૃપ્તિરિષ્યતે ॥ ૫૦૫ ॥

૫૦૧ ભારે પદાર્થો અરધી તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી અને
હલકા પદાર્થો જરાક ઓછી તૃપ્તિ રહે ત્યાં સુધી
ખાવા. ૫૦૫

દ્રવ પદાર્થ વિશેષ પ્રમાણમાં ખાવા નહિ.

દ્રવોત્તરો દ્રવશ્ચાપિ ન માત્રાગુરુરિષ્યતે ।

૫૦૨ જેમાં દ્રવ લાગ વિશેષ હોય એવા પદાર્થો
અથવા દ્રવ પદાર્થો વધારે પ્રમાણમાં ખાવા નહી.

સુકું અન્ન એકલું ખાવાથી વિદાહુને પામે છે.

દ્રવાહ્યમપિ શુષ્કં તુ સમ્યગેવોપપચતે ॥ ૫૦૬ ॥

વિશુષ્કમન્નમમ્યસ્તં ન પાકં સાધુ ગચ્છતિ ।

પિષ્ટીકૃતમસંક્લિષ્ટં વિદાહુમુપગચ્છતિ ॥ ૫૦૭ ॥

૫૦૩ સુકું અન્ન પણ ઘણાં દ્રવ-દાળ વગેરે પદા-
ર્થોની સાથે ખાવામાં આવે તો તે સારી રીતે પચી
જાય છે. પરંતુ સુકું અન્ન એકલું ખાવામાં આવે તો
તે બરાબર પચ્યું નથી પણ આમાશયમાં બરાબર
કસેદ નહી પામવાને લીધે પિંડારૂપ થઇને વિદાહુને
પામે છે. ૫૦૬-૫૦૭

અન્ન ક્યારે વિદાહને પામે ?

સ્રોતસ્યન્નવહે પિત્તં પક્તૌ વા યસ્ય તિષ્ઠતિ ।

વિદાહિ મુક્તમન્યદ્વા તસ્યાપ્યન્નં વિદહ્યતે ॥૫૦૮॥

૫૦૪ પિત્ત જેના આમાશયમાં અથવા પચ્યમાના-શયમાં આવીને રહેલું હોય તો તેનું વિદાહ પામનારું અથવા તો વિદાહ નહીં પામનારું સર્વ પ્રકારનું અન્ન વિદાહ પામે છે. ૫૦૮

કેવાં ભોજનથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે ?

શુષ્કં વિરુદ્ધં વિષ્ટમિ વહ્નિવ્યાપદમાવહેત્ ।

૫૦૫ શુષ્ક અન્ન, વિરુદ્ધ અન્ન અથવા તો વિષ્ટંભી અન્ન (કબજિત કરનારાં અન્ન)નું ભોજન કરવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે.

ત્રણ દોષથી. ત્રણ જાતનાં અણુ થાય છે.

આમં વિદગ્ધં વિષ્ટ્યં ક્ષુપિત્તાનિલૈસ્ત્રિભિઃ ॥૫૦૯॥

અજીર્ણં કેચિદિચ્છન્તિ ચતુર્થં રસશેષતઃ ।

૫૦૬ કફ, પિત્ત અને વાયુ એ ત્રણ દોષોથી અનુક્રમે આમાણુ, વિદગ્ધાણુ અને વિષ્ટ્યાણુ એવા ત્રણ પ્રકારના અણુ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. (એટલે કફથી આમાણુ, પિત્તથી વિદગ્ધાણુ અને વાયુથી વિષ્ટ્યાણુ ઉત્પન્ન થાય છે.) કેટલાએક અન્નના સારરૂપ દ્રવભાગ અપકવ રહી જાય ને તેનાથી જે અણુ થાય તેને રસશેષાણુ છે આમ ઇચ્છે છે-કહે છે. ૫૦૯

અન્ન ન પચવાનાં કારણો.

અત્યમ્બુપાનાદ્વિષમાશનાદ્વા

સંધારણાત્સ્વપ્નવિપર્યયાદ્વા ।

કાલેડપિ સાત્મ્યં લઘુ ચાપિ મુક્ત-

મન્નં ન પાકં મજ્જતે નરસ્ય ॥ ૫૧૦ ॥

૫૦૭ ઘણું પાણી પીવાથી, અનિયમિત ભોજન કરવાથી, મળ-મૂત્ર વગેરેના વેગને રોકવાથી, દિવસે સુવાથી અને રાતે જાગવાથી માણસને વખતસર ખાધેલું, સાત્મ્ય અને હલકું એવું અન્ન પણ પચતું નથી. ૫૧૦

ઈર્ષ્યામયક્રોધપરિક્ષ્તેન

લુબ્ધેન રુદ્ધૈન્યનિપીડિતેન ।

પ્રદ્રેષયુક્તેન ચ સેવ્યમાન-

મન્નં ન સમ્યક્પરિણામમેતિ ॥ ૫૧૧ ॥

૫૦૮ ઇર્ષ્યાથી, ભયથી, ક્રોધથી, કે લોભથી ભરપૂર થયેલો મનુષ્ય અથવા તો રોગથી કે દીનતાથી પીડાયેલો મનુષ્ય અથવા તો અત્યંત દ્રેષી મનુષ્ય જે અન્નનું ભોજન કરે છે તે અન્ન તેને બરાબર પચતું નથી. ૫૧૧

આમાણુનું સ્વરૂપ.

માધુર્યમન્નં ગતમામસંજ્ઞં

૫૦૯ જઠરાગ્નિ કફથી દૂષિત થયેલો હોવાથી ખાધેલું અન્ન અણુ રહી (નહી પચી)ને મધુરપણને પામે તો તેને આમાણુ કહેવામાં આવે છે.

વિદગ્ધાણુનું સ્વરૂપ.

વિદગ્ધસંજ્ઞં ગતમમ્લભાવમ્ ।

૫૧૦ જઠરાગ્નિ પિત્તથી દૂષિત થયેલો હોવાને લીધે ખાધેલું અન્ન અણુ-અપકવ રહીને અમ્લપણને પામે તો તેને વિદગ્ધાણુ કહેવામાં આવે છે.

વિષ્ટ્યાણુનું સ્વરૂપ.

કિંચિદ્વિપકં મૃશતોદશૂલં

વિષ્ટ્યમાવહ્નિવિરુદ્ધવાતમ્ ॥ ૫૧૨ ॥

૫૧૧ જઠરાગ્નિ વાયુથી દૂષિત થયેલો હોવાને લીધે ખાધેલાં અન્નનો કેટલોક ભાગ પકવ થાય-પચી જાય અને કેટલોક અંશ અપકવ રહી જાય, તથા જેમાં શૂળના જેવી વેદના થાય અને વાયુ સરે નહીં તેવા અણુને વિષ્ટ્યાણુ કહેવામાં આવે છે. ૫૧૨

રસશેષાણુનું સ્વરૂપ.

ઉદ્ધારશુદ્ધાવપિ મક્તકાહ્વા

ન જાયતે હ્રદુરતા ચ યસ્ય ।

રસાવશેષેણ તુ સપ્રસેકં

ચતુર્થમેતત્પ્રવદન્ત્યજીર્ણમ્ ॥ ૫૧૩ ॥

૫૧૨ રસશેષાણુમાં ઓડકાર સાફ આવે છે પરંતુ જમવાની ઇચ્છા થતી નથી, રસનું અણુ થવાથી લાળ સન્યા કરે છે અને છાતી ભારે થઈ રહે છે. આ અણુને ચોથું રસશેષાણુ કહે છે. ૫૧૩

અણુથી થનારા રોગો.

મૂર્છા પ્રલાપો વમથુઃ પ્રસેકઃ સદનં મ્રમઃ ।

ઉપદ્રવા મવંત્યેત મરણં ચાપ્યજીર્ણતઃ ॥ ૫૧૪ ॥

૫૧૩ અણુથી મૂર્છા, પ્રલાપ-અકવા, ઉલટી, લાળનો સાવ, સુસ્તી તથા માથે ચકરી આવવી એ ઉપદ્રવો થાય છે અને વખતે મરણ સુધાં નીપજે છે. ૫૧૪

ત્રણેય અણુની ચિકિત્સા.

તન્નામ લંઘનં કાર્યં વિદગ્ધે વમનં હિતમ્ ।

વિષ્ટ્યે સ્વેદનં પથ્યં રસશેષે શયીત ચ ॥ ૫૧૫ ॥

૫૧૪ આમાણુ થયું હોય તો લંઘન કરાવવું, વિદગ્ધાણુ થયું હોય તો વમન કરાવવું, વિષ્ટ્યાણુ થયું હોય તો સ્વેદ આપવો (પેટને સેક કરવો) અને રસશેષાણુ થયું હોય તો નિદ્રા કરાવવી એ હિતકારી છે. ૫૧૫

વામયેદાશુ તં તસ્માદુષ્ણેન લવણામ્બુના ।

૫૧૫ વિદગ્ધાણુમાં રોગીને તરત જ ઉના પાણીમાં સિંધાલૂણુ નાંખીને તે પાણી પાઇને ઉલટી કરાવવી.

કાર્યં ચાનશનં તાવચાવન્ન પ્રકૃતિં મજ્જેત્ ॥ ૫૧૬ ॥

૫૧૬ આમાણુમાં જ્યાં સુધી અણુનો પરિપાક ન થાય ત્યાં સુધી લંઘન (રોગીને ઉપવાસ) કરાવવું. ૫૧૬

અજીર્ણ મનુષ્યનાં શરીરને હલકું કરનારા
ઉપચારો કરવા.

લઘુકાયમતશ્ચૈનં લંઘનૈઃ સમુપાચરેત્ ।

યાવન્ન પ્રકૃતિસ્થઃ સ્યાદ્દોષતઃ પ્રાણતસ્તથા ॥૫૧૭॥

૫૧૭ ઉપર કહેલા ઉપચારોથી રોગીનું શરીર હલકું થયા છતાં પણ ન્યાં સુધી દોષોના અને બળના સંબંધમાં અસલ પ્રકૃતિ ઉપર ન આવે ત્યાં સુધી રોગીને લંઘનો (શરીરને હલકું કરનારા ઉપચારો) કરાવવા. ૫૧૭ સમશન, વિષમાશન અને અધ્યશનનાં લક્ષણ.

હિતાહિતોપસંયુક્તમન્નં સમશનં સ્મૃતમ્ ।

બહુ સ્તોકમકાલે વા વિજ્ઞેયં વિષમાશનમ્ ॥૫૧૮॥

સાજીર્ણે ભુજ્યતે યત્તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ।

ત્રયમેતાન્નિહન્યાશુ બહુન્યાધીન્કરાંતિ વા ॥૫૧૯॥

૫૧૮ હિત અને અહિત અન્ને પ્રકારના અન્નોને સાથે મેળવીને કરવામાં આવતાં ભોજનને 'સમશન' કહેવામાં આવે છે. ઘણું, થોડું અથવા સમય વગર ગમે ત્યારે જે ભોજન કરવામાં આવે તેને 'વિષમાશન' કહેવામાં આવે છે અને એક વખત ખાધેલું અન્ન જીર્ણ થયા પહેલાં બીજાવાર જે ભોજન કરવામાં આવે તેને 'અધ્યશન' કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં ભોજન મનુષ્યને તુરત મારી નાખે છે અથવા તે ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૧૮-૫૧૯

વિદગ્ધ અન્નનો ઉપાય.

અન્નં વિદગ્ધં હિ નરસ્ય શીઘ્રં

શીતામ્બુના વૈ પરિપાકમેતિ ।

તદ્દઘસ્ય શૈત્યેન નિહન્તિ પિત્ત-

મક્ષેદિભાવાશ્ચ નયત્યધસ્તાત્ ॥ ૫૨૦ ॥

૫૨૦ વિદગ્ધ થયેલું અન્ન શીતળ જળનું પાન કરવાથી તરત પચી જાય છે. કેમકે શીતળજળ પોતાના શીત ગુણને લીધે પિત્તને શાંત કરે છે. અને પોતાના ક્ષેદ ગુણને લીધે અન્નને એકરસ કરીને નીચે લઇ જાય છે. ૫૨૦

ભોજન પછી છાતીમાં, ગળામાં અને પેટમાં દાહ

થાતો હોય તો તેનો ઉપાય.

વિદહ્યતે યસ્ય તુ મુક્તમાત્રે

દહ્યેત દ્વકોષ્ઠગલં ચ યસ્ય ।

દ્રાક્ષાઽમયાં માક્ષિકસમ્પ્રયુક્તાં

લીંદ્રાઽમયાં વા સ સુખં લભેત ॥ ૫૨૧ ॥

૫૨૦ જમતાંવેત જ જે માણસને આમાશયમાં વિદાહ થાય (અન્નનો અન્ન પાક થાય) તથા હૃદયમાં (છાતીમાં) ગળામાં અને પેટમાં દાહ-ઝાર ઝાર બળતરા થાય તે માણસ દ્રાક્ષની સાથે અથવા મધની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ આટે તો આરોગ્ય મેળવે છે. ૫૨૧

રસશેષાજીર્ણનો ઉપાય.

મવેદજીર્ણે પ્રતિ યસ્ય શઙ્કા

ક્ષિગ્ધસ્ય જન્તોર્બલિનોઽન્નકાલે ।

પ્રાતઃ સશુઠ્ઠીમભયામશઙ્કો

મુજીત સમ્પ્રાદ્ય હિતં હિતાર્થી ॥ ૫૨૨ ॥

૫૨૧ જે સ્તિગ્ધ અને બળવાન માણસને પ્રાતઃકાલમાં રસશેષાજીર્ણની શંકા થાય તે માણસે પોતાના હિતને માટે ભોજનના સમયમાં સુંઠ અને હરડેનું ચૂર્ણ ખાધને પછી નિઃશંક ચિત્તથી હિતકારી અન્નનું ભોજન કરવું. ૫૨૨

અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી મરણ થાય છે.

સ્વલ્પં યદા દોષવિબદ્ધમામં

લીનં ન તેજઃપથમાવૃણોતિ ।

મવત્યજીર્ણેઽપિ તદા બુભુક્ષા

સા મન્દબુદ્ધિં વિષવન્નિહન્તિ ॥ ૫૨૩ ॥

૫૨૨ થોડુંક આમ ન્યારે દોષોથી રોકાઈને જઠરાગ્નિના માર્ગના એક પડખામાં છુપાઈ રહે અને જઠરાગ્નિના માર્ગને સંપૂર્ણ રીતે રોકી શકે નહીં ત્યારે અજીર્ણ છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થાય છે. આ ઇચ્છા મંદબુદ્ધિવાળા માણસને વિષની પેઠું મારી નાખે છે. (એટલે મંદ બુદ્ધિવાળો માણસ આવી ખોટી ભુખ લાગવાથી અજીર્ણ મટી ગયું એમ સમજીને અજીર્ણમાં પણ ભોજન કરે છે અને તેથી તેને તુકસાન થાય છે). ૫૨૩

ગુણોના કર્મોનું વર્ણન.

અત ઝુર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ગુણાનાં કર્મવિસ્તરમ્ ।

કર્મભિસ્ત્વનુમીયન્તે નાનાદ્રવ્યાશ્રયા ગુણાઃ ॥૫૨૪॥

૫૨૩ હવે સઘળા ગુણોના કર્મોનું સવિસ્તર વર્ણન કરું છું. ગુણોના કર્મો ઉપરથી નાના પ્રકારના દ્રવ્યોમાં રહેલા ગુણોનું અનુમાન કરી શકાય છે. ૫૨૪

શીત ગુણનાં કર્મ.

હ્રાદનઃ સ્તમ્મનઃ શીતો મૂર્છાતૃદ્સ્વેદદાહજિત્ ।

૫૨૪ શીત ગુણ સુખ આપનારો, રક્ત વગેરેનું સ્તંભન કરનારો, તથા મૂર્છા, તૃષ્ણા, પરસેવો અને દાહ એઓને મટાડનારો છે.

ઉષ્ણ ગુણનાં કર્મ.

ઉષ્ણસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાત્પાચનશ્ચ વિશેષતઃ ॥ ૫૨૫ ॥

૫૨૫ ઉષ્ણગુણ સુખ નહીં આપનારો, રક્ત વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો, મૂર્છા-તરસ-પરસેવો અને દાહ એઓને ઉત્પન્ન કરનારો તથા વિશેષ કરીને ત્રણ વગેરેને પકાવનારો છે. ૫૨૫

સ્તિગ્ધ ગુણનાં કર્મ.

એહમાર્દવકૃત્ક્ષિગ્ધો બલવર્ણકરસ્તથા ।

૫૨૬ સ્તિગ્ધ ગુણ શરીરને સ્તિગ્ધ અને કામળ કરનારો, બળ આપનારો અને વર્ણને સારો કરનારો છે.

રૂક્ષ ગુણુનાં કર્મ.

રૂક્ષસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાદ્વિશેષાત્સ્તમ્મનઃ સ્વરઃ ॥૫૨૬॥

૫૨૭ રૂક્ષગુણુ શરીરને રૂક્ષ અને કઠણ કરનારો, બળને ઓછું કરનારો, વર્ણને ખરાબ કરનારો અને વિશેષ કરીને અતિસાર વગેરેને અટકાવનારો તથા ચામડીને ખરસટ કરનારો છે. ૫૨૬

પિચ્છિલ ગુણુનાં કર્મ.

પિચ્છિલો જીવનો બલ્યઃ સંધાનઃ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ।

૫૨૮ પિચ્છિલ ગુણુ પ્રાણને ધારણ કરનારો, બળ આપનારો, ભાંગેલાં અસ્થિને સાંધનારો, કફને ઉત્પન્ન કરનારો અને શરીરમાં ભારેપણું કરનારો છે.

વિશદ ગુણુનાં કર્મ.

વિશદો વિપરીતોઽસ્માત્ક્રેદાચૂષણરોપણઃ ॥૫૨૭॥

૫૨૯ વિશદ ગુણુ પિચ્છિલથી વિપરીત છે એટલે બળને ઓછું કરનારો, ભાંગેલાં અસ્થિને સંધવા નહીં દેનારો, કફને મટાડનારો, શરીરને હલકું કરનારો, ભેજને સુકવનારો અને પ્રણુને રુઝવનારો છે. ૫૨૭

તીક્ષ્ણ ગુણુનાં કર્મ.

દાહપાકકરસ્તીક્ષ્ણઃ સ્વાવળો ।

૫૩૦ તીક્ષ્ણ ગુણુ દાહ ઉત્પન્ન કરનારો, પ્રણુ વગેરેને પકાવનારો અને તેમાંથી સ્વાવ કરાવનારો છે.

મૃદુ ગુણુનાં કર્મ.

મૃદુરન્યથા ।

૫૩૧ મૃદુ ગુણુ દાહને શાંત કરનારો, પ્રણુ વગેરેને પાકવા નહીં દેનારો અને સ્વાવને બંધ કરનારો છે.

ગુરુ ગુણુનાં કર્મ.

સાદોપલેપબલક્રુદુરુસ્તર્પણવૃંહણઃ ॥ ૫૨૮ ॥

૫૩૨ ગુરુ ગુણુ શરીરમાં સુસ્તી લાવનારો, મળોતી વૃદ્ધિ કરનારો, કફને ઉત્પન્ન કરનારો, તૃપ્તિ આપનારો અને શરીરને પુષ્ટ કરનારો છે. ૫૨૮

લઘુ ગુણુનાં કર્મ.

લઘુસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાલ્લેચ્છનો રોપણસ્તથા ।

દશાઘ્યાઃ કર્મતઃ પ્રોક્તાસ્તેષાં કર્મવિશેષણૈઃ ॥૫૨૯॥

દશૈવાન્યાન્પ્રવશ્યામિ દ્રવાદોસ્તાન્નિબોધ મે ।

૫૩૩ લઘુ ગુણુ શરીરને ઉત્સાહ આપનારો, મળોતે ઓછા કરનારો, કફને મટાડનારો, તૃપ્તિ નહીં આપનારો, શરીરને કૃશ કરનારો, લેપન કરનારો અને પ્રણુને રુઝવનારો છે. આ પ્રમાણે પ્રથમના શીત આદિ દશ ગુણુ અને તેનાં કર્મો કહ્યાં. હવે બીજા પ્રવચ્ચાદિ દશ ગુણુ અને તેનાં કર્મો કહીશ તે મારી પાસેથી સાંભળ ! ૫૨૯

દ્રવગુણુનું કર્મ.

દ્રવઃ પ્રક્લેદનઃ ।

૫૩૪ દ્રવગુણુ બીનાપણું કરનારો છે.

સાંદ્ર ગુણુનાં કર્મ.

સાંદ્રઃ સ્થૂલઃ સ્યાદ્બંધકારકઃ ૫૩૦

૫૩૫ સાંદ્રગુણુ માંસ વગેરેને વધારનારો અને ઘાટાપણું કરનારો છે. ૫૩૦

શ્લક્ષ્ણ ગુણુનાં કર્મ.

શ્લક્ષ્ણઃ પિચ્છિલવજ્જ્ઞેયઃ ।

૫૩૬ શ્લક્ષ્ણ ગુણુ પિચ્છિલ ગુણુના જેવાં જ કર્મોવાળો છે.

કર્કશ ગુણુનાં કર્મ.

કર્કશો વિશદો યથા ।

૫૩૭ કર્કશ ગુણુ વિશદ ગુણુના જેવા જ કર્મોવાળો છે.

સુગંધ ગુણુનાં કર્મ.

સુસ્વાનુબંધી સૂક્ષ્મશ્ચ સુગન્ધો રોચનો મૃદુઃ ॥૫૩૧॥

૫૩૮ સુગન્ધ ગુણુ સુખ આપનારો, સૂક્ષ્મ, સ્વચ્છ ઉપજવનારો અને ક્રોમળપણું કરનારો છે. ૫૩૧.

દુર્ગંધ ગુણુનાં કર્મ.

દુર્ગન્ધો વિપરીતોઽસ્માદ્દૃહ્યાસારાચિકારકઃ ।

૫૩૯ દુર્ગન્ધ ગુણુ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો, સ્થૂલ, અસ્વચ્છ ઉત્પન્ન કરનારો, કઠણ અને મોળ લાવનારો છે.

સર ગુણુનાં કર્મ.

સરોઽનુલોમનઃ પ્રોક્તો ।

૫૪૦ સરગુણુ મળ વગેરેને અનુલોમ કરનારો-પ્રવર્તીવનારો છે.

મદ ગુણુનાં કર્મ.

મદો યાત્રાકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૩૨ ॥

૫૪૧ મદગુણુ શરીરની વૃત્તિઓને પ્રવર્તીવનારો છે. ૫૩૨

વ્યવાયી ગુણુનાં કર્મ.

વ્યવાયી ચાચ્છિલં દેહં વ્યાપ્ય પાકાય કલપતે ।

૫૪૨ વ્યવાયી ગુણુ અપકવ અવસ્થામાં જ આખા શરીરમાં વ્યાપ થઇ પાકને પામે છે. જેમકે-મઘ.

વિકાસી ગુણુનાં કર્મ.

વિકાસી વિકસન્નેવં ધાતુબંધાન્વિમોક્ષયેત્ ॥૫૩૩॥

૫૪૩ વિકાસી ગુણુ અપકવ અવસ્થામાં જ આખા શરીરમાં વ્યાપ થઈ ધાતુઓનાં બંધનેતે શિથિલ કરીને પછી પાકને પામે છે. ૫૩૩

આશુકારી ગુણુનાં કર્મ.

આશુકારી તથાશુત્વાદ્ધાવત્યમ્મસિ તૈલવત્ ।

૫૪૪ આશુકારી ગુણુ જેમ પાણીમાં નાંખેલું તેલ એકદમ પ્રસરે છે તેમ તે એકદમ આખા શરીરમાં પ્રસરે છે.

સૂક્ષ્મ ગુણુનાં કર્મ.

સૂક્ષ્મસ્તુ સૌશ્મ્યાત્સૂક્ષ્મેષુ સ્નોતસ્સ્વનુસરઃ સ્મૃતઃ ૫૩૪
ગુણા વિંશતિરિત્યેવં યથાવત્પરિકીર્તિતાઃ ॥

૫૪૫ સૂક્ષ્મગુણુ પોતાનાં સૂક્ષ્મપણાથી શરીરના સૂક્ષ્મ સંતોમાં-માર્ગોમાં પણ પેસી શકે છે. આવી રીતે વીશ ગુણુનું તેનાં કર્મો સાથે યથાર્થ રીતે વ્યાખ્યાન કર્યું. ૫૩૪ પાંચ ભૂતાત્મક આહાર શરીરના પાંચ ભૂતોનું પોષણ કરે છે

સંપ્રવશ્યામ્યતશ્ચોર્ધ્વમાહારગતિનિશ્ચયમ્ ॥ ૫૩૫ ॥

પંચભૂતાત્મકે દેહ આહારઃ પાંચભૌતિકઃ ।

વિપક્કઃ પંચધા સમ્યગ્ગુણાન્સ્વાનભિવર્ધયેત્ ૫૩૬ ॥

૫૪૬ આ પંચભૂતાત્મક (પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોથી બનેલ) શરીરમાં પંચભૂતાત્મક આહાર પંચમહાભૂતોના અગ્નિએથી સારી રીતે પાકીને પંચભૂતાત્મક શરીરમાં રહેલા પોતપોતાના અંશોનું સારી રીતે પોષણ કરે છે. (એટલે આહારમાં રહેલો પૃથ્વીનો અંશ શરીરમાં રહેલા પૃથ્વીના અંશને, જળનો અંશ જળના અંશને, અગ્નિનો અંશ અગ્નિના અંશને, વાયુનો અંશ વાયુના અંશને અને આકાશનો અંશ આકાશના અંશને પોષણ કરે છે. ૫૩૫-૫૩૬

કફ વગેરેની ઉત્પત્તિ આહારથી થાય છે

અવિદગ્ધઃ કફં પિત્તં વિદગ્ધઃ પવનં પુનઃ ।

સમ્યગ્વિપકો નિઃસાર આહારઃ પરિવંહયેત્ ॥ ૫૩૭ ॥

૫૪૭ મધુરપણુને પામેલો આહાર કફને, અમ્લ-પણુને પામેલો આહાર પિત્તને અને સારી રીતે પકવ થઈને નિઃસાર થયેલો આહાર વાયુને વધારે છે. ૫૩૭

વિષ્ઠા તથા રસ શેમાંથી થાય છે ?

વિષ્મૂત્રમાહારમલઃ સારઃ પ્રાગીરિતો રસઃ ।

૫૪૮ વિષ્ઠા અને મૂત્ર એ પરિપકવ થયેલા આહારનો મળ ભાગ છે અને રસ જે છે તે સાર ભાગ છે. આ વિશે આગળ 'શાલ્હિતવર્ણનીય' નામના આ સ્થાનના ચૌદમા અધ્યાયમાં કહી આવ્યા છુંએ.

રસ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે

સ તુ વ્યાનેન વિક્ષિપ્તઃ સર્વાન્ધાતૂન્પ્રતર્પયેત્ ॥ ૫૩૮ ॥

૫૪૯ એ રસ વ્યાન વાયુથી આપ્તા શરીરમાં ફેલાઈને સધળા ધાતુઓનું પોષણ કરે છે. ૫૩૮

કફ આદિ મળ કયા કયા ધાતુના છે ?

કફઃ પિત્તં મલઃ ક્ષેષુ સ્વેદઃ સ્યાન્નક્ષરોમ ચ ।

નેત્રવિદ્ ત્વશ્ચુ ચ ક્ષોહો ધાતૂનાં ક્રમશો મલાઃ ૫૩૯

૫૫૦ કફ રસનો મળભાગ છે, પિત્ત રક્તનો મળ-ભાગ છે, ઈંદ્રિયોનો મેઝ માંસનો મળભાગ છે, મેદનો મળભાગ પરસેવો છે, અસ્થિનો મળભાગ નખ અને સંવાડાં છે અને મજ્જનો મળભાગ આંખના ચીપડા તથા ચામડીનો સ્નેહ છે. આ રીતે અનુક્રમથી ધા-તુઓના મળ છે. ૫૩૯

દિવસે ન પચ્યું હોય તો પણ રાત્રે જમવું પરંતુ રાત્રે ન પચ્યું હોય તો દિવસે જમવું નહિ.

દિવા વિબુદ્ધે હૃદયે જાગ્રતઃ પુણ્ડરીકવત્ ।

અન્નમક્લિન્નઘાતુત્વાદજીર્ણેઽપિ હિતં નિશિ ॥ ૫૪૦ ॥

હૃદિ સંમીલિતે રાત્રૌ પ્રસુપ્તસ્ય વિશેષતઃ ।

ક્લિન્નવિસ્સસ્તઘાતુત્વાદજીર્ણે ન હિતં દિવા ॥ ૫૪૧ ॥

૫૫૧ દિવસે માણસ જાગતો હોય છે તેથી તેનું હૃદય કમળની પેઠે ખુલ્લું રહે છે તેથી ધાતુઓ કિલ્લ થતા નથી. માટે દિવસે ખાધેલું અન્ન પચ્યું ન હોય તો પણ રાત્રે જમવામાં કરી અડચણ નથી. પરંતુ રાત્રે માણસ સૂઈ જાય છે સારે તેનું હૃદય સંકો-ચાઈ જાય છે એથી રાત્રે સમ્રળા ધાતુઓ કિલ્લ અને શિથિલ થઈ જાય છે તેટલા માટે રાત્રે કરેલો આહાર પચ્યો ન થયો હોય તો દિવસે આહાર કરવો એ હિતકારી નથી. ૫૪૦-૫૪૧

આ અધ્યાયનો અભ્યાસ કરનારો વિદ્વાન્ વૈદ્ય બને છે.

इमं विधिं योऽनुमतं महामुने-

नृपर्विमुख्यस्य पठेद्धि यत्नतः ।

स भूमिपालाय विघातुमौषधं

महात्मनां चार्हति सुरिसत्तमः ॥ ૫૪૨ ॥

इति श्री भगवता धन्वतरिणोपदिष्टायां तच्छिष्येण महर्षिणा सुश्रुतेन विरचितायां सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानं सभाषमम् ॥

૫૫૨ જે વૈદ્ય રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ મહામુનિ ભગવાન્ ધન્વ-તરિએ ઉપદેશ કરેલા આ આહારવિધિનો યત્નથી અભ્યાસ કરે છે તે વૈદ્ય ઉત્તમ વિદ્વાન્ બનીને રાજની અને રાજઓના જેવા મહાત્મા પુરુષોની ચિકિત્સા કર-વાને યોગ્ય થાય છે. ૫૪૨

ઇતિ શ્રી ભગવાન્ ધન્વતરિએ ઉપદેશ કરેલી અને તેના શિષ્ય મહર્ષિ સુશ્રુતે રચેલી સુશ્રુતસંહિતામાં સૂત્રસ્થાન સમાપ્ત.

